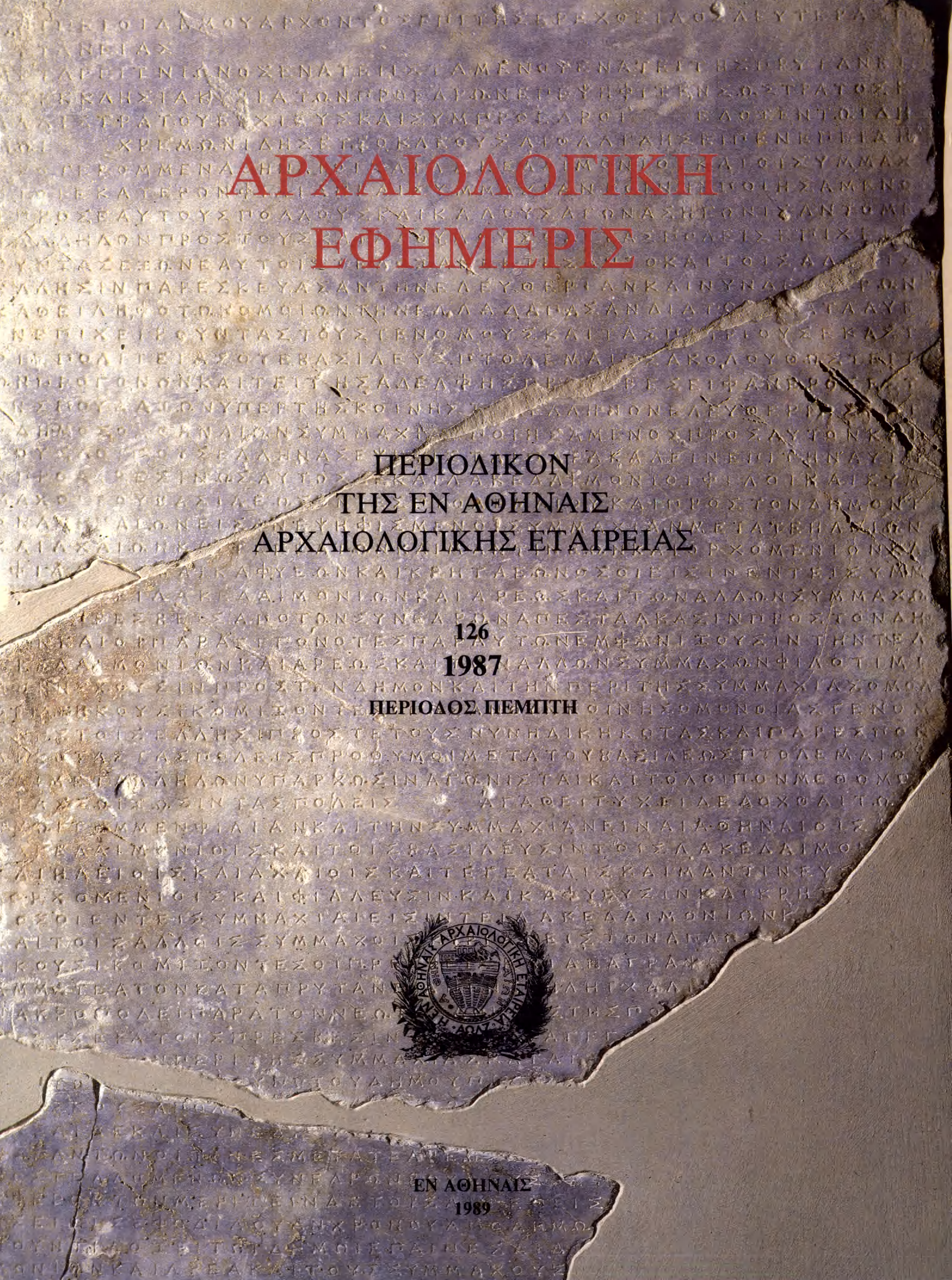

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

126
1987
ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1989

ΤΡΑΤΟΣΗΙΠ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1987

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ,

ΑΦΟΡΩΣΑ ΤΑΣ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΝΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ.

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΔΕ

ΚΑΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΔΙΑΤΑΓΗΝ

ΥΠΟ ΤΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ.

ΑΘΗΝΗΣΙ.

ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ.

1837.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

126

1987

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1989

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἠλέκτρα Ἀνδρεάδη

Καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Ρούλα Γιαννουλάκη

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ

ΣΤΟΥΣ
ΕΛΛΗΝΕΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΥΣ
ΠΟΥ ΑΝΑΛΩΣΑΝ ΤΗ ΖΩΗ
ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΓΓΕΛΙΑ.

Ἀφ᾽ οὗ διὰ πολλῶν ἐτῶν πολλὰ ἤδη ἐδαπανήθησαν, καὶ πόνοι κατεβλήθησαν εἰς ἀνεύρεσιν καὶ συλλογὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι εἰσέτι διεσπαρμένων ἀρχαιοτήτων, ἀφ᾽ οὗ τὰ μουσεῖά μας ἐπλουτίσθησαν μὲ περιέργους ἐπιγραφὰς καὶ μὲ πολύτιμα γλυπτικῆς λείψανα, ἡ Κυβέρνησις ἐσκέφθη πῶς νὰ καταστήσῃ τὰς πολυτίμους ταύτας ἀνακαλύψεις γνωστὰς εἰς τὸν πεφωτισμένον κόσμον, πολλαπλασιάζουσα μὲν οὕτω ἀφ᾽ ἑνὸς τὰς πηγὰς τῶν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων, ἑλκύουσα δ᾽ ἀφ᾽ ἑτέρου τὴν προσοχὴν τῶν πεπαιδευμένων ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ἥτις ὑπὸ εὐνομουμένην κυβέρνησιν δὲν θέλει παύσει δι᾽ αἰῶνας ἀκόμη ἀντανακλῶσα νέας ἀκτῖνας τῶν ἀρχαίων της φώτων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἐπιτροπὴν ἀνετέθη πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ καθῆκον τῆς διὰ τοῦ τύπου καὶ δι᾽ εἰκονικῶν παραστάσεων δημοσιεύσεως τῶν εἰς τὰ μουσεῖα τοῦ κράτους διατηρουμένων ἀντικειμένων.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἀναλαμβάνουσα τὴν τοιαύτην ἐπιχείρησιν, γνωρίζει καὶ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὰς δυσχερείας ὅλας αὐτῆς, ὧν ἡ πρωτίστη εἶναι ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψις βοηθημάτων ἐπιστημονικῶν, καὶ οὐδ᾽ ἀνεδέχθη, οὐδ᾽ ἐπαγγέλλεται ἄλλο τι, πλὴν τῆς ἀκριβοῦς μετατυπώσεως τῶν εἰσέτι ἀγνώστων ἢ ἐσφαλμένως ἐγνωσμένων ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων.

Πολυμαθεῖς ἀρχαιολόγοι, περιστοιχημένοι ἀπὸ βιβλιοθήκας, μουσεῖα καὶ εὐκολίας παντὸς εἴδους, ἐπέχυσαν μέχρι τοῦδε μέγα φῶς ἐπὶ τῆς ἱστορίας καὶ γεωγραφίας τῶν ἀρχαίων, καὶ ἐν γένει ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιότητος, διὰ τῶν κριτικῶν σημειώσεων μεθ᾽ ὅσων συνώδευον τὴν ἔκδοσιν ἐπιγραφῶν κοινοποιουμένων εἰς αὐτοὺς ἀπὸ περιηγητὰς καὶ ἄλλους. Ἀλλ᾽ ἂν ἀφ᾽ ἑνὸς ἀπέχωμεν ἐξηγητικῶν παρατηρήσεων καὶ διασαφήσεων κριτικῶν, ἀνατιθέμενοι τὰς συζητήσεις ταύτας εἰς ἱκανοτέρους, ἔχομεν ὅμως ἀφ᾽ ἑτέρου τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἐργασία μας θέλει ἔχει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην τὸ προτέρημα τῆς μεγίστης ἀκριβείας περὶ τὴν ἀντιγραφήν, τῆς ὁποίας ἡ ἔλλειψις παρέχουσα ἀγῶνας καὶ δυσκολίας εἰς τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς φέρει πολλάκις μέχρι τέλους εἰς ἄτοπα συμπεράσματα. Ἀντιγράφοντες ἀπ᾽ αὐτῶν τῶν πρωτοτύπων τὰ ὁποῖα θέλομεν ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν, καὶ πολλάκις ἀντιπαραβάλλοντες αὐτά, σκοπὸν δὲ τῆς ἐργασίας μας ἔχοντες αὐτὴν καὶ μόνην τὴν ἀντιγραφήν, εἰς τὴν ὁποίαν τακτικῶς μὲν θέλομεν προσθέτει καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀρχαίου ἀντικειμένου, οἷον μέγεθος, ὕλην, τόπον καὶ τρόπον εὑρέσεως, ὅλως δ᾽ ἐκτάκτως καὶ τυχαίως καί τινας ἐπιστημονικὰς εἰκασίας, ὁσάκις τοιαῦται συμπίπτωσι πρόχειροι, θέλομεν ἀποβλέπει προπάντων εἰς τὴν ἀκρίβειαν, καὶ ἐλπίζομεν ὅτι ματαίως δὲν θέλομεν καυχᾶσθαι περὶ αὐτῆς.

Ἐκδίδοντες ἤδη τὸ πρῶτον τῆς συλλογῆς ταύτης φυλλάδιον χωροῦμεν εἰς τὸ ἔργον θαῤῥούντως διότι ἄφθονος ὕλη μᾶς ἐγγυᾶται περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς παρούσης δημοσιεύσεως. Καὶ τῷ ὄντι, ἂν ὡς προτιθέμεθα, ἀκολουθοῦντες κυρίως τὴν συλλογὴν τοῦ Βοικίου, ἐκδίδομεν τὰς ἀνεκδότους μόνον ἐπιγραφὰς κτλ. ἢ τὰς μὴ ὀρθῶς ἐκδεδομένας, ἔχομεν ἤδη προμήθειαν περισσοτέρων τῶν 500 τοιούτων μόνον Ἀττικῶν ἐπιγραφῶν, ἐκτὸς ἄλλων εἰς ἄλλα τῆς Ἑλλάδος μέρη εὑρισκομένων, παμπόλλων ἀναγλύφων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων, μεγάλου ἀγγείων καὶ ἄλλων τεμαχίων ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀριθμοῦ, καὶ πολλῶν λαμπρῶν ἐρειπίων καθ᾽ ἑκάστην μεταβαλλόντων μορφὴν καθ᾽ ὅσον ἀνασκάπτονται ἢ ἀναγείρονται, καὶ αὕτη θέλει δώσει τροφὴν ἄφθονον εἰς τὸ παρὸν περιοδικὸν σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον ἂν καὶ μικρὰ ἤδη ἐπαγγελόμενον, ἐλπίζομεν ὅμως καὶ οὕτω νὰ μὴν εἶναι πάσης ἀξίας ἐστερημένον, καὶ αὐξανομένων τῶν βοηθημάτων νὰ βελτιωθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ εἰς τὸ μέλλον ἐπὶ τὸ ἐντελέστερον.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ

Πρὸς τοὺς φίλους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας.

Συγκροτηθείσης ἤδη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, καὶ γενομένης τῆς ἐνάρξεως αὐτῆς, ἐπὶ σκοπῷ ἀφορῶντι ἐν γένει τὰς ἑλληνικὰς ἀρχαιολογικὰς ἀνακαλύψεις, ἡ ἐμπιστευθεῖσα τὴν διεύθυνσιν τῶν συμφερόντων τῆς Ἑταιρίας Ἐφορεία, ὡς πρῶτον χρέος της θεωρεῖ ν' ἀναγγείλῃ αὐτὸ τοῦτο πρὸς ἅπαντας τοὺς φίλους τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἐν γένει τοὺς φίλους τῆς ἀρχαιότητος, καὶ προσκαλέσῃ τὴν συνδρομήν των πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ της, πεποιθυῖα ὅτι οὐδεὶς ἐκτιμῶν ἐπαξίως τῆς παιδείας τὰ δῶρα, καὶ εὐγνωμονῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα δι' ὅσα φῶτα ἐπέχυσεν εἰς τὴν νέαν κοινωνίαν, δὲν θέλει ἀρνηθῆ νὰ καταγραφῆ μέλος Ἑταιρίας, τῆς ὁποίας μικρὰ μὲν εἶναι ἡ ἀφορμή, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς ἐπωφελής, καὶ τὰ ἔργα ἴσως ὄχι εὐκαταφρόνητα. Ἑταιρία σκοπὸν ἔχουσα ὄχι μόνον τὴν ἀρχαιολογίαν, ἀλλ' ἐν γένει τὴν πρόοδον τῆς Ἑλλάδος, εἶχε συστηθῆ ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν, Φιλομούσου Ἑταιρίας, εἰς Ἀθήνας πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως. Ἂν ἐκείνης τ' ἀποτελέσματα ἦσαν ὄχι μικρά, διατὶ ἄνευ δισταγμοῦ νὰ μὴ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ ἤδη συστηθεῖσα, δυναμένη νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐξακολούθησις ἐκείνης, διοργανιζομένη εἰς αἰσιωτέρους καιρούς, καὶ περιοριζομένη εἰς εἰδικώτερον κύκλον, δὲν θέλει ἔχει ἔτι λαμπρότερα; Πρὸς γνῶσιν τοῦ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος κοινοῦ προσθέτομεν εἰς τὴν παροῦσαν προσφώνησιν καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς πρώτης συνεδριάσεως τῆς ἐνάρξεως τῆς Ἑταιρίας καὶ τὸν διοργανισμὸν αὐτῆς, ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐγκρίσεως τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 30 Ἀπριλίου 1837.

Ὁ Πρόεδρος
Ι. ῬΙΖΟΣ.

Ὁ Γραμματεὺς
Α. Ρ. Ῥαγκαβῆς

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ,

ΑΦΟΡΩΣΑ ΤΑΣ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΝΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ. Ἐκδίδεται ἅπαξ τοῦ μηνός. 1837. Τιμᾶται 3 δραχμὰς ἕκαστον τετράδιον διὰ τοὺς ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ 5 διὰ τοὺς ἐκτός.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΤΗ.

Εἰς τὰς λαμπρὰς τῆς Ἑλλάδος ἡμέρας ἡ ἐλευθερία παρήγαγεν ὅλα τὰ ὡραῖα ταῦτα ἔργα τῆς τέχνης, τῶν ὁποίων τὰ συντρίμματα σήμερον καλύπτουν τὴν γῆν μας· ὁ ξένος δεσποτισμὸς τὰ ἐβεβήλωσε καὶ τὰ κατηδάφισε, καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἐναπέκειτο πάλιν νὰ τοῖς ἀποδώσῃ τὴν ἀνήκουσαν αὐτοῖς τιμὴν, καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ ἐπάνω των τὴν προστάτην αἰγίδα της. Ἅμα ῥωμαϊκὴ δύναμις ἐκιβδήλωσε τὸν Ἑλληνικὸν ἐθνισμὸν, ἀμέσως ἡ τέχνη ἀπωλέσασα τὴν παρθενικήν της κομψότητα καὶ τὴν ἀρχικὴν χάριν της, ἐνεδύθη τῶν κατακτητῶν τὴν ἀλαζόνα μεγαλοπρέπειαν, καὶ ἀσεβῶς ἐκολώβωνε τὰ ἱερώτατα τῆς ἀρχαίας δόξης μνημεῖα, διὰ νὰ τοῖς ἐπιβάλῃ τῆς δούλης κολακείας τὸν χαρακτῆρα. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὅσοι διετήρουν ἀκόμη εἰς τὰς καρδίας των σπινθῆρα Ἑλληνικοῦ αἰσθήματος, μετ' αἰσχύνης καὶ ἀγανακτήσεως ἔβλεπον εἰς τὰς ἡμέρας τῶν θριάμβων τῆς Ῥώμης τοὺς ἀνδριάντας τῶν ἡρώων καὶ ἡμιθέων ἀκρωτηριαζομένους διὰ νὰ δεχθοῦν κεφαλὴν καὶ ὄνομα τοῦ ἰσχυροῦ τῆς ἡμέρας, Ῥωμαίου τινὸς τυραννίσκου. Ἀλλ' ὁ καιρὸς τῆς ἀρχαιότητος εἶχε παρέλθει· νέοι ἄνθρωποι καὶ νέαι ἰδέαι παρουσιάζοντο ἤδη εἰς τὴν σκηνὴν, ὁ χριστιανισμὸς εἴρχετο νὰ οἰκοδομήσῃ νέαν κοινωνίαν, ἦτον ἄρα ἔργον του νὰ καταστρέψῃ τὴν παλαιάν. Οἱ μᾶλλον πεφωτισμένοι ὀπαδοὶ τῆς νέας διδασκαλίας κατεπολέμουν τὰς ἀρχαίας ἰδέας, οἱ χυδαιότεροι ἐμάχοντο κατὰ τῶν ὑλικῶν συμβόλων τῶν ἰδεῶν, καὶ οἱ μετριώτεροι μόνοι, εἰς οὓς χρεωστοῦμεν τὰς μεγίστας χάριτας διὰ τὴν συντήρησιν πολλῶν οἰκοδομημάτων τῆς ἀρχαιότητος, συνήνεσαν, ἐπὶ συνθήκῃ τινῶν μετασκευασιῶν, νὰ παραλάβουν αὐτὰ εἰς τὴν νέαν θρησκείαν των. Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς ἦτον πεπρωμένον νὰ γυμνωθῇ τῶν ἀριστουργημάτων τῶν ὡραίων τεχνῶν της οὐχ ἧττον ἀπὸ τοὺς φίλους αὐτῶν, οἵτινες ἀπῆγον εἰς τὴν Ῥώμην ἢ τὸ Βυζάντιον πολλὰ τῶν θέας καὶ διατηρήσεως ἀξίων, ἢ ἀπὸ τοὺς πολεμίους των οἵτινες, ἢ βάρβαροι ἀμαθεῖς τὰ κατέστρεφον ἀπὸ προλήψεις ἢ μόνην κακίαν, ἢ ἔνθερμοι ἀγαλματοκλάσαι τὰ συνέτριβον ὡς τοῦ διαβόλου ἀφομοιώματα. Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ ἥτις ἐτιμωρεῖτο κατ' ἀρχὰς ὡς ἀσέβεια, προελθόντος τοῦ χρόνου δὲν εἶχε πλέον τινὰ τὸν κωλύοντα· ὡριμάσαντες δὲ οἱ καρποὶ τῆς δουλείας ἐπιβαρυνούσης ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπέχυσαν τέλος ἐντελῶς ἐπ' αὐτῆς τὸ σκότος τῆς ἀμαθείας, καὶ οἱ σοφώτεροι μεταξὺ τῶν μεταγενεστέρων Ἀθηναίων, λησμονήσαντες ὡς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μνημείων τῶν προπατόρων των, ὠνόμαζαν κατὰ τὸν μεσαιῶνα τὸν Παρθενῶνα Πάνθεον, τὰ Προπύλαια Ὁπλοστάσιον τοῦ Λυκούργου, Ναὸν τοῦ Αἰόλου τοῦ Κυρέστου τὸν Πύργον, καὶ τὰ ἄλλα Φανάρι του Διογένους καὶ Παλάτιον τοῦ Θεμιστοκλέους.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Εὐρώπη, μετὰ τὴν πτῶσιν μόνον τῆς Ἑλλάδος ἀνεγερθεῖσα, καὶ ἄρτι ἐξερχομένη ἀπὸ τὸν μακρὸν ἀγῶνα τῆς ἰδίας βλαστήσεως, ἦτον εἰς ἐντελῆ ἄγνοιαν τότε ἀκόμη τῆς ἀρχαιότητος, μὲ τὴν ὁποίαν οὐδεμία συγγένεια τὴν συνέδεε. Καὶ μόνον ὅτε ἡ κλασικὴ παιδεία ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνοίξασα τὰς πύλας τῶν μοναστηρίων, ὅπου

πρὸ χρόνων ἐκαλλιεργεῖτο ἐν ἐρημίᾳ καὶ ἄγνωστος, ἀφ' ἑτέρου δὲ φεύγουσα τὴν δορυάλωτον Ἑλλάδα καὶ ὑπερβᾶσα τὴν γείτονα Ἰταλίαν, διηύγασεν ἐπὶ τῆς Εὐρώπης, τότε μόνον ἔστρεψεν αὕτη τοὺς ὀφθαλμούς της πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἐπικαλουμένη ὑπὲρ τῆς νέας μορφώσεώς της τὴν βοήθειαν ἀρχαίου καὶ ἤδη τελειωθέντος πολιτισμοῦ. Πρὶν τῆς δεκάτης ἑβδόμης ἑκατονταετηρίδος οἱ πρῶτοι τῶν φιλολόγων οὐδ' ἐνθυμοῦντο ὅτι ἦτον δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἡ Ἑλλὰς ἐκείνη τῆς ὁποίας ἀνεγίνωσκον τὰ περικλεῆ ἀπομνημονεύματα, νὰ ζῇ εἰσέτι τὸ ἔθνος τοῦ ὁποίου ἐθαύμαζον τὴν εὐφυΐαν εἰς τὸ ψυχρὸν γράμμα, ἢ τουλάχιςον συγκεχυμένας ἔχοντες περὶ αὐτῆς ἰδέας, ἐφαντάζοντο τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς λοιπὰς λαμπρὰς πόλεις μεταβληθείσας εἰς ἐρημίας ἀκατοικήτους, καὶ οὐδὲ κἂν ὑποψίαν εἶχον ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη σώζεται εἰσέτι εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον εἰς μνημεῖα μεγαλοπρεπῆ, καὶ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα καθ' ὅλην τὴν ζωηρότητά του εἰς ἀνδρικὰ ἀκόμη λείψανα τοῦ ἀρχαίου λαοῦ.

Ἀλλὰ τέλος περιηγηταὶ καὶ ἄλλοι πεπαιδευμένοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἷς τῶν ἀρχαιοτάτων ὁ Μαρτῖνος Κρύσιος (1573), ἐπικαλοῦνται ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος τὴν προσοχὴν τῆς Εὐρώπης. Ἔκτοτε ξένοι συῤῥέουν, νέα ἐποχὴ φιλοκαλίας ἀποκαλύπτεται, τὰ λείψανα τῆς ἀρχαιότητος συλλέγονται μετ' ἐπιστασίας, γίνονται σπουδῆς καὶ μιμήσεως ἀντικείμενα, σώζονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴν, ἀλλ' ἀπάγονται καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Κατ' ἄδειαν τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως τὴν ὁποίαν ὑπαγορεύει ξένη ἐπιῤῥοὴ, καὶ πολλάκις παρ' ἄδειαν, ὅτι ἄξιον λόγου, μεταφέρεται ἀπὸ τοὺς ξένους ἀνιχνευτὰς εἰς τα ξένα μουσεῖα· οὕτω σήμερον κοσμοῦν τὸ τοῦ Λονδίνου τὰ τοσοῦτον ἐπιχύσαντα φῶς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χρονολογίαν Πάρια μάρμαρα, οὕτω τῆς Αἰγίνης οἱ ἀνδριάντες, τοιαῦτα ἄλλα τῆς τέχνης ἀριστουργήματα ἢ τῆς ἱστορίας μνημεῖα ἐσώθησαν μὲν ἀπὸ τὴν καταςροφὴν, ἀλλὰ μετηνέχθησαν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος.

Ἀλλ' ἡ ἀφαίρεσις τῶν ὡραίων Φειδαϊκῶν ἀναγλύφων τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου πρέσβεως Λόρδου Ἐλγινος ἀφῆκε προπάντων ζωηρὰ καὶ εἰσέτι ἀνεξάλειπτα λύπης αἰσθήματα εἰς τοὺς Ἕλληνας, διότι ἐγένετο ἀσεβῶς καὶ ἀδιακρίτως· διότι ὁ φίλος οὗτος τῆς ἀρχαιότητος, λαβὼν τὴν ἄδειαν ἓν ἢ δύο μόνον τῶν κατὰ γῆς κειμένων ἀναγλύφων νὰ συμπεριλάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ (1), κατέφερε τὸν πέλεκυν καὶ τὸν πρίονα καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ σεβασμίου οἰκοδομήματος, καὶ ἐπεσφράγισε τὰς ὕβρεις τῶν αἰώνων καὶ τῶν βαρβάρων ἐπὶ τοῦ γέροντος Παρθενῶνος θραύσας καὶ κολοβώσας ὅ,τι ἐμποδὼν, διὰ ν' ἁρπάσῃ ὅ, τι πλείστους τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν μας, τοὺς ὁποίους μετὰ ταῦτα ἔκρινε συμφέρον ν' ἀνταλλάξῃ μὲ ὑλικωτέρους (2)· διότι ταῦτα ἔπραττε καθ' ὃν καιρὸν ὑπέξεεν ἤδη ὑπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸ πῦρ τῆς παλιγγενεσίας, καὶ τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος προαισθανόμενον ἤδη τὸ μέλλον του ἐσκίρτα εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας, καὶ εἰς τὰ παραδείγματα τῶν προγόνων του· διότι τέλος τὰ ἔπραττε καταχρώμενος ὄνομα ἔθνους πεφωτισμένου, ἔθνους ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλὰς δικαίως ἐστήριζε μέρος τῶν ἐλπίδων τοῦ μέλλοντός της.

Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ναῶν ὅσους οἱ Χριςιανοὶ μετασκευάζοντες διετήρουν εἰς ἐκκλησίας, τὰ λοιπὰ ἀρχαῖα λείψανα οὐ μόνον μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων ἔμενον ἀπροστάτευτα, ἀλλὰ καὶ βαρβάρως κατεθραύοντο ὑπὸ τοῦ ὄχλου, καὶ ἰδίως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, ἀποδιδόντων τῶν ἀμαθεστέρων τὸ πρὸς αὐτὰ τῶν ξένων σέβας, καὶ τὴν σπουδὴν μεθ' ἧς τὰ προσεκτῶντο μὲ ἁδρὰς πολλάκις δαπάνας, εἰς θησαυρὸν κεκρυμμένον ἐντὸς τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀγάλματος ἢ τῆς στήλης. Διὰ τοιαύτην αἰτίαν συνετρίβη ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων ὁ μέγας τῆς Χαιρωνείας λέων, ὁ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς των ἡρώων τοῦ ἱεροῦ λόχου ἀναγερθεὶς πρὸς μνήμην τοῦ ἐνδόξου θανάτου των (3).

(1) Ἐλπίζομεν εἰς ἓν τῶν προσεχῶν φυλλαδίων νὰ δημοσιεύσωμεν τὸ Σουλτανικὸν φερμάνιον, τοῦ ὁποίου καταχρηστικῶς ἐξέτεινε τὴν ἰσχὺν ὁ Λ. Ἔλγιν.

(2) Γνωςὸν ὅτι ὁ Λ. Ἔλγιν ἐπώλησε τὰς Ἑλληνικὰς ταύτας ἀρχαιότητας εἰς τὴν Ἀγγλίαν διὰ 35000 Λίρας, ἢ 984200 Δραχ.

(3) Παυσ. Βοιωτ.

Ἄλλοι, μετριώτεροι εἰς τὰς ἀπαιτήσεις καὶ τὰς προσδοκίας των, ἔκαιον ἁπλῶς ἀνάγλυφα, ςήλας, ἀγάλματα, διὰ νὰ κατασκευάσωσι καλὴν ἄσβεςον ἀπὸ τοῦ Πεντελικοῦ καὶ τῆς Πάρου τὸ μάρμαρον, ὡς κατέστρεψεν (1790) ὁ Ὀθωμανὸς διοικητὴς τῆς Ἀττικῆς Χατζῆ Ἀλῆς μέγα μέρος τῶν ςηλῶν τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Ἄλλοι τέλος τὰ ἐνετείχιζον ὡς λίθους οἰκοδομῆς ἢ τὰ μετεχειρίζοντο κατὰ τὸ σχῆμά των εἰς διαφόρους ὑπηρεσίας οἰκιακάς, ὄχι ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ ἰδίως οἱ γευθέντες τῶν καρπῶν τῆς παιδείας, δὲν ἐγνώριζον ὅτι ἡ καταςροφὴ τῶν προγονικῶν τούτων ἔργων ἦτον ὕβρις πρὸς τοὺς ἀπογόνους, καὶ πολλάκις δὲν κατέβαλον ἀξιεπαίνους ἀγῶνας διὰ νὰ τὴν ἐμποδίσωσιν, ἀλλὰ διότι τῶν δούλων ἡ φωνὴ εἶναι φωνὴ ταπεινὴ καὶ ἰσχνή, καὶ αἱ ἁλύσεις φέρουσαι χεῖρες εἶναι χεῖρες ἀνίσχυροι.

Ἀλλὰ τοῦ χαρακτῆρος τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ἔμπρὸς μὲν τὴν τύχην τῆς νέας Ἑλλάδος, ὄπισθεν δ' ἐχούσης τὰς ἐμπνεύσεις τῆς παλαιᾶς, φυσικὴ συνέπεια ἦτον νὰ φέρῃ σέβας εἰς τ' ἀρχαῖα κειμήλια, καὶ νὰ συλλέγῃ τὰ λείψανα ταῦτα τῆς παρῳχημένης δόξης, ὡς ἀφετηρίας τῆς μελλούσης εὐκλείας. Τοῦτο ἔπραξαν τῷ ὄντι αἱ διάφοροι ἐπὶ τῆς ἐπαναςάσεως Ἑλλ. Κυβερνήσεις, καὶ ἡ ἐξαγωγὴ ἀρχαιοτήτων ἀπηγορεύθη διὰ ψηφίσματος τῆς βουλῆς. Καὶ αἱ πόλεις καθ' ἑκάςαι ἁμιλλώμεναι ν' ἀποδείξωσι πόσον ἐκτιμοῦν τὴν ἀξίαν τῶν παρ' αὐταῖς ἀρχαίων μνημείων, ἐφιλοτιμήθησαν καὶ αὐταὶ πολλαχοῦ νὰ ἐκδώσωσιν ὁμοίας διατάξεις διὰ τῶν δημοτικῶν των ἀρχῶν, καὶ αὐτοὶ δὲ πολλάκις οἱ ὁπλαρχηγοὶ μετεχειρίσθησαν τὴν ἐμπιςευμένην αὐτοῖς ςρατιωτικὴν δύναμιν διὰ νὰ ἐμποδίσωσι τὴν ἐξαγωγὴν τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ ξένους, ὠφελουμένους ἀπὸ τὴν ταραχὴν τοῦ δημοσίου κλύδωνος καὶ τοῦ ἀγωνιῶντος ἔθνους τοὺς περισπασμούς. Μ' ὅλον τοῦτο ὁ πόλεμος, αἱ ςρατιωτικαὶ κινήσεις, αἱ ἐχθρικαὶ ἐπιδρομαὶ ἐπέφερον οὐκ ὀλίγην εἰς τὰς ἀρχαιότητας βλάβην, καὶ ἰδίως εἰς τὰς Ἀθήνας, πόλιν σώζουσαν ἀκόμη προφανῆ τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας λαμπρότητος, εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ πολλῶν ἐτῶν ταλαντευθείσας μεταξὺ τῶν τυράννων καὶ τῶν ἐλευθερωτῶν των ἤθελον ἀναμφιβόλως καταςραφῆ καὶ τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα, ὅσων ἐφείσθη ἡ βόμβα τοῦ Κενιγσμάρκου, ἄνευ τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῶν ἀνενδότων προσπαθειῶν τῶν Ἀθηναίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι δίκαιον ν' ἀναφέρωμεν τὸν Κ. Σ. Πιττάκην, ἤδη ἔφορον τοῦ Κ. Μουσείου, συντελέσαντα τὰ μέγιςα εἰς τὴν ἐξασφάλισιν καὶ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς δυσκόλους καιροὺς τῆς πατρίδος του, ὑπὲρ τὰς ὁποίας καὶ αὐτὸς ἠγωνίσθη ἐνόπλως. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν καὶ Σουλτανικὸν φερμάνιον περὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων, ἐκδοθὲν κατ' αἴτησιν τῶν συμμάχων δυνάμεων κατὰ τὰ 1827 πρὸς τὸν τότε παραλαμβάνοντα τὴν ἀκρόπολιν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας Ὀθωμανικὸν φρούραρχον, ἂν καὶ γνωρίζωμεν ὅτι τοῦτο ὀλίγιςον συνετέλεσεν εἰς τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἐζητήθη.

Ἀφ' οὗ ἡ θύελλα τῆς ἐπαναστάσεως κατηυνάσθη καὶ γλυκύτεραι ἡμέραι εἰρήνης ἐπέλαμψαν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ἡ διατήρησις τῶν ἀρχαιοτήτων ἀνετέθη ὡς καθῆκον εἰς τὰς τότε διοικητικὰς ἀρχάς, καὶ ὁ Κυβερνήτης Καποδίςριας κατ' ἐθνικῆς συνελεύσεως ψήφισμα ἐξέδωκεν ἀπαγόρευσιν τῆς ἐξαγωγῆς Ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, ἥτις ὅμως μετ' ὀλιγίςης ἐτηρήθη τῆς αὐστηρότητος, διότι κατὰ τὰ 1832 ὁ σοφὸς Κ. Ῥαοὺλ-Ῥοσὲτ ἐξέθετεν εἰς τοὺς Γάλλους ὡς λαμπρὰ εἰρηνικῆς ἐκστρατείας των τρόπαια τὰ Ὀλυμπιακὰ μάρμαρα, μόνα μέχρις ἐκείνου εἰσέτι σωζόμενα σχεδὸν ἀκέραια λείψανα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀπαχθέντα ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς κατ' ἄδειαν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου Κυβερνήτου.

Ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἡ διεύθυνσις τῶν Ἑλληνικῶν συμφερόντων παρεδόθη εἰς χεῖρας βασιλικάς, ἔκτοτε ἡ Κυβέρνησις ἐπεμελήθη μετ' ἰδίας προσοχῆς τὴν ἀνεύρεσιν καὶ διατήρησιν τῶν ἀρχαιοτήτων. Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1834 ἐξεδόθη νόμος ἀπαγορεύων αὐστηρῶς τὴν καταστροφὴν αὐτῶν καὶ τὴν ἐξαγωγὴν τῶν ἐχουσῶν ἐπιστημονικὴν ἢ τεχνικήν τινα ἀξίαν, κανονίζων τὰ περὶ ἀνασκαφῶν, συνιςῶν ἑκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος Μουσεῖα, καὶ ἀνατιθέ-

μενος τὴν φροντίδα αὐτῶν εἰς τοὺς μᾶλλον πεπαιδευμένους καὶ ζηλωτὰς ὑπὲρ τέχνης καὶ ἐπιστήμης εἰς ἕκαςον δῆμον.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ὅμως ὁ ζῆλος τῶν ἰδιωτῶν ἐπρόλαβε καὶ αὐτὴν τὴν Κυβέρνησιν, καὶ κατὰ τὰ 1833 ἤδη ἐσυστήθη εἰς τὴν πόλιν ταύτην «Φιλαρχαϊκή τις ἑταιρία» τῆς ὁποίας οἱ πενιχροὶ πόροι προσδιωρίσθησαν εἰς μικρὰς ἀνασκαφὰς πέριξ τοῦ Παρθενῶνος. Τῶν ἐργασιῶν ἔναρξις ἐγένετο τὴν 10 (22) Ἀπριλίου, καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἀνεσκάφησαν ἓξ ἀνάγλυφα καὶ τρεῖς ἐπιγραφαί. Κεφαλαιωδῶς μόνον πως ἐνταῦθα διεξερχόμενοι τὴν σειρὰν τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν, ἀναβάλλομεν εἰς ἄλλας εἰδικὰς ἐκθέσεις, συνωδευμένας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖςον καὶ μὲ εἰκονικὰς παραστάσεις, τὴν ἀκριβολόγον περιγραφὴν ἑνὸς ἑκάςου τῶν κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἀνευρεθέντων ἢ ἀνεγερθέντων, ἀρκούμεθα δ' ἐνταῦθα νὰ παρατηρήσωμεν ὡς πρὸς τὰ ῥηθέντα ἀνάγλυφα, ὅτι ἀνήκουσιν ἅπαντα εἰς τὴν ζωοφόρον καὶ τὰ μετώπια τοῦ Παρθενῶνος αὐτοῦ, καὶ ἓν μὲν ἀνασκαφὲν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν, ἦν τὸ ἀμέσως μετὰ τὸ μεσαιότατον τῆς ζωοφόρου αὐτῆς ἑπόμενον τμῆμα ἢ τὸ ἐλλεῖπον ἐκ τῆς συλλογῆς τῶν Ἐλγινικῶν μαρμάρων, καὶ ἀναπληροῦν τὸ καινὸν τὸ μεταξὺ τοῦ ἀριθμοῦ 18 καὶ 19 τοῦ Βρετανικοῦ μουσείου. Ἡ πρὸς μεσημβρίαν ἄκρα του εἶναι σῶα, ἡ δὲ πρὸς ἄρκτον τεθραυσμένη καὶ περιέχει τὸ ὅλον μάρμαρον τὰς καθημένας θεότητας, τὰς ὁποίας ὁ Βισκόντης ἀποκαλεῖ Ποσειδῶνα, Θησέα, Ἄγραυλον, Πάνδροσον καὶ Ἐρεχθέα. Ἀλλὰ τῆς μὲν Πανδρόσου ὁ βραχίων φαίνεται μόνον, ὁ δὲ Ἐρεχθεὺς ἐλλείπει ὅλος, καὶ τὸ φέρον αὐτὸν κλάσμα τοῦ μαρμάρου διατηρεῖται εἰς τὸ Ἀγγλικὸν μουσεῖον ὑπ' ἀρ. 20.

Τὰ λοιπὰ ὅλα μάρμαρα ἀνήκουν εἰς τὴν ἀρκτικὴν τῆς ζωοφόρου πλευράν, ὡς καὶ ἐκ τῆς διαθέσεως τῶν ἐπ' αὐτῶν γεγλυμμένων, καὶ ἐκ τῆς θέσεως εἰς ἣν εὑρέθησαν τεθαμμένα γίνεται δῆλον. Εἶναι δὲ ἓν μὲν φέρον γλυφὰς βοῶν μετ' ἀνδρῶν ἐνδεδυμένων χιτῶνας ποδήρεις, ὡς τὰ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς ὑπ' ἀρ. 57-62 τοῦ Ἀγγλικοῦ μουσείου (1). Τοῦτο ὡς ἐκ τοῦ μέρους εἰς ὃ ἀνεσκάφη φαίνεται ὅτι ἦτον τὸ δεύτερον ἀπὸ τὴν ἀρκτικοανατολικὴν πλευράν, ἢ περίπου, οὐχὶ δὲ τὸ πρῶτον, διότι δὲν εἶχεν οὐδεμίαν γλυφὴν εἰς τὴν ἀνατολικήν του πλευράν, ἐνῷ κατὰ τὰς γραφὰς τοῦ Καρεῦ, ἔπρεπε νὰ φέρῃ δύο γυναῖκας, τὰς ἑπομένας εἰς τὸν ἀρ. 21 τοῦ Ἀγγλ. μουσείου.

Τὸ ἕτερον εὑρεθὲν εἶναι τὸ κατὰ τὰς εἰκονογραφίας τοῦ Καρεῦ ἑπόμενον μετὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 22 τοῦ Ἀγγλ. μουσείου, παριςᾷ τρεῖς μὲν ἄνδρας ἐνδεδυμένους καὶ φέροντας ἀμφορεῖς ἐπὶ τῶν ὤμων, καὶ μετ' αὐτοὺς αὐλητήν, τοῦ ὁποίου ἓν μέρος μόνον φαίνεται μετὰ τοῦ αὐλοῦ, ἔμπροσθεν δὲ αὐτοῦ, ὄχι, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Βισκόντης, παῖδα ὁδηγοῦντα χοῖρον, ἀλλὰ τέταρτον ἄλλον ἄνδρα κύπτοντα διὰ νὰ ἄρῃ ἀμφορέα ὡς καὶ οἱ λοιποί.

Ἄλλο ἀνάγλυφον φέρει 7 πεζοὺς γέροντας, μὲ χιτῶνας ποδήρεις ἀνήκοντας βεβαίως μεταξὺ τῶν πεζῶν οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν Καρεῦ ἕπονται μετὰ τοὺς 4 αὐλητὰς καὶ 4 λυριςάς.

Τέσσαρα τέλος ἕτερα τμήματα παριςοῦν ἅρματα ἀπαραλλάκτως ὅμοια μὲ τὰ ὑπ' ἀρ. 53-56 τοῦ Ἀγγλ. Μουσείου (2) ἐκ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς. Ἓν ἐξ αὐτῶν φαίνεται καθαρῶς ὅτι εἶναι τέθριππον, τὰ δὲ λοιπὰ εἶναι ἀμφιβαλλόμενα, μέρος μὲν ὡς ἐκ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ, μέρος δὲ καὶ ὡς ἐκ τοῦ σχεδιασμοῦ των αὐτοῦ. Εἰς τὸ Ἀγγλικὸν μουσεῖον διατηροῦνται 5, ἢ μᾶλλον 6 τεμάχια ἐκ τῆς ἀρκτικῆς πλευρᾶς, τὰ ὑπ' ἀρ. 23, 24, 34 καὶ 35, τὰ ὁποῖα ἀκριβῶς μὲ τὰ παρ' ἡμῖν σωζόμενα προσαρμοσθέντα, ὡς ἐν οἰκείῳ θέλει ἐκτεθῇ, ἀποτελοῦν τὰ ζωγραφισθέντα ὑπὸ τοῦ Carey 5 ἅρματα τῆς πλευρᾶς ταύτης.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι καὶ αὗται θέλουν δημοσιευθῇ διὰ τῶν ἑπομένων φυλλαδίων, μία ἡ μεγίςη, ἐτυπώθη ἤδη εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Κ. Πιττάκη, ἐπιγραφόμενον « L'ancienne Athènes. » Σ. 313, ἐπ.

Ἀλλὰ τὰ μέσα τῆς προσωρινῆς ταύτης ἑταιρίας ἦσαν μικρὰ καὶ μετ' οὐ πολὺ ἐξηντλήθησαν, χρεωστεῖται

(1) Elgin's marbles, No. 85-91.

(2) Elgin's marbles No. 26-31.

δὲ ἡ μὴ παντελὴς παῦσις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν εἰς περίστασιν θλιβερὰν καὶ τὴν ὁποίαν ἠθέλαμεν ἀποσιωπήσει ἂν δὲν ἠσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην ν' ἀποδώσωμεν καὶ δημοσίως φόρον εὐγνωμοσύνης εἰς τὴν εὐγενῆ διαγωγὴν τοῦ φιλέλληνος ναυάρχου Κ. Μαλκόλμου. Εἷς τῶν ἀξιωματικῶν τῆς τότε εἰς τὸν Πειραιᾶ προσωρμισμένης Ἀγγλικῆς ναυτικῆς μοίρας ἀπὸ ἄκριτον πρὸς τ' ἀρχαῖα βεβαίως φλεγόμενος ἔρωτα, ἐκίνησεν ὑποκλαπεὶς ἀπὸ τῶν συναδελφῶν του τὰ βλέμματα, χεῖρα καταστρεπτικὴν κατὰ τῶν Φειδαϊκῶν ἀναγλύφων, καὶ ἔθραυσε τὴν ῥῖνα μιᾶς κεφαλῆς ἐξ αὐτῶν. Τοῦτο μαθὼν ὁ γενναῖος ναύαρχος ἔσπευσεν, αὐστηρῶς τιμωρῶν τὴν βέβηλον πρᾶξιν, νὰ ἱκανοποιήσῃ καὶ τὴν Ἑλλάδα προσβληθεῖσαν εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν της, καὶ τὴν ὑπόληψιν τῆς Ἀγγλίας βλαπτομένην διὰ τῆς ἀπερισκέπτου ταύτης πράξεως, ὑπεχρέωσε δὲ τὸν πράξαντα καὶ εἰς πρόστιμον, δαπανηθὲν εἰς τὴν ἐξακολούθησιν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν·

Μέχρι τέλους τοῦ 1833 ἔτους ὁ τότε κατὰ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Κ. Πιττάκης, ἀπὸ τοσούτων πενιχρῶν ὁρμώμενος μέσων, περιωρίσθη εἰς μόνην τὴν διατήρησιν καὶ συλλογὴν τῶν πολλαχοῦ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς διεσπαρμένων καὶ μέχρις ἐκείνου εἰς φθορὰν ἐκτεθειμένων ἀρχαίων τεμαχίων, ὥςε περὶ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους τὸ προχείρως συςηθὲν μουσεῖον περιεῖχεν ἤδη ὑπὲρ τὰ 500 τμήματα ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων κ' ἐπιγραφῶν. Μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων αἱ σπουδαιόταται ἦσαν αἱ τότε ἀνευρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἐφόρου καὶ περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῶν μακρῶν τειχῶν πραγματευόμεναι, περὶ ὧν πλατύτερον ἀλλαχοῦ.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀναφορᾷ γέροντός τινος Ἀθηναίου, διϊσχυριζομένου ὅτι πρὸς τὸ βορειανατολικὸν τοῦ Πύργου τοῦ Κυρέςου εὑρίσκονται τεθαμμένοι τρεῖς ἵπποι φυσικοῦ μεγέθους χαλκοῖ, ἂν καὶ παντάπασιν ἀνυπόςατος, ὡς ἔκτοτε ἀπεδείχθη, ἐγένετο ὅμως ἀφορμὴ πρὸς ἐξιχνίασιν τῶν ὑπογείων τῆς πόλεως ἀρχαίων διωρύγων, ὧν μία μὲν, ἡ παρὰ τὸν Πύργον τοῦ Κυῤῥήςου εὑρέθη πρὸς τὴν ἀκρόπολιν διευθυνομένη, ἑτέρα δὲ εὐρύχωρος διαπερῶσα τὴν πόλιν ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, λήγουσα πρὸς τὸ Θησεῖον, ςηριζομένη μὲ ςήλας, καὶ πιθανῶς ἡ γενικὴ τῆς πόλεως δεξαμενή, ἄλλη μεταξὺ τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡρώδου καὶ τοῦ θεάτρου τοῦ Βάκχου, 4' ἀγγλ. τὸ ὕψος, καὶ ἄλλους τόσους τὸ πλάτος, καὶ κεκτισμένη μὲ πλάκας ἑκατέρωθεν, ἄλλη περὶ τὸ Πρυτανεῖον, καὶ ἄλλη τέλος λήγουσα εἰς φρέαρ περὶ τὸ Διοσκούριον. Ἀλλ' αἱ ὑπόγειοι αὗται τῶν Ἀθηνῶν οἰκοδομαὶ πρέπει νὰ γίνωσιν ἰδιαιτέρων καὶ μᾶλλον ἐκτεταμένων ἐρευνῶν ἀντικείμενα.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἔτος 1834 ἡ Κυβέρνησις ἐπέςησεν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὰς ἀρχαιότητας, ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς Ἀττικῆς, καὶ κατὰ μὲν τοὺς πρώτους αὐτοῦ μῆνας ἐγένοντο ἀνασκαφαὶ εἰς κῆπον τινὰ ἀρκτικῶς τοῦ Πειραιῶς, καὶ ἀνευρέθησαν ἐνταῦθα πολλοὶ τάφοι μ' ἐπιγραφὰς καὶ ἀνάγλυφα, ἐπισκευάσθησαν δὲ καὶ δύο ἐκκλησίαι διὰ νὰ περιέξωσι τὰ καθεκάςην ἀνευρισκόμενα ἀρχαῖα τμήματα.

Περὶ δὲ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἡ Κυβέρνησις προσδιορίσασα τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν εἰς πρωτεύουσαν τῆς Ἑλλάδος, ἠθέλησεν ὡς πρῶτον φόρον σεβασμοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν ταύτην τῶν φώτων μητρόπολιν, νὰ ἐνεργήσῃ τοῦ λαμπροτάτου τῶν μνημείων της, τοῦ Παρθενῶνος τὴν ἀνέγερσιν, καθ' ὅσον αὐτὴ ἦν δυνατὴ ὡς ἐκ τῶν σωζομένων μερῶν του, ἐχορήγησε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ποσότητα 72,000 δραχμῶν δαπανητέων ἐντὸς τῶν τῶν 1834-1837, καὶ νομίζουσα ἱερόν της καθῆκον ν' ἀποδώσῃ τὸν λόφον τῆς Ἀκροπόλεως καὶ αὖθις εἰς τὰς εἰρηνικὰς μούσας, ἀπὸ τὰς ὁποίας τὸν ἀπέσπασεν ἡ κατάκτησις καὶ ὁ πόλεμος, διέταξε τὸν κρημνισμὸν τῶν νεωτέρων ὀχυρωμάτων καὶ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ φρουρίου ἀπὸ ςρατιωτικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν διεδέχθησαν ἐξ ἀπόμαχοι, ἀναπαυόμενοι σήμερον ἀπὸ τοὺς ἀγῶνάς των ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν ἐρειπίων ἐκείνων, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ὑπερεμάχησαν ἄλλοτε. Ὁ Κ. Ῥόσσ, ἀρχαιολόγος πεπαιδευμένος, Δανὸς τὴν πατρίδα, διορισθεὶς τότε ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων, προσεκλήθη νὰ καθυποβάλῃ τὸ τῆς ἀνεγέρσεως σχέδιον, ὁ δὲ Βαυαρὸς μυςικὸς σύμβουλος Κ. Κλέντζε

παρεκλήθη νὰ χορηγήσῃ τὰς ἰχνογραφίας τῶν μηχανῶν ὅσας οἱ Βαυαροὶ ἀρχιτέκτονες μετεχειρίσθησαν πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ Βαλχάλλα.

Συγχρόνως ἐνεκρίθη καὶ ἡ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὑπὸ τοῦ Κ. Πιττάκη προταθεῖσα ἐπισκευὴ τοῦ Θησείου, τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν 25 Φεβρουαρίου 1820 κεραυνὸς εἶχε διαπεράσει τὴν βορειοδυτικὴν στήλην ἄνωθεν μέχρι κάτω. Ἡ Φιλόμουσος τῶν Ἀθηνῶν εταιρία ἔσπευσε τότε ἀμέσως νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὴν καὶ τὴν περιέζωσε μὲ σιδηροῦν κρίκον, ὅστις σώζεται μέχρι τοῦδε. Ἀλλ' ἐκρίθη ἀναγκαία ἡ προσθήκη καὶ δευτέρου κρίκου, καὶ ἡ διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου στερέωσις καὶ τῆς πέμπτης νοτίας στήλης. Τὸ προσεθὲν εἰς τὸν ναὸν ἱερὸν βῆμα, ὅταν οὗτος εἶχε μεταβληθῇ εἰς ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἀφῃρέθη, καὶ ἡ στέγη ἐκαλύφθη μὲ Μελίτιον λίθον διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ἡ εἰσροὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ναοῦ, προσδιορισθέντος διὰ διατήρησιν ἀρχαίων ἀντικειμένων.

Τέλος κατὰ τὴν 6 Ἀπριλίου, ἐκκενωθέντος τοῦ φρουρίου τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν, ἐγένετο ἐντὸς αὐτοῦ ἔναρξις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν. Κατὰ τὸ δοθὲν αὐτῶν σχέδιον, ἐπρόκειτο νὰ καθαρισθῇ τὸ ἔδαφος πρὸς τὸ δυτικομεσημβρινὸν τοῦ Παρθενῶνος μέρος, νὰ κρημνισθῶσι δὲ καὶ τὰ ἐπιπροσθοῦντα εἰς τὰ Προπύλαια νεώτερα οἰκοδομήματα, διὰ ν' ἀνοιχθῇ αὐτῶν ἡ ὄψις πρὸς τ' ἀνακτόρια, τῶν ὁποίων εἶχε τότε προσδιορισθῇ ἡ θέσις δυτικῶς τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ ἀνασκαφὴ περὶ τὸν Παρθενῶνα ἐξηκολούθησε μ' ἐλπίδα εὑρεμάτων, πολὺ βαθύτερον τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους, ἔχοντος ὡς γνώρισμα τὴν τρίτην τοῦ περιστηλίου βαθμίδα, διότι, ὡς γνωστὸν, κατ' ἀρχαῖον, φαίνεται, τῆς ἱερᾶς ἀρχιτεκτονικῆς ἔθος, διὰ τριῶν μόνων βαθμίδων ὑψοῦτο πάντοτε ὁ ναὸς ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους (1). Ἡ ἀνόρυξις αὕτη ἦτον ἑπόμενον νὰ καταστήσῃ καταφανῆ ἀντικείμενα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς ἀκόμη τοῦ Περικλέους ὑπὸ γῆν κείμενα, καὶ τοιαῦτα φαίνονται τῷ ὄντι τ' ἀνευρεθέντα. Τ' ἀξιοπεριεργότερα αὐτῶν εἶναι, 1. μεγάλοι ὄγκοι μαρμάρων, φέροντες λαξεύσεως ἴχνη, καὶ γνωριζόμενοι ὡς τύμπανα στηλῶν, τὰς αὐτὰς διαστάσεις σχεδὸν μὲ τὰ τοῦ Παρθενῶνος ἔχοντα, ἀλλ' ἀποτυχόντα καὶ ἀποδοκιμασθέντα κατὰ τὴν λάξευσιν. Ταῦτα ἢ ἀνῆκον εἰς οἰκοδομὴν ἀρχαιοτέραν τοῦ Παρθενῶνος, δηλαδὴ τὸ ὑπὸ τῶν Περσῶν καὲν Ἑκατόμπεδον, ἢ ἂν διέμεινον ἀπὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τούτου, παρεχώθησαν φαίνεται ἔκτοτε ἀπὸ τοὺς κτίστας, διότι αἱ θέσεις εἰς τὰς ὁποίας εὑρίσκονται εἶναι βαθύτεραι τοῦ ἐπὶ τοῦ Περικλέους ἐδάφους, καὶ διότι δὲν εἶναι πιθανὸν τοιούτου μεγέθους ἄχρηστοι λίθοι νὰ ἔκειντο ἐρριμένοι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὡραίας Ἀκροπόλεως, ἥτις ὅλη ἦν ὡς εἷς καὶ μόνος μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Προστάτιδος τῶν Ἀθηναίων θεότητος. 2. εὑρέθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ μέρος πάμπολλα τεμάχια ἐξ ὀπτῆς γῆς φερούσης γραφὰς, καὶ ἀποτελοῦντα εἶδος γεισσώματος ἐκτεταμένου μεγάλου τινὸς οἰκοδομήματος, ἄλλα δὲ ἔχοντα σχῆμα ἀκρωτηρίων. Ἡ θέσις εἰς ἣν εὑρέθησαν, ὑποκάτω τῶν θεμελίων τοῦ Παρθενῶνος, καὶ τὸ βάθος εἰς ὃ ἦσαν τεθαμμένα, μᾶς πείθουν ὅτι ἀνῆκον εἰς τὸ παλαιὸν Ἑκατόμπεδον, καὶ ἂν ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἔχεται ἀληθείας, δίδει πολλῶν περὶ τοῦ τρόπου τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἀρχαίου ἐκείνου ναοῦ σκέψεων ἀφορμήν. Τούτων δίδομεν εἰς τὸ παρὸν φυλλάδιον τρία ἀπεικονίσματα· θέλομεν δὲ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἐξακολουθεῖ καταχωρίζοντες καὶ τὰ ὑπολειπόμενα. 3. εἰς τὸ αὐτὸ μέρος ἀνεσκάφησαν διάφορα ἀγαλμάτια καὶ ἄλλα ἀρχαῖα τμήματα, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον περίεργα, ἴσως ἐκ τῶν ἀνατεθειμένων ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος ἢ περὶ τὸν Παρθενῶνα ἢ ἴσως ἐκ τῶν «ἀφανεστέρων εἰκόνων» (2). Πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος καὶ τὴν ἀρκτικοδυτικὴν γωνίαν τοῦ ναοῦ ὁ ἀρχαῖος βράχος εὑρέθη οὐ πολλῷ κατωτέρω τῆς τρίτης βαθμίδος, παρὰ δὲ τὴν γωνίαν ἀνεσκάφη τὸ τμῆμα τῆς ζωοφόρου τὸ φέρον τοὺς πεζοὺς ἄνδρας, περὶ ὧν ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω.

Αἱ κατὰ τὰ Προπύλαια ἀνασκαφαὶ εἶχον ἔτι λαμπρότερα καὶ μᾶλλον ἀπροσδόκητα τ' ἀποτελέσματα. Κατὰ

(1) Περίεργον τούτου παράδειγμα καὶ τὸ Ἐρεχθεῖον, ᾠκοδομημένον ἐπὶ μὴ ἐπιπέδου ἐδάφους, τοῦ ὁποίου ὅμως αἱ βαθμίδες ἀκολουθοῦν ὅλας τοῦ τόπου τὰς ἀνωμαλίας, χωρὶς οὐδαμοῦ νὰ εἶναι πλειότεραι τῶν τριῶν·

(2) Παυσαν. Ἀττ. κγ'.

τὴν ἀτελεςάτην τοῦ Σπῶνος καὶ Οὐηλλέρου περιγραφὴν, ἵςατο ἀκόμη κατὰ τὰ 1656 ἔμπρὸς τῶν προπυλαίων, κατὰ τὸ μεσημβρινοδυτικὸν αὐτῶν μέρος ὁ ναὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης (1), χρησιμεύων τότε ὡς πυριταποθήκη τῶν Τούρκων. Ὑποτίθεται ὅτι κατεστράφη καὶ οὗτος ἀπὸ βόμβαν τοῦ Μοροζίνη ἴσως, κατὰ τὰ 1687, ὥςε ὁ Στουάρτος εὗρεν ἐρείπια μόνον τινὰ ἐξ αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρου Τουρκικοῦ κανονοςασίου. Μόλις ἡ ἀνασκαφὴ προὐχώρησεν ὀλίγον ὑπὸ γῆν κατὰ τὸ μέρος τοῦτο, καὶ ὁ ναὸς τῆς Νίκης ἐφάνη ὅλος κεχωσμένος καὶ κατεδαφισμένος, ἐλλειπόντων ὀλίγων μόνον μερῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ πλεῖςα τῆς ζωοφόρου τμήματα καὶ τὰ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς βάσεως αὐτοῦ ἱστάμενα ἀνάγλυφα εὑρέθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον σῶα. Ἡ ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ τούτου ἀπεφασίσθη καὶ ἤρχισεν ἀμέσως μετὰ δραςηριότητος. Ἀλλ' ἦτον πεπρωμένον καὶ τοῦτο τὸ κομψὸν ἔργον τῆς ἀρχαιότητος νὰ μείνη κολοβὸν, διότι τέσσαρα τμήματα τῆς ζωοφόρου αὐτοῦ, ὁμοῦ 25' 7" ἀγγλικῶν τὸ μῆκος, εὑρεθέντα κατὰ τὰ 1804 ἐντετειχισμένα εἰς τουρκικόν τι τεῖχος ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀπήχθησαν ὑπὸ τοῦ Ἔλγινος μετὰ τῶν λοιπῶν εἰς Ἀγγλίαν, ὅπου ἤδη κεῖνται (2) ὡς ἁπλῆ γλυφὴ πάσης σχετικῆς ὡς πρὸς τόπον καὶ θέσιν σημασίας ςερούμενα, ἐνῷ ὁ ναὸς τοῦ ὁποίου μέρος ἀποτελοῦν, ἀνηγέρθη ἤδη, καὶ ςερεῖται μόνον αὐτῶν, διὰ νὰ φαίνεται σχεδὸν οἷος ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν λαμπρῶν ἡμερῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἰδιαίτερον ἄρθρον θέλει πραγματευθῆ.

Κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους παραιτηθέντος τοῦ Κ. Ῥόσσ τῆς ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων ἐφορείας, ἥτις ἐνετέθη εἰς τὸν μέχρις ἐκείνου ὑπέφορον Κ. Πιττάκην, ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ διακοπῆ ἡ ἤδη ἱκανῶς προοδεύσασα ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, διότι ὑπῆρχεν ἐλπὶς ὅτι τινὰ αὐτοῦ ἐλλείποντα τμήματα ἐδύναντο νὰ κρύπτωνται τεθαμμένα εἰς τὸ περὶ αὐτὸν ἔδαφος, τὸ ὁποῖον ἀπεφασίσθη ν' ἀνασκαφῇ. Συγχρόνως ἐφάνη κατεπεῖγον ν' ἀπαλλαχθῇ ἡ Πινακοθήκη (3) τοῦ ἐπιβαρύνοντος ἐπ' αὐτῆς μεταγενεςέρου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὠθήσει τὸν δυτικὸν αὐτῆς τοῖχον ἐκτὸς τῆς καθέτου, κ' ἐκινδύνευε νὰ τὸν κατακρημνίσῃ. Αἱ δεξιόθεν καὶ ἀριςερόθεν τῶν προπυλαίων γινόμεναι αὗται ἐργασίαι καὶ πρὸς τὸ κέντρον προβαίνουσαι, ὡδήγησαν φυσικῶς εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Προπυλαίων αὐτῶν, ἥτις καὶ εἰς ἄκρον σπουδαία καὶ ἔγκαιρος ἦτον, διότι εὐμεθοδέςερον ἐφαίνετο αἱ ἐργασίαι νὰ προβαίνωσιν ἐκ τῶν ἔξω πρὸς τὰ ἔνδον.

Ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους ἠνοίχθη καὶ ἐκαθαρίσθη ἐντελῶς ἡ πινακοθήκη καὶ τὸ ἔμπρὸς αὐτῆς περιςύλιον , κατεκρημνίσθησαν δὲ καὶ τὰ νεώτερα τείχη τὰ ὁποῖα εἰς τοιοῦτον βαθμὸν κατεκάλυπτον τὰ προπύλαια, ὥςε οὔτε μέρος αὐτῶν δὲν ἐφαίνετο, καὶ ἔφθανον τοσοῦτον ἐπάνω τῶν ὑψηλοτέρων αὐτῶν ςηλῶν, τὰς ὁποίας κατέκρυπτον, ὥς' ἐπ' αὐτῶν ἄλλοτε μὲν ὑπῆρχε κανονοςάσιον Ὀθωμανικὸν, ἐσχάτως δὲ προσωρινὸν μουσεῖον ἀρχαιοτήτων. Τὸ μεσημβρινὸν αὐτῶν τεῖχος ἐκκλῖναν πρὸς τὰ ἔξω, καὶ ἑτοιμόρροπον ὂν, ἐπανήχθη ἀδαπάνως καὶ δι' ἁπλουστάτης μεθόδου εἰς τὴν ἀρχαίαν του θέσιν, καὶ οὕτως ἓν τῶν μεγαλοπρεπεςάτων οἰκοδομημάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, τὸ ὁποῖον τινὲς τῶν περιηγητῶν παρεγνώρισαν, τινὲς δὲ οὐδὲ κἂν ὑπεπτεύθησαν, ἀπεδόθη εἰς τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν σπουδὴν τοῦ πεφωτισμένου κόσμου, ὅςις μετὰ περιεργείας βεβαίως θέλει ἰδῆ τὴν περιγραφήν του εἰς ἓν τῶν προσεχῶν φυλλαδίων μας.

Ὁ ἐντελὴς κρημνισμὸς τοῦ ἔμπρὸς τῶν προπυλαίων τουρκικοῦ προμαχῶνος ἀνεκάλυψε καὶ ἕτερον ἀντικείμενον ἐκ τῶν ἀμφιβαλλομένων εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἀκροπόλεως, δηλαδὴ τὰς πλατείας καὶ ὡραίας βαθμίδας, ἀξίας τῆς λαμπρᾶς εἰσόδου πρὸς ἣν ἔφερον, ἐλεγχούσας σφαλερὰν τὴν περὶ ἀνόδου εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ὑπόθεσιν

(1) Παυσαν. 'Αττ. Κ· 22, 4·

(2) Ὑπ' ἀρ. 158, 156, 190 καὶ 161·

(3) Ἔςι δὲ ἐν ἀριστερᾷ τῶν Προπυλαίων οἴκημα ἔχον γραφάς. Παυσ. 'Αττ. Κ. 22, 4·

τοῦ Συνταγματάρχου Κ. Λεΐκ. Αἱ βαθμίδες αὗται, καθ' ὅσον φαίνονται μέχρι τοῦδε, κατέχουσαι κατὰ πλάτος ὅλον τὸ μεταξὺ τῆς βάσεως τοῦ ἀνδριάντος τοῦ Ἀγρίππα καὶ τῆς τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, φθάνουν μέχρι τοῦ πέρατος τῆς τελευταίας ταύτης, αἱ δὲ περαιτέρω ἀνασκαφαὶ θέλουν ἀποδείξει, ἂν, ὡς ἔχομεν λόγους διὰ νὰ πιστεύωμεν, ὀξηκολούθουν αὗται κατὰ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν μέχρι τοῦ βάθους τῆς κοιλάδος, καθ' ὃ ἴσως μέρος ἵσταντο οἱ ἀνδριάντες τοῦ Ἁρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος, ἢ ἂν ἡ κάτοδος ἐφέρετο, ὡς σήμερον φαίνεται, πρὸς μεσημβρίαν, καὶ διερχομένη ὑπὸ τὸ δυτικὸν τεῖχος τῆς βάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, ἀπήντα ἐνταῦθα τῆς ἐξόδου τὴν πύλην.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐγένοντο καί τινες ἀνασκαφαὶ πλησίον τοῦ Πειραιῶς, πιθανῶς κατὰ τὸ νεκροταφεῖον τοῦ δήμου τούτου, ἀνατολικοαρκτικῶς τοῦ μικροῦ λιμένος Κανθάρου, καὶ εὑρέθησαν δι' αὐτῶν μέχρι 12 ἀναγλύφων λόγου ἀξίων, τινὲς ἐπιγραφαὶ ἐπιτάφιοι καὶ 120 ἀγγεῖα ὄχι εὐκαταφρόνητα.

Κατὰ τὸ ἔτος 1837 αἱ ἀνασκαφαὶ ἐπροχώρησαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ τῶν Προπυλαίων πρὸς τὸν Παρθενῶνα, ἐπὶ σκοπῷ νὰ εὑρεθῇ τὸ ἀρχαῖον τῆς Ἀκροπόλεως ἔδαφος· καὶ τῷ ὄντι τοῦτο εὑρέθη, διότι ἀνεφάνη ὁ βράχος ἐγκαρσίως κεχαραγμένος κατὰ τὴν μεταξὺ τῶν δύο οἰκοδομημάτων διεύθυνσιν, καθ' ἣν ἀναμφιβόλως ἤγετο ἡ ναῦς εἰς τὴν πομπὴν τῶν Παναθηναίων. Εἰς τὸ διάστημα τοῦτο εὑρέθησαν ὁμοίως διάφορα τεμάχια γλυπτικὰ καὶ ἐπιγραφαί, κυρίως ἐκ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων, μεταξὺ δὲ ἄλλων καὶ ἡ ἐνταῦθα ὑπ' ἀρ. 1. δημοσιευομένη.

Ἀλλ' ἀφ' οὗ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησε μέχρι τοῦ Ἐρεχθείου, ἐκρίθη εὔλογον νὰ γίνῃ ἀμέσως ἔναρξις τῆς καθάρσεως αὐτοῦ καὶ τῆς στερεώσεως διαφόρων μερῶν του ἐπισφαλῶν. Εἰς τοῦτο ἔπεισε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ λόγος ὅτι πρὶν ἀρχίσῃ τοῦ Παρθενῶνος ἡ ἀνέγερσις, ἦτον ἀνάγκη νὰ καθαρισθῶσιν ὅλα τὰ πέριξ αὐτοῦ, καὶ ἰδίως τὰ πρὸς βοῤῥᾶν κείμενα, διαρκοῦντος τοῦ θέρους, ὅταν δὲν ἐπικρατοῦν σφοδροὶ βόρειοι ἄνεμοι. Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὑρέθησαν σχεδὸν ὅλαι αἱ πλίνθοι τοῦ βορείου τείχους τοῦ Ἐρεχθείου, καὶ ἑπτὰ τοῦ γείσσου αὐτοῦ τμήματα, σχεδὸν ὅλα σῶα· ἓν μέρος ὅμως τῆς κρηπῖδος ἐλλεῖπον ἔγεινεν ἀνάγκη νὰ λαξευθῇ πρὶν ὁ τοῖχος ἀνεγερθῇ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἐκαθαρίσθη ὁμοίως καὶ ἐφάνη ἡ βάσις τῆς ὑπὸ τοῦ Ἐλγίνου ἁρπαγείσης στήλης, περὶ τὰ μέσα δὲ ἐστερεώθη καθ' ὃ μέρος εἶχεν ὑποσκαφῇ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, οἵτινες εἶχον καὶ τοῦτον τὸν ναὸν μετασκευάσει εἰς ἐκκλησίαν. Ἐπὶ δὲ ὅλων τῶν νέων τούτων ἐπισκευῶν ἐπεγράφη τὸ «ἐκτίσθη τῷ 1837» πρὸς ἀποφυγὴν πάσης εἰς τὸ μέλλον ἀμφιβολίας. Τὸ νότιον τεῖχος ἀνηγέρθη ὁμοίως· κατὰ τὸ μέρος δὲ τοῦτο εὑρέθησαν καὶ διάφορα γλυπτικῆς ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων πολύτιμος ἡ πέμπτη τῆς προστάσεως τοῦ Πανδροσίου Καρυάτις, περὶ τῆς ὁποίας ἐσφαλμένως ὑπετίθετο μέχρι τοῦδε ὅτι εὑρίσκεται εἰς τὸ Βατικάνον τῆς Ῥώμης. Ἡ ἀνέγερσίς της εἰς τὴν ἀρχαίαν της θέσιν δὲν εἶναι ἀκόμη εὔκολος, διότι εἶναι εἰς τμήματα πολλὰ τεθραυσμένη, τῶν ὁποίων τινὰ εἰσέτι δὲν εὑρέθησαν.

Ἐγένοντο μετὰ ταῦτα ἐπισκευαί τινες εἰς τὴν πρόστασιν τὴν πρὸς τῷ Κεκροπίῳ (1), ἢ τῶν Καρυατίδων καὶ ἀνηγέρθη ἡ ἐπὶ τῆς πολιορκίας τῶν 1836 πεσοῦσα Καρυάτις, τῆς ὁποίας τὴν κεφαλὴν διετήρει ὁ Κ. Πιττάκης. Ὁ ἐλλείπων πλόκαμός της ἐπεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ γλύπτου Κ. Ἴμχοφ, διὰ νὰ ἔχῃ δύναμιν ἱκανὴν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπιστυλίων. Ὥστε τεθείσης ἐντὸς ὀλίγου καὶ τῆς ἄλλης ἐσχάτως ἀνευρεθείσης εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, ἡ κομψὴ αὕτη πρόστασις θέλει στερεῖσθαι μόνης τῆς ἀφιλοκάλως, διὰ νὰ μὴν εἴπωμεν ἄλλο τι, ὑπὸ τοῦ λόρδου Ἔλγινος ἁρπαγείσης ἕκτης.

Κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος ἀνηγέρθησαν ἐντελῶς αἱ δύω ἐκ τῶν τεσσάρων ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς κρηπῖδος ἱσταμένων

(1) Ἐπὶ τῇ προστάσει τῇ πρὸς τῷ Κεκρωπίῳ· Ἐπιγρ.

στηλῶν, καὶ συνενώθησαν δι' ἐπιστυλίου, ἐπεσκευάσθη δὲ κατὰ μέρος καὶ ἡ τρίτη, καὶ ἐξησφαλίσθη προσωρινῶς ὁ τοῖχος δι' ἀσβέστου καὶ κεράμων, μέχρις ὅτου εὑρεθοῦν τὰ ἐλλείποντα τμήματά του. Τὸ ἐμβαδὸν τοῦ ναοῦ ἐκαθαρίσθη κατὰ μέρος ὁμοίως, καὶ ἐκ τῆς ἐνεστώσης αὐτοῦ καταστάσεως δύνανται νὰ εἰκασθῶσιν ἱκανὰ περὶ τῆς ἀρχαίας του διαιρέσεως, ὥςε νὰ φαίνεται βέβαιον ὅτι ὁ Στουάρτος ἠπατήθη εἰς τὰς περὶ αὐτοῦ ὑποθέσεις του.

Μέχρι τούτου ἐπροχώρησαν αἱ περίεργοι αὗται ἐν τῷ Ἐρεχθείῳ ἐργασίαι, αἱ πολλὰς περὶ τοῦ ἀληθοῦς σχήματος τοῦ παραδόξου τούτου ναοῦ λύουσαι ἀπορίας, καὶ τῶν ὁποίων θέλομεν ἐν οἰκείῳ τόπῳ δώσει λεπτομερῆ περιγραφήν. Διέκοψε δὲ αὐτὰς ἡ θέρμη τῆς θερεινῆς ὥρας, διὰ νὰ ἐπαναληφθῶσι κατὰ τὸ φθινόπωρον.

Κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν σκάπτων τις πρὸς ἄρκτον τοῦ Θησείου εὗρε βάσιν ἀρχαίαν ἐκ λίθου Πειραϊκοῦ καὶ τμήματά τινα ἀγαλμάτων καὶ ἐπιγραφῶν. Τινὲς ὑπέθεσαν ὅτι τοῦτο ἦν τὸ μνημεῖον τοῦ Εὐβουλίδου (2), ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκ τῆς θέσεως καὶ ὡς ἐξ ἄλλων περιστάσεων, φαίνεται μᾶλλον ὂν ἄλλο τι ῥωμαϊκὸν οἰκοδόμημα.

Πλησιέστατον τῆς λεγομένης πύλης τῆς ἀγορᾶς, κατὰ τὴν μεσημβρινοδυτικὴν αὐτῆς ἄκραν, εὑρέθη εἰς ου μικρὸν βάθος κάτω τοῦ παρόντος ἐδάφους σειρὰ τείχους ἀρχαίου θλωμένου κατὰ γωνίαν ὀρθήν. Τοῦτο ἀνεσκάφη καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ τοπικαὶ περιςάσεις ἐμπόδισαν νὰ γίνουν εἰσέτι παραιτέρω περὶ αὐτοῦ ἔρευναι.

Τοσοῦτον ἐπροχώρησαν μέχρι τοῦδε αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι ἐν Ἀθήναις, ὅπου μόνον μέχρι τοῦδε ἔγινον μεγάλαι καὶ σπουδαῖαι ἀνασκαφαί. Ἡ κυβέρνησις τὰς ἐμψυχώνει καὶ τὰς ἐπισπεύδει. Ἐντὸς ὀλίγου πολλὰ τῶν ἀτάκτως κατεστραμμένων ἐρειπίων θέλουν ἀνεγερθῆ κατὰ τὴν ἀρχαίαν των θέσιν καὶ σχῆμα, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἡ Ἀκρόπολις, ἴσως δὲ καὶ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη θέλουν καὶ πάλιν κατακοσμηθῆ μὲ πολλὰ τῶν ἀρχαίων των οἰκοδομημάτων, καὶ οἱ μὲν ξένοι θελουν συρρέει εἰς τὴν πατρίδα μας διὰ νὰ σπουδάζουν ἐν αὐτῇ τὴν ἠθικῶς καὶ πραγματικῶς ἀναγεννωμένην ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἡμεῖς δ' αὐτοὶ ἔχοντες διηνεκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν τῆς προγονικῆς δόξης τ' ἀπομνημονεύματα, θέλομεν ὑψηλοφρονεῖ πρὸς αὐτά, καὶ ἁμιλλᾶσθαι ὅπως ἀναδειχθῶμεν αὐτῶν ἄξιοι.

Α. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ.

(2) Παυσαν. Ἀττ. β'. 4.

Πρόλογος

Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀποφάσισε νὰ ἀφιερωθεῖ ὁ τόμος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1987 στὴν ἐπέτειο τῆς συμπλήρωσης τῶν 150 χρόνων τοῦ ἱδρύματος καὶ ἀνέθεσε στὸν ὑπογραφόμενο τὴ σύνταξη τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῶν περιγραφικῶν κειμένων.

Ὁ σκοπὸς τῆς ἔκδοσης τούτης εἶναι διπλός: ἀφ' ἑνὸς ἡ διατήρηση τῆς ἀνάμνησης τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐπετείου, ἀφ' ἑτέρου ἡ προσφορά, μὲ τὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο, μιᾶς συνοπτικῆς εἰκόνας τῶν ἰδεῶν ποὺ ὁδηγοῦσαν τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ 150 χρόνια τῆς δράσης της.

Τὸν ἑορτασμὸ τοῦ 1987 ἀκολούθησαν γεγονότα τὰ ὁποῖα κλόνισαν τὸ Ἵδρυμα. Ἡ εὐτυχὴς κατάληξη τῶν πραγμάτων ἔθεσε τέρμα σὲ μακρὰ περίοδο ἀβεβαιότητας καὶ παλινδρομήσεων ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶχε μοιραῖες συνέπειες γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ὑπόσταση τῆς Ἑταιρείας. Οἱ ἀρχαιρεσίες τοῦ 1988 φαίνονται τώρα ὡς ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς συμπλήρωσης τῶν 150 χρόνων. Μία μακρὰ περίοδος τερματίστηκε καὶ ἄλλη, νέα, ἄρχισε μὲ αἴσιους οἰωνούς.

Ἡ ἐπέτειος ἀφορᾶ καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα ποὺ συμπλήρωσε, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1987, τὰ 150 χρόνια τῆς ἔκδοσής της. Καὶ γι' αὐτήν, τὸ ἀρχαιότερο ἑλληνικὸ περιοδικὸ ποὺ συνεχίζει τὸ βίο του, ἄρχισε νέα περίοδος καὶ ἡ ἀνανέωσή της ἦταν ἀναγκαία. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ σχήματός της εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σημάδια τῆς ἀνανέωσης αὐτῆς. Μὲ τὸν καιρὸ θὰ γίνει περισσότερο αἰσθητή.

Ὁ τόμος τοῦτος ἀποτελεῖ τὸν κρίκο ποὺ συνδέει μεταξύ τους τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους καὶ συμβολίζει τὴν ἑνότητα καὶ τὴ συνέχεια τοῦ ἔργου τους. Ἡ παράθεση στὴν ἀρχὴ τοῦ τόμου τοῦ ἐμβατηρίου κειμένου τοῦ Ραγκαβῆ στὴν Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογικὴ τοῦ 1837 δὲν εἶναι ρομαντικὴ ἀναδρομὴ στὶς πρῶτες ἡμέρες τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἀλλὰ ἔμμεση δήλωση τῶν ὅσων συντελέστηκαν στὸ διάστημα τῶν 150 χρόνων. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ἱστορία 4 χρόνων μόνο, μᾶς συγκινεῖ γιὰ τὴν γεμάτη αἰσιοδοξία ὑπερηφάνεια τοῦ Ραγκαβῆ καὶ μᾶς διδάσκει. Ἂς ἐπαναλάβουμε, ἔπειτα ἀπὸ 150 χρόνια, τοὺς τελευταίους στίχους της:

«Τοσοῦτον ἐπροχώρησαν μέχρι τοῦδε αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι ἐν Ἀθήναις, ὅπου μόνον μέχρι τοῦδε ἔγινον μεγάλαι καὶ σπουδαῖαι ἀνασκαφαί. Ἡ κυβέρνησις τὰς ἐμψυχώνει καὶ τὰς ἐπισπεύδει. Ἐντὸς ὀλίγου πολλὰ τῶν ἀτάκτως κατεστραμμένων ἐρειπίων θέλουν ἀνεγερθῆ κατὰ τὴν ἀρχαίαν των θέσιν καὶ σχῆμα, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἡ Ἀκρόπολις, ἴσως δὲ καὶ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη θέλουν καὶ πάλιν κατακοσμηθῇ μὲ πολλὰ τῶν ἀρχαίων των οἰκοδομημάτων, καὶ οἱ μὲν ξένοι θέλουν συῤῥέει εἰς τὴν πατρίδα μας διὰ νὰ σπουδάζουν ἐν αὐτῇ τὴν ἠθικῶς καὶ πραγματικῶς ἀναγεννωμένην ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἡμεῖς δ' αὐτοὶ ἔχοντες διηνεκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν τῆς προγονικῆς δόξης τ' ἀπομνημονεύματα, θέλομεν ὑψηλοφρονεῖ πρὸς αὐτά, καὶ ἁμιλλᾶσθαι ὅπως ἀναδειχθῶμεν αὐτῶν ἄξιοι».

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Γενικὸς Γραμματεὺς

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Ἰδεογραφία
τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἰδόντες, Κύριοι, ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ διάφορα ἔργα τῆς Ἑταιρίας καὶ παρατηρήσαντες ὅτι ταῦτα διὰ πολλῶν κόπων καὶ μόχθων ὑπὸ τοῦ ὑμετέρου διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐνεργοῦνται, θεωροῦμεν καθῆκον ἡμῶν νὰ συστήσωμεν εἰς τὴν Συνέλευσιν τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐξιδιασμένης αὐτῆς εὐαρεσκείας πρὸς τὰ ἀξιότιμα μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου διὰ τοὺς ἀτρύτους κόπους οὓς καταβάλλουσι πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ διάσωσιν τῶν ἀνεκτιμήτων κειμηλίων τῶν προγόνων ἡμῶν, καὶ τὴν πεφωτισμένην καθόλου διοίκησιν καὶ διαχείρησιν τῶν συμφερόντων τῆς ἡμετέρας Ἑταιρίας.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 31 Ἰανουαρίου 1881.

Ἡ ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ

Προλογίζοντας ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης τὸ 1879 τὴν πρώτη ἱστορία τῆς Ἑταιρείας, ἀρχίζει μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Διανύουσα ἤδη ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρία τὸ 42ον τοῦ βίου αὐτῆς ἔτος, καὶ πολλὰ ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ πράξασα ὑπὲρ τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας, ἔχει καὶ αὐτὴ ἱστορίαν».

Σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας

Ἂν ζητήσουμε τὴ σύνοψη τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς Ἑταιρείας, τώρα ποὺ ἔχει διανυθεῖ καὶ τὸ 151ο ἔτος τῆς ζωῆς τοῦ ἱδρύματος, θὰ τὴ βροῦμε σὲ τρεῖς λέξεις τοῦ χωρίου τοῦ Καστόρχη: ὑπὲρ τῶν μνημείων. Μαχητὲς τοῦ Ἀγώνα, Φαναριῶτες, ἑλληνολάτρες καὶ ἀρχαιολάτρες, ἕνα πράγμα εἶχαν στὸν νοῦ τους ὅταν ἵδρυσαν τὴν Ἑταιρεία, τὴ σωτηρία τῶν ἑλληνικῶν μνημείων: πῶς στὸν τόπο ὁ ὁποῖος μόλις λίγα χρόνια πρὶν εἶχε λευτερωθεῖ θὰ ἀποκαλύπτονταν καὶ θὰ σώζονταν οἱ ἀποδείξεις τῆς μεγάλης εὐγενικῆς καταγωγῆς τους, ἀποδείξεις ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν στοὺς κατοίκους τῆς χώρας αὐτῆς μὲ τὴ μεγάλη καὶ ἔνδοξη ἱστορία νὰ καταταχθοῦν στὰ πολιτισμένα ἔθνη.

Ἡ μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση τῶν μνημείων ἦταν κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν 150 χρόνων τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας ὁ κύριος καὶ πρῶτος σκοπὸς ἀλλὰ ὄχι ὁ μόνος. Στὴ διάρκεια τοῦ βίου της, μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν προσώπων ποὺ τὴ διοίκησαν καὶ ἄλλες ἐπιδιώξεις ἀποτέλεσαν αἰτία μέριμνας, ἐπιδιώξεις οἱ ὁποῖες γεννιόνταν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας ἢ ἀκόμη ἀπὸ τὰ συμφέροντα ἐκείνων ποὺ συνδέθηκαν μαζί της. Βρέθηκε ἀκόμη ἡ Ἑταιρεία μέσα στὴ δίνη ἱστορικῶν γεγονότων καὶ αὐτὴ ἡ συμμετοχή της τὴ σφράγισε σχεδὸν ἀνεξίτηλα. Ποιὰ ἦταν ἡ πνευματικὴ πορεία της καὶ πῶς ἔφτασε νὰ γιορτάζει τὴ συμπλήρωση τῆς τρίτης πεντηκονταετίας τῆς ζωῆς της θὰ τὸ δοῦμε, μὲ συντομία, σ' αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦν.

Ἡ ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας

Πρὶν ἀρχίσει ἡ διήγησή μας σκόπιμο κρίνω νὰ γίνει λόγος γιὰ τὸ πρῶτο ἔγγραφο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ὁ πρῶτος ὀργανισμός της θὰ ἐξεταστεῖ, εἶναι μάλιστα ἕνα πολὺ γνωστὸ κείμενο, ἡ εἰσήγηση ὅμως τοῦ ὑπουργοῦ Ἰακ. Ρίζου πρὸς τὸν Ὄθωνα γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἦταν ὣς τελευταῖα ἄγνωστη. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἔγγραφο, τὸ πρῶτο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ποὺ ἀφορᾶ τὴν Ἑταιρεία καὶ φανερώνει τὴν ὕπαρξή της, ἔχει καὶ τὴ νεώτερη ἱστορία του[1].

Ὁ πρῶτος ὀργανισμὸς ὑπογράφηκε ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὲς ἑταίρους στὶς 6/18 Ἰαν. 1837. Τὴν ἴδια μέρα ὑποβλήθηκε στὸν Ὄθωνα ἡ εἰσήγηση τοῦ Ρίζου μαζὶ μὲ τὸν ὀργανισμό. Στὶς 15/27 Ἰαν. 1837 δημοσιεύτηκε καὶ τὸ ἐγκριτικὸ τοῦ ὀργανισμοῦ Β. Διάταγμα. Ὅπως τονίζει ὁ Ρίζος στὴν εἰσήγησή του, ἦταν ἀναγκαῖο νὰ ἱδρυθεῖ ἡ Ἑταιρεία πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Μπέλλιου ἀπὸ

τὴν 'Αθήνα. Στὴ γενναιοδωρία του, ποὺ δὲν ἐκδηλώθηκε ὡς πρὸς τὴν 'Εταιρεία, στηρίζονταν οἱ ἐλπίδες τῆς πρώτης οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τοῦ νέου ἱδρύματος.

'Η εἰσήγηση τοῦ 'Ιακ. Ρ. Νερουλοῦ

'Η εἰσήγηση τοῦ Ρίζου, μέρους τῆς ὁποίας ἀντιγραφὴ σχεδὸν ἀποτελεῖ τὸ διάταγμα τῆς 15/27 'Ιαν., εἶναι ἡ ἑξῆς:

Sire, j'ai l'honneur de mettre sous les yeux de Votre Majesté un projet d'organisation d'une société archéologique, que quelques habitants d'Athènes ont demandé la permission d'instituer. Le premier fondateur et le moteur le plus zélé de cette société est le Baron Bélio, un Grec natif de Macédoine et sujet autrichien qu'un dévouement sans bornes a déjà porté à faire à l'Hôpital municipal d'Athènes une offre en bien-fonds dont la valeur s'élève à 70.000 dr.

Le même a l'intention d'offrir à la bibliothèque royale une riche collection de livres, et ses bienfaits ne s'arrêteront point là. Aujourd'hui ce même sentiment pour la gloire de la Grèce, l'a porté à engager quelques-uns des habitants de cette capitale qu'un même zèle anime à instituer cette société qui ne manquera pas de faire honneur au pays. Non seulement il la soutiendra de toutes ses forces mais il promet d'intéresser pour elle beaucoup de personnes influentes et riches à l'étranger. L'organisation ci-incluse n'a rien dont je crois devoir proposer la modification, et est évidemment dictée par l'esprit de bien public, puisqu'elle ne veut réserver à la société aucune part des objets qui seraient trouvés à ses frais, et qu'elle n'a d'autre intention que de travailler simultanément avec le Gouvernement à l'exploration des trésors encore cachés de l'antiquité. J'ose par conséquent proposer que le Gouvernement de Votre Majesté se plaise non seulement à autoriser, mais même à assister cette société. Ce ne sera pas un secours pécuniaire qui devra lui être offert, mais il pourra être de la nature suivante.

1. Le conservateur du Musée Central sera invité non seulement à s'entendre avec l'éphorie de la société et à la diriger dans ses travaux, mais même à se charger de quelques-uns de ces travaux, lorsqu' il en aura le temps et à rendre compte à l'éphorie de la gestion pécuniaire que lui serait confiée.

2. La commission archéologique sera également invitée à aider l'éphorie de ses conseils toutes les fois que celle-ci ou que le conservateur les réclamerait en son nom.

3. L'accès de la Bibliothèque archéologique sera permis aux membres de l'éphorie.

4. Un certain nombre (de 100) d'exemplaires du journal archéologique sera donné gratis à la société pour être distribué à ses membres.

5. Les objets trouvés aux frais de la société seront portés sur la liste des Musées comme ayant été trouvés aux frais de la société.

6. Le résumé annuel des actes et listes de la société sera imprimé gratis dans l'imprimerie royale.

7. Enfin le nom de toute personne qui resterait membre de la société pendant l'espace de trois ans, sera inscrit sur une plaque de marbre à l'entrée du Musée national.

Avant de finir ce rapport j'ose faire l'observation que comme ce Baron Bellios doit quitter Athènes sous peu de jours, il serait de toute importance pour la société qu'elle reçût l'autorisation royale et qu'elle pût se constituer avant son départ.

J'ai l'honneur d'être
Sire,
de Votre Majesté
le très humble et très soumis
serviteur et fidèle sujet
J. Rizo

Al. Rangabé M. Callifronas

1837. Ὁ πρῶτος ὀργανισμὸς

Ὁ πρῶτος ὀργανισμὸς τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1837 ἔχει ὀργανωτικὸ καὶ νομικὸ χαρακτήρα. Στὸ προοίμιό του ἀναφέρεται ὡς σκοπὸς τῆς ἵδρυσής της «ἐν γένει μὲν νὰ πλουτισθῇ ἡ Ἐπιστήμη ὅ,τι πλεῖστον καὶ ὅ,τι τάχιστον, ἐν μέρει δὲ νὰ ἐπιταχυνθοῦν αἱ ἀνασκαφαί, αἱ ἀνεγέρσεις καὶ συμπληρώσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων». Ἡ ἀποκάλυψη τῶν μνημείων καὶ ἡ συνακόλουθη αὔξηση τῆς γνώσης μας γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο εἶναι τὸ κίνητρο τῶν ἱδρυτῶν, τῶν συντακτῶν καλύτερα τοῦ ὀργανισμοῦ, τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβῆ, τοῦ Ἰακώβου Ρ. Νερουλοῦ καὶ τοῦ Κυρ. Πιττάκη, κυρίως ὅμως τοῦ πρώτου. Ὁ Μπέλλιος, παρ᾽ ὅτι εἶχε τὴν ἰδέα τῆς ἵδρυσης τῆς Ἑταιρείας, δὲν ἀναμείχθηκε στὴ σύνταξη τοῦ ὀργανισμοῦ της.

Οἱ λόγοι τῶν προέδρων καὶ τῶν γραμματέων στὶς ἐτήσιες συνελεύσεις τῶν ἑταίρων εἶναι τὰ κείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κυρίως μαθαίνουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαιολογικῆς νοοτροπίας στὴν Ἑλλάδα. Ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν ἰσχύουν ὄχι μόνο γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἀλλὰ ἐν μέρει καὶ γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία.

28 Ἀπριλίου 1837. Ὁ λόγος τοῦ Ραγκαβῆ

Ὁ λόγος τοῦ Ραγκαβῆ στὴν Ἀκρόπολη στὶς 28 Ἀπριλίου 1837, κατὰ τὴν ἐναρκτήρια συνεδρίαση τῶν ἱδρυτῶν τῆς Ἑταιρείας[2], δίνει καθαρὲς τὶς ἀπόψεις του, ποὺ συμμερίζονταν καὶ ἄλλοι, τουλάχιστον ὁ Ἰάκωβος Ρίζος. Ἡ ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια εἶναι φανερὴ καὶ γιὰ ὅσα ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ γιὰ ὅσα πρόκειται νὰ γίνουν ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τους, ἐνθουσιώδεις καὶ αἰσιόδοξους: «Συνερχόμενοι ὑποκάτω τῶν γιγαντιαίων τούτων ἔργων τῶν προπατόρων μας, τὰ ὁποῖα καὶ ὡς ἐρείπια μᾶς ἐκπλήττουσιν, αἰσθανόμεθα ὅλοι τὴν καρδίαν μας πάλλουσαν, ὅταν ἐνθυμώμεθα ὅτι ἡ γύμνωσις καὶ καταστροφή των εἶναι τῆς ἐθνικῆς παρακμῆς καὶ τῆς δουλείας μας τὸ μνημεῖον, καὶ ὑπερηφάνως ἐπιδεικνύομεν ὡς ἓν τῶν ἀσπαστοτέρων τεκμηρίων τῆς πολιτικῆς μας ἀναγεννήσεως καὶ τῆς νέας ἐγγραφῆς μας εἰς τὸν πίνακα τῶν προοδευόντων ἐθνῶν, τὸ πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα θρησκευτικὸν σέβας μας, τὴν ὑπὲρ αὐτῶν κηδεμονίαν τῆς Κυβερνήσεως, τὴν ἐκ νέου σχεδὸν ἀνέγερσίν των, ἥτις προσαρτᾷ οὕτως εἰπεῖν τὸν αἰῶνα μας εἰς τὸν τοῦ Περικλέους καὶ Κίμωνος». Τὸ ἐλεύθερο ἔθνος εἶναι κύριο τῶν θησαυρῶν τῆς γῆς του ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία του, ποὺ πρόσφατα ἀποκτήθηκε, δημιουργεῖ ὑποχρεώσεις: «Οἱ φιλολόγοι τῆς Εὐρώπης ἔχουν πρὸς ἡμᾶς ἐστραμμένους τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ ἀπὸ ἡμᾶς περιμένουν τὴν λύσιν διαφόρων ἱστορικῶν ἀποριῶν».

Ὁ Ραγκαβῆς, ὁ περισσότερο μορφωμένος ἀρχαιολόγος τῆς Ἑλλάδας, μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Ross καὶ τοῦ Μουστοξύδη, ἔχει συναίσθηση τῶν ἐπιστημονικῶν δυνατοτήτων του ὅπως καὶ τῶν συνεταίρων του: «χρέος μας εἶναι τοὐλάχιστον τὴν ἀκατέργαστον ὕλην νὰ προσφέρωμεν εἰς τὰς σοφὰς ἀναλύσεις των, καὶ νὰ μὴν ἀφήνωμεν εἰς τὴν γῆν τεθαμμένον τὸ ἐμπεπιστευμένον εἰς ἡμᾶς τάλαντον».

Ἡ ἐπιστροφὴ τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως

Τελειώνοντας τὴν ὁμιλία του βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσει συγκεκαλυμμένα καὶ τή «Μεγάλη Ἰδέα» τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τὴν ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐπιστροφῆς τῶν κλαπέντων ἀπὸ τοὺς ξένους ἀρχαίων καὶ κυρίως τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως. Τοῦτο ὀνειρεύεται νὰ γίνει ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία ποὺ γεννιέται «τῆς ὁποίας ἴσως, ἂν αἱ ἐπιθυμίαι μας δὲν ἀπατῶσι τὴν φαντασίαν μας, ἓν τῶν ὡραιοτάτων κατορθωμάτων θέλει ποτὲ εἶσθαι νὰ καθωραΐσῃ πάλιν τὰ σεβάσμια ταῦτα οἰκοδομήματα μὲ τὰς οἰκείας στολάς των, μὲ τὰ ἔργα τῶν λαμπρῶν μας προγόνων, ὅσα ἔκφυλα

No. Pr. 10333
Ex 92.

pr. 20 Jan 37. 6. 19408.
mit 2 Beil.

À Sa Majesté
LE
ROI

Le Secrétariat d'État
pour les Cultes et d'Instruction publique.
Athènes, le 6/18 janvier, 1837.

Concernant l'institution d'une société archéologique.

Sire,

J'ai l'honneur de mettre sous les yeux de Votre Majesté un projet d'organisation d'une société archéologique, que quelques habitans d'Athènes ont demandé la permission d'instituer. Le premier fondateur, et le moteur le plus zélé de cette société est le Baron Bélio, un grec natif de Macédoine et sujet autrichien qu'un dévouement sans bornes a déjà porté à faire à l'Hôpital municipal d'Athènes une offre en bien fonds dont la valeur s'élève à 7000 Drs. Le même a l'intention d'offrir à la bibliothèque royale une

riche collection de livres, & ses bien-
faits ne s'arrêteront point là. Au-
jourd'hui ce même sentiment pour
la gloire de la Grèce, l'a porté
à engager quelques uns des ha-
bitans de cette capitale qu'un
même zèle anime à instituer
cette société qui ne manquera
pas de faire honneur au
pays. Non seulement il la
soutiendra de toutes ses forces,
mais il promet d'intéresser pour
elle beaucoup de personnes
influentes & riches à l'étranger.
L'organisation ci-incluse n'a
rien dont je crois devoir propo-
ser la modification, & est évi-
demment dictée par l'esprit du
bien public, puisqu'elle ne veut
réserver à la société aucune part
des objets qui seraient trouvés à ses
frais, & qu'elle n'a d'autre inten-
tion que de travailler simultané-
ment avec le Gouvernement à l'ex-
ploration des trésors encore cachés de
l'antiquité ; J'ose par conséquent
proposer que le Gouvernement de
Votre Majesté se plaise non seule-

ment à autoriser, mais même à assister cette société. Ce ne sera pas un secours pécuniaire qui devra lui être offert, mais il pourra être de la nature suivante.

1°. Le conservateur du Musée central sera ~~invité~~ non seulement à s'entendre avec l'éphorie de la Société & à la diriger dans ses travaux, mais même à se charger de quelques uns de ces travaux, lorsqu'il en aura le temps, & à rendre compte à l'éphorie de la gestion pécuniaire qui lui sera confiée.

2°. La commission archéologique sera également invitée à aider l'éphorie de ses conseils toutes les fois que celle-ci, ou que le conservateur, les réclameraient en son nom.

3°. L'accès de la Bibliothèque archéologique sera permis aux membres de l'Éphorie.

4°. Un certain nombre (de 100) d'exemplaires du journal archéologique sera donné gratis à la Société pour être distribué à ses membres.

5°. Les objets trouvés aux frais de la Société seront portés sur la liste du Musée comme ayant été trouvés aux frais de la Société.

6°. Le résumé annuel des actes de cette de la Société sera imprimé gratis dans l'Imprimerie royale.

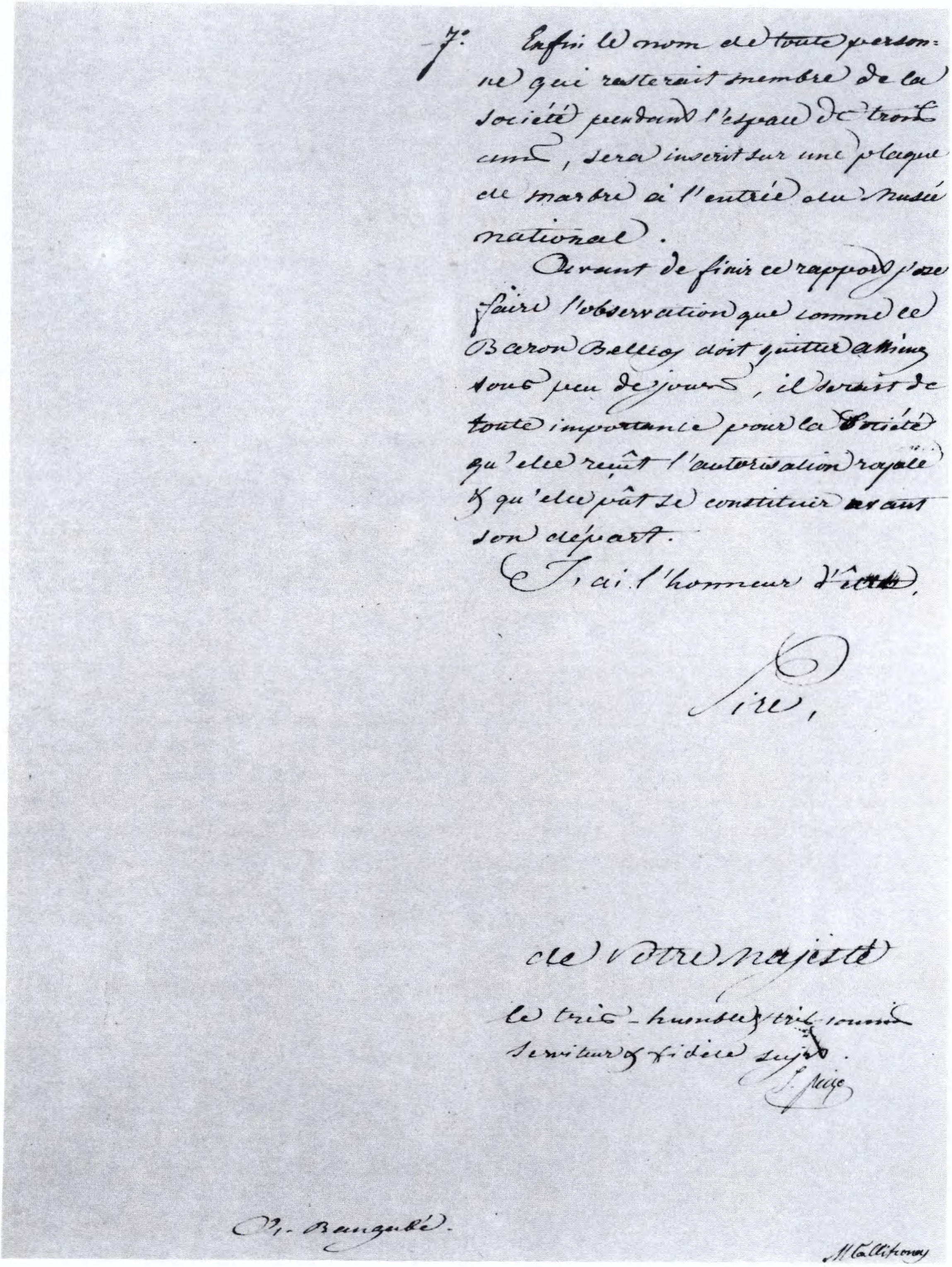

7° Enfin le nom de toute personne qui resterait membre de la société pendant l'espace de trois ans, sera inscrit sur une plaque de marbre à l'entrée du Musée national.

Avant de finir ce rapport j'ai à faire l'observation que comme le Baron Bellios doit quitter Athènes sous peu de jours, il serait de toute importance pour la Société qu'elle reçût l'autorisation royale & qu'elle pût se constituer avant son départ.

J'ai l'honneur d'être,

Sire,

de Votre Majesté

le très-humble très soumis serviteur & fidèle sujet.

J. Rizo

A. Rangabé.

M. Callifronas

1. Τὸ ἔγγραφο μὲ τὸ ὁποῖο ὑποβάλλεται στὸν Ὄθωνα τὸ σχέδιο τοῦ πρώτου ὀργανισμοῦ τῆς Ἀ. Ἑτ. γιὰ ἔγκριση. Ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν πρῶτο πρόεδρο τῆς Ἀ. Ἑτ., τὸν τότε ὑπουργὸ Θρησκευμάτων καὶ Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Ἰάκωβο Ῥίζο Νερουλὸ (φωτ. Γ.Α.Κ.).

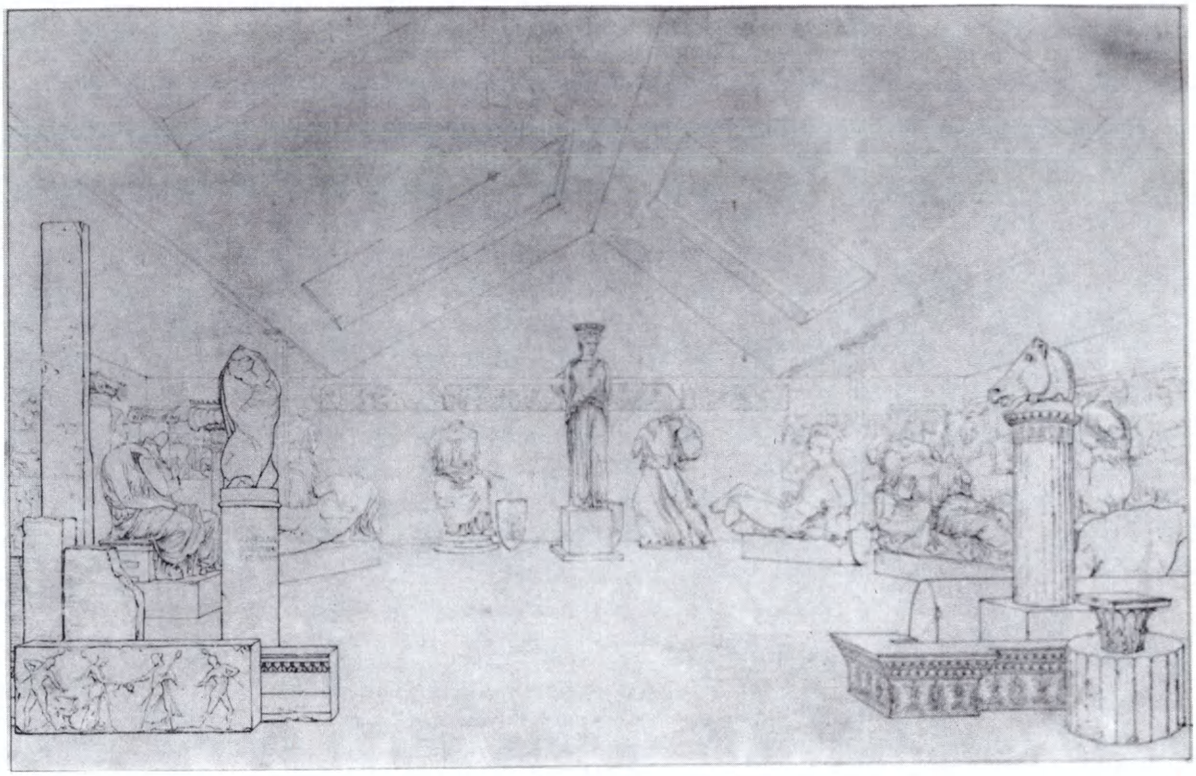

2. Ἡ λεία τοῦ Ἔλγιν ὅπως ἐκτέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ προσωρινὸ μουσεῖο στὸ Park Lane τοῦ Λονδίνου (1807-1812). Περιγράφοντας ὁ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆς, γραμματέας τῆς Ἀ. Ἑτ., τὸ 1847 τὴν ἄφιξη στὸν Πειραιὰ ἀγγλικοῦ πλοίου μὲ τὰ ἐκμαγεῖα τῶν μαρμάρων τῆς Ἀκροπόλεως, δῶρο τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης, ἔλεγε γιὰ τὸ πλοῖο ὅτι «χαίρουσαι αἱ αὖραι τοῦ Αἰγαίου ἀνείλισσον τὰς πτυχὰς τῆς ἐπ' αὐτὸ κυματούσης βρεταννικῆς σημαίας, διότι δὲν ἤρχετο ὅπως ἀπειλητικῶς ἐπιδείξῃ τὴν θαλασσοκράτορά της ἰσχύν, ἀλλὰ ἤρχετο φέρουσα τὸ εὐκταιότατον μεταξὺ αὐτονομουμένων ἐθνῶν συνάλλαγμα φιλοφροσύνης καὶ δώρων, κατέπλεεν ὡς ἡ ἀρχαία Θεωρίς, ὅταν ἐστεμμένη ἐπανήρχετο ἀπὸ τὰς εὐσεβεῖς ἐκδρομάς της, κατάγουσα τῶν Θεῶν τὰ ἀγάλματα». Σχέδιο τοῦ Charles Robert Cockerell, μέλους τῆς Ἑταιρείας τῶν Dilettanti, πρωταγωνιστῆ στὴν ἐπιχείρηση τῆς ἁρπαγῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας.

καὶ διεσκορπισμένα, ῥιγοῦν σήμερον εἰς ὑπερβόρεια κλίματα, ἐν ᾧ αἱ θέσεις διὰ τὰς ὁποίας οἱ Φειδίαι καὶ Πραξιτέλεις τὰ εἶχον συλλάβει καὶ κατεργασθῆ, μένουν ἤδη χαίνουσαι καὶ ὡς περιμένουσαι τὴν ἐπιστροφήν των». Ἔπειτα ἀπὸ 150 χρόνια οἱ ἐπιθυμίες μας τοῦ 1837 ἐξακολουθοῦν νὰ μένουν ἀνεκπλήρωτες, παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ καταβλήθηκαν πολλὲς φορές. Ἴσως σήμερα νὰ βρισκόμαστε πλησιέστερα στὴν πραγματοποίηση τοῦ ὀνείρου τοῦ Ραγκαβῆ.

26 Μαΐου 1838. Πρῶτος ἀπολογισμὸς

Στὸν πρῶτο ἐτήσιο ἀπολογισμὸ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας, στὶς 26 Μαΐου 1838, ὁ πρόεδρος Ρίζος μὲ ὑπερηφάνεια ἀναφέρει[3] ὅτι οἱ ἑταῖροι ἀνέβηκαν στὴν Ἀκρόπολη γιὰ νὰ συνεδριάσουν ὡς ἐλεύθεροι ἄνθρωποι σὲ ἐλεύθερη Ἀκρόπολη, ὡς «μέλη Ἑταιρίας πρόθεσιν εὐγενῆ ἐχούσης τὰς ἀνασκαφάς, καὶ τὰς ἐπισκευάς, καὶ τὰς ἀνεγέρσεις πολλῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιό-

τητος». Ἀναπολεῖ ὁ Ρίζος τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ τῆς τυραννίας, τὶς ταπεινώσεις καὶ τὸν τρόμο τοῦ τυράννου: «Ἀλλοίμονον εἰς ἡμᾶς, ἐὰν ἠθέλομεν ποτὲ ὑποκλαυθμυρίσει κἂν εἰς τὰ ὦτα τῆς τυραννίας, ὅτι καταγόμεθα ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἀνήγειραν τὸν Παρθενῶνα, καὶ τὸ Θησεῖον!».

Ἡ σύσταση τῆς Ἑταιρείας εἶναι «ἀποτέλεσμα πολιτείας ὄχι μόνον ἐλευθέρας ἀλλὰ καὶ εὐνομουμένης». Παρὰ τοὺς διακόσιους περίπου ἑταίρους καὶ τὸν ἀρχικὸ ἐνθουσιασμό, τὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας δὲν προόδευσαν ὅπως ἔπρεπε, τοῦτο ὅμως τὸ θεωρεῖ ὁ Ρίζος φυσικὸ καὶ πιστεύει ὅτι ἡ κατάσταση θὰ βελτιωθεῖ καί «ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο ἔτος καὶ τὰ ἐφεξῆς θέλουν ἀποφέρει καρποὺς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον δαψιλεστέρους». Τελειώνοντας δὲν παραλείπει νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς ἀκροατές του τί ὀφείλουν οἱ ἐλεύθεροι πλέον Ἕλληνες στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα: «Κύριοι, εἰς αὐτοὺς τοὺς λίθους τοὺς ὁποίους κατέστησαν ἀσυγκρίτως πολυτιμωτέρους παρὰ τὸν Ἀχάτην καὶ τὸν Ἀδάμαντα οἱ Πραξιτέλεις, καὶ οἱ Φειδίαι, καὶ οἱ Ἰκτῖνοι, καὶ οἱ Ἀγοράκριτοι, καὶ οἱ Μύρωνες, εἰς αὐτοὺς τοὺς λίθους χρεωστοῦμεν κατὰ μέγα μέρος τὴν πολιτικὴν ἡμῶν ἀναγέννησιν. Ἐκτιμῶντες κατ' ἀξίαν αὐτοὺς τοὺς θησαυρούς μας, ἂς φροντίζωμεν σπουδαιότατα περὶ αὐτῶν».

29 Μαΐου 1839. Δεύτερος ἀπολογισμὸς

Στὸν ἀπολογισμὸ τῆς ἑπόμενης χρονιᾶς, στὶς 29 Μαΐου 1839, στὸν Παρθενώνα, ὁ Ρίζος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη, ἀπευθυνόμενος στὰ 38 μέλη τῆς Ἑταιρείας ποὺ τὸν ἀκοῦν, νὰ διατυπώσει καὶ γενικότερες σκέψεις γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν ἔρευνα στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι διαδεδομένη στὸν κόσμο καὶ κυρίως στοὺς μορφωμένους ἡ γνώμη πὼς ἡ ἔννοια τοῦ ἀρχαίου ταυτίζεται μὲ τὴν καλλιτεχνία καὶ τὸ ὡραῖο. Δὲν εἶναι μικρὸς ὁ ρόλος ποὺ εἶχε στὸν σχηματισμὸ τῆς ἀντίληψης αὐτῆς ἡ ὅλη ὑπόθεση τῆς ἁρπαγῆς τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Ρίζος τονίζει ὅτι σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας δὲν εἶναι μόνον «τοῦ νὰ πρόκεινται εἰς ἡμᾶς τὰ λείψανα ταῦτα ὡς καλλιτεχνίας μόνον καὶ μεγαλουργίας πρωτότυπα, καὶ νὰ προκαλῶσι μόνον αἴσθημα ἐκστάσεως» ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ καὶ ὡς ἱστορικὰ τεκμήρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διδασκόμαστε τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὴν πορεία, πνευματικὴ καὶ κοινωνική, τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων[4]. Ἂν τὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφει ὁ Παυσανίας, πολλοστημόριο μάλιστα αὐτῶν, σώζονταν, ἡ ἱστορική μας γνώση θὰ ἦταν πληρέστερη. Ἐλπίζει μάλιστα ὅτι τὰ εὑρήματα τῶν μελλοντικῶν ἀνασκαφῶν θὰ εἶναι πλουσιότερα σὲ ἐπιγραφὲς καὶ κεραμεική. Τὰ χάλκινα καὶ τὰ χρυσὰ καλλιτεχνήματα τὰ θεωρεῖ χαμένα ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια λόγω τῆς ἀξίας τους, τὰ ἐξαίρετης τέχνης ἀγάλματα τὰ ἅρπαξαν γιὰ τὸν στολισμὸ τῆς Ρώμης οἱ Φλαμίνιοι καὶ οἱ Μέμμιοι καὶ κατόπιν οἱ αὐτοκράτορες. Παρὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἁρπαγὴ ἡ Ἑλλάδα «ἔχουσα τὸ Θησεῖον, καὶ τὸν Παρθενῶνα, καὶ τὸ Ἐρεχθεῖον, καὶ τὸ Πρόστυλον τῶν Κανηφόρων, καὶ τὰ Προπύλαια, ἔχει τ' ἀριστουργήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὰ θαυμασιώτατα»[5]. Δὲν ἔχει ὅμως ἡ Ἑλλάδα ἀγάλματα μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας καὶ δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε τέτοιας ἀξίας εὕρημα: «καὶ διὰ τοῦτο ὅσα ἐξορύττονται διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀγάλματα, καὶ ἀνδριάντες εἶναι, ἢ τῆς ἀτελοῦς καὶ προοδευούσης[6] ἢ τῆς παρηκμασάσης καὶ ἐκχυδαϊσθείσης τέχνης ἔργα, ἠκρωτηριασμένα καὶ ταῦτα καὶ μολοντοῦτο πολυτιμώτατα».

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου

Τὴν Ἑταιρεία δὲν τὴν ἀποτελοῦσαν ἀρχαιολόγοι οὔτε ἀκόμη φιλάρχαιοι μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τῆς λέξης ἀλλὰ ἄνθρωποι μορφωμένοι μὲ τοὺς κλασι-

3. Ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός (1778-1849), πρῶτος πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. (1837-1844), ἐξέχουσα μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ κόσμου κατὰ τὸν 19ο αἰώνα καὶ πρωτεργάτης στὴν ἵδρυση τῆς Ἀ. Ἑτ. Ὁ λόγος του ὡς προέδρου στὴν Ἀκρόπολη, στὶς 26 Μαΐου 1838, φανερώνει τὴν ἀγαλλίασή του γιατὶ ὡς ἐλεύθερος Ἕλλην μπορεῖ καὶ ἀνεβαίνει στὴν ἐλεύθερη Ἀκρόπολη (Σύνοψις 18): «Ὅλων ἡμῶν ἡ καρδία, Κύριοι, σκιρτᾷ σήμερον ἀπὸ χαρὰν ἀμύθητον, ὅλοι ἐνθουσιῶμεν σήμερον συναχθέντες εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, τὴν διαβόητον ταύτην πέτραν, πέτραν ὑμνηθεῖσαν κατὰ σειρὰν πολλῶν αἰώνων, καὶ τὴν ὁποίαν τὰ ἔργα τῶν Φειδιῶν καὶ τῶν Ἰκτίνων μὲ κλέος ἄφθιτον περιέβαλον. Δὲν ἀνέβημεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν Τουρκικῆς φρουρᾶς, καὶ ὑπὸ στυγερὰν σουλτανικοῦ φερμανίου προστασίαν, διὰ νὰ διασώσωμεν, ὑπομυκτηρίζοντες τὴν τουρκικὴν ἀβελτηρίαν, κἀνὲν πολύτιμον ἀπομεινάριον κινδυνεῦον νὰ πάθη παντελῆ φθοράν, ἀλλ' ἀνήλθομεν ἐλεύθεροι εἰς ἐλευθέραν τὴν Ἀκρόπολιν ταύτην, μέλη Ἑταιρίας πρόθεσιν εὐγενῆ ἐχούσης τὰς ἀνασκαφάς, καὶ τὰς ἐπισκευάς, καὶ τὰς ἀνεγέρσεις πολλῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος».

κοὺς συγγραφεῖς, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους προσπαθοῦσαν νὰ δοῦν τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια. Κανεὶς δὲν γνώριζε τὴ μέθοδο τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιολογίας, ἡ ὁποία στὴ σημερινή της μορφὴ μόλις γεννιόταν. Εὕρισκε λοιπὸν φυσικὸ ὁ Ρίζος ὅτι γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου ἀρκοῦσε ἡ πρόθυμη βοήθεια τῶν ἑπτακοσίων μαθητῶν καὶ φοιτητῶν τῶν Ἀθηνῶν: «Τὸ Θέατρον τοῦτο, κύριοι, πρὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεως ἤδη ἔτους ἤθελεν ἀνασκαφῆ. Οἱ τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Πανεπιστημίου φοιτηταὶ ὑπὲρ τοὺς ἑπτακοσίους ἦσαν ἕτοιμοι μετὰ τῶν καθηγητῶν ν' αὐτοχειρίσωσι τὸ ἐπίμοχθον μέν, ἀλλ' ἔνδοξον τοῦτο ἔργον, καὶ δι' αὐτῆς τῆς ἀδαπάνου πολυχειρίας ἤθελον εἰς φῶς προκύψει αἱ πολύτιμοι βαθμίδες»[7]. Μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθεῖ τὸ θέαμα καὶ τὸ ἔργο τῶν ἑκατοντάδων ἀνίδεων καὶ τὴ σύγχυση ποὺ θὰ δημιουργοῦσαν, κάτι ποὺ ὁ Ρίζος δὲν ὑποπτευόταν. Σὲ μικρότερο βαθμὸ τὸ σύστημα αὐτὸ ἀκολουθοῦσε ἡ Ἑταιρεία σὲ ἄλλα ἔργα, ὅπως στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων, ἡ ὁποία ἔγινε ἐργολαβικῶς, γιατὶ θεωρήθηκε ἀποκομιδὴ χωμάτων[8].

31 Μαΐου 1840. Τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκροπόλεως

Ἡ σκέψη τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ βρίσκονταν στὴν Ἀγγλία δὲν ἐγκατέλειπε τὴν Ἑταιρεία. Τρία χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἐπίσημη νύξη γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν γλυπτῶν, στὶς 31 Μαΐου 1840, ὁ Ραγκαβῆς ἐπανέρχεται μὲ λιγότερη αἰσιοδοξία. Ὁμολογεῖ τὴν πολιτικὴ ἀδυναμία στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ Ἑλλάδα καὶ τὸ μάταιο τῶν προσπαθειῶν καὶ διερωτᾶται: «Θέλει ἄραγε ἀνατείλει ποτὲ ἡμέρα καθ' ἣν ἡ γενναιόφρων Ἀγγλία, ὡς ἀποδίδει σήμερον εἰς τὴν οἰκείαν γῆν τὰ λείψανα τοῦ πολεμίου της[9], ὃν ἐθαύμασε, θέλει ἀποδώσει εἰς τὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος τὰ λείψανα τῶν ἀρχαιοτήτων, τούτων τῶν διηνεκῶν ἀντικειμένων θαυμασμοῦ παγκοσμίου;»[10].

Ἡ ἀναβίωση τῆς Ἑλλάδας. Ἡ συνέχεια τοῦ ἐθνικοῦ βίου

Ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία τελειώνει μὲ τὴν ἅλωση τῆς Κορίνθου ἀπὸ τὸν Μόμμιο, εἶναι πεποίθηση ποὺ θὰ ξαναβροῦμε. Στὴ λογοδοσία τῆς 25 Μαΐου 1841 ὁ Ρίζος ἀρχίζει μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Μοναδικὸν εἶναι εἰς τὴν ἱστορίαν φαινόμενον ἡ μετὰ εἴκοσι αἰῶνας ἀναβίωσις ἑνὸς ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἔρριψαν ἡμιθανές, καὶ κατέβαλον ἔπειτα νενεκρωμένον, καὶ ἄναυδον, καὶ ἀκίνητον, βαρεῖαι πληγαὶ κατακτητῶν ἀλλεπαλλήλων»[11]. Ἀνατρέχει στὴν ἀρχαία ἱστορία μας, θεωρεῖ ὡς σταθμὸ ὀλέθριο τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας. Ἀλλά «ὁ Φίλιππος ἔπραξεν ἄλλο τῆς νίκης ἐκείνης ὀλεθριώτερον, ἐγέννησε τὸν Ἀλέξανδρον!». Τὸ Βυζάντιο εἶναι ἕνας κατακτητής, συνεχιστὴς τοῦ Ρωμαίου. «Ἡ Βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἀλληλένδετος σχεδόν, καὶ μακροτάτη σειρὰ πράξεων μωρῶν, καὶ αἰσχρῶν βιαιοτήτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος Ῥωμαϊκοῦ Κράτους. Εἶναι στηλογραφία ἐπονείδιστος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων»[12]. Ὅπως ἀργότερα θὰ κηρύξει καὶ ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης, μεταξὺ τῶν Ἀρχαίων καὶ τοῦ 1821 ὑπάρχει κενό: «ἐκραγεῖσα ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις εὐωδώθη ὑπὲρ τὰς ἀνθρωπίνας προσδοκίας, καὶ πληρώσασα χάσμα εἴκοσι αἰώνων, συνῆψε μετὰ τῆς Ἑλλάδος τῶν νεωτέρων αὐτῆς ἀγωνιστῶν, τὴν τῶν Λεωνιδῶν, καὶ τῶν Κιμώνων Ἑλλάδα»[13].

Προστασία τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων

Ἂν ἡ ἱστορικὴ ἀντίληψη σὲ εὐρεῖς κύκλους ἦταν αὐτὴ ποὺ παραστατικὰ ἐκφράζει ὁ Ρίζος, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο ἐξ ἀρχῆς καὶ μὲ τὰ μνημεῖα. Ἤδη ἀπὸ τὸ 1834 ὁ νόμος τῆς 10/22 Μαΐου «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν κλπ.» προστατεύει μαζὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ λείψανα τῆς τέχνης. Δὲν προσδιορίζουν οἱ συντάκτες τοῦ νόμου

ποιὰ εἶναι τὰ προστατευόμενα ἀντικείμενα, εἶναι ὅμως σαφὴς ἡ πρόθεσή τους: «καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς τέχνης ἀκόμη, τὰ προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὸν καλούμενον μεσαίωνα, δὲν ἐξαιροῦνται ἀπὸ τοὺς κανονισμοὺς τοῦ παρόντος νόμου»[14]. Τρία χρόνια ἀργότερα μὲ τὸ διάταγμα τῆς 1/19 Δεκεμβρίου 1837 ἀπαγορεύεται ἡ καταστροφὴ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τοῦ μεσαίωνα, «Βυζαντιακά, Βενετικὰ καὶ Τουρκικὰ» κτίσματα, ἔστω κι ἂν βρίσκονταν «μεμιγμένα μὲ Ἑλληνικὰς εἴτε Ρωμαϊκὰς ἀρχαιότητας». Ὁ λόγος ποὺ προβάλλεται στὸ διάταγμα εἶναι πὼς τὰ λείψανα αὐτά «αὐξάνουν τὰ περίεργα τῆς πρωτευούσης»[15]. Διαβλέπω ὅμως ἕναν δισταγμὸ ἀκόμη. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ δισταγμὸς αὐτὸς θὰ ἐκλείψει καὶ τὰ λείψανα τοῦ μεσαίωνα θὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα.

Ἡ Ἀκρόπολη καὶ τὰ μεσαιωνικά της κτήρια θὰ δώσουν ὑλικὸ γιὰ τὸ κτίσιμο τῆς νέας πόλης, τὸ Ἀρσάκειο εἶναι ἕνα παράδειγμα. Ὄχι μόνο χρησιμοποιήθηκαν κοινὲς πέτρες τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τουρκικῶν κτηρίων τῆς Ἀκροπόλεως γιὰ νὰ οἰκοδομηθεῖ ἀλλὰ καὶ ἐργασμένα μάρμαρα ποὺ διέφευγαν τῆς προσοχῆς τῶν ἀμαθῶν ἄλλωστε ἐπιστατῶν τῆς κατεδάφισης.

Τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκροπόλεως

Τὰ μάρμαρα τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἡ ἁρπαγή τους ἀπὸ τὸν Ἔλγιν βασανίζουν διαρκῶς τὴ σκέψη καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ Ραγκαβῆ. Στὶς 12 Μαΐου 1842 μιλώντας στὴν ἐτήσια λογοδοσία πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, παρόντος καὶ τοῦ Ὄθωνος, κάνει λυρικὴ περιγραφὴ τοῦ Παρθενῶνος, τοῦ γλυπτοῦ του διακόσμου, μνημονεύει στιγμὲς τῆς νεώτερης ἱστορίας του, καταλήγει στὸν Ἔλγιν, ὁ ὁποῖος «ἐπώλησεν (τὰ γλυπτὰ) εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Κυβέρνησιν ἀντὶ τρισμυρίων καὶ πεντακισχιλίων λιρῶν, ὁ ψυχρὸς ἀρχαιοκάπηλος»[16] καὶ ζητάει ἀπὸ τὴν Ἀγγλία νά «πέμψῃ καὶ αὐτὴ ὡς φόρον τοῦ σεβασμοῦ της πρὸς τὸ λίκνον τοῦτο τοῦ πολιτισμοῦ τὰ ἁρπαγέντα κοσμήματά του»[17].

Ἀπόψεις τῶν ἀγωνιστῶν γιὰ τὰ ἀρχαῖα

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας τὰ ἀρχαῖα θεωροῦνται ἱερά. Οἱ Ἕλληνες δὲν πολέμησαν γιὰ νὰ διώξουν τὸν τύραννο, γιὰ νὰ ζήσουν ἐλεύθερη ζωὴ μόνο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα τὰ δουλεμένα ἀπὸ τὸ χέρι τῶν προγόνων μας. Δὲν ὑπάρχει τίποτε ποὺ νὰ χωρίζει τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., τὸν Περικλῆ, τὸν Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα, τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Ἰσοκράτη, ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστές. Ὁ Μακρυγιάννης τὸ λέει ξεκάθαρα στὸ γνωστὸ χωρίο τῶν Ἀπομνημονευμάτων: «Αὐτὰ καὶ δέκα χιλιάδες τάλλαρα νὰ σᾶς δώσουνε, νὰ μὴν τὸ καταδεχτῆτε νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας. Δι' αὐτὰ πολεμήσαμεν». Ὑπερβολὴ ἴσως ποὺ κάποια στιγμὴ τὴν αἰσθάνονταν ὡς πραγματικότητα. Μὲ ἄλλα λόγια ἐκφράζει περίπου τὶς ἴδιες ἀπόψεις ὁ Πιττάκης ὅταν στὶς 19 Μαΐου 1844 μιλώντας πρὸς τοὺς ἑταίρους, ἀντὶ τοῦ ἀπόντος Ραγκαβῆ, λέει πώς «εἶναι θεῖον ἔργον ἡ ἐνασχόλησις ἀνακαλύψεων τῶν μνημείων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καὶ ἡ ἐπισκευὴ καὶ ἀνόρθωσις τούτων»[18]. Ὑπερηφανεύεται γιὰ ὅσα ἔργα ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων ἔγιναν ποὺ ἔδωσαν στὰ μνημεῖα ἕνα μέρος τῆς ἀρχικῆς τους ὄψης: «Θεωρήσατε τὰ πρόπυλα, τὰς στοὰς τούτων καὶ τὴν Πινακοθήκην· ἅπαντα ταῦτα πρὶν τῶν 1835 ἐκαλύπτοντο ἀπὸ μεγίστους καὶ καταπλὴκτικοὺς προμαχῶνας τῶν μεσαιώνων, τώρα δὲ φαίνονται εἰς τὸν Ἑλληνικὸν ὁρίζοντα καθαρισθέντα δι' ὀλίγης δαπάνης ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν. Αὐτὸ τοῦτο ἐγένετο εἴς τε τὸ Ἐρέχθειον καὶ τὸ ἔδαφος τῆς Ἀκροπόλεως ταύτης, ἔνθα πατοῦμεν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπάτησαν οἱ μεγαλήτεροι ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητος»[19].

4. Ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος ἢ Μικρὴ Μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα βυζαντινὰ καλλιτεχνήματα ποὺ διασώθηκαν ἀπὸ τὴν ἄκριτη ἀνάπτυξη τῆς πρωτεύουσας. Διακρίνονται ὑλικὰ οἰκοδομῶν καὶ ξυλεία ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴ τῆς παρακείμενης Μητρόπολης (1842-1862) καὶ ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι ἀπὸ τὶς ἐκσκαφὲς τοῦ χώρου της (φωτ. Μουσείου Μπενάκη, 1850-55).

Οἰκονομικὴ ὠφέλεια τοῦ τόπου ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα

Τὰ ἀρχαῖα ξαναδίνουν στὸν τόπο τὴν παλιὰ αἴγλη καὶ οἱ κάτοικοί του βλέποντάς τα ἀναστηλωμένα αἰσθάνονται ὅτι ξαναζοῦν στὴν ἐποχὴ τῶν προγόνων τους, ἑλκύουν ὅμως καὶ τοὺς ξένους, τοὺς Εὐρωπαίους· ἔρχονται περιηγητὲς νὰ τὰ θαυμάσουν «καὶ πλοῦτος πολὺς θέλει εἰσρεύσει εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς καθ' ἡμέραν συῤῥοῆς πολλῶν περιηγητῶν. Παράδειγμα τῆς εὐπορίας ταύτης ἔχομεν τὴν Ῥώμην καὶ πολλὰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἰταλίας, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος εὐτυχοῦσιν ἀπὸ τὴν εἰσῤῥοὴν τῶν περιηγητῶν, ἕνεκα τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν Ἑλλήνων»[20]. Ἡ γνώμη αὐτὴ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ Πιττάκη. Τὴν εἶχε διατυπώσει λίγα χρόνια πρὶν ὁ Ross[21]: «Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνολογικοῦ μέρους τῶν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἐπιχειριζομένων ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν. Ἂς προσθέσωμεν δὲ καὶ ὀλίγας λέξεις περὶ τῆς πραγματικῆς αὐτῶν ὠφελείας. Εἰς τὴν

5. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως. Διακρίνονται ὑπολείμματα ἀπὸ τὶς φραγκικὲς ὀχυρώσεις καὶ ὁ πύργος τῶν Προπυλαίων ποὺ κατεδαφίστηκε τὸ 1874. Ἡ φωτογραφία ἐλήφθη μετὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ε. Beulé (1852-53) (φωτ. Μουσείου Μπενάκη, γύρω στὸ 1855).

Ῥώμην καὶ τὴν Νεάπολιν φοιτῶσι κατ' ἔτος 15 ἕως 25 χιλιάδες περιηγητῶν οἱ πλειότεροι χάριν τῶν ἐκεῖ διατηρουμένων ἀρχαιοτήτων· καὶ ἡ Ῥώμη κατήντησε σχεδὸν νὰ ζήσῃ μόνον ἀπὸ τὰ χρήματα τῶν περιηγητῶν. Δὲν εἶναι ἀμφιβολία, ὅτι, ἅμα εὐκολυνθῇ ἡ κοινωνία μετὰ τῆς Ἰταλίας διὰ τακτικῶν ἀτμοπλοίων, μέγα μέρος τῶν περιηγητῶν αὐτῶν θέλει συῤῥέει εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἂς ὑποθέσωμεν μόνον τρεῖς χιλιάδας κατ' ἔτος καὶ βλέπομεν, ὅτι θέλουσι φέρει ἱκανὴν ποσότητα χρημάτων εἰς κυκλοφορίαν».

Οἱ ξένοι ἅρπαγες

Τελειώνοντας ὁ Πιττάκης τὴν ὁμιλία του τῆς 19 Μαΐου 1844 θίγει τὸ αἰώνιο πρόβλημα τῶν ἀρχαίων, τὴν ἀρχαιοκαπηλία. Στιγματίζει τούς «ἀλλογενεῖς» ποὺ προσπαθοῦν, ἀκόμη καὶ τώρα ποὺ ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἐλεύθερη, νὰ τὴ γυμνώσουν ἀπὸ τὰ προγονικὰ λείψανα, τοὺς παρομοιάζει μὲ τὸν Ἔλγιν καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ, καὶ καταλήγει σὲ παράξενη προτροπὴ πρὸς αὐτούς, ποὺ δείχνει ὅτι ἤδη ἔχει δημιουργηθεῖ πνεῦμα καθαρὰ ἑλλαδικὸ ὡς πρὸς τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων, ποὺ περιορίζεται στὰ τότε σύνορά μας: «Οἱ ξένοι, ἂν ἦσαν ἀληθῶς φίλοι ἀρχαιοτήτων, ἔτρεχον εἰς τὴν μικρὰν Ἀσίαν, εἰς τὴν Λυκίαν καὶ γενικῶς εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατερημωθέντας τόπους νὰ ἁρπάσωσιν ἀρχαιότητας διὰ νὰ πλουτήσωσι τὰς πατρίδας των, καὶ ὄχι νὰ γυμνώσωσι τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα ὠφελούμενοι ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν της»[22].

19 Μαΐου 1844. Ὁ Κωλέττης πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ.

Στὶς 19 Μαΐου 1844, κατὰ τὶς ἀρχαιρεσίες ποὺ ἔγιναν, πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας ἐξελέγη ὁ Κωλέττης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυσμενεῖς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὸ ἵδρυμα ἡ ἐκλογὴ αὐτή, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη, φιλολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ χαρακτήρα. Παύουν οἱ λόγοι τοῦ Ἰακ. Ρίζου Νερουλοῦ, ἐνθουσιώδεις, λυρικοὶ καὶ γεμάτοι ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη. Ὁ Κωλέττης δὲν θὰ παραστεῖ στὶς συνεδριάσεις τῆς Ἐφορείας οὔτε θὰ προεδρεύσει στὶς ἐτήσιες λογοδοσίες. Ἀπὸ τὸ 1844 ὣς τὸ 1847 ποὺ πέθανε, ἡ παρουσία του δὲν μαρτυρεῖται στὶς ὑποθέσεις τῆς Ἑταιρείας, τουλάχιστον μὲ σαφήνεια.

Ἀδιαφορία τῶν πολλῶν γιὰ τὴν Ἀ. Ἑτ.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἵδρυσής της ἡ Ἑταιρεία δὲν προκάλεσε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον οὔτε στοὺς μορφωμένους, οὔτε ἀκόμη σ' ἐκείνους ποὺ εἶχαν πεισθεῖ νὰ γίνουν μέλη της καὶ νὰ πληρώνουν τὴ δεκαπεντάδραχμη ἐτήσια συνδρομή. Ὁ Ραγκαβῆς ἐπισημαίνει[23] τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν προεδρία τοῦ Κωλέττη καὶ προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὸ φάρμακο τοῦ κακοῦ. Στὶς δημόσιες συνεδριάσεις ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λογοδοσία καὶ τὶς ἀρχαιρεσίες τίποτε ἄλλο δὲν συμβαίνει. Τὴν ἐγκατάλειψη αὐτὴ τῆς Ἐφορείας ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, ὁ Ραγκαβῆς τὴ θεωρεῖ καταστροφικὴ καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴ θεραπεύσει μὲ μιὰ ἐγκύκλιο τοῦ 1845[24]. Ὁρίζει σὲ τρεῖς τὶς ἐτήσιες συνελεύσεις τῶν ἑταίρων καὶ εἰσάγει μιὰ καινοτομία, τὶς μηνιαῖες συνεδριάσεις τῆς Ἐφορείας ποὺ μποροῦν νὰ παρακολουθοῦν καὶ οἱ ἑταῖροι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἀνακοινώνουν ἐπιστημονικὲς ἀρχαιολογικὲς πραγματεῖες. Ἔκτακτες συνεδριάσεις μποροῦσαν ἐπίσης νὰ γίνουν ἂν τὸ ἤθελαν οἱ ἑταῖροι. Ἡ ἐγκύκλιος αὐτὴ εἶναι προμήνυμα τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1848. Ὁ Ραγκαβῆς, ὁ μόνος ποὺ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς Ἑταιρείας, προσπαθεῖ —εἶναι ἡ πρώτη του ἀπόπειρα—, νὰ τῆς δώσει κάποιον ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν Ross, τὸν Μουστοξύδη καὶ τὸν Πιττάκη, ὁ τελευταῖος φυσικὰ σὲ διαφορετικό, κατώτερο, ἐπίπεδο ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους, μόνον ὁ Ραγκαβῆς θεράπευε τὴν ἀρχαιολογία, μὲ τὴν ἔννοια τὴ σημερινή. Ἤδη τὸ 1842 ἐκδίδει τὸν πρῶτο τόμο τῶν Antiquités Helléniques, ποὺ ἀποτε-

6. Gouache ἀνωνύμου ποὺ εἰκονίζει Γάλλους τουρίστες στὴν Ἀθήνα γύρω στὸ 1860 (Συλλογὴ Γεωργ. Κουρεμέτη. Fani-Maria Tsigakou, La Grèce retrouvée, Londres 1981, 68).

λεῖ σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ προσπάθεια δημιουργίας συντάγματος τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν.

Οἰκονομικὴ ἐγκύκλιος

Μὲ δεύτερη ἐγκύκλιο, τῆς 1 Δεκ. 1845, ἡ Ἑταιρεία ζητεῖ[25] ἔκτακτες εἰσφορὲς γιὰ τὴ δημιουργία κεφαλαίου. Οἱ τόκοι τοῦ κεφαλαίου «θέλουσι χρησιμεύει εἰς ἀνασκαφὰς καθ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ὅπου εὑρίσκονται ἢ ὑποτίθενται ἀρχαιότητες, εἰς τὴν κατὰ μέρος ἀνέγερσιν (οὐχὶ δὲ βέβηλον συμπλήρωσιν) τῶν καταπεπτωκότων μνημείων». Εἶναι σημαντικὴ ἡ δήλωση αὐτὴ τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὶς ἀναστηλώσεις, διὰ τοῦ Ραγκαβῆ βεβαίως ποὺ εἶναι καὶ ὁ συντάκτης, ὅπως φαίνεται, τῆς ἐγκυκλίου. Δὲν ὀνειρεύονται πλέον ναοὺς ἀποκατεστημένους καὶ ἀνάσταση τῶν μνημείων ἀλλὰ τὴ συντήρησή τους καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀναστήλωση. Ἀποκλείονται οἱ συμπληρώσεις, κάτι ποὺ μὲ ὑπερβολὴ θὰ κάνει ὁ Μπαλᾶνος μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα ἢ οἱ Ἰταλοὶ στὴ Ρόδο, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδας, πρόβλημα ποὺ παίρνει κυρίαρχη θέση στὶς ἡμέρες μας μὲ τὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἡ πρώτη δεκαετία τῆς Ἀ. Ἑτ.

Στὶς 16 Μαΐου 1847 γιορτάστηκε στὸν Παρθενώνα, μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ὄθωνα, ἡ συμπλήρωση δέκα χρόνων ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας. Μίλησε ὁ Ραγκαβῆς· ὑπενθύμισε τὸν σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία «οὐδέποτε ἐπαύσατο ἀγωνιζομένη ἀόκνως ὑπὲρ τοῦ εὐγενοῦς σκοποῦ, ὃς προετέθη αὐτῇ ὑπὸ τῶν θεμελιωτῶν της, ὑπεκκαίουσα μὲν τῶν φιλαρχαίων τὴν φιλότιμον ἐλευθεριότητα, ἐπιμελουμένη δὲ ἢ ἀνασκαφῶν, ἢ ἐπισκευῶν, ἢ τῶν πρὸς δια-

7. Ὁ Λουδοβίκος Ross (1806-1859), προϊστάμενος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας (1834-1836), πρῶτος καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1837-1843), ὑπῆρξε ὁ διδάσκαλος τῶν πρώτων Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ὁ μαθητής του Εὐθύμιος Καστόρχης, στύλος τῆς Ἀ. Ἑτ. μετὰ τὸ 1858, λέει ὅτι ὁ «Ρόσσιος εἶναι μετὰ τὸν ἡμέτερον Μουστοξύδην, ὁ διὰ συγγραφῆς καὶ διδασκαλίας καθοδηγήσας ἡμᾶς εἰς τὴν ἔρευναν καὶ μελέτην τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ὁ ἐμμέσως διὰ τοῦτο συντελέσας οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρίας» (Εὐθ. Καστόρχης, Ἱστορικὴ ἔκθεσις 17) (προσωπογραφία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

8. Ἰωάννης Κωλέττης (1773-1847), γιατρὸς τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἀγωνιστής, πολιτικός, πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας (1843-1845), διετέλεσε δεύτερος πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. (1844-1847) χωρὶς νὰ ἔχει ἐκλεγεῖ ἑταῖρος. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του ὡς προέδρου δημιουργήθηκε δυσμενὲς κλίμα κατὰ τῆς Ἀ. Ἑτ.

9. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (1809-1892), πρῶτος γραμματέας τῆς Ἀ. Ἑτ. (1837-1851), ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἕλληνες ἀρχαιολόγους. Ὑπῆρξε στυλοβάτης τῆς Ἑταιρείας. Στὸ κείμενό του «Προσφώνησις πρὸς τοὺς φίλους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας» (Σύνοψις 3) λέει: «Ἑταιρεία σκοπὸν ἔχουσα ὄχι μόνον τὴν ἀρχαιολογίαν, ἀλλ' ἐν γένει τὴν πρόοδον τῆς Ἑλλάδος, εἶχε συστηθεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν, Φιλομούσου Ἑταιρίας, εἰς Ἀθήνας πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως. Ἂν ἐκείνης τ' ἀποτελέσματα ἦσαν ὄχι μικρά, διατί ἄνευ δισταγμοῦ νὰ μὴ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ ἤδη συστηθεῖσα, δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐξακολούθησις ἐκείνης, διοργανιζομένη εἰς αἰσιωτέρους καιρούς, καὶ περιοριζομένη εἰς εἰδικώτερον κύκλον, δὲν θέλει ἔχει ἔτι λαμπρότερα;».

τήρησιν ἀναγκαίων ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων. Δεκάκις δὲ ἤδη παρέστην καὶ ἐγὼ εἰς ὑμᾶς, κύριοι, τοὺς αὐτοὺς πάντοτε φέρων λόγους, τὸ αὐτὸ καίων θυμίαμα πρὸς τὰ ἀγήρατα καὶ οὐδέποτε ἀρκούντως θαυμαζόμενα ταῦτα ἀριστουργήματα, τὸν αὐτὸν πλέκων στέφανον πρὸς τοὺς κηδομένους καὶ συντελοῦντας ὑπὲρ αὐτῶν»[26].

Τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἀ. Ἑτ.

Στὸν λόγο του ὁ Ραγκαβῆς ἀναγγέλλει τὴν προσφορὰ ἐκ μέρους τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης τῶν ἐκμαγείων τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ τὴν ἔκθεσή τους στὸ λουτρό, τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖο «θέλει γίνει ἓν τῶν ἐπισημοτάτων ἐθνικῶν καταστημάτων, ἓν τῶν ὡραιοτάτων κοσμημάτων τῆς πόλεως»[27]. Δὲν φανταζόταν τότε ὁ Ραγκαβῆς τὸ κτήριο τῆς ὁδοῦ Πατησίων, πρόλαβε βέβαια καὶ τὸ εἶδε (πέθανε τὸ 1892), εἶναι ὅμως ἔκδηλη ἡ ἀγαλλίασή του γιὰ τὸ μέγα κατόρθωμα, τὴν προσφορὰ ἐκ μέρους τῶν Ἄγγλων τῶν ἐκμαγείων καὶ τὴν κτήση τῆς πρώτης στέγης ὡς ἐπίσημου μουσείου. Ἕως τότε τὰ ἀρχαῖα φυλάγονταν ἀπὸ τὸ κράτος σὲ ἀρχαῖα μνημεῖα, τὸ Θησεῖο, τὴ Μεγάλη Παναγιά, τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ. Τὸ λουτρὸ εἶναι μουσεῖο τῆς Ἑταιρείας καὶ διάδοχοι αὐτοῦ τοῦ κτίσματος τῆς τουρκοκρατίας θὰ εἶναι τὸ Πανεπιστήμιο, τὸ Βαρβάκειο καὶ τὸ Πολυτεχνεῖο, ἀπὸ ὅπου θὰ μεταγγισθοῦν, στὸ τέλος τοῦ αἰώνα, τὰ πολύτιμα κειμήλια ποὺ συγκέντρωσε ἡ Ἑταιρεία στὸ γειτονικὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς ὁδοῦ Πατησίων καὶ θὰ λάβει τέλος μιὰ γιγαντιαία προσπάθεια προστασίας καὶ συντήρησης ἀπὸ ἰδιῶτες, ἀνιδιοτελεῖς, τῶν κινητῶν ἀρχαίων ποὺ συγκροτοῦν σήμερα, κατὰ μέγα μέρος, τὸ σημαντικότερο μουσεῖο τοῦ τόπου μας καὶ τοῦ κόσμου ὁλόκληρου ὡς πρὸς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη.

Νέος ὀργανισμὸς τῆς Ἀ. Ἑτ.

Ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν τῆς Ἑταιρείας εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ χαρακτήρας της εἶναι ἐρασιτεχνικός. Τὰ δέκα χρόνια ποὺ πέρασαν δὲν τῆς ἔδωσαν οὔτε τὴ βεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον οὔτε ἐξασφάλισαν, τὸ σπουδαιότερο, τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ τῆς δώσουν τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ποὺ ἔχει ἀνάγκη γιὰ νὰ προκόψει. Ὁ ἀνήσυχος Ραγκαβῆς πιστεύει ὅτι νέος ὀργανισμὸς θὰ θεραπεύσει τὶς ἀδυναμίες τοῦ πρώτου καὶ θὰ δώσει ἐπιστημονικὴ πνοὴ σὲ μία προσπάθεια μέχρι στιγμῆς καθαρὰ ἀτομική, τοῦ Πιττάκη καὶ τὴ δική του.

Κατὰ τὸν νέο ὀργανισμὸ ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας εἶναι διπλός:

«Πρῶτον, ὑλικός. Φροντίζει περὶ συλλογῆς καὶ διατηρήσεως, ἐπισκευῆς καὶ συμπληρώσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων, περὶ ἀνασκαφῆς καὶ ἀνευρέσεως τῶν ὑπὸ γῆν κρυπτομένων.

Δεύτερον, ἐπιστημονικός. Ἀσχολεῖται περὶ ἀρχαιολογικὰς καὶ ἱστορικὰς ἐρεύνας, καὶ ἐκδίδει ὑπομνήματα περὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων»[28].

Στὶς 16 Ἰουνίου 1848, στὴν ἐτήσια πανηγυρικὴ συνεδρίαση στὸν Παρθενώνα, ὁ Ραγκαβῆς ἀναλύει[29] τὶς καινοτομίες τοῦ νέου ὀργανισμοῦ, ὁ ὁποῖος «κανονίζει πολὺ ἀκριβέστερον καὶ λεπτομερέστερον ὅσα ἐν ἐκείνῳ (στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1837) κεφαλαιωδῶς ὁρίζονται μόνον· ὅτι ἐκτὸς τῶν ὑλικῶν ἐργασιῶν, ἀποδίδει εἰς τὴν ἑταιρίαν καὶ ἐπιστημονικὰς τοιαύτας, ἐκτείνων τὸν κύκλον τῆς ἐνεργείας της ἀπὸ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἐπὶ τὴν ἱστορίαν». Ὁ νέος ὀργανισμὸς ἀποβλέπει στὴ δημιουργία ἐπιστημονικοῦ ἔργου διότι «ἡ ἑταιρία ὀργανισθεῖσα ἤδη κανονικώτερον, μᾶλλον δ' ἀποκλειστικὴ γενομένη, καὶ ἐπιστημονικωτέραν τάσιν λαβοῦσα, δικαιοῦται ἴσως νὰ ἐλπίσῃ ὅτι

καὶ τὴν θέσιν της μεταξὺ τῶν ὁμοίας φύσεως σωμάτων ἀξιώτερον θέλει κατέχει, καὶ δραστηριότητος θέλει λάβει ἀφορμὰς νέας, καὶ πρὸς τῇ ὑλικῇ θέλει προσφέρει καὶ διανοητικήν τινα συνεισφορὰν εἰς τὴν ἐπιστήμην»[30]. Στρέφεται λοιπὸν ἡ Ἑταιρεία καὶ πρὸς τὴν παραγωγὴ ἐπιστημονικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο —τὴ δημοσίευση τουλάχιστον—, στὸν πρῶτο ὀργανισμό της (ἄρθρο 6γ) θεωρεῖ πὼς εἶναι ἁρμοδιότητα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἀνέφικτη ἡ ἐπιστημονικὴ ὀργάνωση τῆς Α. Ἑτ.

Ὅλα ὅσα μεγαλεπήβολα ἐπαγγελλόταν ὁ ὀργανισμὸς τοῦ 1848 ἀποδείχτηκαν ἀνέφικτα. Ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου περιορίστηκε στὴν ἀνάγνωση ὑπομνημάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα δημοσιεύτηκε ἕνα, τοῦ Πιττάκη[31], μὲ τὸν τίτλο «Ὕλη ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων». Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ 1848 πέτυχε γιὰ τὴν Ἑταιρεία τὸ ἀντίθετο ἐκείνου ποὺ

10. Τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἑταιρείας (1846-1874) ἦταν ἕνα λουτρὸ τῆς τουρκοκρατίας ὅπου ἀποτέθηκαν τὰ ἐκμαγεῖα τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως, δῶρο τῆς βρετανικῆς κυβέρνησης. Γιὰ τὴ φύλαξή τους λέει ὁ Ραγκαβῆς στὸν λόγο του τῆς 16 Μαΐου 1847 (Σύνοψις 296) ὅτι παραχωρήθηκε στὴν Ἑταιρεία «εὐρύχωρος, κυκλωτερὴς καὶ θολοσκεπὴς αἴθουσα ἀρχαίου λουτρῶνος, ἣν δαπανήσασα μετεσκεύασεν εἰς Μουσεῖον προσωρινὸν μέν, ἀλλὰ κατὰ πάντα κατάλληλον».

Ἡ ὕπαρξη μουσείου, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν πεῖρα, ἑλκύει δωρητὲς καὶ τὸ πλουτίζει. Ἡ οἰκοδόμησή του στὴν Ἀθήνα ὑπῆρξε ὅμως δύσκολη καὶ κράτησε μακρότατο διάστημα. Ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς ἡ ἔλλειψή του γινόταν περισσότερο αἰσθητή. Τριάντα τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ μουσείου τοῦ λουτροῦ, τὸ 1880, ὁ Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης ἀναγκάζεται γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη νὰ ἐκθέσει στοὺς ἑταίρους τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν πολλὰ πολύτιμα ἀρχαῖα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὰ χέρια ἰδιωτῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν τὰ ἀποχωρίζονταν γιατὶ δὲν ὑπῆρχε εὐπρόσωπο μουσεῖο γιὰ νὰ ἐκτεθοῦν. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κουμανούδης, «ὁ τόπος ὁ καλὸς θέλει ἑλκύσει τὰ καλά, καὶ οὐκ ὀλίγα τότε τῶν εὐθραύστων ἢ ἄλλως ὑποκειμένων εἰς βλάβας κειμηλίων τῆς ἀρχαίας τέχνης ὅσα νῦν ἐν ἰδιωτικοῖς εὐδαιμόνων οἰκίαις ταμιεύονται, θέλουσι ἀποφύγει τὸν μοιραῖον ὄλεθρον, ὅστις τὰ ἐπιβουλεύεται παντοιοτρόπως, κινῶν ἐπ' αὐτὰ ἢ χεῖρας ἀπροσέκτων ὑπηρετριῶν ἢ τὴν ἀτασθαλίαν νηπίων παίδων ἢ ἐν κακῇ ὥρᾳ καὶ κυναρίου τινος ἢ γαλῆς τὴν προπέτειαν» (ΠΑΕ 1879, 20· φωτ. ἀρχείου Ἰω. Τραυλοῦ).

ἐπιθυμοῦσε ὁ Ραγκαβῆς. Ἀντὶ γιὰ τὴ ζωογόνηση καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνύψωσή της προκάλεσε, ἐξ αἰτίας τῶν διχογνωμιῶν ποὺ δημιουργήθηκαν, σφοδρὲς ἀντιθέσεις, τὴν παραίτηση τοῦ Ραγκαβῆ τὸ 1851 καὶ τελικὰ τὴ διάλυση καὶ τὸν θάνατό της[32].

Νέκρωση τῆς Ἀ. Ἑτ.

Ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς Ἑταιρείας τὸ 1854 ὥς τὴν ἀναβίωσή της τὸ 1858 μεσολαβεῖ διάστημα τεσσάρων χρόνων. Ἤδη ἔχουν περάσει 37 χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης καὶ 28 ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα. Ἡ Ἀθήνα, πρωτεύουσα τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ 1834, ἔχει σὲ σχέση μὲ τὸ 1837 περισσότερους ἀνθρώπους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀρχαίων καὶ προσπαθοῦν νὰ βροῦν τρόπους νὰ τὰ προστατεύσουν. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης,

Ἀπόπειρα ἵδρυσης νέας Ἑταιρείας

Ἀθηναῖος ἀπὸ τὸ 1845, πρωτοστατεῖ στὴν ἵδρυση «ἑταιρίας ἐχούσης σκοπὸν τὴν σύστασιν Μουσείου ἀρχαιολογικοῦ». Μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Ἠλία Σ. Σταθόπουλου καὶ τοῦ Ἰω. Παπαδάκη περιφέρουν στὴν Ἀθήνα τὴν προκήρυξη ἵδρυσής της καὶ ζητοῦν συνδρομές. Τὴ σύντομη ἱστορία τῆς ἀπόπειρας αὐτῆς διηγεῖται ὁ Κουμανούδης στὴν προκήρυξη αὐτή. Βρισκόμαστε ἀκόμη στὴν περίοδο τῆς ἀσάφειας καὶ τῆς ἀβεβαιότητας. Ἡ ἔλλειψη μέσων καὶ κατάλληλων προσώπων δὲν ἐπιτρέπει καμιὰ ὠφέλιμη ἐνέργεια καὶ αὐτὸ φέρνει δυσφορία σὲ ὅσους ἀγαποῦν τὰ ἀρχαῖα. Τὸ σημείωμα τοῦ Κουμανούδη ἀναφέρει καὶ τοὺς 25 συνδρομητὲς τῆς νέας ἑταιρείας, σχεδὸν ὅλοι νέα πρόσωπα. Τὸ ἀναδημοσιεύω ὁλόκληρο γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἰδεολογίας κατὰ τὸν 19ο αἰ. Ἡ πρωτεύουσα θέση τοῦ Στ. Κουμανούδη καὶ τοῦ Ἰω. Παπαδάκη στὴ νέα προσπάθεια ἐντάσσει οὐσιαστικὰ τὸ ἐπιχείρημα[33] στὴν ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας:

Ἐγγραφὴ συνδρομητῶν καὶ συλλογὴ συνδρομῶν τῆς νέας Ἀ. Ἑτ.

«Ὅσοι θέλουν νὰ γίνουν μέλη ἑταιρίας ἐχούσης σκοπὸν τὴν σύστασιν Μουσείου ἀρχαιο-»λογικοῦ, πληρόνοντες ἓν λεπτὸν τὴν ἡμέραν, ἂς ὑπογραφοῦν ἐδῶ, ἂν μᾶς πιστεύωνται. Ἡ »ὑποχρέωσις ἐπὶ ἓν τοὐλάχιστον ἔτος.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Φεβρουαρίου 1858.

» ΣΤΕΦ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
» ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ
» ΙΩ. Γ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

17 Φεβρ.

1.	Λ. Λημάκος	ἐπλ(ήρωσε)	42 λ.
2.	Διονύσιος Ι. Σιγοῦρος	»	40 λ.
3.	Στέφανος Α. Κουμανούδης	»	125 λ.
4.	Κ. Π. Μάτσας	»	30 λ.
5.	Τ. Λ. Ἀγέλαστος	»	100 λ.

18 Φεβρ.

6.	Θ. Ν. Γούζαρης	»	60 λ.
7.	Ἰω. Γ. Παπαδάκης	»	30 λ.
8.	Γ. Δοκὸς	»	30 λ.
9.	Ε. Δοκὸς	»	30 λ.
10.	Θ. Νικολ(αΐδης) Φιλαδελφεὺς	»	90 λ.
11.	Ἠλίας Σ. Σταθόπουλος	»	90 λ.
12.	Διονύσιος Ν. Τσόκος	»	90 λ.
13.	Στ. Γούζαρης		30 λ. χρ(εωστεῖ)

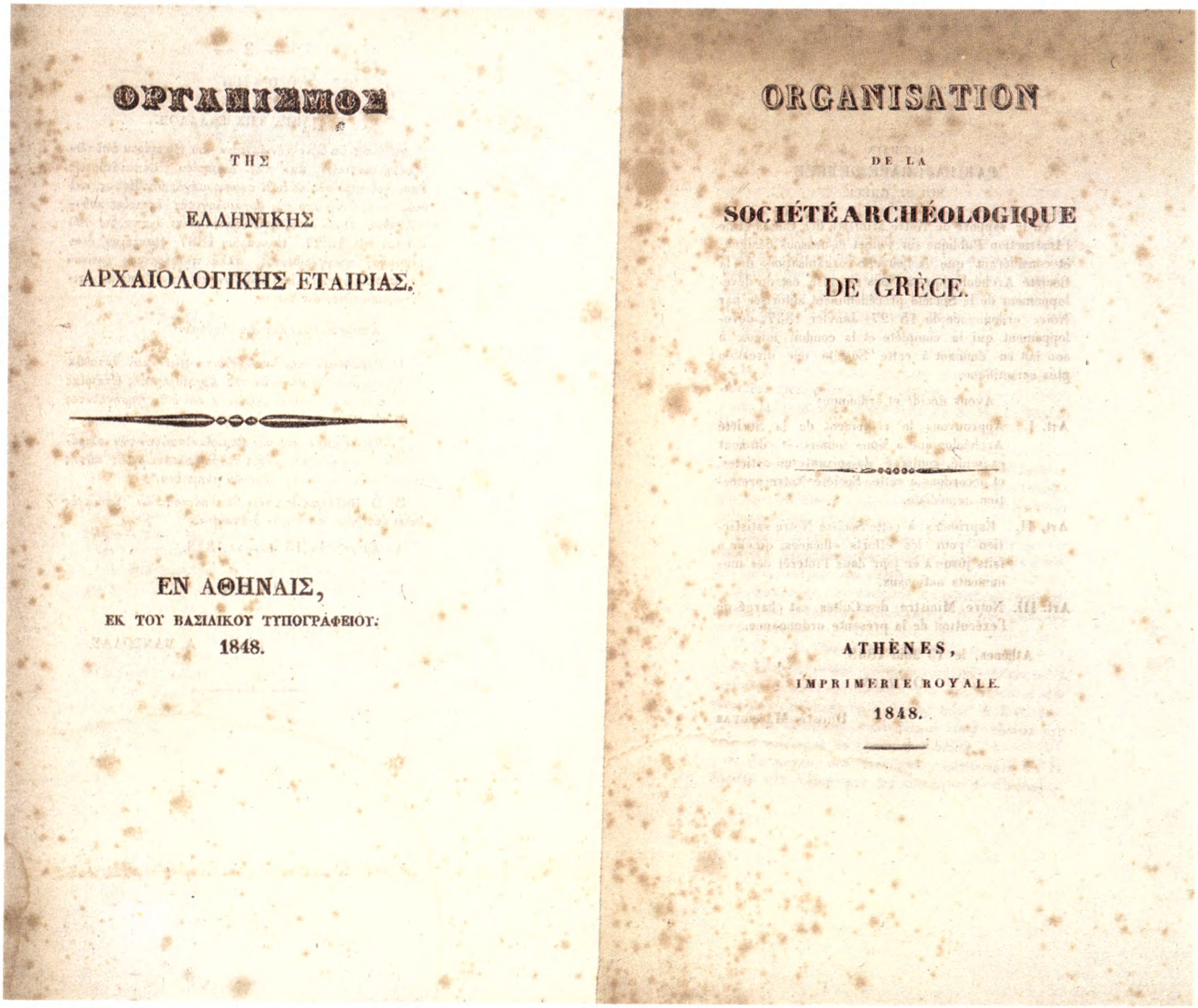

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ.
1848.

ORGANISATION
DE LA
SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE
DE GRÈCE.

ATHÈNES,
IMPRIMERIE ROYALE.
1848.

11. Τὰ ἐξώφυλλα τοῦ δεύτερου ὀργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1848, στὸν ὁποῖο ὁ Ραγκαβῆς βάσισε τὶς πρόωρες ἐλπίδες του μετατροπῆς της σὲ ἐπιστημονικὴ ἀκαδημία. Ἀντιζηλίες, ραθυμία καὶ ἔλλειψη προσώπων ποὺ θὰ ἐκπληροῦσαν τὸν μεγαλεπήβολο, γιὰ τὴν ἐποχή, ὀργανισμὸ ὁδήγησαν τὴν Ἑταιρεία σὲ λίγα χρόνια σὲ πρόσκαιρο θάνατο. Νέα πρόσωπα, ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης, ὁ Εὐθ. Καστόρχης, ὁ Ἰω. Παπαδάκης, ἔδωσαν πάλι ζωὴ στὴν Ἑταιρεία καὶ τῆς ἐξασφάλισαν τὴν ἔνδοξη συνέχιση τοῦ βίου της (φωτ. ΑΑΕ).

12. Ὁ Ἰωάννης Παπαδάκης, καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν στὸ Πανεπιστήμιο (1850-1876), σύμβουλος (1863-1875), ὑπῆρξε στενὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας, παρακολουθοῦσε ἀνασκαφὲς καὶ ἐκπονοῦσε τὰ σχέδιά τους. Ὁ θάνατός του (1876) προκάλεσε συγκίνηση καὶ λύπη στὴν Ἑταιρεία. Ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης (ΠΑΕ 1876, 7) τὸν λέει «ἄνδρα πολλῆς ἀρετῆς καὶ παιδείας καὶ διὰ τοῦτο χρησιμώτατον γενόμενον καὶ εἰς τὴν πατρίδα κοινῶς καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν ἰδίως Ἑταιρίαν, ἧς ὁμολογουμένως ἦτο ἡ δεξιὰ χείρ, διότι ἂν καὶ θιασώτης ἄλλης ἐπιστήμης καὶ οὐχὶ τῆς ἀρχαιολογίας, ἐραστὴς ὅμως γενόμενος καὶ τοῦ ἐν ταύτῃ καλοῦ, μετῆγεν εἰς ὄφελος τῶν ἀρχαιολογικῶν ἔργων πᾶσαν τῆς ἐπιστήμης ἐκείνης τὴν πρακτικὴν εὐχρηστίαν» (προσωπογραφία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

19 Φεβρ.

14. Γαβριήλ.;; .... » 30 λ.
15. Παῦλος Γαβριηλίδης .... » 30 λ.
16. Ἀθαν. Σ. Ῥουσόπουλος .... » 60 λ.

23. Φεβρ.

17. Ἀθαν. Γ. Κωστόπουλος .... ἐπλ(ήρωσε) λεπτὰ 100
18. Π. Εὐστρατιάδης μέλλει νὰ καταβάλλῃ κατ' ἔτος δραχμὰς πέντε δρ. 5 χρ(εωστεῖ).

30. Μαρτ(ίου) ἀπ' αὐτῆς τῆς ἡμέρας ἐθέσαμεν 5 δραχμὰς τὴν ἐτησίαν συνδρομήν.

19. Β. Λάκων (1 τριμην.) .... ἐπλ(ήρωσε) δρχ. 1.25
20. Λ. Κ. Καππώτας (2 τριμην.) .... » » 2.50

* Σημ. Οἱ ὑπογράψαντες ἐδῶ τὰ ὀνόματά των παρακαλοῦνται νὰ δώσουν καί τι ἀρχαῖον πρᾶγμα, μικρὸν ἢ μέγα. Ἂν δὲ ἐντὸς τεσσάρων μηνῶν δὲν ἴδουν σημεῖα ὑπάρξεως τοῦ Μουσείου ἐν Ἀθήναις, δικαιοῦνται ν' ἀπαιτήσουν ὀπίσω τὰ χρήματά των καὶ εἴ τι δώσουν ἀρχαῖον.

30. Μαρτίου

21. Τιμολέων Δ. Μητσόπουλος (ἐπλήρ(ωσεν) ἕνα μῆνα) λ. 40
    12. Ἀπριλίου
22. Διὰ τὸν Ἰωάννην Ἀθ. Κουμανούδην ἐπλήρ(ωσα) μίαν τριμην. δρ. 1.25
    6. Ἀπριλίου
23. Ἔλαβα παρὰ τοῦ Γεωργίου Ἰωαννίδου δι' ἓν ἔτος δρ. 5
    28. Ἀπριλίου
24. Ἔλαβα παρὰ τοῦ Σίμου Α. Σίμου διὰ μίαν τριμηνίαν δρ. 1.25
    28. Μαΐου
25. Ἔλαβα παρὰ τοῦ Ἰατροῦ Παύλου Ἰωάννου δι' ἕνα μῆνα λ. 40.

«Τῇ 22α Αὐγούστου 1858 ἡμέρᾳ Πέμπτῃ Αῳ ἔτει τῆς Νέας Ὀλυμπιάδος ἐν Ἀθήναις συνελ-»θόντες οἱ ἄνω τρεῖς καὶ μετρήσαντες τὰ ἐν τῷ ταμείῳ χρήματα εὕρομεν αὐτὰ ὄντα δρ. 22,84· »ταύτας οὖν τὰς δραχμὰς ἀπεφασίσαμεν νὰ δαπανήσωμεν εἰς ἀγορὰν ἀρχαιολογικοῦ τινος πρά-»γματος ἀξίου τοῦ ἄνω ποσοῦ προσενεχθησομένου εἰς τὸ συσταθησόμενον Κεντρικὸν Μου-»σεῖον τῶν Ἀθηνῶν. Οὕτως ἡμῖν ταῦτα ἐμπεδοῦσιν ἵλεως εἴη ὁ θεός, μᾶλλον τοῦ ὑπουργοῦ τοῦ »μὴ παρασχόντος ἡμῖν τὴν ἄδειαν τῆς συστάσεως τῆς ἑταιρείας δι' ἣν ἐδαπανήσαμεν οἴκοθεν »λεπτὰ 25 διὰ τὸ χαρτόσημον τῆς ἀναφορᾶς τῆς δοθείσης τῇ 2α Ἀπριλίου 1858 εἰς χεῖρας τοῦ »Ὑπουργοῦ.

»Ἐγὼ ὁ γράφων ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
» ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ
» Ι. Γ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

«Πολὺ ὑστερόγραφον εἰς τὸ ἄνω σημείωμα τῇ 21 Σεπτεμβρίου 1872. Ὁ ὑπουργὸς ἦν ὁ Χ. »Χριστόπουλος· εἶπέ μοι δίδοντι τὴν ἀναφορὰν «γράψατε κ' ἐμὲ διὰ 5 δρ. ἐτησίως». Ἀλλὰ »πρότερον ἐξεπλάγη εἰπών· «Τοῦτο εἶναι ἀνάστασις τῆς ἀρχαιολ. Ἑταιρίας». Ὅπως τὸ ἐκλά-»βητε, εἶπα ἐγώ· ἀλλὰ ἡμεῖς τώρα Σᾶς ζητοῦμεν τὴν ἄδειαν διὰ τοῦτο τὸ μικρὸν πρᾶγμα. — »Μάλιστα, μάλιστα, θὰ τὴν λάβετε».—

«Μετὰ 20-25 ἡμέρας πάλιν ὑπῆγα. — Δὲν συνειργάσθημεν ἀκόμη μὲ τὴν βασίλισσαν, εἴχα-»μεν πολλὰ ἄλλα ἔργα. Θὰ λάβητε τὴν ἄδειαν. — Ἀνεχώρησα ἄπρακτος. Ἱεροκρυφίως ὕστε-»ρον ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ λήγοντι ἀνέστησεν ὁ ὑπουργὸς τὴν ἀρχαιολ. Ἑταιρίαν διὰ Βασιλ. διατά-»γματος, ἵνα διαφύγῃ τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἡμετέραν αἴτησιν. Ἡμεῖς δὲ ὕστερον »ἠγοράσαμεν διὰ τῶν δρ. 22,84 ἀρχαῖά τινα μετά τινα καιρὸν καὶ τὰ προσηνέγκαμεν εἰς τὴν τῆς »Ἑταιρίας συλλογήν.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ»

1858. Ἀναβίωση τῆς Ἀ. Ἑτ.

Ἡ ἀναβίωση τῆς Ἑταιρείας τὸ 1858 εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὕπαρξης, ἐπιτέλους, ἀρκετῶν καὶ κατάλληλων ἀτόμων, δραστήριων, ποὺ ἐπὶ δεκαετίες θὰ τὴ διοικήσουν καὶ θὰ τῆς δώσουν τὰ μέσα νὰ στερεωθεῖ ὡς ἵδρυμα καὶ ὡς θεσμός. Τὰ πρόσωπα ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ νέα Ἐφορεία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πιττάκη, εἶναι ὅλα νέα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὁ Στ. Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ μετάσχει στὴν πρώτη νέα Ἐφορεία καὶ ὁ δραστηριότατος Εὐθύμιος Καστόρχης. Ἡ ἀπουσία τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἡ παρουσία τῶν νέων προσώπων καὶ ἰδίως τοῦ Καστόρχη προκαλεῖ σημαντικὴ μεταβολὴ στὰ κριτήρια ἐκλογῆς τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας. Πρῶτα-πρῶτα προσκαλοῦνται ὅλοι οἱ λόγιοι, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, νὰ γίνουν μέλη τῆς Ἑταιρείας, γιατὶ ὅπως λέει ὁ Καστόρχης[34] «πρῶτον καὶ κυριώτατον ἔργον καὶ καθῆκον πρὸς παγίωσιν καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐξασφάλισιν τῆς ἑταιρίας ἐνόμισαν, μετὰ τὴν διάταξιν τοῦ γραφείου, νὰ συμπαραλάβωσι μέλη τῆς ἑταιρίας πάντας, εἰ δυνατόν, τοὺς ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ ταῖς ἐπαρχίαις λογίους, ὧν πολλοὶ ἔμενον ἐκτὸς ταύτης, καὶ διὰ τοῦτο πολλαχῶς ἐζημιοῦτο ἡ ἑταιρία, καὶ μῶμος οὐ μικρὸς ἐγίνετο ἑκάστοτε κατὰ τῶν διευθυνόντων τὰ τῆς ἑταιρίας». Τὸ δεύτερο σχετικὸ μέτρο εἶναι ἀκόμη σημαντικότερο καὶ ἀκολουθεῖται ὡς σήμερα, προκαλεῖ μάλιστα ἐξ ἴσου ἀντιδράσεις γιὰ τὴ μονόπλευρη, ὅπως λέγεται, ἐφαρμογή του. «Σὺν τούτοις δὲ ἐνομίσθη σύμφωνον πρὸς τὸν κανονισμόν, καὶ μάλιστα συντελεστικὸν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἑταιρίας νὰ ὀνομασθῶσι μέλη καὶ ἐκ τῶν μὴ ἀσχολουμένων περὶ τὰ γράμματα οἱ βουλόμενοι νὰ συνδράμωσι χρηματικῶς ἢ ὁπωσδήποτε ἄλλως τὴν ἑταιρίαν εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς αὐτῆς ἐπιχειρήσεις»[35]. Ἡ δήλωση αὐτὴ τοῦ Καστόρχη ἑρμηνεύει τὴν πολιτικὴ ποὺ ἐφαρμόζεται ἔκτοτε στὴν Ἑταιρεία ὡς πρὸς τὴν ἐκλογὴ τῶν ἑταίρων, ἡ ὁποία στὴν πρώτη της ἐφαρμογὴ καὶ γιὰ μερικὲς δεκαετίες εἶχε λόγο, κατόπιν ὅμως, ἐνῶ εἶχε πάψει νὰ ὑφίσταται ἡ αἰτία τῆς ἐφαρμογῆς της, ἀκολουθεῖται γιατὶ μὲ τὰ χρόνια συνέβη μιὰ βαθύτερη μεταβολὴ στὸν χαρακτήρα τοῦ ἱδρύματος.

Ἐγγραφὴ νέων ἑταίρων

Ἡ διεύρυνση λοιπὸν τῆς Ἑταιρείας πρὸς ἄτομα ἄσχετα πρὸς τὶς ἐπιδιώξεις της ἔχει ὡς κυριότερο σκοπὸ τὴ συλλογὴ χρημάτων. Ἡ συνήθεια αὐτὴ παρέμεινε καὶ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ λαχείου, ποὺ ἐξασφάλισε στὴν Ἑταιρεία ἐπαρκεῖς πόρους, καὶ παραμένει ὡς σήμερα ποὺ δὲν ἔχει λόγο κανένα.

Ἡ Ἀ. Ἑτ. ὑποκαθιστᾶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία

Ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ Καστόρχη προκύπτει καὶ ἕνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο, ὅτι ἡ Ἑταιρεία, ἐμπρὸς στὴν ἀνεπάρκεια τῆς κρατικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τὴν ὁποία ἀποτελοῦσε τότε μόνος ὁ Πιττάκης, ἀναλαμβάνει καθήκοντα προστασίας τῶν ἀρχαίων καὶ ὑποκαθιστᾶ ἢ μᾶλλον ἀποτελεῖ προσωρινὰ τὸ κράτος. Ἡ περίοδος στὴν ὁποία βρισκόμαστε εἶναι τῆς πλήρους ἀναρχίας ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη. Τὸ κράτος ἀναπτύσσεται, οἱ πολίτες ἐλεύθεροι καλλιεργοῦν ἢ οἰκοδομοῦν καὶ ἡ ἀρχαιοκαπηλία στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ ἔργο τῶν πλούσιων, τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν διπλωματῶν περιέρχεται στὰ χέρια περισσότερων ἀτόμων, τῶν ἐμπόρων ἀρχαιοτήτων, τῶν πολυπληθῶν πρακτόρων τους καὶ τῶν ἄξεστων χωρικῶν. Οἱ λόγοι τοῦ Καστόρχη[36] εἶναι σαφεῖς: «Μάλιστα ἀναγκαῖοι εἰσι τῇ ἑταιρίᾳ καθ' ἡμᾶς οἱ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἑταῖροι οὐχὶ τοσοῦτον διὰ τὴν χρηματικὴν αὐτῶν συνδρομήν, ὅσον διότι ἔσονται αὐτοὶ ἀνταποκριταὶ τῆς ἐφορίας καὶ φύλακες τῶν ἐκεῖ ὑπαρχουσῶν καὶ καθ' ἑκάστην ἀνευρισκομένων ἀρχαιοτήτων, ὧν ἄλλαι μὲν φθείρονται ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀμαθείας τῶν ἀνθρώπων, ἄλλαι δὲ ἐκφέρονται τῆς

Ἀνάγκη προστασίας τῶν ἀρχαίων

13. Ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης (1815-1889), σύμβουλος καὶ πρόεδρος (1881) τῆς Ἀ. Ἑτ. Ὡς μέλος τοῦ συμβουλίου ἔδειξε ἔντονη δραστηριότητα· γιὰ νὰ ἀποκτήσει ἡ Ἑταιρεία ζωή, προσείλκυσε μεγάλο ἀριθμὸ νέων ἑταίρων. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἔδειξε κατὰ τὸν Στ. Ἀ. Κουμανούδη (ΠΑΕ 1889, 6) «εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1858 ἀναβιώσεως τῆς Ἑταιρείας εἰς ἐνεργὸν βίον, ὅτε καὶ ἀντὶ τοῦ μακαρίτου Πιττάκη, τοῦ ψηφισθέντος μὲν γραμματέως, ὄντος δὲ πολυασχόλου, αὐτὸς τὰ πλεῖστα ἐν τῷ Συμβουλίῳ εἰσηγεῖτο καὶ διενήργει» (προσωπογραφία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

῾Ελλάδος ἕνεκα τῆς κερδοσκοπίας τινῶν καὶ τῆς ἀδιαφορίας ἄλλων. Δὲν λανθάνει ἡμᾶς ὅτι διὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἑταίρων μόνων ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐμποδισθῇ ἐντελῶς τὸ κακὸν τοῦτο· πιστεύομεν ὅμως ὅτι οὐ μικρὸν ἔσται τὸ ἐκ τούτων κέρδος, διότι λαμβάνουσα γνῶσιν παρ' αὐτῶν ἡ ἑταιρία καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν γινομένων καταχρήσεων ἢ καταστροφῶν τῶν ἀρχαιοτήτων, θέλει ἐμποδίζει κατὰ τὸ δυνατὸν αὐτὰς καὶ σπεύδει πρὸς σωτηρίαν τῶν ἐκ τῆς ἀμαθείας καὶ ἀβελτηρίας κινδυνευόντων μνημείων τῆς ῾Ελληνικῆς τέχνης. Πρὸς τοῦτον μάλιστα τὸν σκοπὸν ὠνόμασεν ἡ ἐφορία μέλη τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις προϊσταμένους τῶν ῾Ελληνικῶν σχολείων καὶ τῶν Γυμνασίων διδασκάλους καὶ καθηγητάς, παρακαλέσασα αὐτοὺς οὐ μόνον νὰ συμπράττωσιν ὁπωσδήποτε ἕκαστος δύναται εἰς παγίωσιν τῆς ἑταιρίας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιτηρῶσι τὰς κατὰ πόλεις καὶ χωρία σωζομένας ἀρχαιότητας, ἀνακοινοῦντες πρὸς τὴν ἐφορίαν πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖται πρὸς σωτηρίαν καὶ συντήρησιν τούτων. ᾿Ενταῦθα ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν δημοσίᾳ πρὸς τιμὴν τῶν ἡμετέρων λογίων, ὧν οἱ πλεῖστοι ζῶσιν ἀπὸ εὐτελεστάτου μισθοῦ, ὅτι εὕρομεν παρ' αὐτοῖς ὑπὲρ τῆς ἑταιρίας θαυμαστὴν ἀληθῶς προθυμίαν». ᾿Οργανώνεται λοιπόν, ἀνεξάρτητα τοῦ πόσο ἀποτελεσματικὴ ὑπῆρξε, ἄτυπη ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία μὲ προϊσταμένη ἀρχὴ τὴν ῾Εταιρεία, τῆς ὁποίας ἡ δραστηριότητα ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ᾿Αθήνας καὶ ἀρχίζει νὰ ἁπλώνεται σ' ὁλόκληρη τὴν ἐλεύθερη ῾Ελλάδα, ἀργότερα μάλιστα καὶ στὴν ὑπόδουλη.

Γιὰ πολλὰ χρόνια, ὅσο ἡ ῾Υπηρεσία στερεῖται ἐπιστημονικῶν ὑπαλλήλων καὶ φυλάκων, τοῦ ἀναγκαίου δυναμισμοῦ καὶ φυσικὰ χρημάτων καὶ εὐχέρειας στὴ δαπάνη τους, στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ἡ ἀρχαιολογία θὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν ῾Εταιρεία.

Συντήρηση τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς

᾿Αξιοσημείωτο ἔργο τῆς νέας ᾿Εφορείας, καὶ τοῦτο τὸ ἐπισημαίνω γιὰ τὴν παλινωδία της ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, εἶναι τὰ μέτρα προστασίας τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς, στὸν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ᾿Αδριανοῦ, ἀφ' ἑνὸς γιατὶ ἀποτελοῦσε μέρος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ μνημείου, «τὴν δὲ ὡς χριστιανικὸν ἢ βυζαντινὸν οἰκοδόμημα διά τε τὸ σχῆμα τῆς οἰκοδομῆς καὶ τὰς ἔτι σωζομένας ἐν τοῖς τοίχοις ἁγιογραφίας, πολλὴν τὴν εὐφυῖαν καὶ τὸ ὕψος τῆς διανοίας τοῦ ζωγράφου δηλούσας»[37].

῾Η ἐκλογὴ τοῦ Φιλίππου ᾿Ιωάννου ὡς προέδρου τῆς ῾Εταιρείας (1859-1879), μετὰ τὴ μεταβατικὴ προεδρία τοῦ Νικολάου Κωστῆ (1858-1859), φέρει στὸ ἵδρυμα ξανὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ᾿Ιακώβου Ρίζου καὶ τοῦ ᾿Αλεξάνδρου Ραγκαβῆ, ποὺ εἶχε διακοπεῖ μὲ τὴν ἀφανὴ προεδρία τοῦ Κωλέττη (1844-1847), τοῦ Γ. Γλαράκη (1848-1855) καὶ τὴ νέκρωσή του κατὰ τὰ ἔτη 1855-1858.

5 ᾿Ιουνίου 1860. Λόγος Φιλ. ᾿Ιωάννου

Στὸν πρῶτο του λόγο, στὶς 5 ᾿Ιουνίου 1860, ὁ Φίλιππος ᾿Ιωάννου καθορίζει[38] τὴ σημασία τῶν ἀρχαίων γιὰ τοὺς ῞Ελληνες: «῞Οσον πλειότερον ἔν τινι λαῷ τιμᾶται ὅ,τι καλὸν ὑπάρχει ἐν τῷ παρελθόντι βίῳ αὐτοῦ, ὅσον πλειότερον σέβας ἀπονέμεται εἰς τὰ λόγου ἄξια λείψανα τοῦ προγονικοῦ αὐτοῦ βίου, εἰς τὰ μνημεῖα τῆς θρησκευτικῆς, ἐπιστημονικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνεργείας τῶν προπατόρων του, τόσον πλειότερον ἀναπτύσσεται τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα, τόσον ζωηρώτερον διεγείρεται ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ τὸ αἴσθημα τῆς φιλοπατρίας, τὸ γλυκύτατον ἐκεῖνο καὶ ἅμα ἐνεργητικώτατον αἴσθημα, ὅπερ κατορθώνει συνήθως ὅ,τι ἡ μεγίστη ὑλικὴ ἰσχὺς νὰ κατορθώσῃ ἀδυνατεῖ».

Ἀνάγκη ἐγγραφῆς νέων ἑταίρων

Τὰ ὀργανωτικά, ἀνασκαφικὰ καὶ μουσειακὰ προβλήματα ἀπασχολοῦν τὴ νέα Ἐφορεία. Ἡ ἔλλειψη χρημάτων ἀρχίζει νὰ θεραπεύεται μὲ τὴν ἀθρόα ἐγγραφὴ νέων μελῶν, ἐνέργεια ἡ ὁποία μόνη, κατὰ τὸν Στ. Κουμανούδη[39], μπορεῖ νὰ διατηρήσει τὴν Ἑταιρεία στὴ ζωή: «ἀνάγκη παρίσταται ἐν ταῖς τοιαύταις ἑταιρίαις, οἷα ἡ ἡμετέρα νὰ λαμβάνηται πλείστη ὅση φροντὶς ὑπὲρ ἐγγραφῆς νέων ἑκάστοτε μελῶν, τὰ ὁποῖα διὰ τῶν προσφάτων συνδρομῶν των νὰ ἀναπληρῶσι τὰ κενὰ ἐκ τῆς νωθρείας τινῶν τῶν παλαιοτέρων καὶ ἀποκαμνόντων μελῶν καὶ οὕτω νὰ φέρωσι τὴν ποθητὴν ἰσοσταθμίαν τῶν δυνάμεων».

Ἀνασκαφές, ἔλλειψη μουσείου

Οἱ ἀνασκαφὲς δὲν περιορίζονται μόνο στὴν Ἀκρόπολη ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κατηφόρη καὶ τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας γεμίζουν ἐνθουσιασμὸ καὶ αἰσιοδοξία τὴν Ἐφορεία. Ἡ ἔλλειψη μουσείων ὅμως εἶναι αἰσθητή. Ἐμποδίζει τὶς δωρεὲς τῶν ἀρχαίων: «οὐδεὶς ἀνέχεται ἀποξενωθεὶς ἀγαπητὸν αὐτῷ καλὸν ἀγγεῖον ἢ ἔκλαμπρον προτομήν, τὰ ὁποῖα περιεῖπε καλῶς ἐν τῇ αἰθούσῃ, τῷ τιμιωτάτῳ μέρει τοῦ οἴκου του, νὰ ἴδῃ αὐτὰ ἔπειτα ἐν ἀτιμίᾳ πολλῇ καὶ σκότῳ τεθειμένα ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἀπεῤῥιμμένα ἐντὸς τῶν νῦν λεγομένων Μουσείων μας»[40]. Ἐπιτακτικὴ εἶναι ἡ ἀνάγκη οἰκοδομῆς μουσείου καθὼς οἱ νέες ἀνασκαφὲς προσφέρουν πολύτιμα εὑρήματα. Ἔτσι θὰ πεισθοῦν οἱ ἰδιῶτες νὰ προσφέρουν τὰ ἀρχαῖα ποὺ κατέχουν: «Κτίσε Μουσεῖον, καὶ ἐν βραχεῖ θὰ ἴδῃς νὰ εἰσέρχεται ἵνα ἐγκατοικήσῃ ἐν αὐτῷ Ἀφροδίτη τις τῆς Μήλου ἢ Ἀπόλλων τις Βελβεδέρειος»[41].

1862. Τρίτος ὀργανισμὸς τῆς Ἀ. Ἑτ.

Ἔργο τῆς νέας Ἐφορείας ἦταν ἡ σύνταξη ἄλλου ὀργανισμοῦ[42], αὐτοῦ ποὺ κυρώθηκε τὸ 1862. Διαφορετικὸς ἀπὸ τοῦ 1848 καὶ σύντομος, ἴσχυσε ὥς τὸ 1894 καὶ αὐτὸ δείχνει ὅτι ἦταν προσαρμοσμένος στὶς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς καὶ στὶς ἀνάγκες τῶν ἀρχαίων. Στὸ ἄρθρο 1 ὁρίζεται ὅτι ἡ Ἑταιρεία «σκοπὸν ἔχει νὰ συντελῇ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, συλλογήν, συντήρησιν, ἐπισκευὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν ἀρχαιοτήτων, καὶ ἰδίως τῶν ἑλληνικῶν· ἔτι δὲ καὶ εἰς τὴν δημοσίευσιν ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων». Στὸ ἄρθρο 8 ἀναλύεται περισσότερο ὁ σκοπὸς καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας: «Φροντίζει περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς τῶν ἀρχαιοτήτων ἐξετάσεως, τὴν ὁποίαν ἀναθέτει εἰς ἁρμόδια πρόσωπα· ἔτι δὲ φροντίζει περὶ δημοσιεύσεως ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, καὶ ἐξηγήσεων παντὸς εἴδους μνημείων καὶ καθόλου ἀρχαιολογικῶν διατριβῶν».

Ὁ νέος ὀργανισμὸς δείχνει ὀπισθοδρόμηση σχετικὰ μὲ ἐκεῖνον τοῦ 1848, ὁ ὁποῖος μετέτρεπε τὴν Ἑταιρεία σὲ πνευματικὸ ἵδρυμα, σὲ Ἀκαδημία τῆς Ἀρχαιολογίας. Ἡ Ἐφορεία, ποὺ τώρα ὀνομάζεται Συμβούλιον, ἔχει συναίσθηση τῆς ὀπισθοδρόμησης καὶ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Στ. Κουμανούδη τὴν ἐξηγεῖ καὶ τὴ δικαιολογεῖ. Ὅσα λέει ὁ Κουμανούδης θὰ ἀποτελέσουν γιὰ πολλὰ χρόνια τὴν ἰδεολογία τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸν ὁδηγὸ στὶς πράξεις της[43]. Ἀμετάβλητος ὁ ὀργανισμὸς ὥς τὸ 1894, θὰ βοηθήσει στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαιολογίας, στὴν προστασία τῶν ἀρχαίων καὶ μὲ αὐτὸν θὰ φθάσει ἡ Ἑταιρεία στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἀκμῆς της:

Ὁ νέος ὀργανισμός. Ἀπόψεις τοῦ Στ. Ἀ. Κουμανούδη

«Ὑπολείπεται ἔτι νὰ εἴπω ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ σχεδίου ν έ ο υ τ ῆ ς ἑ τ α ι ρ ί α ς ὀ ρ γ α ν ι σ μ ο ῦ, τὸ ὁποῖον ἡ ἐφορία κατὰ τὴν πέρυσι δοθεῖσαν ὑπόσχεσίν της παρασκευάσασα καὶ καταρτίσασα, ὡς αὐτὴ ἔκρινε, διένειμεν ἤδη ἔντυπον εἰς πάντας ὑμᾶς, ἵνα συζητήσαντες αὐτὸ ἐπιψηφίσητε εἴτε σήμε-

14. Ὁ Φίλιππος Ἰωάννου (1796-1880), πέμπτος πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. (1859-1879), ἑλληνιστὴς καὶ φιλόσοφος. Διηύθυνε τὴν Ἑταιρεία, μαζὶ μὲ τὸν Στ. Ἀ. Κουμανούδη, κατὰ τὰ πρῶτα 20 χρόνια τῆς λαμπρότερης περιόδου τῆς ἱστορίας της.

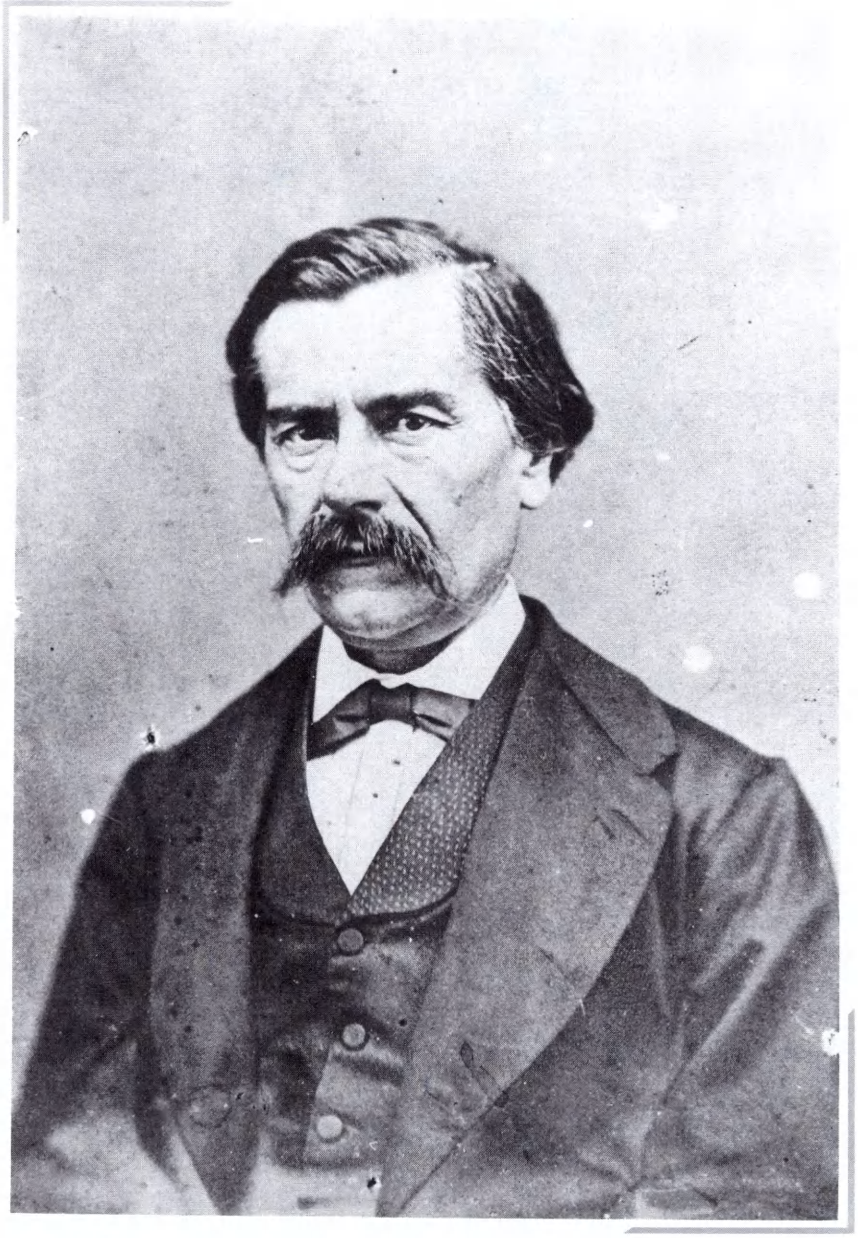

15. Ὁ Στέφανος Ἀθαν. Κουμανούδης (1818-1899), τέταρτος γραμματέας τῆς Ἀ. Ἑτ. (1859-1894), ὑπῆρξε ἐκεῖνος ποὺ τῆς ἔδωσε ἰδεολογία καὶ ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση. Κατὰ τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἀνωνύμου (ΑΕ 1899 χ.σ.) «Πάντοτε ἐκαυχᾶτο, ὅτι τῇ γνώμῃ καὶ ἐπιμονῇ αὐτοῦ ἐτέθη ἐν τῷ Ὀργανισμῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ 1862 ἡ διάταξις, ὅτι «πάντα τὰ ἀνευρισκόμενα ἢ ἀγοραζόμενα ἢ ὅπως δήποτε ἀποκτώμενα ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἀρχαῖα εἶναι προσιτὰ εἰς πάντας τοὺς φιλαρχαίους ... οὐδὲν δὲ δικαίωμα προτεραιότητος διατηρεῖ ἑαυτῇ ἡ Ἑταιρεία». Ἡ διάταξις αὕτη ἦτο ἀληθῶς συμφωνοτάτη πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Κουμανούδη, ὅστις, ἀπηλλαγμένος πάσης ἀκαίρου φιλοδοξίας ὤν, οὐδέποτε γράφων ἢ ἄλλο τι πράττων ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἰδίαν φήμην, ἀλλὰ πάντοτε εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς ἐπιστήμης ἢ εἰς ἠθικὴν ὠφέλειαν τῶν συμπολιτῶν του» (φωτ. ΑΑΕ τοῦ 1872).

ρον εἴτε μίαν τῶν προσεχῶν ἡμερῶν. Ἡ ἐφορία ἐν τῇ συντάξει αὐτοῦ δὲν ἐσκόπευσε τὸ ἀπολύτως τέλειον, ἀλλὰ τὸ πρὸς τὰς περιστάσεις ἡμῶν ἀνάλογον, ἀρκεσθεῖσα εἰς τὸ νὰ ἄρῃ ἐκ μέσου τινὰς τῶν μᾶλλον ἀκαταλλήλων ἢ λίαν ἀτελῶν ὁρισμῶν τοῦ παλαιοτέρου ὀργανισμοῦ καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτοὺς δι' ἄλλων σκοπιμωτέρων καὶ ἁρμοδιωτέρων πρὸς τὴν παροῦσαν τοῦ ἔθνους κατάστασιν, ἥτις βεβαίως διαφέρει τῆς τοῦ ἔτους 1837. Ἔλαβεν ἡ ἐφορία ὑπ' ὄψιν καὶ τὸν ἐν ἔτει 1848 μεταῤῥυθμισθέντα ὀργανισμόν, ὅστις δὲν διετέλεσεν ἐν ἰσχύϊ ὢν εἰμὴ μόνον μέχρι τοῦ 1854, καὶ τοῦτο μετὰ πολλῆς δυσκολίας καὶ χωρὶς νὰ ἐνεργῶνται τινὲς τῶν κυριωτέρων ὁρισμῶν του. Ὅθεν ὑπὸ τῆς πείρας σοφισθεῖσα ἡ ἐφορία ὀλίγα τινὰ ἐκ τοῦ κανονισμοῦ τούτου παρέλαβεν, ὅσα ἦσαν πρακτικώτερα, τὴν ἐπιστημονικωτέραν δὲ κατὰ θεωρίαν διοργάνωσιν ἐδίστασε νὰ παραλάβῃ εἰς τὸ νέον σχέδιον, ἀφοῦ ἐπείσθη, ὅτι συμφέρει νὰ θεωρηθῇ ἄλλως πως ὁ κύριος τῆς ἑταιρίας σκοπός.

Ἐνεργὸς ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία

Τοῦτον ἐθεώρησεν, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου τούτου ὑπεδείξαμεν, οὐχὶ τόσον καθαρῶς ἐπιστημονικόν, ὃν ἄλλαι ὁμώνυμοι κατὰ τὴν Εὐρώπην ἑταιρίαι ἔχουσιν, ὅσον ὑλικόν, ἵνα οὕτως εἴπω. Οὗτος δὲ ἵνα ἐπιτευχθῇ, χρεία μάλιστα μέσων χρηματικῶν καὶ ἐργασίας καὶ ἐπιμελείας τοῦ διευθύνοντος συμβουλίου τοιαύτης, ἥτις νὰ τελῆται ὄχι ἐν τῷ ἡσυχίῳ ἀδύτῳ τοῦ σπουδαστηρίου, ἀλλ' ἐν ὑπαίθρῳ, ἐν ὁδοῖς καὶ πλατείαις καὶ ἀγοραῖς πρὸς πορισμὸν κεφαλαίων καὶ περιποίησιν, ἀνάσωσιν, συντήρησιν, συναγωγὴν καὶ διευθέτησιν τῶν προγονικῶν μνημείων, ὅπερ καὶ πολλὴν τιμὴν εἰς τὸ ἔθνος ἡμῶν περιάπτει καὶ ὠφέλειαν οὐ σμικρὰν ὑπισχνεῖται κατὰ πολλοὺς λόγους, οὐκ ἐλαχίστην δὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλοκαλίας, πράγματος οὐχὶ τόσον κοινοῦ παρ' ἡμῖν· εἰ δέ τις καὶ ἐπιστημονικὴ διαφώτισις τῶν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ἑταιρίας σκοπεῖται, τοῦτο, ὡς ἡμεῖς κρίνομεν, κατὰ δεύτερον μόνον λόγον σκοπεῖται, καὶ γενικῶς εἰπεῖν δυσχερέστερον παρ' ἡμῖν κατορθοῦται. Δὲν θέλομεν δὲ βεβαίως κατακριθῇ ὑπὸ τῶν εὐθυδίκων τῆς Εὐρώπης σοφῶν, ἂν ὁ ἔρανος ἡμῶν εἰς τὰ τοιαῦτα τῆς διανοίας ἔργα γίνηται κατὰ τὸ παρὸν ὀλιγοστός, ἀλλὰ μᾶλλον θέλομεν ἐπαινεθῇ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης αὐτῶν ἀξιωθῇ, ἂν διὰ καταλλήλως ὠργανισμένου ἐνεργείας τρόπου πολλὴν καὶ καλὴν ὕλην τῇ ἐπιστήμῃ παρασκευάζωμεν καὶ ἐλευθερίως αὐτὴν τῇ κοινῇ χρήσει παραδίδωμεν. Εἰς τοιαύτην δὲ ἐνέργειαν ὁ νῦν ὑποβαλλόμενος ὀργανισμὸς οὐδέν, νομίζομεν, ἐμβάλλει πρόσκομμα, ἀλλὰ καὶ προάγει αὐτὴν καὶ τὰ σπέρματα ἴσως τῆς περαιτέρω αὐτῆς ἐπὶ τὸ τελειότερον ἀναπτύξεως περιέχει. Τῆς δὲ δόξης τῆς ἀκαδημαϊκῆς τὴν ὄρεξιν ἐνομίσαμεν, ὅτι δύναται ἡ νῦν γενεὰ ἐπὶ ὀλίγον ἔτι νὰ καταστείλῃ ἐν τῇ ψυχῇ της καὶ νὰ τρέψῃ τὰς δυνάμεις της ἐπὶ τὰ ἐφικτότερα καὶ δὴ καὶ λυσιτελέστερα.

Πρωτεύει ἡ προστασία τῶν μνημείων

Ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν ἂν θεωρηθῇ ὁ ὑποβαλλόμενος ὀργανισμός, θέλει ἔχει ἴσως τὴν τύχην νὰ μὴν ἀλλοιωθῇ οὐσιωδῶς ἐν τοῖς καιρίοις ἐκ τῆς ὑμετέρας συζητήσεως, ἀλλὰ νὰ προσλάβῃ μόνον εἴ τι τυχὸν ἡμᾶς διέφυγεν ὂν πρακτικώτερον, ἔτι δὲ καὶ προσφυέστερον καὶ ἁρμοδιώτερον εἰς τὴν καθ' ὅλου ὑποκειμένην αὐτῷ ἀρχήν. Εἰς τούτων μάλιστα τὴν διάγνωσιν ἐπικαλούμενοι τὴν προσοχὴν τῶν ἑταίρων, ἐλπίζομεν πολὺ ἐκ τῆς συνέσεώς των, ἵνα καταρτισθὲν τὸ σχέδιον προσηκόντως ὑποβληθῇ εἰς τὴν ἔγκρισιν τῆς κυβερνήσεως καὶ τυχὸν αὐτῆς ὑπάρχῃ τοῦ λοιποῦ ὁδηγὸς εὔχρηστος καὶ πρακτικὸς εἰς τὴν πορείαν τῶν ἀρχαιολογικῶν παρ' ἡμῖν ἔργων».

Ἐλευθερία στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων

Στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862 ὑπάρχει μιὰ καινοτομία ἀνεπανάληπτη, τουλάχιστον γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὸ ἄρθρο 13 ὁρίζεται, ἐκτὸς ἄλλων, πὼς τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρίσκονται στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἑταιρείας «θέλουσι διατηρεῖσθαι ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας αὐτῆς ἐν χώρῳ τινὶ προσήκοντι καὶ καταγράφεσθαι ὑπὸ τοῦ γραμματέως εἰς καταλόγους. Πάντοτε δὲ θέλουσιν εἶναι προσιτὰ εἰς πάντας τοὺς φιλαρχαίους, οἵτινες δύνανται ἐλευθέρως νὰ ἀντιγράφωσιν αὐτὰ καὶ ἀπεικονίζωσι καὶ ἐκδίδωσι, συμμορφούμενοι πρὸς τὰ ἰδίως περὶ τούτου κανονισθησόμενα· οὐδὲν δὲ προτεραιότητος δικαίωμα διατηρεῖ ἑαυτῇ ἡ Ἑταιρία». Ἡ τελευταία φράση τοῦ ἄρθρου ἀποτελεῖ μοναδικὸ παράδειγμα ἐπιστημονικῆς ἐλευθεριότητας σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἑταιρεία ἀποκάλυπτε μνημεῖα μοναδικῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀξίας. Ἡ φράση αὐτὴ δὲν ἐπαναλήφθηκε στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1894 οὔτε τοῦ 1959. Ἀντιθέτως τονίζεται πάντοτε τὸ δικαίωμα προτεραιότητος τοῦ ἀνασκαφέα.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀκμῆς

Ἡ ἀλλαγὴ στὴν Ἑταιρεία, μετὰ τὴν ἀναβίωσή της, εἶναι ἐκπληκτική. Ἡ παρουσία τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου, τοῦ Εὐθυμίου Καστόρχη καὶ κυρίως τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη εἶναι ἡ αἰτία τῆς προόδου καὶ τῆς προκοπῆς τοῦ ἱδρύματος. Ἤδη βρισκόμαστε, 34 χρόνια ἀπὸ τὴν ἵδρυσή του, πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὶς ἐπιτεύξεις τῶν ἱδρυτῶν καὶ τῶν πρώτων Ἐφορειῶν. Ὄχι χωρὶς ὑπερηφάνεια, ὁ Στέφ. Κουμανούδης τελειώνει τὴ λογοδοσία[44] του τῆς 2 Ἰουλίου 1861 μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Ταῦτα περίπου εἶναι, Κύριοι, τὰ ἔργα τῆς ἐφορίας κατὰ τὸ παρελθὸν ἀρχαιολογικὸν ἔτος. Καταπαύων πέρυσι τὸν λόγον μου τὸν ὅμοιον ἔμπροσθέν σας, ηὐχήθην τῇ ἑταιρίᾳ πλείονα εἰς τὸ ἐπιὸν ἔτος τὰ βοηθητικὰ μέσα καὶ δραστηριότητα σκόπιμον τῇ νέᾳ ἐφορίᾳ πλείονα. Τὰ βοηθητικὰ μέσα ἦλθαν ὄντως πλείονα, ἀπόδειξις καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἂν καὶ κατὰ μικρόν, ἀνδριζόμεθα ὅμως ἐπὶ μᾶλλον καὶ νοοῦμεν ὁσημέραι τὰ ζωτικὰ τοῦ ἐθνικοῦ βίου στοιχεῖα καὶ ἐπιμελούμεθα αὐτῶν, ἐφ᾽ ᾧ καὶ συγχαίρω πᾶσιν ὑμῖν· ἂν δὲ καὶ ἡ ἀποχωροῦσα νῦν ἐφορία ἀνέπτυξε σκόπιμον δραστηριότητα πλείονα, ὡς τότε ηὐχήθην ἢ ὄχι, ὑμεῖς θὰ κρίνετε ἐν τῇ συνέσει ὑμῶν· πάντως ὅμως ἠβούλετο τοῦτο».

2 Ἰουλίου 1861. Ἱκανοποίηση γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἔγινε

Βλάβες στὰ μνημεῖα. Συστηματικὴ ἀρχαιοκαπηλία

Τὴ συνήθεια τοῦ Ἰακώβου Ρίζου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ, ποὺ ἐκφωνοῦσαν λόγους παραινετικοὺς ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων, ἀκολούθησαν καὶ οἱ διάδοχοί τους Φίλιππος Ἰωάννου καὶ Στέφανος Κουμανούδης. Οἱ περὶ τῶν ἀρχαίων ἀντιλήψεις στὸ μορφωμένο κοινὸ δὲν εἶναι σαφεῖς, ἀκόμη δὲν ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἀναγκαία γιὰ τὴν προστασία τους νοοτροπία, ἀντίθετα μάλιστα ἡ μεγάλη ζήτηση τῶν ἀρχαίων, ἀπὸ τοὺς ξένους κυρίως, θὰ δημιουργήσει σύντομα μία τάξη μορφωμένων ἢ ἀκόμη ἐπιστημόνων ἐμπόρων ἀρχαιοτήτων, ποὺ σύντομα θὰ ἔλθει σὲ σύγκρουση μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀθήνα, τὰ δημοτικὰ καὶ κοινοτικὰ ἔργα στὴν ἐπαρχία, γίνονται πρόξενοι ἀνεπανόρθωτων βλαβῶν. Ὁ λόγος τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου στὶς 17 Ἰουνίου 1862 εἶναι σφοδρὸς[45] καὶ ἐκφράζει τὴν ἀγωνία τῶν ὀλίγων ἀνθρώπων τῆς Ἑταιρείας ποὺ πονοῦν γιὰ τὴν καταστροφή:

«Ναί· ἀπαιτοῦσι καὶ τὸν σεβασμὸν ἡμῶν τὰ διαμένοντα μνημεῖα τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος χρόνων· διότι εἶναι λείψανα τοῦ βίου τῶν προπατόρων ἡμῶν· τοῦ βίου ἐκείνων, ὧν αἱ πράξεις πληροῦσι τὰς πλείστας καὶ ἀξιολογωτέρας τῆς ἀρχαίας Ἱστορίας σελίδας, καὶ ὧν ἡ δόξα διερχομένη τοσούτων

αἰώνων τὰ νέφη διήκει μέχρις ἡμῶν, παραμυθεῖ τὴν παροῦσαν ἡμῶν ἀμαυρότητα, διεγείρει τὴν πρὸς τὰ καλὰ ἡμῶν σπουδὴν καὶ ζωπυρεῖ τὴν φιλοτιμίαν.

Ἐνῶ ἀληθεύουσι τὰ ἀνωτέρω περὶ τῶν προϊόντων τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης καὶ περὶ τῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου βίου τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ῥηθέντα, παρατηρεῖται, Κύριοι, μετὰ λύπης, ὅτι δὲν δίδοται ἀκόμη παρ᾽ ἡμῖν ἡ προσήκουσα εἰς τὰς ἀρχαιότητας προσοχή, οὔτε τηρεῖται παρὰ πάντων ὁ πρέπων εἰς αὐτὰς σεβασμός. Ποῦ μὲν ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἀπειροκαλία φθείρει τὰ ἀρχαῖα καὶ καταστρέφει. Ποῦ δὲ ἡ ἀφιλότιμος φιλοχρηματία κωλύει τὴν εἰς τὴν ἐπιστήμην τόσον ὠφέλιμον ἀνακάλυψιν καὶ χρῆσιν αὐτῶν· ἤ, τὸ χειρότερον, μεταχειρίζεται αὐτὰ ὡς ἀντικείμενα ἀξιομέμπτου παρεμπορείας καὶ ἐξάγει αὐτὰ λαθραίως τῆς ἡμετέρας πατρίδος, ἀφαιροῦσα καὶ τὰ ὀλίγα ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου αὐτῆς κόσμου εἰσέτι περιλειπόμενα ῥάκη μέχρι τελείας αὐτῆς γυμνώσεως. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ Βασιλεία ἀπ᾽ ἀρχῆς τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐγκαταστάσεως αὐτῆς ἐφρόντισε νὰ ἐκδώσῃ περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων νόμον ἁρμόδιον, δι᾽ οὗ ἀπαγορεύεται μὲν ἐπὶ ποινῇ ἡ τῶν ἀρχαιοτήτων φθορὰ ἢ βλάβη, ἡ ἄνευ γνώσεως τῆς ἐφορίας πώλησις καὶ ἄνευ ἀδείας τῆς Κυβερνήσεως ἐξαγωγὴ αὐτῶν εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, προστάσσονται δὲ τὰ πρόσφορα εἰς διατήρησιν τῶν ἀρχαίων μνημείων, εἰς συλλογὴν καὶ φύλαξιν τῶν προϊόντων τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐν δημοσίοις Μουσείοις, ἵνα μένωσιν ἐκεῖ ἐκτεθειμένα εἰς ἐπίσκεψιν πάντων τῶν βουλομένων.

Ἀνεπάρκεια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου

Ἀλλ᾽ ὁ νόμος οὗτος, καίπερ σοφὸς καὶ σκόπιμος, οὔτε ἴσχυσε μέχρι τοῦδε, οὔτε εἰς τὸ ἑξῆς ἴσως θέλει μόνος ἰσχύσῃ νὰ νικήσῃ τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα πρὸς τὸν σκοπὸν ἐμπόδια, ἅτινα ἀντιτάσσει διηνεκῶς ἔνθεν μὲν ἡ ὀλιγωρία τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ Βασιλείου, ἔνθεν δὲ ἡ πρὸς τὰ καλὰ δυσαισθησία τῶν πολλῶν καὶ ἡ καταπνίγουσα πᾶν ἐθνικῆς φιλοτιμίας αἴσθημα βουλιμία τοῦ κέρδους. Τοῦ περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων νόμου ἐπίκουρος καὶ συναρωγὸς ὀφείλει νὰ δειχθῇ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία, ἀναπληροῦσα τὴν ἀσθένειαν αὐτοῦ διὰ τῆς ἠθικῆς της συμπράξεως· τοῦτο δὲ κατορθοῦται, πιστεύω, ἐὰν ἡ ῥηθεῖσα

Ὑποχρέωση τῶν ἑταίρων ἡ προστασία τῶν ἀρχαίων

ἑταιρία περιβληθῇ χαρακτῆρα τοιοῦτον, καθ᾽ ὃν ἕκαστος τῶν τακτικῶν αὐτῆς ἑταίρων ἐπιγινώσκει ἑαυτὸν οὐχὶ μόνον ὑπόχρεων εἰς τὴν ἐτησίαν χρηματικὴν συνεισφοράν, ἀλλὰ καὶ ἔχοντα τὸ γενικώτερον καὶ ὑψηλότερον καθῆκον τοῦ ἐμπνέειν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς του διὰ λόγου καὶ παραδείγματος πλειότερον σεβασμὸν πρὸς τὰς ἀρχαιότητας, πλειοτέραν καταφρόνησιν τοῦ ἀθεμίτου κέρδους, ὅπερ ὑπισχνεῖται εἰς ἕκαστον ἡ παράνομος αὐτῶν παρεμπορεία καὶ λαθραία εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἐξαγωγή, πλειοτέραν δὲ φιλοτιμίαν εἰς διατήρησιν αὐτῶν ἐν τῇ φίλῃ πατρίδι, ὅπου καθίστανται χρησιμώταται εἴς τε τοὺς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἢ τὰς καλὰς τέχνας σπουδάζοντας νέους Ἕλληνας καὶ εἰς πάντας, ὅσοι ἐπισκέπτονται αὐτὰς καὶ ὀλίγην ἔχοντες αἴσθησιν τοῦ καλοῦ. Ἐὰν ὁ ἀσκραῖος ποιητὴς ὀρθῶς εἶπε[46] περὶ τῆς φήμης ὅτι

.... *θεὸς νύ τίς ἐστι καὶ αὐτή·*

δὲν ἐκπίπτομεν τοῦ ὀρθοῦ, πιστεύοντες, ὅτι θείαν τινὰ δύναμιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῆς φήμης ἔχει ἐν ἀνθρώποις καὶ ἡ ἀδελφὴ αὐτῆς, ἡ κοινὴ καλουμένη γνώμη, ὅταν ὁδηγῆται καὶ καταρτύηται ὑπ᾽ ἀνδρῶν ἀξιοτίμων καὶ ἐχεφρόνων, πρὸς τὸ ἀληθές, τίμιον καὶ καλὸν ἀποβλεπόντων ἀεί. Τὴν τοιαύτην τῆς κοινῆς γνώμης δύναμιν συνορῶντες ἐν Εὐρώπῃ οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ θεραπεύσωσι κακόν τι ἐπικρατοῦν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, καθ᾽ οὗ νόμος δὲν ὑπάρχει ἢ δὲν

Δημιουργία κοινῆς γνώμης ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων

ἰσχύει, ἱδρύουσι πολλάκις ἑταιρίας, σκοπὸν προτιθεμένας τὴν τοῦ κακοῦ θεραπείαν διὰ παρασκευάσεως κοινῆς κατ᾽ αὐτοῦ γνώμης. Τοιαύτην κοινὴν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων γνώμην ὀφείλει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία νὰ παρασκευάσῃ κατὰ μικρὸν διὰ τῆς ἠθικῆς συνεργείας τῶν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος τακτικῶν αὐτῆς μελῶν· γνώμην καταρωμένην πάντα, ὅστις ἤθελε τολμήσῃ νὰ φθείρῃ ἢ βλάψῃ τι τῶν ἀρχαίων, ἀποτοξεύουσαν δριμὺν τὸν ψόγον καὶ πολλὴν διασπείρουσαν τὴν δυσφημίαν κατὰ παντός, ὅστις ἐναντίον τοῦ νόμου κερδαρίου χάριν παρεμπορεύεται τὰ ἀρχαῖα, τιμῶσαν δὲ καὶ ἐπαινοῦσαν ἐκείνους, ὅσοι φιλοτιμοῦνται νὰ συντελέσωσιν εἰς πλουτισμὸν τῶν παρ᾽ ἡμῖν ἀρχαιολογικῶν Μουσείων, προσφέροντες εἰς αὐτὰ δῶρον, ἢ ἐπὶ μετριωτέρᾳ τιμῇ πωλοῦντες εἴ τι ἀρχαῖον ἔχουσιν ἢ ἀνευρίσκουσιν, ἢ διὰ τῆς ἐπιεικείας των εὐκολύνοντες τὴν ἐν ἰδιοκτήτῳ γῇ ἀνασκαφὴν αὐτῶν καὶ ἀνεύρεσιν. Πῶς; θέλει τις ἴσως μεμπτικῶς μ᾽ ἐρωτήσῃ· Θέλεις νὰ ἐμποδισθῇ πᾶσα εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἐξαγωγὴ ἀρχαιοτήτων ἑλληνικῶν; Θέλεις νὰ καταστῶσιν αὗται οὕτω δυσπρόσιτοι εἰς τοὺς σοφοὺς τῆς Εὐρώπης πρὸς μεγάλην ζημίαν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης; Οὐχί· ἀποκρίνομαι. Οὐδὲν ἄλλο θέλω, εἰμὴ ὅ,τι θέλει ὁ παρ᾽ ἡμῖν περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων νόμος, ὃν σοφοὶ Εὐρωπαῖοι, οὐδόλως ἀδιάφοροι πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἐνομοθέτησαν. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐκ πολυχρονίου πείρας ἐδείχθη καθ᾽ ἑαυτὸν ἀνίκανος εἰς ἐπίτευξιν τοῦ πρὸς ὃν ἐτέθη σκοποῦ, κρίνω ἀναγκαῖον νὰ συμπληρωθῇ ἡ ἀνικανότης αὐτοῦ διὰ τῆς ἠθικῆς συνεργείας τῶν μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας. Πέποιθα δέ, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἐν Εὐρώπῃ σοφῶν τῶν ἐντρυφώντων εἰς τὰς πλουσίας τῶν ἐκεῖ ἀρχαιολογικῶν Μουσείων συλλογὰς θέλει ποτὲ φθονήσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὰ ὀλίγιστα τῆς προγονικῆς αὐτῶν τέχνης λείψανα, ἅτινα μετὰ τοσαύτας τῆς Ἑλλάδος λεηλατήσεις καὶ τοσαύτας καταστροφὰς διεσώθησαν ὡς ἐκ θαύματος, ἢ εὑρίσκονται ἔτι ἐνιαχοῦ τεθαμμένα ὑπὸ τὸ πάτριον ἔδαφος. Οὐδεὶς αὐτῶν θέλει ποτὲ ἐν συνειδήσει ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἐκ τῆς διατηρήσεως τῶν ῥηθέντων λειψάνων ἐν τῇ ἰδίᾳ των χώρᾳ ζημιοῦται ἡ ἐπιστήμη, ἀφοῦ ἤδη ἡ τεραστία τοῦ ἀτμοῦ δύναμις συνέτεμε τοσοῦτον τῶν τόπων τὰς ἀποστάσεις. Πιστεύω μάλιστα πᾶν τὸ ἐναντίον, πλείστους τῶν ἐν Εὐρώπῃ σοφῶν ἔχων προσμαρτυροῦντάς μοι, ὅτι τὰ τῆς ἀρχαίας τέχνης μνημεῖα, μένοντα ἐν τῇ χώρᾳ, ἐν ᾗ καὶ δι᾽ ἣν ἐδημιουργήθησαν, καθίστανται τόσον ὠφελιμώτερα εἰς τὴν ἐπιστήμην, ὅσον πλειότερα φυσικὰ βοηθήματα ἡ αὐτὴ χώρα παρέχει εἰς ἀκριβεστέραν αὐτῶν ἐξέτασιν καὶ κατάληψιν, εἰς ὀρθοτέραν ἐκτίμησιν καὶ πληρεστέραν ἀπόλαυσιν.

Παρεμπόδιση τῆς ἐξαγωγῆς ἀρχαίων

Ὠφελιμότερη ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων στὸν τόπο τῆς εὕρεσής τους

Αἱ ὀλίγαι μου αὗται λέξεις ἀποτεινόμεναι ἐν τῇ σημερινῇ συνελεύσει πρὸς ἀκροατήριον ἐκλεκτὸν καὶ φιλόκαλον, εἴθε ἀντηχήσωσιν ἐν τῇ καρδίᾳ ἑκάστου τῶν ἀξιοτίμων ἑταίρων καὶ διεγείρωσιν ἐν πᾶσι τὸν ζῆλον ἐκεῖνον, ὅστις ὑπερνικᾷ πᾶσαν δυσχέρειαν καὶ καταπράσσει τὰ παρέχοντα εἰς τὴν πατρίδα τιμὴν καὶ ὠφέλειαν! Εἴθε οἱ λόγοι μου γείνωσιν ἀφορμὴ ἐν ἡμῖν τοιαύτης περὶ τὰς ἀρχαιότητας σπουδῆς καὶ φιλοτιμίας, ὁποία χρησιμεύει εἰς ἀπόδειξιν, ὅτι δὲν ἐξέλιπεν ἐν Ἑλλάδι ἐκεῖνο τὸ αἴσθημα τοῦ καλοῦ, οὗτινος τὰ προϊόντα θαυμάζουσιν οἱ αἰῶνες!».

1862. Ἐπανέκδοση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος

Ἡ ἐπανέκδοση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τὸ 1862 εἶναι ἕνα γεγονὸς σημαντικό, παρὰ τὸ ὅτι ἡ ζωή της, τακτικὴ τὸν πρῶτο χρόνο καὶ λιγό-

τερο τὸν ἑπόμενο, ἔσβησε τὸ 1874 γιὰ δεύτερη φορά, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ δεκαετία ἀργῆς καὶ ἰσχνῆς ἀπὸ ἄποψη σελίδων ἔκδοσης.

Ἡ ἀνάθεση, αὐτὴ τὴ φορά, τῆς ἔκδοσης στὴν Ἑταιρεία δείχνει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Ὑπουργείου πρὸς τὸ ἵδρυμα. Σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας εἶναι νὰ δημοσιεύονται[47] κυρίως εὑρήματα ἀνασκαφῶν: «προκρίνονται αἱ περὶ ἐπιγραφῶν καὶ μνημείων τῆς τέχνης πραγματεῖαι καὶ εἰδήσεις». Διευκρινίζεται[48] ὅμως ὅτι «σκοπὸς τῆς παρούσης ἐφημερίδος δὲν ἶνε κυρίως αἱ μακραὶ καὶ σοφαὶ πραγματεῖαι, ἀλλ᾽ ἡ διάσωσις τῶν ἀρχαίων μνημείων δι᾽ ἀκριβοῦς αὐτῶν ἐκτυπώσεως». Αἰσθάνονται οἱ ἐκδότες ὅτι προέχει ἡ ἐκπλήρωση τοῦ πρωταρχικοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας, ἀνασκαφές, διάσωση τῶν ἀρχαίων καὶ κατόπιν δημοσιεύσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὲς δυνάμεις.

Ἀναγγελία τῆς εὕρεσης τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου

Χαρακτηριστικὴ τῶν τάσεων τῆς Ἑταιρείας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶναι ἡ ἀγγελία τῆς 24 Μαΐου 1862 ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ τέταρτου τεύχους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1862 καὶ ἡ ὁποία ἀπευθύνεται «Πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ φιλαρχαίους καὶ φιλοκάλους». Τὸ δίστηλο κείμενό της ἀρχίζει μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Ἡ Ἐφορία τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς ἑταιρίας ἀναγγέλλει μετὰ χαρᾶς εἰς τοὺς ἁπανταχοῦ φιλαρχαίους καὶ φιλοκάλους, ὅτι τὸ Διονυσιακὸν θέατρον, τὸ ἀρχαῖον ἐκεῖνο καὶ πολυθρύλλητον τῶν Ἀθηνῶν θέατρον, ἐν ᾧ πάλαι ποτὲ παριστῶντο τὰ ἀθάνατα δράματα τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τῶν ἄλλων ἀριστοτεχνῶν τῆς ἑλληνικῆς δραματουργίας, δὲν ἐξηφανίσθη παντελῶς, ἀλλὰ κατ᾽ εὐτυχίαν σῴζεται ἔτι ἐν μέρει ὑπὸ βαθεῖαν γῆν ἐξ αἰώνων πολλῶν κεχωσμένον καὶ ἤδη ἀναβλέπει ἐκ τοῦ τάφου τὸ φῶς τῆς ἡμέρας». Χαρὰ κατέχει τὴν Ἐφορεία τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀνάσταση τοῦ μνημείου εἶναι ἡ ἀνασκαφή του, ποὺ τὸ ἀποδίδει ξανὰ στὸ φῶς. Δὲν εἶναι ἡ χαρὰ γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἑνὸς νέου καὶ σημαντικοῦ ἐπιστημονικοῦ στοιχείου ἀλλὰ ἡ χαρὰ γιὰ τὴν ἀνάκτηση ἑνὸς χαμένου πολύτιμου κειμηλίου. Βέβαια ἡ Ἐφορεία δὲν παραβλέπει τὴν ἐπιστημονικὴ σπουδαιότητα τοῦ εὑρήματος, τὴν ὁποία κατανοεῖ καὶ ἐξαίρει, πρῶτα-πρῶτα ὅμως ἔρχεται ἡ συναισθηματικὴ ἀξία τοῦ θεάτρου.

Σύνδεση τῆς νέας Ἑλλάδας μὲ τὴν ἀρχαία

Συνδέεται ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1821 καὶ τοῦ 1862 μὲ τοὺς προγόνους καθὼς καθαρίζεται ἡ Ἀκρόπολη καὶ τὰ μνημεῖα της ἀπὸ τὶς μεσαιωνικὲς καὶ τὶς τουρκικὲς προσθῆκες καὶ προβάλλουν πάλι καθαρὲς οἱ γραμμὲς τῶν κλασικῶν ἀριστουργημάτων. Γεμάτος ἀπογοήτευση ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκα-

16. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, τὸ μακροβιότερο ἑλληνικὸ περιοδικὸ δημοσίευμα, μετὰ τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, ἀποτελεῖ τὸν στύλο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Στὸ ξεκίνημά της, τὸ 1837, ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιτροπή «οὐδ᾽ ἐπαγγέλλεται ἄλλο τι, πλὴν τῆς ἀκριβοῦς μετατυπώσεως τῶν εἰσέτι ἀγνώστων ἢ ἐσφαλμένως ἐγνωσμένων ἐπιγραφῶν ἢ ἄλλων ἀρχαιοτήτων». Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδό της (σ᾽ αὐτὴν ἀνήκει τὸ ἐξώφυλλο τοῦ Β΄ τεύχους ποὺ εἰκονίζεται ἐδῶ) τὸ περιεχόμενό της γίνεται ποικίλο ἀρχαιολογικό. Κατὰ τὴν τρίτη, μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ Στ. Ἀ. Κουμανούδη, ἀποκτᾶ τὸν πλήρη ἐπιστημονικό της χαρακτήρα χάρη στὰ δημοσιεύματα πλειάδος Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ

ΥΠΟ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΔΑΠΑΝΗ: ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β'. ΕΤΟΣ Α'. 1862. ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ. ΤΕΥΧΟΣ Β'. ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ.

τιμὴ ἐνιαυσία τῆς ἐφημερίδος ἐκ δώδεκα τευχῶν προκαταβλητέα δραχμαί 20. τοῖς ἑταίροις δὲ τῆς ἀρχαιολ. ἑταιρίας 12. μοναδικὰ τεύχη δὲν ἐκποιοῦνται.

πᾶσα σχέσις ἀφορῶσα τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐφημερίδα, εἴτε προφορικὴ εἴτε ἔγγραφος, γίνεται διὰ τοῦ ἐκδότου Ἀθ. Σ. Ῥουσοπούλου τακτικοῦ καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου.

«καὶ τῷδε κέρδει κέρδος ἄλλο τίκτεται».

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ.

ἐξεδόθη τῇ 28 Φεβρουαρίου

1862.

17. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιδιώξεις τῆς Ἑταιρείας ποὺ ἐκπληρώθηκε μὲ τὴν ἀποκάλυψη μικροῦ του τμήματος ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ἀρχιτέκτονα Z. H. Strack. Κατὰ τὴν πρώτη ἔκθεση τοῦ Ἀθ. Ρουσοπούλου (ΑΕ 1862, 64) «ἡ θέσις τοῦ θεάτρου, εἰκασθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ Χανδλέρου καὶ ἀποδειχθεῖσα ἔπειτα ὑπὸ Λεάκου οὐδενὶ τῶν σπουδαίων ἦν ἄγνωστος· ἡ μορφὴ ὅμως αὐτοῦ μὴ ἀνασκαφέντος καὶ τὸ μέγεθος ἀτελῶς ἐγνωρίζοντο ἐκ τῶν φαινομένων λειψάνων καὶ ἔκ τινος νομίσματος τῶν Ἀθηναίων, οὗ παρέχομεν ἐνταῦθα ἀπείκασμα κατὰ τὸ τοῦ Λεάκου, ὃ ἱκανῶς πιστὸν φαίνεται κατὰ τὴν ὅλην μορφήν». Ἡ σχεδιαστικὴ αὐτὴ ἀπεικόνιση τοῦ νομίσματος ἔγινε τὸ ἔμβλημα τῆς Ἀ. Ἑτ. (φωτ. Μουσείου Μπενάκη, γύρω στὸ 1870).

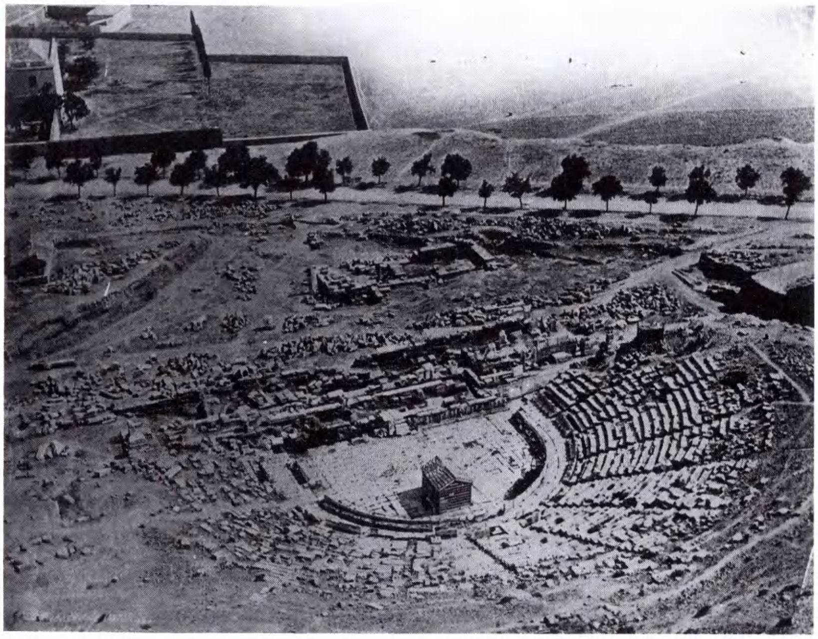

18. Ἄλλη ὄψη τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Στὴ μέση τῆς ὀρχήστρας ξύλινη παράγκα, ἀποθήκη ἀρχαίων καὶ τόπος διαμονῆς τοῦ φύλακα. Ἐπάνω ἡ ὁδὸς Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (φωτ. J. P. Sebach, γύρω στὸ 1870, ἀρχεῖο Ε.Λ.Ι.Α.).

βῆς[49] ὅταν στὶς 25 Μαΐου 1841 ἀνήγγειλε, στοὺς καθισμένους στὶς βαθμίδες τοῦ Παρθενῶνος ἑταίρους ὅτι «τὸ ἀρχαῖον θέατρον δὲν ὑπάρχει πλέον». Τὴν καταστροφὴ ἀποδίδει στοὺς κατακτητές: «Οἱ σατράπαι κατέστρεψαν τὰ μνημεῖα μας διὰ νὰ οἰκοδομήσωσι φρούρια καὶ ἀνάκτορα· ἔπρεπε νὰ καταστρέψωσι καὶ τὸ ἐθνικὸν φρόνημα τῶν Ἑλλήνων, καὶ αἱ οἰκοδομαί των ἤθελον εἶσθαι πάγιαι».

23 Ὀκτ. 1863. Θάνατος τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη

Στὶς 23 Ὀκτ. 1863 πέθανε, σὲ ἡλικία 65 ἐτῶν, ὁ Κυριακὸς Πιττάκης. Σήμερα ὅλοι ἀποδίδουμε στὸν Πιττάκη τὸν σεβασμὸ ποὺ τοῦ ὀφείλεται γιὰ τὸ ἔργο του, τὴν ἀγάπη τὴν ἀπέραντη ποὺ εἶχε γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὶς ἀκάματες προσπάθειές του νὰ τὰ προστατεύσει. Χαρακτήρας ἰσχυρός, ἑλληνολάτρης, ἦλθε σὲ σύγκρουση μὲ σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς Ἀθήνας, τὸν Ross πρῶτα καὶ τὸν Ραγκαβῆ μετά, θέλοντας νὰ προστατεύσει τὰ πνευματικά του δικαιώματα πάνω στὰ ἀρχαῖα ποὺ εὕρισκε, ἢ ἀκόμη θέλοντας νὰ ἐμποδίσει τοὺς ἄλλους νὰ τὰ μελετήσουν.

Πιττάκης καὶ Κουμανούδης

Μὲ τὸν Κουμανούδη φαίνεται ὅτι εἶχε, ἐπιφανειακὰ τουλάχιστον, καλὲς σχέσεις, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ πράξεις του καὶ τὰ γραπτά του δὲν περνοῦσαν ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τοῦ Στεφάνου, ὁ ὁποῖος δὲν παρέλειπε νὰ κάνει παρατηρήσεις ποὺ γίνονταν καμιὰ φορὰ καυστικὲς ἀλλὰ ὄχι ἄδικες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση ποὺ σημειώνεται πλάι στὴν τελευταία παράγραφο τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς τοῦ Πιττάκη, μὲ τὴν ὁποία κλείνει ὁ τόμος[50]. Πρέπει μόνον νὰ σημειωθεῖ πὼς τῆς τελευταίας παραγράφου προηγοῦνται παρατηρήσεις τοῦ Πιττάκη σὲ ἐπιγραφὲς ποὺ εἶχε δημοσιεύσει στὸν *Φιλίστορα* ὁ Κουμανούδης (*Κομανούδης* ἀναφέρεται, πειρακτικὰ ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸν Πιττάκη 12 φορὲς παρὰ

τὸ ὅτι σημειώνει πώς «ἀπέχομεν μακρὰν νὰ λυπήσωμεν τὸν κ. Κομανούδην»). Ἡ παράγραφος τοῦ Πιττάκη[51], ἀναδημοσιευμένη ἀρκετὲς φορές, εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ συντάκτη της καὶ θεωρεῖται πὼς ἐκφράζει τὸν ἀρχαιολογικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ 19ου αἰ., σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς σύγχρονους ἀρχαιολόγους, ποὺ ὅπως ὑποστηρίχθηκε[52] στεροῦνται ἰδεολογίας: «Μέχρι τοῦδε ἐδημοσίευσα οἰκείᾳ βουλῇ, προῖκα καὶ ἀμισθεί, τέσσαρας χιλιάδας ἑκατὸν πεντήκοντα ὀκτὼ ἐπιγραφάς, ἀριθ. 4158. Ἔπραξα τοῦτο κινούμενος μόνον ὑπὸ τοῦ πρὸς τὸν ἔρωτα τῶν προγονικῶν μου λειψάνων πόθου, ὃς καὶ ἐν καιρῷ πολέμου μοὶ ἦν ἀδιάσπαστος σύντροφος. Νῦν δὲ ἀναγκάζομαι νὰ διακόψω τὴν σειρὰν ταύτην διὰ λόγους, οὓς ἄλλοτε θέλω ἐξιστορήσει. Ὡς ἄνθρωπος πιθανῶς νὰ ὑπέπεσα εἰς λάθη ἀλλ᾽ οὐδεὶς ἀναμάρτητος. Ὁ σκοπός μου ἦν τὸ κοινὸν καλὸν καὶ ἡ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης διάδοσις παντὸς Ἑλληνικοῦ γράμματος, χάριν τῆς Ἑλληνικῆς εὐκλείας».

Παρατηρήσεις Κουμανούδη γιὰ τὸν Πιττάκη

Ὁ Κουμανούδης, ἄγνωστο πότε, εὐθὺς ὡς κυκλοφορήθηκε τὸ τεῦχος, πειραγμένος ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Πιττάκη, ἀργότερα, ποιὸς ξέρει, σημειώνει στὸ περιθώριο τῆς σελίδας: «Μίαν ἑκατοντάδα σωστὴν πρέπει τις νὰ ἐβγάλῃ διότι ἔγινε κάπου ἀνωτέρω λάθος ἀριθμητικὸν εἰς τὴν συνέχειαν τῶν ἐπιγεγραμμένων ἑκάστῳ ἄρθρῳ ἀριθμῶν. Ἴδε σελ. 2001. Ἔπειτα τινὰ τῶν ἄρθρων ἦσαν τοῦ Ραγκαβῆ, καὶ ἄλλων τινῶν, ἄλλα δὲ ἄρθρα δὲν ἐπραγματεύοντο ἐπιγραφάς. Πλεῖσται δὲ ἐπιγραφαὶ ἐξεδόθησαν δὶς καὶ τρίς, πρότερον καὶ ἐν τῷ βιβλίῳ Anciennes Athènes ἐκδοθεῖσαι καὶ ἐδῶ ἀτελέστερον καὶ διὰ τοῦτο ἐπαναληφθεῖσαι. Ὥστε ἴσως εἰς 3.000 πρέπει νὰ περιορισθῇ τὸ ποσόν».

Ἡ παραπάνω σημείωση δημοσιεύθηκε[53] μὲ τὴν παρατήρηση πὼς ὁ Κουμανούδης ἔχει «προφανῆ διάθεσιν εἰρωνείας». Τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθό, νομίζω. Ὁ Πιττάκης, ἀπόλυτος κύριος τῶν ἀρχαίων, δὲν ἔβλεπε μὲ συμπάθεια κανέναν ἐπιγραφικό. Πρῶτα δέχτηκαν τὰ πυρά του ὁ Ross καὶ ὁ Ραγκαβῆς, κατόπιν ὁ Κουμανούδης[54], ὁ ὁποῖος (ὅπως καὶ ὁ Ραγκαβῆς στὸν ἐπικήδειο τοῦ Πιττάκη) δὲν παρέλειψε στὶς 10 Νοεμβρίου 1863, 19 μέρες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πιττάκη, νὰ πλέξει συγκινητικὸ ἔπαινό του, σημαντικότερο ἀπὸ ὅσα ψυχρὰ ἐπαναλαμβάνονται στὶς μέρες μας: «Ἐν τοῖς ἀποβιώσασι συγκαταριθμοῦμεν πενθοῦντες καὶ τὸν πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἁρπαγέντα ἀφ᾽ ἡμῶν ἀντιπρόεδρον τῆς ἑταιρίας Κυριακὸν Πιττάκην, ἄνδρα ὄχι τῶν σπανίων παρ᾽ ἡμῖν, ἀλλ᾽ ἀληθῶς μοναδικόν, δι᾽ ἣν ἀγάπην καὶ ἐπιμέλειαν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν λατρείαν, ἔδειξε διὰ παντὸς τοῦ δραστηριωτάτου βίου του πρὸς τὰ ἀρχαῖα τῶν προγόνων ἡμῶν μνημεῖα. Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι μέν, κύριοι, φύσει ἀξιέραστα καὶ ἀξιολάτρευτα, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ τόσον εὐτυχῆ, ὥστε πανταχοῦ καὶ πάντοτε νὰ εὑρίσκωσιν ἐραστὰς καὶ λάτρας ἱκανούς, ὅσων χρήζουσιν, ἂν μέλλουν νὰ ἐμφανισθῶσι καθ᾽ ὅλον τὸ κάλλος των εἰς τὰ ὄμματα τῶν πολλῶν, ἢ νὰ μὴν ἐκλείψωσι πρὸ τοῦ εἱμαρμένου χρόνου ἐκ προσώπου τῆς γῆς. Εἶναι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ὡς τὰ φυτὰ τὰ ἔχοντα χρείαν πολλῆς θεραπείας καὶ περιποιήσεως ἐν κήποις καὶ ὑαλοσκεπέσι δόμοις, ἀνόμοια ἐκείνων τῶν ἄλλων, τῶν αὐτοφυῶν καὶ αὐτοσυντηρήτων, τῶν ἐν ἀγροῖς καὶ δρυμοῖς, καὶ εἶναι λυπηρόν, λυπηρότατον, ὅταν ἐκλείπῃ ἄνθρωπος θέλων καὶ δυνάμενος νὰ περιποιῆται τὰ ἀρχαῖα, μάλιστα δ᾽ ἐν ἡμῖν, οἵτινες, ἐν ᾧ ἔχομεν καθῆκον ἐθνικὸν νὰ φροντίζωμεν περὶ αὐτῶν, δὲν ἔχομεν ὅμως, διὰ τὴν ἐν γένει ἀσθένειαν ἢ τὸ ἀνανάπτυκτον εἰσέτι τῶν ἐθνικῶν μας κλίσεων καὶ δυνάμεων, καὶ ἱκανοὺς

Ἐγκώμιο τοῦ Πιττάκη ἀπὸ τὸν Κουμανούδη

19. Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης (1798-1863), «ὁ πρῶτος Ἕλληνας ἀρχαιολόγος» ὅπως συχνὰ χαρακτηρίζεται, πρωτεργάτης στὴν ἵδρυση τῆς Ἀ. Ἑτ., σύμβουλος (1837-1852), τρίτος γραμματέας (1852-1859) καὶ ἀντιπρόεδρος (1859-1863), ὑπῆρξε γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα τοῦ 19ου αἰ. μοναδικὸς προστάτης τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους. Ὁ Φίλιππος Ἰωάννου στὸν ἐπικήδειο λόγο του (23 Ὀκτ. 1863) εἶπε ὅτι «ἐὰν ὑπάρχωσιν ὁμογενεῖς ὑπερβαίνοντες τὸν μακαρίτην Πιττάκη κατὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς γνώσεις ἢ τὴν λοιπὴν παιδείαν, οὐδεὶς ὅμως ὑπάρχει ὑπερβαίνων αὐτὸν κατὰ τὸν ζῆλον ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων, κατὰ τὴν φιλοπονίαν, κατὰ τὴν πίστιν εἰς τὸ καθῆκον». Ἡ ἀγάπη τοῦ Πιττάκη γιὰ τὴν Ἀκρόπολη εἶχε γίνει θρυλική. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς στὸν λόγο του κατὰ τὴν κηδεία τοῦ Πιττάκη εἶπε πὼς «αὔριον ὅστις ἀναβῇ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Παρθενῶνα, θέλει τὸν εὕρει ὡς στερηθέντα ἑνὸς τῶν ἀναγκαίων μερῶν αὐτοῦ, θέλει ζητεῖ πανταχοῦ τὴν σκιὰν ἐκείνου ὅστις συνεπλήρου τὰς σκιὰς τῶν μεγάλων τούτων μνημείων, καὶ εἰς ὃν ταῦτα πολλὰ ὀφείλουσιν» (φωτ. ΑΑΕ).

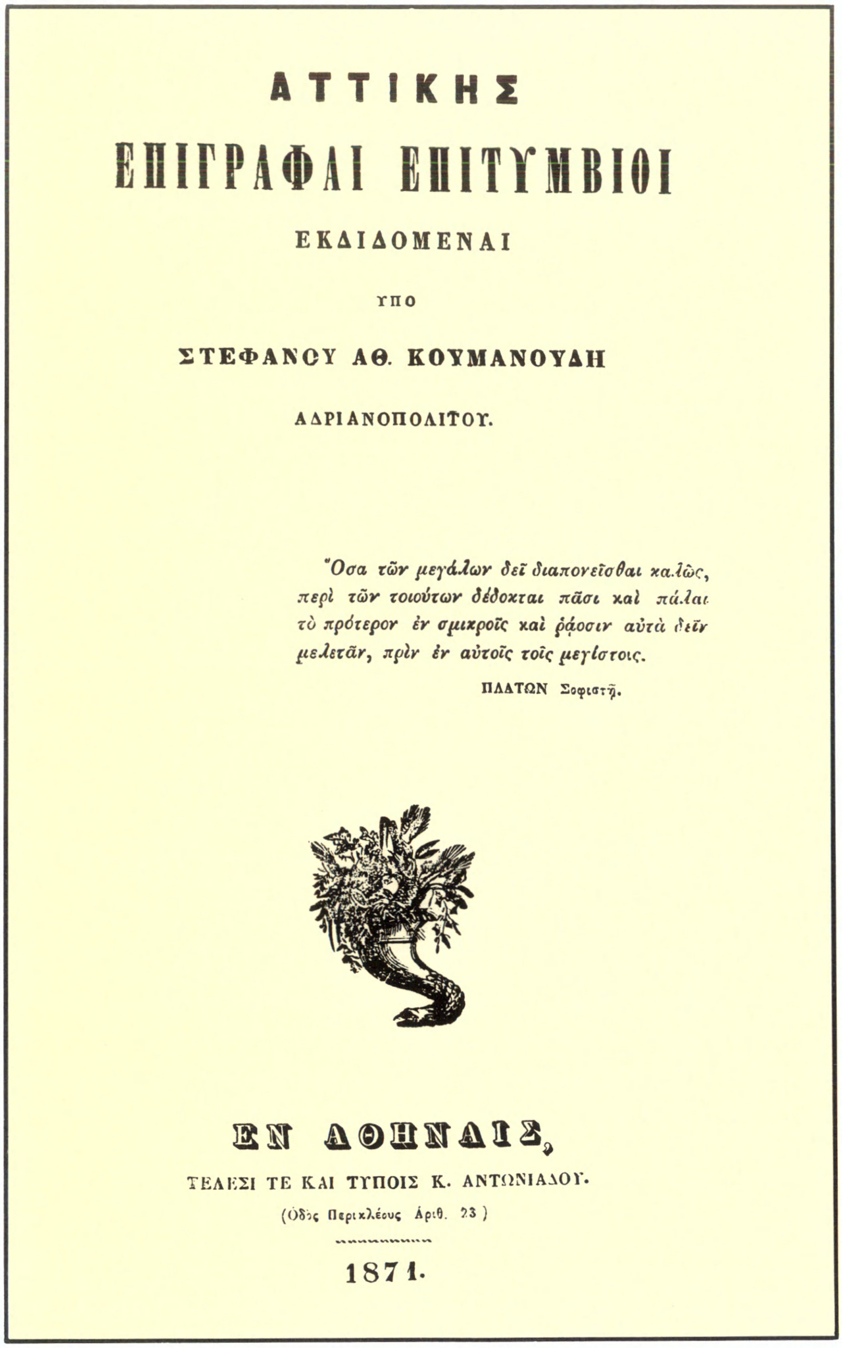
ΑΤΤΙΚΗΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΙ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑΙ

ΥΠΟ

ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΑΘ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΙΤΟΥ.

Ὅσα τῶν μεγάλων δεῖ διαπονεῖσθαι καλῶς, περὶ τῶν τοιούτων δέδοκται πᾶσι καὶ πάλαι τὸ πρότερον ἐν σμικροῖς καὶ ῥᾴοσιν αὐτὰ δεῖν μελετᾶν, πρὶν ἐν αὐτοῖς τοῖς μεγίστοις.

ΠΛΑΤΩΝ Σοφιστῇ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΤΕΛΕΣΙ ΤΕ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙΣ Κ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ.

(Ὁδὸς Περικλέους Ἀριθ. 23)

1871.

20. Τὸ ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου τοῦ Στ. Ἀ. Κουμανούδη, Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι, ἡ πρώτη θεματικὴ συλλογὴ ἐπιγραφῶν ποὺ ἔγινε ἀπὸ Ἕλληνα. Ἡ Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ τοῦ Πιττάκη καὶ τὸ δίτομο βιβλίο τοῦ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ, Antiquités Helléniques (1842 καὶ 1855) ὑπῆρξαν οἱ πρόδρομοι. Τὸ βιβλίο τοῦ Κουμανούδη ὅμως ἦταν τὸ πρῶτο συστηματικὸ ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο τονίστηκε ἡ σημασία τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Κουμανούδης τὸ θεώρησε ὡς προκαταρκτικὸ μιᾶς συνολικῆς μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν καὶ δημιουργίας Ἑλλήνων ἐπιγραφικῶν.

21. Ὁ Σπυρίδων Φιντικλῆς (1820-1894), σύμβουλος (1861-1862) καὶ ἀντιπρόεδρος (1862-1894) τῆς Ἀ. Ἑτ., καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων ἦταν ζωηρὸ καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ δράση του καὶ τὶς ἐκθέσεις του ποὺ σώζονται. Κατὰ τὸν Καββαδία (ΠΑΕ 1894, 12) «τὰς ἐν Ἀθήναις γενομένας ἀνασκαφὰς τακτικώτατα παρηκολούθει συνεχῶς διατελῶν μέλος τῆς ἐπιστατούσης αὐτὰς ἐπιτροπείας· τὰς δ' ἐν ἐπαρχίαις, ὧν πολλαὶ τῇ πρωτοβουλίᾳ αὐτοῦ ἐγίνοντο, ἐν τοῖς πρώτοις ἔσπευδεν αὐτὸς νὰ ἐπισκέπτηται, οὔτε κόπων οὔτε δαπάνης φειδόμενος, μεγάλην προσκτώμενος, οὕτω πεῖραν, ἐξ ἧς πολλὰ ὠφελοῦντο οἱ ἐν τῷ συμβουλίῳ συνάδελφοι αὐτοῦ, ὁσάκις ἐπρόκειτο νὰ ἀποφασίσωσί τι περὶ σχετικῶν πρὸς τὰ ἔργα ταῦτα ζητημάτων» (προσωπογραφία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν).

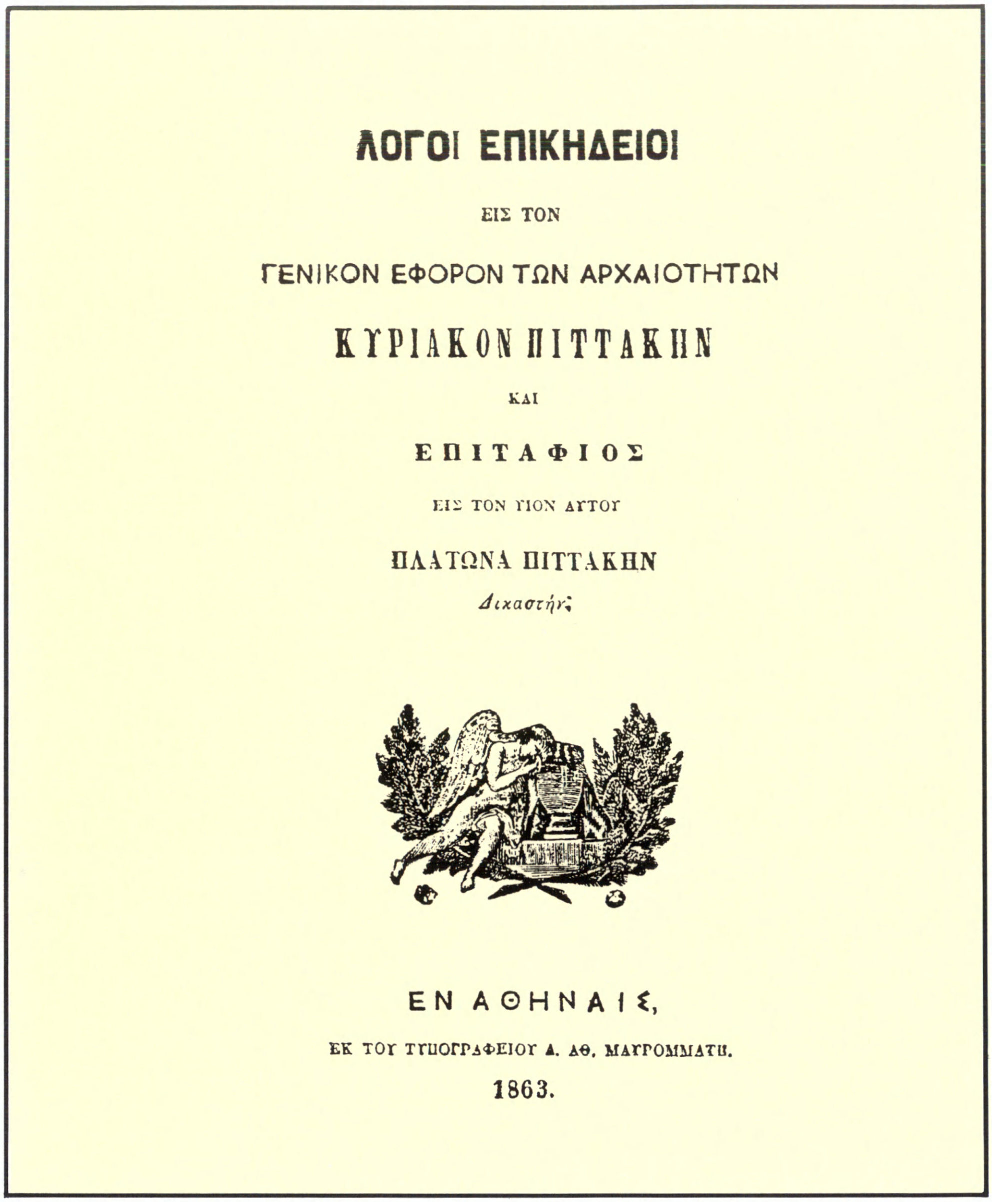

ΛΟΓΟΙ ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΙ

ΕΙΣ ΤΟΝ

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΦΟΡΟΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΚΥΡΙΑΚΟΝ ΠΙΤΤΑΚΗΝ

ΚΑΙ

ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΥΙΟΝ ΑΥΤΟΥ

ΠΛΑΤΩΝΑ ΠΙΤΤΑΚΗΝ

Δικαστήν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Α. ΑΘ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ.

1863.

22. Τὸ ἐξώφυλλο τοῦ μικροῦ βιβλίου μὲ τοὺς ἐπικηδείους λόγους τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβῆ γιὰ τὸν Κ. Πιττάκη. Καὶ οἱ δύο εἶναι ὕμνοι πρὸς τὸν ἀφοσιωμένο ἐραστὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ραγκαβῆς τελειώνοντας τὸν λόγο του ἔλεγε (σ. 12) πώς «καθ' οἵαν δήποτε στιγμὴν ἄν τις ἀνήρχετο τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον λόφον [τὴν Ἀκρόπολη], ἦν σχεδὸν βέβαιος ν' ἀπαντήσῃ τὸν ἄοκνον ἀρχαιοφύλακα ἢ εἰς ἐπιγραφήν τινα προσκεκυφότα, καὶ τοὺς μυστηριώδεις αὐτῆς χαρακτῆρας σπουδάζοντα, ἢ εἰς ζωφόρον τινὰ ἀνεῤῥιχημένον, ἢ τὰ ἐλάχιστα συντρίμματα, τὰ φέροντα ἴχνη ἀρχαίας σμίλης, ἀπὸ τοῦ ἐδάφους συνάγοντα καὶ ἐπιμελῶς ταμιεύοντα».

ἄνδρας περὶ ταῦτα ἀσχολουμένους. Ὅθεν καὶ ὁ πόθος καὶ ἡ μνήμη τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη θέλουσι μένει ἐπὶ μακρὸν ἰσχυρότατοι, διότι μεταστὰς εἰς τὸν ἄλλον βίον, δυσαναπλήρωτον κενὸν ἄφησεν, ἀφοῦ εἶναι ὁμολογούμενον, ὅτι καὶ ὡς γενικὸς ἔφορος τῶν τοῦ κράτους ἀρχαιοτήτων καὶ ὡς πολυχρόνιος συντάκτης καὶ ἐκδότης τῆς ἐνταῦθα ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος καὶ ὡς γραμματεὺς ἢ ἀντιπρόεδρος τῆς ἑταιρίας ταύτης ἀκάματος πάντοτε ἀνεδείχθη».

Ἀνάγκη κρατικῆς βοήθειας

Εἰπώθηκε παραπάνω πὼς ἡ Ἑταιρεία κάποια στιγμὴ ἄρχισε νὰ ὑποκαθιστᾶ τὴ μονομελὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Τοῦ πράγματος αὐτοῦ εἶχε συναίσθηση τὸ Συμβούλιο καὶ τὸ τονίζει ὁ Κουμανούδης[55] στὸ τέλος τῆς λογοδοσίας του τῆς 10 Νοεμβρίου 1863: «Τὸ δὲ περὶ πόρων χρηματικῶν, νομίζομεν, ὅτι ἤθελεν ἀπασχολεῖ τόσον ἐναγωνίως καὶ ἐνίοτε ἀκάρπως τὰ κατὰ καιροὺς συμβούλια τῆς ἑταιρίας, ἂν ἡ Κυβέρνησις, παρακαλουμένη ὑπὸ τῆς ἑταιρίας, ἔστεργε νὰ ψηφίζῃ ἐτησίως ὑπὲρ αὐτῆς, ὡς τοῦτο ποιεῖ καὶ ὑπὲρ ἄλλων ἑταιριῶν ἓν ποσὸν δέκα χιλιάδων δραχμῶν, τὸ ὁποῖον μετὰ τῶν ἄλλων ἐθελουσίων προσφορῶν τῶν ἑταίρων μεγάλως ἤθελε προβιβάζει τὰ ἑκάστοτε ἐπιχειρούμενα ἀρχαιολογικὰ ἔργα. Ἂς μὴ εἴπῃ δέ τις, ὅτι ἂν πρόκηται νὰ δαπανᾷ ἡ Κυβέρνησις, διὰ τί νὰ μὴ τὸ δαπανᾷ αὐτή, ἀλλὰ νὰ δίδῃ εἰς τὴν ἑταιρίαν βοήθειαν· διότι ἡ ἑταιρία, ὡς εἶναι συγκεκροτημένη, ἔχει ὄργανα καὶ μέσα λίαν συντελεστικὰ πρὸς ἀρχαιολογικὰ ἔργα, ἃ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἡ Κυβέρνησις δι' ἄλλους τε πολλοὺς λόγους καὶ διὰ τὸ ἀναγκαίως ὀλιγάριθμον τῶν ἐμμίσθων ὑπαλλήλων, οὓς ἀπασχολεῖ».

Ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὴν Ἀ. Ἑτ.

Στὸν λόγο του τῆς 29 Μαΐου 1866 ὁ Φίλιππος Ἰωάννου ἐπισημαίνει[56] μὲ ἔντονο τρόπο τὴ μείωση τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐλάττωση τῶν συνδρομῶν τῶν ὁμογενῶν. Συγχρόνως τονίζει «ὅτι ἀπὸ τριῶν ἤδη ἐτῶν καὶ ἐπέκεινα ὁ περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων νόμος τοῦ Βασιλείου παραβαίνεται πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἀπροκαλύπτως καὶ μὲ τόλμην παράδοξον, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνασκαπτόντων καὶ λαφυραγωγούντων ἀρχαίους τάφους, τῶν ἀναζητούντων πανταχοῦ καὶ ἀσυνειδήτως λαθροπρατούντων τὰ ἀρχαῖα ἐπολλαπλασιάσθη, ὅτι

Ἔξαρση τῆς ἀρχαιοκαπηλίας

ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος νόμου πλῆθος ἀρχαίων καθ' ἡμέραν ἐξάγεται τῆς ἡμετέρας πατρίδος, ὅτι ἡ Κυβέρνησις, πρὸς ἣν τὸ συμβούλιον τῆς Ἑταιρίας πολλάκις ἀνήνεγκεν εὐσεβάστως ὅ,τι περὶ τῆς προόδου τοῦ κακοῦ ἐμάνθανεν, ἐπικαλούμενον τὴν παρ' αὐτῆς δυνατὴν θεραπείαν, δὲν ἴσχυσε μέχρι τῆς σήμερον νὰ κωλύσῃ τὴν ἀσεβῆ τῶν ἀρχαίων παρεμπορείαν, ὅτι οὐδ' ἡ κοινὴ γνώμη, ἥτις πολλάκις πολλὰ κακὰ ἐμποδίζει καὶ ἐδύνατο βεβαίως καὶ τὸ ῥηθὲν κακὸν νὰ ἐμποδίσῃ, στιγματίζουσα προσηκόντως τοὺς παρεμπορευομένους τὰ ἀρχαῖα ὡς ἀσεβεῖς πρὸς τὴν πατρίδα, δὲν ἐξανέστη, ὡς ὤφειλε, κατὰ τοῦ παρανόμου τούτων ἐπιτηδεύματος». Ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς ἐθνικῆς μάστιγας, τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, δίνουν οἱ λόγοι τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου. Ἡ Ἑταιρεία θὰ προσπαθεῖ ἐπὶ δεκαετίες εἴτε νὰ τὴν ἐμποδίσει μὲ ἀνασκαφὲς εἴτε νὰ μειώσει τὴ ζημιὰ ποὺ προκαλοῦσε ἀγοράζοντας, ὅσο τῆς ἦταν δυνατόν, ἀρχαῖα. Καὶ γιὰ τὰ δύο ὅμως χρειάζονται χρήματα καὶ σ' αὐτὸ ἐπανέρχεται ὁ

Ὑποχρεώσεις τῶν ἑταίρων

Φίλιππος Ἰωάννου: «Πᾶν μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, δεχόμενον τὸ δίπλωμα, ἀναδέχεται καὶ τὴν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἐγκαίρου πρὸς τὴν Ἑταιρίαν ἀποτίσεως τῆς ἐτησίας συνεισφορᾶς του. Προσδοκᾶται δ' αὕτη εὐλόγως τόσον ἁδροτέρα παρὰ τῆς φιλοτιμίας τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος

εὐπορωτέρων ὁμογενῶν, ὅσον ἀνεπαισθητοτέρα ἀποβαίνει εἰς αὐτοὺς τοιαύτη πρὸς τὴν πατρίδα χρηματικὴ συνδρομή. Καὶ τῷ ὄντι, πόσοι ἐκ τῶν εὐπόρων ὁμογενῶν δαπανῶσιν εἰκοσαπλάσια τῆς ἐτησίας πρὸς τὴν Ἑταιρίαν συνδρομῆς καὶ ἔτι πλειότερα εἰς μίαν καὶ μόνην τράπεζαν, εἰς ἓν καὶ μόνον ἑσπερινὸν τεοπόσιον! Εἴθε μὴ δώσωμεν εἰς τοὺς ἀλλογενεῖς ἀφορμὴν νὰ χλευάζωσι δικαίως τὴν ἀπειροκαλίαν ἡμῶν καὶ κατακρίνωσι τὴν ψυχρότητα ἡμῶν καὶ ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῶν τοσοῦτον τιμώμενα καὶ περιζητούμενα μνημεῖα τοῦ βίου τῶν ἡμετέρων προγόνων!». Προτείνει ἐπίσης ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ τὴν ψήφιση νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ πολεμηθεῖ τὸ κακὸ τῆς ἀρχαιοκαπηλίας. Εἶναι ἡ πρόταση αὐτὴ μέρος τῆς ἀνεδαφικῆς ἄποψης ποὺ καὶ σήμερα ἐπικρατεῖ πὼς ἡ θεραπεία τοῦ κακοῦ βρίσκεται στοὺς καλούς (αὐστηροὺς) νόμους ἐνῶ στὸ θέμα τῶν ἀρχαιοτήτων σημασία ἔχει ἡ προστασία, ἡ φύλαξη καὶ ἡ ἔγκαιρη ἀνασκαφή. Ἡ ἔλλειψη προσωπικοῦ κατὰ τὸν 19ο αἰώνα καὶ οἱ ὑψηλὲς τιμὲς τῶν ἀρχαίων στὴν ἀγορὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἄνθησης, σὲ τέτοιο βαθμό, τῆς ἀρχαιοκαπηλίας. Οἱ περιγραφὲς τοῦ ἀρχαιοκαπηλικοῦ ὀργίου, ποὺ θὰ συναντήσουμε στὰ ἑπόμενα χρόνια, πείθουν πὼς ἡ μόνη θεραπεία ἦταν ἡ πρόληψη, δηλαδὴ ἡ διενέργεια ἀνασκαφῶν, πράγμα ποὺ ἐφάρμοσε λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ Ἑταιρεία μὲ τὸν Σταματάκη. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα, ποὺ ἀναφέρει ὁ Κουμανούδης[57] στὴ λογοδοσία του τῆς ἴδιας χρονιᾶς, μιᾶς ἀνασκαφῆς στὸ Φάληρο σὲ ἰδιωτικὸ κτῆμα τὴν ὁποία εἶχε ἀρχίσει ἡ Ἑταιρεία. Μετάνιωσε ὅμως ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κτήματος καὶ τὴν ἔδωσε στοὺς *ἀρχαιοπράτες*.

Πρόταση γιὰ νέο ἀρχαιολογικὸ νόμο

Πρωτεύει ἡ Κρήτη

Τὸ θέμα τῶν συνδρομῶν καὶ τῆς ἀρχαιοκαπηλίας τὸ θίγει ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, τὸ ἑπόμενο ὅμως ἔτος, στὶς 11 Ἰουνίου 1867, κρίνει[58] πὼς δὲν εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμὴ νὰ ἐνεργήσει ἡ Ἑταιρεία γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν ἄλλους ἐθνικοὺς σκοπούς: «Ἔπειτα ὅμως ἀναλογισθέντες τὰς περιστάσεις τοῦ γένους ἡμῶν, τὰ παθήματα τῶν ἐν Κρήτῃ ἀδελφῶν ἡμῶν, ἅτινα διεγείροντα τὴν συμπάθειαν καὶ αὐτῶν τῶν ἀλλογενῶν, εἵλκυον πολὺ δικαιότερον ὅλην τὴν προσοχὴν τῶν ἁπανταχοῦ ἡμετέρων ὁμογενῶν καὶ ἀπῄτουν ἐντονώτερον τὴν χρηματικὴν αὐτῶν βοήθειαν, ἐνομίσαμεν, ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἄκαιρον ἦτο, καὶ ματαία ἤθελεν ἀποβῇ ἡ ἐκλογὴ νέων συμβούλων πρὸς τὸν ῥηθέντα εἰδικὸν σκοπὸν τῆς παρὰ τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ εὐπόρων ὁμογενῶν ζητήσεως χρηματικῶν ὑπὲρ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας συνδρομῶν».

Ἀγορὰ ἀρχαίων

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου «ἐχώρησεν ἐφέτος νωθρῶς» λέει ὁ Κουμανούδης[59] στὴν ἴδια λογοδοσία καὶ σὲ τοῦτο αἰτία εἶναι ἡ ἀσύδοτη ἀρχαιοκαπηλία, γιατὶ τὰ χρήματα τῆς ἀνασκαφῆς διατέθηκαν σὲ ἀγορὲς ἀρχαίων: «τὰ ὑπὸ τὴν γῆν κρυπτόμενα μένουσι δι' ἡμᾶς, ὅταν ποτὲ εὐκολυνθῶμεν νὰ τὰ ἀναζητήσωμεν δι' ἀνασκαφῆς, τὰ δὲ ὑπὲρ τῆς γῆς, ἐν χερσὶ τῶν μεταπρατῶν ἀρχαῖα, δὲν περιμένουσιν, ἀλλὰ κάμνοντα πτερὰ πετῶσι».

Ἀγορὰ βιβλίων

Τὴν ἴδια χρονιὰ ἡ Ἑταιρεία ἀγόρασε 4 βιβλία γιὰ τὴ βιβλιοθήκη της ἀντὶ 39,75 δρχ. καὶ «ἀριθμοὺς τινὰς τοῦ ἐνταῦθα λαχείου τῶν φιλαρχαίων, ἴσως καὶ ἔλθῃ κἀνὲν κέρδος εἰς τὸ ταμεῖον τῆς Ἑταιρίας, καὶ ἠγόρασε δέκα. Τὸ κινδυνευόμενον ποσόν, δραχμαὶ 33, δὲν εἶναι μέγα». Ὁ Κουμανούδης δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει πὼς τὸ 1869 ὁλόκληρη ἡ περιουσία τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Φιλαρχαίων, 150.461 δρχ., 650 μετοχὲς τοῦ ἐθνικοῦ δανείου τῶν

Ἀγορὰ λαχείων

28.000.000, 1.676 δραχμὲς σὲ μετρητὰ καὶ πολλὰ ἀρχαῖα, θὰ προσφερόταν μετὰ τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς, στὴν Ἑταιρεία[60].

Τὸ πνεῦμα τοῦ εὐδαιμονισμοῦ

Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἀπασχολεῖ τὸν Φίλιππο Ἰωάννου[61] στὸν λόγο του πρὸς τοὺς ἑταίρους τῆς 16 Ἰουνίου 1868: «Ἐὰν ἐρευνήσωμεν τὸ πνεῦμα τῆς νῦν ἐποχῆς, εὑρίσκομεν αὐτὸ κατευθυνόμενον πρὸς ἓν σημεῖον, τὴν εὐζωΐαν· διὸ καὶ ἀσχολεῖται κυριώτερον περὶ τὰς φυσικὰς καὶ μηχανικὰς ἐπιστήμας, περὶ τὰς βιοποριστικὰς τέχνας καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα ἐκεῖνα, ἅτινα ὁπωσδήποτε συντείνουσιν εἰς τὴν εὐζωΐαν τοῦ ἀνθρώπου. Πᾶν ὅ,τι δὲν ἐξαργυροῦται ἢ δὲν μεταβάλλεται εἰς ἀπόλαυσιν τῶν αἰσθήσεων κρίνεται μικρᾶς προσοχῆς ἄξιον καὶ παρὰ τὸ πρέπον ὀλιγωρεῖται. Ἡ κλασικὴ φιλολογία, ἡ ὑψηλὴ ποίησις, αἱ μεταφυσικαὶ θεωρίαι, ἡ ἀρχαιολογία ἀπέβαλον, ὡς μὴ ὤφελον, μέγα μέρος τῆς γοητείας ἐκείνης, ἥτις ἄλλοτε εἵλκυε πρὸς αὐτὰς ἰσχυρότατα τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ καθίστανεν αὐτὰς κυριώτατον σπούδασμα παντὸς ἀξιοῦντος νὰ καλῆται πεπαιδευμένος».

Ὁ Φίλιππος Ἰωάννου θίγει[62] τὴν ἡμέρα αὐτὴ καὶ ἄλλα θέματα, ὅπως ἡ ἔλλειψη πόρων τῆς Ἑταιρείας, τὰ ἐθνικὰ προβλήματα καὶ ἡ *παρεμπόρευσις* τῶν ἀρχαίων «ἥτις εἶναι καὶ φιλαπολαυστικοῦ τῆς ἐποχῆς πνεύματος». Τὰ προβλήματα αὐτὰ θὰ τὰ συναντοῦμε μονότονα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πορείας τῆς Ἑταιρείας ἄλλοτε ὀξύτερα ἄλλοτε ἠπιότερα, πάντα θὰ ὑπάρχουν καὶ δὲν φαίνεται πιθανὸ πὼς θὰ ἐξαφανιστοῦν.

1870/71. Τὰ ΠΑΕ

Τὸ *Ἐφοριακὸν* ἔτος (κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου[63]) 1870/71 ἀρχίζει μὲ μιὰ καινοτομία· ἀλλάζει ἡ ὀνομασία τοῦ ἐτήσιου δημοσιεύματος τῆς Ἑταιρείας ποὺ περιεῖχε τὰ πεπραγμένα τοῦ Συμβουλίου. Ὀνομάζεται τώρα, καὶ διατηρεῖ τὴν ὀνομασία, *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας* καὶ ἡ σειρὰ τῶν τόμων ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, ἰσχνῶν στὴν ἀρχή, ὀγκωδεστάτων τὰ τελευταῖα χρόνια, θὰ ἀποτελέσει ἀνεξάντλητη πηγὴ στοιχείων καὶ πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.

Ἡ νέα μορφὴ τῶν Πρακτικῶν (ΠΑΕ, ὅπως συντομογραφοῦνται) ἀρχίζει μὲ τὸν λόγο τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσει[64] σκέψεις του γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὴν ὠφέλεια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τους, ὠφέλεια καλολογική, φιλολογικὴ καὶ ἱστορική.

Καθήκοντα πρὸς τὰ ἀρχαῖα

Τὰ μνημεῖα αὐτὰ τῆς ἀρχαιότητας τὰ τιμοῦν πολιτισμένα ἔθνη καὶ θὰ ἦταν παράδοξο γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες «τοὺς ἀπογόνους τῶν μεγάλων ἐκείνων καλλιτεχνῶν, ἐὰν ἐδεικνυόμεθα ἀναίσθητοι ἢ ψυχροὶ καὶ ὀλίγωροι πρὸς τὰ ἀμίμητα ἐκείνων ἔργα, πρὸς τὰ πολύτιμα λείψανα τοῦ βίου τῶν ἡμετέρων προγόνων. Τοιαύτη αἰσχύνη δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπικαθήσῃ εἰς τὸ πρόσωπον τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος· τοῦτο ᾐσθάνθητε, κύριοι, ἐν τῷ βάθει τῆς καρδίας ὑμῶν καὶ αἰσθάνεσθε. Τὸ δ' εὐγενὲς τοῦτο αἴσθημα ἐδημιούργησε πρὸ ἐτῶν τὴν ἀρχαιολογικὴν ἡμῶν ἑταιρίαν, διατηρεῖ, εὐρύνει κατὰ μικρὸν καὶ κρατύνει αὐτήν... εἶναι αἴσθημα ἄσβεστον ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν καὶ ἀεισθενές· δὲν τήκεται ἐκ τοῦ καύσωνος ἐν Καλκούττῃ τῶν Ἰνδιῶν· δὲν παγώνει ἐκ τοῦ κρύους ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Πετρουπόλει· δὲν χαυνοῦται ἐν τῇ τρυφηλῇ καὶ φιληδόνῳ Βιέννῃ· δὲν καταπνίγεται ὑπὸ τῆς φιλαργυρίας καὶ φιλοκτημοσύνης ἐν ταῖς ἄλλαις ἐμπορικαῖς πόλεσι τῆς Εὐρώπης».

Συνδρομὴ πρὸς τὴν Ἀ. Ἑτ.

Καθῆκον τῶν εὐπόρων Ἑλλήνων τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι νὰ συνδράμουν τὴν Ἑταιρεία διότι «μεγάλη τις καὶ ταχεῖα αὐ-

ξησις τῶν χρηματικῶν ταύτης μέσων εἶναι σήμερον ἀναγκαιοτέρα παρ' ἄλλοτε· διότι αἱ μεγάλαι καταστροφαί, ἃς οἱ τελευταῖοι σεισμοὶ προεξένησαν εἰς τὴν Φωκίδα καὶ ἰδίως εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ ἃς εὐλόγως πάντες θρηνοῦμεν συμπαθοῦντες πρὸς τοὺς δεινῶς ἐξ αὐτῶν παθόντας συμπολίτας ἡμῶν, παρέχουσιν τοιαύτην εὐκαιρίαν ἀγορᾶς οἰκοπέδων καὶ ἀνασκαφῆς ἐν τῷ ἱερῷ καὶ περὶ τὸ ἱερὸν τοῦ πυθίου Ἀπόλλωνος, ὁποία οὔτε προσδοκᾶται οὔτε εὐκτὸν εἶναι νὰ ἀναφανῇ ἐν τῷ μέλλοντι»[65].

Ἀγορὰ στὴν Πνύκα

Μεγάλα προβλήματα δημιουργοῦσε στὴν Ἑταιρεία ἡ ἐλευθεριότητα τῆς ἀρχαιολογικῆς νομοθεσίας, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει σήμερα. Τὴν ἀναγκαστικὴ ἀγορὰ βραχώδους τμήματος τῆς Πνύκας διηγεῖται[66] ὁ Κουμανούδης:

«Ἐγένετο ἐφέτος καὶ μία ἀγορὰ παρὰ τῆς ἑταιρίας ἐξ ἐκτάκτου ἀνάγκης. Ἐδημοπρατεῖτο τὸν παρελθόντα Ὀκτώβριον ἀγρὸς τῶν κληρονόμων τοῦ μακαρίτου Πιττάκη ἐκ στρεμμάτων 14, κείμενος παρὰ τὴν Πνύκα. Τὸ Συμβούλιον, ἂν καὶ ἔλαβεν ἐπίσημον πληροφορίαν, ὅτι ἡ Πνὺξ αὐτὴ καὶ ὁ περὶ αὐτὴν χῶρος ἀνήκουσιν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, κατ' ἀπόφασιν τῆς ἐπὶ τῶν Τουρκικῶν ποτε κτημάτων μικτῆς ἐπιτροπῆς, ἔκρινεν ὅμως, ὅτι, ἂν περιήρχετο ὁ ἀγρὸς οὗτος εἰς ἰδιώτην τινά, θὰ ἦτο κίνδυνος νὰ ἀνοιχθῇ ἐκεῖ λατομεῖον καὶ νὰ κολοβωθῇ ἢ καὶ ὅλως ἐξαφανισθῇ τὸ γεραρὸν τῆς ἀρχαιότητος μνημεῖον ἡ Πνύξ. Τοιαῦτα λυπηρὰ γεγονότα δὲν ἔλειπαν καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ βασιλείου καὶ παρ' αὐτὰς τὰς Ἀθήνας». Ἡ λατόμευση τῶν λόφων τῶν Ἀθηνῶν θὰ ἀποτελέσει στὸ μέλλον σοβαρότατο πρόβλημα γιὰ τὴν Ἑταιρεία, στὴ λύση τοῦ ὁποίου θὰ προσφέρει τὶς δυνάμεις του ὁ Κωνσταντίνος Κοντόπουλος, φιλόλογος, ὑπάλληλός της.

1871. Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι

Τὸ 1871 εἶναι ἔτος σημαντικὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφική: ἐκδίδεται τὸ ἔργο τοῦ γραμματέα τῆς Ἑταιρείας Στεφ. Κουμανούδη, *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι*, τὸ πρῶτο ἐπιστημονικὰ συνταγμένο μὲ τὶς σημερινὲς ἀπαιτήσεις σῶμα ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἐπιγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα

Ἡ ἐπιγραφικὴ εἶναι κλάδος τῆς ἀρχαιολογίας ποὺ καλλιεργήθηκε πολὺ νωρὶς στὴν Ἑλλάδα. Πρῶτος ὁ Μουστοξύδης καὶ κατόπιν ὁ Ross, ὁ Πιττάκης καὶ ὁ Ραγκαβῆς δημοσίευσαν πλῆθος ἐπιγραφῶν. Αὐτοὺς διαδέχεται ὁ Εὐστρατιάδης καὶ κυρίως ὁ Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος δημοσιεύει σὲ ἐφημερίδες καὶ στὰ περιοδικὰ *Φιλίστωρ* καὶ *Ἀθήναιον* τὰ ἄφθονα νέα εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας. Τὸ νέο ἔργο καινοτομεῖ καὶ στὸ μεθοδολογικὸ μέρος. Παραλείπει τὰ πανομοιότυπα τῶν ἐπιγραφῶν, ὅπως ἐξηγεῖ στὸν γενικότερα ἐνδιαφέροντα πρόλογό του[67] ὁ συγγραφέας: «Ἀπὸ ἐτῶν ἤδη πολλῶν ἔτρεφα τὸν πόθον τοῦ νὰ ἴδω ποτὲ δημοσιευομένας διὰ τοῦ τύπου μικροῖς γράμμασι τῆς τροχάδην γραφῆς πάσας τὰς ἀρχαίας Ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, ἐλπίζων μεγάλην τὴν ὠφέλειαν ἐκ τοιαύτης δημοσιεύσεως ὄχι μόνον εἰς τὴν ἰδίως ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν φιλολογίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσαν ἐν γένει τὴν παιδείαν τοῦ τε ἡμετέρου ἔθνους καὶ τῶν ἐθνῶν ἐκείνων, ὅσα ηὐτύχησαν νὰ ἔχωσι σχέσεις πρὸς τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα· διότι ἐνόμιζα, ὅτι εὐπόριστα γινόμενα οὕτω τὰ τῶν ἐπιγραφῶν βιβλία ἤθελαν μελετᾶσθαι ὑπὸ πολλῶν λογίων, ὄχι δὲ ὑπ' ὀλίγων μόνον, ὡς τώρα συμβαίνει διὰ τὸ δυσπόριστον αὐτῶν, ἅτε μεγάλοις κεφαλαίοις γράμμασι συνήθως ἐκδιδομένων καὶ διὰ τοῦτο γινομένων ὀγκωδῶν καὶ βαρυτίμων». Τὸ ἔργο ὅμως τῆς ἔκδοσης τῶν ἐπιγραφῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀπὸ ἕνα πρόσωπο μόνο. Χρειάζεται τὴ σύμπραξη πολλῶν

Ἀνάγκη ἐπιγραφικῶν

οἱ ὁποῖοι, τώρα ποὺ ὑπάρχουν οἱ κατάλληλες συνθῆκες, θὰ μποροῦσαν νὰ ἐργασθοῦν[68] γιὰ τὴν πραγματοποίησή του: «Τώρα δέ, ἀφοῦ πλειότερον ἐσκέφθην, κρίνω, ὅτι τὸ μέγα ἔργον πρέπει ἐπί τινα ἔτι χρόνον ν' ἀναβληθῇ, ἕως ὅτου καὶ ἄλλη μὲν ὕλη πρὸς τῇ ὑπαρχούσῃ συναχθῇ καὶ κριτικῶς διαπονηθῇ ὑπὸ τῶν ἀκαμάτων ἐν τοῖς τοιούτοις Εὐρωπαίων, (ὅπως καὶ γνωρίζομεν τῷ ὄντι, ὅτι εἶναι ἤδη τοῦτο ἐν τῷ γίνεσθαι κατὰ πρόνοιαν τῶν κυβερνήσεων Πρωσσίας καὶ Γαλλίας), μάλιστα δὲ ἕως ὅτου διὰ τὰς Ἀττικὰς ἐπιγραφάς,

Μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν

τὰς καὶ πολὺ πασῶν τῶν ἄλλων πλειοτέρας καὶ σημαντικωτέρας, γίνωσι πρότερόν τινες παρ' ἡμῖν ἐνταῦθα ἀναγκαῖαι προπαρασκευαστικαὶ ἐργασίαι, ὧν μία καὶ πρώτη εἶναι τὸ νὰ συναχθῶσι τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα εἰς ἕν, καὶ ἐξεταζόμενα διαιρεθῶσι κατ' εἴδη, καὶ ἔπειτα ἀναγνωρισθῶσι ὅσα εἰς πολλὰ ὄντα τεμάχια διεσπασμένα προσήκουσιν ἀλλήλοις καὶ ἀμοιβαίως συμπληροῦνται, ὁποῖα εἶναι πολλὰ καὶ μάλιστα τὰ σπουδαιότατα αὐτῶν, ψηφίσματα, λέγω, καὶ ἄλλα δημόσια πολλῆς σημασίας ἔγγραφα, οἷον διοικητικά, οἰκονομικά, ἐφηβικὰ καὶ ἀλλοῖα, ἐξ ὧν βέβαια τὰ πλεῖστα ἀτελῶς ἐξεδόθησαν καὶ ἀτόπως συνεπληρώθησαν ἐξ ἀνάγκης πολλῆς. Τοῦτο δὲ τὸ τῆς συγκομιδῆς, ἀναγνωρίσεως καὶ ἑνώσεως ἔργον ἐν χρόνῳ τινὶ συμμέτρῳ, ἔχω τὴν πεποίθησιν, ὅτι κατορθοῦται ἐν τῇ εὐρυχώρῳ αὐλῇ τοῦ οἰκοδομουμένου νῦν κεντρικοῦ τῶν Ἀθηνῶν Μουσείου καὶ ὑπὸ πρόχειρόν τινα μακρὰν στοάν, τῇ συμπράξει πλειόνων λογίων ἀνδρῶν, ἐθελόντων εὐσυνειδήτως νὰ κοπιάσωσιν ἀντὶ εὐλόγου ἀμοιβῆς, διδομένης ὑπὸ τοῦ κράτους. Ἕως τότε λοιπὸν ἂς μένῃ ἀναβεβλημένη ἡ μεγάλη τῆς ὁλικῆς ἐκδόσεως ἐπιχείρησις. Ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῇ ἕνεκα τῆς μακρᾶς τυχὸν ἀναβολῆς ἡ ἔννοια τοῦ ὠφελίμου ἔργου, ἐσκέφθην τό γε νῦν, νὰ παράσχω εἰς τὸ ἡμέτερον φιλάρχαιον κοινὸν ἓν μικρὸν δοκίμιον καὶ οἷον ἀπόγευμα ἐκδόσεως τοιαύτης, ὁποίαν περίπου ἐθεώρουν κατάλληλον διὰ τοὺς πολλοὺς τῶν φιλολογούντων καὶ ἀρχαιολογούντων, καὶ οὕτω κοπιάσας ὑπὲρ τὰ πέντε ἔτη ἀπήρτισα καὶ ἐκδίδω ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας βιβλίῳ μικροῖς γράμμασι συλλογὴν πασῶν τῶν ἐν Ἀττικῇ εὑρεθεισῶν ἀρχαίων ἐ π ι τ υ μ β ί ω ν ἐπιγραφῶν».

Οἱ Ἕλληνες καὶ τὰ μνημεῖα

Ἡ ἀρχαιολογία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ μνημεῖα ἦταν καὶ εἶναι μέριμνα λίγων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἀφιερώνονται στὴ φροντίδα καὶ τὴ μελέτη τῶν προγονικῶν καταλοίπων. Στὰ χρόνια τοῦ Κουμανούδη ἦταν ἀκόμη λιγότεροι καὶ καταντοῦσε νὰ ἐνδιαφέρει μόνο τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας. Τοῦτο τὸ φαινόμενο μὲ πικρία ἐπισημαίνει[69] ὁ Κουμανούδης: «Ὦ, ἂν ἤξεραν οὗτοι, πόσον ἡ ἐπικρατοῦσα πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ἀδιαφορία καταισχύνει τὸν Ἕλληνα ἐνώπιον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ κοινοῦ, ἤθελαν βεβαίως τὴν ἀποσείσει ἐπάνωθέν των ὡς τάχιστα καὶ ἐγκολπωθῇ τὰ ὄντως ἄξια τοῦ ἔθνους ἡμῶν φροντίσματα, τὴν φιλολογίαν, λέγω, τὴν ἀληθῆ, τὴν συνδεδεμένην μετὰ τῆς ἀρχαιολογίας, ἐξ ἧς πολλὰ θέλομεν ὠφεληθῇ πρὸς καταρτισμὸν τοῦ νέου ἡμῶν ἐθνικοῦ βίου, καὶ ἐν ᾗ πλείστας εἶναι πιθανὸν νὰ κάμωμεν προόδους διά τε τὸ πρόχειρον καὶ ἄφθονον τῆς ὑπαρχούσης ὕλης καὶ διὰ τὸ ὁπωσοῦν εὔκολον τῆς ἐπ' αὐτῆς ἐνασχολήσεως ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν, ἐνῷ αἱ ἄλλαι σπουδαί, αἱ φυσικομαθηματικαὶ μάλιστα, γενναῖαι ἄλλως καὶ ἀξιοτίμητοι, ἔχουσι πολλὰς τὰς δυσχερείας ἐν Ἑλλάδι διὰ πολλοὺς καὶ μεγάλους λόγους. Ἄς μὴ παρεξηγηθῶ δέ. Ἡρωϊσμὸν τῷ ὄντι πρέπει νὰ ἔχωσιν οἱ ἐκ τῶν ἡμετέρων μετερχόμενοι ταύτας, καὶ ἐγώ, ἐπειδὴ οἱ ἥρωες εἶναι

πάντοτε ἐν τῷ κόσμῳ σπάνιοι καὶ ποθητοί, δὲν θὰ ἐπεχείρουν βέβαια νὰ τοὺς κάμω ἔτι σπανιωτέρους ἐν τῇ πατρίδι μου, ἀποτρέπων τινὰ ἀπὸ τῶν φυσικομαθηματικῶν σπουδῶν ἀλλ᾽ ὁ λόγος μου ἐδῶ, ἀφίνων αὐτοὺς νὰ ὁδηγῶνται ἀπὸ τὸ δαιμόνιόν των εἰς τὸ εὐγενὲς τέρμα τὸ ὁποῖον ἡρετίσαντο, ἀναφέρεται κυρίως πρὸς τοὺς ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁμοτέχνων, τῶν φιλολόγων, μονομερεστέρους. Εἰς τούτους ἤθελα, πλαγίως αὐτοῖς προτείνων ὡς δέλεαρ τὸ κατ᾽ ἀντιπαράθεσιν πρὸς ἄλλα σπουδάσματα εὐχερὲς τῆς οἰκείας ἐνασχολήσεως ἐννοουμένης κατὰ τὸ σύνολον, νὰ ἐμποιήσω μείζονα πρὸς αὐτὴν ζέσιν. Ἤθελα δὲ θεωρήσει ἐμαυτὸν εὐτυχέστατον, ἂν διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος βιβλίου συνετέλουν κατά τι εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς γνώμης τῶν παρ᾽ ἡμῖν πολυπληθῶν βιβλιοφιλολόγων, ὥστε νὰ μὴ διατελῶσιν οὗτοι τοῦ λοιποῦ ὅσον μέχρι τοῦδε ψυχροὶ πρὸς τοὺς λίθους καὶ τὰ ἄλλα ἀρχαῖα μνημεῖα, τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα καὶ ψυχρὰ ἀληθῶς ὄντα καὶ ἄφωνα καὶ ἄγλωσσα, ὅμως ἐν τοῖς πρώτοις τόσον θερμῶς καὶ δραστικῶς συνηγόρησαν ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους πρὸ ἡμίσεος αἰῶνος, ὅτε ἐπρόκειτο νὰ ἀποφασισθῇ τὸ ἂν θὰ ζήσωμεν δοῦλοι εἰσαεὶ ἢ ἐλεύθεροι».

Ἡ σπουδὴ τῆς ἀρχαιολογίας

Οἱ πρακτικὲς δυσκολίες στὴν καλλιέργεια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ὅπως τουλάχιστον τὴν ἀσκοῦσε ὁ Κουμανούδης καὶ ἡ Ἑταιρεία, καθιστοῦν ἀναγκαία τὴν ὕπαρξη ἀρχαιολόγων οἱ ὁποῖοι νὰ γνωρίζουν τοὺς τόπους καὶ τὰ πρόσωπα καὶ νὰ μὴ συναντοῦν τὴν ἐχθρότητα τῶν ἀμαθῶν κατοίκων τῆς πόλης, ποὺ βλέπουν μὲ δυσπιστία τοὺς ξένους[70]: «Δὲν ἀρκεῖ ὅτι ὑπάρχει ἐν ἡμῖν ἀπὸ 34 ἐτῶν ἑταιρία ἀρχαιολογική, χρήμασι τῶν Ἑλληνικῶν λυπρῶν βαλαντίων περισυνάγουσα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ περιποιουμένη, καὶ ἐπικουροῦσα οὕτω ταῖς προσπαθείαις τῆς κυβερνήσεως. Εἶναι χρεία πλείονος περὶ ταῦτα σπουδῆς ἐκ μέρους τῶν ἡμετέρων λογίων. Ἐγὼ δὲ ἰδιαίτατα ἤθελα διὰ τοῦ βιβλίου μου τούτου κἀνένα ἐγχώριον νέον, ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς Ἀθηναῖον, νὰ κερδήσω διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν σπουδήν, ἀφοῦ ὁ Πιττάκης ἀπέθανε, καὶ νὰ τὸν κάμω νὰ ἀγαπήσῃ τὰ πάτρια, χειραγωγῶν αὐτὸν εἰς τὰ εὔκολα πρῶτον. Διὰ τί δὲ τοῦτο ἰδιαίτατα ἐπιθυμῶ; Διότι φρονῶ, ὅτι μόνον οἱ ἐγχώριοι καὶ δυνάμενοι πολὺν χρόνον νὰ καταγίνωνται περὶ τὰ μνημεῖα, ἐκ παιδὸς ἀρξάμενοι, δύνανται νὰ κατορθώσωσι πολλά, εἰσχωροῦντες ἕνεκα τῶν συγγενικῶν καὶ ἄλλων σχέσεών των εὐκόλως εἰς πλείστας οἰκίας, αὐλάς, ὑπόγεια, περιβόλια, ἱπποστάσια, ἐλαιοτριβεῖα, μύλους, ἐρημοκκλήσια κτλ. κτλ. ὅπου τόσα κρύπτονται κειμήλια τῆς παλαιᾶς ἡμῶν δόξης. Καὶ ἐγὼ μέν, 26 ἔτη ἐν Ἀθήναις κατοικῶν, εἰς πολλὰ τοιαῦτα μέρη προσεπάθουν νὰ εἰσχωρῶ, ἀλλὰ ὡς ξένος δυσωπούμενος δὲν ἐπετύγχανα πάντοτε. Θέλω λοιπὸν ὅ,τι ἐγὼ δὲν ἠδυνήθην ἱκανῶς, ἄλλος νὰ καταφθάσῃ κάλλιον».

Ἀνάγκη διαδόχου τοῦ Πιττάκη

Ἡ ἀρχαιολογία σπουδάζεται κοντὰ στὰ ἀρχαῖα

Ἡ ἀρχαιολογία ὅμως δὲν εἶναι ἐπιστήμη ποὺ σπουδάζεται μακριὰ ἀπὸ τοὺς τόπους καὶ τὰ ἀρχαῖα. Ὁ ἀρχαιολόγος πρέπει νὰ ἔλθει σὲ συνάφεια[71] μὲ τὰ ἀρχαῖα, νὰ τὰ σπουδάσει ἐπὶ πολὺ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὰ ἑρμηνεύσει: «Ἔτι δὲ καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 1829 ἔτους Πρωσσικὸν ἐν Ῥώμῃ ἀρχαιολογικὸν καθίδρυμα, καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1848 ἐν Ἀθήναις Γαλλικὴ σχολή, ἂν προήγαγον καὶ προάγουσιν, ὡς ὁμολογεῖται, μεγάλως τὴν ἀρχαιολογίαν, εἰς τοῦτο ὀφείλεται, εἰς τὴν μακρὰν ἐνδιατριβὴν τῶν ἀρχαιολόγων ἐν χώραις ἐχούσαις ἀρχαῖα ἰθαγενῆ πολλά, καὶ ἐχούσαις αὐτὰ ὄχι εἰς συντετελεσμένον ἀριθμὸν καὶ τάξιν ἐντὸς Μουσείων μόνον, ἀπὸ πολλοῦ ὁριστικῶς ἀπηρτισμένων, ἀλλὰ καὶ διε-

σπαρμένα πανταχοῦ ὑπὲρ γῆς καὶ ὑπὸ γῆς, καὶ ἀναφαινόμενα πολυειδῶς ἑκάστοτε διὰ ζητήσεων ἐπιπόνων ἅμα καὶ εὐφροσύνων, καθ' ἃς ἀνάγκη πάντως μὲ αὐτὰ νὰ συγχρωτίζεται (κατὰ γράμμα) ὁ ἀρχαιοδίφης καὶ παριστάμενος οὕτως εἰπεῖν εἰς τὴν γένναν των νὰ διενεργῇ ἔπειτα καὶ τὴν περαιτέρω οἱονεὶ ἀγωγὴν αὐτῶν καὶ ἀποκατάστασιν διὰ παντοίων ἐπιμελειῶν τῆς ἠμελημένης ἢ βεβλαμμένης τοῦ καλοῦ σώματός των ἐπιφανείας. Πόσον δὲ τοῦτο ἐκκαίει τὸν πρὸς αὐτὰ ἔρωτα καὶ γεννᾷ κατὰ τὴν αἰσθητικὴν ἀντίληψίν των καὶ νέας ἰδέας, καρποφόρους τῇ ἐπιστήμῃ, καὶ πόσον εἶναι διάφορος ἡ ἀρχαιολογικὴ σπουδὴ ἡ ἄνευ χειραψίας καὶ προστριβῆς, ἡ γινομένη ἐν βιβλίοις ἔχουσιν εἰκόνας καλὰς κακάς, καὶ ὡς τὰ πολλὰ ἀχρωματίστους (πρᾶγμα ἀφυσικώτατον!), ἢ ἡ σπουδὴ ἡ διὰ μέσου ὑαλίνων φραγμάτων καὶ ἐν ἀποστάσει ἀσυμμέτρῳ ἐν Μουσείοις χωρῶν ἀναρχαιολογήτων φύσει, εἶναι, νομίζω, εὐκατάληπτον. Τοσαῦτα περὶ τούτου εἰρήσθωσαν, ὄχι παρεκβατικῶς, ὡς ἤθελέ τις ὑπολάβει, ἀλλὰ καὶ μάλα οἰκείως τῇ ἀρχικῇ μου προθέσει καὶ βουλήσει».

Πρόταση διορισμοῦ ἄμισθων ἐφόρων

Στὶς 18 Ἰουνίου 1872, Κυριακή, ἔγινε στὸ Πανεπιστήμιο ἡ ἐτήσια συνέλευση τῶν ἑταίρων· συγκεντρώθηκαν 18 ὅλοι κι ὅλοι. Ἐπειδὴ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου ἔλειπε στὸ ἐξωτερικό, προσφώνησε τοὺς ἑταίρους ὁ ἀντιπρόεδρος Σπυρίδων Φιντικλῆς. Σύμφωνα μὲ τὰ Πρακτικά[72] «ἡ προσλαλιὰ αὐτοῦ ἀνεφέρετο εἰς τὰ περὶ βλαβῶν, ἐπιχειρουμένων κατὰ τῶν ἀρχαίων μνημείων, καὶ ἀνεζήτει τὰ μέσα τῆς θεραπείας τοῦ κακοῦ· ἐφ' ᾧ καὶ ἐγένετο συζήτησίς τις καὶ πρότασις παρ' ἑνὸς τῶν ἑταίρων, νὰ διορισθῶσι κατὰ τὰς ἐπαρχίας τοῦ βασιλείου ἄνδρες τινὲς ἐπιμελησόμενοι τῶν ἀρχαίων, αὐτοὶ μὲν ἄμισθοι, ἔχοντες δὲ τὴν ἐξουσίαν νὰ μισθώνωσιν ἄλλους χρήμασι τῆς Ἑταιρίας πρὸς ἐκτέλεσιν ἀναγκαίων τινῶν ἔργων».

Χορηγία πρὸς τὴν Ἀ. Ἑτ.

Τὴν ἔλλειψη προσώπων στὶς ἐπαρχίες προσπάθησε νὰ θεραπεύσει τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας χρηματοδοτώντας τὴν Ἑταιρεία, ἔπειτα ἀπὸ πρότασή της[73], μὲ τὸ ποσὸ τῶν 4.000 δραχμῶν μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μισθοδοτοῦνταν οἱ δύο ἔφοροι, ἀπόστολοι ὅπως ὀνομάστηκαν, τῆς Ἑταιρείας, ὁ Ἀντώνιος Βλαστός, σχολάρχης στὴν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου καὶ ὁ Παναγιώτης Σταματάκης, βοηθὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ γραφείου τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Ὁ πρῶτος ἀνέλαβε τὴν ἐπιστασία τῆς Πελοποννήσου καὶ ὁ δεύτερος τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας.

Πρόσληψη Ἀ. Βλαστοῦ Π. Σταματάκη

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς ἐπαρχίας εἶχε δειχθεῖ καὶ στὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸν Ross, τὸν Κοκκώνη, τὸν Πιττάκη καὶ τὴν ἴδια τὴν Ἑταιρεία μὲ ἀνασκαφὲς καὶ περισυλλογὴ ἀρχαίων. Τώρα ἡ ἀρχαιοκαπηλία καὶ οἱ καταστροφὲς τῶν χωρικῶν καὶ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων τὴν ἀναγκάζουν νὰ λάβει σοβαρότερα μέτρα. Μὲ θουκυδίδειο λιτότητα περιγράφει ὁ Κουμανούδης[74] τὶς ἐνέργειες τῶν δύο ἀποστόλων, οἱ ὁποῖοι ὅπως οἱ ἱεραπόστολοι στὶς χῶρες τῶν ἀγρίων ἔπρεπε νὰ κάνουν τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀρχή, δηλαδὴ 50 χρόνια μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἄρχιζε ἡ ὀργάνωση ὑποτυπώδους ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἡ ἐκδήλωση οὐσιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ μνημεῖα, ὄχι ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἰδεολόγων ποὺ ἐνεργοῦσαν ὡς ἰδιῶτες, ἀνεξάρτητα τῶν ἀξιωμάτων ποὺ τυχὸν εἶχαν. Ἀλλὰ ἂς παρακολουθήσουμε τοὺς δύο ἀποστόλους, ὅπως συνόψισε[75] τὸ ταξίδι τους ὁ Κουμανούδης:

«Τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα ἦσαν ἀφήγησις ἔργων τοῦ Συμβουλίου τακτικῶν καὶ καθ' ἕκαστον ἔτος οὕτως ἢ ἄλλως ἐπαναλαμβανομένων. Τὰ δ' ἑξῆς

ῥηθησόμενα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐπιθεώρησιν τῶν κατὰ τὰς ἐπαρχίας τοῦ βασιλείου ἀρχαιοτήτων, ἔργον πρώτην φορὰν ἐφέτος τελεσθέν, ἀφοῦ, ὡς σᾶς εἴπομεν πέρυσιν, ἡ Κυβέρνησις ἔδωκεν ἐπὶ τούτῳ εἰς τὴν Ἑταιρίαν συνδρομὴν 4 χιλ. δραχμῶν, πεισθεῖσα, ὅτι ἔπρεπέ τι νὰ ἐνεργηθῇ πρὸς περιστολὴν τῶν βλαβῶν τῶν κατὰ καιροὺς εἰς τὰς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀρχαιότητας ἐπιφερομένων, αἵτινες προήρχοντο μὲν ἐξ ἀγροικίας τινῶν ἢ πλεονεξίας, ηὔξανον δ' ἐπιφόβως ὁσημέραι, ἕνεκα τῆς ἀκηδίας τῶν κατὰ τόπους ἀρχῶν: Τὸ συμβούλιον τῆς Ἑταιρίας, καίπερ προβλέπον, πόσον βαρὺ εἰς αὐτὸ ἔμελλε νὰ εἶναι τὸ ἔργον τῆς ἐφορεύσεως, ἀναλογισθὲν ὅμως τὴν πιθανὴν ἐξ αὐτοῦ ὠφέλειαν εἰς τὰς πολυτίμους τῆς πατρίδος ἀρχαιότητας, ἀνέλαβεν αὐτὸ οἷον δοκιμῆς χάριν. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲ ἓν τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου ἠδύνατο νὰ πορευθῇ εἰς τὰς ἐπαρχίας, χωρὶς νὰ παραμελήσῃ τὰ ἐν τῇ πρωτευούσῃ δημόσια καθήκοντά του, ἐδέησε νὰ εὑρεθῶσι πρόσωπα ἄλλα κατάλληλα, ὅπερ δὲν ἦτον εὔκολον. Ὅμως δ' ἐπέτυχε μετ' εὐσυνείδητον ζήτησιν εἰς τὴν ἐκλογὴν δύο ἀποστόλων, τοῦ ἐν Ἑρμουπόλει σχολάρχου Ἀντ. Βλαστοῦ καὶ τοῦ ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας βοηθοῦ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ γραφείου Π. Σταματάκη, ἀμφοτέρων ἐχόντων ἤδη πεῖραν εἰς τὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ προθυμίαν πρὸς ἔννομον ἐνέργειαν. Ἐφωδιάσθησαν λοιπὸν οὗτοι μὲ συστατικὰ τῆς Κυβερνήσεως πρὸς τὰς κατὰ τόπους ἀρχὰς καὶ μὲ ὁδηγίας τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας, καὶ οὕτω ὁ μὲν Βλαστὸς ἐστάλη εἰς Πελοπόννησον, ὁ δὲ Σταματάκης εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα.

Ἔργο Ἀ. Βλαστοῦ

Τοῦ Βλαστοῦ ἡ ἀποστολὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διαρκέσῃ πολύ, διότι διαθέσιμον χρόνον ἀπὸ τῶν ἄλλων καθηκόντων του πλειότερον τοῦ ἑνὸς καὶ ἡμίσεως μηνὸς δὲν εἶχεν. Ἀλλ' ἐν τῷ βραχεῖ τούτῳ χρονικῷ διαστήματι ἐξετέλεσε τὸ ἔργον του κάλλιστα, διότι ἀναχωρήσας ἐντεῦθεν τῇ 15 Ἰουλίου παρελθόντος ἔτους καὶ ἐπισκεφθεὶς κατ' ἀρχὰς τὴν Κορινθίαν καὶ τὴν Σικυωνίαν καὶ ἰδίως τὸ τότε νεωστὶ ἀνακαλυφθὲν ἐκεῖνο ἄντρον τῆς Κυλλήνης, πρῶτος ἀντέγραψε τὰς ἐν αὐτῷ ἐπιγραφὰς καὶ ἔκτυπα αὐτῶν ἔλαβε χάρτινα, ἔργον τελέσας ἐπιπονώτατον, εἶτα δὲ καὶ εἰς ἄλλα πλησιόχωρα μέρη ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας ποιήσας ἐπιτυχεῖς καὶ ἐν Ἄργει τακτοποιήσας καὶ καταλογίσας τὰ τῆς ἐκεῖ συλλογῆς ἀρχαίων, ἐπορεύθη εἰς Τρίπολιν, Μαντίνειαν, Σπάρτην καὶ Γύθειον, καὶ εἰς πάντα τὰ μέρη ταῦτα ὑπὲρ τῶν σποράδην ἀρχαίων μνημείων ὁμοίως ἐνεργήσας καὶ πλείστας ἐπιγραφὰς καὶ σπουδαίας ἀνεκδότους ἀντιγράψας ἐπανῆλθεν διὰ Ναυπλίου εἰς Ἀθήνας. Διαμείνας δὲ ἐνταῦθα ἡμέρας τινὰς καὶ συντάξας λεπτομερῆ ἔκθεσιν περὶ πάντων, ἃ εἶδε καὶ ἔπραξεν, ἐπέδωκεν αὐτὴν μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὸ Συμβούλιον καὶ οὕτως ἔχων τὰς τούτου εὐχαριστίας ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια.

Ἔργο Π. Σταματάκη

Ὁ δὲ Σταματάκης, ἀναχωρήσας ἐντεῦθεν κατὰ τὸν αὐτὸν τῷ Βλαστῷ χρόνον, πρῶτον ἀπῆλθεν εἰς Θήβας καὶ συναθροίσας μετὰ πολλοῦ κόπου ἐκεῖ ἱκανὰ ἀρχαῖα ἔνθεν κἀκεῖθεν ἐσπαρμένα καὶ καταλογίσας κατέθηκεν εἰς χῶρον κατάλληλον. Τὰ αὐτὰ δὲ ἐποίησε καὶ ἐν Πλαταιαῖς καὶ ἐν Χαιρωνείᾳ, ἔνθα καὶ πλειότερον διέτριψε διὰ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἀνασκαφήν. Τὰ κατ' αὐτὴν ἀναφανέντα ἐνεπίγραφα μνημεῖα καὶ ἄλλα πολλὰ ἀλλαχόθεν ἀνέκδοτα ἀντέγραψεν ἐπιμελῶς καὶ ἔκτυπα αὐτῶν ἔλαβε· τὸ ἐν Χαιρωνείᾳ θέατρον ἐξ ἰδιωτικῆς κατοχῆς εἰς τὴν τοῦ δημοσίου κυριότητα μετήγαγε δραστηρίως ἐνεργήσας, καὶ ἐν Δαυλίδι δὲ καὶ ἀλλαχοῦ, συνεργείᾳ καὶ τοῦ ἐνταῦθα ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, καμινευτὰς ἀσβέστου ἐξῴκισεν ἐκ τῆς ἐρήμου ἀκροπό-

λεως πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀρχαίων λίθων. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὸν περίφημον τῆς Χαιρωνείας λέοντα περιταφρεύσας καὶ συγκεντρώσας τὰ τεμάχια ἠσφάλισε κάλλιον ἢ πρότερον, καὶ περὶ τῶν ἐν Ὀρχομενῷ ἀρχαίων ἐφρόντισε· καὶ ταῦτα καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα ποιήσας ἐπέστρεψεν ἐδῶ τὴν ἄνοιξιν καὶ ἐν ἐκθέσει λεπτομερεῖ τὰ πάντα κατὰ τὸ δέον ἀνεκοίνωσε τῷ Συμβουλίῳ καὶ εὐαρεστήσας αὐτῷ λίαν, ἐστάλη πάλιν μετὰ τὸ πάσχα εἰς Πελοπόννησον, πρῶτον μὲν ἵνα πληροφορήσῃ ἡμᾶς ἀκριβέστερον περὶ τοῦ ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἄργους παρὰ τὸ χωρίον Χώνικα ἀνακαλυφθέντος νεωστὶ ἀρχαιοτάτου κτίσματος, οἷος ὁ τοῦ Ἀγαμέμνονος θησαυρός, εἶτα δὲ κατεσπευσμένως παρηγγέλθη νὰ ὑπάγῃ εἰς Σπάρτην, ἵνα ἐνεργήσῃ πρὸς διάσωσιν τῶν διακινδυνευσάντων σπουδαίως ἐκεῖ ἐσχάτως ἀρχαίων. Παύσας δὲ ἐκεῖ διὰ τῆς ἐπιμόνου καὶ κανονικῆς ἐνεργείας του τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἀρξαμένης καταστροφῆς περὶ τὸ καλούμενον μνημεῖον τοῦ Λεωνίδα καὶ φροντίσας καὶ περὶ τῆς εἰς δίκην εἰσαγωγῆς τῶν τοῦ νόμου παραβατῶν, ἐτράπη ὕστερον εἰς μόρφωσιν συλλογῆς ἀρχαίων δημοτικῆς, εἰς ὃ ἔργον ἔτι καὶ νῦν ἀσχολεῖται.

Χρειάζονται ἔφοροι

Ταῦτα τὰ λίαν συνοπτικῶς ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τροχάδην εἰρημένα ἔστωσαν εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ δοκιμὴ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀρχαίων δι' εἰδικῶν ἀποστόλων τοῦ Συμβουλίου ὄχι μόνον δὲν ἀπέτυχεν, ἀλλὰ καὶ αἴσια ἀποτελέσματα ἐπήνεγκεν. Ἐκτὸς τῆς μερικῆς διασώσεως μνημείων ἀπὸ τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς συναθροίσεως ἄλλων καὶ τακτοποιήσεως, ἐκτὸς ἔτι τῶν πολλῶν καὶ χρησιμωτάτων τῇ τε Ἑταιρίᾳ καὶ τῇ Κυβερνήσει πληροφοριῶν, αἵτινες διεβιβάσθησαν εἰς Ἀθήνας ὑπὸ τῶν ἀποστόλων, ἐπετεύχθη, νομίζομεν, ἢ εἶναι ἐγγὺς πρὸς τὸ ἐπιτευχθῆναι, τὸ οὐχ ἧττον σπουδαῖον τοῦτο, νὰ μάθωσιν οἱ πολλοί, ὅτι ἔστι τις ἐν Ἑλλάδι ὁ κηδόμενος τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ὅτι ὁ νόμος ὁ ὑπὲρ αὐτῶν κείμενος δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται γράμμα νεκρὸν καὶ ὅτι ἡ τιμὴ καὶ τὸ συμφέρον τῆς Ἑλλάδος ἀπαιτοῦσι νὰ διαφυλάττωμεν αὐτὰς πάντες ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ καὶ νὰ δαπανῶμεν ὑπὲρ αὐτῶν καὶ ἰδιῶται καὶ δῆμοι καὶ κράτος. Ἀλλά, κύριοι, τὰ καλὰ ταῦτα ἀποτελέσματα εἶναι, ἀναγκαζόμεθα νὰ τὸ εἴπωμεν, πλείστης καὶ ἐπιπόνου ἐνεργείας ἔκγονα τῶν τε ἀποστόλων αὐτῶν καὶ τοῦ ἐνταῦθα τῆς Ἑταιρίας συμβουλίου, ὅπερ διηνεκῶς σχεδὸν ἐπασχολεῖται, ἕνεκα τῆς ἐξ ἀνάγκης πολλῆς ἀλληλογραφίας καὶ τῆς ἐπὶ θύρας τῶν ὑπουργῶν συχνῆς φοιτήσεως πρὸς κατόρθωσιν τῶν ἑκάστοτε ἀπαιτουμένων. Ὅθεν ἤθελεν εἶναι καλὸν νὰ ἐξευρεθῇ ἀπονώτερός τις καὶ ἀποτελεσματικώτερος τρόπος τῆς τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀρχαίων ἐφορεύσεως. Τοιοῦτος δὲ φαίνεται ὁ δι' ἐφόρων διαρκῶν, περιβεβλημένων καὶ μείζονα διοικητικὴν δύναμιν πρὸς τὴν αὐτόθεν ἐνέργειαν τῶν χρειωδῶν. Ταύτην τὴν σκέψιν ὑποβάλλοντες καὶ συνιστῶντες εἰς τὴν σύνεσιν τῆς Κυβερνήσεως, παύομεν τὴν ἐφετεινὴν ἡμῶν λογοδοσίαν».

Ἡ φιλόϋλος τάση τῶν Ἑλλήνων

Τὴν ἑπόμενη χρονιά, στὶς 24 Ἰουνίου 1873, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου στὸν λόγο του ἐπέστησε[76] τὴν προσοχὴ τῶν 13 ἑταίρων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ συνέλευση, στὴν τάση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ στὸν κίνδυνο «μὴ ἡ φιλόϋλος καὶ φιλοκτήμων ὁρμὴ καταπνίξῃ ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν Ἑλλήνων πᾶν εὐγενέστερον αἴσθημα, πᾶσαν φροντίδα περὶ τῆς πνευματικωτέρας τοῦ ἔθνους προόδου, περὶ τῶν ὑπερτέρων καὶ οἰκειοτέρων εἰς αὐτὸ ἀγαθῶν». Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐνθαρρυντικὲς ἐκδηλώσεις τῶν Ἑλλήνων[77] ποὺ δὲν ἀποβλέπουν μόνο στὴν ἀπόκτηση πλούτου: «Ναί! πλὴν τῶν συνωθουμέ-

νων εἰς ἀπόκτησιν μετοχῶν τῆς Ἑταιρίας τῶν ἐν Λαυρίῳ μεταλλείων καὶ ἄλλων κερδοσκόπων ἑταιριῶν ὑπάρχουσι καὶ ἄνδρες ἐπιδεκτικοὶ ἀπολαύσεως πνευματικωτέρας. Ὑμεῖς, ὦ φίλοι συνέταιροι, εἶσθε τοῦ λόγου μου ζῶσα καὶ ψηλαφητὴ μαρτυρία. Πρὸς τί ἐνεγράφητε καὶ μένετε σταθερῶς μέλη Ἑταιρίας, ἥτις οὐδὲν εἰς ὑμᾶς χρηματικὸν μέρισμα, οὐδὲν ὑλικὸν ὄφελος ὑπισχνεῖται; Πρὸς τί παρέχετε προθύμως τὴν ὑμετέραν χρηματικὴν συμβολήν, ἐξ ἧς οὐδὲν ἴδιον κέρδος, οὐδεμίαν κατ' αἴσθησιν ἀπόλαυσιν προσδοκᾶτε; Τί ἄλλο ζητεῖτε διὰ τῆς ἑνώσεως ὑμῶν ταύτης, εἰμὴ τὴν ὠφέλειαν τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν τιμὴν τῆς πατρίδος;».

Ἡ ὑπεροχὴ τῶν ἑταίρων τῆς Ἀ. Ἑτ.

Ἡ ἀδιαφορία τῶν μηχανικῶν τοῦ στρατοῦ

Συνεχίζοντας ὁ Φίλιππος Ἰωάννου περιγράφει στοὺς ἑταίρους τὴ φθορὰ καὶ τὴν καταστροφὴ ποὺ ὑφίστανται τὰ ἀρχαῖα στὶς ἐπαρχίες[78] ἰδίως, ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς ἀμόρφωτους ἀνθρώπους «ὧν ἡ ἀμαθία καθιστᾷ ἐνώπιον τοῦ δικαίου δικαστοῦ τὸ ἁμάρτημα ἐλαφρότερον», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μορφωμένους, καὶ ἰδίως ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ μηχανικοῦ[79], οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν κατασκευὴ δημοσίων ἔργων «καταστρέφουσι πολλάκις μετὰ μεγίστης ἀδιαφορίας ἐρείπια ἀρχαίων φρουρίων ἢ ἄλλων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, ἵνα λάβωσι ἐξ αὐτῶν τὴν ἀναγκαίαν εἰς τὸ ἔργον των ὕλην».

Τὸ κτίσιμο τοῦ Ζαππείου

Μέγα πρόβλημα τῆς χρονιᾶς εἶναι τὸ κτίσιμο τοῦ Ζαππείου. Στὸν χῶρο τῆς οἰκοδομῆς ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐρείπια μεγάλου βαλανείου καὶ ἡ Ἑταιρεία βρέθηκε ἀντιμέτωπη[80] μὲ τὴν *ἐπιτροπεία τῶν Ὀλυμπίων* «τὴν συνισταμένην ἐξ ἀνδρῶν, τοὺς ὁποίους ἐτίμα εἰλικρινῶς καὶ τιμᾷ, δὲν ἐδίστασεν ὅμως νὰ προτιμήσῃ παντὸς ἄλλου λόγου τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ νόμου καὶ τὸ συμφέρον τῆς ἐπιστήμης».

Στὸν λόγο τῆς 26 Ἰουνίου 1874 ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρηματικό, θίγει πάλι τὸ γνωστὸ θέμα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ περισσότερη σφοδρότητα καὶ μὲ στόχους συγκεκριμένους[81], οἱ ὁποῖοι σήμερα μᾶς διαφεύγουν, ἴσως τοὺς ὑποπτευόμαστε, τότε ὅμως στὴ μικρὴ κοινωνία τῆς Ἀθήνας καὶ περισσότερο στὴ συνέλευση τῶν 25 ἑταίρων, ἦταν φανεροί: «Τὸ δὲ θλιβερώτερον ὅτι πολλάκις καὶ ἄνθρωποι ἀνωτέρας κατέχοντες τῆς πολιτικῆς κοινωνίας βαθμίδας, ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπουργηματικοὶ ἐπιτετραμμένοι τῶν νόμων τὴν ἐκτέλεσιν, θηρεύοντες κέρδος ἀθέμιτον, καταπατοῦσι φανερῶς ἢ ἀφανῶς τὸν περὶ ἀρχαιοτήτων νόμον καὶ διὰ τοῦ ὀλεθρίου των παραδείγματος διδάσκουσι τοὺς ἀμαθεστέρους τὴν πρὸς τοὺς νόμους καθόλου ἀσέβειαν. Τίς θέλει τὸ πιστεύσῃ; Τὸ Συμβούλιον εὗρεν ἐνίοτε φανερὰν ἢ κρυφίαν πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς Ἑταιρίας ἀντίπραξιν καὶ παρὰ προσώπων τοιούτων, ἅτινα ὁ καταστατικὸς τῆς πολιτείας θεσμὸς καθιστᾷ ἄμεσα τῆς βασιλείας ὄργανα, καὶ εἰς ἃ δίδεται ὑπερτέρα δύναμις πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν νόμων τοῦ βασιλείου. Μ' ὅλα ταῦτα, κύριοι, ἡ ἀξιοκατάκριτος διάθεσις καὶ διαγωγὴ ὀλίγων, εἴτε ἀνήκουσιν οὗτοι εἰς τὴν τάξιν τῶν χυδαίων καὶ ἀμαθῶν, εἴτε καὶ εἰς ἀνωτέρας τάξεις τῆς κοινωνίας, δὲν δύναται νὰ ματαιώσῃ τῆς ἡμετέρας Ἑταιρίας τὴν ἐπίμονον καὶ διηνεκῆ ἐνέργειαν. Ἑταιρία συγκειμένη ἐξ ἀνδρῶν ἐκλεκτῶν τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἐμπνεομένων ὑπὸ φιλοπατρίας ἀληθινῆς, θερμαινομένων ὑπὸ ζήλου πρὸς πᾶν καλὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ τίμιον, δὲν ἀποθνήσκει, δὲν ἀπαυδᾷ».

Ἀρχαιοκάπηλοι στὴν ἀνώτερη κοινωνία

Τὴν ἴδια μέρα ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει[82] τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκα-

1874. Ἀνασκαφὴ στὸ Δίπυλο

φῆς του στὸ Δίπυλο, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναγνωρίσει. Ἀνακαλύπτει τὴ νεκρόπολη τοῦ Διπύλου καὶ περιγράφει τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρῆκε: «Τὰ δὲ ἀγγεῖα αὐτά, τά τε μεγάλα (μέχρι 80 ἑκατοστῶν μέτρου) καὶ τὰ μικρά, ἦσαν πάντα, ἄνευ ἐξαιρέσεως, ῥυθμοῦ ἀρχαϊκοῦ ἐκ τῶν ἐχόντων γραπτὰ κοσμήματα μόνον, συνιστάμενα ἐκ γραμμῶν καὶ κύκλων ποικίλως διατεθειμένων κατὰ πλείονας ζώνας, τὸ πολὺ δὲ εἶχόν τινα τῶν μικροτέρων ἀγγείων καὶ πτηνὰ γεγραμμένα, πρὸς δὲ τούτοις οὐκ ὀλίγα ἀγγεῖα κυκλοτερῆ, ἐν εἴδει ταμβακοθήκης πεπλατυσμένα, εὐμεγέθη δέ, εἶχον ἐπὶ τοῦ πώματος ἀντὶ λαβῶν ἀνὰ τρία ἱππάρια ὀρθὰ προσκεκολλημένα, ἀρχαϊκοῦ καὶ ταῦτα ῥυθμοῦ, οἱ πάτοι δὲ τούτων τῶν ἀγγείων ἔξωθεν ἦσαν ἐκ τῶν ἐπιμελέστατα γραπτοῖς κοσμήμασι πεποικιλμένων, ὡς καὶ πᾶσα ἡ ἔσω καὶ ἔξω ἐπιφάνειά των». Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὰ φημισμένα γεωμετρικὰ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ τοῦ Διπύλου, τὰ ὁποῖα ἀκόμη δὲν εἶχαν τὴ σημερινὴ ὀνομασία καὶ χρειαζόταν ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ Κουμανούδη γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὸς ὁ ρυθμός τους. Στὶς ἑπόμενες σελίδες τῆς λογοδοσίας του ἀναφέρεται[83] ξανὰ στὰ ἀγγεῖα τοῦ Διπύλου ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀγορᾶς γεωμετρικῶν ἀγγείων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1871 στὴν ὁδὸ Πειραιῶς, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα: «Τῶν ἀγορασθέντων μνείας ἰδιαιτέρας κρίνομεν ἄξια εὐμεγέθη τινὰ καὶ ἰδιόσχημα ἀγγεῖα πήλινα, πεποικιλμένα κοσμήματα τέχνης ἀρχαϊκῆς, ἐξορυχθέντα ὑπὸ ἰδιωτῶν ἐξ ἱκανοῦ βάθους ἐν τοῖς γηπέδοις τοῖς καταντικρὺ τοῦ ὀρφανοτροφείου Χατζῆ Κώστα πρὸς νότον. Ταῦτα, πολλαχῶς ὄντα ὅμοια πρὸς τὰ ἄρτι μνημονευθέντα τῆς παρόδου, θέλουσι μετ' ἐκείνων νῦν ἡνωμένα ὄντα παράσχει ἀφορμὴν πληρεστέρων μελετῶν εἰς τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ διευκολύνει αὐτούς, ὥστε βασιμώτερον ἢ μέχρι τοῦ νῦν νὰ ὁρίσωσι τὴν χρονολογίαν τῶν ἀξιοπεριέργων τούτων προϊόντων τῆς κεραμευτικῆς τέχνης». Πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἀνάμεσα στὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀγόρασε ἡ Ἑταιρεία περιλαμβάνεται καὶ ἡ περίφημη οἰνοχόη[84] στὴν ὁποία εἶναι χαραγμένη ἡ θεωρούμενη ὡς ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ἐπιγραφή.

Γεωμετρικὸς ρυθμὸς

Ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ

Στοὰ τοῦ Ἀττάλου

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ δὲν ἔχει ἀκόμη στεριώσει τὸ ὄνομα της[85], ἀντιθέτως γιὰ τὴ στοὰ τοῦ Ἀττάλου, ἡ ὁποία χάρη στὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιό της ταυτίστηκε μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὸν Κουμανούδη, τὸ πρόβλημα εἶναι ἄλλο. Πρέπει οἱ ἀκροατές του νὰ παραδεχθοῦν τὴν ταύτιση καὶ νὰ τὴν ἀναγνωρίζουν ἀμέσως. Ἄλλωστε, τονίζει ὁ Κουμανούδης[86], ἡ ταύτιση τῆς στοᾶς εἶναι τὸ πρῶτο αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπιστημονικὸ ἐπίτευγμα τῆς Ἑταιρείας, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ὑπερήφανη: «Ταύτην τὴν στοὰν ὁσάκις ἐν ταῖς μέχρι τοῦδε ἐνιαυσίαις λογοδοσίαις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1862 ἀνεφέρομεν διά τι ἔργον αὐτόθι τελεσθὲν ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου, πάντοτε ἐξηγηματικώτερον τὴν ἐδηλοῦμεν διὰ προσθήκης τοῦ ὀνόματος ἐρειπίων μεταγενεστέρων καὶ χριστιανικῶν, τῶν αὐτῇ προσῳκοδομημένων, καὶ διὰ μνείας τοῦ ἀστυνομικοῦ τῆς πόλεως τμήματος, ἐν ᾧ κεῖται, ἵνα γινώμεθα ἀμέσως καταληπτοὶ εἰς τοὺς ἀκούοντας· ἀλλὰ φέτος πλέον ὄχι. Ἀξιοῦμεν, οἱ ἑταῖροι, οἱ ὀλίγοι τε φίλοι τε ἐνταῦθα συνερχόμενοι, νὰ ἔχωσιν ἤδη παρακολουθήσει φιλαρχαίως τὰ τοῦ Συμβουλίου ἔργα τόσον, ὥστε νὰ μὴ χρήζωσι πλέον τῶν προσθηκῶν ἐκείνων, εὐθὺς δὲ ἅμα ἀκούουσι τὸ ὄνομα τῆς οὕτως εἰπεῖν πρωτοτόκου ἐκείνης θυγατρὸς τῆς πρὸ δεκαπέντε ἐτῶν ἀναβιωσάσης ἡμῶν Ἑταιρίας, νὰ τὴν ἀνενθυμῶνται καὶ τὴν ἀναπαριστάνωσιν ἐν τῇ φαντασίᾳ των ἐναργῶς κατά τε τὸ

Ἡ ἀληθινὴ ὀνομασία τῶν μνημείων

23. Πήλινη ἀττικὴ πυξίδα ὑστερογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἀγορᾶς P4784) μὲ τρία πλαστικὰ ἱππάρια στὸ πῶμα της καὶ πυκνὴ διακόσμηση ποὺ καλύπτει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ἡ εὕρεση τῶν ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Κουμανούδη, προκάλεσε ἔκπληξη στοὺς ἀρχαιολόγους, καθὼς ἡ γεωμετρικὴ τεχνοτροπία ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν κλασικὴ τέχνη ποὺ γνώριζαν ἀπὸ τὰ μουσεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ κυρίως τὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας. Εἶχαν, τὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, κατὰ τὸν Κουμανούδη «παραστάσεις πολυμόρφους ζώων καὶ ἀνθρώπων, ἀλλοκοτωτάτας τὸ περίγραμμα, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ κοσμήματα ποικίλα, οἷα ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις πλέον δὲν ἐσυνειθίζοντο» (Ἀθήναιον 9, 1880, 50, 1).

σχῆμα καὶ τὴν τοπικὴν θέσιν της καὶ νὰ ἐναβρύνωνται δὲ ἐπ' αὐτῇ. Δὲν μᾶς φαίνεται, κύριοι, διόλου ὑπερβολικόν, ἐν πλήθει τόσων ἐξαμβλωμάτων, ἅπερ γεννᾷ ἀνωδύνως καθ' ἑκάστην ἡ εἰκαστικὴ τινῶν τοπογραφία ἑτοιμοθάνατα, νὰ ἔχῃ ἡ ἡμετέρα Ἑταιρία στοργὴν μητρικὴν πολλὴν ἐπὶ τέκνῳ, τὸ ὁποῖον αὐτὴ ἐπιπόνως εἰς φῶς παρήγαγεν ἐπὶ ἱστορικοῦ ἐδάφους βαίνουσα βιώσιμον καὶ προσπαθεῖ, ἀνενδότως αὐτὸ εἰς μέγεθος καὶ κάλλος αὐξάνουσα διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, νὰ καταστήσῃ ἀνεξίτηλον τὴν εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογίας ἐγγραφήν του».

Ἡ ἀρχαιοκαπηλία στὴν Τανάγρα

Ἡ ἀρχαιοκαπηλία, ποὺ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου στηλίτευσε στὸν λόγο του, ἀποκτᾶ μορφὴ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Κουμανούδη[87], ὁ ὁποῖος περιγράφει τὶς ἐνέργειες τοῦ Σταματάκη στὴν πεδιάδα τῆς Τανάγρας, ὅπου τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχαιοκαπήλου εἶχε πάρει τὴν ἔκταση τοῦ κατασκευαστῆ πολυκατοικιῶν στὴ δεκαετία τοῦ 70: «Ὕστερον ἠσχολήθη μακρότερον ἐν τῷ δήμῳ Τανάγρας τῆς Βοιωτίας. Ἐκεῖ εἶχον δοθῆ πρὸ καιροῦ παρανόμως πολλαὶ ἄδειαι ἀνασκαφῆς τάφων ἐπὶ ἐθνικῶν τε καὶ ἰδιοκτήτων γαιῶν εἰς ἀνθρώπους ἐπάγγελμα ἔχοντας τὴν τυμβωρυχίαν, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι τῶν κατοίκων ἐπεδόθησαν εἰς τὸ ἄνομον ἔργον καὶ κλέβδην ἔσκαπτε πληθὺς ἀνθρώπων καὶ ἔφθειρε μνημεῖα πολλά, ἐκ σπουδῆς τὰ εὐκόμιστα πήλινα εἰδώλια ὡς τάχιστα καὶ κάκιστα νὰ συνάξῃ καὶ μετακομίσῃ εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν πρὸς πώλησιν. Πάντες γνωρίζετε, πῶς ἐνταῦθα διεθρυλήθησαν πρὸ μηνῶν τὰ μετακομιζόμενα λαθραίως καὶ ποία ἐγίνετο κίνησις πρὸς ἀπόκτησιν αὐτῶν παρὰ ξένων μάλιστα, κίνησις, ἥτις οὐδένα εἶχε τῇ ἀληθείᾳ ἐπιστημονικὸν ἢ φιλόκαλον

24. Ἡ φημισμένη ὑστερογεωμετρικὴ οἰνοχόη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. 192) ποὺ βρέθηκε τὸ 1871 στὴν ὁδὸ Πειραιῶς, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα, καὶ ἀγόρασε ἡ Ἀ. Ἑτ. Στὸν ὦμο εἶναι χαραγμένη, ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἡ θεωρούμενη ὡς παλιότερη ἀττικὴ ἐπιγραφή (IG I^2 919). Ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς (Ἀθήναιον 9, 1880, 50, 1) παραθέτει τὸ ἑξῆς κείμενο: Hὸς νῦν ὀρχεστõν πάντον ἀταλότατα παίζει τõτον ἔκαυσεν. *Μὲ νεώτερες μελέτες ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ τροποποιήθηκε στὶς δύο τελευταῖες λέξεις χωρὶς νὰ γίνει σαφέστερη. Ἤδη ὁ Κουμανούδης εἶχε γράψει ὅτι «ἔχω ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὀρθῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔκαυσεν».*

25. Τὰ ἐρείπια τοῦ βόρειου τμήματος τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου (γύρω στὸ 150 π.Χ.) ὅπως διατηρήθηκαν σχεδὸν στὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ κτηρίου, ἐνσωματωμένα σὲ μεσαιωνικὸ τεῖχος καὶ ἀργότερα σὲ οἰκήματα τῆς παλιᾶς Ἀθήνας. Ὁ Κουμανούδης στὴν πρώτη του ἔκθεση (Γεν. Συνέλευση τῶν μελῶν τῆς Ἀ. Ἑτ. 1860, 8) λέει ὅτι «ἐσκέφθημεν ἄλλο τι μέρος νὰ ἀνασκάψωμεν ὑπισχνούμενόν τι, καὶ ὡς τοιοῦτο ἐθεωρήσαμεν τὸν τόπον τὸν περὶ τὴν Παναγίαν Πυργιώτισσαν, τὴν κειμένην πρὸς δυσμὰς τοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀρχηγέτιδος τετρακιονίου, ἤτοι τῆς κοινῶς λεγομένης Πύλης τῆς ἀγορᾶς. Ἐκεῖ ἐφαίνοντο ὑπὲρ γῆς τέσσαρες παλαιοὶ μεγαλόλιθοι τοῖχοι, ἀφεστῶτες μὲν ἀπ' ἀλλήλων, δεικνύοντες δὲ πολλὴν ὁμοιότητα τῆς κατασκευῆς, ὧν ὑψηλότατα ἐξεῖχεν ὁ βορειότατος» (φωτ. DAI τοῦ 1894).

χαρακτῆρα, ἀλλ' ἦτο οἷον παραφορά τις καὶ μέθη ἐπὶ πράγμασι, τῶν ὁποίων τὴν εὕρεσιν συνεσκότιζε καὶ αὐτὰ ταῦτα πολλάκις ἐνόθευεν ἡ ἀγυρτεία καὶ ἡ φιλοκέρδεια τῶν πωλητῶν, ἐνῷ ἡ κουφότης καὶ ἀπειρία τῶν ἀγοραστῶν συνετέλει τὰς ὑπερβολικὰς φήμας καὶ τὴν σύγχυσιν. Ἡ Ἑταιρία λοιπὸν ἠθέλησε νὰ καταστείλῃ τὴν φορὰν τοῦ κακοῦ καὶ νὰ σώσῃ ὑπὲρ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως τὸ ἐξαντλούμενον ἀθέσμως Ταναγραϊκὸν πεδίον. Ὁ Σταματάκης ἐκεῖσε ἀποσταλεὶς συνέλεξε τὰς ἀναγκαίας πληροφορίας περὶ τῶν ἀνόμων ἐνεργουμένων, καὶ ταύτας λαβὼν τὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρίας διεπράξατο παρὰ τῆς Κυβερνήσεως τέλος πάντων τὴν μέχρι ἐκδόσεως νεωτέρου ἀρχαιολογικοῦ νόμου αὐστηρὰν ἀπαγόρευσιν πάσης παρ' ἰδιωτῶν ἀνασκαφῆς διὰ

Ἐνέργειες τοῦ Σταματάκη

26. Σχεδιογράφημα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπιστυλίου τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου Β΄ (Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις, 1862) μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὁποίας ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης ταύτισε τὸ μνημεῖο μὲ τὴ μνημονευόμενη ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο στοά (Δειπνοσοφιστῶν V 212 F) ὅπου ὁ Ἀθηνίων ἀναβὰς οὖν ἐπὶ τὸ βῆμα τὸ πρὸ τῆς Ἀττάλου στοᾶς ᾠκοδομημένον τοῖς Ῥωμαίων στρατηγοῖς στὰς ἐπὶ τούτου καὶ περιβλέψας κυκληδὸν τὸ πλῆθος, ἔπειτ' ἀναβλέψας «ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἔφη...». *Κατὰ τὴν ἐνδεικτικὴ ἀποκατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν B. D. Meritt, τὸ κείμενό της θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὡς ἑξῆς:* Βασιλεὺς Ἄττα[λος] βασιλ[έω]ς [Ἀτ]τά[λου] καὶ βα[σι]λίσσης Ἀπολλων[ίδος τὴν στοὰν καὶ τὸν ἀνδ]ρ[ιάντα καὶ τὴν κρήνην φιλοτιμίας ἕνεκεν τῆς εἰς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων].

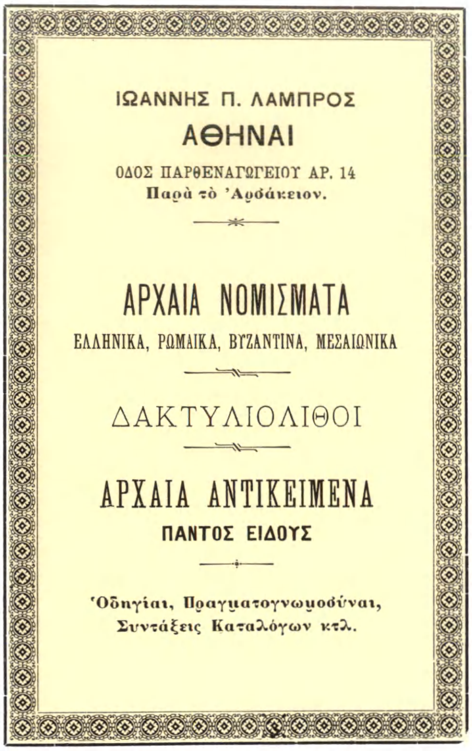

27. Διαφήμηση τοῦ ἀρχαιοπωλείου τοῦ Ἰω. Π. Λάμπρου (1843-1909), γιοῦ τοῦ νομισματολόγου Παύλου Λάμπρου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Σπυρίδ. Λάμπρου. Τὸ 1876, ὅταν ὁ Καστόρχης εἰσηγήθηκε στὸ Συμβούλιο τῆς Ἀ. Ἑτ. νὰ γίνει μέλος της ὁ Ἰωάννης Λάμπρος, ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης πρότεινε ἀντίθετα «νὰ σβεσθοῦν ἀπὸ τοῦ καταλόγου τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας οἱ Ἀθ. Ρουσόπουλος, Σπυρ. Κίμος, Π. Λάμπρος καὶ ὅστις ἄλλος πωλεῖ ἀρχαῖα ἐπὶ ἐξαγωγῇ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ νὰ μὴ γίνουν δεκτοὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω οἱ δύο τοῦ Π. Λάμπρου υἱοί» (ΠΣΑΕ 16 Ἰαν. 1876).

Περισυλλογὴ τῶν ναυαγίων τῆς ἀνομίας

πράξεως τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐκδοθείσης ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ. Ἔργον ἔπειτα ἔσχεν ὁ Σταματάκης πολύπονον, νὰ περισυνάξῃ τὰ ναυάγια τοῦ τῆς ἀνομίας χειμῶνος, ἀναζητῶν ἐν τοῖς περὶ τὴν Τάναγραν τόποις εἰς πολλῶν ὡρῶν ἀπόστασιν πολλὰ ἐπιτύμβια καὶ ἀλλοῖα μνημεῖα, ἄλλα μὲν παρὰ τῶν τυμβωρύχων κακῶς διατεθέντα ἐν τοῖς συληθεῖσι τάφοις, ἄλλα δὲ ἀποκομισθέντα καὶ κρυβέντα ἐν οἴκοις ἰδιωτῶν».

Ἀντίδραση τῶν ἀρχαιοκαπήλων

Ὁλόκληρη ἡ Βοιωτία ἦταν τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὰ χέρια τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν σχηματίσει δικό τους κράτος ἀνομίας μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν ἀστυνομικῶν. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Σταματάκη τάραξε τὰ ἀσφαλὴ νερὰ τῆς παρανομίας καὶ δημιούργησε κύματα ἀντιδράσεων ἐναντίον του. Δὲν πρόκειται γιὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔβρισκε ὁ Πιττάκης ἢ ὁ Ραγκαβῆς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἑταιρείας. Τώρα οἱ ἀρχαιοκάπηλοι εἶναι ὀργανωμένοι, ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἔχουν γνωριμίες καὶ μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν τὴ σταδιοδρομία ἑνὸς μικροῦ ὑπαλλήλου ὅπως ὁ Σταματάκης, ὁ ὁποῖος χρειάστηκε ὣς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἑταιρείας. Ἡ διήγηση τοῦ Κουμανούδη[88] μοιάζει ἐξωπραγματική, καθὼς τὸν φαντάζομαι νὰ τὸν ἀκοῦν οἱ 25 ἑταῖροι ἀκροατές του: «Ἡ δὲ τοῦ Σταματάκη ἀκολούθως ἐνέργεια πολλὰς ἔσχεν ἐν Σχηματαρίῳ περιπετείας, καθ᾽ ὅσον ἕνεκα τῆς αὐθαδείας τῶν Ἀθήνηθεν ἀρχαιοπρατῶν καὶ τῆς ἐνδόσεως τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν αὐτὸς μὲν νὰ ἀνασκάψῃ τάφους τακτικῶς, ὡς παρηγγέλθη, δὲν ἠδύνατο,

ἠναγκάζετο δέ, ἵνα παύσῃ τὰς τῶν ἔτι ἐμφιλοχωρούντων ἐκεῖ ἀρχαιοπρατῶν ἀνασκαφάς, νὰ καταγγέλλῃ τούτους εἰς τὰς ἀρχάς, ἀνθ' οὗ πάλιν οὗτοι βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ πολιτικῶν κομματαρχίσκων κατήγγελλον αὐτόν, ὡς βιαίως δῆθεν ἐνεργοῦντα τὴν προσωπικὴν αὐτῶν κράτησιν κ.τ.τ. τὰ ὁποῖα ἀηδὲς τῇ ἀληθείᾳ εἶναι ν' ἀφηγῆταί τις ἐνταῦθα. Ἀλλ' ὅμως λεκτέον, ὅτι ἐν τούτοις εἶναι ἔτι ὁ ἀπόστολος ἡμῶν».

Ἀντίδραση καὶ παραίτηση τοῦ Σταματάκη

Ποιὰ ἦταν ἡ θέση τοῦ Σταματάκη, τοῦ μόνου ἐφόρου στὴν Ἑλλάδα, ποιὲς ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀντιμετώπιζε τὴν ἐπιδρομὴ τῶν ἀκρίδων τῆς ἀρχαιοκαπηλίας καὶ ποιὰ ἦταν ἡ στάση τοῦ Ὑπουργείου (ὄχι τῆς Γενικῆς Ἐφορείας) καὶ τῶν πολιτικῶν ἀπέναντι στὴν ἀτιμωτικὴ μάστιγα τῆς τυμβωρυχίας; Αὐτὰ ποὺ ἀφήνει ὁ Κουμανούδης νὰ ἐννοηθοῦν στὴ λογοδοσία του εἶναι ἐλάχιστα, ἕνα ἄλλο κείμενο ὅμως μᾶς πληροφορεῖ. Ὁ Σταματάκης σὲ ἐπιστολή[89] του τῆς 7 Ἰαν. 1874 πρὸς τὸν Εὐστρατιάδη ἐκφράζει τὴν πικρία καὶ τὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τὴν εὐνοϊκὴ στάση τοῦ Ὑπουργείου καὶ τοῦ ὑπουργοῦ ἀπέναντι στοὺς ἀρχαιοκαπήλους καὶ ἀποκαλύπτει πὼς εἶχε ὑποβάλει γι' αὐτὸ τὸν λόγο τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία. Τὸ γράμμα τοῦ Σταματάκη φανερώνει ἀκόμη πὼς τὸ πρόβλημα τῶν κακῶν σχέσεων ἀρχαιολόγων καὶ πολιτικῶν εἶναι πολὺ παλιό. Ἡ ψηφοθηρικὴ σκοπιμότητα, ποὺ καὶ στὶς μέρες μας ἀκμάζει, ἔφθανε τὸ 1874 σὲ σημεῖο ἐγκληματικό. Οἱ ὑπουργοὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ χαλάσουν τὶς σχέσεις τους μὲ ἄλλα κράτη χάριν ἀρχαίων ποὺ βρίσκονται σὲ ξένα μουσεῖα ἀλλὰ ὅταν πρόκειται νὰ διαλέξουν ἀνάμεσα στὶς ψήφους καὶ στὰ ἀρχαῖα, ἡ προτίμησή τους πηγαίνει στὶς ψήφους. Τὸ γράμμα τοῦ Σταματάκη γράφτηκε στὸ Σχηματάρι καὶ τὸ πρῶτο μέρος του ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἐπιστολὴ Σταματάκη πρὸς Εὐστρατιάδη

«Σεβαστέ μοι κ. Εὐστρατιάδη ἐζήτησα τὴν παραίτησίν μου, διότι, ἀφ' οὗ ἐν τῇ ἐκθέσει μου ἐξέθετον τὰς καταχρήσεις τοῦ γραφείου τοῦ Ὑπουργείου ἕνεκα τῶν ὁποίων καὶ εἰς τὸ ἐθνικὸν μουσεῖον καὶ εἰς τὸ δημόσιον ἀνεπανόρθωτοι ζημίαι ἐπῆλθον, δὲν ἐπεθύμουν διὰ τὴν παρρησίαν μου ταύτην τὸ γραφεῖον τοῦ Ὑπουργείου νὰ μοὶ ἀπειλήσῃ μὲ τὴν παῦσίν μου, ἀλλ' ἔκρινα κρεῖττον νὰ παραιτηθῶ τῆς ὑπηρεσίας ἢ νὰ παρίσταμαι ὡς ὑπάλληλος τοῦ ἀρχαιολ. γραφείου ἀπέναντι τῆς ἀναιδοῦς καταπατήσεως τοῦ ἀρχαιολ. νόμου καὶ τῆς ἀσεβείας τοῦ γραφείου τοῦ Ὑπουργείου, ὅπερ παρέδωκεν τὸ ἀρχαιολογικὸν γραφεῖον καὶ τὴν ὑπηρεσίαν του εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐξ Ἀθηνῶν ἀρχαιοκαπήλων Γιαγιάδων, Ἐρνέριδων, Πασσιαλίδων, Παλαιολόγων καὶ λοιπῶν αἰσχροκερδῶν ἑταιρειῶν. Διόρθωσιν τῶν κακῶν δὲν ἐπρότεινα, διότι, ἀφ' οὗ ὑμεῖς ἐπὶ μῆνας πολλοὺς ἀνθίστασθε εἰς τὰς παρανόμους ἀδείας, καὶ οὔτε ἐρωτᾶσθε εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν, οὔτε γνῶσιν πολλάκις ἔχετε, ἂν ἐκδίδωνται τοιαῦται, ἀλλ' ἀγανακτήσαντες διὰ τὴν ἀναιδῆ παράβασιν τοῦ νόμου καὶ τὴν εἰς τὸ ἀρχαιολ. γραφεῖον συσσώρευσιν καὶ ἐπίθεσιν τῶν ἀρχαιοκαπήλων ἐκλείσατε τὸ γραφεῖον ὡς οὐδὲν σημαίνοντες, ἡ ἰδική μου πρότασις περὶ διορθώσεως τῶν κακῶν οὐδὲν ἤθελεν ἐπιφέρει, ἀλλὰ τοὐναντίον ἤθελε δώσει ἀφορμὴν εἰς τὸν ὑπουργὸν νὰ παραγγείλῃ εἰς τὸν ὑμέτερον ὑπάλληλον, ὅστις ἐσυνείθισεν ἤδη μὲ τὴν μεγαλειτέραν εὐκολίαν νὰ συντάττῃ τὰς ἀδείας καὶ νὰ συμβουλεύῃ τοὺς ἐξ Ἀθηνῶν ἀρχαιοκαπήλους πῶς πρέπει νὰ γράφωσι τὰς ἀναφοράς των, ἵνα λάβωσιν ἄδειαν, ἤθελε παραγγείλει λίγα ἢ τοῦτον ἢ τὸν υἱὸν τοῦ Λεβίδη νὰ συντάξωσι κατ' ἐμοῦ ἀπειλητικὸν ἔγγραφον διὰ τὴν παρ-

Ψηφοθηρικὲς ἄδειες ἀνασκαφῶν

ρησίαν μου. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἔκρινα καλὸν νὰ παραιτηθῶ, ἵνα προλάβω τὰς ἐπιπλήξεις καὶ τὰς ἀπειλάς.

Γραφεῖον Ὑπουργείου ἐννόουν καὶ ἐν τῇ πρὸς τὴν ἐφορείαν ἀναφορᾷ μου καὶ ἐν τῷ τηλεγραφήματι καὶ ἐκθέσει μου πρὸς τὸν κ. πρόεδρον, τὸ Ὑπουργεῖον, αὐτὸν τὸν Ὑπουργόν, ὅστις ἄνευ τῆς γνωμοδοτήσεως ὑμῶν ἐπιτρέπει ἀδείας. Τὸ ὑμέτερον γραφεῖον δὲν ἐννόουν παντάπασι, καὶ οὔτε δίκαιον ἦτο νὰ δώσητε εἰς τὴν φράσιν μου ἐκείνην τοιαύτην ἑρμηνείαν, οἵαν ἐδώκατε. Μόνον ἐν τῷ πρὸς τὸν πρόεδρον τηλεγραφήματί μου εἶχον τὴν ἑξῆς πρότασιν «Γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων μὴ ἐπιτρέπῃ ἔκδοσιν ἀδειῶν ἄνευ γνωμοδοτήσεως οἰκονομικοῦ ἐφόρου καὶ δημάρχου». Διὰ τῆς προτάσεώς μου ταύτης ἠθέλησα νὰ ὑποδείξω, ὅτι ὁ Ὑπουργὸς δὲν δύναται νὰ ἐπιτρέπῃ ἀδείας ἄνευ τῆς γνωμοδοτήσεως τοῦ γεν. ἐφ. τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς γνωμοδοτήσεως τοῦ οἰκονομ. ἐφόρου καὶ τοῦ δημάρχου, ἂν τόπος τις εἶναι ἰδιόκτητος ἢ δημόσιος».

Πρόταση πρόσληψης συντάκτη μελετῶν

Ἡ συνέλευση τῆς 26 Ἰουνίου 1874 ἔμελλε νὰ κλείσει μὲ μία ἀπροσδόκητη πρόταση κάποιου ἑταίρου[90], ὁ ὁποῖος ἔμεινε ἄγνωστος. Βλέποντας ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς δὲν πρόκοβε —τὸ τελευταῖο τεῦχος, τὸ ΙΖ΄, τῆς δεύτερης περιόδου ἐκδόθηκε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ χρονιὰ καὶ ἀκολούθησε κενὸ 9 χρόνων— πρότεινε «νὰ δαπανῶνται ἐκ τοῦ ταμείου τῆς Ἑταιρίας χρήματα πρὸς μίσθωσίν τινος, ὅστις ν᾽ ἀσχολῆται ἀποκλειστικῶς εἰς σύνταξιν ἄρθρων διὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα, ἵνα ἐκδίδεται αὕτη συχνότερον».

Ἡ πρόταση ἦταν ἀνεδαφικὴ καὶ ἔδειχνε ὀπισθοδρόμηση. Ἤδη τὰ δύο ἀρχαιολογικὰ στελέχη τῆς Ἑταιρείας, ὁ Κουμανούδης καὶ ὁ Εὐστρατιάδης, ἦταν μαθητὲς τοῦ Boeckh καὶ ἐκεῖνο ποὺ χρειαζόταν τὴ στιγμὴ ἐκείνη τῶν μεγάλων ἀνακαλύψεων καὶ τῶν γιγαντιαίων ἀνασκαφῶν ἦταν περισσότερα πρόσωπα τοῦ ἐπιπέδου τους. Θὰ περάσει μία δεκαετία γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν νέοι μορφωμένοι ἀρχαιολόγοι καὶ ἔκτοτε, ἀπὸ τὸ 1883, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς θὰ ἐκδίδεται κανονικά, γεμάτη σημαντικὲς μελέτες.

Ἔλλειψη εἰδικῶν ἀρχαιολόγων

Στὴν πρόταση τοῦ ἄγνωστού μας ἑταίρου ἀναγκάζεται νὰ ἐπανέλθει ὁ Κουμανούδης μετὰ ἀπὸ 18 μῆνες, στίς 25 Ἰαν. 1876. Ὁμολογώντας τότε[91] ὅτι οὐσιαστικὰ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς διέκοψε τὴν ἔκδοσή της, τὸ ἀποδίδει στὸ ὅτι «ὀλίγιστοι τῶν ἡμετέρων ἢ μᾶλλον οὐδὲ εἷς εἰδικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολεῖται, ὅπως τοῦτο γίνεται ἐν ἄλλοις ἔθνεσι μεγάλοις. Μέγα ἔθνος καὶ ἡμεῖς νὰ γίνωμεν διὰ μιᾶς καὶ νὰ ἔχωμεν οὕτω πολλοὺς τοὺς καὶ εἰς τὰς εἰδικωτάτας τῶν ἐπιστημῶν αὐθορμήτως ἀσχολουμένους, βέβαια δὲν εἶναι δυνατόν, ἅτε παρὰ φύσιν· ἀλλὰ διά τινος ἴσως περιτεχνήσεως ἐν τῇ χρήσει τῶν ὅσων δήποτε τωρινῶν ἡμῶν μέσων πιθανὸν τινὲς τῶν ἐπαισθητοτέρων ἐπιστημονικῶν χρειῶν νὰ θεραπεύωνται». Ἡ ἀπάντηση τοῦ Κουμανούδη στὸν ἑταῖρο δίνεται στὴ συνέχεια τοῦ λόγου του καὶ ἀφοῦ ἐπαναλάβει αὐτολεξεὶ τὴν πρόταση: «Ἀλλ᾽ ὁ τοιοῦτος μισθωτὸς καὶ διαθέσιμος πρὸς τοιοῦτο ἔργον εὑρίσκεται ἆρα γε εὐκόλως;»[92].

Ἡ πρόοδος στὴν ἐπιστήμη

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἀρχαιολόγους ἀγνοοῦν τὸ ἔργο τῶν σκαπανέων τοῦ 19ου αἰ., θεωροῦν αὐτονόητες τὶς γνώσεις ποὺ ἔχουν καὶ νομίζουν πὼς τὰ πράγματα ἦταν πάντα ἔτσι. Ὁ ἱστορικὸς ἐπιστήμων δὲν εἶναι ὅπως ὁ γιατρὸς ἢ ὁ μηχανικός, ποὺ γνωρίζουν ὅτι κάποια ἐποχὴ τοῦ 19ου αἰ.

δὲν ὑπῆρχαν μικρόβια, δὲν ἦταν γνωστὰ στὴν ἐπιστήμη καὶ οἱ ἄνθρωποι πέθαιναν· δὲν ὑπῆρχε τσιμέντο καὶ οἱ κατασκευὲς γίνονταν μὲ πέτρα καὶ ξύλο. Καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία βέβαια ἰσχύει τὸ ἴδιο, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ προβλήματά της δὲν εἶναι τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπως τοῦ γιατροῦ ἢ τοῦ μηχανικοῦ, εὔκολα παραμερίζουμε ἀπὸ τὴ σκέψη μας τὸν δρόμο ποὺ διανύθηκε γιὰ νὰ φθάσει ἡ ἐπιστήμη στὸ σημερινὸ σημεῖο. Καὶ ὁ γιατρὸς δὲν μεταχειρίζεται παλιὰ ἐγχειρίδια ποὺ τοῦ θυμίζουν τὶς ἀτέλειες τῆς ἐπιστήμης του στὸ παρελθόν, μὲ ἄλλο τρόπο ὅμως, μέσα ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, τὴν ἱστορία, θυμᾶται τὴν πορεία τῶν παλιότερων ὁμοτέχνων του.

Τοπογραφία τῆς Ἀθήνας. Παλιὲς ἀπόψεις

Οἱ παλιοὶ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι, ὁ Πιττάκης, ὁ Κουμανούδης, ὁ Εὐστρατιάδης, ὁ Ρουσόπουλος, γνώριζαν καλὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, γνώριζαν τὸ θέατρο τοῦ Ἡρώδου, τὸ Ὀλυμπιεῖο, τὸ στάδιο, τὸ μνημεῖο τοῦ Φιλοπάππου, τὸν Πύργο τῶν Ἀνέμων, τὸ Θησεῖο· ἄλλων μνημείων ὅμως, τῆς Ἀγορᾶς, τοῦ Κεραμεικοῦ, τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, μόνο ἡ ὕπαρξη τοὺς ἦταν γνωστὴ καὶ ἀγνοοῦσαν τὴ θέση τους. Ἔτσι δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνονται περίεργοι οἱ συλλογισμοὶ τῶν παλιῶν ἀρχαιολόγων οὔτε οἱ ἀντιδράσεις τους. Ἡ Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰ. ἦταν ἀκόμη ἕνα σταυρόλεξο ἄλυτο, ὅπου ὁ καθένας μποροῦσε νὰ εἰκάζει ἄκοπα καὶ νὰ ὑποθέτει χωρὶς τὸν φόβο διάψευσης. Ὅταν ὁ Κουμανούδης ἀποκάλυψε στὴ θέση του ὅρο τοῦ Κεραμεικοῦ, τὸν θεώρησε ὡς τὸ πρῶτο σταθερὸ σημεῖο[93] τῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας: «Εἶναι ὁ ὅρος οὗτος ἐκ τῶν πολλῶν ποτε ὁμοίων ἐν διαφόροις τῆς πόλεως μέρεσιν ἀνεστηλωμένων ὁ πρῶτος ἀνευρεθεὶς ὀρθός, καὶ ὡς τοιοῦτος παρέχει ἡμῖν ἐλπίδας ἀνακαλύψεως εἰς τὸ μέλλον καὶ ἄλλων, ἵνα λάβῃ ποτὲ οὕτω σύστασιν ἑδραίαν ἡ γνῶσις τῆς Ἀθηναϊκῆς τοπογραφίας καὶ μὴ κυμαίνηται κατὰ τὰ ἀνεμοφυσήματα τῶν εὐχερῶς πάνυ τοπογραφούντων. Δὲν θέλομεν νὰ εἴπωμέν τι δυσχερὲς κατ᾽ αὐτῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ βαρυθυμήσῃ τις, ἐνθυμούμενος μόνον τὸ ποσάκις καὶ ποσαχῶς κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας δεκαετηρίδας μετετοπίσθη ἐν τοῖς βιβλίοις καὶ τοῖς χάρταις ἡ τῶν πάλαι Ἀθηνῶν ἀγορά». Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ[94] τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν ἀνασκαπτομένων μνημείων στὸ Δίπυλο ἐξακολουθεῖ: «Σκοπὸς μὲν τοῦ Συμβουλίου ἦτο, ὡς εἴπομεν, ἡ ἀναζήτησις καὶ εὕρεσις τοῦ Διπύλου, ἢ αὐτοῦ σωζομένου ἔτι ὑπὸ τὴν γῆν, ἢ τοὐλάχιστον τῆς θέσεώς του κατά τινα ἀρίδηλον τρόπον, ἐν τῇ γραμμῇ τοῦ δυτικοῦ τῆς πόλεως περιβόλου, ὅστις ἤδη τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν μέρει ἐκεῖ ἀναφανεὶς ὅπου ἀνεφάνη, εἶχε καλῶς ἀναιρέσει διὰ τῶν πραγμάτων τὰς εἰκασίας τῶν εὐχερῶς πάνυ τοπογραφούντων ξένων, οἵτινες κατὰ καιροὺς ἐπιφαινόμενοι ὡς κομῆται εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀξιοῦσι νὰ πιστεύωνται ὡς ἄλλα Πυθικὰ μαντεῖα περὶ τῶν ἀνερευνήτων ἐγκάτων τῆς γῆς». Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀμφιβάλλει[95] γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς του: «Μέλλοντες νῦν νὰ ἀφηγηθῶμεν κεφαλαιωδῶς τὰ τῆς ἀνασκαφῆς, εὐθὺς πρῶτον λέγομεν, ὅτι τὸ ζητούμενον Δίπυλον εἰσέτι δὲν εὑρέθη ἀριδήλως, ἢ εὑρεθὲν παρ᾽ ἡμῶν δὲν ἀνεγνωρίσθη δι᾽ ἔλλειψιν τόλμης ἢ σοφίας».

Ποῦ κεῖται τὸ Δίπυλον;

Στοὰ τοῦ Ἀττάλου, ὄχι Γυμνάσιον τοῦ Πτολεμαίου

Τὸ ἴδιο πρόβλημα ταύτισης εἶχε ὁ Κουμανούδης ὅταν ἐρευνοῦσε τὴ στοὰ τοῦ Ἀττάλου. Οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἀρχαιολογοῦντες ἀπέδιδαν στὸ μνημεῖο διάφορες ὀνομασίες. Διηγεῖται γι᾽ αὐτὸ ὁ Κουμανούδης[96], στὶς 2 Ἰουλίου 1861, ὅτι μετὰ τὴν ἀναστολὴ τῶν ἀνασκαφῶν ἐκεῖ, ἔπειτα ἀπὸ δικαστικὴ ἀπό-

Published by John Murray Albemarle Street June 13th 1854

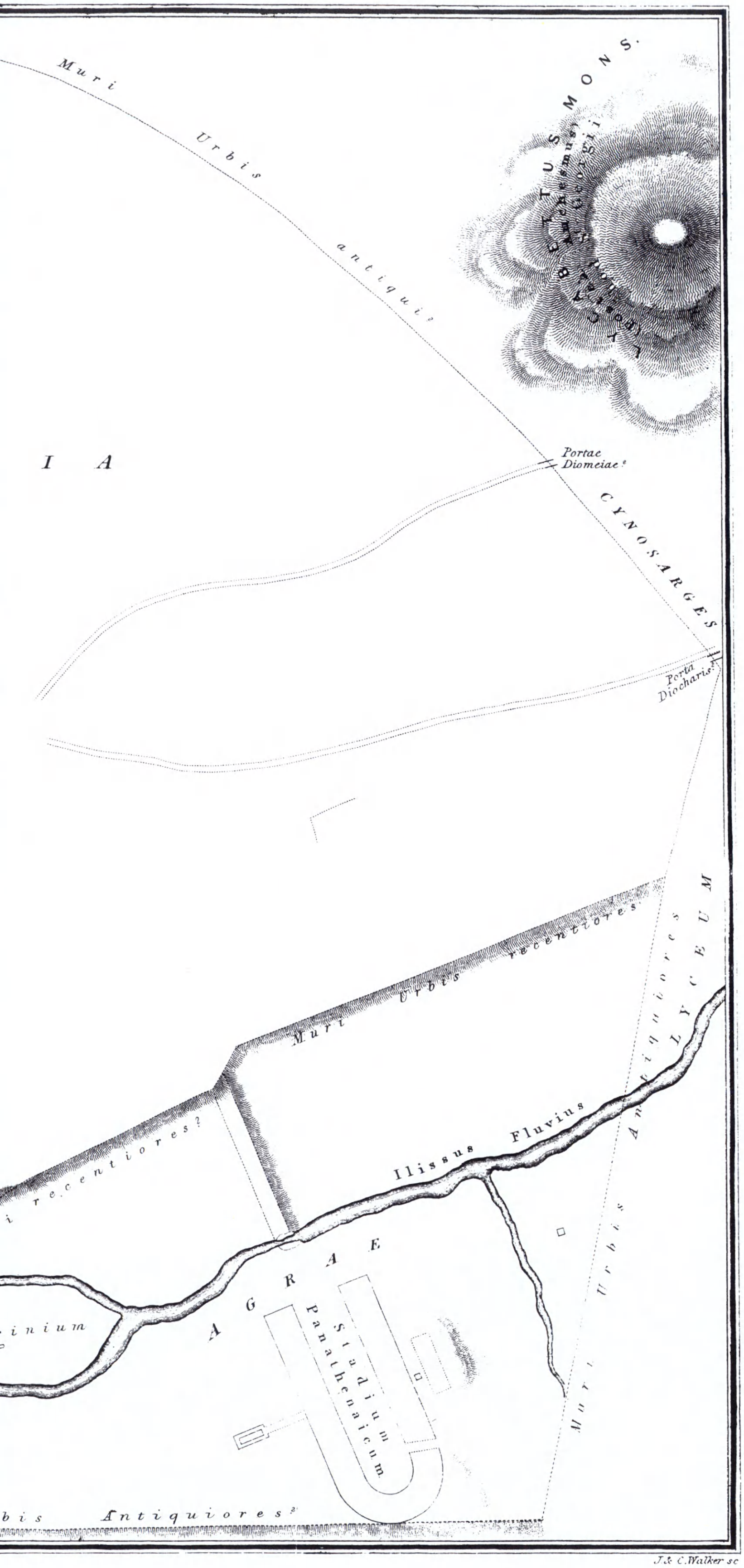

28. Τοπογραφικὸς χάρτης τῆς Ἀθήνας (Chr. Wordsworth, Athens and Attica[3], London 1855) ὅπου σημειώνονται, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς, οἱ θέσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἐκτὸς τῶν τότε θεατῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, τῶν λοιπῶν ἡ θέση ὁριζόταν σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ ἔδινε ὁ κάθε μελετητὴς στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Καὶ σήμερα ἀκόμη, ποὺ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀρχαία τοπογραφία τῆς Ἀθήνας, ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴ θέση τῶν μνημείων ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ.

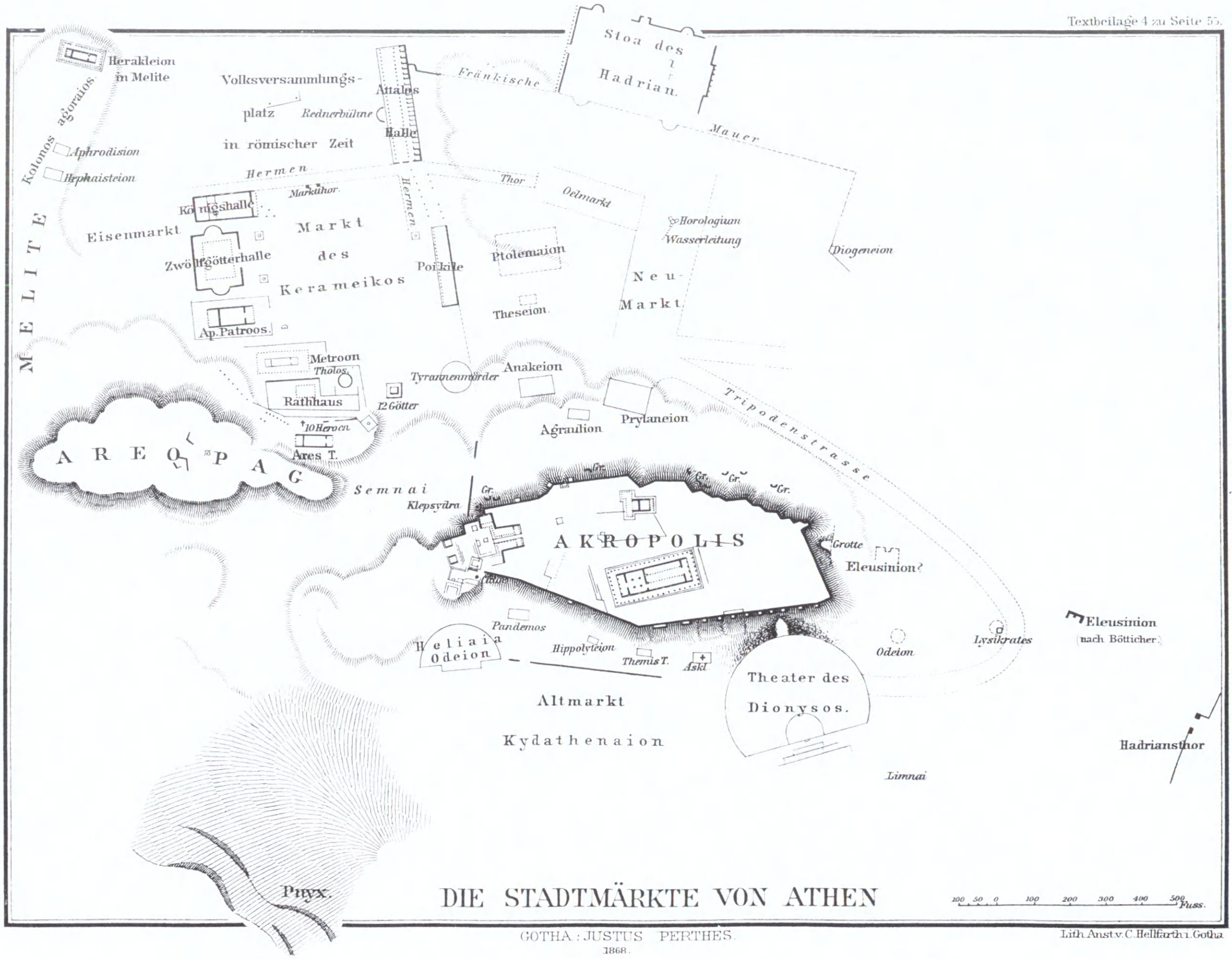

GOTHA: JUSTUS PERTHES.
1868.
Lith. Anst. v. C. Hellfarth i. Gotha

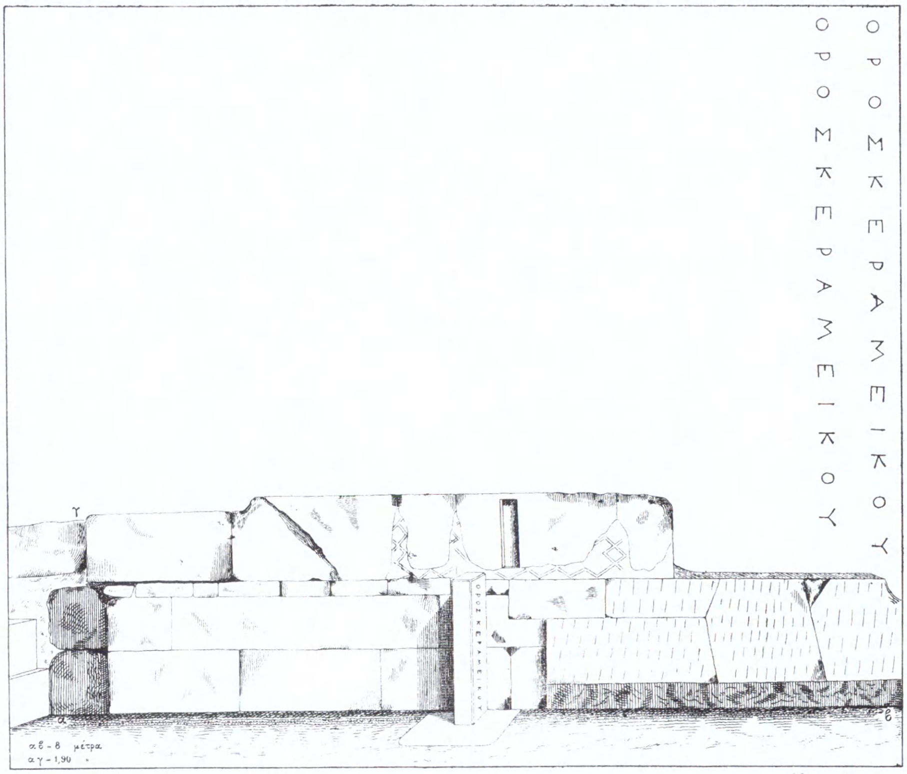

Ἐδ. Λίδορ.

31. Φωτογραφία τοῦ χώρου τοῦ προηγούμενου σχεδιογραφήματος. Ἡ στήλη τοῦ ὅρου (IG II^{2} 2617) ποὺ βρῆκε ὁ Κουμανούδης, ἦταν κατὰ τοὺς λόγους του «λίθου Ὑμηττείου ἐρειδομένη πρὸς τῷ τείχει, ἱδρυμένη δὲ στερεῶς ἐπὶ ἰδίας πωρίνης βάσεως καὶ ἔχουσα ἐπιγραφὴν ἀξιοπερίεργον δὶς τὴν αὐτήν, καὶ κατὰ τρόπον ἰδιόρρυθμον ὅλως καὶ μοναδικὸν ἴσως μέχρι τοῦδε διότι ἐφ' ἑκατέρου τῶν πλατέων προσώπων τῆς στήλης τῶν βλεπόντων ἔνθεν μὲν πρὸς βοῤῥᾶν καὶ ἀνατολάς, ἔνθεν δὲ πρὸς νότον καὶ δυσμὰς ἀναγιγνώσκονται γράμμασι πλαγίοις, φερομένοις δὲ πρὸς τὰ κάτω ἐν ἑνὶ στίχῳ τά· ὅρος Κεραμεικοῦ *(ΠΑΕ 1871/72, 9) (φωτ. DAI τοῦ 1904).*

29. Ἄλλο τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας (E. Curtius, Sieben Karten zur Topographie von Athen (1868) ποὺ παρουσιάζει πρόοδο ἀλλὰ καὶ ὀπισθοδρόμηση σχετικὰ μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Wordsworth.

30. Σχεδιογράφημα τοῦ τείχους τῆς Ἀθήνας, τοῦ Ἰω. Παπαδάκη, ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τοῦ ΒΔ. πύργου τοῦ Διπύλου. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος ὄρθιος στὴ βάση του, ὅρος τοῦ Κεραμεικοῦ (ΠΑΕ 1871/72, παρένθ. πίν.).

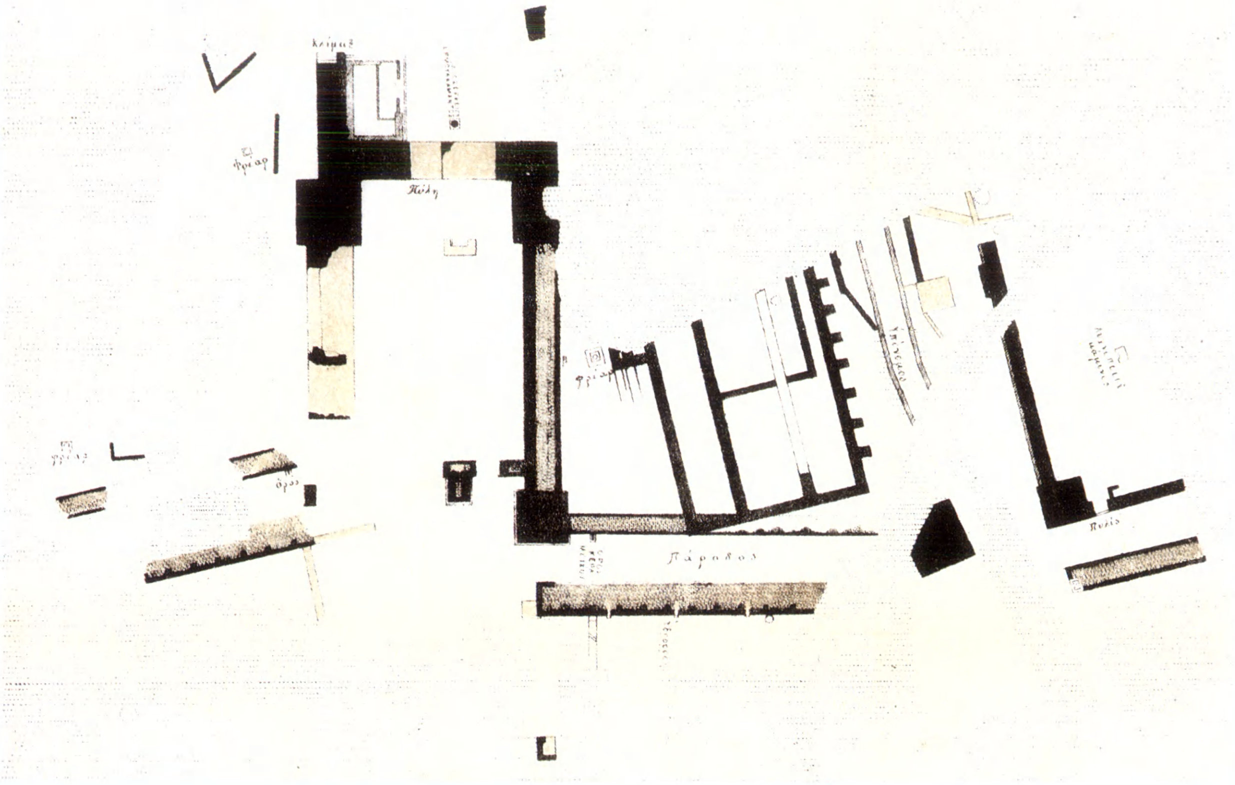
Κλίμαξ
φρέαρ
Πύλη
φρέαρ
ὅρος
Πάροδος

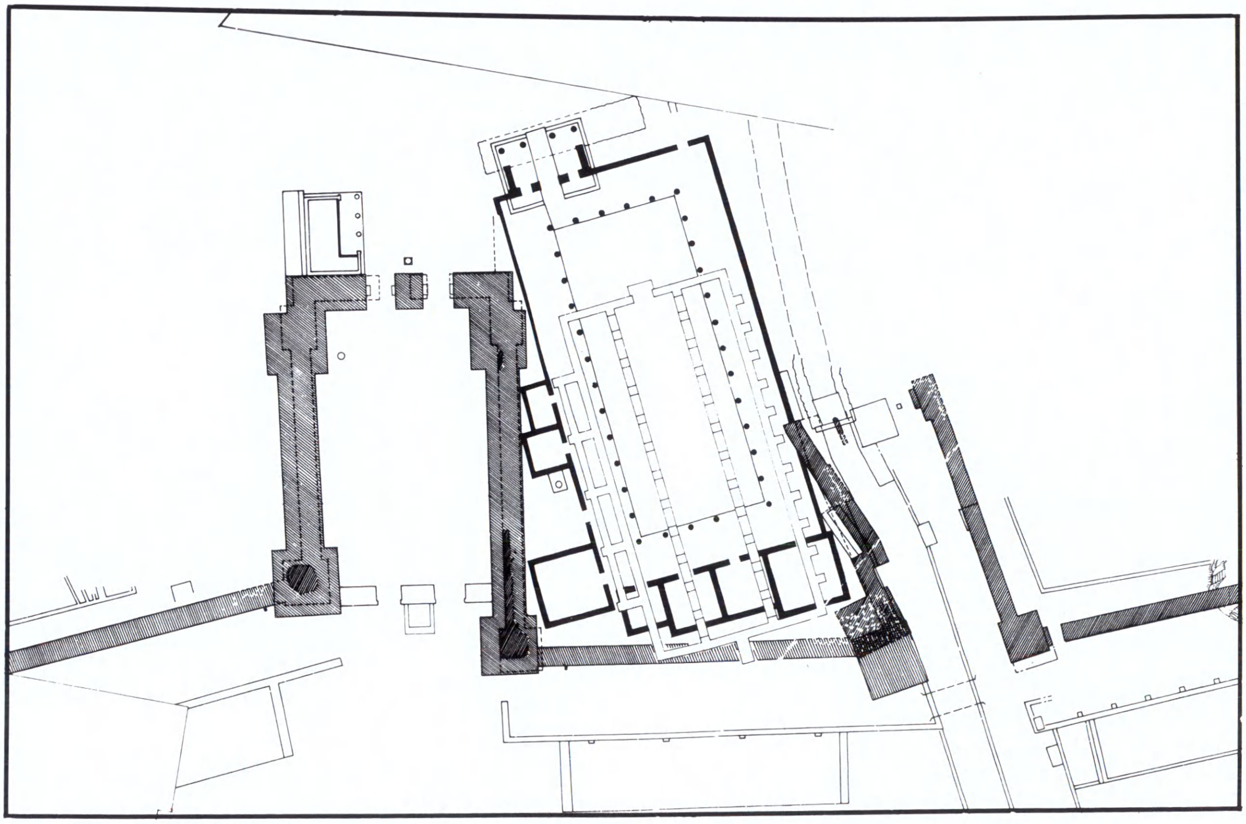

32. Ἄλλο σχεδιογράφημα τοῦ χώρου τοῦ Διπύλου καὶ τοῦ Πομπείου, φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν Ἰω. Παπαδάκη, ποὺ δείχνει τὴν πρόοδο τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀ. Ἑτ. κατὰ τὸ 1873/74. Ἀναφέροντας ὁ Κουμανούδης τί βρέθηκε κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς χρονιᾶς ἐκείνης λέει ὅτι «πύλης ὅμως μιᾶς ἄνοιγμα εὑρέθη βεβαίως ἐν εἰσοχῇ τινι ὀρθογωνίῳ τοῦ ἀρχαίου περιβόλου. Τοῦτο λοιπὸν καὶ ὁ περίβολος αὐτὸς γνωσθεὶς ἐπὶ πλέον ὡς διπλοῦς πάλιν ἀρχόμενος ἀπὸ τῶν ἀντικρὺ τοῦ ὀχετοῦ μερῶν καὶ προχωρῶν πρὸς δύσιν καὶ βοῤῥᾶν, ἔτι δὲ καὶ μία στήλη ὅρου κατὰ χώραν ἱδρυμένη, εἶναι τὰ τρία ὄχι μικρὰ κέρδη τοῦ ἔτους τούτου» (ΠΑΕ 1873/74, 10, παρένθ. πίν.).

φαση, ἔμεινε ἡ πλήρης μορφή του ἀδιευκρίνιστη καὶ ὡς ἐκ τούτου «βέβαιον ὄνομα νὰ δοθῇ εἰς αὐτὸ δὲν εἶναι εὔβουλον, ἐκρατύνθη ὅμως ἐπὶ πλέον μία παλαιοτέρα εἰκασία περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶναι τὸ Πτολεμαίου γυμνάσιον», γνώμη τὴν ὁποία ἐγκαταλείπει[97] τὴν ἑπόμενη χρονιά, ὅταν βρέθηκε τὸ ἐπιστύλιο τῆς στοᾶς μὲ τὰ λείψανα τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς. «Οὕτω λοιπὸν τὸ ὄνομα Πτολεμαίου γυμνάσιον, ὅπερ προπέρυσι καὶ πέρυσιν ἔτι ἀπεδίδετο εἰς τὴν πολύθυρον οἰκοδομὴν ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν ἐν Ἀθήναις διὰ λόγους, οὓς εἴπομεν ἄλλοτε ἔμπροσθεν τῶν μελῶν τῆς ἑταιρίας, σήμερον ἀπομακρύνεται καὶ ἔρχεται ἀντ' αὐτοῦ τὸ Ἀττάλου στοά, ἵνα, ὡς ἐλπίζω, μείνῃ διηνεκές».

1863. Εὕρεση τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Δεξίλεω. Ταύτιση τοῦ Κεραμεικοῦ

Τὸ 1863 δὲν ἦταν γνωστὴ ἡ θέση τοῦ Κεραμεικοῦ. Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βάσης τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Δεξίλεω ἐπέτρεψε στὸν Ἀθαν. Ρουσόπουλο, καθηγητὴ τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο καὶ διευθυντὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, νὰ ταυτίσει τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο τῆς Ἀθήνας, γνωστὸ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ θέση δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ. Διηγεῖται[98] ὁ Ρουσόπουλος: «Ἀλλ' ὁπόση ὑπῆρξεν ἡ χαρά μου, ὅταν καθαρισθέντος τοῦ ὄπισθεν τοῦ ἀναγλύφου ἀνεστραμμένως κειμένου μαρμάρου ἀντέγραψα τὴν ὑποκάτω ὑπ' ἀριθμὸν 343 κειμένην ἐπιγραφήν, μεγάλα καὶ καλὰ γράμματα ἔχουσαν, συναισθάνονται οἱ γνωρίζοντες τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ κατανοοῦσιν οἱ ἀναγνῶσται τοῦ Παυσανίου καὶ ἐξετασταὶ τῆς τοπογραφίας Ἀθηνῶν. Ἤδη πρὸ δύο ἐτῶν ἔτρεφα τὴν ἰδέαν, ἣν ἐκ τῶν αὐτόθι τότε χάριν τῆς ὁδοποιΐας γενομένων ἀνασκαφῶν, συνέλαβα, καὶ πολλοῖς εἶπα, νῦν δὲ ἔχομεν καὶ ἀπόδειξιν ἐκ τῆς παρούσης ἐπιγραφῆς, συσχετισμένης μετὰ τριῶν τοῦ Παυσανίου χωρίων, ὅτι ἐνταῦθα ἐν τῷ Κεραμεικῷ ἐσμέν. Νῦν διευκολύνεται ἡ ἑρμηνεία τοῦ περιηγητοῦ, διαφωτίζεται δὲ καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν τοπογραφία, ἧς παρὰ τὴν θέσιν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν δύο θεάτρων, τοῦ Ὀλυμπιείου, τοῦ Ἰλισσοῦ, τοῦ σταδίου, καὶ παρέργων τινῶν οὐκ οἶδα τί μέχρι τοῦδε ἦν ἀσφαλὲς καὶ ἀναμφισβήτητον, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, καὶ τὸ φανερώτατον μνημεῖον, τὸ Θησεῖον ἐν ἀμφιβολίᾳ κεῖται». Τὰ σήμερα αὐτονόητα λοιπὸν δὲν ἦταν πάντοτε αὐτονόητα, καὶ δὲν πάει πολὺς καιρὸς ἀπὸ τότε.

33. Ὁ Κεραμεικός, τὸ Δίπυλο καὶ τὸ Πομπεῖο. Σχέδιο τοῦ W. Hoepfner (1971), ποὺ εἰκονίζει τὴ σημερινὴ μορφὴ τῶν μνημείων τὰ ὁποῖα ἔφεραν στὸ φῶς οἱ ἔρευνες τῆς Ἀ. Ἑτ. καὶ ἀργότερα τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (W. Hoepfner, Das Pompeion, Athen 1971).

34. Ὁ ταφικὸς δρόμος τοῦ Κεραμεικοῦ. Ἀριστερὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Δεξίλεω, τοῦ ὁποίου ἡ πώρινη κρηπίδα δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ, δεξιὰ ὁ ταῦρος τοῦ Διονυσίου Κολλυτέως. Ὁ ταφικὸς δρόμος βρίσκεται ἀκόμη σὲ ἐπίπεδο πολὺ ὑψηλότερο τοῦ ἀρχαίου. Μὲ συμπληρωματικὲς ἔρευνες καὶ ἐργασίες τῆς Ἀ. Ἑτ. μὲ τὴ συνεργασία τοῦ A. Brueckner ἀποκαταστάθηκε τὸ πραγματικὸ ἐπίπεδο τῆς ταφικῆς ὁδοῦ. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσει κανεὶς πὼς δύο ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τῆς εἰκόνας προστατεύονται μὲ στέγαστρα καὶ πλέγματα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν καιρικῶν μεταβολῶν καὶ τὶς δυσμενεῖς διαθέσεις τῶν περαστικῶν (φωτ. DAI τοῦ 1904).

35. Ὁ πίσω τοῖχος τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους (197-159 π.Χ.), κάτω ἀπὸ τὸν Περίπατο. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μνημείου ὑπῆρξε μεγάλο ἐπιχείρημα τῆς Ἀ. Ἑτ. ποὺ ἔφερε σὲ πέρας ὁ γραμματέας της Στ. Ἀ. Κουμανούδης (φωτ. DAI τοῦ 1966).

Στοὰ τοῦ Εὐμένους

Γιὰ τὴ στοὰ τοῦ Εὐμένους εἶχε εἰπωθεῖ[99] «ὅτι εἶναι ἴσως ὑδραγωγεῖον τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων, οἱ δέ, ὅτι εἶναι κτίσμα οἱονδήποτε τῶν ἐκ Φλωρεντίας δουκῶν Ἀκκιαϊουόλων (ἀπιθανώτατον τοῦτο)· καὶ τέλος οἱ παλαιότατοι τῶν τοπογράφων, ὅτι εἶναι λείψανον τῆς Εὐμενείου στοᾶς», ἄποψη πρὸς τὴν ὁποία κλίνει καὶ ὁ Κουμανούδης. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ὅμως μιλάει[100] πάλι γιὰ τὴν ἑκατονεξηκοντάμετρο στοά, «ἥτις δὲν ἔλαβε ἀκόμη ὁριστικὸν ὄνομα, ἀφοῦ σχεδὸν ἀπώλεσε τὸ πρότερον τὸ Εὐμένειον».

Ὠφέλεια τῆς φιλολογίας ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς

Στὴ συνέλευση τῆς 25 Ἰανουαρίου 1876 ὁ Φίλιππος Ἰωάννου θίγει[101] στὸν παραινετικὸ λόγο του θέματα ἤδη γνωστά, τὴν ὠφέλεια ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων, τὸ σκότος τῆς τουρκοκρατίας, τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐπιτεύξεις τῶν ἐλεύθερων Ἑλλήνων καὶ τὶς νέες γνώσεις ποὺ μᾶς χαρίζουν τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Τονίζει ἰδιαίτερα τὶς ἔρευνες τοῦ Σταματάκη στὴ Βοιωτία: «διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων ἀνεκαλύφθησαν καὶ ὅροι τινὲς Βοιωτικοὶ καὶ τύποι γραμματικοὶ τῆς αἰολικῆς διαλέκτου, οὔτ' ἐν τῷ περὶ διαλέκτων βιβλίῳ τοῦ Ἀρηνσίου περιεχόμενοι, οὔτε ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς ἐπιγραφαῖς τοῦ Βοικίου, οὔτε ἄλλοθεν πρότερον γνωστοὶ εἰς τοὺς περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀσχολουμένους». Τὸ χρηματικὸ θέμα, ὅπως εἶναι φυσικό, τὸν ἀπασχολεῖ[102] καὶ πάλι, κυρίως γιὰ νὰ κακίσει τοὺς Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ οἱ ὁποῖοι δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς ἐκκλήσεις τῆς Ἑταιρείας. Ἰδιαίτερα ὅμως τὴ χρονιὰ αὐτὴ «οἱ ἐν Τεργέστῃ Ἕλληνες ἐκώφευσαν πρὸς τὴν φωνὴν τῆς ἀπαύστως γυμνουμένης πατρίδος των καὶ ἐδείχθησαν πρὸς τὰ φθειρόμενα ἢ ὑπ' ἀσυνειδήτων ἀρχαιοκαπήλων κρυφίως ἐξαγόμενα μνημεῖα τῶν προγόνων των ψυχροὶ καὶ ἀνάλγητοι. Ἐνῷ οἱ ῥηθέντες εὔποροι ὁμογενεῖς δαπανῶσι πολλάκις εἰς μίαν μόνην ἑσπερίδα, εἰς ἓν μόνον ἑσπερινὸν τεϊοπόσιον ἑκατοντάδας φράγκων, δὲν ἐδύναντο ἄρα νὰ δαπανήσωσιν ὑπὲρ τῶν προγονικῶν αὐτῶν μνημείων, ὑπὲρ τῆς τιμῆς τῆς πατρίδος των οὔτε μίαν φράγκων δεκάδα;» Οἱ Ἕλληνες τῆς Μαγκεστρίας, τοῦ Μάντσεστερ, ἐπίσης δὲν βοήθησαν χρηματικῶς, ἀλλὰ γι' αὐτοὺς ὁ Φίλιππος Ἰωάννου ἔχει κάποια δικαιολογία[103], φταίει ὁ πρόξενος ὁ ὁποῖος «οὐδ' ἀπεσφράγισε τὸν φάκελλον τῶν δελτίων τοῦ λαχείου, ἀλλὰ ἀπέστειλεν αὐτὸν πρὸς ἡμᾶς ὅπως τὸν ἔλαβε».

Οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν βοηθοῦν τὴν Ἀ. Ἑτ.

Σύμπτωση πολιτικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ ἔτους

Τὴν ἴδια μέρα, στὶς 25 Ἰανουαρίου 1876, παρουσίασε ὁ Κουμανούδης τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὸ διάστημα Ἰουνίου 1874 - Δεκεμβρίου 1875. Στὸ ἑξῆς τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔτος θὰ συμπίπτει μὲ τὸ πολιτικό. Δὲν ἔχει συνταρακτικὰ εὑρήματα νὰ παρουσιάσει, περισσότερο τὶς δυσχέρειες τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας τονίζει, ποὺ δείχνουν καὶ τὴ δυσκολία στὶς σχέσεις μὲ τοὺς πολίτες. Γιὰ κάποια ἀρχαῖα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθοῦν σὲ ἰδιωτικὸ χῶρο λέει[104] ὅτι «δὲν ἠδυνήθημεν νὰ παρακολουθήσωμεν, διότι ἤδη εἴχομεν φθάσει τὸ τρομερὸν τῇ ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρίᾳ πρᾶγμα καὶ ὄνομα — ὅρια ἰδιοκτήτου ἀγροῦ».

Φθορὲς στὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τὰ παιδιὰ

Ὁ σεβασμὸς τῶν κατοίκων τῆς πόλης πρὸς τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἐρευνοῦσε ἡ Ἑταιρεία δὲν φαίνεται νὰ ἦταν μεγάλος, ὅπως ἄλλωστε γίνεται καὶ σήμερα. Τὴν καλὴ διατήρηση ἀρχαίου οἰκήματος στὴν περιοχὴ τῆς μεγάλης Στακτοθήκης[105] τὴν ἐξαρτᾶ[106] ἀπὸ τὰ παιδιὰ ποὺ παίζουν ἐκεῖ, «ὅσον χρόνον εὐδοκήσωσι τὰ ἀγυιόπαιδα τῆς πλησίον συνοικίας. Διὰ πᾶν δὲ ἐνδεχόμενον ἐκδίδεται σήμερον σχέδιον αὐτῶν».

36. Τὰ Προπύλαια ἀπὸ Ἀνατολῶν. Ἀριστερὰ ὁ φράγκικος πύργος, ποὺ κατεδαφίστηκε τὸ 1874 ἀπὸ τὴν Ἀ. Ἑτ. μὲ ἔξοδα τοῦ Σλῆμαν. Στὸν πύργο αὐτὸν βρισκόταν φυλακισμένος ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος· ἐκεῖ δολοφονήθηκε στὶς 4 Ἰουλίου 1825 ἀπὸ τὸν Γκούρα καὶ τὸ σῶμα του ρίχτηκε στὸ κενὸ γιὰ νὰ γίνει πιστευτὴ ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἀπόπειρας ἀπόδρασής του ἀπὸ τὸν πύργο. Ἡ κατεδάφιση τοῦ πύργου προκάλεσε ἀντιδράσεις ἔντονες (φωτ. Μουσείου Μπενάκη τοῦ 1870).

Κατεδάφιση τοῦ πύργου τῶν Προπυλαίων

Στὴ λογοδοσία του ὁ Κουμανούδης θίγει ἕνα θέμα ποὺ προκάλεσε θόρυβο καὶ ἀντιρρήσεις στὴν ἐποχή του καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο συζητήσεων, τὴν κατεδάφιση τοῦ φράγκικου πύργου τῶν Προπυλαίων, τοῦ τελευταίου μεγάλου νεώτερου (σὲ σχέση μὲ τὰ ἀρχαῖα) κτίσματος στὴν Ἀκρόπολη. Ἡ γνώμη τοῦ Κουμανούδη καὶ τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν τύχη τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τῶν νεωτέρων κτηρίων ποὺ βρίσκονταν μαζὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἦταν σαφὴς καὶ ἀπαρασάλευτη, πλήρης καθαρισμὸς τοῦ μνημείου μὲ τὴν ἀπομάκρυνση ὅσων δὲν ἀνῆκαν στὴν ἐποχή του.

Δωρεὰ τοῦ Σλῆμαν

Χάρη σὲ δωρεὰ τοῦ Σλῆμαν ὁ πύργος κατεδαφίστηκε, τὰ Προπύλαια ἐλευθερώθηκαν[107] καὶ ἔτσι «ἀνεδείχθη ἡ ἑτέρα τῶν πτερύγων τοῦ Μνησικλείου ἀρχιτεκτονήματος κατὰ τὸ ἀρχικόν της σχέδιον καὶ ἀποκατεστάθη ἡ Ἑλληνικὴ φυσιογνωμία τοῦ τηλαυγοῦς προσώπου τῆς ἀκροπόλεως καθαρὰ καὶ ἀμιγὴς παντὸς ὀθνείου, ἐφ᾽ οἷς πᾶσι χάριν ὁμολογοῦμεν εἰς τὸν αἴτιον».

Ἀντίδραση στὴν κατεδάφιση

Οἱ ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ ἐγχείρημα τῆς Ἑταιρείας ἦταν σφοδρές. Ἤδη ἡ ἐποχὴ τοῦ ἄκριτου κλασικισμοῦ εἶχε περάσει. Τὰ λείψανα τοῦ μεσαίωνα ἀντιμετωπίζονταν μὲ σοβαρότητα. Ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὰ ἑλληνικὰ πράγματα, δὲν ἦταν μόνον, κατὰ τὴ φράση τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ, «στηλογραφία ἐπονείδιστος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων». Ὁ Κουμανούδης ὅμως στὴν ἀπολογία τῆς

Γιατί πρέπει νὰ γίνονται οἱ κατεδαφίσεις

κατεδάφισης περνᾶ στὴν ἐπίθεση. Μὲ τρία ἄρθρα του στήν «Παλιγγενεσία», ποὺ ἀναδημοσιεύτηκαν στό «Ἀθήναιον»[108], περιγράφει τὰ ἀρχαῖα λείψανα ποὺ βρέθηκαν ἀνάμεσα στὶς πέτρες τοῦ πύργου καὶ πιστεύει ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ δίνει μποροῦν «νὰ μεταπείσωσι ἐνίους τῶν παρ᾽ ἡμῖν γενικῶς πεπαιδευμένων, οἵτινες ἐφρόνουν καὶ ἔτι φρονοῦσιν, ὅτι δὲν εἶναι εὔλογον νὰ δαπανήσῃ ἡ ἀρχαιολογικὴ Ἀθηνῶν ἑταιρία χιλιάδας δραχμῶν τοῦ ἀγαθοῦ Σχλιεμάννου ἵνα καταστρέψῃ μνημεῖον, ὡς αὐτοὶ λέγουσιν, ἱστορικόν, τοῦ ὁποίου ὅμως οὔτε τὴν ἐποχὴν οὔτε τὸν κτίστην ἠξεύρουν νὰ μᾶς εἴπωσι, Γάλλους μόνον δοῦκας Δελαρόχας καὶ Ἰταλοὺς Ἀκκιαϊουόλους ἀναφέροντες, ἀναποδείκτως ὅλως. Οὗτοι λοιπὸν δὲν βλάπτει νὰ μάθωσιν, ὅτι δι᾽ ὃν λόγον κατεδαφίσθησαν ἄλλοτε τὸ Τζαμίον τὸ ἐν τῷ Παρθενῶνι καὶ ἡ ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ κόγχη τοῦ χριστιανικοῦ ἱεροῦ, τὸ κανονοστάσιον τὸ ἐπὶ τῶν Προπυλαίων, ἡ Πυργιώτισσα ἡ πρὸ τῆς Ἀττάλου στοᾶς, τὸ λεγόμενον πρυτα-

Ἱστορικὰ μνημεῖα ἀλλὰ χρόνων βαρβάρων

νεῖον τὸ ἐν ὁδῷ Ἁδριανοῦ, τὸ ἐπὶ τῶν στύλων τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ἀσκητήριον Μωαμεθανοῦ δερβίση καὶ τόσα ἄλλα ἱστορικὰ βεβαίως καὶ αὐτὰ μνημεῖα ὅπως δήποτε, ἀλλ᾽ ἐν χρόνοις βαρβάροις ἐνιδρυθέντα ὅπου καὶ ὅπως δὲν ἔπρεπε, δι᾽ ὅν, λέγομεν, λόγον καὶ ἄλλα ἔτι θὰ κατεδαφισθῶσι τοιαῦτα κτίσματα, ἂν σωφρονῇ ἡ κυβέρνησις ἡμῶν καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρία, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐγένετο καὶ ἡ κατεδάφισις τοῦ ἐπὶ τῆς νοτίου πτέρυγος τῶν Προπυλαίων πύργου, ἵνα δηλαδὴ προβῇ εἰς ὄψιν ἡμῶν ἓν τέως ἀόρατον μέρος ἀρχαίου λαμπροῦ οἰκοδομήματος καὶ προσθέσῃ οὕτω τὴν ἐξ ἑαυτοῦ καλὴν ἁρμονίαν εἰς τὰ λοιπὰ συνημμένα αὐτῷ μέρη τὰ πρότερον καθαρισθέντα. Ἂν δέ τι καὶ ἄλλο ἐκ τῆς κατεδαφίσεως κέρδος ἠλπίζετο, τοῦτο ἦτο ἐπίμετρον, ὄχι πάντως ἀπαιτητόν»[109].

Πύργος Προπυλαίων, ἀντίδραση Φρῆμαν

Στήν «Κλειὼ» τῆς 13/25 Αὐγ. 1877 δημοσιεύτηκε ἄρθρο τοῦ Ε. Φρῆμαν μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν», μὲ τὸ ὁποῖο καταφερόταν κατὰ τῆς κατεδάφισης τοῦ πύργου: «τοιαύτης ἀκολάστου βαρβαρότητος αἴτιος ὑπάρχει ὁ κ. Σχλίεμαν· ἐπεθυμοῦμεν δὲ νὰ μάθωμεν καὶ τοὺς Ἕλληνας συνενόχους του. Ὁ πύργος ἐξηφάνισται. Σπουδαιότατον μνημεῖον μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς κατηδαφίσθη ἐπὶ τῇ ἀλλοκότῳ προφάσει μήπως ὑποκάτωθεν αὐτοῦ

Ἀπάντηση Λυσ. Καντα ντζόγλου

εὑρεθῶσιν ἐπιγραφαί»[110]. Στὸν Φρῆμαν ἀπάντησε ὁ Λύσανδρος Καυταντζόγλου[111]. Τὸ πρόβλημα ὅμως παραμένει, θεωρητικά, καὶ σήμερα. Τότε τὸ Συμβούλιο δὲν εἶχε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν ἐνεργειῶν του καὶ μὲ ὁδηγὸ τὶς πεποιθήσεις του προχώρησε στὴν κατεδάφιση καὶ ἄλλων μεσαιωνικῶν ἢ βυζαντινῶν μνημείων χωρὶς ἐνδοιασμούς «ἐν τοιούτῳ ἱερῷ τόπῳ ἀσεβὲς καὶ ἀνάρμοστον, νομίζομεν, εἶναι νὰ διατηρῶνται τὰ ἀμαυρὰ μνημεῖα τῶν ἐπελθόντων ρευμάτων τῆς βαρβαρότητος», λέει ὁ Καυταντζόγλου[112].

1876. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν

Τὸ 1876 εἶναι σημαντικὴ χρονιὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία. Ἀπὸ τὶς 26 Ἰουλίου ὣς τὶς 4 Δεκεμβρίου ἔκανε στὶς Μυκῆνες ὁ Σλῆμαν, ἐν ὀνόματι τῆς Ἑταιρείας, τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ μὲ Ἕλληνα ἐπίτροπο τὸν Παναγιώτη

37. Ὁ Ἐρρίκος Σλῆμαν (1822-1890), ὁ ἀνασκαφέας τῶν Μυκηνῶν. Οἱ διαπραγματεύσεις μεταξὺ αὐτοῦ, τοῦ Ὑπουργείου καὶ τῆς Ἀ. Ἑτ. γιὰ τὴ χορήγηση τῆς ἄδειας τῆς ἀνασκαφῆς συνάντησαν δυσκολίες, ποὺ ξεπεράστηκαν χάρη στὶς σχέσεις του καὶ κυρίως τὴν ἐπιθυμία τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας νὰ δεῖ τὶς Μυκῆνες ἐρευνημένες. Τὸ ἐδῶ πορτραῖτο εἶναι τοῦ Sydney Hodges, φιλοτεχνημένο τὸ 1877 στὸ Λονδίνο, ὅταν ὁ Σλῆμαν ἦταν 55 ἐτῶν (Museum für vor- und Frühgeschichte, Berlin).

Σταματάκη. Ὁ Σλῆμαν ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία νὰ τοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ χρηματοδοτήσει τὴν ἀνασκαφὴ μὲ μόνο δικαίωμα τὴν πρώτη δημοσίευση καὶ ἀπεικόνιση τῶν εὑρημάτων. Ἡ Ἑταιρεία ζήτησε τὴν ἄδεια τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ τὸ Ὑπουργεῖο χορήγησε μὲ τὸ παρακάτω ἔγγραφο[113]:

Ἄδεια τοῦ Ὑπουργείου

«Μετὰ μεγίστης εὐχαριστήσεως τὸ Ὑπουργεῖον πληροφορεῖται τὰ τῆς ἡμετέρας ὑπ᾽ ἀριθ. 405 ἀναφορᾶς, ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία εὗρε τὰ μέσα

38. Ἄποψη μέρους τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Α τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σλῆμαν (28 Ἰουλίου - 4 Δεκεμβρίου 1876). Ὁ ἀνασκαφέας χρησιμοποίησε μέγα πλῆθος ἐργατῶν καὶ τοῦτο προκαλοῦσε δυσθυμία στὸν ἀντιπρόσωπο τῆς Ἀ. Ἑτ. Παναγιώτη Σταματάκη. Τὸν τρόπο τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν καὶ τῆς πληρωμῆς τους περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ Σλῆμαν, σὲ ἐπιστολή του τῆς 6 Ἀπριλίου 1874 πρὸς τὸν τότε ὑπουργὸ Παιδείας Ἰω. Βαλασόπουλο: «Tous mes ouvriers travaillent à tant de leptas par mètre cube (εἰς ἀποκοπὴν) de la même manière comme la Société Archéologique d'Athènes fait travailler dans toutes ses fouilles εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα et ailleurs». Κάτω δεξιὰ ἡ Σοφία Σλῆμαν καὶ ἐπάνω, ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες τοῦ περιβόλου, ὁ Παναγιώτης Σταματάκης, στὴ μόνη γνωστὴ ἀπεικόνισή του. Ἡ ἀνασκαφὴ κόστισε 30.000 δραχμὲς στὸν Σλῆμαν καὶ 4.000 στὴν Ἑταιρεία (φωτ. DAI τοῦ 1876).

ἵνα ἀνασκάψῃ αὐτὴ τὰς Μυκήνας, ὅπερ ἀπὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου καὶ τὸ Ὑπουργεῖον ηὔχετο καὶ ἡ Ἑταιρία ἐπεθύμει. Παρέχον δὲ Ὑμῖν τὴν πρὸς τοῦτο ζητουμένην ἄδειαν τὸ Ὑπουργεῖον εὔχεται μὲν πλουσίας τὰς ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ἀνακαλύψεις, πέποιθε δὲ ὅτι θέλει καταβληθῆ ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας ἡ δέουσα φροντίς, ὅπως τὰ ἀνακαλυπτόμενα συλλέγονται μὲν μετὰ τῆς μεγίστης ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς, ὅσα πρέπει νὰ συλλεχθῶσιν εἰς συλλογὴν καὶ καταγράφονται ἀκριβῶς ὑπὸ τοῦ ἐπιτηρητοῦ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς ἡμερολόγιον ἐνδελεχῶς τακτικόν. Θέλομεν δὲ ἀναγγείλει εἰς τὰς ἁρμοδίους ἀρχὰς τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας καὶ διατάξωμεν αὐτάς, ἵνα παράσχωσιν πᾶσαν συνδρομὴν εἰς τὰς ἐργασίας της, ἅμα κοινοποιηθῇ ἡμῖν ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας, τίς μέλλει νὰ κατασταθῇ ἐπίτροπος αὐτῆς ἐν τῇ ἀνασκαφῇ ταύτῃ».

Λόγος Κουμανούδη

Ἡ ἔκθεση τοῦ Κουμανούδη[114] γιὰ τὴν ἀνασκαφή, ἐνθουσιώδης, δὲν προσφέρει ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα, δὲν παραλείπει ὅμως νὰ τονίσει ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν εὑρημάτων θὰ δείξει «ὁπόσον μεγάλης σημασίας εἶναι τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τῶν παναρχαίων χρόνων εἰς οὓς εὐλόγως ὑποτίθεται ὅτι ἀνήκουσιν. Ἡ δὲ πατρὶς ἡμῶν πλέον ἢ ὅσον μέχρι τοῦδε ζηλωτὴ θέλει παρίστασθαι εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου, ἅτε εὐτυχήσασα νὰ γίνῃ κάτοχος καὶ τοιούτου μοναδικοῦ εἴδους ἀρχαιοτήτων, οὐχ ἧττον δὲ θὰ εὐδαιμονίζωσι πάντες καὶ τὸν παραγαγόντα αὐτὰ εἰς φῶς ἄνδρα καὶ θὰ εὐγνωμονῶσιν αὐτῷ διηνεκῶς».

Γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ ἀνασκαφή, τὴν περιγραφή της καὶ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς της, ὑπάρχει μακρότατη φιλολογία. Ὡς σήμερα δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ τρόπος ποὺ εἶδε τὴν ἀνασκαφὴ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἁρμόδιος ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ὁ Παναγιώτης Σταματάκης, ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος μὲ συχνὲς ἀναφορές του ἐνημέρωνε τὸ Ὑπουργεῖο καὶ τὸ Συμβούλιο γιὰ τὴν πρόοδο καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Σταματάκη, ποὺ δημοσιεύεται[115] ἐν συνεχείᾳ καὶ κυρίως ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα εἶναι φανερὸ γιατὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Σλῆμαν δὲν ἦταν καλές, ὅπως ἐπίσης καὶ ποιὸς ἦταν ὁ αἴτιος γιὰ τὴ διάσταση αὐτή. Ἂν ὁ Σταματάκης δὲν δικαιώθηκε ὣς τώρα, τοῦτο εἶναι ἄλλη ἱστορία, ἡ ὁποία ἀξίζει νὰ ἐξεταστεῖ διεξοδικά.

Ὁ Π. Σταματάκης ἐπόπτης τοῦ Σλῆμαν

Ἐπιστολὴ Σταματάκη πρὸς Καστόρχη

«Ἐν Χαρβάτι Μυκηνῶν τῇ 4 Αὐγούστου 1876. κ. Καστόρχη. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἤρξαντο τὴν προπαρελθοῦσαν δευτέραν διὰ 55 ἐργατῶν ἔσω τῆς μεγάλης πύλης τῆς ἀκροπόλεως Μυκηνῶν, ἐν ᾗ θέσει ἀπεφασίσθη, παρόντων καὶ ὑμῶν. Μέχρι τῆς σήμερον ἐκαθαρίσθη ἔκτασις ἔχουσα μῆκος 22 μ.γ. πλάτος 20 καὶ βάθος 2-4 μ.γ. Εἰς διάφορα βάθη τῆς καθάρσεως ἐπαρουσιάσθησαν πολλὰ καὶ διάφορα ἀντικείμενα, ἄγνωστα εἰς τὰς συνήθως ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς ἐν Ἑλλάδι ἤτοι α΄) μετάλλινα, ἐργαλεῖα καὶ λαβαὶ ἐργαλείων, νομίσματα κ.λ.π. β΄) λίθινα, ἐργαλεῖα διάφορα, προϊστορικῆς ἐποχῆς κατὰ τὸν κ. Σχλιέμαν. γ΄) πήλινα, εἰδώλια καὶ τεμάχια εἰδωλίων, οἷα καὶ τὰ ἐν Τίρυνθι παρουσιασθέντα, παρόντων καὶ ὑμῶν, πρ. ἐπ. κατὰ Σχλ. δ΄) λίθινοι καὶ πήλινοι σφόνδυλοι διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν. ε΄) ἀναρίθμητα τεμάχια πηλίνων ἀγγείων φερόντων διάφορα κοσμήματα, ὧν τινὰ μὲν φέρουσι ἀνθρώπων μορφὰς καὶ ζώων, τινὰ δὲ φέρουσι κοσμήματα ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν τοῦ ἀγγείου ἅπαντα κατὰ Σχλ. προϊστορικῆς ἐποχῆς. Ἐγὼ δὲν ἀπήντησα μέχρι τοῦδε τοι-

Εὑρήματα ἀνασκαφῆς Μυκηνῶν

αὗτα ἀγγεῖα εἰς ὅσας ἀνασκαφὰς ἐνήργησα. Συλλέγονται δὲ οὐχὶ ἅπαντα τὰ τεμάχια, ἀλλὰ τὰ σπουδαιότερα καὶ περιεργότερα. Μέχρι τοῦδε συνελέγησαν πλέον τῶν 1500. Κατατάσσονται δὲ ὑπ᾽ ἐμοῦ κατ᾽ εἶδος, ἤτοι εἰς μετάλλινα, λίθινα, καὶ πήλινα. Τὴν κατάταξιν ταύτην παρεδέχθη καὶ ὁ κ. Σχλιέμαν. Οὔτε γραπτὸν οὔτε γλυπτὸν ἐπαρουσιάσθη. Εἰς βάθος 4 μ.γ. παρὰ τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως ἀνεκαλύφθη σκελετὸς μικροῦ παιδίου σχεδὸν ὁλόκληρος.

Κατάταξη εὑρημάτων

᾽Απὸ τῆς προπαρελθούσης τετάρτης ἤρξατο διὰ δέκα ἐργατῶν καὶ ἡ κάθαρσις τῆς πύλης. Μέχρι τοῦδε οὐδὲν ἐπαρουσιάσθη ἐκτὸς δύο τοίχων, ἀρχομένων ἐκ τῶν ἔσω τῶν παραστάδων καὶ προχωρούντων πρὸς τὰ ἔνδον μέχρι 3.20 μ.γ. Εἶναι ἰσοϋψεῖς πρὸς τὰς παραστάδας, ἤτοι ἀνέρχονται μέχρι τοῦ ὑπερθύρου· τὸ πάχος των εἶναι 1.50 μ.γ. καὶ ἡ ἐργασία οἷα ἡ τοῦ τείχους. Οἱ τοῖχοι οὗτοι ἢ εἶναι θωράκεια ἢ δωμάτια τῶν πυλωρῶν. Τὰ ὀπίσω τῶν θωρακείων δὲν ἐκαθαρίσθησαν, ἵνα βεβαιωθῶμεν περὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν. ᾽Αλλ᾽ οὔτε θέλουσι καθαρισθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος πρὶν ἢ ἐπισκευασθῶσιν οἱ ἑκατέρωθεν τοῦ ἀναγλύφου τοῖχοι πρὸς πλήρη ἐξασφάλισιν αὐτοῦ. ᾽Εν τῷ μέσῳ τῶν δύο τοίχων, ἤτοι θωρακείων, ἐπαρουσιάσθησαν πολλοὶ λίθοι ὀγκώδεις καταπεπτωκότες ἐκ τοῦ τείχους, οὓς δὲν μετεκινήσαμεν, ἵνα χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν ἐπισκευὴν τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ἀναγλύφου τοίχων. Τούτου ἕνεκα εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη τὸ συμβούλιον τῆς ἑταιρίας νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργείου, ἵνα ἀποσταλῇ ὅσον τὸ δυνατὸν τάχιστα ἱκανὸς ἀρχιτέκτων εἰς Μυκήνας, ἵνα κανονίσῃ τίνι τρόπῳ δύναται νὰ γείνῃ ἡ ἐπισκευὴ πρὸς πλήρη ἐξασφάλισιν τοῦ ἀναγλύφου καὶ προϋπολογίσῃ τὴν δαπάνην, ἣν βεβαίως θέλει ὑποστῇ ἡ ἑταιρία. ῾Ο κ. Σχλ. ὡς μοὶ ἐδήλωσε δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ δαπανήσῃ αὐτὸς εἰς τὴν ἐπισκευήν. Τὴν πρότασίν μου ταύτην, παρακαλῶ, νὰ μὴ θεωρήσῃ τὸ συμβούλιον ἀναξίαν λόγου καὶ παραμελήσῃ. ῎Αν ἤδη γενομένων τῶν ἀνασκαφῶν, δὲν γείνῃ φροντίς, ὅπως ἐξασφαλισθῇ τὸ ἀνάγλυφον, κατόπιν θὰ εἶναι δυσκολωτάτη καὶ δαπανηροτάτη ἡ ἐπισκευή· ἢ καὶ δὲν θὰ γείνῃ φροντὶς πρότερον πρὶν ἢ καταπέσῃ τὸ ἀνάγλυφον, ὡς συνήθως γίνεται ἐν ῾Ελλάδι, ὅτε ἅπας ὁ πεπολιτισμένος κόσμος θὰ ἐξεγερθῇ κατὰ τῆς ἀκηδείας τῶν ῾Ελλήνων. Ταῦτα γράφω, ἵνα μὴ ὑπάρχῃ ἀφορμή, ὅτι δὲν ἐγένετο γνωστὸν εἰς τὴν ἑταιρίαν, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον κινδυνεύει.

Πύλη τῶν Λεόντων. ᾽Ανάγκη ἀναστήλωσης

῎Αρνηση τοῦ Σλῆμαν νὰ συμβάλει

᾽Απὸ τῆς προπαρελθούσης τετάρτης ἤρξατο διὰ 7 ἐργατῶν καὶ δοκιμὴ πρὸς τὸ μεσημβρινοανατολικὸν μέρος τοῦ θησαυροῦ, τοῦ κειμένου οὐ μακρὰν τῆς πύλης τῆς ἀκροπόλεως, ὃν εἴδετε, πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς εἰσόδου. Κατ᾽ ἀρχὰς ὁ κ. Σχλιέμανν παρὰ τὴν ἰδικήν μου γνώμην, ἤνοιξε τάφρον κάθετον ἐπὶ τοῦ περιφεροῦς δόματος, σχεδὸν ἐφαπτομένην, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν εἴσοδον. ᾽Αλλὰ μέχρι τῆς προχθὲς οὐδὲν ἐπέτυχε τῆς εἰσόδου. ᾽Απὸ τῆς χθὲς ἠνοίχθη τάφρος, ὡς ἐγὼ ἐπρότεινα, παράλληλος πρὸς τὸ περιφερὲς δόμα καὶ ἐξ αὐτῆς ἐπαρουσιάσθησαν λίθοι τῆς εἰσόδου καταπεπτωκότες.

᾽Επίσκεψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Σλῆμαν

῾Ο κ. Σχλιέμανν δὶς τῆς ἡμέρας ἐκ Χαρβάτι ἐπισκέπτεται τὰς ἀνασκαφάς, τὸ πρωῒ καὶ τὸ ἑσπέρας, τὰς λοιπὰς ὥρας μένει ἐν Χαρβάτι μελετῶν καὶ γράφων, ὥστε ἅπασαι αἱ ἐργασίαι εἰσὶν ἀνατεθειμέναι εἰς ἐμέ, δι᾽ ἃς μόνος μου δὲν ἐπαρκῶ. ῞Ενεκα τούτου ἔχω ἀνάγκην δύο ἐργατῶν, ἢ ἐπιστατῶν, ἵνα μοὶ βοηθῶσιν εἰς τὴν ἐπιστασίαν, παραλαβὴν καὶ τακτοποίησιν τῶν ἀνακαλυπτομένων. ῞Ενα τοιοῦτον τὸν ἀνεψιόν σας Νικόλαον Πετρίδην ἐξ ῎Αργους παρέλαβον ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς ἀνασκαφῆς, ὃν πληρώνω ἐγὼ ὡς ἐργά-

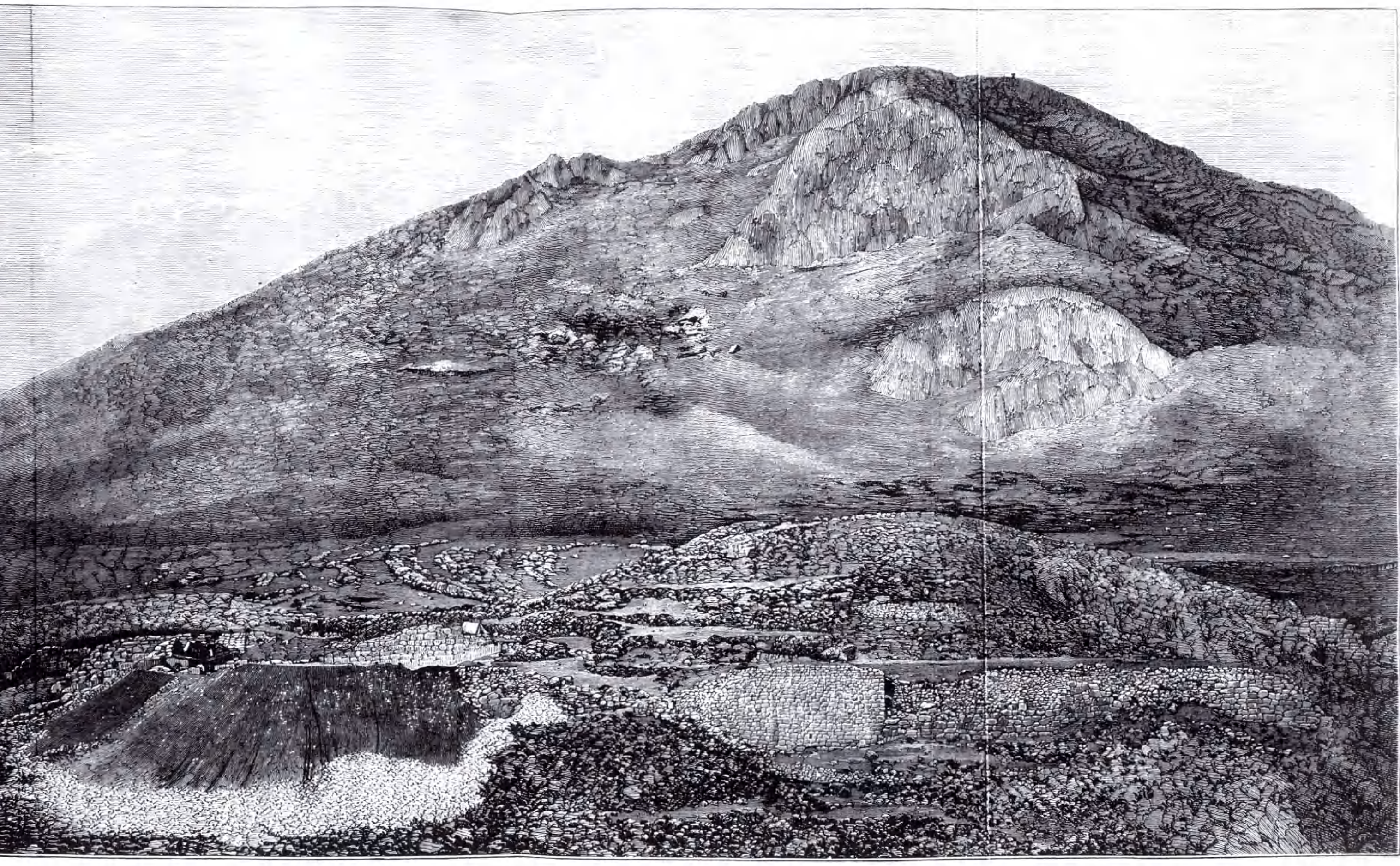

39. Χαρακτικὴ ἀπεικόνιση (ξυλογραφία) τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Κάτω ἀριστερὰ τὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σλῆμαν μὲ τὰ ὁποῖα καλύφθηκε τότε μεγάλο μέρος τοῦ τείχους (Henry Schliemann, Mycènes, Paris 1879, pl. II).

Πρόσληψη ἐπιστατῶν

την ἀνὰ τρεῖς δραχμὰς τὴν ἡμέραν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ δύο οὗτοι ἐργάται ἢ ἐπιστάται δύναται νὰ μοὶ βοηθῶσι καὶ τὰς ἑορτὰς εἰς τὰς ἐργασίας μου, μάλιστα ὁ Πετρίδης καὶ εἰς γραφικὴν ἐργασίαν, παρακαλῶ νὰ ὑποβάλητε τάχιστα καὶ τὴν πρότασίν μου ταύτην εἰς τὸ συμβούλιον, ἵνα κανονισθῇ ἡ μισθοδοσία ἀμφοτέρων, τοῦ μὲν Πετρίδου εἰς δρ. 90 κατὰ μῆνα, τοῦ δὲ προσληφθησομένου εἰς 60. Σημειωτέον, ὅτι ἡ ἐργασία των εἶναι οἵα ἡ τῶν κυρίως ἐργατῶν.

Ὁ δὲ παρ' ἐμοὶ φύλαξ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἐργασιῶν του εἶναι ἠναγκασμένος νὰ διαμένῃ ὁλόκληρον τὴν ἡμέραν εἰς τὸ κατάλυμά μας, ἔνθα κατατίθενται τὰ ἀρχαῖα, διότι ὁ κ. Σχλ. καθ' ἑκάστην ὥραν ἐπισκέπτεται αὐτὰ μόνος του καὶ μετὰ τῶν συχναζόντων ξένων. Ἐπὶ τούτοις νὰ ἐπιτραπῇ νὰ δίδεται κατὰ μῆνα ἐπιμίσθιον ἐκ δρ. 15 εἰς τὸν ἐνταῦθα φύλακα ἀπόμαχον, ὅστις ἐπιστατεῖ εἰς τὰ παραρτήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Σχλιέμανν.

Ἀνάγκη σκηνῆς γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀρχαίων

Ἐκτὸς τῶν ἄνω ἔχομεν ἀνάγκην καὶ μιᾶς σκηνῆς ἐν τῷ τόπῳ τῆς ἀνασκαφῆς, ἵνα ἀναπαυώμεθα κατὰ τὴν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν καὶ καταφεύγωμεν ἐν καιρῷ βροχῆς· ἐναποθέτωμεν δὲ ἐν αὐτῇ καὶ τὰ ἀνακαλυπτόμενα καὶ καταγράφωμεν αὐτά, διότι τὸ ἑσπέρας δὲν προφθάνωμεν νὰ πράττωμεν τοῦτο. Τὴν σκηνὴν δύναται τὸ συμβούλιον τῆς ἑταιρίας νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν. Ἢ ἐὰν τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτρέψῃ τὸ συμβούλιον νὰ δαπανηθῶσι 40 ἕως 50 δρ. ἵνα κατασκευασθῇ ξύλινος οἰκίσκος. Ὁ κ. Σχλ. δὲν κατασκευάζει σκηνὴν οὔτε δι' ἡμᾶς, οὔτε διὰ τοὺς ἐργάτας, ὥστε ὁλόκληρον τὴν ἡμέραν ὑφιστάμεθα τὸν ἀνυπόφορον καύσωνα.

Ἐπὶ τούτοις νὰ ἐπιτραπῇ νὰ κατασκευασθῶσιν ἁπλαῖ θῆκαι πρὸς τακτοποίησιν τῶν ἀρχαίων, διότι μέχρι τοῦδε θέτομεν αὐτὰ ἐν σωρῷ.

Τὰ ἀνωτέρω γράφω ὑμῖν ἐν βίᾳ, διότι δὲν ἔχω καιρόν, καὶ παρακαλῶ ὑποβάλετε αὐτὰ τάχιστα εἰς τὸ συμβούλιον, ἵνα ἐγκριθῶσι, καὶ γράψατέ μοι παρακαλῶ τάχιστα τὸ ἀποτέλεσμα. Εἰς τὸν κ. πρόεδρον θέλω γράψει τὴν ἐρχομένην κυριακὴν περὶ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἀνακαλυφθέντων, ὅτε θὰ ἔχω καιρόν.

Σᾶς παρακαλῶ εἴπατε εἰς τὸν κ. Γιαννόπουλον νὰ μοὶ ἀποστείλῃ τὰς 350 δρ. ὧν τὸ ἔνταλμα ὑπογράψας κατὰ τὴν ἐξ Ἀθηνῶν ἀναχώρησίν μου καὶ δοὺς αὐτὸ εἰς τὸν Κουτζούλην δὲν ἐπρόφθασα νὰ ἀνταμώσω τὸν κ. Γιαννόπουλον καὶ λάβω αὐτάς.

Σήμερον ἔλαβον τὸ ἔγγραφον τοῦ συμβουλίου περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀποστολῆς τῶν χρημάτων καὶ τῶν ἀποδείξεων τῶν δαπανῶν καὶ θέλω συμμορφωθῇ πρὸς αὐτό, ἂν καὶ δὲν διαφέρῃ παντάπασι τοῦ τρόπου, καθ' ὃν μέχρι τοῦδε ἐγένετο. Μετὰ τοῦ ἐγγράφου ἔλαβον καὶ τὴν ἐκ πεντακοσίων δρ. προκαταβολήν.

Σᾶς παρακαλῶ στείλατέ μοι καὶ τὸ τελευταῖον *Ἀθήναιον* περὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἀκροπόλεως, ὅπερ δὲν ἔλαβον, ὡς καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς ἑταιρίας.

Φιλοδωρήματα στοὺς ἐργάτες γιὰ τὴν εὕρεση τῶν ἀρχαίων

Ὁ κ. Σχλιέμανν ἔχει συνήθειαν νὰ δίδῃ ἀμοιβὴν εἰς τοὺς ἐργαζομένους, 5 λεπτὰ εἰς τὸν εὑρίσκοντα λόγου ἄξιον ἀρχαῖον. Ὥστε ἑκόντα ἄκοντα μὲ ἠνάγκασε νὰ δαπανῶ καθ' ἑκάστην εἰς τοιαύτας ἀμοιβὰς 2 καὶ 3 δρ. Εἶναι ἀδύνατον εἷς καὶ δύο καὶ τρεῖς ἐπιστατοῦντες νὰ συλλέγωσιν ἅπαντα τὰ λεπτότατα ἀρχαῖα. Διὰ τοῦ τρόπου τοῦ κ. Σχλιέμανν οὐδὲν δύναται νὰ διαφύγῃ τὰ ὄμματα τῶν ἐργατῶν, ἐλπιζόντων ἀμοιβήν. Γίνεται μικρὰ δαπάνη, ἀλλὰ τὸ ἐκ τῶν ἀρχαίων κέρδος εἶναι μέγιστον. Καὶ τοῦτο παρακαλῶ ποιήσατε γνωστὸν εἰς τὸ συμβούλιον. Σᾶς προσκυνῶ. Ὁ φίλος Σας Π. Σταματάκης».

1876. Ἀνασκαφὴ Σερπεντζὲ

Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1876, γίνεται στὴν Ἀθήνα μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἀνασκαφὲς τῆς Ἑταιρείας, τὴν ὁποία διευθύνει ὁ Κουμανούδης, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Σερπεντζέ, «πρὸς μεσημβρίαν τῆς ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν καὶ δυτικῶς τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου ἐντὸς τοῦ προτειχίσματος τοῦ λεγομένου κοινῶς Σερπεντζέ»[116]. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτή, τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένους, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς περισσότερο δύσκολες καὶ πολύπλοκες ἐξ αἰτίας τῆς συνεχοῦς οἴκησης τοῦ χώρου καὶ τῆς ὕπαρξης κτισμάτων ἀλλεπάλληλων νεώτερων ἐποχῶν. Κατὰ τὴ διεξαγωγή της τέθηκαν προβλήματα ἐπιστημονικὰ καὶ μεθοδολογικά: πῶς ὁ ἀνασκαφέας θὰ ἀντιμετώπιζε τὴν ὕπαρξη τῶν νεώτερων λειψάνων, ἀφοῦ ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπός του ἦταν ἡ εὕρεση

Προβλήματα τῆς ἀνασκαφῆς

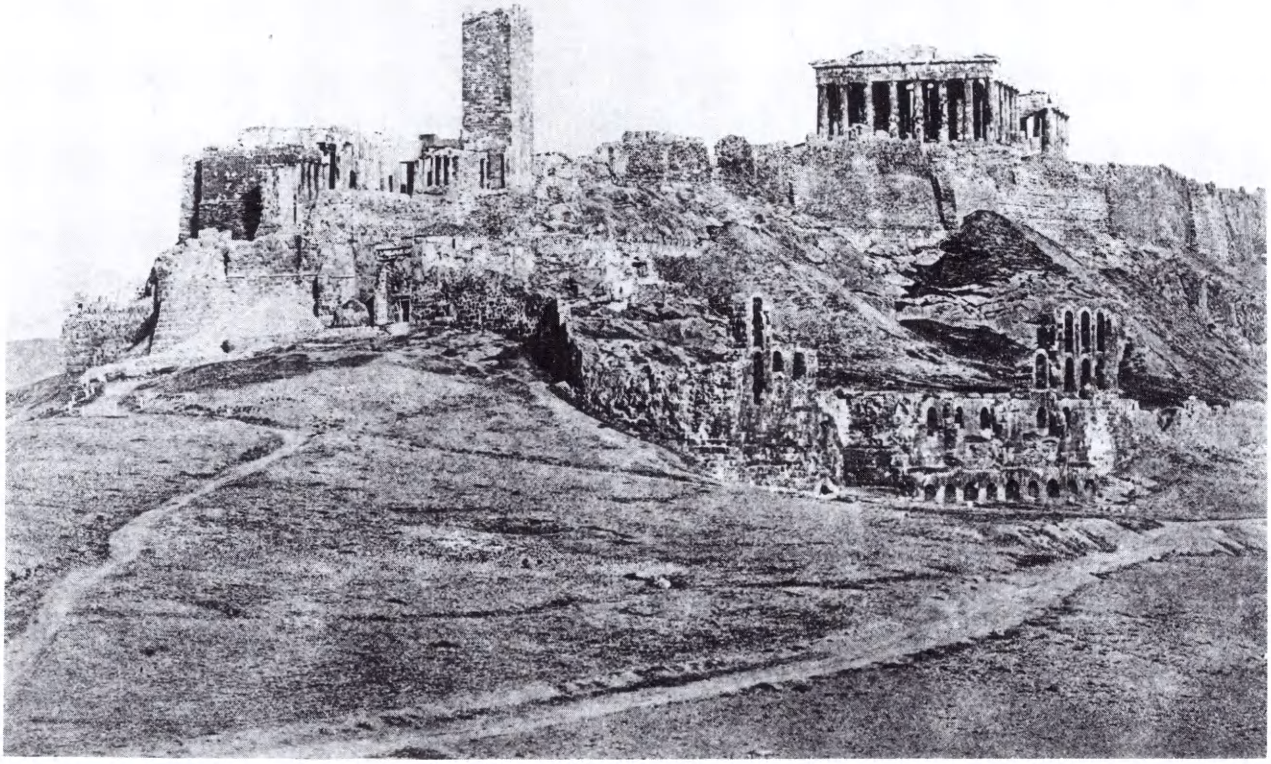

40. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ καὶ μέρος τῆς βόρειας τῆς Ἀκροπόλεως. Διακρίνεται μέρος τοῦ τείχους τῆς τουρκοκρατίας ὅπως ἐπίσης οἱ σωροὶ τῶν χωμάτων τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Πιττάκη, τοὺς ὁποίους ὁ Κουμανούδης ἀναγκάστηκε νὰ ἀποκομίσει γιὰ νὰ ἀποκαλύψει τὸ Ἀσκληπιεῖο, στὸν χῶρο τοῦ Σερπεντζέ (φωτ. E. Piot, 1848-1852, Μουσεῖο Μπενάκη).

τοῦ κλασικοῦ στρώματος καὶ πῶς θὰ δικαίωνε ἐπιστημονικὰ τὴ διάλυσή τους. Τὰ προβλήματα αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερα σὲ ἀνασκαφὲς τόπων μὲ συνεχὴ οἴκηση, μὲ μικρότερη ὀξύτητα ὅμως. Ὁ Κουμανούδης προχώρησε στὴν ἀνασκαφή του ἔχοντας συναίσθηση ὅτι ἡ μέθοδός του δὲν ἦταν ἡ ἐνδεδειγμένη καὶ τὴν ἐξέθεσε[117] στὴ δημόσια κριτική:

Νεώτερα λείψανα στὴν ἀνασκαφὴ

«Ἀπομένει νὰ εἴπωμέν τινα περὶ λειψάνων τινῶν κτισμάτων, ἀφανεστέρων μὲν εἰς τὴν ὄψιν, σπουδαιοτάτων δὲ ἄλλως, λέγω τὰ λείψανα καὶ ἴχνη περιβόλων τὰ φανέντα καθ' ὅλον τὸ ἐπίπεδον καὶ εὐρύχωρον τοῦτο μέρος. Ὁ περὶ αὐτῶν λόγος δὲν εἶναι τόσον εὔκολος. Προσπαθῶ δὲ κατὰ τὸ δυνατὸν ἐμοὶ νὰ μὴ εἴπω λίαν ἡμαρτημένα. Ἡ δυσκολία προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι αἱ διαγνωσθεῖσαι ὡς ἀρχαῖαι περιβόλων γραμμαὶ πανταχοῦ εὑρέθησαν διακεκομμέ-

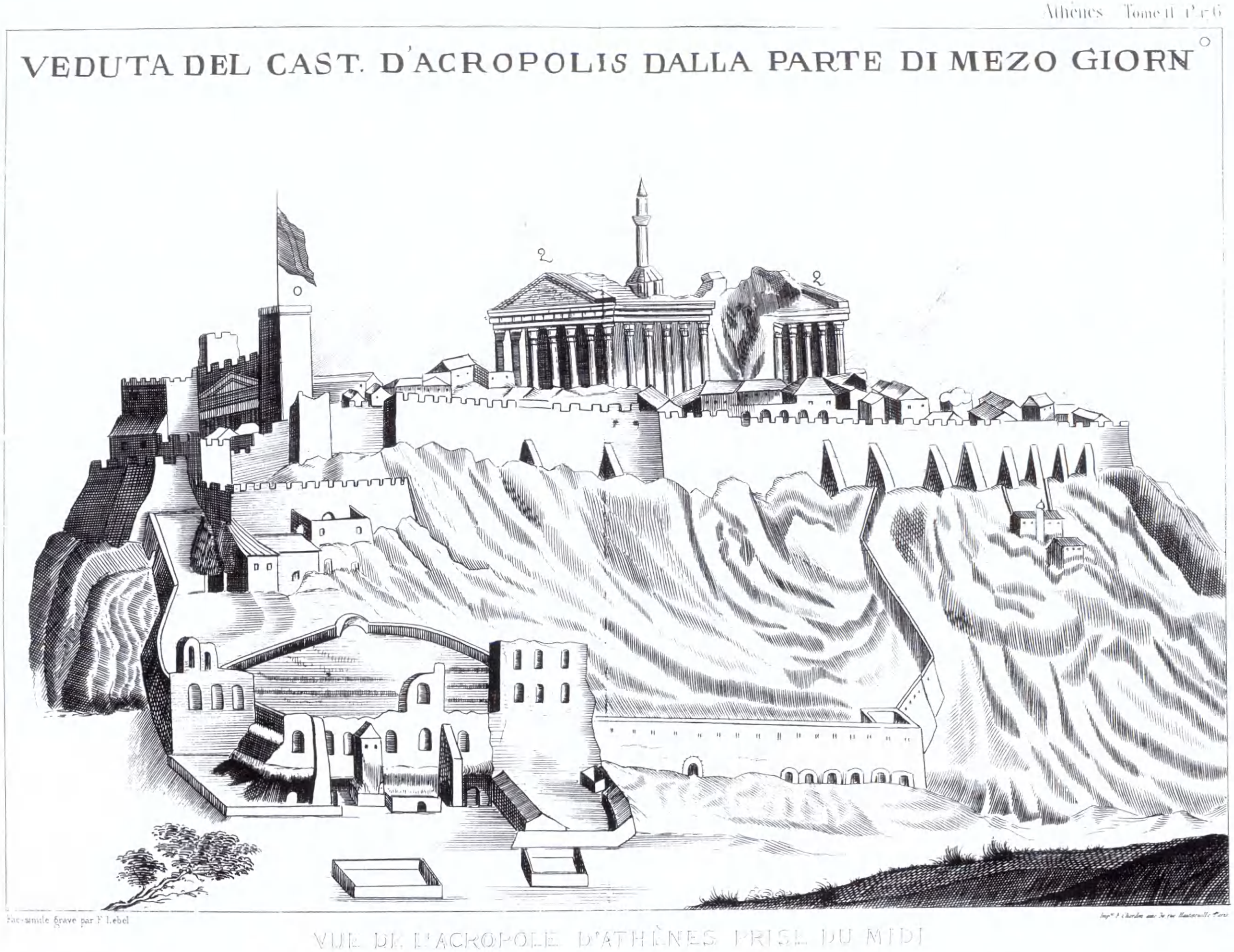

41. Χαρακτικὴ ἀπεικόνιση τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας ὄψης τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ σχέδιο τοῦ μηχανικοῦ Verneda τοῦ 1687, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Παρθενῶνος. Μὲ σαφήνεια δηλώνεται τὸ τεῖχος τῆς τουρκοκρατίας (Cte De Laborde, Athènes aux XVe*, XVI*[e]* et XVII*[e]* siècles, τ. II, Paris 1854).*

ναι καὶ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὸ πολύμηνον διάστημα τῆς ἀνασκαφῆς ἀνεφαίνοντο κατωτάτω καὶ ἄλλαι διάφοροι γραμμαὶ τοίχων, τῶν μὲν ἀσβεστοκτίστων, τῶν δὲ ἀλλοίων, ἐκ μεγάλων μὲν ὁπωσοῦν λίθων, χαλαρῶς δὲ καὶ ἀκανονίστως συνεστηκότων· ἐνίοτε καὶ διεσταυροῦντο αἱ γραμμαὶ παραδόξως. Τινὰς τῶν τοίχων τούτων, καθ' ὅσον ἐπρόβαινεν ἡ σκαφή, μετ' ἀκριβῆ προεξέτασιν διελύομεν, ἵνα τὰ ἐν αὐτοῖς ἢ ὑπ' αὐτοὺς ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη γλυπτὰ καὶ ἐνεπίγραφα μάρμαρα ἐξάγωμεν· ἀλλ' ἐνδεχόμενον νὰ διελύσαμεν κἄπου καί τινα τοῖχον, ὅστις νὰ μὴ ἦτο μὲν τῶν καλῶν ἀρχαίων χρόνων ἢ τῶν Ῥωμαϊκῶν, ὅτε ἀκόμη ὁ ἀρχαῖος βίος καὶ ἡ θρησκεία διεσῴζοντο, ἀλλὰ νὰ ἦτο ὅμως ἐκτισμένος ὁπωσδήποτε δι' ἄλλην χρείαν ἐπὶ ἀρχαίας περιβόλου γραμ-

42. Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας, στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως. Αἰτιολογώντας ὁ Κουμανούδης τὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ λέει (ΠΑΕ 1876, 15) πώς «ἐπιχειροῦντες νὰ ἀνασκάψωμεν καὶ ἀποκομίσωμεν τὰ πολλὰ ἤδη ἀπ' αἰώνων καταῤῥιφθέντα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως χώματα, ἐποθοῦμεν βέβαια καὶ ἠλπίζομεν ν' ἀναφανῇ τι ἐξ ἐκείνων τῶν κτισμάτων, ἅπερ ὁ Παυσανίας ἐξερχόμενος, ὡς ἡ τῶν πλειόνων ἀρχαιολόγων γνώμη κρατεῖ, ἐκ τοῦ ὑποτιθεμένου διαζώματος τοῦ θεάτρου καὶ χωρῶν πρὸς δύσιν ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, εἶδε καὶ ἀναφέρει κατὰ σειρὰν οὕτω. τάφον τοῦ Κάλω, ἀνεψιοῦ τοῦ Δαιδάλου, ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καὶ Κρήνην...» (φωτ. DAI τοῦ 1898).

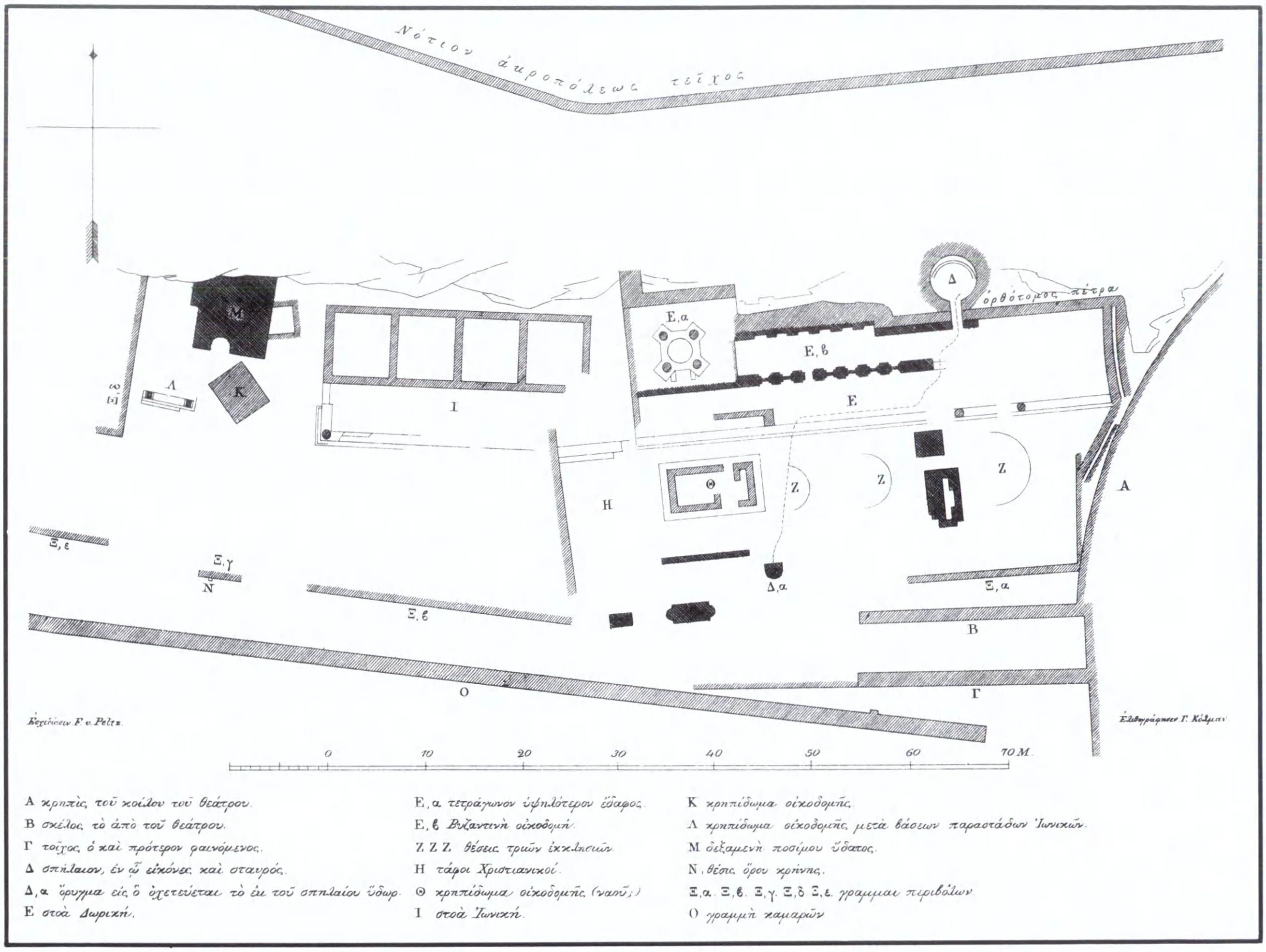
Νότιον ἀκροπόλεως τεῖχος
ὀρθότομος πέτρα
Δ
Ε,α
Ε,β
Ε
Ι
Μ
Κ
Λ
Η
Θ
Ζ
Ζ
Ζ
Α
Δ,α
Ξ,ε
Ξ,γ
Ν
Ξ,β
Ξ,α
Β
Γ
Ο
Ἐσχεδίασεν F. v. Peltz.
Ἐλιθογράφησεν Γ. Κόλμαν.
0
10
20
30
40
50
60
70 Μ.
Α κρηπὶς τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου.
Β σκέλος τὸ ἀπὸ τοῦ θεάτρου.
Γ τοῖχος ὁ καὶ πρότερον φαινόμενος.
Δ σπήλαιον, ἐν ᾧ εἰκόνες καὶ σταυρός.
Δ,α ὄρυγμα εἰς ὃ ὀχετεύεται τὸ ἐκ τοῦ σπηλαίου ὕδωρ.
Ε στοὰ Δωρική.
Ε,α τετράγωνον ὑψηλότερον ἔδαφος.
Ε,β Βυζαντινὴ οἰκοδομή.
Ζ Ζ Ζ θέσεις τριῶν ἐκκλησιῶν.
Η τάφοι Χριστιανικοί.
Θ κρηπίδωμα οἰκοδομῆς (ναοῦ;)
Ι στοὰ Ἰωνική.
Κ κρηπίδωμα οἰκοδομῆς.
Λ κρηπίδωμα οἰκοδομῆς μετὰ βάσεων παραστάδων Ἰωνικῶν.
Μ δεξαμενὴ ποσίμου ὕδατος.
Ν, θέσις ὅρου κρήνης.
Ξ,α. Ξ,β. Ξ,γ. Ξ,δ Ξ,ε. γραμμαὶ περιβόλων
Ο γραμμὴ καμαρῶν

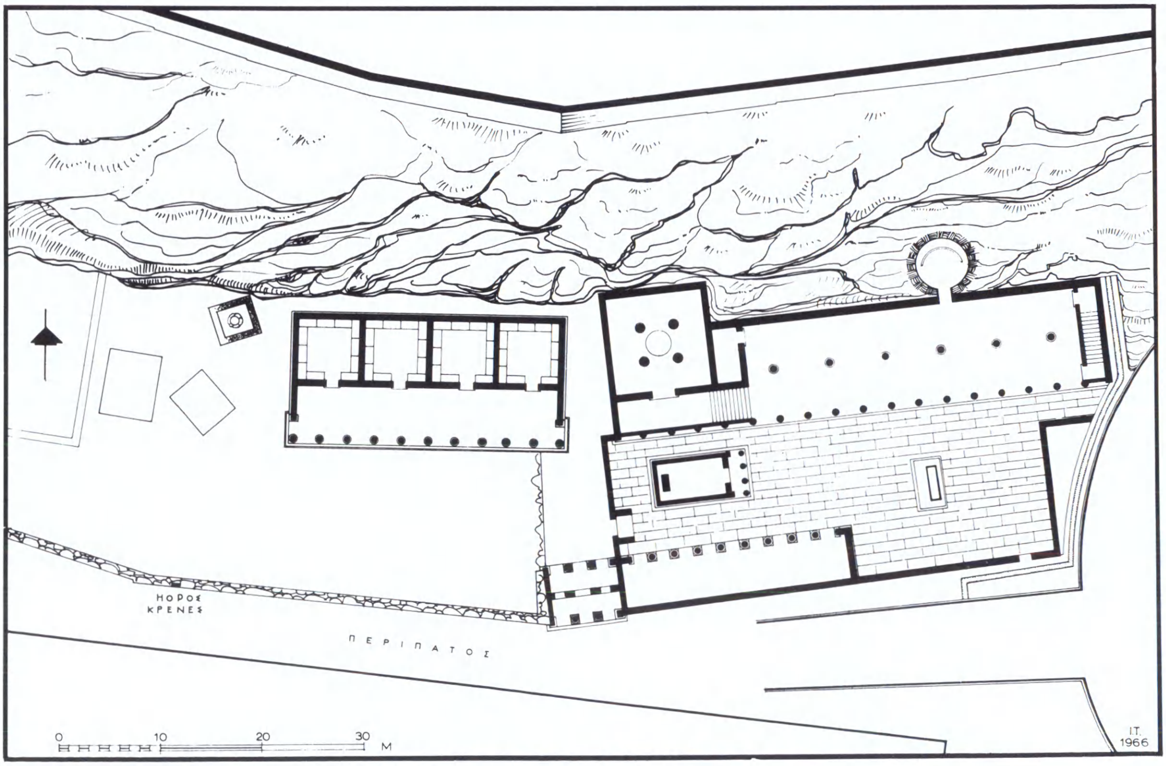
ΗΟΡΟΣ
ΚΡΕΝΕΣ
ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ
0
10
20
30
Μ
Ι.Τ.
1966

43. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ 1876, φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν F. von Pelz. Στὸ σχέδιο δὲν εἰκονίζονται μεταγενέστερα κτίσματα τῶν ὁποίων, κατὰ τὸν Κουμανούδη, «διάλυσιν καὶ ἐξαφάνισιν ἀπῄτησεν ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς χάριν ἀναδείξεως τῶν ὑπ' αὐτὰ ἀρχαιοτέρων ἢ χάριν ἐξαγωγῆς πολλῶν ἐν κακοῖς χρόνοις ἐντειχισθέντων μνημείων» (ΠΑΕ 1876, 15 καὶ παρένθ. πίν.).

Καθαίρεση νεωτέρων λειψάνων

μῆς, καὶ δυνατὸν οὕτω νὰ ἐξέλιπέ τι ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἴσως ἐχρησίμευόν τι, ἂν δὲν ἐξέλειπον ὁλοτελῶς. Ἀλλ' οὐκ ἦν ἄλλως γενέσθαι. Τὸ προφανὲς συμφέρον τῆς ἐπιστήμης ἀπῄτει τὴν καθαίρεσίν των, ἐνῶ ἄδηλος ἦτο ἡ ἴσως χρησιμότης των. Τὸ δὲ παρά τινων ῥηθέν, ὅτι πᾶν τὸ εἰς διάφορα γῆς στρώματα φαινόμενον ἐρείπιον ὠφείλομεν πρὸ τῆς διαλύσεως ὄχι μόνον νὰ σχεδιάζωμεν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀπεικονίζωμεν, ἵνα διασώσωμεν οὕτω ὡς πλεῖστα στοιχεῖα γνώσεως καὶ κρίσεως εἰς τοὺς μεθ' ἡμᾶς τοπογράφους, τοῦτο δὴ ἦτο δυσεκτέλεστον ἢ μᾶλλον ἀνεκτέλεστον ὡς δαπανητικὸν ἀπείρου χρόνου καὶ χρημάτων. Ἔπρεπε ἵνα τοιοῦτό τι κατορθωθῇ, ἀνὰ πᾶσαν ὥραν νὰ καθαρίζεται πανταχόθεν ἀπὸ χώματα καὶ ὀγκώδεις λίθους πᾶν οἱονδήποτε ἐμφανιζόμενον κτίσμα καὶ οὕτω νὰ σχεδιάζηται καὶ ἀπεικονίζηται· εἰ δὲ κατὰ προτίμησιν τινὰ μόνον τῶν μεταγενεστέρων κτισμάτων οὕτω πράττοντες ἀπεμερίζομεν εἰς μέλλουσαν ζωὴν ἐν χάρταις καὶ εἰκόσιν, δὲν ἠθέλομεν φανῆ δίκαιοι οὔτε θὰ ηὐχαριστοῦμεν πάντας τοὺς μεθ' ἡμᾶς. Δὲν ἐπράξαμεν λοιπὸν οὕτω· ἀρκείτω δὲ εἰς τοὺς νῦν καὶ τοὺς ὕστερον περιέργους καὶ φιλίστορας, ὅτι μετὰ μεγάλης εὐλαβείας ἐχωρήσαμεν εἰς τὰς διαλύσεις ἄλλων τε καὶ τῶν εἰρημένων κακοκτίστων γραμμῶν τοίχων». Γιὰ νὰ μὴ μένει ὅμως καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι καὶ τὶς εὐθύνες του γνωρίζει ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος τους ἀναλαμβάνει, διευκρινίζει σὲ σημείωση τὴν αἰτία ποὺ τὸν ὤθησε νὰ δώσει τὶς ἐξηγήσεις αὐτές:

Μέθοδος τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀ. Ἑτ.

«Τὰ ἀνωτέρω ἐγράφησαν ἐπίτηδες οὕτω σαφῶς καὶ ἐκτενῶς. Ἠθελήσαμεν νὰ φανερώσωμεν τὴν μέθοδον ἀνασκαφῶν, ἣν ἠκολούθησεν ἡ Ἑταιρία ὄχι πρώτην ταύτην φοράν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἀττάλου στοᾷ καὶ ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ καὶ κατὰ τὸ Δίπυλον καὶ κατὰ τὸν ἅγ. Δημήτριον Κατηφόρη, χωρίς ποτε, καθ' ὅσον ἠξεύρομεν, νὰ ἐπικριθῇ παρὰ τῶν ἐπαϊόντων. Ὅθεν καὶ δὲν φοβούμεθα μὴ εἴς τινας μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν ζῶντας δοθῇ ἀφορμὴ παρεννοήσεως, ὅτι δῆθεν ὁμολογοῦμεν παραπτώματα γενόμενα, καὶ σκέψεως ἔπειτα, ὅτι δικαιοῦνται αὐτοὶ ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ τῶν ἀνασκαφῶν, ὡς ἐν tabula παρὰ τῆς Ἑταιρίας rasa, νὰ ἐνσχεδιάσωσιν ἐξ εἰκασίας ὅ,τι θέλουσιν».

44. Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἀθήνας κατὰ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Ἰω. Τραυλοῦ (Pictorial Dictionary of Ancient Athens εἰκ. 171).

Ἔλλειψη πόρων. Πρόβλημα στὴν προστασία τῶν ἀρχαίων

Ἡ ἰσχνότης τῶν πόρων, ἡ ἔλλειψη προσώπων καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου ποὺ εἶχε ἀναλάβει ἀσυναίσθητα ἡ Ἑταιρεία γιὰ τὴν εὕρεση καὶ τὴ συντήρηση τῶν ἀρχαίων, δημιουργοῦσαν πολλὲς φορὲς στὸ Συμβούλιο προβλήματα δεοντολογίας, τῶν ὁποίων τὸ βάρος ἔφεραν τὰ μέλη ἐκεῖνα ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἀρχαιολογία καὶ κυρίως ὁ γραμματέας, ὁ ὁποῖος γιὰ τὴν περίοδο 1859-1894 εἶναι ὁ Στέφανος Κουμανούδης. Εἴδαμε προηγουμένως ὅτι κάποια ἐποχὴ χρειάστηκε νὰ παραμεληθοῦν οἱ ἀνασκαφὲς καὶ μὲ τὰ διαθέσιμα χρήματα νὰ ἀγορασθοῦν ἀρχαῖα ποὺ κινδύνευαν νὰ φυγαδευθοῦν. Ἡ ἀνάγκη νὰ ἀγοράζονται ἀρχαῖα ὅμως ἦταν συνεχὴς καὶ κάθε χρόνο βλέπουμε στὶς λογοδοσίες καὶ τὶς προόδους τῆς ἀρχαιοκαπηλίας καὶ πόσα ἀρχαῖα περιέρχονται στὴν κυριότητα τοῦ κράτους χάρη στὶς ἀγορὲς ποὺ κάνει ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τῶν Ἀθηνῶν, τοὺς ἀρχαιοπράτες. Ἕνα σημαντικὸ καὶ ἄγνωστο κείμενο τοῦ Κουμανούδη[118], ἀχρονολόγητο, ποὺ πρέπει νὰ γράφτηκε τὸ 1877, μᾶς φανερώνει ἕνα εἰδικὸ πρόβλημα τῶν ἀρχαίων, τῆς ἀγορᾶς ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας νομισμάτων καὶ νομισματικῶν συλλογῶν, ποὺ πολλὲς καὶ σημαντικὲς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη προσφέρονταν γιὰ πώληση. Τὸ σημείωμα τοῦ Κουμανούδη εἶναι μιὰ ἀρνητικὴ εἰσήγηση τοῦ γραμματέα τῆς Ἑταιρείας πρὸς τὸ Συμβούλιο, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀγοράζονται νομίσματα γιατὶ ἡ δαπάνη εἶναι σημαντικὴ καὶ τὰ χρήματα ποὺ θὰ διατεθοῦν γι' αὐτὰ θὰ λείψουν ἀπὸ τὰ μνημεῖα. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κειμένου εἶναι μεγάλο γιατὶ δείχνει τὸν ἀγώνα τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων. Στὸν ἀγώνα του αὐτὸν ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ παραμελήσει τὸ λιγότερο, κατὰ τὴ γνώμη του, σημαντικό, ὄχι χωρὶς δυσφορία. Μέσα στὰ χρόνια ποὺ διατρέξαμε εἴδαμε τὸν γιγαντισμὸ τῆς ἀρχαιοκαπηλίας, τὴ γέννηση καὶ τὴν ἀνάπτυξη πόλεων πάνω στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια καὶ τὶς προσπάθειες τῆς Ἑταιρείας νὰ προλάβει τὶς καταστροφές. Μὲ περιορισμένες λοιπὸν τὶς χρηματικὲς δυνατότητες τὸ Συμβούλιο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ διαλέξει τὸ συμφερότερο γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ σ' αὐτὸ τὸ προτρέπει ὁ Κουμανούδης:

1877. Δὲν πρέπει νὰ ἀγοράζονται νομίσματα

«Δὲν συμφέρει νὰ ἀγοράσῃ ἡ Ἑταιρία τὴν νομισμάτων Βυζαντινῶν συλλογὴν τοῦ Φ., διότι θὰ δώσωμεν πολλὰ χρήματα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ ἄλλα ἔργα ἀρχαιολογικὰ ἀναγκαῖα καὶ κατεπείγοντα θὰ ἀποτρέψωμεν. Ἡ δὲ ἀγορὰ νομισμάτων ποτὲ δὲν ἐπείγει, ὡς τὰ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ ἔργα. Νομισμάτων συλλογαὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πλήρεις εἶναι πολλαὶ κατὰ τὴν Εὐρώπην καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτῶν μεταβαίνει καὶ εἰς ἐκεῖνα τὰ κράτη, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν

45-46. Τέσσερις σελίδες τοῦ καταλόγου τῆς νομισματικῆς συλλογῆς τοῦ Στ. Ἀ. Κουμανούδη. Ὁ τίτλος της εἶναι «Τῆς ποτὲ νομισματικῆς μου συλλογῆς νομίσματα ἀπεικονισμένα τῇ ἰδίᾳ μου χειρί». Στὴν πίσω ὄψη τῆς σελίδας Χ σημειώνει πλάι στὴν ἀπεικόνιση ἑνὸς νομίσματος: «Nummus ignotus Postolace et Lambro, nostris νομισματογνώμοσι ut mihi dixerunt die 12ᵉ Januarii anni 1859 - Σ.Α.Κ.». Στὸν ἴδιο χῶρο προσθέτει: «Τοῦτο ὡς καὶ πάντα τὰ ἄλλα νομίσματά μου μοὶ τὰ ἔκλεψαν ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις οἰκίας μου ἐν ἔτει 1862». Ἀπὸ πάνω τὸν διορθώνει ὁ γιός του Πέτρος μὲ δική του σημείωση: «οὐχί· ἀλλὰ τῷ 1863 ὀλίγον μετὰ τὰ Ἰουνιακά! κλέπται διαρρήξαντες τὰς θύρας τῆς οἰκίας» (ΑΑΕ).

ἀκόμη τοιαύτας, ἐνῷ τὰ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ ἔργα ὅταν γίνωνται, προάγουν εἰς φῶς πάντοτε νέα πράγματα πρότερον μὴ ὑπάρξαντα, καὶ ὑπάρχοντα μόνον ἐν ἑνὶ τόπῳ καὶ φθειρόμενα ὡς τὸ πολὺ διὰ παντός, ἂν δὲν σωθῶσιν ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι διὰ μεγάλης χρημάτων δαπάνης. Τοιαῦτα δὲν εἶναι οὐδὲ ποσῶς τὰ νομίσματα, ἀλλὰ κατὰ τὴν φύσιν των πολλαπλᾶ, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει ποτὲ νὰ σπεύδῃ τις εἰς ἀγορὰν αὐτῶν καὶ ὅταν δὲν ἔχῃ ἄφθονα χρήματα ἀλλὰ δύναται ὄντως νὰ περιμένῃ μὲ τὴν ἄνεσίν του νὰ κάμνῃ τὰς ἀγορὰς καὶ τοῦτο ἀβλαβῶς τῇ ἐπιστήμῃ, διότι ἂν αὐτὸς δὲν ἀγοράζῃ ἄλλος θ' ἀγοράζῃ ἐν τοσούτῳ ἰδιώτης ἢ πολιτεία. Τὰ δὲ ἀλλοῖα ἔργα δὲν δύναται ὁ τυχὼν οὔτε ἰδιώτης οὔτε πολιτεία νὰ κάμνῃ ἕνεκα τῶν πολλῶν δυσχερειῶν ἃς συνεπάγει ἡ φύσις των. Πρέπει λοιπὸν ὁ μάλιστα κατὰ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων ἐγγύτατα ὢν τοῖς τοιούτοις τῶν ἔργων νὰ ἐπιλαμβάνηται αὐτῶν μετ' ἐλευθεριότητος καὶ νὰ τὰ ἄγῃ εἰς πέρας. Τοιαύτη δὲ εἶναι τώρα ἡ θέσις τῆς ἡμετέρας Ἑταιρίας, ἥτις ἐνεργεῖ καὶ μελετᾷ αὐτὴν ἴσια ἴσια τὴν στιγμὴν τόσα καὶ τηλικαῦτα πολυωφελῆ τῇ ἐπιστήμῃ ἔργα ἐν Ἀθήναις, Μυκήναις, Μήλῳ, Σαλαμῖνι, Δελφοῖς, Θεσπιαῖς, Βοιαῖς καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα βεβαίως δὲν ἐπιδέχονται πολλὴν ἀναβολὴν καὶ πρέπει δι' αὐτὰ μάλιστα νὰ ταμιεύωμεν τὰ χρήματά μας.

Προέχουν οἱ ἀνασκαφὲς

Ἔγραψα ταῦτα τόσον μακρά, διότι
δὲν εἶχα καιρὸν νὰ τὰ διασκεφθῶ
κάλλιον, ὥστε νὰ τὰ ἐκφράσω συντο-
μώτερα[119].

Ἔχουμε σημαντικὴ νομισματικὴ συλλογὴ

ΥΓ. Θὰ εἰπῇ τις ἴσως, τὰ ἀνωτέρω μου ἀκούσας, ὅτι κατὰ τοὺς λόγους τούτους δὲν πρέπει ποτὲ ἡ Ἑταιρία ἡμῶν νὰ ἀγοράσῃ νομίσματα, διότι δὲν θὰ τῆς λείψουν ποτὲ τὰ ἄλλα ἐκεῖνα ἔργα. Ναί, σχεδὸν τὸ λέγω καὶ τὸ φρονῶ· καὶ τὸ ἐπράξαμεν δὲ οὕτω τώρα 19 ἔτη ὁλόκληρα ἀφ' ὅτου ὑπάρχομεν δραστηρίως ἐνεργοῦντες καὶ κανεὶς ἐπὶ τούτῳ ἐκ τῶν ἐπαϊόντων, νομίζω, δὲν μᾶς ἔψεξεν· ἐν τοσούτῳ δὲ ἰδιῶται τινες ἢ καὶ τὸ κράτος δὲν ἠμέλησαν ὅλως καὶ τὴν τῆς παρ' ἡμῖν δημοσίας νομισματικῆς συλλογῆς αὔξησιν, ὥστε νὰ δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς ὁπωσοῦν εὐσταλεῖς νὰ παρουσιαζόμεθα ὡς πρὸς τὰ νομισματικὰ μεταξὺ τῶν λοιπῶν πολιτισμένων ἐθνῶν. Οὕτω δὲ συμφέρει καὶ εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἐξακολουθήσωμεν πράττοντες. Τέλος τοῦ λόγου μου ἔστω ἡ κοινὴ σοφὴ παροιμία Ὅποιος ἔχ' πολὺ πιπέρι, βάζει καὶ εἰς τὰ λάχανα. Λάχανα δὲ ἐννοῶ καὶ μὴ πρὸς βάρος τοῦ κ. Ρ. καὶ Φ. τὰ νομίσματα τό γε νῦν».

Ἔκθεση τῶν εὑρημάτων τῶν Μυκηνῶν στὸ Παρίσι

Οἱ ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ ἐξωτερικὸ δὲν εἶναι σύγχρονη ἐφεύρεση. Ἀλλοῦ ἔχω διηγηθεῖ[120] τὴν ἱστορία τους κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰώνα. Ἡ ἔκταση ποὺ πῆραν ὅμως τὰ τελευταῖα χρόνια εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπροσδόκητη καὶ ὁτιδήποτε προβλέψει κανεὶς γιὰ τὸ μέλλον, πιθανό. Δὲν εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἔκθεσης ἀρχαίων στὸ ἐξωτερικό, μετὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἐπιχείρηση τοῦ Ἔλγιν, ἔγινε τὸ 1877. Τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας μὲ ἔγγραφό του[121] ἀνακοινώνει στὴν Ἑταιρεία «τὴν ἐπανειλημμένως ἐκφρασθεῖσαν αὐτῇ ἐπιθυμίαν ὑπὸ τῶν διευθυνόντων τὴν ἐν Παρισίοις Παγκόσμιον ἔκθεσιν, ὅπως ἀποσταλῇ ἐξ Ἑλλάδος εἰς τὴν ἐν Παρισίοις Παγκόσμιον Ἔκθεσιν τοῦ 1878 συλλογὴ ἀρχαίων καὶ κατὰ τὴν κρίσιν τῶν ἐν Παρισίοις Ἐπιτρόπων εἰ δυνα-

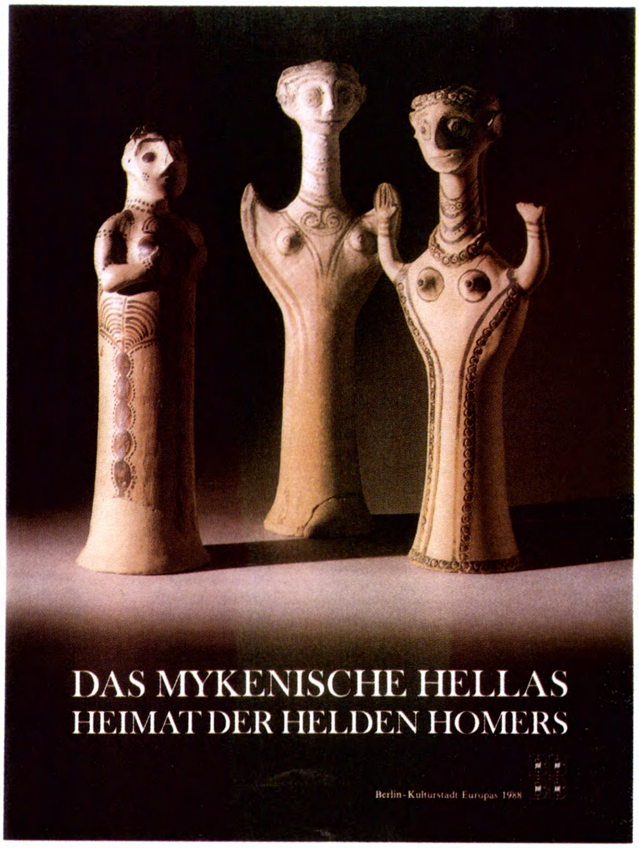

47. Τὸ ἐξώφυλλο τοῦ καταλόγου τῆς μυκηναϊκῆς ἔκθεσης ποὺ ἔγινε τὸ 1988 στὸ Βερολίνο. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἐξαγωγῆς τῶν μυκηναϊκῶν ἀπέτυχε γιατὶ ὁ τότε ὑπουργὸς Παιδείας Θεόδ. Δηλιγιάννης ἀσπάστηκε τὴν ἄποψη τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας. Ἴσως τὸν συγκίνησε ἡ τελευταία παράγραφος τοῦ ἐγγράφου τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου καὶ τοῦ Στ. Κουμανούδη: «Εἰς τὴν σύνεσιν τοῦ Σεβ. Ὑπουργείου πεποιθότες ἐλπίζομεν ὅτι δὲν θέλει ἐπιδοκιμάσει τὴν ἰδέαν ταύτην τῆς ἀποστολῆς ἀρχαιοτήτων εἰς τὴν παγκόσμιον ἔκθεσιν τῶν Παρισίων». Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅμως πὼς οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τῆς Ἑταιρείας ἔχουν πάψει νὰ ἀποτελοῦν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς μας. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια ὅμως ἡ ἀντίδραση γιὰ τὶς ἐκθέσεις στὸ ἐξωτερικὸ ἦταν σφοδρή. Σὲ ἐπερώτηση στὴ Βουλὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1979 λεγόταν ἀπὸ ὁμάδα πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἀνθρώπων, σχετικὰ μὲ τὶς ἐνέργειες τῆς τότε κυβέρνησης: «Γνωρίζοντας ὅτι κλιμακώνεται ἡ ἐνεργὸς ἀντίδραση τοῦ Λαοῦ καὶ ὁμολογώντας ἔμμεσα τὴν ἐνοχή της γιὰ τὸ ἐθνικὸ ἔγκλημα ποὺ συντελεῖται, ἀποφάσισε καὶ ἐκτέλεσε ἀπὸ τὴ νύκτα τοῦ περασμένου Σαββάτου μέχρι τὶς πρωινὲς ὧρες τῆς Κυριακῆς ἐπιχείρηση μυθιστορηματικῆς πλοκῆς στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν» (Ἐλευθεροτυπία, 7 Μαρτίου 1979).

τὸν ἐκ τῶν ἐν Μυκήναις ὑπὸ Σλήμαν ἀνακαλυφθέντων». Ἡ Ἑταιρεία ἔσπευσε νὰ ἀπαντήσει ἀρνητικὰ[122] τονίζοντας ὅτι «καθιερουμένης οὕτω τῆς ἀρχῆς τοῦ νὰ στέλλωνται ἀρχαιότητες ἐκτὸς τοῦ Κράτους δὲν θέλομεν παύσει ἀναγκαζόμενοι εἰς παρομοίας περιστάσεις νὰ ἀποστέλλωμεν τοιαύτας καὶ νὰ βλέπωμεν τὰ Μουσεῖα εἰς διηνεκῆ κίνησιν πρὸς ἐξαγωγὴν τῶν ἐν αὐτοῖς ἀποκειμένων ἔργων τέχνης βεβαίως οὐχὶ ἄνευ βλάβης αὐτῶν πολλάκις».

1878. Σλαβικὲς κατοικίες στὴν Ὀλυμπία

Σπουδαῖο ἱστορικὸ ζήτημα, μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀνακοινώσεις τῶν Γερμανῶν ἀνασκαφέων τῆς Ὀλυμπίας γιὰ εὕρεση λειψάνων σλαβικῶν κατοικιῶν στὴν Ὀλυμπία, δημιουργήθηκε τὸ 1878. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης ἀμφισβήτησε, μὲ ἄρθρο του στὴν «Παλιγγενεσία»[123], τὴν ἀπόδοση τῶν λειψάνων αὐτῶν στοὺς Σλάβους καὶ θεώρησε τὰ γερμανικὰ δημοσιεύματα περίπου συνέχεια τῶν ὅσων ὁ Φαλμεράυερ εἶχε διατυπώσει γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων στὸ πασίγνωστο ἔργο του. Στὸν Κουμανούδη ἀπάντησε[124] ὁ Παπαρρηγόπουλος, τονίζοντας ὅτι δὲν θὰ ἦταν παράδοξο νὰ βρεθοῦν σλαβικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα στὴν Ἑλλάδα (Ἐπέχω ἐν τούτοις νὰ ὀμόσω, ὅτι δὲν εὑρέθησαν ἢ δὲν δύνανται νὰ εὑρεθῶσι κτίσματα σλαυϊκὰ ἐν Ἑλλάδι. Ἡ γῆ αὕτη καλύπτει τόσα καὶ τόσα, ὥστε δὲν εἶναι ἄπορον νὰ κρύπτῃ καὶ τοιοῦτον θησαυρόν). Ὁ Κουμανούδης ἀνταπάντησε, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπίσης· στὴν εὐγενικὴ διαμάχη ἀπὸ τὶς στῆλες τῶν ἐφημερίδων, ἀναμείχθηκε ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης, ὁ Ἀθαν. Πετρίδης καὶ ἀργότερα ὁ Κ. Ν. Σάθας. Ὁ Κουμανούδης τερμάτισε τὴ συμβολή του μὲ τὴν τρίτη ἐπιστολή του στὴν «Παλιγγενεσία».

Γνῶμες Κουμανούδη καὶ Παπαρρηγόπουλου

Τὸ θέμα τῶν Σλάβων στὴν Ἑλλάδα ἔχει ἐρευνηθεῖ στὰ χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ξένους ἱστορικοὺς καὶ σήμερα ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν ψυχραιμία ποὺ ἁρμόζει. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ὀλυμπία τὰ σλαβικὰ εὑρήματα δὲν περιορίστηκαν μόνο σὲ ὅσα ἦλθαν στὸ φῶς ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς. Στὶς ἔρευνες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου μουσείου τῆς Ἄλτεως, οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι βρῆκαν σλαβικοὺς τάφους ποὺ δημοσίευσαν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο[125]. Τὸ 1878 ὅμως κάθε ἀμφισβήτηση τῆς ἐθνικῆς ἀκεραιότητας καὶ ὁμοιογένειας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἦταν πληγὴ ποὺ πονοῦσε, ὅπως εὔκολα διαφαίνεται στὰ γραπτὰ[126] τοῦ Κουμανούδη:

«Ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦδε ἐγνωρίζοντο ὑπάρχοντα ἐκ τῶν πρὸ ἡμῶν χρόνων κτίσματα Κυκλώπεια, Ἑλληνικά, Ῥωμαϊκά, Βυζαντινά, Φραγκικά (σὺν τοῖς τῶν Γενουηνσίων καὶ Βενετῶν), καὶ τέλος Τουρκικά. Τώρα δὲ ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους 1875, ἀφ᾿ ὅτου δηλ. ἤρξαντο αἱ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνασκαφαί, χάρις εἰς τὴν ὀξυδέρκειαν τῶν λογίων Γερμανῶν, οἵτινες ἐκεῖ ἐπιστατοῦσιν, ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀνακαλύπτονται εἰς πλῆθος μέγα καὶ Σλαβικὰ κτίσματα, τὰ ὁποῖα διαγνωσθέντα δῆθεν ἀναμαρτήτως ὡς τοιαῦτα, διακηρύττονται ἐν ταῖς Ἐκθέσεσι ταῖς πεμπομέναις εἰς Βερολῖνον· ἐκεῖθεν δὲ ἀναπέμπεται τὸ νέον καὶ εἰς ἡμᾶς, ἵνα ἐξαχθῶμεν τῆς παχυλῆς ἀμαθείας, εἰς ἣν ἤμεθα βεβυθισμένοι μέχρι τοῦδε, ἀγνοοῦντες τὴν πάτριόν μας ἱστορίαν. Ἀξιολύπητος τῷ ὄντι ὁ Ἰάκωβος Φάλλμεράϋερ, ὅστις ἀπέθανε πρὸ τοῦ 1875 καὶ δὲν ἔζησε ν᾿ ἀκούσῃ καὶ ταύτην τὴν εὐχάριστον ἀνακάλυψιν, ἥτις ἤθελεν ἰσχυροποιήσει μεγάλως τὰς περὶ παντελοῦς ἐξοντώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν τῷ Μεσαιῶνι ἰδέας του. Ὁ δυστυχὴς ἐκ Τυρόλου ἱστορικὸς δὲν εἶχε ἀνιχνεύσει

ἐν Μωρέᾳ Σλαβικὰ κτίρια, καὶ ἀπέθνησκεν ἴσως διὰ τοῦτο ἀπηλπισμένος. Τώρα ἂς χαίρῃ τοὐλάχιστον ἡ ψυχή του μανθάνουσα ἐκ βιβλίων, φυλλαδίων καὶ ἐφημερίδων τοῦ Βερολίνου, ὅτι πολυπληθῆ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ἐν τῇ Ἄλτει σώζονται τὰ εὐκλεῆ λείψανα τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ποτὲ ἐπικρατήσεως τῶν Σλάβων. Ἀλλὰ δὲν μᾶς λέγουν οἱ πανδαήμονες οὗτοι ἄνδρες, οἱ μετὰ τόσης πεποιθήσεως ταῦτα διασαλπίζοντες, πόθεν ἔχουν ἀρυσθῆ τὴν καινὴν αὐτῶν γνῶσιν; διότι ἐπιγραφαὶ δὲν προήχθησαν εἰς μέσον μαρτυροῦσαι τοιοῦτό τι, αἱ δὲ γενικαὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τέχνης ἱστορίαι ὅλως σιγῶσι περὶ ῥυθμοῦ τινος ἢ τρόπου οἰκοδομίας οἰκείου τοῖς παλαιοῖς Σλάβοις· ποῖον λοιπὸν εἶναι τὸ νέον τεκμήριον, τὸ ὁποῖον ἔπεισεν αὐτοὺς νὰ βαπτίσωσι μὲ τὸ Σλαβικὸν ὄνομα τὰ ἄσημα ἐκεῖνα τειχία οἰκήσεων καὶ νὰ τὰ διαστείλωσι μάλιστα ῥητῶς ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν; ἆρά γε ἡ πολλὴ αὐτῶν ἀτεχνία, ἢ τὸ κατὰ βάθη διάφορα στρῶμα γῆς, ἐν ᾧ ἀνευρίσκονται; Ἀλλ' εἶναι δυνατὸν ταῦτα νὰ λαμβάνωνται ὡς ἀσφαλῆ ἢ κἂν πιθανὰ γνωρίσματα τῆς ἐξ ὡρισμένου τινὸς ἔθνους καταγωγῆς κτισμάτων; Ἢ ἔχουσιν ἴσως αὐτοὶ ἐκ παλαιῶν χρόνων ἐν τῇ πατρίδι των κτίσματα ὅμοια διατηρούμενα ἔτι καὶ νῦν, ἅπερ νὰ ἔμειναν εἰς ἡμᾶς ἄγνωστα, διότι δὲν ἠξίωσέ τις μέχρι τοῦδε νὰ τὰ ἀπεικονίσῃ καὶ ἐκδώσῃ εἰς δόξαν τῆς Σλαβικῆς φυλῆς; Ἐπιθυμοῦμεν νὰ τὸ μάθωμεν· καί, ἂν τὸ πρᾶγμα ἀληθεύσῃ, θὰ λυπηθῶμεν μέν, ὄχι ὅμως πλειότερον παρ' ὅσον τοὺς τελευταίους τούτους μῆνας καὶ λυπούμεθα καὶ ἀγανακτοῦμεν δι' ἄλλο τι ἐπίσης αὐτόθεν καθ' ἡμῶν διευθυνόμενον φρόντισμα καὶ ἐξεύρημα γεωγραφικοῦ ἅμα καὶ πολιτικοῦ νοός, τὸ ὅτι δηλ. ἡ Θρᾴκη καὶ ἡ Μακεδονία εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον χῶραι Σλαβικαί. Μᾶς ἐσυνείθισαν δυστυχῶς εἰς τὰ τοιαῦτα ἡμᾶς τοὺς μικροὺς καὶ ἀμαθεῖς οἱ μεγάλοι καὶ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης· καὶ ἂν ἐνίοτε τολμῶμεν νὰ ἀντιλέγωμεν, τὸ κάμνομεν ἁπλῶς, ἵνα μὴ ῥηθῇ, ὅτι ἀφίνομεν νὰ μᾶς θάπτωσι ζωντανοὺς καὶ ἀφώνους, ὄχι δ' ὅτι καὶ ἐλπίζομεν νὰ μεταπείσωμεν εἰς τὸ ὀρθὸν τὴν ἀκολασταίνουσάν τινων γνωσιθηρίαν καὶ ὑπερφροσύνην».

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ Κουμανούδη, δὲν εὐχαρίστησε τὸν γραμματέα τῆς Ἑταιρείας γιατὶ ὅπως λέει «ὑποκαταστήσας τεχνηέντως εἰς ἐκεῖνο τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ ζήτημα, δίδει ἔπειτα πρὸς λύσιν τούτου τελειοτέραν ἐν τῷ ἐπιλόγῳ καὶ μίαν παραίνεσιν πρὸς τὸ ἔθνος ῥητήν, νὰ φανῇ ἄξιον τῶν προγόνων του, ὄχι τῶν πάλαι περὶ Θεμιστοκλέα καὶ Περικλῆ ἀκμασάντων (;), ἀλλὰ τῶν προσεχεστέρων ἐκείνων, τῶν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, οἵτινες κτλ.... τὰ δὲ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ του (σχεδὸν τὸ ὑποπτεύομαι) ἐγράφησαν ἴσως ὡς νουθεσία πρὸς ἐμέ, ὅστις ἐτόλμησα νὰ εἴπω ἐν τῇ Παλιγγενεσίᾳ καὶ ἐξαναεῖπα ἐν τῷ Ἀθηναίῳ, ὅτι δὲν θέλω νὰ μᾶς θάπτωσι ζωντανοὺς καὶ ἀφώνους οἱ μεγάλοι καὶ σοφοὶ τῆς Εὐρώπης. Ἂν λοιπὸν τοῦτο, διακηρύττω, ὅτι παντάπασι δὲν μετανοῶ ἐπὶ τῷ ὅτι ἔγραψα ὡς ἔγραψα τὸ οἱονδήποτε ἐκεῖνο ἄρθρον μου, διότι ἐκ νεαρᾶς μου ἡλικίας τῶν κλασικῶν λεγομένων χρόνων τὰ διδάγματα ἐνστερνισθείς, καμμίαν κλίσιν δὲν ᾐσθάνθην πρὸς τὰς ἀρετὰς τοῦ Μεσαιῶνος καὶ τῆς τουρκοκρατίας τῆς μέχρι τοῦ Ρήγα καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας».

Κουμανούδης: μετὰ τοὺς ἀρχαίους ὁ Ρήγας καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία

Στὴν τελευταία φράση τοῦ Κουμανούδη, ἡ ὁποία συνοψίζει καὶ μέρος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἰδεολογίας του, ποὺ θὰ ἐφαρμόσει ἀπαρέγκλιτα στὶς μεγάλες ἀνασκαφὲς ποὺ ἔκανε στὴν Ἀθήνα, ἀπαντᾶ[127] ὁ Παπαρρηγόπουλος πὼς

Παπαρρηγόπουλος: χωρὶς τὶς γενιὲς τοῦ Μεσαίωνα οὔτε Ρήγας οὔτε Φιλικὴ Ἑταιρεία

«τοῦτο εἶναι ζήτημα ψυχικῆς διαθέσεως. Τὸ κατ' ἐμέ, καίτοι εἴπερ τις καὶ ἄλλος θαυμάσας καὶ ὑμνήσας τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἠδυνήθην νὰ μὴν αἰστανθῶ πολλὴν συμπάθειαν πρὸς τὰς γενεὰς ἐκείνας, αἵτινες, διὰ τῶν πολεμικῶν, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν διοικητικῶν αὐτῶν ἀγώνων, ἂν ὄχι ἄλλο, διέσωσαν τὸν Ἑλληνισμὸν ἐπὶ δισχίλια ἔτη, καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων, κατὰ τὴν ἐμὴν πεποίθησιν, οὔτε Ῥήγας, οὔτε Φιλικὴ Ἑταιρία ἤθελον ὑπάρξει».

Ἐνῶ στὰ δύο πρῶτα ἄρθρα του ὁ Κουμανούδης τονίζει τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῶν ἐκθέσεων τῶν Γερμανῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἀποδίδουν στοὺς Σλάβους τὰ κτίσματα ποὺ βρῆκαν στὴν Ὀλυμπία καὶ ζητάει ἀπὸ αὐτοὺς ἀναμφισβήτητες ἀρχαιολογικὲς ἀποδείξεις τῶν ἰσχυρισμῶν τους, στὸ τρίτο[128] ὁ τόνος εἶναι καθαρὰ πολιτικός. Πιστεύει ὅτι ἡ ἑρμηνεία ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς τῶν ἀνακαλύψεών τους ἐξυπηρετεῖ τὰ σχέδια τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ εἶναι συνέχεια τῆς θεωρίας τοῦ Φαλμεράυερ:

Κουμανούδης: ἐχθρικὴ πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸ ἡ ἑρμηνεία τῶν Γερμανῶν τῶν κτισμάτων τῆς Ὀλυμπίας

«Τοὺς Γερμανοὺς ἀπὸ ἑνὸς αἰῶνος ἐσυνειθίσαμεν νὰ θεωρῶμεν ὡς τὸν φιλοσοφώτατον τῶν Εὐρωπαϊκῶν λαῶν, καὶ ὅμως τώρα μᾶς ἀναγκάζουσι ν' ἀλλάξωμεν γνώμην, διότι τῆς λογικῆς, ἥτις εἶναι μέρος τῆς φιλοσοφίας, δὲν βλέπομεν οὐδεμίαν χρῆσιν γινομένην ἐν τῷ ἐξ Ὀλυμπίας Γερμανικῷ ἄρθρῳ· διότι τί λέγει κατ' οὐσίαν; ὅτι, ἂν δὲν θέλωμεν ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες νὰ λεγώμεθα παράδοξοι ἄνθρωποι καὶ ἀγνώμονες, πρέπει νὰ μὴ παροργιζώμεθα, ἀλλὰ νὰ εὐχαριστώμεθα, ὅταν οἱ ἀνασκάπτοντες ὑπὲρ ἡμῶν τὴν Ὀλυμπίαν (ὡσὰν νὰ μὴ κατεξοδιαζώμεθα καὶ ἡμεῖς!) μᾶς λέγουσιν ἀναποδείκτως, ὅτι εὗρον ἐκεῖ Σλαβικὰ κτίσματα, ἐνισχύοντες οὕτω οἱ εὐεργέται πάλιν μετὰ 50 ἔτη ἀπὸ τοῦ Φαλλμεράϋερ τὴν ἐκείνου περὶ τελείας ἐξοντώσεως τῶν Ἑλλήνων ἀναπόδεικτον δοξασίαν. Ἀλλὰ ταῦτα πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μετέχωσι καὶ κατ' ἐλάχιστον τῶν κανόνων τῆς εἴτε ἐμφύτου εἴτε ἐν βιβλίοις γεγραμμένης λογικῆς; Ἐπειδὴ σὲ κάμνω ἓν κάποιον καλόν, ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ σὲ ἀπολέσω ἄρδην! Ὄχι παρωργίσθημεν, κύριοι Γερμανοί, ἀλλ' ἐδακρύσαμεν ἡμεῖς ποτε καὶ βαρέως ὠχθήσαμεν, πολλὰ παθόντες καὶ δυσεπανόρθωτα δεινὰ τότε, ὅτε ἐν ἔτει 1829 ὁ Φαλλμεράϋερ, μετεώρου ἔτι οὔσης τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ἐξῆλθεν εἰς τὸ μέσον μὲ τὴν καταχθόνιον δοξασίαν του καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τῆς Ἱστορίας τοῦ Μωρέως ἐπεχείρησε νὰ διδάξῃ τοὺς κραταιοὺς τῆς γῆς, πῶς πρέπει νὰ θεωρήσωσι τοὺς νῦν ἐν Ἑλλάδι λαούς, τοὺς κατ' αὐτὸν ἀπογόνους τῶν θηριωδῶν Σλάβων. Τίς τῶν παρ' ἡμῖν γεραιτέρων δὲν ἐνθυμεῖται, ὁπόσον τότε ἐφαρμακεύθη ἡ κοινὴ γνώμη τοῦ πολιτισμένου κόσμου ὡς πρὸς ἡμᾶς καὶ δεκαετηρίδας ὅλας ἐπαλαίσαμεν ὄχι πολὺ ἐπιτυχῶς, θέλοντες νὰ ἐπαναφέρωμεν εἰς τὴν πολιτικὴν σκηνὴν τὸν πρώην διατρανωθέντα εὐγενῆ φιλελληνισμόν; Καὶ τώρα ἐν ἔτει 1879, ὅτε πάλιν ἡ τύχη τοῦ Πανελληνίου διακυβεύεται, θέλουσιν οἱ λόγιοι Γερμανοὶ διὰ ὅμοιον ἐξ Ὀλυμπίας ἀναθρῶσκον σκάνδαλον νὰ μὴ ταραττώμεθα, ἀλλὰ νὰ ἐκλαμβάνωμεν, πιστεύοντες εἰς τὴν εἴρωνα σοφιστείαν των, τὸν περὶ Σλαβικῶν κτισμάτων ἰσχυρισμόν των ὡς ἀθῶον, μάλιστα καὶ ὡς τιμὴν δῆθεν φέροντα εἰς ἡμᾶς, καθόσον, λέγουν, τὰς λέξεις «σλαβικοὺς τοίχους» ἐξέλεξαν, ὅπως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀναμφισβητήτως Βυζαντινὰ ἱδρύματα ὑποδείξωσι τὰς ἐλεεινὰς καλύβας μεταγενεστέρου τινὸς πληθυσμοῦ πτωχοῦ καὶ ἀπολιτίστου; Ἀλλὰ εὐλόγως δύναταί τις, καὶ ἂν δὲν εἶναι Ἕλλην, νὰ ἐρωτήσῃ· διὰ τί ἦτο ἀνάγκη ὁ *τὶς* ἐκεῖνος πτωχὸς καὶ

ἀπολίτιστος πληθυσμὸς νὰ μὴ μείνῃ ἁπλῶς *τίς*, ἀλλὰ νὰ ὀνομασθῇ ῥητῶς Σλαβικός; Ἆρά γε διὰ νὰ καταισχυνθῶσι καὶ σιγήσωσιν οἱ νῦν Βούλγαροι, οἱ θέλοντες νὰ ἰδιοποιηθῶσι τὰς μέχρι τοῦ Αἰγαίου χώρας, ἀκούοντες τὴν παλαιάν των δυσγένειαν; Ἀμφιβάλλομεν πολύ. Ἔστωσαν δὲ βέβαιοι οἱ Ὀλυμπιοδίφαι, ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ᾧ σύντροφος εἶναι ἡ πενία ἀπ' αἰώνων, δὲν εἶναι ἀδαὴς τόσον τῆς ἱστορίας του καὶ ματαιόδοξος, ὥστε νὰ ἤθελεν ἀπαξιώσῃ τοὺς φανέντας ἐν Ὀλυμπίᾳ «ῥυπαροὺς ἐκ πηλοῦ τοίχους», ἂν ἀπεδίδοντο εἰς τοὺς ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων δυστυχεῖς προγόνους του, ἀφοῦ καὶ τώρα ἀκόμη κτίζει τοιαῦτα πολλαχοῦ κτίσματα καὶ ταῦτα *ἄνευ ἑστίας*, ὅπερ φαίνεται ὅτι νομίζει ὁ εἰς Κολωνίαν γράψας Γερμανὸς ὡς ἔσχατον κακοδαιμονίας καὶ βαρβαρότητος σημεῖον, ἐναντίως δοξάζων τοῖς νῦν Ἕλλησιν, οἵτινες καὶ ἄνευ ἑστίας κτιστῆς δύνανται ὑποφερτὰ νὰ ζῶσιν, ὡς ἄλλοι τοῦ Ὁμήρου *θεοὶ ῥεῖα ζώοντες*, ἢ ὡς πιστεύοντες εἰς τοῦ Χριστοῦ τὸν λόγον *οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος*. Πρὸ ἐτῶν τινων ἀνέσκαψεν ἡ ἀρχαιολογικὴ ἡμῶν ἑταιρία οἰκίας ἰδιωτικὰς τῶν πάλαι Ἀθηναίων ἐσωτέρω τοῦ Διπύλου, ἀναγνωρισθείσας ὡς τοιαύτας παρὰ πάντων τῶν ἀρχαιολόγων, καὶ ἦσαν ἄνευ ἑστιῶν, ἀλλ' εἰς οὐδενὸς τὸν νοῦν ἐπῆλθε νὰ τὰς ὀνομάσῃ Σλαβικὰς ἕνεκά γε τούτου».

1879. Ἱστορία τῆς Ἀ. Ἑτ. ἀπὸ τὸν Καστόρχη

Τὸ 1879 βλέπει τὸ φῶς καὶ ἡ πρώτη ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γραμμένη ἀπὸ τὸ ἀκάματο μέλος τοῦ Συμβουλίου, φίλο καὶ συνεργάτη τοῦ Κουμανούδη Εὐθ. Καστόρχη, ἔργο ἀξιόλογο[129] ποὺ κρατεῖ ἀκέραια τὴν ἀξία του. Σ' ὁλόκληρο τὸ βιβλίο εἶναι διάχυτη ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ φανερὴ ἡ προσπάθεια τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴ σωτηρία τῶν μνημείων. Ὁ Καστόρχης δὲν κρύβει οὔτε τὶς ἐλλείψεις τῆς ἐποχῆς του οὔτε τὴν ἀδυναμία δημιουργίας σημαντικοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Ἔχει γνώση τῆς κατάστασης, ἐλπίζει ὅμως σὲ βελτίωση τῶν πραγμάτων καὶ τὴ γέννηση ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης: «Ἡ τῆς ἐπιστήμης γνῶσις καὶ διάδοσις καὶ ἐκτίμησις δὲν κατορθοῦται ἐν παντὶ λαῷ μετὰ τῆς αὐτῆς ταχύτητος, μεθ' ἧς ἡ ὀλιγωρία, ἀποσόβησις καὶ παντελὴς λήθη καὶ ἄγνοια αὐτῆς. Εἰς τὸ φιλομαθὲς ὅμως καὶ φιλότιμον τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἀφορῶντες, προοιωνιζόμεθα ταχεῖαν παρ' ἡμῖν ἀνάκτησιν καὶ ἄσκησιν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ἧς τὰ πρωτόλεια γενόμεθα ἤδη ἐπ' ἐλπίδι κρείττονος μέλλοντος».

Ἀναγκαστικὲς ἀνασκαφὲς

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1879 ἡ Ἑταιρεία ἀναγκάστηκε νὰ κάνει ἀνασκαφὴ στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Εὐριπίδου καὶ Μενάνδρου, ἡ ὁποία δὲν κατέληξε στὸ ἀποτέλεσμα ποὺ περίμενε, δηλαδὴ τὴν εὕρεση μεγάλου ἔφιππου ἀνδριάντα, ὅπως ἰσχυριζόταν κάποιος Ἀθηναῖος. Ἡ ὑπόθεση, ὅπως τὴ διηγεῖται ὁ Κουμανούδης, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἄγνωστο καὶ στὴν ἐποχή μας, ἴσως μάλιστα σήμερα τέτοια περιστατικὰ εἶναι συχνότερα, μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὴ χρήση σύγχρονων τεχνολογικῶν μέσων. Λέει λοιπὸν ὁ Κουμανούδης[130] πὼς ἡ ἀνασκαφή «ἦτο αὕτη ἐξ ἐκείνων, τὰς ὁποίας κατὰ καιροὺς ἀναγκάζονται καὶ οὐ θέλοντες νὰ ποιῶσιν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐκ συγκαταβάσεως πρὸς τὴν εὐφαντασίωτον πίστιν τῶν πολλῶν καὶ ἵνα ἀπαλλάττωνται αὐτῶν, συχνὰ ἐγκειμένων καὶ μεμφομένων, ἀπαράλλακτα ὅπως οἱ ἐπιστήμονες ἰατροὶ ἐνίοτε συγχωροῦσι τὴν δημώδη θεραπευτικὴν καὶ σχεδὸν τὴν διευθύνουσι, χάριν παραμυθίας τοῦ ἀσθενοῦς καὶ τῶν συγγενῶν του».

Ἡ λαϊκὴ εὐπιστία

Παρὰ τὴ διάψευση τῶν προσδοκιῶν τοῦ Συμβουλίου, ὁ Κουμανούδης μὲ

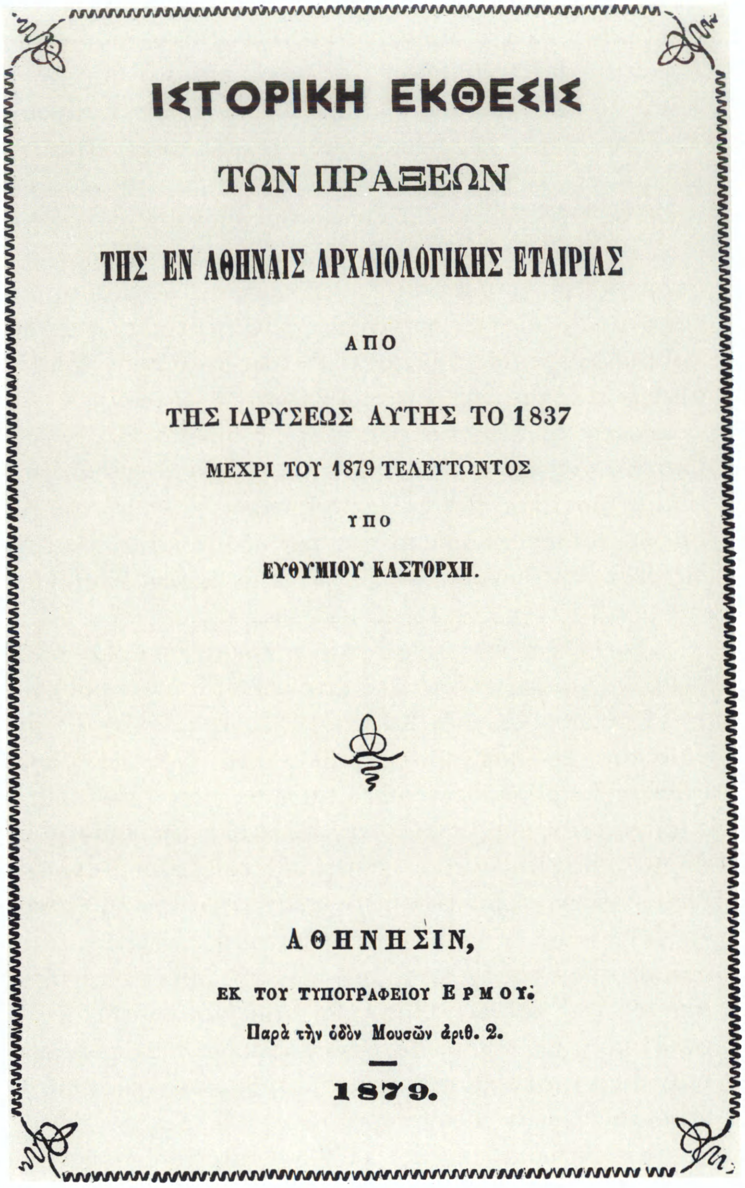

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΑΠΟ

ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΤΟ 1837

ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1879 ΤΕΛΕΥΤΩΝΤΟΣ

ΥΠΟ

ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΧΗ.

ΑΘΗΝΗΣΙΝ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΜΟΥ.

Παρὰ τὴν ὁδὸν Μουσῶν ἀριθ. 2.

1879.

48. Τὸ ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἱστορίας τῆς Ἀ. Ἑτ., ἔργο τοῦ Εὐθυμίου Καστόρχη. Πενήντα χρόνια μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας καὶ 42 μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας, ὁ Καστόρχης προσπαθεῖ νὰ συνοψίσει τὴ δράση τῆς Ἑταιρείας καὶ νὰ προσφέρει στοὺς Ἕλληνες τὴν πρώτη ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς δραστηριότητας τοῦ νέου ἀκόμη κράτους. Ἔχει συναίσθηση τῆς μεγάλης ἀποστολῆς τῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ ἔργου τοῦ ἱδρύματος «οὗ ἡ ἐπίδοσις καὶ ἡ σημερινὴ εὐάρεστος κατάστασις ἀποδοτέα ἐν μέρει εἰς τὸν θερμὸν ζῆλον καὶ τὴν λελογισμένην καὶ διαρκῆ ἐπιμονὴν τῶν μέχρι τοῦδε διευθυνόντων αὐτό, καὶ εἰς τὴν γενναίαν αὐτῶν ἀντίδρασιν κατὰ παντὸς προσκόμματος, ὃ παρενέβαλλεν αὐτοῖς ἡ τῶν πολλῶν ἀπειροκαλία καὶ ἡ ἰδιοτέλεια ἐστινότε φαύλων ἀρχόντων καὶ ἰδιωτῶν ἀμαθῶν» (σ. 6).

πολὺ χιοῦμορ[131] «φρονεῖ, ὅτι Ἑταιρίαι καὶ Συμβούλια ἅπαξ τουλάχιστον κατὰ δεκαετίαν θὰ περιέρχωνται μοιραίως εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ θύωσιν εἰς τὸν δαίμονα τῆς λαϊκῆς εὐπιστίας».

Ἀνάγκη θεαματικῶν ἔργων

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δαίμονα τῆς λαϊκῆς εὐπιστίας ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιηθεῖ, ὑπῆρχαν καὶ οἱ δωρητὲς ποὺ ἔπρεπε νὰ δοῦν μεγάλα ἔργα γιὰ νὰ αἰσθάνονται ὅτι τὰ χρήματά τους πιάνουν τόπο. Τέτοιο ἔργο ἦταν ἡ ἀναστήλωση τοῦ λέοντος τῆς Χαιρωνείας, γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν γίνει ἄκαρπες ἀπόπειρες ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἑταιρείας, ἀπόπειρες ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα ἐνθουσιασμοῦ περισσότερο παρὰ μελέτης. Καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κουμανούδης[132] «Ἀλλ' ὁ ἐνθουσιασμὸς ὢν κάλλιστον πρᾶγμα καὶ θεῖον, ὡς καὶ τ' ὄνομά του αὐτὸν ἐμφαίνει, μένει πολλάκις ἀνίσχυρος, ὅταν δὲν αἴρεται ἐπὶ τῶν πτερύγων τοῦ εὐρυσθενοῦς κατὰ Πίνδαρον πλούτου. Ὅθεν καὶ ὅσα ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ ἀλλογενεῖς τινες ἀρχαιολόγοι καὶ ἡ Ἑταιρία ἡμῶν κατὰ καιροὺς ἐσχεδίασαν καὶ ἐμελέτησαν περὶ τῆς ἀνιδρύσεώς του, ἐθάλποντο μὲν ἐπὶ βραχὺ ἐν τοῖς στήθεσι τῶν ἐνθουσιώντων, ἀπετίθεντο δὲ ὕστερον, ψυχραινόμενα ἐκ τῆς ἀδυνασίας, εἰς τὰ ἀρχεῖα. Ἀλλ' ἐσκέφθη πρό τινος χρόνου τὸ Συμβούλιον, ὅτι νῦν ἔπρεπε τέλος πάντων ἡ Ἑταιρία ἐκ τῆς μετρίας αὐτῆς εὐπορίας τῆς ἐκ τοῦ λαχείου καὶ ἄλλων προσόδων ὁρμωμένη νὰ ἐπιχειρήσῃ τι ἐπιφανὲς ἔργον πρὸς εὐχαρίστησιν τῶν μέχρι τοῦδε ἐλευθερίων αὐτῆς χορηγῶν καὶ ἅμα πρὸς θήρευσιν νέων ἄλλων, διὰ τούτου τοῦ μέσου». Παρὰ τὴν παρουσία τοῦ Σταματάκη, τοῦ Φυτάλη καὶ ἄλλων συνεργατῶν, ἡ ἀναστήλωση πραγματοποιήθηκε μόλις κατὰ τὴ διετία 1902-1904 ἀπὸ τὸν γλύπτη Λάζ. Σῶχο καὶ τὸν μηχανικὸ Νικ. Μπαλᾶνο.

Ἡ ἀναστήλωση τοῦ λέοντος τῆς Χαιρωνείας

1880. Πρόεδρος ὁ Ἀλ. Κοντόσταυλος

Μὲ τὸ τέλος τοῦ 1879 γίνεται μιὰ ἀλλαγὴ στὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας. Ὁ ἀπὸ τὸ 1859 συνεχῶς ἐκλεγόμενος πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Φίλιππος Ἰωάννου «ἕνεκα τῆς προβεβηκυίας ἡλικίας του (ἦταν 83 ἐτῶν καὶ πέθανε τὸ ἑπόμενο ἔτος 1880) παραιτεῖται»[133] καὶ στὴ θέση του ἐκλέγεται ὁ Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος. Ἡ συμβολὴ τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου ἦταν σημαντικὴ στὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ συνεργασία του μὲ τὸν Κουμανούδη, ὅσο φαίνεται ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου καὶ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα, ἄριστη. Στὴ λογοδοσία του τῆς 18 Ἰανουαρίου 1881 ὁ Κουμανούδης κάνει[134] τὸν ἔπαινο τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου, ὁ ὁποῖος «καὶ ἐν τῇ διαθήκῃ του ἐμνήσθη τῆς Ἑταιρίας, δίδων οὕτω καὶ εἰς ἄλλους καλὸν παράδειγμα, τρίτος αὐτὸς ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 πρώτης συστάσεως τῆς Ἑταιρίας». Τὸ κληροδότημα τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν Κουμανούδη νὰ διατυπώσει[135] μιὰ σκέψη του σχετική: «Φαίνεται μὲν παράδοξον, ἀλλὰ δὲν εἶναι καθ' ἡμᾶς καὶ ἀνεξήγητον τὸ ὅτι ἐκ πάντων τῶν κοινωφελῶν τῆς Ἑλλάδος ἱδρυμάτων μόνη ἡ Ἑταιρία ἡμῶν ἔχει τὴν ἄζηλον μοῖραν τοῦ νὰ μὴ δύναται εἰ μὴ σπανιώτατα νὰ προσελκύῃ εἰς ἑαυτὴν κληροδοτήματα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος χρόνου καὶ τόπου νὰ εἴπωμέν τι πλειότερον περὶ τούτου». Δὲν χρειαζόταν νὰ πεῖ περισσότερα, γιατὶ οἱ λόγοι ἦταν γνωστοὶ σὲ ὅλους καὶ ὁ ἴδιος μὲ διάφορους τρόπους εἶχε ἐπισημάνει στὶς λογοδοσίες του τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν, τοῦ κράτους καὶ τῶν νομικῶν προσώπων, τραπεζῶν, μοναστηριῶν, δήμων. Τὸ ἴδιο πνεῦμα ἐπικρατεῖ καὶ σήμερα καὶ τοῦτο ἔγινε φανερὸ μὲ τὶς εἰσφορὲς τῶν μεγάλων τραπεζῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἑταιρεία μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης τῶν 150 χρόνων της, οἱ ὁποῖες, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ

Γιατί δὲν γίνονται κληροδοτήματα στὴν Ἑταιρεία

49-50. Ὁ χῶρος ὅπου ἦταν ἱδρυμένος ὁ λέων τῆς Χαιρωνείας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστήλωσής του. Στὴ μία εἰκόνα φαίνονται τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ λέοντος, τὰ σκορπισμένα κομμάτια του καὶ τὸ ἀναστηλωμένο βάθρο. Στὴ δεύτερη ἁπλώνεται ἡ πεδιάδα τῆς Χαιρωνείας ἐκεῖ ὅπου οἱ Θηβαῖοι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες βρῆκαν τὸν θάνατο πολεμώντας τὰ στρατεύματα τοῦ Φιλίππου καὶ τὸν Ἀλέξανδρο. Ὁ Παυσανίας ἐπισκέφθηκε τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ τὸ περιγράφει (IX 40, 10): «Προσιόντων δὲ τῇ πόλει πολυάνδριον Θηβαίων ἐστὶν ἐν τῷ πρὸς Φίλιππον ἀγῶνι ἀποθανόντων· ἐπιγέγραπται μὲν δὴ ἐπίγραμμα οὐδέν, ἐπίθημα δὲ ἔπεστιν αὐτῷ λέων· φέροι δ' ἂν ἐς τῶν ἀνδρῶν μάλιστα τὸν θυμόν· ἐπίγραμμα δὲ ἄπεστιν ἐμοὶ δοκεῖν ὅτι οὐδὲ ἐοικότα τῇ τόλμῃ σφίσι τὰ ἐκ τοῦ δαίμονος ἠκολούθησε.» (φωτ. ΑΑΕ τοῦ 1903).

Φίλιππος Ἰωάννου, δὲν φθάνουν ἡ κάθε μία γιὰ ἕνα ἑσπερινὸ τεϊοπόσιο κοινῆς ἀστικῆς οἰκογενείας τῆς Ἀθήνας.

Τὸ 1879, ὅπως εἴδαμε, τὸ Συμβούλιο ἀποφάσισε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἀναστήλωση καὶ ἀνίδρυση τοῦ λέοντος τῆς Χαιρωνείας. Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπιχείρηση φυσικὸ ἦταν νὰ δημιουργήσει προβλήματα δεοντολογικά, ὅπως αὐτὰ τὰ ὁποῖα τὴ χρονιὰ τῆς μεγάλης ἐπετείου, ποὺ ἑορτάζει ὁ τόμος τοῦτος, ἀπασχόλησαν τὴν Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως σχετικὰ μὲ τὶς ἐργασίες στὸ Ἐρέχθειο καὶ τὸν Παρθενώνα.

Πῶς πρέπει νὰ γίνει ἡ ἀναστήλωση τοῦ λέοντος τῆς Χαιρωνείας;

Ὁ Κουμανούδης διηγεῖται[136] μὲ συντομία τί ἀπασχόλησε τὸ Συμβούλιο: «Δὲν θεωροῦμεν δὲ ἄσκοπον νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ἐν τῷ ἀποχωροῦντι νῦν Συμβουλίῳ ὑπῆρξε διαφωνία γνωμῶν περί τι καιριώτατον ἐκ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ πολυδαπάνου τούτου ἐν Χαιρωνείᾳ ἔργου. Οἱ πλείονες τῶν συμβούλων ἦσαν γνώμης νὰ γίνῃ πλήρης ἀνοικοδόμησις τοῦ ὅλου μνημείου, τελεία ἐπισκευὴ restauration κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τέχνης, ἵνα ἔχῃ πρὸς τῇ στερεότητι καὶ τὸ καλὸν καὶ τὴν ἐπίδειξιν παντὸς τοῦ δυνατοῦ γενέσθαι τὴν σήμερον παρ' ἡμῖν, ὁ δὲ ἀναγινώσκων ταῦτα [δηλαδὴ ὁ Κουμανούδης] (καὶ εἴ τις ἄλλος τυχὸν δὲν ἐξεφράσθη ἔτι ῥητῶς) ἐγνωμάτευε νὰ ἐκτελεσθῇ κυρίως εἰπεῖν μόνη ἡ συναρμογὴ καὶ ἀνίδρυσις τοῦ λέοντος, καταβαλλομένης τῆς δεούσης φροντίδος περὶ στερεότητος μόνον τοῦ κρηπιδώματος, ἄνευ δὲ κατασκευῆς ἄλλου ἐπ' αὐτοῦ βάθρου ἀρχιτεκτονικῶς κεκοσμημένου κατὰ τὰς ἐνδείξεις τὰς τυχὸν ὑπαρχούσας περὶ τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ ὕψους καὶ σχήματος καὶ ὑλικοῦ, ἔτι καὶ ἄνευ συμπληρώσεως καὶ ἐπικοσμήσεως ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ περιβόλου τοῦ πολυανδρίου. Ἡ δευτέρα αὕτη γνώμη στηρίζεται πρὸ πάντων εἰς τὴν σκέψιν τοῦ ὅτι τὰ χρήματα πρέπει νὰ οἰκονομῶνται διὰ μυρίας ἄλλας χρείας τῆς ἀρχαιολογίας, ὧν τινες καὶ λίαν κατεπείγουσαι, ἔχει δὲ ὑπὲρ ἑαυτῆς καὶ προηγούμενον ἐν τῇ πράξει, ἣν ἠκολούθησαν ἀπ' ἀρχῆς τῆς Ἑταιρίας τὰ Συμβούλια, ἀποσχόντα μὲν ὁλοκλήρων ἀνοικοδομήσεων ἢ συμπληρώσεων καλλιτεχνικῶν τῶν ἀρχαίων ἐν ἐρειπίοις μνημείων, περιορισθέντα δὲ εἰς ἐπισκευὰς τὰς ἀναγκαιοτάτας μόνον ἢ ὑποστηρίξεις, καὶ τοῦτο διὰ λόγους μεγάλους, ὄχι μόνον ἐκ φειδωλίας χρημάτων. Ἀλλ' ἀρκοῦσι περὶ τούτου τοῦ ἀντικειμένου τοσαῦτα· νικᾷ δὲ τὸ κάῤῥον».

Δισταγμοὶ στὶς ἀναστηλώσεις

Πρόβλημα συντήρησης καὶ ἀναστήλωσης εἶχε καὶ δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἔχει καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου στὶς Βάσσες τῆς Φιγαλείας. Ἔγινε κάποια μελέτη ἀναστήλωσης[137] «ἀλλὰ ἐν τῇ στιγμῇ τῆς ἀποφάσεως ᾐσθάνθημεν δειλίαν τινά, μήπως θέλοντες νὰ διορθώσωμεν, βλάψωμεν μᾶλλον ἢ ἐπενέγκωμεν δυσμορφίαν τινὰ εἰς τὸ καλὸν ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Ἰκτίνου». Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀκολούθησε ἐξ ἀρχῆς καὶ στὰ μουσειακὰ ἐκθέματα καὶ στὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὸν δρόμο τῆς σύνεσης στὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων προσπαθώντας νὰ μὴ δημιουργεῖ καταστάσεις τετελεσμένες ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐπάνοδο στὴ μορφὴ τοῦ ἐρειπίου. Τὸ μεγάλο ἐλάττωμα ὅλων τῶν ἀναστηλώσεων τοῦ παρελθόντος, μὲ τὴν ἐξαίρεση μιᾶς-δύο, εἶναι πὼς δὲν γίνεται μελέτη καὶ χρήση ὅλου τοῦ ὑπάρχοντος ἀρχαίου ὑλικοῦ καὶ συμπληρώνονται ἀρχαῖα μέλη μὲ νέο ὑλικὸ καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη, γιὰ λόγους καθαρὰ μορφολογικούς, ὅπως συνέβη μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα, τὸν ναὸ τοῦ Σουνίου, τὴν ἀναστήλωση τοῦ Μπαλάνου τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Οἱ ἀναστηλώσεις γίνονται, καὶ τοῦτο

Προκαταλήψεις στὶς ἀναστηλώσεις

εἶναι μεγάλη προκατάληψη, μὲ κριτήρια ἀρχιτεκτονικά, ἐνῶ τὰ κριτήρια πρέπει νὰ εἶναι ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικά. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς οἱ ἀρχιτέκτονες ἀποκλείονται, ἀντίθετα μάλιστα εἶναι οἱ κύριοι παράγοντες τέτοιων ἔργων, ἀπαραίτητο ὅμως εἶναι νὰ ἔχουν ἄλλη νοοτροπία καὶ νὰ βλέπουν τὰ μνημεῖα μὲ τὸ σύνολο τοῦ πλούτου τῶν γνώσεών μας καὶ ὄχι μηχανικά. Τὰ μεγάλα ἀρχαῖα μνημεῖα δὲν εἶναι ἀρχιτεκτονική —ἢ εἶναι πολὺ λίγο ἀρχιτεκτονική— εἶναι ἀρχαιολογία, δηλαδὴ ὄχι τεχνικὴ ἀλλὰ ἱστορία.

Ποιὸς ἔχει τὸ προβάδισμα; Ἡ ἀρχαία ἢ ἡ σύγχρονη Ἀθήνα;

Εἶναι κοινὸς τόπος πὼς τὰ προβλήματα τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν ἀρχαίων ποὺ βρίσκονται σ' αὐτὴν ἀνάγουν τὴν ἀρχή τους στὴν πρώτη βασιλεία καὶ στὰ συμφέροντα τῶν κτηματιῶν, γιὰ χάρη τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τῆς πόλης ἀκυρώθηκε καὶ πλῆθος μνημείων καταστράφηκε. Τὸ 1881 σὲ ἐκσκαφὲς θεμελίων νέων σπιτιῶν, κοντὰ στὴ Μητρόπολη, βρέθηκαν ἀρχαιότητες, ἀγάλματα, ἐπιγραφές, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μαρτύρια σημαντικῶν κατασκευῶν. Ἡ Ἑταιρεία ἔγινε κυρία τῶν κινητῶν ἀρχαίων ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ ἐρευνήσει τὸν τόπο εὕρεσής τους, ὅπου κτίστηκαν οἰκοδομὲς οἱ ὁποῖες πιθανὸν νὰ σώζονται ἀκόμη. Ἡ δυσχέρεια στὴν ἔρευνα δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν Κουμανούδη νὰ ἐκφράσει[138] τὴν πικρία του γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ συναντᾶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἀθήνα, οἱ ὁποῖες συνεχίστηκαν ὣς τὶς μέρες μας, μὲ μεγαλύτερη ἔνταση: «Τούτων δὲ πάντων ἐμνημονεύσαμεν νῦν οὕτως ἡμεῖς, οὐχὶ ἵνα παραστήσωμεν αὐτὰ τεχνηέντως ὡς προϊόντα τῆς μερίμνης καὶ ἐνεργείας τοῦ συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς ἐνδιαφέροντα τῇ ἀρχαιολογίᾳ καὶ ὡς ἀντιστάθμισμα εὐάρεστον τῆς ἡμετέρας ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ ἀποτυχίας, πρὸς δὲ τούτοις ἔτι καὶ ἵνα ὑποσημάνωμεν πάλιν τὸ τοσάκις ἤδη καὶ ἄλλοτε σημανθὲν καὶ καταδειχθέν, ὅτι πολλὰ τὸ κέντρον τῆς νῦν πόλεως ἐγκρύπτει ἀρχαῖα, ἄξια νὰ ἀναζητηθῶσί ποτε ἐν αἰσιωτέροις καιροῖς, πρὸς διαφώτισιν τῆς ἱστορίας καὶ πλουτισμὸν τῶν μουσείων μας. Ἀλλὰ πότε ἆρά γε νὰ ἔλθωσιν οἱ εὐκτοὶ οὗτοι καιροὶ εἶναι ἐλπίς, ἀφοῦ κατὰ δυστυχίαν καὶ νῦν ἔτι γίνονται ὅμοια καὶ χείρονα ἐκείνων ὅσα πλημμελῶς καὶ ἀσυμφόρως τῇ ἀρχαιολογίᾳ ἐγένοντο τῷ 1833-5 ἐπὶ τῆς πρώτης καταγραφῆς τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως καὶ γίνονται ταῦτα, διότι ὑπάρχουσί τινες ἐν τῇ πολιτείᾳ ἡμῶν φρονοῦντες, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπερορῶνται χάριν τῆς νεκρᾶς, ὡς τὴν λέγουσιν, ἀρχαιολογίας τὰ τῶν ζώντων συμφέροντα, ὡς νὰ μὴ ὑπῆρχε καὶ ἄλλος τρόπος διοικητικῆς ἐνεργείας συμβιβάζων τὰς τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ἀπαιτήσεις πρὸς τὰς τῆς καταγινομένης περὶ τοὺς ἀρχαίους ἐπιστήμης, ἥτις κατὰ τὴν ὀρθὴν δόξαν εἶναι ἓν τῶν οὐσιωδεστάτων στοιχείων καὶ τῆς νέας τοῦ ἔθνους ἡμῶν ὑπάρξεως».

Τὰ ἐγχειρίδια τῶν Μυκηνῶν· οἱ παραστάσεις τους

Ἰδιαίτερη ἔμφαση δίνει ὁ Κουμανούδης, στὴ λογοδοσία τοῦ 1881, στὴν ἀποκάλυψη τῶν ἐμπίεστων παραστάσεων τῶν ἐγχειριδίων τῆς ἀνασκαφῆς Σλῆμαν στὶς Μυκῆνες καὶ γιὰ τὴ σημασία τοῦ εὑρήματος καὶ γιατὶ ὁ γιός του, ὁ Ἀθανάσιος, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ τὶς διέκρινε. Ἐλπίζει ὁ γραμματέας[139] πὼς ἡ σωστὴ μελέτη τῶν παραστάσεων θά «συντελέσῃ τῷ χρόνῳ εἰς τὴν ἐξιχνίασιν τῆς ἔτι κατὰ τὸ ἀκριβὲς ἀγνοουμένης ἡλικίας καὶ καταγωγῆς πάντων τῶν Μυκηναίων ἀρχαίων».

Ὁ Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος, ἔκτος πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας, προσφωνεῖ, γιὰ πρώτη φορά, τοὺς 44 ἑταίρους ποὺ συγκεντρώθηκαν στὶς 16 Ἰαν.

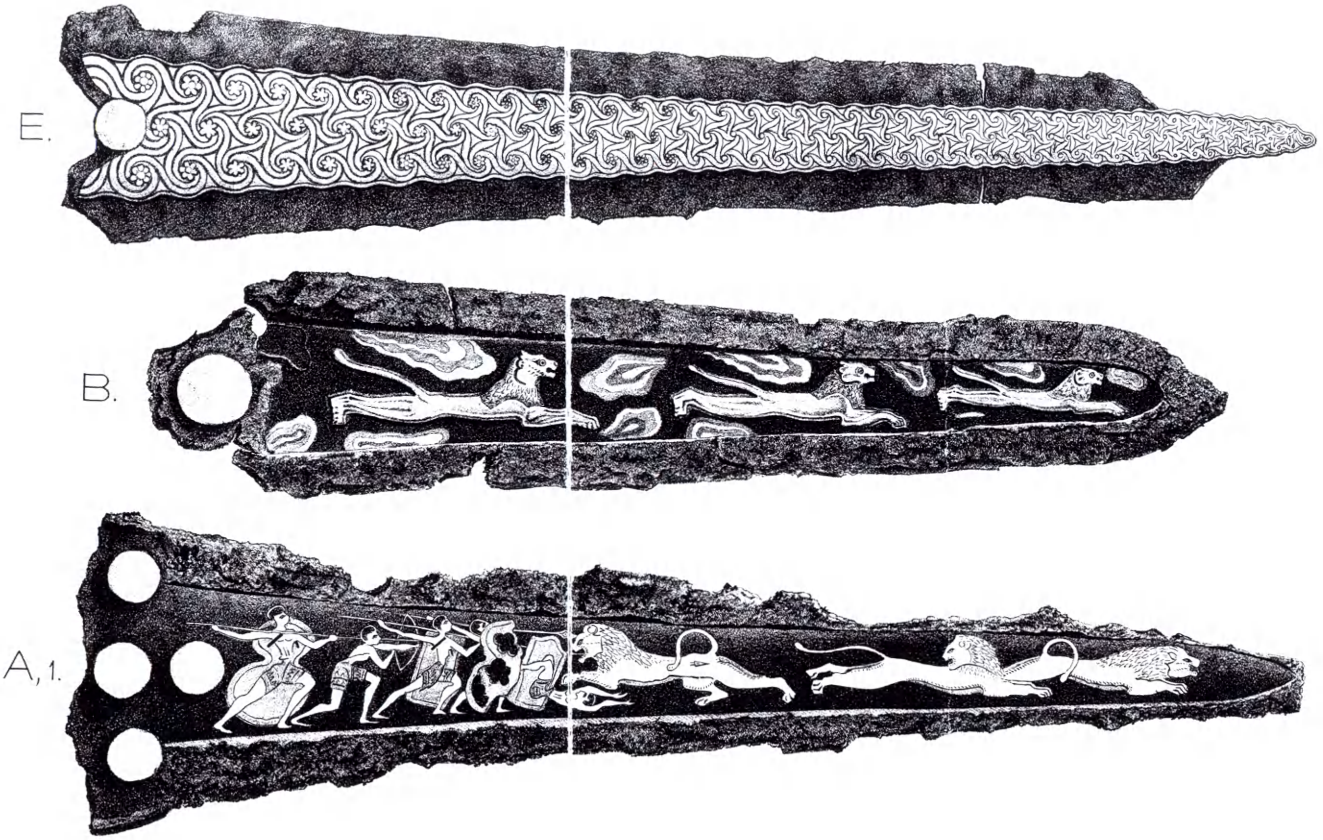

51. Ἡ πρώτη ἀπεικόνιση τῶν παραστάσεων μυκηναϊκῶν ξιφῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Σλῆμαν στὶς Μυκῆνες. Ἡ ἀποκάλυψη τῶν λεπτομερειῶν τῆς κόσμησης ὀφείλεται στὸν Ἀθαν. Στ. Κουμανούδη, ἐπιμελητὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ἑταιρείας καὶ γιὸ τοῦ γραμματέα. Ὁ Στ. Ἀ. Κουμανούδης στὸν λόγο του πρὸς τοὺς ἑταίρους (ΠΑΕ 1880, 23) τονίζει «ὅτι διὰ τῆς ἐπιμελείας αὐτοῦ [τοῦ Ἀθ. Κουμανούδη] κατωρθώθη πρὸ μικροῦ νὰ φανῶσιν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν τινὰ τῶν ἐκ χαλκοῦ Μυκηναίων ξιφῶν πολὺ τιμιώτερα ἢ προτοῦ» καὶ ὅτι «ἡ δημοσίευσις αὐτῶν θέλει ἡδέως, ὡς πιστεύομεν, ἐξαφνίσει τοὺς ἀρχαιολογοῦντας, ὥστε νὰ ἐπιφωνήσωσι τὸ Ὁμηρικόν· ἀλλοῖός μοι, ξεῖνε, φάνης νέον ἠὲ πάροιθεν *(Ὀδύσσεια π 181).*

Σκέψεις τοῦ Ἀλ. Κοντόσταυλου γιὰ τὰ ἀρχαῖα

1883 στὴν ἐτήσια συνέλευσή τους. Δὲν ἔχει τὴν εὐγλωττία καὶ τὸν λυρισμὸ οὔτε τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ οὔτε τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου. Ὁ λόγος του εἶναι σύντομος καὶ ἀντανακλᾶ τὴν ἀρχική του ἄρνηση νὰ δεχθεῖ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ προέδρου καὶ τὴν παραίτησή του ἔπειτα ἀπὸ 13 χρόνια. Τιμᾶ τοὺς προκατόχους του, τὸν Φίλιππο Ἰωάννου καὶ τὸν Εὐθύμιο Καστόρχη, πρόεδρο κατὰ τὸ 1881, καὶ διατυπώνει[140] σκέψεις γιὰ τὴν κατάσταση τῶν ἀρχαίων στὴν Ἑλλάδα:

«Ἐν γένει δὲ εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐν Ἑλλάδι ἀφορῶν δὲν δύναμαι βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι τὰ πάντα ἔχουσιν ἤδη ὡς ἄριστα καὶ ὅτι τὰ πάντα χωροῦσιν ὡς ἔδει. Τὸ παρελθὸν ὅμως ἀνασκοπῶν καὶ ποριζόμενος ἐξ αὐτοῦ τὴν ἀναντίρρητον ἀπόδειξιν περὶ τῆς κατ' αὐτὸ βαθμι-

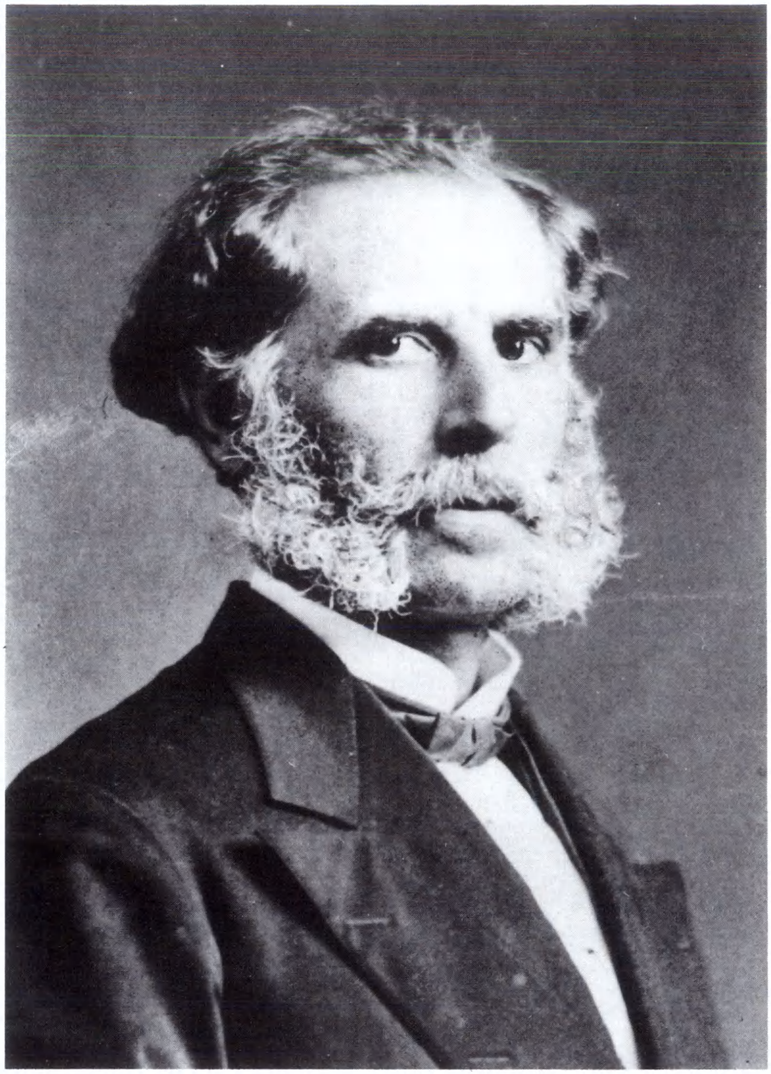

52. Ὁ Ἀλέξανδρος Κοντόσταυλος (1837-1903), ἔκτος πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. (1880, 1882-1894), διαδέχτηκε τὸν Φίλιππο Ἰωάννου. Ἡ ἁρμονικὴ συνεργασία του μὲ τὸν γραμματέα καὶ τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου ὑπῆρξε παράγων δημιουργικός. Ἡ Ἑταιρεία στὰ χρόνια του ἔχει φθάσει στὴ μεγαλύτερη ἀκμὴ τοῦ βίου της. Ὡς τὴν ἀποχώρηση τοῦ Κοντόσταυλου καὶ τοῦ Κουμανούδη (1893, 1894) θὰ ἔχουν συντελεσθεῖ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνασκαφὲς καὶ θὰ κυριαρχοῦν στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς τρίτης γενιᾶς (φωτ. τοῦ 1874, οἰκογενείας Γ. Δ. Δημακοπούλου).

αίως ἐπελθούσης λίαν σπουδαίας, ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, προόδου, δύναμαι μετὰ θάρρους νὰ ἐμβλέψω εἰς τὸ μέλλον, πᾶσαν τὴν δυνατὴν βελτίωσιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων, μετὰ πεποιθήσεως, ἐκ τοῦ μέλλοντος τούτου προσδοκῶν. Εἰς πᾶσαν δὲ περίπτωσιν ἐπιπόλαιος μόνον καὶ ἀνεπαρκὴς ἐπομένως κριτής, ἠδύνατο ν' ἀποδώσῃ ὀλιγωρίαν καὶ ἀμέλειαν οἱανδήποτε εἰς τὰ ἐξ ἀρχῆς συμβούλια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας περὶ τὰ ἀνατεθειμένα αὐτοῖς ἔργα, διότι αὐτὰ ἤδη τὰ ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τοῦδε τακτικῶς ἐκδιδόμενα ἐνιαύσια πρακτικὰ τῶν συμβουλίων τούτων ἀναμφισβητήτως ἀποδεικνύουσιν, ὅτι οὐδέποτε εἶχον παύσει ταῦτα πᾶσαν καταβάλλοντα προσπάθειαν καὶ πᾶν μετερχόμενα μέσον πρὸς πᾶσαν δυνατὴν διόρθωσιν καὶ θεραπείαν τῶν ὁπωσδήποτε περὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ κακῶς ἐχόντων. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν εἶναι βεβαίως εὔκολον, οὔτε δύναται νὰ φανῇ τοιοῦτον εἰς ὅντινα ἀναλογισθῇ

ὅτι τὸ ἔδαφος τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς μερίμνης δὲν εἶναι μικρά τις καὶ περιωρισμένη ἢ σποραδικῶς μόνον ἀπαντῶσα περιφέρεια, ἀλλ' ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦτο εἶναι τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ἀνεξαιρέτως. Τίνα δέ, ἄπειρα ἀληθῶς μέσα, ἀπαιτοῦνται πρὸς τοιαύτην ἐνέργειαν, εἶναι εὐνόητον εἰς πάντα, ὅστις ἁπλῶς τυγχάνει καλῆς πίστεως ἄνθρωπος. Ἐγὼ δὲ σήμερον εἰς τὰ εἰρημένα πρακτικὰ τῶν ἀπ' ἀρχῆς συμβουλίων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας ἀναφερόμενος, εἰς τὰ ὁποῖα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ γενικὰ ζητήματα, τὰ πρὸς τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρίας ταύτης σχετιζόμενα, ἐκτενῶς καὶ λεπτομερῶς, κατὰ καιρούς, ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐξηγήθησαν, ἀπέχω νὰ ποιήσωμαι ἰδιαιτέραν τινά, καθόλου ἢ κατὰ μέρος περὶ αὐτῶν λόγον, θεωρῶν τὸ τοιοῦτον ὡς περιττὴν παλλιλογίαν. Ζητῶ δὲ μόνον τὴν ἄδειαν νὰ ἐπαναλάβω τὴν εὐχὴν ὑπὲρ τῆς δραστηρίας τῆς κυβερνήσεως ἐνεργείας πρὸς συγκέντρωσιν[141] ἐν Ἀθήναις ὅλων τῶν ἀνὰ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα εὑρισκομένων ἀρχαιοτήτων ὅσαι μὴ συναπτόμεναι πρὸς τὸ ἔδαφος δύνανται νὰ θεωρηθῶσι χρήσιμοι πρὸς μελέτην καὶ διδασκαλίαν καὶ ἑπομένως πρὸς προαγωγὴν καὶ διάδοσιν παρ' ἡμῖν τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης».

1882. Ἀνασκαφὴ τῆς Ἐλευσῖνος

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐλευσῖνος εἶναι μία ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες καὶ σπουδαιότερες τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἐπὶ χρόνια ἀρκετὰ τὴν προετοίμαζε μὲ τὴν ἀγορὰ κτημάτων καὶ σπιτιῶν προσπαθώντας νὰ δημιουργήσει τὶς κατάλληλες συνθῆκες γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας. Κάποια στιγμὴ ὅμως κρίθηκε πὼς ἡ συνέχιση τῆς ἀναβολῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἕως ὅτου δημιουργηθοῦν οἱ εὐνοϊκοὶ ὅροι κατέληγε σὲ βάρος τοῦ ὅλου ἔργου. Ἔτσι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1882 ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Φίλιο, νέο ἔφορο τῆς Ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος τὸν ἑπόμενο χρόνο θὰ γινόταν ἔφορος τοῦ κράτους. Ἐξ αἰτίας τῆς σημασίας τοῦ τόπου τῆς ἀνασκαφῆς ὁ Κουμανούδης αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσει[142] στοὺς ἑταίρους καὶ τοὺς λόγους τῆς καθυστέρησης τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ τῆς ἔναρξης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸν τρόπο τῆς ἀνασκαφῆς:

Δὲν ἔπρεπε νὰ καθυστερήσει περισσότερο ἡ ἀνασκαφὴ

«Τὸ δὲ παρελθὸν θέρος, ἂν καὶ ἀκόμη ἔμενόν τινες οἰκίαι ἀνεξαγόραστοι διὰ τὴν δυστροπίαν τινῶν ἰδιοκτητῶν ἢ διὰ τὸ ὅτι αὗται ἦσαν ἐπίδικοι, ἄλλαι δὲ καὶ ἐξαγορασθεῖσαι δὲν εἶχον καθαιρεθῇ διὰ διάφορα αἴτια, ἂν καὶ ζητημάτιά τινα ἄλλα προκαταρκτικά, ἀναγόμενα εἰς τὴν μεθοδικωτέραν τῆς μελετωμένης ἀνασκαφῆς πορείαν, δὲν εἶχον ἐντελῶς λυθῆ, ὅμως τὸ Συμβούλιον ἔκρινεν ὄχι καλὸν τὴν περαιτέρω ἀναβολὴν τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἐπροτίμησε νὰ ἔχῃ μᾶλλον δυσχερείας τινὰς ἐν τῇ τοῦ ἔργου διεξαγωγῇ, παρὰ περιμένον τὴν τελείαν ἄρσιν πάντων τῶν κωλυμάτων νὰ βλέπῃ τοὺς μῆνας καὶ τὰ ἔτη παρερχόμενα μὲ κίνδυνον καὶ τοῦ νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ ὅλη ἐπιχείρησις, ὅπερ δὲν ἦτο ὅλως ἀπίθανον, ὡς ἔχουσι τὰ παρ' ἡμῖν. Οὕτω λοιπὸν ἀπεφασίσθη ἡ ἔναρξις τοῦ ἔργου, ἵνα καὶ πάλιν δοκιμασθῇ καὶ ἐνδειχθῇ ἡ ἀλήθεια τῆς ἀρχαίας ῥήσεως· ἀρχὴ δέ τοι ἥμισυ παντός.

Μέθοδος τῆς ἀνασκαφῆς

Κατὰ γνώμην δὲ ὁμόθυμον τοῦ Συμβουλίου, σχηματισθεῖσαν ἐκ λόγων σπουδαίων, αἱ σκαπάναι τῶν σκαφέων κατηνέχθησαν πρῶτον ὄχι ἐκεῖ τοῦ ἐδάφους, ἔνθα τις ἁπλῶς οὕτω θεωρῶν τὰ πράγματα θὰ ἐνόμιζε πρέπον, ἐν τῇ θέσει δηλ. τοῦ πολυμαρμάρου σωροῦ τῶν διπλῶν προπυλαίων τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, ἵνα οὕτω καλῶς ἡ ἐργασία ἀρχομένη ἀπὸ τῶν ἐν χθαμαλῷ τόπῳ δήλων ἐρειπίων καὶ δηλότερα αὐτὰ καθιστᾶσα προχωρήσῃ ἐπὶ τὰ ἀνωτέρω κείμενα ἄδηλα, ἀλλὰ ἐκρίθη δέον Ὁμηρικῶς νὰ χωρήσωμεν, ἐμβάλλοντες εἰς μέσα τὰ

53. Τὸ πρῶτο τοπογραφικὸ σχέδιο τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐλευσῖνος τῆς Ἀ. Ἑτ., τοῦ Τελεστηρίου, ἔργο τοῦ W. Dörpfeld. Κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κουμανούδη (ΠΑΕ 1882, 14) «αἱ σκαπάναι τῶν σκαφέων κατηνέχθησαν πρῶτον ὄχι ἐκεῖ τοῦ ἐδάφους, ἔνθα τις ἁπλῶς οὕτω θεωρῶν τὰ πράγματα θὰ ἐνόμιζε πρέπον, ἐν τῇ θέσει δηλ. τοῦ πολυμαρμάρου σωροῦ τῶν διπλῶν προπυλαίων τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, ... ἀλλὰ ἐκρίθη δέον Ὁμηρικῶς νὰ χωρήσωμεν, ἐμβάλλοντες εἰς μέσα τὰ πράγματα, εἰς αὐτὸ δηλ. τὸ τελεστήριον ἢ μέγαρον τῆς θεᾶς» (ΠΑΕ 1882, πίν. Γ).

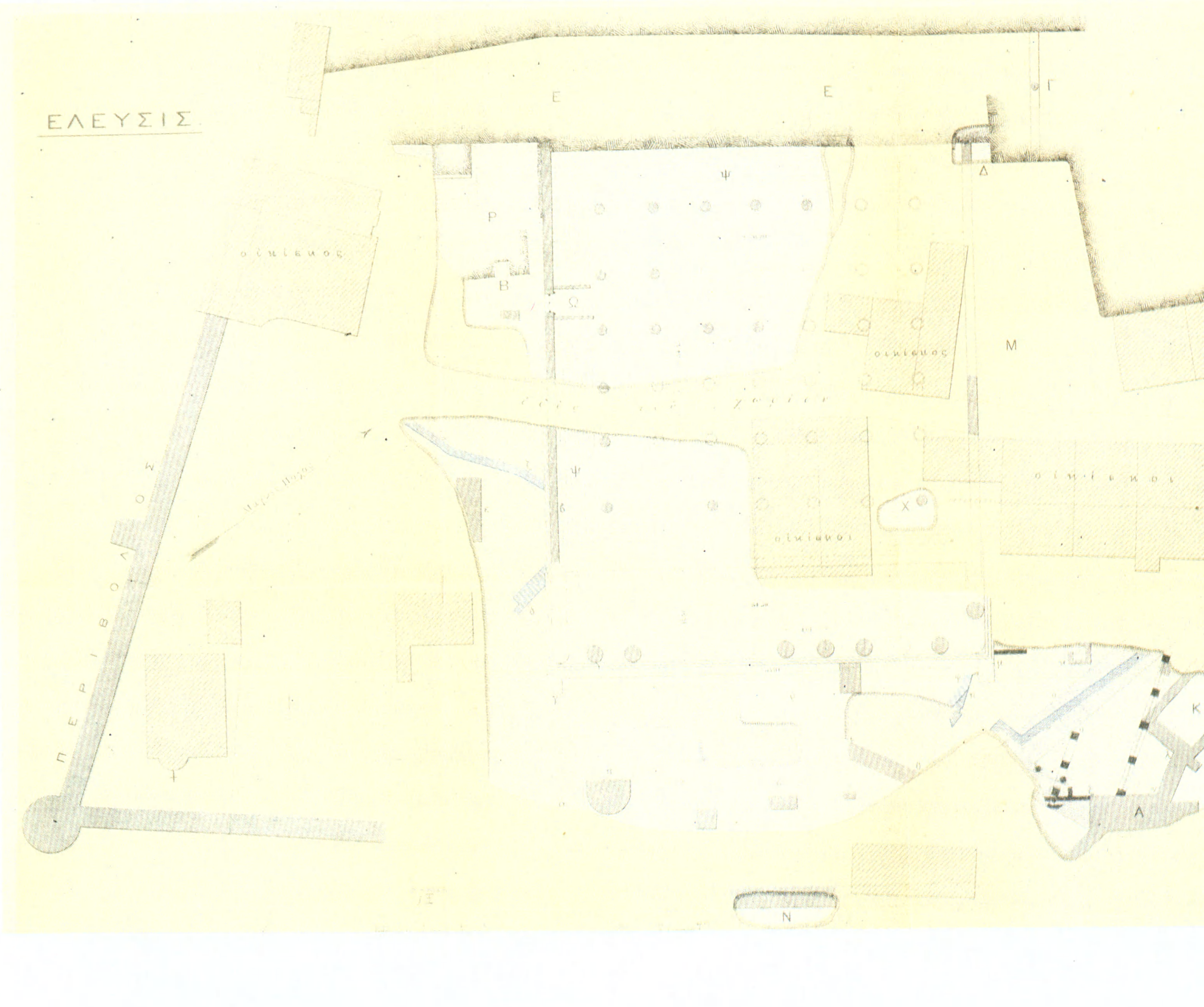

πράγματα, εἰς αὐτὸ δηλ. τὸ τελεστήριον ἢ μέγαρον τῆς θεᾶς, τὸ τόσον ἀτελῶς πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας τῶν ἐξ Ἀγγλίας Dilettanti ἐρευνηθὲν καὶ ὕστερον πάλιν ὁλοτελῶς ἐπικαλυφθέν· τὰ δὲ προπύλαια τοῦ περιβόλου, τὰ πρὸ εἰκοσαετίας ὁπωσοῦν πλειότερον ἐρευνηθέντα ὑπὸ Γάλλων καὶ νῦν ὄντα ἱκανῶς ἐμφανῆ, ἠδύναντο νὰ περιμείνωσιν ἐπί τινα χρόνον ἀκόμη τὴν τελείαν αὐτῶν ἀνακάθαρσιν. Καὶ δὲν μετενόησε τὸ Συμβούλιον ἐπὶ τῇ ἀποφάσει του ταύτη».

Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκε καὶ ὁ νεαρὸς W. Dörpfeld, ἀρχιτέκτονας τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ στενὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος ἔκανε καὶ τὸ πρῶτο σχέδιο «καίπερ σπεύδων τότε νὰ ἐπανέλθῃ πρὸς καιρὸν οἴκαδε πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου τῆς πατρίδος του ἐπιβαλλομένων αὐτῷ ὑποχρεώσεων»[143].

1884. Ἀνασκαφὴ Ἀμφιαρείου Ὠρωποῦ

Μιᾶς ἄλλης ἔνδοξης ἀνασκαφῆς τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία θὰ ἀρχίσει τὸ 1884, προετοιμάζεται ἡ διεξαγωγή, ἐκείνης τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ὠρωποῦ. Ὅπως καὶ προηγουμένως εἰπώθηκε, τότε τίποτε δὲν ἦταν βέβαιο καὶ ὅλα ἀνακαλύπτονταν γιὰ πρώτη φορά. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ γίνει ἡ ἀγορὰ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ, τὸ Συμβούλιο θέλησε προηγουμένως νὰ βεβαιωθεῖ[144] γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόφασής του: «Μία τούτων τῶν γενομένων ἀγορῶν εἶναι ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία ἡ τοῦ ἐν τῇ Ὠρωπίᾳ γῇ Ἀμφιαρείου, εἰς ἣν τὰ μάλιστα συνετέλεσε τὸ Συμβούλιον, ἀποστεῖλαν ἐπὶ τοὺς τόπους ἐν μηνὶ Ἀπριλίῳ τὸν ἀντιπρόεδρον καὶ τὸν γραμματέα τῆς Ἑταιρίας, ἵνα παρατηρήσαντες τὰ σῳζόμενα ἐν τῇ θέσει Μαυροδήλεσι ἐρείπια, τοὺς αὐτόθι ἐνεπιγράφους καὶ γλυπτοὺς λίθους ὡς καὶ τὸν περίβολον, πιστώσωσιν, ὅτι ὄντως ἡ ἀρχαία θέσις τοῦ μαντείου περιέρχεται εἰς κτῆσιν τοῦ δημοσίου, καθὼς ἐλλόγως παρεδέχθησαν οἱ δοκιμώτεροι τῶν ἱστορησάντων τὰ μέρη ἐκεῖνα. Ἀφοῦ οἱ ἀπόστολοι ἐβεβαίωσαν τοῦτο, ἐτελέσθη ἡ ἀγορά».

1882. Ἀγορὰ βιβλίων

Τὸ 1882 ἡ Ἑταιρεία δαπάνησε γιὰ τὴν ἀγορὰ 46 βιβλίων γιὰ τὴ βιβλιοθήκη της τὸ πρωτοφανὲς ποσὸν τῶν 2.440,85 δραχμῶν. Τοῦτο γιατὶ τὸ Συμβούλιο ἔκρινε πὼς γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων λογίων δὲν ἐπαρκοῦν ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ τῆς Βουλῆς καὶ ὅτι «ἀσπάσιον ἐπικούρημα γίνεται τρίτη τις ἢ καὶ τετάρτη βιβλιοθήκη, προσιτὴ εἰς τοὺς χρήζοντας»[145].

Ἀναλύοντας ὁ Κουμανούδης τοὺς λόγους τῆς δαπάνης γιὰ τὴν ἀγορὰ βιβλίων κάνει σύντομη ἀναδρομὴ[146] στὴν πολιτικὴ τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ παρελθὸν ὡς πρὸς τὴν ἀγορὰ βιβλίων: «Εἰρήσθω δ' ἐνταῦθα χάριν ἱστορίας, ὅτι ἡ Ἑταιρία ἡμῶν ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 πρώτης συστάσεώς της μέχρι τοῦ 1858 οὐδὲ ἓν βιβλίον ἠγόρασε· τόσον τὰ ἡμέτερα τότε ἦσαν ἀσθενῆ· ἀλλὰ μόνον ὅσα τῇ ἐχαρίζοντο ἐλάμβανε, ὀλιγοστὰ βέβαια κ' ἐκεῖνα καὶ οὐδὲ πάντα ὕλης ἀρχαιολογικῆς· πρῶτον δ' ἐν ἔτει 1859 ἐδαπάνησε ποσόν τι δι' ἀγορὰν τοῦ Συντάγματος τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Βοικχίου καὶ ἔκτοτε μετὰ δειλίας μὲν ὡς εἰκὸς καὶ φειδοῦς, συστηματικῶς δέ, εἰς ἀρχαιολογικῶν βιβλίων ἀγορὰς προέβαινε καθ' ἕκαστον ἔτος, νῦν δὲ ἐχώρησεν ὀλίγον γενναιότερον».

1837-1858. Καμιὰ ἀγορὰ βιβλίου

1859. Ἀγορὰ τοῦ C.I.G. τοῦ Boeckh

Ἡ Ἑταιρεία ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρξε ὁ σύμβουλος τῆς κυβέρνησης σὲ κάθε θέμα ἀρχαιολογικὸ καὶ ἐκτελεστὴς τῆς ἐθνικῆς ἀρχαιολογικῆς πολιτικῆς. Τοῦτο τῆς ἔδινε τὸ δικαίωμα νὰ ἔχει γνώμη γιὰ κάθε θέμα καὶ νὰ κάνει ὑποδείξεις γιὰ διόρθωση τῶν ἐλλείψεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες

Ἀνάγκη νέων ἐφόρων

ἦταν ὁ μικρότατος ἀριθμὸς τῶν ἐφόρων. Ἤδη στὸ δημόσιο ὑπηρετοῦν ὁ Εὐστρατιάδης (ὁ ὁποῖος θὰ παραιτηθεῖ τὸ 1884), ὁ Σταματάκης (†1885), ὁ Κων. Δημητριάδης καὶ ὁ Καββαδίας ἀπὸ τὸ 1879. Ἡ Ἑταιρεία ἔχει προσλάβει τὸν Φίλιο καὶ τὸν Τσούντα, οἱ ὁποῖοι ἀπασχολοῦνται στὶς νέες μεγάλες ἀνασκαφές της. Ζητεῖ λοιπὸν τὸν διορισμὸ καὶ νέων ἐφόρων καί «κατὰ τὴν πρὸ πολλοῦ διαβιβασθεῖσαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν γνώμην τοῦ Συμβουλίου, χρείαν ἔχει ἡ ἀρχαιολογία τοὐλάχιστον δεκαπέντε Ἐφόρων, ὅσοι εἶναι οἱ τοῦ βασιλείου νομοί»[147].

Παροτρύνσεις Ἀλ. Κοντόσταυλου πρὸς τοὺς ἑταίρους

Ἡ Ἑταιρεία δὲν ἔμενε ποτὲ ἔξω ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ διεθνὴ γεγονότα. Στοὺς λόγους τῶν προέδρων κυρίως, ποὺ εἶχαν γενικὸ χαρακτήρα, συναντᾶμε ὑπαινιγμοὺς ἢ ἀναφορὲς σὲ συμβάντα, ὅπως τὰ γεγονότα τοῦ 1848 στὴν Εὐρώπη ἢ τοὺς ἀγῶνες τῆς Κρήτης. Στὴ λογοδοσία τῆς 27 Ἰαν. 1885 ὁ Ἀλέξ. Κοντόσταυλος ἀναπτύσσει[148] τὴ Μεγάλη Ἰδέα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχαιολογίας μὲ τρόπο ποὺ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ σημερινὴ θεωρητικὴ χρήση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων γιὰ ὁρισμένες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Ζητεῖ λοιπὸν ὁ Κοντόσταυλος ἀπὸ τοὺς 40 ἑταίρους ποὺ τὸν ἀκοῦν νὰ κατανοήσουν *τὴν ὑπέροχον σπουδαιότητα τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑταιρείας* καὶ νὰ ἐντείνουν τὸν ζῆλο τους, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ εἶναι τελεσφόρος πρέπει «νὰ μὴ μείνῃ περιωρισμένος παρά τισι μόνον, ἀλλὰ νὰ κατασταθῇ γενικὸς καὶ νὰ ἐμφορηθῶσιν αὐτοῦ πάντες οἱ ἁπανταχοῦ καὶ οἱ ἐντὸς καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος Ἕλληνες».

Ὁ ζῆλος τῶν ἑταίρων θὰ ὑπάρξει ὅταν κατανοηθεῖ ποιὰ εἶναι ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας καὶ ποιὲς ὑπηρεσίες μπορεῖ νὰ προσφέρει στὸ ἔθνος[149]:

«Εἶμαι δὲ βέβαιος, ὅτι ὁ ζῆλος οὗτος, τὸν ὁποῖον ἐπικαλοῦμαι, θὰ διεγερθῇ ἐπὶ τέλους ἐν ταῖς ψυχαῖς ἁπάντων τῶν ὁμοεθνῶν ἡμῶν καὶ τοιοῦτος οἷον εὔχομαι αὐτόν, ὅταν κατανοηθῇ ἀποχρώντως, ὅτι αἱ ἐργασίαι τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν καὶ πέρα τῶν ὁρίων τῆς νῦν Ἑλλάδος, ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἱστορικῶς Ἑλληνίδα γῆν ἐπεκτεινόμεναι, θὰ δυνηθῶσιν ἰσχυρῶς νὰ συντελέσωσιν, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀσεβῶς νῦν ἀμφισβητουμένης Ἑλληνικῆς ἰδιότητος τῆς γῆς ταύτης.

Καὶ βεβαίως, ἀξιότιμοι κύριοι, ὅταν ἡ Ἑταιρία ἡμῶν γίνῃ κάτοχος τῶν ἀπαιτουμένων χρηματικῶν μέσων, θὰ δυνηθῇ νὰ προβῇ διὰ τοῦ καταλλήλου τρόπου καὶ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν διερεύνησιν καὶ τῆς ἄλλης ἐκείνης Ἑλληνίδος γῆς, ἀπὸ τῆς ὁποίας σήμερον ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μέσων, κυρίως ἀπείργει ἡμᾶς. Πᾶν δὲ τότε ἐκ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς ταύτης ἀποσπώμενον μνημεῖον τοῦ ἀρχαίου βίου, θὰ μεταβάλληται ἀναγκαίως εἰς ζῶντα μάρτυρα καὶ εἰς κήρυκα διαπρύσιον τῆς γνησίας Ἑλληνικῆς αὐτοῦ ἰθαγενείας.

Οὕτω λοιπόν, πλὴν τῶν ἄλλων ἐκείνων ὑπηρεσιῶν, περὶ ὧν ἄλλοτε διέλαβον, ὡς ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν παρεχομένων, ὑπάρχει καὶ αὕτη ἡ δυνατὴ ὑπηρεσία, ἡ πᾶσαν ἄλλην, κατὰ τὴν σπουδαιότητα, ὑπερβαίνουσα καὶ ἥτις καὶ μόνη ἀρκεῖ, δεόντως κατανοουμένη, νὰ προκαλέσῃ ὑπὲρ τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν τὴν ὅσῳ πάγκοινον τόσῳ καὶ ἐνθουσιώδη ὑποστήριξιν, παρὰ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἀνεξαιρέτως».

Τὸν Κουμανούδη στὴν ἴδια λογοδοσία τὸν ἀπασχολεῖ ἄλλο θέμα, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν δήμων καὶ τῶν μοναστηριῶν γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας ποὺ θὰ

Ἀδιαφορία τῶν δήμων καὶ τῶν μονῶν γιὰ τὴν Ἑταιρεία

ἐκδηλωνόταν μὲ τὴν παροχὴ συνδρομῆς. Τὸ Συμβούλιο μετὰ τὴν ἀναβίωση τῆς Ἑταιρείας, τὸ 1858, κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες γιὰ τὴ συλλογὴ χρημάτων καὶ πολλοὶ δῆμοι καὶ μοναστήρια δήλωσαν, μετὰ ἀπὸ ὑπουργικὲς πιέσεις καὶ ἐγκυκλίους, πὼς θὰ βοηθοῦσαν χρηματικά. Τὸν ἀρχικὸ ἐνθουσιασμὸ διαδέχθηκε ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ σιωπὴ καὶ μόνον οἱ δῆμοι Ἀθηναίων, Πειραιέων καὶ Ἑρμουπολιτῶν ἔμειναν σταθεροὶ καὶ κηρύχθηκαν γι' αὐτὸ εὐεργέτες. Ὁ Κουμανούδης μὲ αὐστηρὴ γλώσσα[150], δικαιολογημένα ἄλλωστε ἀφοῦ ἡ ἐτήσια συνδρομὴ ἦταν μόλις 15 δραχμές, ἐπισημαίνει τὸ φαινόμενο, αἰτία δυσθυμίας:

«Πολλὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ ἐπὶ τῷ παραδόξῳ φαινομένῳ τούτῳ τῆς ὀλιγότητος τῶν προθυμουμένων νὰ συντρέχωσι τοιαύτῃ ἐθνωφελεῖ ἑταιρίᾳ δήμων καὶ μονῶν, καὶ μάλιστα ὅταν τις ἐνθυμηθῇ, ὅτι ἴσα ἴσα οἱ μέγιστοι τῶν δήμων καὶ αἱ πλουσιώταται μοναὶ ὑπερλάμπουσι (κατὰ Τάκιτον εἰπεῖν) διὰ τῆς ἀπουσίας των ἐν τοῖς ἡμετέροις καταλόγοις. Ἀλλὰ ἄσκοπον θεωροῦμεν νὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς τοιούτων λόγων θέμα, ἀφοῦ τὰ πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως λαληθέντα ἐνταῦθα κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ ὕστερον τύποις δημοσιευθέντα καὶ διαπεμφθέντα πανταχόσε οὐδὲν ὠφέλησαν. Ἕν τι ὅμως παρήγορον ἐφέτος παρετηρήσαμεν, ὅπερ δὲν κρίνομεν παραλειπτέον ἀμνημόνευτον. Ἐκ τῆς πρὸ τεσσάρων ἐτῶν ἐλευθερωθείσης καὶ προστεθείσης τῷ Ἑλληνικῷ βασιλείῳ γῆς πρώτην φορὰν εἷς δῆμος, ὁ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ Τυρνάβου, ἐνεθυμήθη νὰ μᾶς πέμψῃ συνδρομήν. Βλέπετε, πόσον εἴμεθα εὐπαρήγοροι καὶ πόσον θέλομεν νὰ ὁμοιάζωμεν τὸν ἐπὶ Κολωνῷ Οἰδίποδα[151], τὸν

1885. Ὁ δῆμος Τυρνάβου μόνος βοηθάει τὴν Ἑταιρεία σ' ὁλόκληρη τὴ Θεσσαλία

σμικρὸν μὲν ἐξαιτοῦντα, τοῦ σμικροῦ δ' ἔτι
μεῖον φέροντα, καὶ τὸ δ' ἐξαρκοῦν αὐτῷ».

Τὸν ἀπασχολεῖ[152] ἐπίσης καὶ ἡ τύχη τῶν ἀρχαίων στὶς ἐπαρχίες, πρόβλημα ποὺ ξανατέθηκε τὸ 1882: «Ποία δὲ ὑπῆρξε κατὰ τὸ διανυθὲν ἔτος ἡ ἐνέργεια τοῦ Συμβουλίου ὑπὲρ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ κράτους πολλῶν καὶ τιμιωτάτων ἀρχαιοτήτων, πλὴν δηλαδὴ τῶν γενομένων ἐκεῖ ἀνασκαφῶν; Ὄχι μεγάλη. Ὁ δὲ λόγος γνωστὸς μὲν εἰς τοὺς ἑταίρους καὶ ἐκ προτέρων λογοδοσιῶν, λέγομεν δὲ καὶ σήμερον τὰ ἀναγκαιότατα. Ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν, κύριοι, καὶ μάλιστα ἐξ ὅτου ηὐξήθη τὸ βασίλειον, τὰ ἑκάστοτε συμβούλια τῆς Ἑταιρίας μεριμνῶσι μὲν καὶ θέλουσι νὰ πράττωσιν ὅ,τι συντελεστικὸν πρὸς τὴν τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀρχαιοτήτων συντήρησιν, ἀφοῦ εἰς τὰς ἐγχωρίους δημοτικὰς καὶ τὰς ἄλλας διοικητικὰς ἀρχὰς δὲν ἔγινεν ἀκόμη πολλοῦ γε καὶ δεῖ, συνήθης ἡ περὶ τούτου πρόνοια ἡ ἐκ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου αὐταῖς ῥητῶς ἐπιτασσομένη, δυσκολεύονται δὲ πολύ, διὰ τὴν σπάνιν τοῦ καταλλήλου προσωπικοῦ, εἰς ὃ νὰ ἐμπιστεύωνται ἀρχαιολογικὰς ἐπιμελείας».

Ἔλλειψη φροντίδας γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῶν ἐπαρχιῶν

Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Κουμανούδη καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν συμβούλων, ὅπως αὐτὴ γίνεται φανερὴ μὲ τὰ ἔγγραφα ποὺ λάβαινε καὶ ἔστελνε ἡ Ἑταιρεία, εἶναι σαφὲς πὼς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία εἶχε σιγὰ-σιγὰ ὑποκατασταθεῖ καὶ οἱ σύμβουλοι αἰσθάνονταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς ἐλλείψεις τοῦ κράτους καὶ τὶς παραλείψεις του. Ἡ περίεργη αὐτὴ κατάσταση, ποὺ ἄρχισε τὸ 1859, θὰ τερματίσει οὐσιαστικὰ τὸ 1885, ὅταν ὁ Καββαδίας θὰ γίνει γενικὸς ἔφορος καὶ θὰ ἐφαρμόσει τὸν δικό του ἀπόλυτο τρόπο διοίκησης στὴν Ὑπηρεσία.

Ἡ δημιουργία στὸ Συμβούλιο τῆς νοοτροπίας ποὺ ἀνέφερα ἔχει ἀντι-

54. Ἡ Ἐλευσίνα ὅπως ἦταν τὸ 1813 (Society of Dilettanti, The Unedited Antiquities of Attica, London 1817).

Mills at Rheti

Ἀδυναμία τῆς Ἑταιρείας

στοιχία μὲ παρόμοια νοοτροπία ποὺ δημιουργήθηκε στὸ κοινό, ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἁρμόδια γιὰ κάθε θέμα ἀρχαιολογικὸ καὶ ὑποχρεωμένη νὰ ἐπιχειρεῖ ἔρευνες σύμφωνα ὄχι μόνο μὲ τὴ δική της ἄποψη καὶ γνώμη ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν ἄλλων. Συχνὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων ἀπέδιδαν στὴν Ἑταιρεία ἀδιαφορία γιὰ ἀρχαῖα σημαντικὰ κατὰ τὴ γνώμη τους ποὺ κρύβονταν στὴ γῆ καὶ περίμεναν τὴν ἀποκάλυψή τους. Ἀλλὰ πόσο μποροῦσε νὰ ἐπαρκέσει ἡ Ἑταιρεία μὲ τοὺς λίγους ἐφόρους ποὺ διέθετε καὶ τὴν ἐθελοντικὴ ἐργασία τοῦ γραμματέα καὶ μερικῶν συμβούλων, κυρίως τοῦ Φιντικλῆ, τοῦ Καστόρχη, τοῦ Κυρ. Μυλωνᾶ καὶ τοῦ ἐπιμελητῆ τῶν Μουσείων Ἀθαν. Στ. Κουμανούδη; Τὶς ἄδικες αἰτιάσεις ἀντικρούει[153] ὁ Κοντόσταυλος στὸν λόγο του τῆς 26 Ἰαν. 1886 καὶ ἐκθέτει τὰ κριτήρια τοῦ Συμβουλίου ὡς πρὸς τὴν προτεραιότητα στὴν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς Ἑλλάδας. Χρειάζεται νὰ ἀπολογεῖται ἡ Ἑταιρεία διότι δὲν περιλαμβάνονται στὸ ἔργο της ἀπρόοπτες καὶ ἀπροσδόκητες ἀνακαλύψεις ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἤδη γνωστὰ καὶ συνεχιζόμενα:

Πρωτεύει ἡ συντήρηση καὶ ἡ διάσωση τῶν ἀρχαίων

«Ὡς πρὸς τὴν Ἑταιρίαν ὅμως ἡμῶν, πάντες βεβαίως θέλετε ὁμολογήσει, ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει ἄλλως, διότι δὲν εἶναι ἐπιτετραμμένον εἰς αὐτὴν νὰ ἐπιδίδεται, κατ' ἀρέσκειαν, εἰς τὴν ἱκανοποίησιν πάσης ἀδιακρίτως ἀρχαιολογικῆς περιεργείας, ἀφοῦ τὰ κύρια αὐτῆς ἔργα εἶναι, ὡς γνωστόν, ἄλλα, συνιστάμενα ἰδίως καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν συντήρησιν, τὴν διάσωσιν καὶ τὴν περισυναγωγὴν τῶν ὑπαρχουσῶν ἀρχαιοτήτων.

Καί τοι δὲ ἀναγνωρίζω, ὅτι δεύτερον αὐτῆς καθῆκον καὶ ἐπίσης βεβαίως οὐσιῶδες, εἶναι καὶ ἡ ἀναζήτησις τῶν κεκαλυμμένων ἔτι ἀρχαίων μνημείων, πρόδηλον καὶ ἀναντίῤῥητον οὐδὲν ἧττον ὑπάρχει, ὅτι ἡ ἀναζήτησις αὕτη πρέπει ν' ἀφορᾷ κατὰ προτίμησιν εἰς τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὰ ὁποῖα, ἐνῷ ἀφ' ἑνὸς πρωτεύουσι κατὰ τὴν σημασίαν, παρέχουσιν ἐξ ἑτέρου ἴχνη ἐμφανῆ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν καὶ ἐπισύροντα τοιουτοτρόπως τὰς ὄψεις καὶ τὴν προσοχὴν τοῦ παρατηρητοῦ, ἐπιβάλλουσιν εἰς πᾶσαν τὰ τῶν ἀρχαιοτήτων ἐπιτετραμμένην ἀρχὴν τὸ ἀναμφισβήτητον καθῆκον τῆς πρὸ παντὸς ἄλλου περαιτέρας ἀνερευνήσεως καὶ ἀνακαθάρσεως τῶν μνημείων τούτων.

Οὕτω δέ, ὁποίαν γνώμην ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξενέγκωσιν οἵ τε ἡμεδαποὶ καὶ οἱ ἀλλοδαποὶ ἀρχαιοδῖφαι περὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἡμῶν Ἑταιρίας, ἐὰν ἔβλεπον αὐτὴν νὰ καταγίνηται εἰς ἀναζήτησιν, δὲν θέλω νὰ εἴπω ἀτεκμάρτων, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἀμφιβόλου ὑπάρξεως ἀρχαιοτήτων καὶ ἂν ἐν τῷ μεταξὺ ἔβλεπον αὐτὴν νὰ παρορᾷ, θεωροῦσαν ὡς δευτέρου λόγου ἀξίαν, τὴν ἀνασκάλισιν καὶ ἀνακάθαρσιν π.χ. τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἐκείνην τοῦ ᾠδείου τοῦ Ἡρώδου καὶ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ἐκείνην τοῦ οὕτω καλουμένου γυμνασίου τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν τῇ παλαιᾷ ἀγορᾷ Ἀθηνῶν, περὶ ἧς ἰδιαιτέρως θέλει ἐπασχολήσει ὑμᾶς σήμερον ὁ κ. γραμματεύς, ἐκείνην τῶν ἐν τῇ Ζέᾳ τοῦ Πειραιῶς νεωσοίκων, ἐκείνην τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν τῇ Ἐπιδαυρίᾳ, ἐκείνην τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου ἐν τῇ Ὠρωπίᾳ, ἐκείνην τοῦ ἐν Ἐλευσῖνι ναοῦ καὶ τόσων ἄλλων μεγάλων μνημείων τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης, τῶν ὁποίων αὐτὰ ἤδη τὰ σωζόμενα λείψανα μαρτυροῦσιν ὄχι μόνον τὴν βεβαίαν ὕπαρξιν, ἀλλὰ καὶ τὴν σπουδαιότητα καὶ πρὸς τούτοις, ὡς

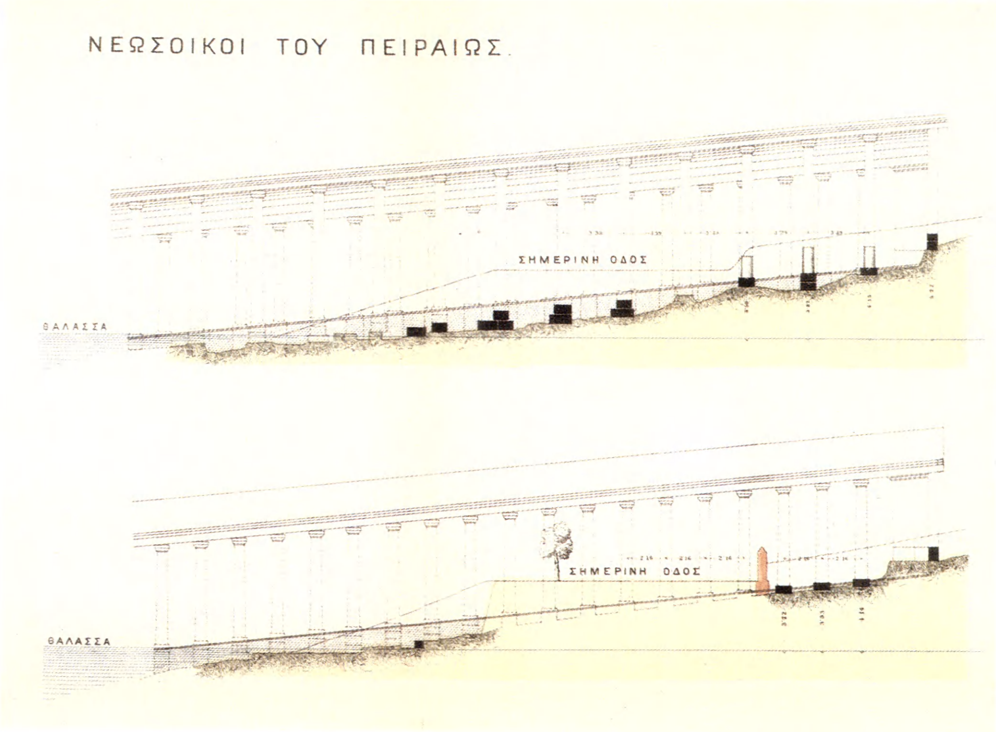

55. Οἱ νεώσοικοι τοῦ Πειραιῶς κατὰ σχέδιο τοῦ W. Dörpfeld. Ἡ ἀνασκαφή τους ἀποτέλεσε ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἔλλειψη πρόνοιας ὅμως ἐκ μέρους τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς πόλης περιόρισαν σήμερα τοὺς νεωσοίκους, στὴν ἔκταση τοῦ ὑπογείου μιᾶς πολυκατοικίας (ΠΑΕ 1885, πίν. 3).

πρός τινα ἐξ αὐτῶν καὶ αὐτὸ αὐτόχρημα τό τε ἱστορικὸν καὶ τὸ τεχνικὸν μεγαλεῖον.

Ὑπάρχει προτεραιότητα στὶς ἀνασκαφὲς

Διὰ τῶν παρατηρήσεων τούτων, ἀξιότιμοι Κύριοι, οὐδὲν ἄλλο θέλω νὰ ὑποστηρίξω, εἰμὴ μόνον τὸ δικαίωμα οὕτως εἰπεῖν τῆς προτεραιότητος τὸ ὁποῖον κέκτηνται αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνασκαφαὶ καὶ τὴν ὑποχρέωσιν ἑπομένως ἣν ἔχει ἡ Ἑταιρία ἡμῶν εἰς αὐτὰς κατὰ πρῶτον λόγον νὰ τρέψῃ τὴν προσοχὴν αὐτῆς. Ταὐτοχρόνως δὲ προτίθεμαι διὰ τῶν παρατηρήσεων τούτων ν' ἀποκρούω καὶ τὴν μομφήν, τὴν ἐπὶ ἀκηδίᾳ ἢ καὶ ἐπὶ ἀρχαιολογικῇ ἀσοφίᾳ, ἥτις, ἐκ διαλειμμάτων ἐξηνέχθη καὶ σχεδὸν πάντοτε παρά τινων ἐκφέρεται κατὰ τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν, εἰς πᾶσαν περίστασιν, καθ' ἣν ἄλλοι ἀρχαιολογοῦντες ἔτυχε νὰ περιέλθωσιν ἐν ταῖς ἀκωλύτοις καὶ ὡς ἔπος εἰπεῖν αὐτογνώμοσιν ἀποπείραις αὐτῶν, εἰς εὑρήματα τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διήγειραν τὴν κοινὴν περιέργειαν καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐγένοντο ὑποκείμενα λόγων.

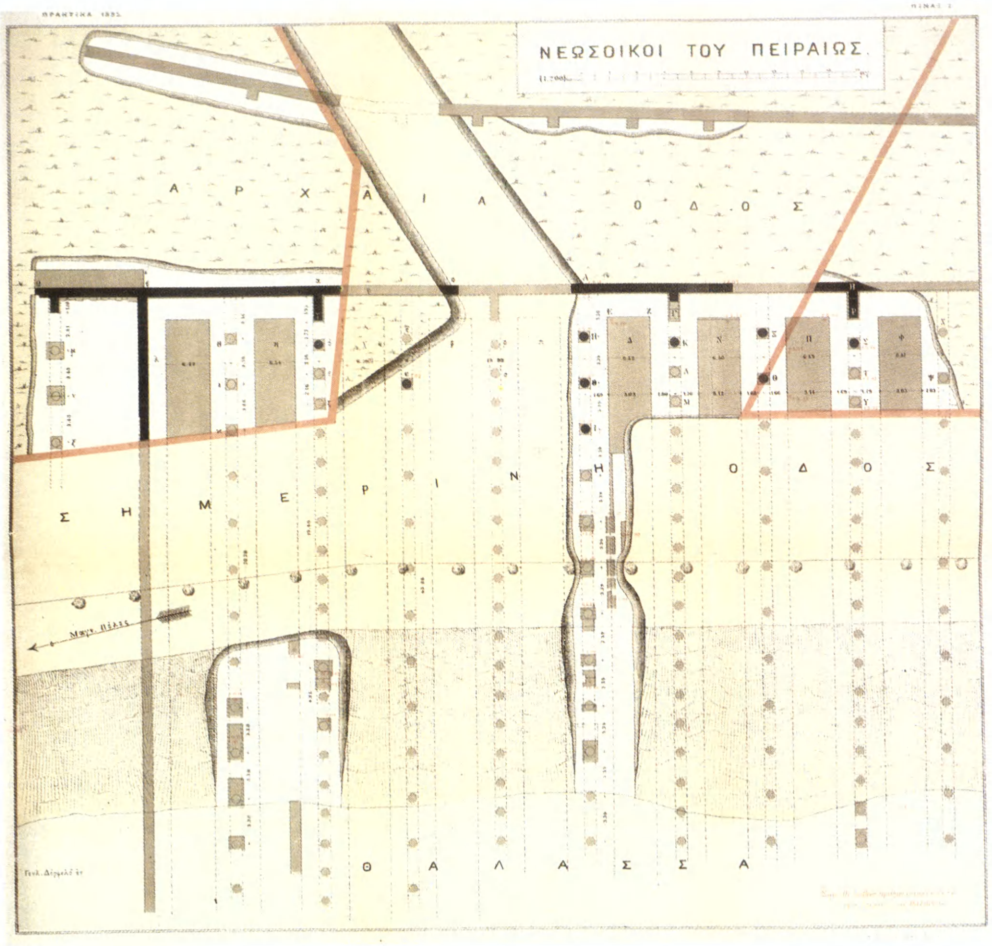

56. Ἡ κάτοψη τῶν νεωσοίκων τοῦ Πειραιῶς, στὴν ἄλλοτε ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ Πασαλιμανιοῦ, φιλοτεχνημένη ἀπὸ τὸν W. Dörpfeld. Ἄρχιζαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς καὶ κατέληγαν στὴ θάλασα. Ἡ σημερινὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπιτρέπει τὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας τῶν ἐγκαταστάσεων. Ὁ ἀρχαῖος δρόμος περνοῦσε πίσω ἀπὸ τοὺς νεωσοίκους, στὴν οἰκοδομημένη σήμερα περιοχή (ΠΑΕ 1885, πίν. 2).

Ὅτι δὲ ἡ Ἑταιρία ἡμῶν δὲν παραμελεῖ ἀπολύτως ἐν τῇ ἄλλῃ στενοχωρίᾳ αὐτῆς καὶ τὰς τῆς τελευταίας ταύτης φύσεως ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας, ὅταν θεωρῇ ὑπάρχοντας ἀποχρῶντας πρὸς τοῦτο λόγους, ἀπέδειξε πολλάκις διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ καιροὺς προέβη, ὡς π.χ. εἰς τὸ Δίπυλον ἐν Ἀθήναις καὶ εἰς ὡρισμένας ἄλλας θέσεις ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ὡς ἐν Κορίνθῳ, ἐν Θεσπιαῖς, ἐν Τανάγρᾳ, ἐν Χαιρωνείᾳ, ἐν τῷ χωρίῳ Φοινίκι τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς καὶ ἀλλαχοῦ καὶ τελευταῖον, ἤτοι πέρυσιν ἐν αὐτῷ τῷ θαλασσίῳ βυθῷ κατὰ τὸν πορθμὸν τῆς Σαλαμῖνος. Ἀλλ' εἰς ταῦτα πάντα πλὴν

τοῦ Διπύλου, δὲν ἐπέμεινεν, ὡς ἐνθυμεῖσθε, πολὺ καὶ περιωρίσθη μᾶλλον εἰς ὀλιγοδαπάνους ἐρεύνας, δι᾽ οὓς λόγους ἤδη ὑπέδειξα.

Τὰ ἔργα τῆς Ἑταιρείας ἀνάλογα πρὸς τὶς δυνάμεις της

Ἂν ἦτο δυνατόν, ἡ Ἑταιρία ἡμῶν νὰ πράττῃ πάντα τὰ ἐπιθυμητὰ αὐτῇ καὶ ταῦτα συγχρόνως καὶ εἰς τὸν αὐτὸν βαθμόν, θὰ ἐπεδίδετο βεβαίως περισσότερον καὶ ἐπιμονώτερον καὶ εἰς τὰς τοιαύτης φύσεως ἐργασίας. Ἀλλὰ αἱ προαιρέσεις αὐτῆς ἔχουσι δυστυχῶς ὅριον ἀνυπέρβλητον τιθέμενον ἀναγκαίως ὑπὸ τοῦ μέτρου τῶν δυνάμεών της· αἱ δὲ δυνάμεις αὐτῆς ἐπιβάλλουσιν ἀναποδράστως τὴν κατὰ τὰ εἰρημένα βαθμολόγησιν περὶ τὰς ἐργασίας, διότι ὄχι μόνον χρηματικοὺς πόρους δὲν ἔχομεν ἐπαρκεῖς, ὅπερ καὶ τὸ κυριώτερον, πρὸς πάσας τὰς ὑποδειχθείσας τοιαύτας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπαιτουμένου ἀκόμη προσωπικοῦ στερούμεθα, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖον εἰς τὴν διεύθυνσιν καὶ ἐπιτήρησιν τῶν ἐργασιῶν τούτων, καθ᾽ ἃ καὶ ὁ κύριος γραμματεὺς θέλει λεπτομερέστερον ἀναπτύξει.

Κατὰ τὴν ἡμῖν ἑπομένως ὑπάρχουσαν δύναμιν καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ ἀπολύτως ἐπικείμενον καθῆκον, ἐλπίζομεν, ὅτι θέλομεν κριθεῖ παρά τε ὑμῶν, φίλοι ἑταῖροι, καὶ παρὰ παντὸς ἄλλου ἐταστοῦ τῶν πράξεων ἡμῶν, τῶν ὁποίων δίδομεν πρὸς ὑμᾶς σήμερον λόγον».

19 Μαρτίου 1885. Θάνατος τοῦ Σταματάκη

Τὸ 1885, τὸ βράδυ τῆς 19 Μαρτίου, πέθανε ὁ Παναγιώτης Σταματάκης, ὁ ἀπόστολος τῆς Ἑταιρείας, γενικὸς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὶς 7 Σεπτ. 1884. Ὁ θάνατός του λύπησε τοὺς φίλους του, ποὺ ἐκτιμοῦσαν τὴν ἀκάματη ἐργατικότητά του, τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν τελειότητα τῆς ἐργασίας του, καὶ τὴν προσήλωσή του στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος. Αὐτοδίδακτος καὶ αὐτὸς ὅπως ὁ Πιττάκης, ὑπερεῖχε τοῦ Πιττάκη γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ποιότητα τοῦ ἔργου του, ποὺ εἶναι ἐλάχιστα γνωστό. Μονήρης, ὅπως φαίνεται, καὶ ἄγαμος, εἶχε ἀφιερώσει τὴ ζωή του στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Χαρακτηρισμό του δίνει ὁ Μίνως Λάππας[154] στὸν ἐπικήδειο λόγο του: «Διῄρεις πάντας τοὺς καιροὺς καὶ πάντα τὰ πράγματα εἰς ἀξίαν ἔχοντα καὶ μή. Οὐδεὶς δὲ ἠδύνατο νὰ σὲ πείσῃ, ὅτι πάντες οἱ χρόνοι ἀδιακρίτως ἔχουσιν ἴσην τάξιν καὶ μοῖραν, ὅτι ὁ Φειδίας καὶ ὁ Λύσιππος εἶναι ἰσοστάσιοι ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ὅτι ἐκ τῶν ἡμετέρων προπατόρων οἱ φόρου ὑποτελεῖς τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ῥωμαίων ἀξιοῦσιν ὁμοίας φροντίδος καὶ προσοχῆς ὡς οἱ ὁμήλικες τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Ἐπαμεινώνδου. Σοὶ ἐφαίνετο κενὴ σχεδὸν καὶ ματαία πᾶσα σπουδὴ ἔξω τῶν δοκίμων ἱστορικῶν περιόδων, ἐν οἷς ἀποτυποῦται ἀνελλιπῶς τὸ πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος, εἰκονίζονται ἐναργῶς οἱ αἰώνιοι πόθοι αὐτῆς καὶ τὰ ὑψηλὰ ὀνειροπολήματα καὶ ἀποκαλύπτονται ἀνυπερβλήτως αἱ δυνάμεις αὐτῆς καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἐφικτοῦ. Διὰ τοῦτο σπανίως κατέβαινες ἐκ τῆς περιωπῆς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Κορίνθου, τῆς Τανάγρας καὶ τῶν Μυκηνῶν. Ἔθυες εἰς ὀλίγους θεοὺς καὶ διέκρινες τὸ ἄπειρον ἅμα καὶ τὸ πλῆρες οὐχὶ ἐν τῷ ἀριθμῷ, ἐν τῷ ὄγκῳ καὶ ἐν τῇ ποσότητι τῶν ὅλων, ἀλλ᾽ ἐν τῇ θαυμασίως περιγεγραμμένῃ ἐπιφανείᾳ, ἣν ἡ δαιμονία χεὶρ τοῦ Πραξιτέλους ἐχάραξεν ὡς πρότυπον καὶ αἰώνιον ἀγώνισμα».

Ἐπικήδειος ἀπὸ τὸν Μίνω Λάππα: τὸ ἰδεῶδες τοῦ Σταματάκη

1885. Ἀνασκαφὴ Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ

Τὴ χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ Σταματάκη ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ λεγόμενου «Τετραγώνου τοῦ Ἀδριανοῦ», δηλαδὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπὸ τὸν Στέφ. Κουμανούδη. Τὸν χῶρο κατεῖχε ἡ ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία κάηκε τὸ 1884. Τότε τὸ Συμβούλιο προσπάθησε νὰ ἀνασκάψει τὸ μνημεῖο ἀλλὰ ἐμποδίστηκε ἀπὸ τὸν Δῆμο καὶ τὸ μόνο ἔργο τῆς χρονιᾶς ἦταν ἡ κατεδά-

φιση τοῦ ἑτοιμόρροπου πύργου τοῦ ρολογιοῦ τοῦ Ἔλγιν. Τὸ 1885 ἀρχίζει ἡ ἀνασκαφὴ μὲ πολλὲς δυσχέρειες, ὅπως εἶναι φυσικό, ἂν ἀναλογισθοῦμε τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια. Τὸ κέντρο τῆς ἀνασκαφῆς κατελάμβανε ἡ ἐκκλησία τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς, ἡ ὁποία δὲν ἀπέφυγε τὴν καταστροφή. Ὅπως διηγεῖται[155] ὁ Κουμανούδης: «Καὶ τῆς ἐκκλησίας δὲ αὐτῆς τὸ ἐρείπιον καθηροῦμεν ἐκ διαλειμμάτων μόνον καὶ κατὰ μικρόν, τοῦτο δέ, ἵνα οἱ ἐκ τῶν ἡμετέρων εὐκαταφορώτεροι εἰς ἐπικρίσεις προσερχόμενοι βλέπωσι καὶ πείθωνται, ὅτι δὲν καθαιροῦμεν ἄξιόν τι διατηρήσεως ἀρχιτεκτόνημα τῶν Βυζαντινῶν χρόνων, ἀλλὰ πολὺ μεταγενέστερον συνανάρφυμα ἢ συμπίλημα ἀνομοιοτάτων μερῶν. Πρὶν δὲ ἢ ἀρχίσῃ τὸ ἐνταῦθα ἔργον ἡ Ἑταιρία, τὰ ὀλίγα τῆς ἐκκλησίας ὁπωσδήποτε σωζόμενα τοιχογραφήματα εἶχον ἀντιγραφῆ κατὰ παραγγελίαν ἐραστοῦ τινος τῆς ἀνατολικῆς ἁγιογραφίας, τοῦ Ἄγγλου μαρκησίου Bute».

Καθαίρεση Μεγάλης Παναγιᾶς

Ἀντιλήψεις γιὰ τὰ μεσαιωνικὰ μνημεῖα

Ἡ Μεγάλη Παναγιά, ὁ πύργος τῶν Προπυλαίων, τὰ βυζαντινὰ ἐρείπια πάνω στὰ κλασικά, τὰ μεσαιωνικὰ καὶ τουρκικὰ κτίσματα τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι θύματα τοῦ κλασικισμοῦ τοῦ 19ου αἰ. καὶ τῆς ἀντίληψης τῆς κατ' εὐθείαν καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἀντίληψης ποὺ στὴν ἱστοριογραφία εἶχε πλέον ἀνατραπεῖ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κων. Παπαρρηγόπουλου. Στὴν ἀρχαιολογία θὰ χρειαστοῦν ἀκόμη δέκα χρόνια γιὰ νὰ πάρουν τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα μιὰ θέση, μικρὴ ἀκόμη, στὰ ἐνδιαφέροντα τῆς Ἑταιρείας[156].

Οἱ λόφοι τῆς Ἀθήνας καὶ ἡ λατόμευσή τους

Ἕνα μεγάλο πρόβλημα, τοῦ ὁποίου τὴ βαρύτητα αἰσθανόμαστε σήμερα περισσότερο, ἀντιμετώπιζε ἔντονα τὸ 1885 ἡ Ἑταιρεία, τὴ λατόμευση τῶν λόφων τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἀνεπαρκὴς νομοθεσία, ἡ ἐπιθυμία τοῦ κέρδους, οἱ ἀσυνείδητοι πολιτικοί, ἡ ἔλλειψη μόρφωσης εἶναι παράγοντες δημιουργίας τοῦ προβλήματος, τοῦ ὁποίου τὸ μέγεθος —ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται— κατανοοῦν μόνον οἱ ἀρχαιολόγοι. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης καὶ τὸ Συμβούλιο προσπαθοῦν, μάταια ὅμως. Τὴν ἀγανάκτηση ἀναγκάζεται νὰ ἐξωτερικεύσει ὁ Κουμανούδης σὲ μελέτη του[157] βλέποντας ὅτι καμιὰ ἐνέργεια δὲν τελεσφορεῖ: «Πᾶσα σκαφὴ ἐν Ἀθήναις φέρει εἰς φῶς καὶ λίθους ἐπιτυμβίους. Πειθόμεθα δὲ ἡμεῖς, ὅτι ἐπὶ χιλιετηρίδα καὶ πλέον κατὰ τοὺς δυστυχεῖς χρόνους τῆς Βυζαντινῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ὕστερον Φραγκικῆς καὶ Τουρκικῆς δουλείας οὐδεμία ἐν Ἀττικῇ ἐγίνετο λατόμησις ἀπὸ τῶν θεοκτίστων ὀρέων πρὸς οἰκοδομὰς ἰδιωτικὰς ἢ δημοσίας, ἀλλὰ πᾶν ὑλικὸν ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐνδόξων ἐρειπίων ἐλαμβάνετο. Τοῦτο δὲ καὶ νῦν ἔτι γίνεται ἐν πλείστοις τόποις τῆς Ἑλλάδος, ἕνεκα βλακεύσεως τῶν καθεστηκυιῶν ἀρχῶν. Ἐν δὲ Ἀττικῇ καὶ μάλιστα περὶ τὰς Ἀθήνας ἡ ἀπὸ πεντηκονταετίας εἰς ἔθος πάλιν ἐλθοῦσα λατόμησις πετρωδῶν ὀρέων δὲν περιωρίσθη, ὡς ἔπρεπεν, εἰς τὰ μεγάλα ὄρη τὰ μακρὰν τῆς πόλεως, ἀλλὰ ἐξετάθη παρανόμως καὶ εἰς τὰ πολλαχῶς λελαξευμένα ἢ ἐπιγεγραμμένα ἀρχαιόθεν σεβάσμια ὑψώματα τῆς Πνυκός, τοῦ Ἀρείου πάγου, τοῦ Μουσείου καὶ ἄλλων μερῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων, ἄπιστον εἰπεῖν, δικαίωμα ἰδιοκτησίας προβάλλουσι πλεονέκται τινὲς ἰδιῶται, ἐνῷ ἐπὶ Τουρκοκρατίας οὐδὲν τοιοῦτο ν' ἀποκτηθῇ ἦτο δυνατόν, ὅτε κοινὸν ἀξίωμα ἦτο τό «ὅπου δὲν πατεῖ βῶδι, (διὰ ὄργωμα δηλαδή·) ὁ τόπος δημόσιος», καθὼς μᾶς ἐπληροφόρησε φίλος Ἀθηναῖος· καὶ ὅμως τὰ δικαστήρια νῦν ἀξιοῦσι προσοχῆς τὰς τοιαύτας σκοτίους τῶν ἰδιωτῶν ἀντιποιήσεις ἐπὶ βλάβῃ μεγάλῃ τῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας, ἧς τὰ ἴχνη καὶ τὰ τεκμήρια ὁσημέραι ἐλαττοῦνται

Βλάκευσις τῶν ἀρχῶν

Κίνδυνοι γιὰ τὰ σεβάσμια ὑψώματα

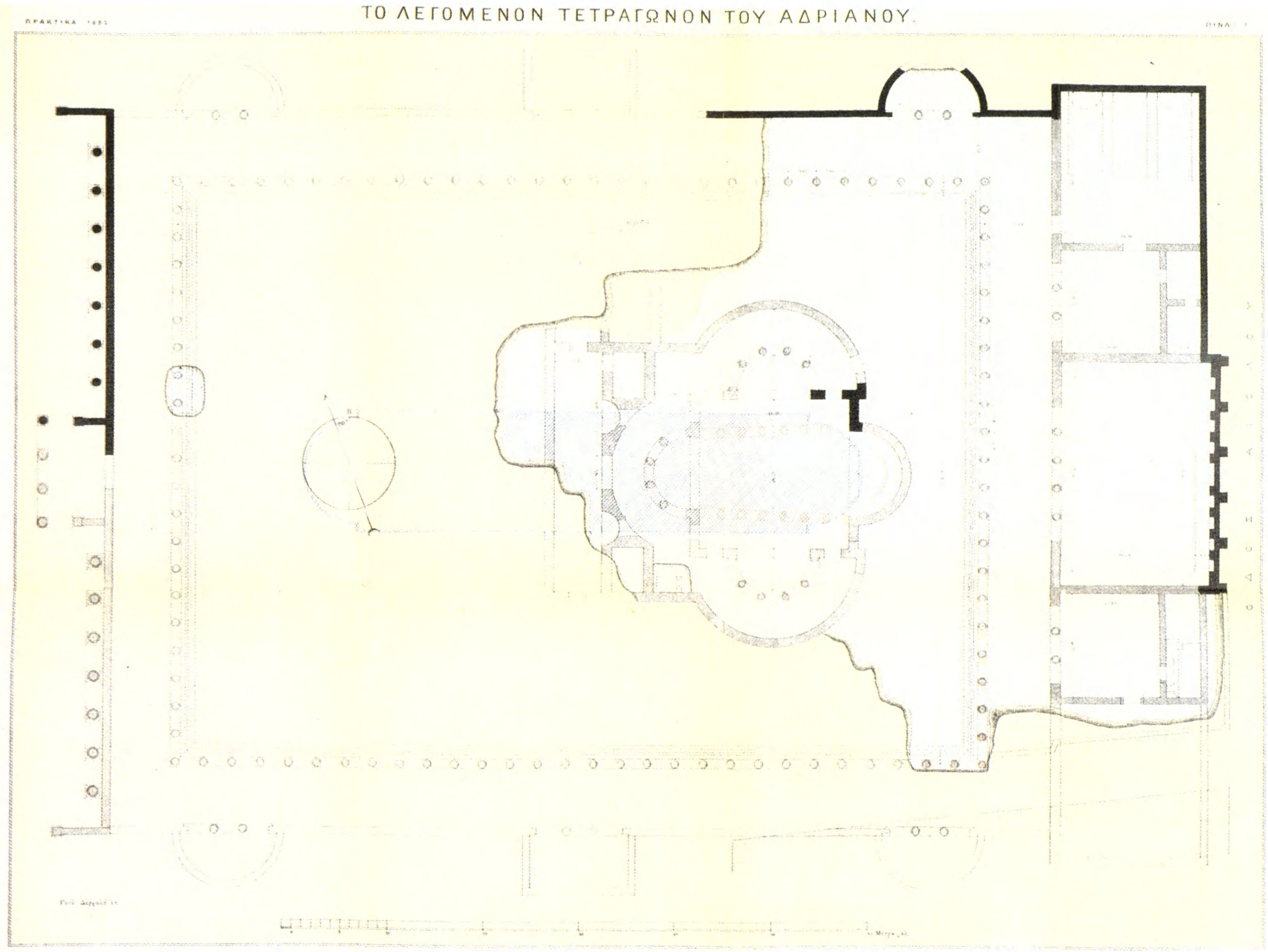

57. «Τὸ λεγόμενον τετράγωνον τοῦ Ἀδριανοῦ», ἡ βιβλιοθήκη ποὺ κατασκεύασε (132 μ.Χ.) ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας, κατὰ σχέδιο τοῦ W. Dörpfeld, τὸ λαμπρότερο κτήριο τῆς Ἀθήνας κατὰ τὸν Παυσανία (Ι 18, 9): «Τὰ δὲ ἐπιφανέστατα ἑκατόν εἰσι κίονες Φρυγίου λίθου· πεποίηνται δὲ καὶ ταῖς στοαῖς κατὰ τὰ αὐτὰ οἱ τοῖχοι. καὶ οἰκήματα ἐνταῦθά ἐστιν ὀρόφῳ τε ἐπιχρύσῳ καὶ ἀλαβάστρῳ λίθῳ, πρὸς δὲ ἀγάλμασι κεκοσμημένα καὶ γραφαῖς· κατάκειται δὲ ἐς αὐτὰ βιβλία». Στὸν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης ἦταν ἡ ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας ποὺ κάηκε στὶς 8 καὶ 9 Αὐγούστου τοῦ 1884. Ἡ ἀνασκαφὴ παρουσίασε μεγάλα προβλήματα μὲ τὰ πηγάδια ποὺ ὑπῆρχαν στὸν χῶρο, τοὺς ὑπονόμους καὶ τὰ νεώτερα κτίσματα. Οἱ δυσκολίες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ ἀδυναμία σχηματισμοῦ σαφοῦς εἰκόνας τοῦ κτηρίου ποὺ ἐρευνήθηκε ὠθεῖ τὸν Κουμανούδη στὴ συναγωγὴ ἀμφίρροπου συμπεράσματος (ΠΑΕ 1885, 22): «Ὅστις ὅμως εὐχαριστεῖται καὶ εἰς εἰκασίας, ὄχι πάντῃ ἀπιθάνους, δύναται, ἂν θέλῃ, καὶ ἀπὸ τοῦδε νὰ τὴν θεωρῇ ὡς τὸ κτίσμα ἐκεῖνο τοῦ βασιλέως Ἀδριανοῦ, ἐν ᾧ, κατὰ Παυσανίαν "κατέκειντο βιβλία"» (ΠΑΕ 1885, πίν. 1).

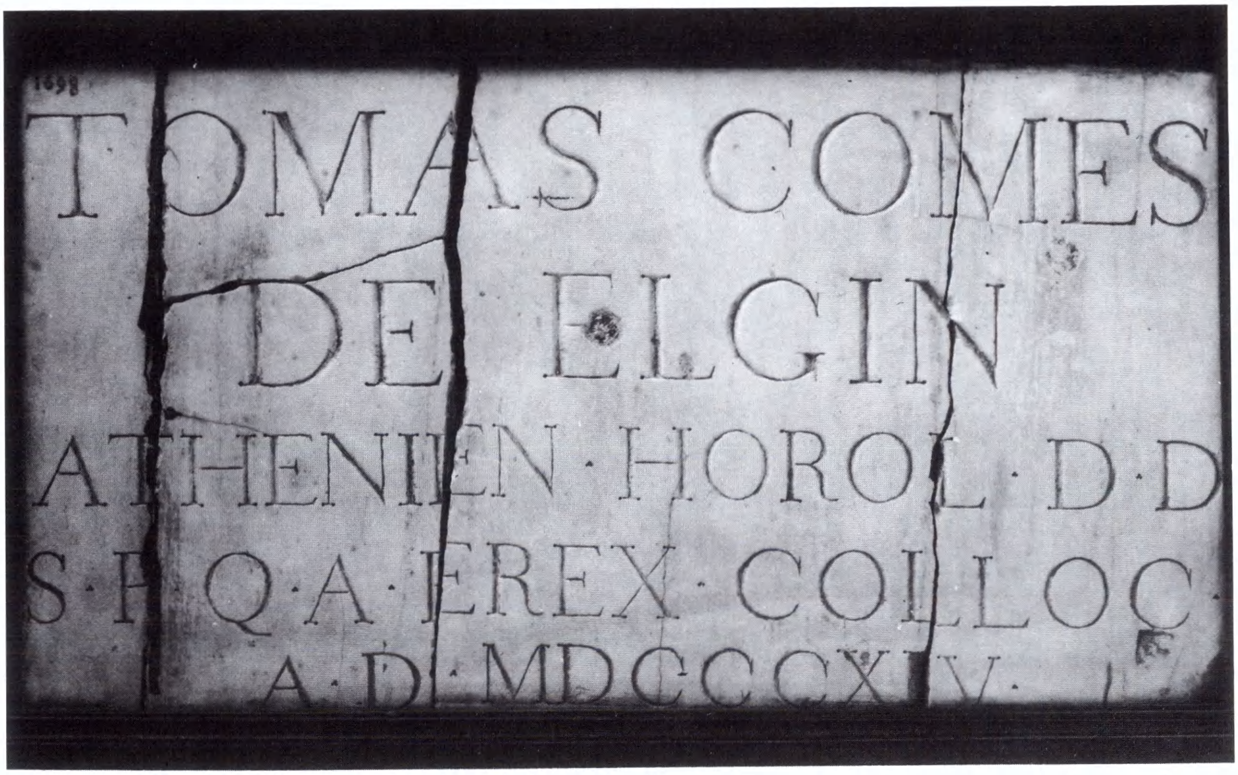
TOMAS COMES
DE ELGIN
ATHENIEN·HOROL·D·D
S·P·Q·A·EREX·COLLOC·
A·D·MDCCCXIV·

58-59. Ὁ πύργος τοῦ ρολογιοῦ στὴν ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας (στὸν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ), ποὺ δώρησε ὁ Ἔλγιν στοὺς Ἀθηναίους τὸ 1811 σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ ρολόι τοῦ Ἔλγιν καταστράφηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης καὶ ὁ πύργος ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ τὸ 1814 μὲ ἔξοδα τῶν Ἀθηναίων, μεταβλήθηκε σὲ φυλακή. Νέο ρολόι, αὐτὸ τῆς εἰκόνας, χάρισε ὁ Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Ὄθωνος. Ὁ πύργος κάηκε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1884, μαζὶ μὲ τὴν ἀγορά, καὶ τὸν ἑπόμενο χρόνο κατεδαφίστηκε. Σώζονται στὸ Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο μέρη τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ρολογιοῦ καὶ ἡ μαρμάρινη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἔλγιν στὴν ὁποία λέγεται: Thomas comes | De Elgin | Athenien(sibus) horol(ogium) d(onum) d(edit) | S(enatus) P(opulus) q(ue) A(theniensium) erex(it), colloc(avit) | a(nno) D(omini) MDCCCXIV.

ὑπὸ τῶν λατόμων ἢ ὅλως καταστρέφονται ἐν ὄψει τῶν ἀρχῶν· ὁ δὲ νόμος ὁ ἀρχαιολογικὸς τοῦ 1834, ὁ τοῦτο ρητῶς ἀπαγορεύων, καὶ αἱ κραυγαὶ οὐ μόνον τῶν ἐνταῦθα ὀλίγων φιλαρχαίων, ἀλλὰ καὶ παντὸς τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, μένουσιν ἀνίσχυροι. Ἕως πότε ταῦτα;».

Ἡ Ἑταιρεία ἀποκρούει τὴν κρατικὴ κηδεμονία

Προεξαγγελτικὴ νέου πνεύματος ποὺ ἀρχίζει νὰ ὡριμάζει στὴν Ἑταιρεία εἶναι ἡ πρόταση ποὺ διατυπώνεται τὸ 1886 νὰ μετέχει τοῦ Συμβουλίου ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (ὁ Παναγιώτης Καββαδίας ποὺ πῆρε τὸν βαθμὸ αὐτὸν τὸ 1885) ὡς βασιλικὸς ἐπίτροπος χωρὶς ψῆφο. Ἡ Ἑταιρεία τοῦ 1837, ἀντικείμενο μέριμνας λίγων ἀτόμων ποὺ συναντοῦσε στὴ μικρὴ Ἀθήνα τὴν καθολικὴ σχεδὸν ἀδιαφορία, ἔχει γίνει ὁ στύλος τῆς ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα. Διαθέτει χρήματα, κύρος καὶ παράδοση πενήντα ἐτῶν. Ἡ θέσπιση τῆς θέσης τοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο τῶν πράξεών της χωρὶς τὸν κίνδυνο τῆς ἐτήσιας διαδικασίας τῆς ἐπανεκλογῆς. Τὴν πρόταση αὐτὴ τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς ἀπέρριψε τὸ Συμβούλιο καὶ ἡ συνέλευση καὶ ὁ Κοντόσταυλος[158] στὴ λογοδοσία τῆς 9 Νοεμβρίου 1887 ἀνέπτυξε γιατί ἡ ἐφαρμογή της ἦταν ἀνεδαφικὴ καὶ χωρὶς ἀντικείμενο: «Ἡ πρώτη τροποποίησις ἀφορᾷ εἰς τὴν ἵδρυσιν θέσεως Β. ἐπιτρόπου παρὰ τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρίᾳ. Ἡ θέσις αὕτη θὰ κατέχηται ὑπὸ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων, ὅστις αὐτοδικαίως καὶ ἑπομένως ἄνευ τῆς ἐκλογῆς τῆς συνελεύσεως, θὰ παρίσταται εἰς τὰς συνεδριάσεις τοῦ συμβουλίου, ἐκπληρῶν ὡρισμένα καθήκοντα, χωρίς, ὡς εἰκός, νὰ ἔχῃ ψῆφον. Τὴν πρότασιν ταύτην τὸ συμβούλιον

Ἡ Ἑταιρεία δὲν διαχειρίζεται κοινὰ μετοχικὰ κεφάλαια

παμψηφεὶ ἐθεώρησεν ἀποκρουστέαν, διότι φρονεῖ, ὅτι οἷα εἶναι ἡ ἑταιρία ἡμῶν, οὐδένα ἀπολύτως ἔχει λόγον. Καὶ πράγματι, ἀξιότιμοι κύριοι, μήπως ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρία ἀποτελεῖ ἑταιρίαν μετοχικήν, ἥτις διαχειριζομένη κοινὰ χρηματικὰ κεφάλαια καὶ ἐπιδιώκουσα κοινὰ ὑλικὰ συμφέροντα, κέκτηται τοὐλάχιστον, σχετικῶς πρὸς αὐτά, καὶ προνόμια, τὰ ὁποῖα φύσει ἀνήκουσιν εἰς τὸ κράτος, ὡς π.χ. ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα; ἢ μήπως ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑται-

Ἡ Ἑταιρεία δὲν ἀσκεῖ δημόσια ἐξουσία

ρία ἀποτελεῖ καθεστηκυῖαν ἀρχὴν τοῦ κράτους, ἥτις ἐνασκεῖ δημοσίαν ἐξουσίαν, ὡς π.χ. τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον ἢ Ἱερὰ Σύνοδος; οὐχὶ βεβαίως· διότι ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρία, ἔν τε τῇ συστάσει καὶ τῷ σκοπῷ αὐτῆς, ἀπέχει πολὺ πάντων τούτων, ὡς καὶ παντὸς ἄλλου καὶ πόῤῥωθεν προσομοιάζοντος αὐτοῖς. Ὅπως κατανοήσητε δὲ πόσον περιττὸς καὶ μάταιος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ διορισμὸς Β. ἐπιτρόπου παρὰ τῇ ἀρχαιολογικῇ ἑταιρίᾳ ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθῆτε, ὅτι τοιοῦτος δὲν ὑπάρχει καὶ παρ᾽ αὐτῷ τῷ Πανεπιστημίῳ, ἐνῷ

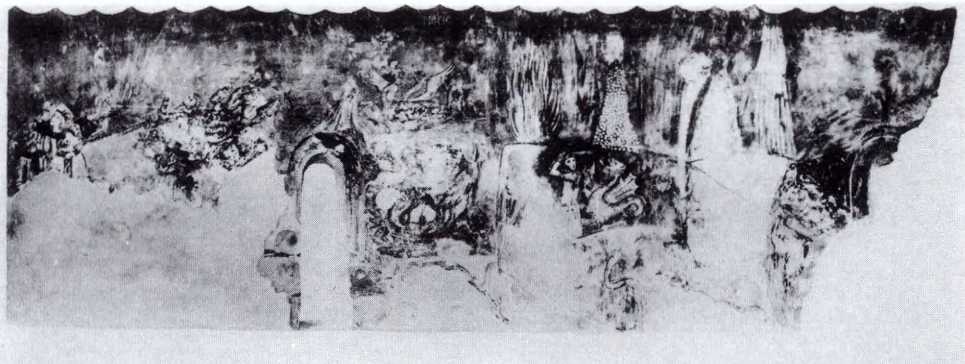

60-61. Τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς, στὸν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (N. H. J. Westlake, On Some Ancient Paintings in Churches of Athens, Archaeologia LI, 1, πίν. VIII, IX). Τὴν ἐκκλησία, τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰ., χρησιμοποίησε ὁ Πιττάκης ἀπὸ τὸ 1833 καὶ γιὰ λίγα χρόνια ὡς μουσεῖο τῆς Ἀθήνας. Μὲ τὴν οἰκοδόμηση τῶν στρατώνων τοῦ πεζικοῦ στὸν χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, ἡ ἐκκλησία καταχώθηκε καὶ ἐρειπώθηκε. Τὸ 1858/59 ἡ Ἑταιρεία τὴν ἐπισκευάζει (Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀ. Ἑτ. 1858/59, 22) «ἵνα προφυλάξῃ ἀπὸ τῆς περαιτέρω βλάβης τὸ ἱερὸν τοῦτο μνημεῖον, ὅπερ διττὴν ἀξίαν ἔχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης ... διά τε τὸ σχῆμα τῆς οἰκοδομῆς καὶ τὰς ἔτι σωζομένας ἐν τοῖς τοίχοις ἁγιογραφίας, πολλὴν τὴν εὐφυΐαν καὶ τὸ ὕψος τῆς διανοίας τοῦ ζωγράφου δηλούσας· διότι ὑπὸ τὴν ἔσω ἐπιφάνειαν τοῦ ἐν μέσῳ ὑψίστου τρούλλου, ὅπου ὁ παντοκράτωρ, ἔχει ἀπεικονισμένην τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου ἐν ταῖς πρώταις ἓξ ἡμέραις κατὰ τὴν Γένεσιν τοῦ Μωϋσέως». Οἱ λόγοι τοῦ Καστόρχη δείχνουν μιὰ διάθεση προστασίας τοῦ μνημείου ποὺ δὲν θὰ τελεσφορήσει.

παρὰ τῷ Πανεπιστημίῳ καὶ ὡς ἐκ τοῦ νόμου, τοῦ παραδεχομένου τοιαύτην θέσιν καὶ ὡς ἐκ τοῦ δημοσίου χαρακτῆρος τοῦ ἱδρύματος τούτου, ἠδύνατο βεβαίως νὰ ὑπάρχῃ Β. ἐπίτροπος. Ἄλλως τε, Κύριοι, πᾶσα νομοθετικὴ καινοτομία, ἵνα ᾖ ὁπωσδήποτε ἐπωφελής, πρέπει νὰ ἀποδεικνύηται ἀναγκαία ὑπὸ τῶν πραγμάτων, πρέπει δηλαδὴ αὐτὰ τὰ πράγματα, ὡς οὕτως εἰπεῖν, νὰ εἰσηγῶνται αὐτήν. Τοιοῦτον δέ τι, ἐφ' ὅσον ἡμεῖς τοὐλάχιστον γινώσκομεν, δὲν ἀπεδείχθη ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα ἀποροῦμεν, πῶς ἡ ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ περιῆλθεν εἰς τὴν περὶ τούτου ἰδέαν».

Ἡ πεντηκονταετηρὶς

Ἡ συμπλήρωση τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τῆς Ἑταιρείας ἀφέθηκε νὰ περάσει ἀπαρατήρητη. Προτάσεις συμβούλων γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου ἀπορρίφθηκαν. Μόνο τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βερολίνου ἔστειλε στὴν Ἑταιρεία θερμὸ συγχαρητήριο γράμμα, τοῦ ὁποίου τὴ λήψη ἀνακοίνωσε ὁ Κουμανούδης[159] στὴ συνέλευση τῆς 29 Μαρτίου 1887: «Καὶ ἤδη πρὶν τελειώσωμεν τὴν λογοδοσίαν, ἀνακοινοῦμεν εἰς τοὺς ἑταίρους ἕν τι λίαν εὐφρόσυνον, ὅπερ κυρίως ὄχι εἰς τὸ παρελθὸν ἔτος, ἀλλ' εἰς τοῦτο ὃ νῦν διανύομεν πίπτει, καὶ ὅμως δὲν θὰ ἥρμοζε νὰ ἀποσιγηθῇ σήμερον, ἀποταμιευόμενον διὰ τὴν μέλλουσαν λογοδοσίαν. Παρὰ τοῦ ἐν Βερολίνῳ αὐτοκρατορικοῦ Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἱδρύματος ἐλάβομεν πρὸ δύο μηνῶν ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν 18 Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους τούτου συμπληρωθείσῃ πεντηκονταετηρίδι τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν συγχαρητήριον προσαγόρευσιν, προσενεχθεῖσαν διὰ τοῦ ἀξιοτίμου διευθυντοῦ τῆς ἐνταῦθα Γερμανικῆς σχολῆς Εὐγενίου Πέτερσεν. Τοῦτο εἰς ἡμᾶς μέτρια, ὡς εἰκός, φρονοῦντας περὶ τοῦ μέχρι τοῦδε βίου τῆς Ἑταιρίας καὶ μὴ θεωρήσαντας πάντως ἑορταστέαν τὴν πεντηκοστὴν ἐπάνοδον τῆς ἡμέρας τῆς ἱδρύσεώς της, ἦλθεν ὄντως ἀπροσδόκητον· οἱ δὲ ἀπαρτίζοντες τὸ διάσημον ἐκεῖνο ἵδρυμα σοφοὶ Γερμανοὶ ἄλλην γνώμην ἔσχον. Ἅτε μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀσχολούμενοι περὶ πᾶν ὅ τι Ἑλληνικόν, ἔκριναν εὔλογον διὰ τῆς πεμφθείσης προσαγορεύσεως νὰ ἀναγνωρίσωσι καὶ τὴν ἐκ τῶν οἱωνδήποτε προσπαθειῶν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρίας προσγινομένην εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην ὠφέλειαν, καὶ οὕτω παρέσχον αὐτῇ ἐνθάῤῥυνσιν οὐ σμικρὰν ἐν τῇ ἐξακολουθήσει ἔργου πολλὰς ἔχοντος τὰς δυσχερείας κατὰ τὴν νῦν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλά «τάχ' αὔριον ἔσται

Γράμμα τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου

62. Ὁ Παναγιώτης Καββαδίας (1850-1928), πέμπτος γραμματέας τῆς Ἀ. Ἑτ. (1895-1909, 1912-1920), ὁ ἀνασκαφέας τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Ἀκροπόλεως, τῆς Κεφαλληνίας. Ὑπῆρξε παράλληλα καὶ γενικὸς ἔφορος (1885-1909), προϊστάμενος δηλ. τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, διάδοχος στὸ ἀξίωμα αὐτὸ τοῦ Παναγιώτη Σταματάκη. Ὡς γενικὸς ἔφορος καὶ ὡς γραμματέας τῆς Ἀ. Ἑτ. δραστηριότατος ἦταν ἐκπρόσωπος νέου πνεύματος, τεχνοκρατικοῦ καὶ ἀποτελεσματικοῦ, ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος πρὸς τὸν Στ. Ἀ. Κουμανούδη, τὸν ὁποῖο ὑπονόμευσε καὶ διαδέχτηκε στὴν Ἑταιρεία. Στὸν Καββαδία ὀφείλεται ἡ πρώτη συστηματικὴ ὀργάνωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἡ πρώτη ἔκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας, ἡ στροφὴ πρὸς τὶς ἀναστηλώσεις, ἡ φροντίδα γιὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ τὴν οἰκοδόμηση μουσείων (φωτ. ΑΑΕ).

ἄμεινον», ὥστε οἱ μεθ' ἡμᾶς ἐλευσόμενοι νὰ κινηθῶσιν εὐλογώτερον πρὸς ἑόρτασιν τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑταιρίας ταύτης. Γένοιτο!».

Νόμος ͵ΑΧΛ΄. Τὸ λαχεῖο γίνεται προνομιοῦχο

Μὲ τὸν νόμο ͵ΑΧΛ΄ τῆς 30 Δεκ. 1887 τὸ λαχεῖο τῆς Ἑταιρείας ἔγινε προνομιοῦχο[160] καὶ ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία ὁποιουδήποτε ἄλλου λαχείου στὸ ἑλληνικὸ κράτος. Ὁ νόμος αὐτὸς ἔγινε μὲ πρωτοβουλία τοῦ Χαρ. Τρικούπη γιατὶ ἤθελε, ὅπως λέει ὁ Καββαδίας[161], μὲ τὴν αὔξηση τῶν πόρων τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ λαχεῖο νά «γείνῃ δυνατὸν νὰ πληρωθῇ καὶ ὁ διακαὴς αὐτοῦ πόθος τοῦ νὰ ἐξαγορασθῶσιν αἱ πρὸς βορρᾶν τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ Θησείου μέχρι τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων ἰδιωτικαὶ οἰκίαι, ὅπως ἀποκαλυφθῶσιν οὕτως αἱ ἀρχαῖαι Ἀθῆναι, καὶ τοῦ νὰ ἀγορασθῇ πρὸς τούτοις ἅπας

ὁ πρὸς μεσημβρίαν καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς Ἀκροπόλεως μέχρι τοῦ μνημείου τοῦ Φιλοπάππου καὶ τῆς Πνυκὸς χῶρος καὶ μεταβληθῇ εἰς δάσος».

Ἡ εὐχαρίστηση ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ νόμου ͵ΑΧΛ΄ μειώθηκε ὅταν δημοσιεύτηκε[162] τὸ ΒΔ τῆς 7 Ὀκτ. 1888, μὲ τὸ ὁποῖο ὁρίζονταν οἱ λεπτομέρειες ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου. Τὸ διάταγμα περιεῖχε στὸ ἄρθρο 1 σὲ ἀνεπτυγμένη μορφὴ τοὺς σκοποὺς τοῦ λαχείου, δηλαδὴ «τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνάπτυξιν τῶν ἐκτελουμένων ἔργων καὶ τὴν ἐπιχείρησιν νέων ἐργασιῶν πρὸς ἀνακάλυψιν καὶ συντήρησιν μνημείων τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας· τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἀρξαμένων καὶ τὴν ἀνέγερσιν νέων ἀρχαιολογικῶν μουσείων· τὴν ἀγορὰν νομισμάτων, χειρογράφων, ἀγαλμάτων, ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἀρχαιολογικῆς ἢ ἱστορικῆς ἀξίας καὶ τὴν πρόσκτησιν ἢ τὴν ἀποζημίωσιν προσκαίρου κατοχῆς ἰδιωτικῶν κτήσεων χρησίμων εἰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας». Τούτη ἡ διάταξη καὶ ἄλλες ποὺ ἔδιναν στὸ κράτος δικαίωμα ἀνάμιξης στὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας δὲν ἄρεσαν στὸ Συμβούλιο γιατί «ὑπενομεύετο καὶ κατέπιπτεν ἡ αὐτοτέλεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας καὶ ἡ μέχρι τοῦδε ἀνεξαρτησία αὐτῆς ἀπὸ τῆς Κυβερνήσεως»[163] καὶ ζήτησε τὴν ἀνάκλησή του γιατί «παρεισήγοντο εἰς τὰ ἔργα τῆς Ἑταιρίας ἔργα ἄλλα ὅλως ἀλλότρια τοῦ εἰδικοῦ προορισμοῦ αὐτῆς [- -] ἡ ἀνέγερσις μουσείων καὶ ἡ ἀγορὰ νομισμάτων καὶ ἡ ἀγορὰ χειρογράφων καὶ ἡ ἀγορὰ ἄλλων ἀντικειμένων ἱστορικῆς ἀξίας. Τοιουτοτρόπως δὲ προδήλως ἐξωθεῖτο ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία εἰς κύκλους ἐνεργείας ἄλλους, εἰς οὓς ἀπητοῦντο γνώσεις εἰδικαὶ ἄλλαι, ἀλλότριαι ὅλως τοῦ εἰδικοῦ προορισμοῦ αὐτῆς»[164]. Ὁ Τρικούπης βρῆκε τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Συμβουλίου, ποὺ τοῦ τὶς διεβίβασε ὁ Κοντόσταυλος, δικαιολογημένες καὶ ὑποσχέθηκε τροποποίηση ἢ ἀνάκληση τοῦ ΒΔ[165], πράγμα ποὺ ἔγινε μὲ τὸ ΒΔ τῆς 24 Ἰουν. 1889, ποὺ ἐπανέφερε τὰ πράγματα στὴ θέση ποὺ ἐπιθυμοῦσε ἡ Ἑταιρεία[166].

Ἀνάθεση νέων ὑποχρεώσεων στὴν Ἀ. Ἑτ.

Ὑπονόμευση τῆς αὐτοτέλειας τῆς Ἀ. Ἑτ.

Ὁ Τρικούπης ἀποδέχεται τὶς ἀπόψεις τῆς Ἑταιρείας

26 Ἰουν. 1888. Θάνατος τοῦ Π. Εὐστρατιάδη

Στὶς 26 Ἰουν. 1888 πέθανε ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης, ἀντιγραμματέας τῆς Ἑταιρείας (1851-1855) καὶ σύμβουλος (1858-1883), γενικὸς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1863-1883) «ὡς γενικὸς Ἔφορος τῶν τοῦ Κράτους ἀρχαιοτήτων ἐπὶ εἰκοσαετίαν ὅλην εἰς τὰ χρειώδη τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἐπιστήσας τὸν νοῦν, πολλὰ μὲν εἰς τὸ εἶναι προεκάλεσεν, ἄλλων δὲ τὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον ῥύθμισιν ἐπεδίωξε» κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Κουμανούδη[167]. Ὁ Εὐστρατιάδης, παρὰ τὴ σημαντικὴ θέση του καὶ τὸ μεγάλο καὶ οὐσιαστικὸ ἔργο του, ὅπως φαίνεται περισσότερο στὸ ἀρχεῖο του, δὲν ἐπηρέασε τὴν Ἑταιρεία στὴν πορεία της, τὴν ὁποία καθόριζε τὸ προεδρεῖο της, ὑπῆρξε ὅμως παράγων ἐπιτυχίας τοῦ ἔργου της.

Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία

Ἡ μεγαλύτερη ἀνασκαφὴ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. στὴν Ἀθήνα εἶναι τῆς Ἀκροπόλεως. Μετὰ τὶς πρῶτες ἐργασίες τοῦ Ross καὶ πολυετεῖς προσπάθειες τοῦ Πιττάκη, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο του καθάρισε τὸν Βράχο ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ καὶ τὰ νεώτερα κτίσματα, τὶς ἐργασίες τοῦ Εὐστρατιάδη καὶ τὸ σύντομο πέρασμα τοῦ Σταματάκη, στὸν Καββαδία ἔλαχε ὁ μεγάλος κλῆρος νὰ τὴν ἀνασκάψει ὁλοκληρωτικά. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἐξέθεσε μὲ σαφήνεια τὸ πρόγραμμα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσει, μὲ τὸ ὁποῖο ἔφερε σὲ ὁριστικὸ πέρας ἔργο γιγαντιαῖο. Τὸ πρόγραμμά του[168] φαίνεται λογικὸ καὶ ἐνδεικνυόμενο, ἡ ἔλλειψη διεξοδικῶν ἐκθέσεων τῆς ἀνασκαφῆς ἀποτελεῖ μεγάλο μειονέκτημα: «α΄) αἱ ἀνασκαφαὶ δέον νὰ προβαίνωσι μέχρις αὐτῆς τῆς

Πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς

ἐπιφανείας τοῦ βράχου β΄) ἀφ᾽ οὗ ἀποκαλυφθῇ καὶ σχεδιασθῇ ἢ φωτογραφηθῇ ὁ βράχος, δέον νὰ γίνηται ἐπίχωσις τοῦ ἀνασκαφέντος μέρους ριπτομένων αὖθις ἐπ᾽ αὐτοῦ χωμάτων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε διὰ τῆς ἐπιχώσεως ταύτης νὰ κατασκευάζηται τὸ ἔδαφος τῆς ᾽Ακροπόλεως, ὅσον ἔνεστι τοιοῦτον, οἷον ἦτο κατὰ τὴν ε΄ ἑκατονταετηρίδα γ΄) νὰ ἐξετασθῶσιν οἱ ἐπὶ τῆς ᾽Ακροπόλεως ἐν σωροῖς τῇδε κακεῖσε κείμενοι λίθοι, καὶ οἱ μὲν ἐντελῶς ἄχρηστοι νὰ ταφῶσιν ὑπὸ τὸ ἔδαφος, νὰ χρησιμεύωσι δηλ. εἰς τὰς γινομένας ἐπιχώσεις, οἱ δὲ ἀξίαν τινὰ ὁπωσδήποτε ἔχοντες νὰ τοποθετηθῶσι καταλλήλως· ἔτι δὲ νὰ ἐξευρεθῶσιν οἱ λίθοι οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰ διάφορα οἰκοδομήματα, οἷον εἰς τὸ ᾽Ερέχθειον, τὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια κ.τ.λ. καὶ νὰ τοποθετηθῶσι πλησίον τῶν οἰκοδομημάτων τούτων, νὰ ἀπομακρυνθῶσι δὲ ἀφ᾽ ἑκάστου αὐτῶν, ὅσοι δὲν ἀνήκουσιν εἰς αὐτό».

Οἱ ἀνασκαφὲς κράτησαν ἀπὸ τὸ 1885 ὥς τὸ 1890 καὶ ἡ διεξαγωγή τους σὲ τόσο σύντομο διάστημα ἀποτελεῖ ἄθλο τοῦ ὁποίου ἡ ἐπανάληψη οὔτε εὔκολη οὔτε ἐπιθυμητὴ εἶναι.

1891. Θάνατος Κ. Παπαρρηγόπουλου

1892. Θάνατος ᾽Α. Ρ. Ραγκαβῆ

Τὸ 1891 πέθανε ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος καὶ τὸ 1892 ὁ ᾽Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς. ῾Ο πρῶτος, παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ εἶχαν γίνει, δὲν συνδέθηκε μὲ τὴν ῾Εταιρεία καὶ ἡ οὐσιαστικὴ παρουσία του στὸ ἔργο της δὲν μαρτυρεῖται. ῾Η ἀντίθεσή του μὲ τὸν Στέφανο Κουμανούδη εἶναι ὁ κύριος λόγος. ῾Ο δεύτερος, γραμματέας τῆς ῾Εταιρείας ἀπὸ τὸ 1837 ὥς τὸ 1851, ὑπῆρξε ἐμψυχωτὴς κάθε προσπάθειας στὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀβεβαιότητας καὶ τῆς ἔλλειψης μέσων. Χωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν ἰδεολογικὴ κατεύθυνση ποὺ ἔδωσε, ὅπως φαίνεται στὶς ἐτήσιες λογοδοσίες του, ἡ πορεία τῆς ῾Εταιρείας θὰ ἦταν ἄλλη. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε πὼς τὰ χρόνια τῆς ἵδρυσης τῆς ῾Εταιρείας, «εἰς τὸ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς σπάνιος ἀνδρῶν λογίων καὶ εἰδικῶν»[169], ὁ Ραγκαβῆς ἦταν ὁ μόνος ῞Ελληνας στὴν ἐλεύθερη ῾Ελλάδα ποὺ γνώριζε ἀρχαιολογία.

1894. Κρίσιμο ἔτος

Τὸ 1894, ὑπῆρξε, ὅπως ἐπεσήμανα ἀλλοῦ[170], τὸ κρισιμότερο ἔτος στὴν ἱστορία τῆς ῾Εταιρείας. Οἱ ἐναντίον τοῦ Κουμανούδη κυρίως κατηγορίες, ὁ θόρυβος στὶς ἐφημερίδες, ἡ παραίτηση τοῦ Κουμανούδη καὶ τῶν ἄλλων, ὁ νέος ὀργανισμὸς καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀλλαγὴ τοῦ Συμβουλίου δημιουργοῦν νέο πρόσωπο τῆς ῾Εταιρείας. Τὸ νέο πνεῦμα ὅμως φανερώθηκε ἀρκετὰ νωρίς.

1882. ᾽Αρχὴ νέας νοοτροπίας

῎Ηδη ἀπὸ τὸ 1882 σὲ μέλη τοῦ Συμβουλίου ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται νέα νοοτροπία γιὰ τὰ πνευματικὰ δικαιώματα τῆς ῾Εταιρείας. ῾Η ἐλευθεριότητα ποὺ ὑπῆρχε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς πρώτης βασιλείας ἔπαψε νὰ ὑπάρχει μετὰ τὸ ἐπεισόδιο Ross, τὸ σχετικὸ μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν ἐπιμελητῶν νεωρίων ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὸν Πειραιά. ῾Ο θόρυβος στὶς ἐφημερίδες, ἡ πίεση τοῦ Πιττάκη καὶ ἡ ἀλαζονικὴ στάση τοῦ Ross προκάλεσαν τὴν ἔκδοση τοῦ ἀριθμ. 15510 διατάγματος τοῦ 1836, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ὁρίζεται ὅτι κανεὶς ὑπάλληλος τῆς ᾽Αρχαιολογικῆς ῾Υπηρεσίας «δὲν τολμᾷ νὰ γνωστοποιήσῃ ἀντίγραφα ἢ ἀντίτυπα μὴ ἐκδεδομένων εἰσέτι ἀρχαιοτήτων ἢ ἀναλόγως τοῦ ἄρθρου 99 τοῦ διατάγματος περὶ ἀρχαιοτήτων, νὰ δώσῃ τὴν ἄδειαν νὰ γίνωσι τοιαῦτα ἀντίγραφα ἄνευ ἀνωτέρας προσταγῆς ἢ ἀδείας»[171]. Στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862, ὅπως εἴδαμε, ὑπάρχει ἄρθρο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν εὑρημάτων τῆς ῾Εταιρείας εἶναι ἐλεύθερη[172]. Τὸ 1882 τὸ Συμβούλιο ἀποφασίζει[173] κατὰ πλειονοψηφία, μειοψηφοῦντος τοῦ

1836. Πνευματικὰ ἐπιστημονικὰ δικαιώματα

1882. Ἀπόπειρα τροποποίησης τοῦ ὀργανισμοῦ

Κουμανούδη, «νὰ τροποποιηθῇ ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς οὕτως, (ὁ ὀργανισμὸς) ὥστε ἡ Ἑταιρία νὰ ἔχῃ τὸ δικαίωμα τῆς προτεραιότητος τοῦ ἐκδίδειν τὰ ὑπ' αὐτῆς εὑρισκόμενα ἢ ἄλλως ἀποκτώμενα ἀρχαῖα». Ἀκόμη ἀποφάσισε τὸ Συμβούλιο, παρὰ τὴν ἀντίθεση τοῦ Κουμανούδη, ἔπειτα ἀπὸ πρόταση τοῦ Κυριάκου Μυλωνᾶ[174] «νὰ ἀπαγορευθῇ εἰς τοὺς Ἐφόρους τῆς Κυβερνήσεως ὅταν ἐργάζωνται ὑπὲρ τῆς Ἑταιρίας καὶ εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῆς Ἑταιρίας αὐτῆς ἡ δημοσίευσις πραγματειῶν περὶ τῶν ἀνακαλυπτομένων ἀρχαιοτήτων εἴτε ἐν περιοδικοῖς καὶ ἐφημερίσιν ἐγγράφως εἴτε ἐν Συλλόγοις προφορικῶς, ἄνευ προηγουμένης ἀδείας τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρίας». Τὸ ἂν δὲν ἔγινε τότε ἡ τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ ἀλλὰ τὸ 1894, εἶναι ἄλλη ἱστορία.

Ἀντιπάθειες πρὸς τὴν Ἑταιρεία

Ὡς τὸ 1894 ἡ Ἑταιρεία εἶχε ἀντιπάθειες οἱ ὁποῖες ὀφείλονταν στὰ πρόσωπα ποὺ τὴ διοικοῦσαν. Πρώτη φορὰ ἐκδηλώθηκε παρόμοια στάση τοῦ κοινοῦ τὸ 1844 μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Κωλέττη ὡς προέδρου καὶ συνεχίστηκε μὲ τὸν διάδοχό του Γλαράκη, ἐπίσης πολιτικὸ πρόσωπο. Ἀπὸ τὴν ἀναβίωσή της τὸ 1858 δὲν παρατηροῦνται ἀντιδράσεις ἐναντίον της παρὰ οἱ συνηθισμένες μεμψιμοιρίες, ἀναπόφευκτες ἄλλωστε. Τὰ πρόσωπα τοῦ Συμβουλίου, τὰ ἴδια γιὰ πολλὰ συνεχὴ χρόνια χάρη στὸ ἐπιστημονικό τους κύρος καὶ τὴν πολιτεία τους, Φίλιππος Ἰωάννου, Καστόρχης, Φιντικλῆς, Κουμανούδης, Εὐστρατιάδης, Καυταντζόγλου, δὲν προκαλοῦν ἀμφισβητήσεις. Ὅποιες ἀντιρρήσεις καὶ ἂν ὑπάρχουν περιορίζονται στὸν ἐπιστημονικὸ καὶ πνευματικὸ τομέα χωρὶς ἀπώτερες συνέπειες. Ἡ εἴσοδος στὸ Συμβούλιο δύο προσώπων, τοῦ Στέφανου Δραγούμη τὸ 1876 καὶ τοῦ Παναγιώτη Καββαδία τὸ 1886 δημιουργεῖ ρῆγμα στὴν καθαρὴ εἰκόνα τῆς Ἑταιρείας πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ πρῶτος, ἐκλεκτὸ στέλεχος τοῦ Τρικουπικοῦ κόμματος, θὰ δεχθεῖ τὶς ἐπιθέσεις τῶν ἐφημερίδων γιὰ τὸν ρόλο του στὴν Ἑταιρεία κυρίως στὰ γεγονότα τοῦ 1894, ὁ δεύτερος δέχεται πολὺ νωρὶς ἐπιθέσεις ἐξ αἰτίας τοῦ χαρακτήρα του καὶ τῶν ἐνεργειῶν του, ποὺ τὸ 1909 θὰ φθάσουν στὸ κορύφωμά τους.

1894. Βαθιὰ ἀλλαγὴ στὴν Ἑταιρεία

Ἡ ψήφιση τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1894, ἡ παραίτηση τοῦ Κουμανούδη καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων τοῦ Συμβουλίου εἶναι ἡ ἰσχυρότερη στροφὴ στὴ μορφὴ τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἔχει τότε ἡλικία 58 ἐτῶν. Μὲ τὴν καθιέρωση διενέργειας τῶν ἐκλογῶν κάθε τρία χρόνια (μὲ τροποποίηση τοῦ νέου ὀργανισμοῦ τὸ 1895) ἔγινε εὐκολότερος ὁ ἔλεγχος τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ διαδόχου ὡς προέδρου (μὲ ἄλλη τροποποίηση τοῦ νέου ὀργανισμοῦ τὸ 1896) ἡ Ἑταιρεία συνδέθηκε μὲ μία πολιτικὴ παράταξη, καὶ ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ πολιτικὴ τοποθέτηση τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος προσαρμόστηκε, ὅπως εἶναι φυσικό, πρὸς αὐτήν. Ἔκτοτε καὶ γιὰ πολλὲς δεκάδες χρόνια τὸ Συμβούλιο καὶ οἱ ἑταῖροι, μὲ εὐάριθμες ἐξαιρέσεις κυρίως ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Ὑπηρεσίας, θὰ ἔχουν τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις ποὺ θὰ καθορίζονται ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τοῦ 1896. Ἡ ἀλλαγὴ φαίνεται ἀκόμη μεγαλύτερη, ἂν ἀναλογισθοῦμε πὼς καὶ στὸ παρελθὸν οἱ δύο σημαντικότεροι παράγοντες τῆς προόδου τῆς Ἑταιρείας, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ ὁ Στέφανος Κουμανούδης, εἶχαν στενότατες σχέσεις μὲ τὶς δύο βασιλικὲς δυναστεῖες τῆς Ἑλλάδας, ὁ πρῶτος μὲ τὸν Ὄθωνα καὶ τὴν Ἀμαλία, καὶ ὁ δεύτερος μὲ τὸν Γεώργιο Α΄. Καὶ οἱ δυό τους διατέλεσαν διδάσκαλοι τῶν βασιλέων ἀλλὰ ἡ σχέση τους αὐτὴ δὲν ἐπηρεάζει οὔτε τὴ στάση τους ἀπέναντι τῶν τρίτων οὔτε τὴν πολιτικὴ τῆς Ἑταιρείας. Ὁ σύνδεσμός τους μὲ τοὺς βασιλεῖς ὑπῆρξε

προσωπική τους ὑπόθεση καὶ ἂν δὲν τὸν γνωρίζαμε ἀπὸ ἄλλες πηγές, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ γίνει γνωστὸς ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας καὶ τὰ πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου της.

Ἡ ἀνάμειξη τῆς Ἑταιρείας στὸ γλωσσικὸ πρόβλημα ἦταν τὸ φυσικὸ ἐπακόλουθο τῆς πολιτικῆς τοποθέτησης καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς θέσης τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν ἑταίρων. Ἡ προσήλωση στοὺς βασιλεῖς καὶ ἡ συμπαράταξη τοῦ Συμβουλίου μὲ τὸ κόμμα ποὺ τοὺς ὑποστήριζε δίνει νέα μορφὴ στὴν Ἑταιρεία καὶ καθορίζει τὸν χαρακτήρα της ὣς σήμερα.

1894. Τέταρτος ὀργανισμὸς τῆς Ἑταιρείας

Κατὰ τὸν νέο ὀργανισμὸ τοῦ 1894 ἡ Ἑταιρεία «σκοπὸν ἔχει νὰ συνεργῇ α΄) εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, συλλογήν, συντήρησιν, ἐπιτήρησιν, ἐπισκευὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μάλιστα τῶν ἑλληνικῶν. β΄) εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν διάδοσιν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων δι᾽ ἐπιστημονικῶν διαλέξεων καὶ ἀνακοινώσεων, διὰ τῶν πρακτικῶν τῆς ἑταιρείας, διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων καὶ διὰ τῆς ἱδρύσεως καὶ λειτουργίας ἀρχαιολογικῆς σχολῆς ἐν Ἀθήναις»[175]. Εἶναι οὐσιαστικὴ ἡ διαφορὰ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ 1862. Χωρὶς τοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ Κουμανούδη, οἱ συντάκτες του θεωροῦν πὼς ὑπάρχουν ἀρκετὲς δυνάμεις γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἐδαφίου β΄ καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐπάνδρωση καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας ἡ διάρθρωση καὶ ὁ σκοπὸς δὲν καθορίζεται.

Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ

Ἀργότερα ὅμως ὁ Καββαδίας ἀνακοινώνει[176] μεγαλεπήβολο πρόγραμμα δράσης, ποὺ φυσικὰ δὲν ἐφαρμόστηκε καὶ οἱ ἐλπίδες ποὺ στηρίχθηκαν στὴ Σχολή, ἂν ὑπῆρξαν, δὲν δικαιώθηκαν: «Ἀλλ᾽ ὁ κύριος σκοπὸς τῆς Σχολῆς εἶνε ὑψηλότερος. Προορισμὸς δηλ. τῶν μελῶν τῆς Σχολῆς εἶναι συγγραφὴ ἐπιστημονικῶν ἔργων, πρακτικὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἑρμηνεία τῶν μνημείων τῆς τέχνης, ἐπιστημονικαὶ συνεδριάσεις καὶ ἀνακοινώσεις καὶ πᾶν ἄλλο ἔργο συντελοῦν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης παρ᾽ ἡμῖν καὶ διάδοσιν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων πρὸς ἀνάπτυξιν ἔρωτος ὑπὲρ τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης». Πέρασαν 82 χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Καββαδίας ζωγράφισε μὲ τόσο ὡραῖα χρώματα τὴ Σχολὴ καὶ οἱ σκοποί της δὲν ἐκπληρώθηκαν οὔτε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία οὔτε ἀπὸ ἄλλο ἵδρυμα, τὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ μεγάλο ἐλάττωμα τῆς ἑλληνικῆς ἀνώτερης παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὅτι εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένες μὲ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ θεσμοθέτηση τῆς Σχολῆς ἦταν προπέτασμα καπνοῦ γιὰ τὴν εὐκολότερη ψήφιση τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1894. Μόλις ἐπιτεύχθηκε ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπός, ἡ Σχολὴ ἀφέθηκε νὰ μαραζώσει καὶ νὰ σβήσει χωρὶς νὰ ἔχει προσφέρει τίποτε. Τὸ κυριότερο ἦταν ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαιολογίας, καθῆκον ὀχληρὸ καὶ ἀντίθετο πρὸς τὶς ἐπιδιώξεις αὐτῶν ποὺ τὴν ἀπάρτιζαν, γιατὶ δὲν τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν οἱασδήποτε μορφῆς ἐξουσία. Ὁ τεχνοκρατικὸς χαρακτήρας τοῦ νέου ὀργανισμοῦ καὶ ἡ λεπτομερὴς πρόβλεψη τῶν πάντων ἀγγέλλουν ἀπὸ μακριὰ τὸ νέο πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κύκλο τῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν ἀναπόφευκτη ἀλλαγὴ στὰ πράγματά της. Ὅσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1837 καὶ τοῦ 1862, ἄλλο τόσο μεγάλη εἶναι ἀνάμεσα στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862 καὶ τοῦ 1894. Τὸ ἴδιο τὸ ἔργο ποὺ δημιούργησε ἡ Ἑταιρεία στὰ 35 χρόνια τῆς γραμματείας τοῦ Κουμανούδη εἶναι ἡ αἰτία τῆς νέας ἀλλαγῆς, ριζικῆς ὅμως καὶ ὁλοκληρωτικῆς.

Ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος

Ὁ μεγάλος σεισμὸς τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1894 ἐπέφερε βλάβες στὸν ὀπισθόδομο τοῦ Παρθενῶνος. Μετὰ ἀπὸ μελέτη τὴν ἀναστήλωσή του ἀνέλαβαν ἡ διεθνὴς ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν Ἰωσὴφ Durm, τὸν L. Magne καὶ τὸν F. C. Penrose καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἐκτελέσεως ἔργων ἀπὸ τὸν Ξ. Βλαχόπουλο, Ἀ. Θεοφιλᾶ, W. Dörpfeld, E. Trump καὶ Νικ. Μπαλᾶνο. Ὁ τελευταῖος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ οὐσιαστικὰ ἔκανε τὴν ἐργασία, ἡ ὁποία ἐπεκτάθηκε σ᾽ ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως καὶ διήρκεσε δεκάδες χρόνια. Ἡ Ἑταιρεία ὁρίστηκε χρηματοδότης τοῦ ἔργου, ὅπως γίνεται σήμερα μὲ τὶς ἐκτελούμενες ἐργασίες συντήρησης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, τῶν ὁποίων τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη ἔχει εἰδικὴ ἐπιτροπή. Σφοδρὴ πολεμική, πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ἡ ἀναστήλωση, ἄσκησε στὸ μελλοντικὸ ἐπιχείρημα παλιὸς ἑταῖρος καὶ συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας, διευθυντὴς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς δεύτερης περιόδου, ὁ Ἀθαν. Ρουσόπουλος[177]: «Οὕτω λοιπὸν μετὰ τὰ εἰρημένα θαρρούντως δυνάμεθα νὰ βάλωμεν ἐς κόρακας πᾶσαν γνώμην περὶ διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος· δὲν θὰ συγχωρήσωμεν πλέον νὰ ἐπιβάλωσιν ἀνόσιοι χεῖρα εἰς τὸ ἐρείπιόν μας μηδαμῶς μηδέποτε. Δὲν θὰ ἐμβαλώσωμεν τὸν Παρθενῶνα ὥσπερ οἱ πτωχοὶ τὰς βράκας των μὲ καττύματα καὶ κουρέλια γελοῖα, ὄχι, ἐὰν σωφρονῶμεν· δὲν θὰ καταστήσωμεν τὸ κτίριον ἄχρηστον εἰς ἐπιστημονικὰς μελέτας διὰ βαρβαρικῶν παραμορφώσεων· ἕνας τύπος ἐπὶ λίθου τινός, μία εἰκών, μία γραμμή, μία ἐπιγραφή, μία χρονολογία, ἓν γράμμα, ἓν οἱονδήποτε ἴχνος ἐπὶ κίονός τινος ἢ ἀλλαχοῦ ἔχει σημασίαν· καὶ αὐτοὶ οἱ τύποι τῶν σφαιρῶν τῶν Τούρκων καὶ τὰ σημεῖα τῶν καταστροφῶν πολλῶν εἰδῶν Φράγκων πρέπει νὰ μένωσιν ἐν τῷ κτιρίῳ, εἶναι πάντα ἱστορικὰ καὶ διδακτικὰ πρὸς ὅσους γνωρίζουν νὰ τὰ ἀναγινώσκωσιν. Μὴ μᾶς τὰ καταστρέφετε, μὴ τὰ παραμορφόνετε· τὸ ἐρείπιον δὲν κερδίζει διὰ τῶν διορθώσεων τίποτε, ἡ δὲ ἐπιστήμη ζημιόνεται. Θέλω νὰ βλέπω ἐν τῷ κτιρίῳ ὁπόσην καταστροφὴν ἔκαμεν ἡ βόμβα τοῦ Μοροζίνη, θέλω νὰ βλέπω τὸν βανδαλισμὸν τῶν περὶ τὸν Ἐλγῖνον καὶ ἄλλων ὁμοίων αὐτῷ, καὶ σεῖς βέβηλοι διὰ τῶν διορθώσεών σας μοὶ διαγράφετε κύρια κεφάλαια τῆς ἱστορίας τοῦ Παρθενῶνος. προκρίνω νὰ ἴδω τὸν Παρθενῶνα ἐρείπιον σωριασμένον παρὰ διωρθωμένον· ἔχει καὶ τὸ ἐρείπιον μέγεθος καὶ δὲν χάνει ἐπιστημονικῶς τίποτε, διότι ἐνέχει τὴν ἀλήθειαν, ἐνῷ ἡ διόρθωσις εἶναι ψεῦδος, ἀηδὲς ψιμύθιον· προκρίνω τὸν ἀκατέργαστον κορμὸν Ἡρακλέους ἐν Belvedere παρὰ τὸν διωρθωμένον Ἀπόλλωνα αὐτόθι».

Κριτικὴ Ἀθαν. Ρουσόπουλου

Οἱ ἀναστηλώσεις βλάπτουν τὴν ἐπιστήμη

1895. Τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ

Τὸ πρῶτο ρῆγμα στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1894 δημιουργήθηκε εὐθὺς ὡς ἀνέλαβε τὸ νέο Συμβούλιο. Ὁ Καββαδίας ἀκολουθῶντας πιστὰ τὸ σχέδιό του πρότεινε νὰ γίνει ἡ θητεία τοῦ Συμβουλίου τριετής, εἶπε μάλιστα[178] πὼς τὰ ἕως τότε γενόμενα, δηλαδὴ τὰ γεγονότα τοῦ 1894 «πρὸς ἐκλογὴν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ ἀρξαμένου ἔτους εἶναι ἱκανὰ νὰ πείσωσι τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας ἐνδιαφερομένους ὅτι πρέπει νὰ ἐξευρεθῇ τρόπος τις πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐπανειλημμένως γενομένων συνελεύσεων πρὸς ἀρχαιρεσίας, αἵτινες καὶ τὸ κῦρος τῆς Ἑταιρείας μειοῦσι καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ αὐτῆς ἔργα σπουδαίως βλάπτουσι». Ἡ πρότασή του ἔγινε δεκτή, ἡ θητεία τοῦ Συμβουλίου ἔγινε τριετὴς καὶ τὸ σπουδαιότερο, τὸ Συμβούλιο θὰ ἐκλέγει στὸ ἑξῆς τὸν ἀντιπρόεδρο καὶ τὸν γραμματέα.

1896. Νέα τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ

Σπουδαιότερη ἀκόμη ἦταν ἄλλη ἀλλαγὴ τοῦ ὀργανισμοῦ, τὸ 1896, μὲ τὴν

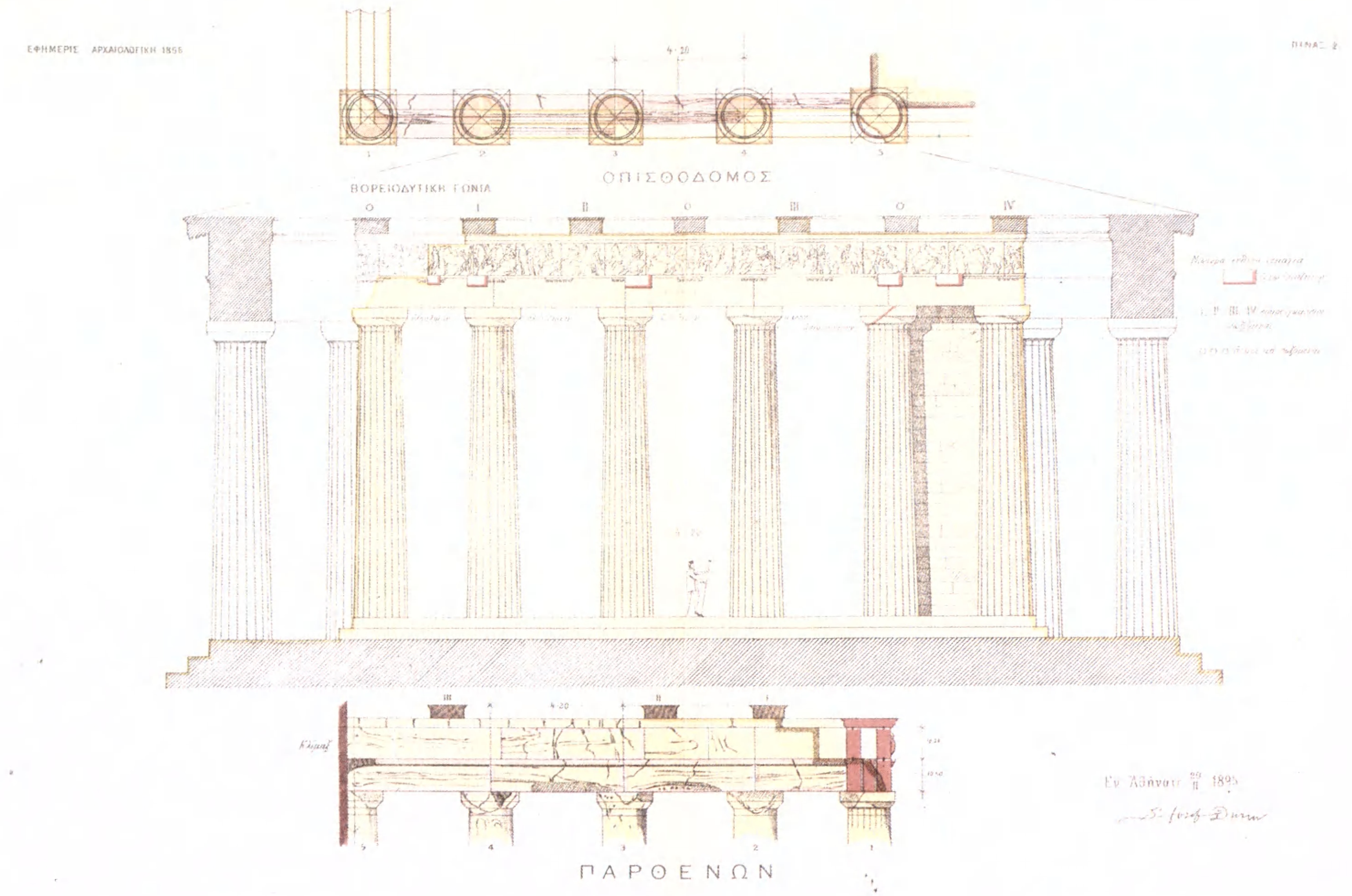

63-65. Ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, ἀπὸ τὸ 1898 ὡς τὸ 1935, ὑπῆρξε μεγάλο ἀρχαιολογικὸ γεγονὸς γιὰ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα καὶ τὶς ἀπώτερες συνέπειες. Ἀρχικὰ ἐπιδιώχτηκε ἡ ἀποκατάσταση τῶν βλαβῶν τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1894 καὶ ζητήθηκε ἡ γνώμη ξένων εἰδικῶν, τοῦ F. C. Penrose, τοῦ L. Magne καὶ τοῦ Ἰωσὴφ Durm. Ὁ Durm, γνώστης τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ μελέτες του στὴν Ἑλλάδα τὸ 1869, 1885 καὶ 1890, ἦλθε στὴν Ἀθήνα τὸ 1895, ἐγνώρισε τὶς βλάβες τοῦ μεγάλου μνημείου καὶ συνέταξε μακρὰ ἔκθεση μὲ σχέδια, ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε (ΑΕ 1895, 1-58 πίν. 1-5 κατὰ μετάφραση Ἀ. Σκιᾶ). Ἐκθέσεις εἶχαν συντάξει καὶ οἱ δύο ἄλλοι εἰδικοί, ὁ Magne (Ν. Μπαλᾶνος, Ἡ ἀναστήλωσις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, 88 σημ. 1) καὶ ὁ Penrose (ΠΑΕ 1895, 194-200, πίν. 2-3). Οἱ ἴδιες οἱ ἀναστηλώσεις τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, ποὺ διηύθυνε ὁ νομομηχανικὸς Ν. Μπαλᾶνος, οἱ ἐν τῷ μεταξὺ φθορές, ἡ μόλυνση τῆς ἀτμόσφαιρας δημιούργησαν τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς ἄμεσης συντήρησης ὅλων τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ 1975 δημιουργήθηκε ἡ Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (ΕΣΜΑ), ἡ ὁποία μ' ἕνα μεγαλεπήβολο πρόγραμμα καὶ τὴ συνεργασία πολλῶν εἰδικῶν ἀποβλέπει στὴ σταδιακὴ ἀποκατάσταση, κατὰ δυνατόν, ὅλων τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, τὴ συντήρηση τοῦ ἴδιου τοῦ Βράχου καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῶν κινητῶν ἀρχαίων. Ἡ ἀναστήλωση τοῦ Ἐρεχθείου, πρῶτο ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς, εἶναι ἤδη τὸ πρῶτο μέγα κέρδος ἀπὸ τὴν πολύχρονη καὶ πολύμοχθη ἐργασία.
Τὰ σχέδια τοῦ Durm φανερώνουν σὲ μᾶς τὶς τεχνικὲς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς του, ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια. Ἡ φωτογραφία ἐδῶ τῆς νέας ἀναστήλωσης (1988) δὲν δείχνει διαφορὰ τεχνικῶν μέσων μόνον ἀλλὰ καὶ νέα ἀντίληψη στὸ μεγάλο ἔργο τῆς σωτηρίας τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

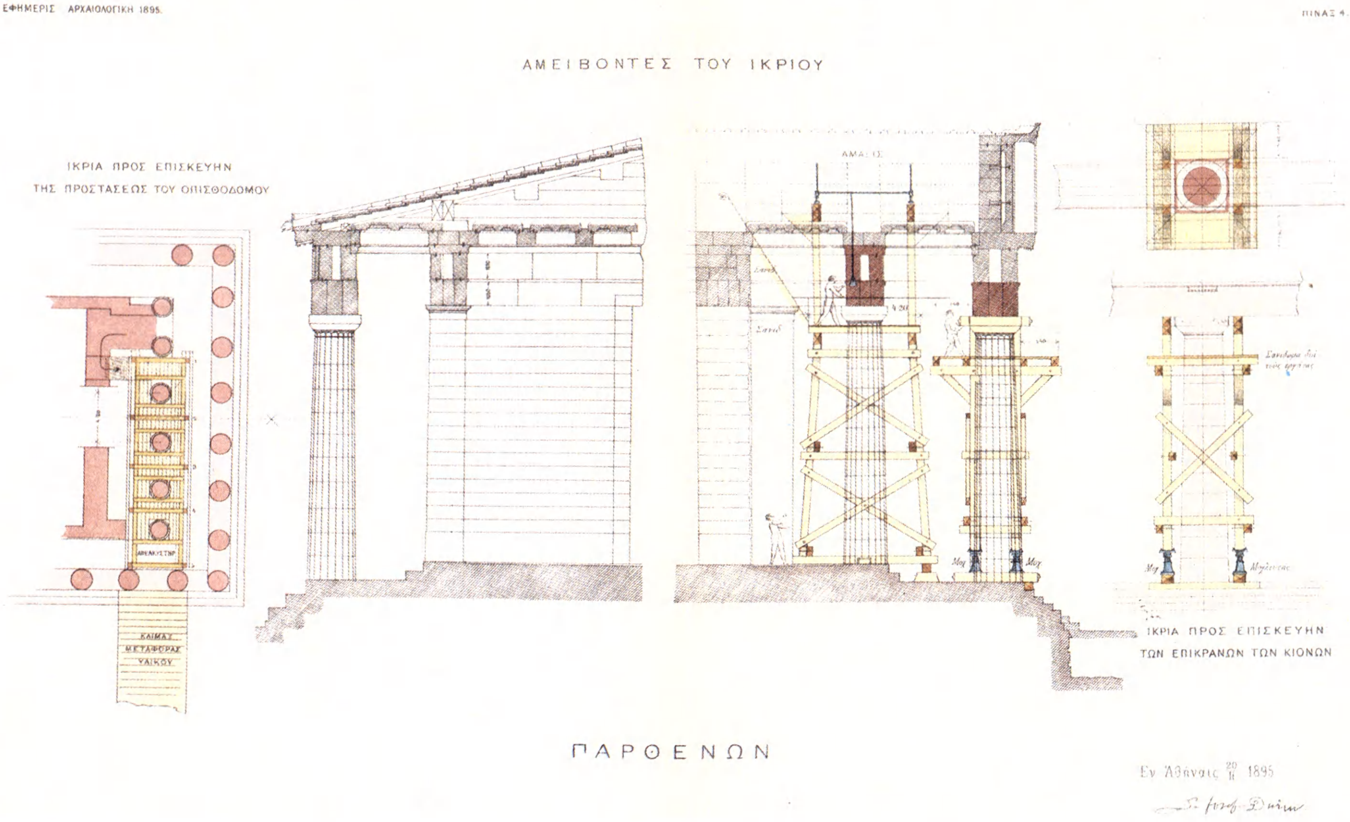
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ 1895.
ΠΙΝΑΞ 4.
ΑΜΕΙΒΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΙΚΡΙΟΥ
ΙΚΡΙΑ ΠΡΟΣ ΕΠΙΣΚΕΥΗΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΠΙΣΘΟΔΟΜΟΥ
ΚΛΙΜΑΞ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΥΛΙΚΟΥ
ΙΚΡΙΑ ΠΡΟΣ ΕΠΙΣΚΕΥΗΝ ΤΩΝ ΕΠΙΚΡΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ
ΠΑΡΘΕΝΩΝ
Ἐν Ἀθήναις 20/II 1895

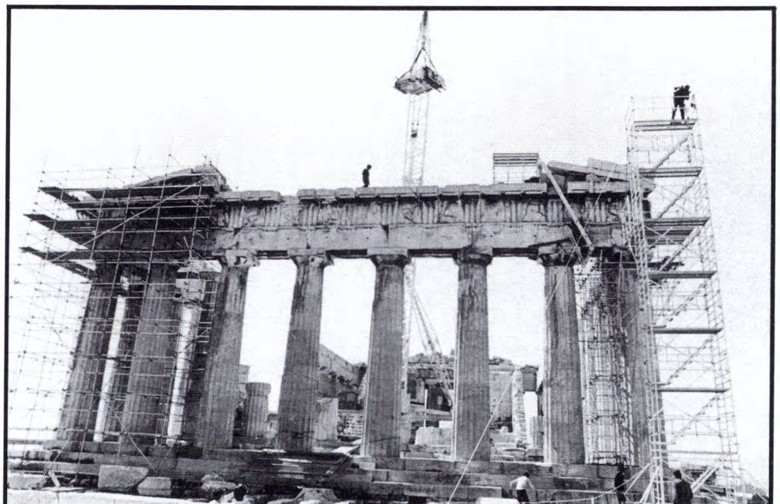

ὁποία ὁ διάδοχος Κωνσταντίνος κηρυσσόταν τακτικὸς πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς τόσο σπουδαίας τροποποίησης δὲν ἀπέβλεπε παρὰ στὴν ἑδραίωση τῆς θέσης τοῦ Τσιβανόπουλου καὶ τοῦ Καββαδία καὶ τὴν κάλυψή τους μὲ τὸ ἀνακτορικὸ κύρος. Ἡ αἰτιολογία ποὺ προβλήθηκε ἀπὸ τὸν Τσιβανόπουλο καὶ τὸν Καββαδία, μεγαλόστομη καὶ μυστικιστική[179], προσδίνει μεσσιανικὲς ἰδιότητες στὸν διάδοχο-πρόεδρο: «Ἡ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ δρᾶσις αὐτοῦ τοῦ Διαδόχου τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου ὡς Προέδρου αὐτῆς ἀποτελεῖ μεγίστην ἐγγύησιν τῆς προόδου καὶ ἐξάρσεως τῆς ἱερώτατον καὶ ἐθνικώτατον σκοπὸν ἐπιδιωκούσης Ἑταιρείας ἡμῶν. Πέποιθα ὅτι ἡ Συνέλευσις τῶν ἑταίρων προθυμότατα καὶ ἀσμενέστατα θέλει ἀποδεχθῇ τὴν προτεινομένην τροποποίησιν τοῦ Ὀργανισμοῦ καὶ θέλει παραδώσει εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Διαδόχου ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην τὰς ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιότητας, δι' ὧν ἡ πατρὶς ἡμῶν ἀρρήκτως συνδέεται μετὰ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Τρέφω δὲ τὴν ἐλπίδα ἢ μᾶλλον τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ δημοφιλέστατος Διάδοχος, ὃν κοσμεῖ πρὸς ταῖς ἄλλαις ὑψηλαῖς ἀρεταῖς ὁ ἔρως πρὸς περιφρούρησιν καὶ μελέτην τῶν ἱερῶν τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος κειμηλίων, θέλει εὐδοκήσει νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως τῶν ἑταίρων εὐλαβῶς προσενεχθησομένην Αὐτῷ προεδρίαν».

Ὁ διάδοχος πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας

Ὁ διάδοχος, ὅπως ἦταν φυσικό, οὔτε καιρὸ οὔτε διάθεση εἶχε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν Ἑταιρεία καὶ μεταβίβασε τὶς ἁρμοδιότητες τοῦ προέδρου στὸν ἀντιπρόεδρο. Τὴν πρώτη φορὰ ὅμως ποὺ προήδρευσε στὸ Συμβούλιο, στὶς 19 Νοεμ. 1896, φρόντισε νὰ συζητηθεῖ θέμα ποὺ νὰ ταιριάζει πρὸς τὴν εἰκόνα ποὺ καλλιεργοῦσαν οἱ ἐφημερίδες γιὰ τὸ πρόσωπό του: «Ἡ Α.Β.Υ. ὁ Διάδοχος ἐξέθηκε τὴν ὑπὸ ἐθνικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν σπουδαιότητα τοῦ ἐν Χαιρωνείᾳ εἰς τεμάχια κατατετμημένου κολοσσιαίου λέοντος τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ ἐπιτύμβιον μνημεῖον ὅπερ οἱ Θηβαῖοι ἀνήγειραν εἰς τοὺς ἐν ἔτει 338 π.Χ. ἐκεῖ πεσόντας ἱερολοχίτας ἐν τῇ πρὸς τὸν Φίλιππον ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας μάχῃ καὶ προέτεινεν ἵνα προβῇ ὡς τάχιστα ἡ Ἑταιρεία εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μνημείου τούτου»[180].

Πρώτη μέριμνα τοῦ διαδόχου: ὁ λέων τῆς Χαιρωνείας

Τὴν πρώτη του λογοδοσία γιὰ ὅ,τι ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γραμματείας του, ἔκανε ὁ Καββαδίας στὶς 14 Ἰαν. 1896. Ἀπὸ τὸν λόγο του κύρια σημασία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς νοοτροπίας του καὶ τοῦ τρόπου ἐνεργείας του, ποὺ θὰ ἐπηρεάσει τὴν πορεία τῆς Ἑταιρείας, ἔχει ἡ δεύτερη παράγραφος, ἡ ὁποία συνοψίζει[181] τὴν ἰδεολογία του: «Ἔχομεν τὴν πεποίθησιν, ἐπαναλαμβάνομεν, ὅτι ἐξετελέσαμεν τὸ καθῆκον μας, τοῦτο δὲ διαβεβαιοῦντες ὑμᾶς δὲν φοβούμεθα μήπως ἐκληφθῶμεν ὡς περιαυτολογοῦντες, διότι ὁ προορισμὸς τῆς Ἑταιρείας εἶνε ἡ *ἐκτέλεσις ἔργων*, ὅπου δὲ ἔργα πρόκεινται, εἶναι ταῦτα τοῖς πᾶσι κατάδηλα, καὶ δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ θελήσῃ τις νὰ τὰ ὑπερτιμήσῃ, δὲν ὑπάρχει ὅμως καὶ φόβος μήπως κατορθώσῃ ἄλλος τις νὰ τὰ ὑποτιμήσῃ».

Προορισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἡ ἐκτέλεση ἔργων

Κατὰ τὸ 1895 πρώτη φορὰ ἡ Ἑταιρεία ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα. Ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔργου ποὺ ἔγινε στὸ Δαφνὶ δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν γραμματέα, τὸν Καββαδία, νὰ ἐκφράσει[182] τὶς σκέψεις του γιὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ὥς τότε δὲν εἶχαν τύχει τῆς φροντίδας τῆς Ἑταιρείας: «Ἀναλαβοῦσα ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐν Δαφνίῳ ἐργασιῶν καὶ

Ἡ Ἑταιρεία ἐκτείνει τὴ δράση της καὶ στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα

εἰς μεγάλας πρὸς τοῦτο, σχετικῶς πρὸς τοὺς πόρους αὐτῆς, δαπάνας ὑποβληθεῖσα ἐφάνη ἀντάξια τῆς συνδρομῆς, ἧς τυγχάνει παρά τε τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας, καὶ τῶν προσδοκιῶν ἃς τὸ ἔθνος ἔχει ἐπ' αὐτῆς, διότι προορισμὸς τῆς Ἑταιρείας εἶνε ὄχι μόνον περὶ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν μεσαιωνικῶν καὶ χριστιανικῶν μνημείων νὰ φροντίζῃ, διότι καὶ ταῦτα τὰ μνημεῖα ἐκπροσωποῦσι περίοδον τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου οὐχὶ ἄσημον, καὶ ἐν τῇ καθ' ὅλου ἱστορίᾳ τῆς τέχνης σπουδαίαν θέσιν κατέχουσαν. Ὑπὸ τοιούτων σκέψεων ἀγόμενον τὸ Συμβούλιον ἐπεξέτεινε κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ εἰς ἄλλα χριστιανικὰ μνημεῖα».

Ἀπὸ τὴν κλασικιστικὴ νοοτροπία στὴν προστασία τῶν βυζαντινῶν μνημείων

Ἡ ἀναγνώριση τῶν μεσαιωνικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων ὡς ἰσότιμων μὲ τὰ κλασικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὴν κατοικοῦν δὲν ἔγινε αὐτόματα μὲ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ κλασικιστικὸ ἰδεῶδες τοῦ 19ου αἰ. ἤθελε τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ 1821 νὰ προέρχονται κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἀγνοοῦσε, ἠθελημένα ἢ μή, ὁλόκληρη τὴν ἱστορικὴ περίοδο ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. οὐσιαστικὰ ὣς τὸν Ρήγα. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ἰακωβάκη Ρίζο Νερουλό, πολέμιο τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ Βυζαντίου, τελειώνουμε μὲ τὸν Στέφανο Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος δὲν δίστασε νὰ γκρεμίσει βυζαντινὰ μνημεῖα γιὰ νὰ ἀποκαλύψει τὰ κλασικὰ ποὺ κρύβονταν. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ ἄκρατου κλασικισμοῦ ἔβλαψε ἀλλὰ εἶναι κατανοητή. Τὸ Βυζάντιο καὶ ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς ἀποκτοῦν τὴ θέση τους στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, ὄχι χωρὶς ἀγῶνες, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, τοῦ ὁποίου οἱ ἀπόψεις θὰ χρειασθοῦν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ γίνουν δεκτὲς ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους τοῦ τόπου. Ἡ ἐθνικὴ καὶ συνακόλουθα ἡ πολιτιστικὴ ἰδεολογία ὁρισμένων ἀνθρώπων καθόρισε καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ συνεπῶς τὴ μοίρα πολλῶν ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτά. Ἔχουμε παρακολουθήσει, ἐπὶ δεκαετίες, τὶς ἀνεμπόδιστες προσπάθειες τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν *ἀνακάθαρσιν* τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία, γεμάτη ἀπὸ βυζαντινά, φραγκικὰ καὶ τουρκικὰ κτίσματα, βρῆκε σιγὰ-σιγὰ μὲ συνεχεῖς κατεδαφίσεις τὴ μορφή, σὲ ἐρείπια βέβαια, ποὺ εἶχε περίπου στὰ κλασικὰ χρόνια. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὴν κατεδάφιση τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς.

Ψήφισμα γιὰ τὴ διάσωση τοῦ Γεωργίου

Ἡ στενότατη σχέση ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στὴν Ἑταιρεία καὶ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια ἀναγκάζει τὸ Συμβούλιο, πράγμα ποὺ θὰ συνεχιστεῖ ἐπὶ δεκαετίες, νὰ παρακολουθεῖ ὄχι ὡς θεατὴς ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον κάθε τι ποὺ ἔχει σχέση μὲ τοὺς βασιλεῖς. Στὶς 15 Φεβρ. 1898, σὲ ἔκτακτη συνεδρία, τὸ Συμβούλιο ἐκδίδει ψήφισμα γιὰ τὴ διάσωση τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῆς πριγκίπισσας Μαρίας ἀπὸ δολοφονικὴ ἀπόπειρα, «δοξάζει τὸν Θεὸν τῆς Ἑλλάδος σώσαντα ἐκ τοῦ φοβεροῦ κινδύνου τὴν Α. Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα καὶ τὴν Α.Β.Υ. τὴν Πριγκιπέσσαν Μαρίαν καὶ ὑποβάλλει εὐλαβῶς τῇ Α. Μεγαλειότητι τὰ ἑαυτοῦ συγχαρητήρια»[183].

20 Μαΐου 1899. Θάνατος τοῦ Στ. Ἀ. Κουμανούδη

Ὁ θάνατος τοῦ Στέφανου Κουμανούδη στὶς 20 Μαΐου 1899, σημαντικὸ γεγονὸς καθ' ἑαυτό, δὲν εἶχε καμιὰ ἐπίδραση στὴν Ἑταιρεία. Στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμβουλίου δὲν ἀναφέρεται τίποτε, ἐνῷ γιὰ τὴ διάσωση τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου ἔγινε ἐκτάκτως συνεδρίᾳ, καὶ μόνο ἀργότερα (1 Ἰαν. 1899) μνημονεύ-

εται ἡ δαπάνη (90 δραχμὲς) γιὰ τὸ στεφάνι ποὺ κατατέθηκε[184] στὸν τάφο του. Ὁ Καββαδίας στὴν ἐτήσια λογοδοσία του, στὶς 30 Ἰαν. 1900, ἀπαγγέλλει[185] θερμοὺς λόγους: «Ἀκμάζουσαν ἀφῆκε τὴν Ἑταιρείαν ὁ Κουμανούδης, καταλιπὼν ἐν αὐτῇ μέγα καὶ χαῖνον ἔτι κενόν, ἐν χρόνοις καθ' οὓς ἡ ἐπιβολὴ καὶ ἡ μεγάλη αὐτοῦ προσωπικότης, εἴπερ καὶ ἄλλοτε οὖσα ἀναγκαία διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς Ἑταιρείας, εὐεργετικὴν ἔμελλε νὰ ἀσκήσῃ δράσιν πρὸς εὐόδωσιν τῶν κατ' αὐτήν».

Γ. Μιστριώτης: τὸ γλωσσικὸ στὴν Ἑταιρεία

Ὁ συντηρητισμὸς τοῦ Συμβουλίου τὰ παλιότερα χρόνια δὲν ἦταν φανερός, γιατὶ καὶ ἡ κοινωνία μέσα στὴν ὁποία δροῦσε ἦταν ἐξ ἴσου συντηρητική. Ἡ δημιουργία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ποὺ ἐλευθέρωσε ἀπὸ πολλὲς προλήψεις, δὲν δημιουργεῖ θέματα στὴν Ἑταιρεία γιατὶ κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ τὸν ἄγραφο κανόνα τῆς καθαρεύουσας, τοῦ ὁποίου τὴν ἐφαρμογὴ ἐπιβάλλουν ἄγρυπνοι φύλακες. Ἀπὸ τὸ 1895 ὡς τὸ 1916 συνεχῶς μετέχει στὸ Συμβούλιο ὁ Γεώργιος Μιστριώτης καὶ ἡ παρουσία του εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ τηρηθεῖ ἡ ἄκαμπτη ἀρχὴ τῆς καθαρεύουσας στὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας. Ὁ Μιστριώτης ὅμως δὲν δεχόταν παρεκκλίσεις, ὄχι μόνο στὸ γλωσσικό, ἀλλὰ καὶ σὲ ὁτιδήποτε εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐθνικὴ ὑπόσταση τῶν Ἑλλήνων. Ἕνα δημοσίευμα τοῦ Κων. Ρωμαίου προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτησή του. Κρίνει ὡς ἀπαράδεκτες τὶς ἐπιστημονικὲς γνῶμες τοῦ Ρωμαίου καὶ τὸν σφυροκοπεῖ[186] στὸ Συμβούλιο: «Πρό τινων ἐτῶν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐξέπεμψεν εἰς Γερμανίαν τὸν κ. Κ. Ρωμαῖον, ἵνα σπουδάσῃ ἀρχαιολογίαν. Πάντες ἐπιστεύομεν ὅτι ὁ νέος οὗτος ἤθελεν ἀσχοληθῇ περὶ τὸ μάθημα τοῦτο καὶ τιμήσει τὴν πέμψασαν Ἑταιρείαν καὶ πολλὰ ὑπὲρ αὐτοῦ δαπανήσασαν. Μανθάνω ὅμως παρ' ἀξιοπίστων προσώπων, ὅτι ἐγένετο χυδαϊστὴς καὶ πειρᾶται μετ' ἄλλων, ὅπως διασπάσῃ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἐφ' ἧς ἐρείδεται ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν ὕπαρξις. Πρὸ ὀλίγου δὲ ἐδημοσίευσε διατριβὴν ἔν τινι περιοδικῷ, ὅπερ ἐπιγράφεται «Ἐθνικὴ Ψυχὴ» καὶ ἐν ταύτῃ λέγει περὶ ἑλληνικῆς κατατομῆς γνώμας μαρτυρούσας ἄγνοιαν τῆς ἀρχαιολογίας».

Κ. Ρωμαῖος: οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ μορφὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ὁ Ρωμαῖος ἀρνεῖται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν τόσο ὡραῖοι ὅπως εἰκονίζονται στὰ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς γλυπτικῆς καὶ ὁ Μιστριώτης ἐπικαλεῖται μαρτυρίες συγγραφέων καὶ ποιητῶν γιὰ θεοὺς ἢ ἱστορικὰ πρόσωπα, ὅπως ἐπίσης καὶ συγχρόνων του ἐπιστημόνων, ποὺ βεβαιώνουν μὲ βάση ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ εἶναι προνομιοῦχος. Ἰδιαίτερα ἀγανακτεῖ μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ δίνει ὁ Ρωμαῖος τοῦ τρόπου δημιουργίας ἀπὸ τοὺς ἀγγειογράφους τῆς λεγομένης ἑλληνικῆς ρινὸς καὶ καταλήγει: «Κύριε Ἀντιπρόεδρε, ζῶμεν ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ καὶ ἕκαστος δύναται νὰ γράφῃ οἱαδήποτε καὶ ἂν θέλῃ ἀλλ' ἐν τῇ αὐτῇ πολιτείᾳ ζῶσι καὶ ἄνδρες συνετοί, οἵτινες ἔχουσι τὸ καθῆκον νὰ ἀποστρέφωσι τὸ πρόσωπον ἀπὸ τοιούτων ὕβρεων, καὶ εἶναι ἀνιδρυμέναι πρὸς τιμὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἔθνους ἑταιρεῖαι οἷα ἡ ἀρχαιολογικὴ ἥτις ὡς ἔχομεν δι' ἐλπίδος, θέλει παύσει παρέχουσα ἔτι προστασίαν τῷ κ. Ρωμαίῳ, ὅστις δὲν ἐφείσθη τῆς πατρίδος αὐτοῦ. Τοῦτο θέλει συνετίσῃ τὸν νέον ἀρχαιολόγον, ὅπως μὴ δημοσιεύῃ ὕβρεις κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους, ἃς οὐδ' αὐτοὶ οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος ἐτόλμησαν ἵνα εἴπωσιν».

Πέντε χρόνια ἀργότερα στὴ συνέλευση τῆς 15 Ἰαν. 1912, ὅταν ὁ Μιστριώτης ἐκλέχτηκε ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας, στὸν εὐχαριστήριο λόγο του διατύπωσε ἀπόψεις χαρακτηριστικὲς τοῦ κλίματος ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ

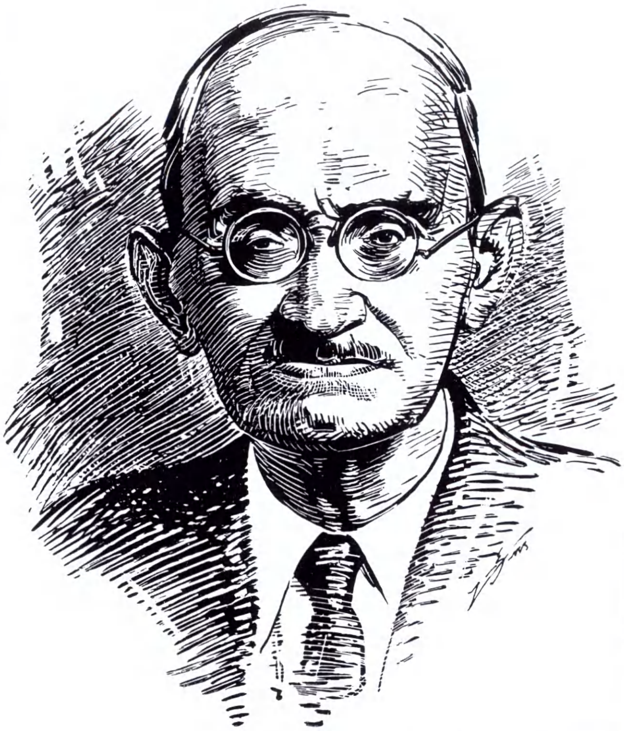

66. Ὁ Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος (1874-1966), ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1908-1928), προϊστάμενος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας (1922-1925), σύμβουλος (1927, 1945-1959) καὶ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὑπῆρξε ὁ διδάσκαλος πολλῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Μὲ τὶς μελέτες του ἔδωσε νέες ἑρμηνεῖες σὲ γνωστὰ μνημεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσουμε πραγματικὰ τὸν ἀρχαῖο δημιουργό. (Σχέδιο τοῦ Ἀλέκου Κοντόπουλου, στὴ συλλογὴ κειμένων τοῦ Κ. Ρωμαίου, Μικρὰ Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1955).

67. Ὁ Γεώργιος Μιστριώτης (1840-1916), σύμβουλος τῆς Ἀ. Ἑτ. (1895-1909), ἀντιπρόεδρος (1909-1915) καὶ καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο (1868-1910). Ὡς σύμβουλος καὶ ὡς ἀντιπρόεδρος ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ δραστηριότητα, ἀνάλογη μὲ τὴν πληθωρικὴ ἰδιοσυγκρασία του. Ἡ σύγκρουσή του μὲ τὸν Β. Λεονάρδο (Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 290-292) καὶ τὸν Κ. Ρωμαῖο γιὰ θέματα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα, ὅπως ἐντελῶς διαφορετικοὶ ἦταν καὶ οἱ δύο ἀρχαιολόγοι, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μαχητικότητάς του ποὺ ἐκδηλωνόταν μὲ πάθος καὶ μεγαλοστομία.

τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Συμβουλίου. Παρὰ τὶς ἐπιφανειακὲς ὁμοιότητες, ὁ λόγος τοῦ Μιστριώτη[187] βρίσκεται σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ:

Γ. Μιστριώτης: 15 Ἰαν. 1912, νίκη ἰδεῶν

«Ἡ περιφανὴς νίκη, ἣν σήμερον ἠράμεθα δὲν εἶναι νίκη προσώπων, ἀλλ' ἰδεῶν, ὑπὲρ ὧν ἀείποτε ἀγωνιζόμεθα. Ἐγὼ κληθεὶς πρὸς διεύθυνσιν τῆσδε τῆς Ἑταιρείας ἐν καιροῖς χαλεποῖς, καθ' οὓς ἄγρια πάθη καὶ ὁρμαὶ ὑβρεοκρατικαὶ ἐκράτουν, ἠδυνήθην δι' ἄκρας μετριοπαθείας νὰ διευθύνω ὅσον οἷόν τε ὁμαλῶς τὰ συμφέροντα αὐτῆς. Αὐτοὶ οἱ λιβελλογραφοῦντες κατὰ τῆς Ἑταιρείας δύνανται νὰ μαρτυρήσωσιν, ὅτι ἔτυχον μεγάλης ὑποστηρίξεως.

Διότι ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν καθηκόντων μου δὲν ἀναγνωρίζω οὔτε φίλους οὔτε ἐχθρούς, ὡς τοῦτο διεκήρυξα καὶ πιστῶς ἐφήρμοσα. Ὁμολογῶ δὲ πολλὰς χάριτας τοῖς Συμβούλοις, οἵτινες μετὰ συνέσεως καὶ φιλοπατρίας ὑπεστήριξαν τὰς προτάσεις μου. Ὡς δ' ἐδείξαμεν ἀκραιφνὲς πρὸς τὸ δίκαιον σέβας, οὕτω καὶ εὐλάβειαν πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ἑταιρείας ἀργύριον.

Διότι φειδόμενοι τούτου εὐρύνομεν τὰς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφάς, δι' ὧν ἀποκαλύπτεται τὸ ἀνυπέρβλητον τῆς ἀρχαίας τέχνης κάλλος, ἑρμηνεύεται ἡ μεγάτιμος τῶν προγόνων ἡμῶν ἱστορία καὶ διαλευκαίνονται σπουδαῖα τῆς φιλολογίας ζητήματα. Διὰ τῶν ἐρευνῶν τούτων τιμᾶται καὶ κλεΐζεται τὸ ἡμέτερον ἔθνος. Ὡς δ' ἡ καλλίστη ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα εἶνε ἡ περγαμηνὴ τῆς εὐγενείας τῆς ἡμετέρας φυλῆς, οὕτω τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης καὶ αἱ μαρμάριναι τῆς ἱστορίας σελίδες εἶνε κέντρα κινοῦντα ἡμᾶς εἰς εὐγενεστέρας σκέψεις καὶ εἰς ἀποφάσεις ἀξίας τῶν ἡμετέρων προγόνων.

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον, ὅπερ συνίσταται ἐκ τῶν κορυφῶν τῆς ἐπιστήμης, ἔχει πλήρη συναίσθησιν τῶν καθηκόντων αὐτοῦ, πεῖραν καὶ ἱκανότητα πολλὴν καὶ θέλει συνεχίσει τὴν ἐθνικὴν ἐργασίαν, εἰς ἣν ἡ ὑμετέρα ψῆφος ἐκέλευσεν. Ὁμολογῶ δ' ὑμῖν πολλὰς χάριτας διὰ τὴν τιμήν».

Νίκες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ

Οἱ νίκες τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στοὺς βαλκανικοὺς πολέμους δίνουν τὴν εὐκαιρία στὸν Καββαδία, ποὺ ξανάγινε γραμματέας τῆς Ἑταιρείας μετὰ τὴ διακοπὴ τῆς θητείας του τὸ 1909-1911, νὰ πλέξει ὕμνο[188] στὸν διάδοχο-πρόεδρο στὴ λογοδοσία τῆς 13 Ἰαν. 1913. Φυσικὰ μερίδα στοὺς ὕμνους ἰσόποση ἔχει καὶ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς καὶ στόλος, τὰ ἑπόμενα χρόνια ὅμως θὰ

Ὕμνος πρὸς τὸν διάδοχο

περιορίζονται στὸ πρόσωπο τοῦ προέδρου: «Εὐφροσύνως χαιρετίζει ὑμᾶς τὸ Συμβούλιον συνερχομένους σήμερον εἰς Γενικὴν ἐτησίαν Συνέλευσιν, ἐν ἡμέραις καθ' ἃς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ὑψηλοῦ προέδρου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ἀνδροῦται τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ κλέος προσκτᾶται. Ἡ Α.Β.Υ. ὁ Διάδοχος, ἡγούμενος τοῦ ἀνδρείου Ἑλληνικοῦ στρατοῦ, νικηφόρος καὶ ἔνδοξος προήλασεν ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀπὸ τῆς πατρίδος τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὑπὸ τὰς ἐπευφημίας καὶ τὸν θαυμασμὸν τοῦ κόσμου, μεταβαίνει εἰς τὸ πανάρχαιον Δωδωναῖον ἱερὸν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς φέρων πανταχοῦ τὴν ἐλευθερίαν εἰς τοὺς ὑπὸ μακραίωνα δουλείαν διατελοῦντας ἀδελφοὺς ἡμῶν. Ἐπεκτείνει δὲ τὴν ἐλευθερίαν ταύτην ὁ γενναῖος Ἑλληνικὸς στόλος καὶ γενόμενος θαλασσοκράτωρ ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἐπιστρέφει καὶ ἐξασφαλίζει τὸ ὅλον νικηφόρον ἔργον τῶν συμμάχων χριστιανικῶν λαῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ὑπὸ τοσοῦτον αἰσίας περιστάσεις, ἀναπολούσας ἡμᾶς μεγάλα καὶ ἔνδοξα ἔργα τῶν ἡμετέρων προγόνων, τὸ Συμβούλιον παρακαλεῖ τὴν συνέ-

λευσιν ὅπως ἀνευφημήσωμεν πάντες τὸν Πρόεδρον ἡμῶν».

Καὶ νέος ὕμνος πρὸς τὸν βασιλιὰ

Στὴ λογοδοσία τῆς ἑπόμενης χρονιᾶς, στὶς 12 Ἰαν. 1914, παραβρέθηκε καὶ ὁ πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνει βασιλιὰς μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Γεωργίου Α΄. Τὴν προσφώνηση κάνει[189] ὁ ἀντιπρόεδρος Γ. Μιστριώτης, ὁ ὁποῖος ἀπαγγέλλει λόγο συνταγμένο κατὰ τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς καὶ διανθισμένο μὲ ριπὲς ποιητικές. Οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς Ἑταιρείας, ὁ Μιστριώτης καὶ ὁ Καββαδίας, πρέπει νὰ αἰσθάνονται ἱκανοποιημένοι καὶ προστατευμένοι ἀπὸ τὴν αἴγλη τοῦ βασιλιᾶ-προέδρου:

«Ἐν ἡμέραις, καθ' ἃς ὁ Ἄρης σείει τὸ φοβερὸν αὐτοῦ κράνος καὶ κρούει τὴν ἀσπίδα, αἱ Μοῦσαι καὶ ὁ Μουσαγέτης Ἀπόλλων δὲν ᾄδουσιν, οὐδὲ τὰ ῥόδα τοῦ πολιτισμοῦ θάλλουσιν ἐν τοῖς κήποις τῆς Εἰρήνης.

Διὰ τοῦτο ἡ ὅλη τοῦ Ἔθνους προσοχὴ ἐστρέφετο πρὸς τοὺς εὐκλεεῖς ἀγῶνας, ἐν οἷς ὁ Πρόεδρος τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας ἠγωνίζετο ἐν τοῖς προμάχοις.

Τῶν εὐκλεῶν ἀγώνων παρασκευαστὴς ἐγένετο ὁ πολύκλαυστος Βασιλεὺς Γεώργιος, ὁ ἐπὶ ἥμισυν αἰῶνα μετὰ συνέσεως ἀστασιάστως βασιλεύσας. Κατ' ἐξοχὴν αἱ μέλλουσαι γενεαὶ θέλουσιν ἐπαινεῖ τὴν σύνεσιν τοῦ ἡμετέρου Βασιλέως Γεωργίου, μεγάλην ἐπιμέλειαν καταβαλόντος περὶ τῆς στρατιωτικῆς τοῦ τότε Διαδόχου μορφώσεως. Ἐν τῇ συνέσει αὐτοῦ κατεῖδεν, ὅτι λαὸς ἔχων ἐθνικὰ δίκαια νὰ διεκδικήσῃ δεῖται Βασιλέως πολεμικοῦ.

Διὰ τοῦτο ἔχαιρεν, ὁσάκις ἤκουεν, ὅτι ὑπὸ πάντων ὁμολογεῖται ἡ στρατιωτικὴ τοῦ Διαδόχου μόρφωσις. Ἀλλ' ὁ Βασιλεὺς ἐγίνωσκεν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ τῆς βασιλείας Αὐτοῦ δὲν ἦτο ὥριμος πρὸς διεξαγωγὴν μεγάλου πολέμου. Παρεσκεύαζε λοιπὸν τὸ Ἔθνος στρατιωτικῶς καὶ οἰκονομικῶς. Ἦτο δ' ἐπιτήδειος πρὸς παρασκευαστικὰς ἐργασίας, διότι εἶχε τὴν μὲν ἀντίληψιν ὀξεῖαν, τὴν δὲ διάνοιαν εὔστροφον καὶ ἀκτινοβόλον.

Διὰ τοῦτο ἐπὶ τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α΄ ἤκμαζεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Τότε σχεδὸν σύμπασα ἡ Ἑλλὰς ἐκοσμήθη διὰ Μουσείων, ἅπερ ἐπληρώθησαν βαρυτίμων κειμηλίων τῆς Τέχνης. Ἐπὶ τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου συνέστη Ἀρχαιολογικὸν Συνέδριον, δι' οὗ ἡ τοῦ Περικλέους πόλις ἐγένετο κέντρον ἀρχαιολογικῶν μελετῶν.

Πρὸς τέλεσιν δὲ μεγάλων ἐθνικῶν ἔργων συνεβάλλετο οὐχὶ σμικρὸν καὶ ἡ τοῦ ἤθους εὐγένεια, τὸ διαλλακτικὸν τῶν τρόπων καὶ τὸ αἰωνίως εὔθυμον καὶ φαιδρὸν τοῦ προσώπου. Ναί, ἐμειδία, ὡς ὁ οὐρανὸς τῆς πατρίδος τοῦ Φειδίου καὶ ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους μειδιᾷ. Τὸ Βασιλικὸν πρόσωπον εἶχε τὰς ἀρετὰς ταύτας, διότι ἀνετράφη ἐν τῇ πατρίδι τῶν ἀκτινοβόλων ἀστέρων, τῶν μυροβόλων ἀνθέων καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὧν ἡ γλῶσσα εἶναι μεστὴ ὑμηττίου μέλιτος καὶ ἔχει τὴν ἁρμονίαν τῶν εὐστόμων ἀηδόνων».

Ὁ ἀνδριὰς τοῦ Κωνσταντίνου

Ἡ πηγὴ τῆς ρητορικῆς ἔμπνευσης τοῦ Μιστριώτη ἦταν ἀστείρευτη. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ στὴ λογοδοσία τῆς 11 Ἰαν. 1915 παραβρέθηκε πάλι ὁ Κωνσταντῖνος, συνοδευόμενος ὅμως ἀπὸ τὸν γιό του, τὸν διάδοχο Γεώργιο, καὶ τὸν ἀδελφό του πρίγκιπα Νικόλαο. Ὁ νέος λόγος του, ρητορικότερος καὶ φιλολογικότερος τοῦ προηγουμένου, περιέχει νύξεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ἑταιρείας καὶ συγχρόνως προσφέρει στὸν Κωνσταντῖνο τὸ μεγάλο δῶρο τοῦ Μιστριώτη, τὴν κατασκευὴ τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ βασιλιᾶ, ἡ ὁποία ἔγινε μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἑταιρείας[190]: «Δὲν γινώσκω, ἂν αἱ

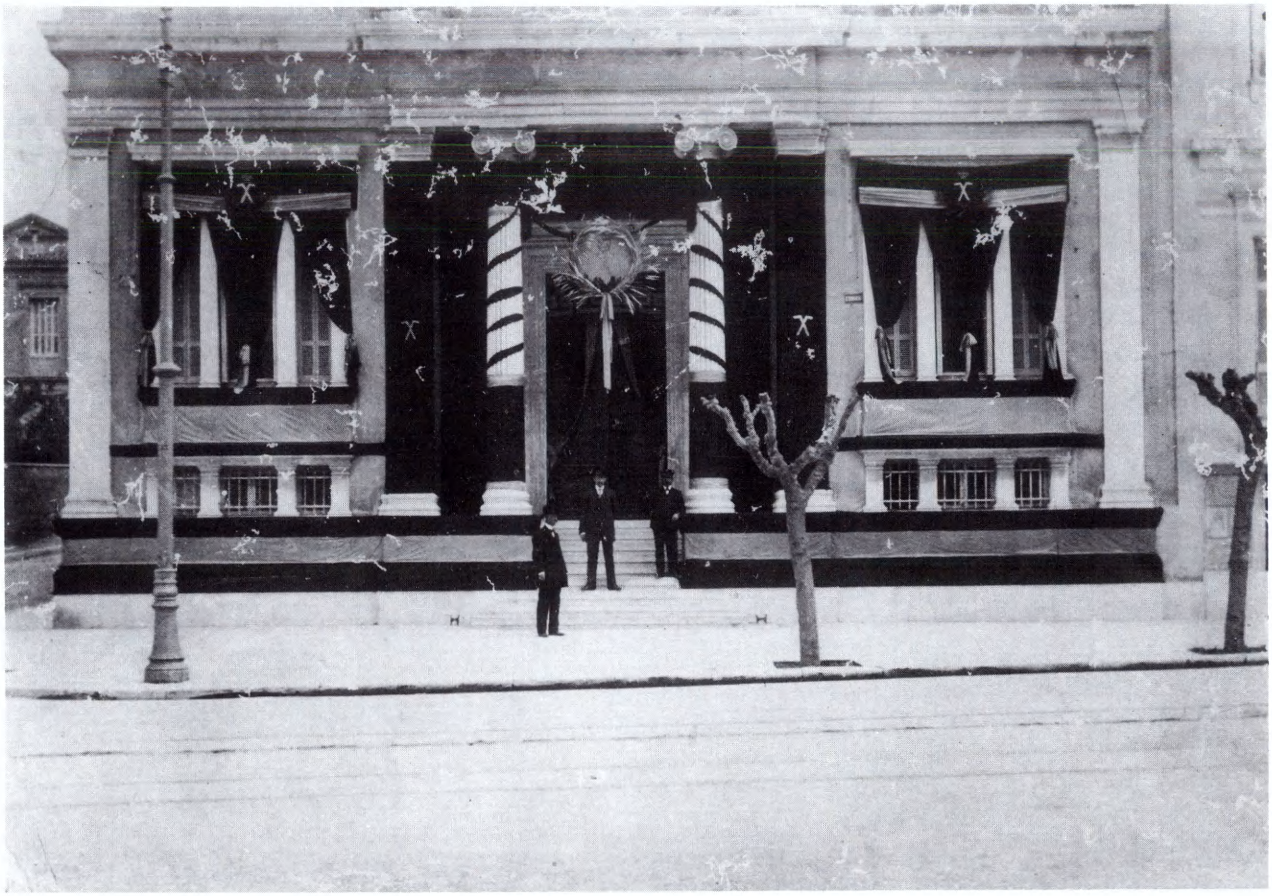

68. Τὸ μέγαρο τῆς Ἑταιρείας διακοσμημένο πένθιμα γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου Α΄ στὶς 5 Μαρτίου τοῦ 1913. Ἡ Ἑταιρεία εἶχε λόγους ἰδιαίτερους γιὰ τὴν ἔντονη αὐτὴ ἐκδήλωση τοῦ πένθους. Ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος ἔγινε βασιλιὰς μὲ τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου, ἦταν πρόεδρός της, καὶ ὁ ἀντιπρόεδρος Γ. Μιστριώτης καὶ ὁ γραμματέας Π. Καββαδίας συνδέονταν μαζί του, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς ὑμνητικοὺς λόγους τους στὶς δημόσιες συνεδρίες τῆς Ἑταιρείας (φωτ. ΑΑΕ).

ἐλπίδες τῶν ἄλλων λαῶν ἐπληρώθησαν ἢ πρόκειται νὰ πληρωθῶσιν, ἀλλ' ἡμεῖς οἱ Χριστιανοὶ εὕρομεν τὸν Λυτρωτὴν τοῦ Κόσμου, καὶ οἱ Ἕλληνες γεγηθότες ἑορτάζομεν, ὅτι ὁ δαφνοστεφὴς ἡμῶν Βασιλεὺς ἐξετέλεσε τοῦ παρελθόντος τὰς ὑποσχέσεις. Χαίρει δ' ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία, ὅτι ὁ τελέσας τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ Πρόεδρος αὐτῆς. [---] Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέλαβε τὴν ἐπίνοιαν, ἵνα ἀνεγείρῃ ἀνδριάντα τοῦ ἐλευθερωτοῦ Βασιλέως καὶ συνέστησεν Ἐπιτροπείαν συλλέξασαν ὑπὲρ τὰς 170,000 περίπου χιλιάδας δραχμῶν. Διὰ τούτων καὶ διὰ μετάλλου τηλεβόλων δυνάμεθα νὰ ἀνεγείρωμεν μνημεῖον ὅμοιον πρὸς τὸ ἐν Βερολίνῳ τοῦ μεγάλου Φρειδερίκου. Ἐπὶ μιᾶς πλευρᾶς τοῦ βάθρου ἁρμόζει νὰ τεθῇ ἡ εἰκὼν τοῦ Προμηθέως. Ἂν δ' ὁ δαφνοστεφὴς ἡμῶν Βασιλεὺς ἐπιτρέψῃ τοῦτο, ὁ ἀνδριὰς ἐγερθήσεται κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην ἐπὶ ἐπιφανεστάτου χώρου. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία περὶ τὸν καλούμενον ναὸν τοῦ Αἰόλου ἐποίησε καὶ ἄλλας ἀνασκαφὰς καὶ δὴ τελευταῖον ἀνέσκαψε τὸν καλούμενον Μενδρεσέν. Τὴν πλατεῖαν ταύτην ἐνομίσαμεν, ὅτι δυνάμεθα νὰ πλατύνωμεν διὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς οἰκίας τοῦ μακαρίτου Λαζάνη, τῆς συνεχομένης μετὰ τοῦ ἱεροδιδασκαλείου. Καὶ ἂν ἡ οἰκία τοῦ μακαρίτου, ἥτις νῦν εἶνε ἐρείπιον, κατεδαφισθῇ, δυνάμεθα νὰ περιλάβωμεν καὶ τὴν παρακειμένην πλατεῖαν. Οὕτως ἡ πλατεῖα τοῦ ναοῦ Αἰόλου γίνεται μεγίστη, διευκολύνουσα τὰς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφάς, συμβαλλομένη πρὸς ὑγιείαν τῆς πόλεως καὶ παρέχουσα χῶρον πρὸς ἵδρυσιν τοῦ ἀνδριάντος».

Οἱ πρίγκιπες ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι

Ἡ παρουσία τῶν δύο πριγκίπων δὲν ἦταν ἄσκοπη. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς μόνον ὁ Ὄθων καὶ ἡ Ἀμαλία εἶχαν παραστεῖ μερικὲς φορὲς στὶς λογοδοσίες τῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀκρόπολη, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ὀφειλόταν στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ὄθωνος γιὰ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ τὸ διαπιστώνουμε ἀπὸ ἐνέργειές του. Ὁ Γεώργιος Α΄, παρὰ τὸ ὅτι εἶχε διδάσκαλο τὸν Κουμανούδη, δὲν εἶχε δείξει δημόσια τὸ ἐνδιαφέρον του. Ὁ Κωνσταντίνος, πιεζόμενος ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Μιστριώτη καὶ τοῦ Καββαδία, καὶ στὸ Συμβούλιο ἔχει προεδρεύσει καὶ στὶς λογοδοσίες παρίσταται. Εὐχαριστήριο λοιπὸν τοῦ Συμβουλίου καὶ κυρίως τοῦ Μιστριώτη καὶ τοῦ Καββαδία πρὸς τὸν βασιλιὰ εἶναι ἡ πρόταση μὲ τὴν ὁποία κλείνει τὸν λόγο του ὁ Μιστριώτης: «Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ προτείνω, ἵνα τὸν Ἡγεμονίδην Νικόλαον, εἰς οὗ τὴν σύνεσιν καὶ τὴν εὐστροφίαν τοῦ πνεύματος πολλὰ ὀφείλει ἡ νεωτέρα Ἑλλάς, καὶ τὸν Ἡγεμονίδην Διάδοχον, Ὅστις πρῶτος ἤκουε τὸ κέλευσμα τοῦ Στρατηγοῦ Πατρός, ἵνα προελάσῃ εἰς τὰ ἐμπρός, ἐκλέξωμεν Ἐπιτίμους Ἀντιπροέδρους. Ἐλπίζομεν ὅτι ὁ νῦν νεαρὸς Ἡγεμονίδης εἶναι προωρισμένος, ἵνα συμπληρώσῃ τοὺς ἄθλους τοῦ ἐνδόξου Αὐτοῦ Πατρός, ὡς ὁ Κίμων συνεπλήρωσεν παρὰ τῷ Εὐρυμέδοντι τὰ ἔργα τοῦ Μιλτιάδου».

Καινοτομίες τοῦ Β. Λεονάρδου στὴ γλώσσα τῆς Ἀ. Ἑτ.

Τὸ γλωσσικὸ εἶναι θέμα στὸ ὁποῖο ἡ Ἑταιρεία ἀκολούθησε ἐξ ἀρχῆς τὴν πλευρὰ τῆς συντήρησης. Δὲν λαμβάνει μέρος δημοσίᾳ στὴ γλωσσικὴ διαμάχη ὡς ἵδρυμα, οἱ γλωσσικὲς ἀρχὲς ὅμως ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς δημοσιεύσεις της εἶναι σαφεῖς καὶ στὸ μέλλον θὰ γίνουν σαφέστερες. Ἀλλὰ τὸ γλωσσικὸ θέμα ἐκδηλώθηκε στὴν Ἑταιρεία, χωρὶς νὰ γίνει εὐρύτερα γνωστό, μὲ τρόπο ἀρνητικό. Στὸν τόμο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1913, ἐπι-

Εις Πειραιώς επίγραμμα

(ΑΕ 1910 73).

^{5}ο]ὖ τὸ χρ(ε)ών, εἵμ(α)ρται· ὅρα | ^{6}τέλος ἡμέτερον νῦν· ^{7}ἡμεῖς γὰρ τρεῖς ὄντε⟦ς,⟧ | ^{8}[π]ατὴρ ὑὸς (ϑ)υγ(ά)τηρ τε, ^{9}ϑ]νήισκομεν κτλ..

Εν τῷ δευτέρῳ ἑξαμέτρῳ γραπτέον, ώς καὶ ΑΕ αὐτ. προτιμᾶται, ***ὄντε⟦ς⟧***, άλλως τε καὶ επειδὴ παρὰ τὸ άκρον τοῦ λίθου μετὰ τὸ ***ὄντε*** ὑπάρχει ἑνὸς γράμματος κενὸν (ὅρα φωτογράφημα ΑΕ αυτ.), εφ᾽ οὗ ὁ λιθουργὸς παρέλιπε νὰ χαράξῃ τὸ αυτόθι, ώς εικάσαι, προσεσημειωμένον ς (ὅρα καὶ άλλας αυτόθι τε καὶ αλλαχοῦ παραλείψεις ΑΕ αυτ.), μετρικὴ δ᾽ ανωμαλία απαντᾷ αλλαχοῦ τε (ΑΕ αυτ.) καὶ παρ᾽ Ὁμήρῳ (πρὸ τῶν λέξεων ***Ζάκυνθος***, ***Ζέλεια***, ***Σκάμανδρος***, ***σκέπαρνον***), Πινδάρῳ κλπ. (*Kühner-Blass* Gramm. I 303 κέ., ***Σεμιτέλος*** Μετρικῇ 158 κέ., πρβ. περὶ κυρίων ονομάτων *EHoffmann* SEG 26).

Β. Λ.

69. Πανομοιότυπο μικρῆς δημοσίευσης τοῦ Β. Λεονάρδου στὴν ὁποία παραλείπει τὸ ψιλὸ πνεῦμα, χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαΐζουσας γλώσσας του (ΑΕ 1913, 106).

μελητὴς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Βασίλειος Λεονάρδος, ἐμφανίζεται μία καινοτομία: σὲ πολλὰ κείμενα παραλείπεται τὸ ψιλὸ πνεῦμα, ἡ ψιλή. Λείπει ἀκόμη καὶ στοὺς τίτλους μελέτης τοῦ Μιστριώτη ποὺ δημοσιεύεται στὸν ἴδιο τόμο. Φυσικὰ ἡ ἐνέργεια τοῦ Λεονάρδου[191] δὲν ἀπέβλεπε στὴν ἁπλούστευση τῆς γλώσσας οὔτε σὲ ἀδυναμία του στὴ δημοτική. Ἀντίθετα, ἦταν ὑπὲρ τοῦ μεγαλύτερου ἐξαρχαϊσμοῦ τῆς γλώσσας καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ κείμενά του, τὰ ὁποῖα χρόνο μὲ χρόνο καθαρεύουν περισσότερο. Ὁ Μιστριώτης ὅμως θεώρησε πὼς ἡ καινοτομία τοῦ Λεονάρδου μποροῦσε νὰ βοηθήσει τοὺς δημοτικιστὲς σὲ μεγαλύτερες ἀλλαγὲς καὶ μὲ τὴ συνηθισμένη ὁρμή του ἐπιτίθεται, στὸ Συμβούλιο, ἐναντίον τοῦ Λεονάρδου καὶ τῆς καινοτομίας του λέγοντας[192] πὼς «ἐν τῇ ἐπικεφαλίδι τῶν διατριβῶν τοῦ τελευταίου τόμου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος δὲν ὑπάρχει τὸ ψιλὸν πνεῦμα. Τῇ ἀληθείᾳ δὲν ἐπίστευσα τοὺς ὀφθαλμούς μου, διότι ἀνήρ, ὅστις εἶναι καὶ ἑλληνιστὴς ἄριστος καὶ φιλόπατρις, ἠθέλησε νὰ ποιήσῃ ἀρχὴν ἥτις ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ ὡς πρῶτον βῆμα χωρισμοῦ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας γλώσσης. Βεβαίως ἡ διαφορὰ ἣν ἠθέλησε νὰ ἐφαρμόσῃ εἶναι μικρά, ἀλλ᾽ ἐὰν σπουδαιότατον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν καθιερώσῃ καὶ μικρὰν διαφοράν, ἄλλοι χυδαΐζοντες θέλουσιν προβῇ εἰς ὁλοσχερῆ κατάλυσιν τῶν πνευμάτων καὶ τῶν τόνων. Διὰ ταῦτα προτείνω εἰς τὸ Συμβούλιον, ἵνα ἀπαγορευθῇ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ κατάλυσις τοῦ ψιλοῦ πνεύματος».

Ἀντίδραση τοῦ Μιστριώτη

Ἀπαγορεύεται ἡ κατάλυση τῆς ψιλῆς

Τὸ θέμα δὲν ἔληξε μὲ τὴν παραδοχὴ τῆς πρότασης τοῦ Μιστριώτη ἀπὸ τὸ Συμβούλιο. Στὴν ἑπόμενη συνεδρία[193] ξαναθίγεται ἀπὸ τὸν Γ. Γαρδίκα, ὁ ὁποῖος ὑπερασπιζόμενος τὸν Λεονάρδο ἀποδίδει τὴν εὐθύνη σ᾽ ὁλόκληρη τὴν ἐπιτροπὴ δημοσιευμάτων, πράγμα ποὺ ἀπορρίπτει ὁ Μιστριώτης, ὁ ὁποῖος

Μιστριώτης: ἔπρεπε νὰ καεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς

χαρακτηριστικὰ λέει ὅτι «τὸ ἐμὸν καθῆκον ἦτο νὰ συλλέξω τὰ φύλλα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος καὶ νὰ καύσω ταῦτα ὡς πρώτην ἀπόπειραν τῆς ἀποσπάσεως τῆς νεωτέρας γλώσσης ἀπὸ τῆς ἀρχαίας καὶ δεύτερον νὰ δημοσιεύσω ἐν πάσαις ταῖς ἐφημερίσιν, ὅτι ἡ ἀφαίρεσις τοῦ ψιλοῦ πνεύματος ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Διοικήσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»[194].

Ὁ Λεονάρδος παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, ἀργότερα ὅμως ἐπανῆλθε ἀποφεύγοντας κάθε ἐνέργεια ποὺ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς αἵρεση. Στὸ πρόγραμμα τῆς ΑΕ ὁρίζει μεταξὺ ἄλλων ὅτι οἱ πραγματεῖες καὶ οἱ ἀγγελίες ποὺ δημοσιεύονται πρέπει νὰ εἶναι «ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ τε καὶ εὐπρεπεῖ συντεταγμέναι»[195].

Βαρβαρωνυμίες

Σημαντικὸ γλωσσικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, μὲ συνέπειες ποὺ ἐπιδροῦν σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἡ συγκρότηση ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν τοπωνυμιῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου, τῶν χαρακτηριζομένων ὡς *βαρβαρωνυμιῶν*[196].

Τοπωνυμικὴ Ἐπιτροπεία: τὸ ἔργο της

Τὸ πρόγραμμα τῆς *Τοπωνυμικῆς Ἐπιτροπείας* ἐκτίθεται μὲ συντομία σὲ μικρὴ ἔκθεση καὶ σὲ μελέτη ἑνὸς τῶν μελῶν της, τοῦ Γ. Γαρδίκη, συμβούλου τῆς Ἑταιρείας:

«Ἐκ τῶν σπουδαίων μελημάτων τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν ἦτο καὶ ἡ ἀποκάθαρσις τῆς χώρας ἐκ τῶν βαρβαρωνυμιῶν, δι' ὃ εὐθὺς ὡς ὁ στρατηλάτης ἡμῶν βασιλεὺς ἀπηλευθέρωσε τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἤπειρον, τὸ Συμβούλιον ἐνεπνεύσθη τὴν ἰδέαν, ἵνα εἰς τὴν πανένδοξον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Πύρρου χώραν ἀποδοθῶσιν αἱ εὐκλεεῖς Ἑλληνικαὶ τοπωνυμίαι· τὸ δὲ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, εἰς ὃ ἱεραρχικῶς ἀνηνέχθη ἡ ἀπόφασις αὕτη τοῦ Συμβουλίου, προεθυμήθη νὰ δηλώσῃ, ὅτι ἀσμένως τὴν φιλότιμον ταύτην ἐργασίαν ἀπεκδέχεται.

Δι' ὃ καὶ εὐθὺς τὸ Συμβούλιον συνέστησε πρὸς τοῦτο Ἐπιτροπείαν ἐκ τῶν μελῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστημόνων ἀνεγνωρισμένης ἀξίας καὶ ἐνθουσιώντων διὰ πᾶν Ἑλληνικόν· [---].

Ἡ Ἐπιτροπεία ἐν τῇ ἐργασίᾳ αὐτῆς ἐπεδίωξε τρία τινα:

α΄) νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ἀναμφισβητήτως παραδεδομένας Ἑλληνικὰς τοπωνυμίας, αἵτινες αὐτοδικαίως πρέπει νὰ εἰσαχθῶσιν ἀντὶ τῶν βαρβάρων ἐπηλύδων·

β΄) τίνες ἄλλαι Ἑλληνικαὶ ὀνομασίαι περισῴζονται, καίπερ μὴ ἐξ ἀρχαίων πηγῶν μαρτυρούμεναι, αἵτινες ἐπίσης δικαιοῦνται νὰ μένωσι.

γ΄) αἱ ξενικαὶ τοπωνυμίαι, αἱ Τουρκικαί, Σλαυικαὶ καὶ Ἀλβανικαί, ἔνθα μὴ ἔχομεν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος Ἑλληνικάς, πῶς δύνανται νὰ ἐξελληνισθῶσι.

Ἡ ἐπιτροπεία εἰς τὸ α΄ μόνον εἶδος ἀσχοληθεῖσα ἐξεῦρε πλείστας ἀρχαίας τοπωνυμίας ὡς πρὸς τὰς ἐπαρχίας, πόλεις, ποταμοὺς καὶ ὄρη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου»[197].

Κατεδάφιση τοῦ Μεντρεσὲ

Στὰ χρόνια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἀποφάσισε ἡ Ἑταιρεία τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τοῦ Μεντρεσέ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πύργο τῶν Ἀνέμων. Ἡ σκοπευόμενη κατεδάφισή του προκάλεσε ἀντιρρήσεις, τὶς ὁποῖες ἀνασκεύασε ὁ Κων. Κουρουνιώτης, ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀττικῆς καὶ σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας. Μὲ μακρὸ ἄρθρο του σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα[198] ἀξιολογεῖ τὰ μνημεῖα τῆς τουρκοκρατίας. Δὲν τὰ θεωρεῖ ὅλα κατεδαφιστέα,

ἐξαρτᾶ ὅμως τὴ διατήρησή τους ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς ἀρτιότητάς τους. Ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπουν στὸν θεατὴ νὰ σχηματίσει πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς μορφῆς τους καὶ τοῦ προορισμοῦ τους, μποροῦν νὰ διατηρηθοῦν, ἀλίμονο ὅμως ἂν ὑπάρχουν ὑποψίες πὼς μπορεῖ ὁ χῶρος ποὺ καλύπτουν νὰ κρύβει ἀρχαῖα.

Διάψευση προσδοκιῶν

Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ Μεντρεσὲ δὲν δικαίωσε τὶς προσδοκίες τοῦ Κουρουνιώτη καὶ σήμερα ὁ χῶρος μένει βουβὸς μὲ τὴν πύλη τοῦ παλιοῦ ἱεροδιδασκαλείου νὰ στέκει παράξενα φράζοντας τὴν πρόσοδο σ' ἕνα οἰκόπεδο γεμάτο πέτρες καὶ ἀγριόχορτα. Τώρα ποὺ πέρασαν 74 χρόνια ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τοῦ κτηρίου, θὰ προτιμούσαμε νὰ μὴν εἶχε γίνει. Ἂς ἀκούσουμε ὅμως τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Κουρουνιώτη, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς σπάνιες ἀπολογίες τῶν κλασικῶν ἀρχαιολόγων γιὰ τὴν ἠθελημένη φθορὰ τῶν μνημείων μιᾶς ἐποχῆς ποὺ δὲν ταίριαζαν μὲ τὰ ἰδανικά τους γιὰ τὸ ὡραῖο καὶ τὸ ἱστορικό:

Ἐπιχειρήματα τοῦ Κουρουνιώτη γιὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ Μεντρεσὲ

«Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ κτίρια ἐν γένει εἶνε τὰ ἀμεσώτερα μαρτύρια περὶ τῆς ἱστορίας ἑνὸς τόπου. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν διατήρησιν αὐτῶν πρέπει νὰ ἀποβλέπωμεν καὶ ἂν ἀκόμη δὲν συντρέχωσιν εἰς τοῦτο καὶ λόγοι μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Τὴν ἀρχὴν ταύτην ὄχι μόνον προκειμένου περὶ μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν κτισμάτων τοῦ ἐγγυτέρου παρελθόντος ἡμῶν, ἀκόμη καὶ τοῦ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀσπάζομαι ὁλοψύχως καὶ ἐγὼ καί, ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, πάντες οἱ συνάδελφοί μου, οἱ ἁ ρ μ ό δ ι ο ι, κατὰ τῶν ὁποίων εἶνέ τινες ἕτοιμοι νὰ κηρύξωσι τὸν πόλεμον διὰ τυχὸν ἐκδοθησομένην ἀπόφασιν περὶ κατεδαφίσεως τοῦ Μενδρεσέ.

Εἰς πόλιν ὅπως αἱ Ἀθῆναι, ἔχουσαν μακροτάτην ἱστορίαν, συναντᾷ τις ἀνὰ πᾶν βῆμα μνημεῖόν τι τῆς ἀρχαιότητος ἢ ἄλλο ἱστορικὸν λείψανον· ἡ διατήρησις ὅμως αὐτῶν ἀντίκειται συχνότατα εἰς ἰδιωτικὰ συμφέροντα ἢ εἰς δημόσιον ἀνάγκην ἐξωραϊσμοῦ ἢ ἀναπτύξεως τῆς πόλεως ἀναλόγως τῶν σημερινῶν ἰδεῶν περὶ ὑγιεινῆς καὶ καλαισθησίας. Πρέπει πάντοτε νὰ θυσιάζωνται αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς διατηρήσεως τῶν ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων;

Τοῦτο βεβαίως δὲν εἶνε δυνατόν, οὐδ' ὀρθὸν εἶνε πάντοτε νὰ παρορῶνται τὰ σημερινὰ δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ συμφέροντα· ἡ μεγάλη ἀντίδρασις, ἥτις θὰ ἐγεννᾶτο τοιουτοτρόπως ἠδύνατο εὐκολώτατα ν' ἀποβῇ ποτε ἐπιβλαβεστάτη κατὰ τῶν μνημείων ἐν γένει. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον συμβαίνει πολλάκις καὶ ἡ δημόσιος ἡμῶν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία νὰ μὴ ἐπιμένῃ εἰς τὴν διατήρησιν ἀρχαίων κτισμάτων μικροτέρας ἱστορικῆς ἢ ἄλλης ἀξίας, ἐπιτυγχάνει δ' οὕτω τὴν διατήρησιν τῶν ἐχόντων σπουδαιότητα λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος χωρὶς νὰ προκαλῇ μεγάλην δυσφορίαν, δὲν διστάζει δὲ καὶ νὰ μεταχειρισθῇ πᾶν μέσον χάριν ταύτης.

Τὸ μέτρον τοῦτο πρέπει νὰ κρατήσῃ καὶ προκειμένου περὶ τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν μνημείων. Ὅτε ἐγένετο λόγος περὶ κατεδαφίσεως τοῦ παρὰ τὸ Μοναστηράκι Τουρκικοῦ τζαμίου χάριν τῆς διαρρυθμίσεως καὶ τοῦ συμμετρικωτέρου καλλωπισμοῦ τῆς πλατείας, πάντες ἡμεῖς ἀντετάχθημεν κατὰ ταύτης, μολονότι ἡ ὕπαρξις τοῦ τζαμίου βλάπτει πολὺ ἓν τῶν σπουδαιοτάτων ἀρχαίων μνημείων, τὴν Στοὰν τοῦ Ἀδριανοῦ, ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς ὁποίας ἔχει προσκολληθῆ.

Τὸ τζαμὶ πιθανὸν νὰ μὴ ἔχῃ πολὺ ἀνωτέραν τοῦ Μενδρεσὲ ἱστορικὴν ἀξίαν, ἀλλ᾽ εἶνε ἓν ἀρχιτεκτονικὸν μνημεῖον ἄρτιον, παρέχον ἀμέσως διὰ τῆς ἐξωτερικῆς του ὄψεως τὸν τύπον τῆς τέχνης, ἧς εἶνε προϊόν. Ὁ ἐξώστης μετὰ τῆς ἰδιορρύθμου στοᾶς καὶ ἡ μεγάλη κωνικὴ στέγη μαρτυροῦσιν ἀμέσως εἰς τὸν θεώμενον περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτιρίου. Ἡ ἐντύπωσις θὰ εἶνε πολὺ καλλιτέρα, ἂν γίνῃ δυνατόν (καὶ ἐλπίζομεν ὅτι θὰ εὑρεθῇ κἄποιος νὰ τὸ κατορθώσῃ) νὰ παραληφθῇ τὸ τζαμὶ τελείως ὑπὸ τοῦ δημοσίου καὶ νὰ ἀπομακρυνθῶσιν αἱ παραμορφοῦσαι καὶ ἀσχημίζουσαι αὐτὸ νεώτεραι προσθῆκαι.

Ὁ Μενδρεσὲς τοὐναντίον εἶνε μία ὀγκώδης ἀηδὴς μὲν τώρα, ἄσχημος δὲ πάντοτε μάνδρα. Τὸ μόνον, μετρίως πάντοτε, ἀξιόλογον μέρος αὐτοῦ εἶνε ἡ ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου πωρίνη πύλη, κατὰ τὸν ἰδιόρρυθμον Ἀνατολικὸν τύπον ἐκτισμένη καὶ φέρουσα ὀλίγα Ἀραβικὰ ἀνάγλυφα καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς οἰκοδομῆς. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ὑπερβολικὴ ἀπαίτησις χάριν τῆς πύλης ταύτης, ἡ ὁποία δύναται νὰ διατηρηθῇ μεταφερομένων ἀλλαχοῦ τῶν λίθων αὐτῆς, νὰ ζητῆται καὶ ἡ διατήρησις ὅλου τοῦ ἀηδοῦς κτιρίου, τοῦ ὁποίου ἡ κατεδάφισις θὰ διευκολύνῃ καὶ θὰ ἐπιταχύνῃ τὸν καλλωπισμὸν καὶ τὴν ὁριστικὴν διαρρύθμισιν ἑνὸς τῶν ἐπισημοτέρων χώρων τῶν Ἀθηνῶν. Ὡς πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν, ἣν παρέχει εἰς τὴν Ἱστορίαν τὸ οἰκοδόμημα, ἂν ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ κατεδαφιζομένου ἀνεγερθῇ εὐάρμοστον ἀναμνηστικὸν μνημεῖον, τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον θὰ ἦτο καταλληλότατος νὰ ἐκπονήσῃ ὁ φίλος Ζάχος, θὰ εἴχομεν τὸ αὐτὸ καὶ μεγαλείτερον κέρδος.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Μενδρεσὲ ἔχει μετασκευασθῇ σχεδὸν τελείως χάριν τῆς νεωτέρας χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ ὡς φυλακῆς, ὥστε μόνον μικρὸν μέρος τοῦ περιστυλίου τῆς αὐλῆς δεικνύει τὸν παλαιὸν τοῦ κτιρίου χαρακτῆρα.

Ἀλλ᾽ ἀφῆκα ἐπίτηδες τελευταῖον τὸν λόγον, δι᾽ ὃν εἶνε ἀναγκαῖον νὰ κατεδαφισθῇ ὁ Μενδρεσές· εἶνε ἐκτισμένος ἀμέσως παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἀγοράν, ἐπὶ τῆς κεντρικωτέρας θέσεως τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, καὶ εἰς τὴν οἰκοδομὴν αὐτὴν ἔχουσι βεβαίως χρησιμοποιηθῇ σπουδαῖοι λίθοι ἐκ τοῦ κτιρίου τῆς Ἀγορᾶς. Ἀλλὰ πλὴν τούτου εἶνε ἀδύνατον ὁ κάτωθεν τοῦ Μενδρεσὲ χῶρος νὰ μὴ κρύπτῃ ἀξιόλογα ἀρχαῖα ἐρείπια, ὧν ἡ ἀποκάλυψις θὰ ἤξιζε νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ Μενδρεσέ, καὶ ἂν οὗτος ἦτο ἄλλως ὁπωσδήποτε ἄξιος νὰ διατηρηθῇ. Καὶ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἀρχαίων πόλεων συμβαίνει πολλάκις νὰ εὑρίσκωνται σημαντικὰ κτίρια κάτωθεν ἄλλων ἀρχαίων κτιρίων νεωτέρων χρόνων, καὶ τότε δὲ πολλάκις τὰ νεώτερα κτίρια θυσιάζονται χάριν τῶν ὑποκειμένων.

Οἱ κατεδαφίσεις ἔγιναν, οἱ ἀνασκαφὲς περιμένουν

Δι᾽ ὅλα τ᾽ ἀνωτέρω ἐγὼ δὲν διστάζω νὰ ψηφίσω ὑπὲρ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ Μενδρεσέ, παρ᾽ ὅλον τὸν κίνδυνον νὰ χαρακτηρισθῶ ὡς βέβηλος παρὰ τοῦ φίλου Ζάχου. Ἂν ζήσωμεν ὀλίγα ἔτη ἀκόμη, ὁπότε, μετὰ τὴν κατεδάφισιν καὶ τῶν φυλακῶν τοῦ Παλαιοῦ Στρατῶνος καὶ τοῦ Στρατιωτικοῦ Ἀρτοποιείου, καὶ τὴν ἐξαγορὰν τῶν ὀλίγων οἰκιῶν, αἱ ὁποῖαι παρεντίθενται μεταξὺ τῶν δύο σπουδαιοτάτων μνημείων τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, θὰ ἔχῃ συντελεσθῇ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τελεία ἀποκάλυψις τούτων καὶ τῶν ἄλλων ἐκεῖ πλησίον κειμένων μνημείων, αἱ δὲ Ἀθῆναι, πλὴν τῆς Ἀκροπόλεως, θὰ ἔχωσι νὰ ἐπιδείξωσι καὶ μέγα μέρος τῆς κάτω πόλεως ἰσάξιον πρὸς τὸ Forum Romanum, εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ δικαιώ-

σωσι τὴν ψῆφόν μου πάντες ὅσοι τώρα, ἀπὸ τῆς καλῆς ὁρμώμενοι ἀρχῆς τῆς κατὰ πάντα τρόπον διατηρήσεως κάθε ἱστορικοῦ μνημείου, ἀντιτάσσονται εἰς τὴν κατεδάφισιν τοῦ Μενδρεσέ».

Καββαδίας: διακήρυξη πίστης πρὸς τὸν βασιλιὰ

Τὰ γεγονότα τοῦ 1916 καὶ ὅσα ἀκολούθησαν ὡς τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Ἀλεξάνδρου (30 Μαΐου 1917) εἶχαν σοβαρὴ ἐπίδραση στὰ πράγματα τῆς Ἑταιρείας. Ὁ Καββαδίας ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δεμένος στὸ ἅρμα τοῦ Κωνσταντίνου. Στὴ λογοδοσία τῆς 8 Ἰαν. 1917, ποὺ ἀκολούθησε τὶς τροποποιήσεις τοῦ ὀργανισμοῦ μὲ τὶς ὁποῖες ὁ διάδοχος Γεώργιος κηρύσσεται συμπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας καὶ ὁ πρίγκιπας Νικόλαος ἀντιπρόεδρος, φροντίζει νὰ διακηρύξει τὴν ἀφοσίωσή του στὸν βασιλιά. Μνημονεύοντας τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου Θεοτόκη καὶ τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη τονίζει[199] πώς «ἀπώλεσεν αὐτοὺς ἡ πατρὶς καὶ ὁ Βασιλεὺς καθ' ἃς ἡμέρας καταδυναστεύεται ἡ Ἑλλὰς καὶ κατατυραννεῖται ὁ ἀσάλευτος Κωνσταντῖνος, ὁ ἐρρωμένως καὶ εὐστόχως ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ λαοῦ του δαφνηφόρος Βασιλεύς». Στὸ τέλος τῆς λογοδοσίας του ἀποδίδει[200] τὴν καθυστέρηση τῶν ἔργων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1916 στὰ γεγονότα τῆς χρονιᾶς, τοῦ 1916, «ὅπερ ἦτο ἔτος πικρίας καὶ θλίψεως», ἡ Ἑταιρεία ὅμως, τὴν ὁποία ὁ Καββαδίας ταυτίζει μὲ τὸν ἑαυτό του, «ἔχει δι' ἐλπίδος, ὅτι θέλουσιν ἀνατείλει ἡμέραι δικαιοσύνης καὶ ἐπανορθώσεως, ὅτι τὸ ἀρξάμενον ἔτος θέλει λήξει ὑπὸ αἰσίους οἰωνοὺς διὰ τὴν Ἑλληνικὴν πατρίδα καὶ διὰ τὸν ἐλευθερωτὴν καὶ σωτῆρα Βασιλέα».

1916: ἔτος «πικρίας καὶ θλίψεως»

1917: τροποποιήσεις στὸν ὀργανισμὸ

Ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 1917 ἔφερε καὶ στὴν Ἑταιρεία ἀλλαγὲς τοῦ ὀργανισμοῦ της[201]. Παύει ἡ βασιλικὴ καὶ ἡ πριγκιπικὴ συμμετοχὴ στὸ Συμβούλιο καὶ τοῦτο γίνεται φανερὸ στὶς διαδοχικὲς λογοδοσίες τοῦ Καββαδία, οἱ ὁποῖες δὲν διανθίζονται μὲ τὶς λυρικὲς ἐξάρσεις τῆς ἀφοσίωσής του πρὸς τὸν βασιλιά. Ἄλλη σημαντικὴ μεταβολὴ εἶναι ἡ τροποποίηση τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ ὀργανισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία[202] ἡ Ἑταιρεία «σκοπὸν ἔχει νὰ συνεργῇ α΄) εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, συλλογήν, συντήρησιν, ἐπιτήρησιν, ἐπισκευὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις μνημείων τῆς Ἀρχαιότητος, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Βυζαντιακῶν, Χριστιανικῶν καὶ λοιπῶν μνημείων τῶν μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως· β΄) εἰς τὴν μελέτην τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων καὶ εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης· γ΄) εἰς διέγερσιν ἐν γένει παρ' ἡμῖν διαφέροντος ὑπὲρ τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ διάδοσιν γνώσεων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας τέχνης.

Πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν εἰρημένων ἡ Ἑταιρεία προβαίνει κυρίως εἰς ἀνασκαφικάς, μουσειακὰς καὶ ἄλλας σχετικὰς ἐργασίας, ἔτι δὲ καὶ εἰς ἀρχαιολογικὰς ἐκδρομὰς καὶ ἐπιστημονικὰς διαλέξεις καὶ ἀνακοινώσεις, εἰς ἵδρυσιν ἐν Ἀθήναις Μουσείου ἐκμαγείων καὶ εἰδικῆς Σχολῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, εἰς διδασκαλίαν ἀρχαίων ἑλληνικῶν δραμάτων καὶ εἰς πᾶν ἄλλο μέσον συντελεστικόν, κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, πρὸς τὸν ἀνωτέρω σκοπόν».

Ἐπέκταση τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς Ἑταιρείας

Εἴδαμε προηγουμένως πὼς ἡ πρώτη μέριμνα γιὰ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία ἐκδηλώνεται τὸ 1895. Τώρα, ἔπειτα ἀπὸ 23 χρόνια, περιλαμβάνει ἐπισήμως στοὺς σκοπούς της τὴν προστασία καὶ μελέτη τῶν βυζαν-

70. Παλιὰ ἀπεικόνιση τοῦ χώρου τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων καὶ τοῦ Μεντρεσὲ ὁ ὁποῖος διακρίνεται ἀκέραιος. Ἡ κατεδάφισή του ἦταν συνέπεια τοῦ κλασικιστικοῦ πνεύματος ποὺ κυριάρχησε γιὰ πολλὲς δεκαετίες στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ προκάλεσε τὴν καταστροφὴ πολλῶν μνημείων τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς τουρκοκρατίας (Th. du Moncel, Vues pittoresques des monuments d'Athènes, Paris 1845).

τινῶν καὶ τῶν νεωτέρων μνημείων ποὺ βρίσκονται ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὶς ἑλληνικὲς χῶρες, τὶς περιοχὲς δηλαδὴ ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐνσωματωθεῖ στὸ ἑλληνικὸ κράτος. Ἐπεκτείνει ἀκόμη τὰ ἐνδιαφέροντά της στὶς καλὲς τέχνες καὶ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης τέχνης καὶ προβλέπει τὴν ἵδρυση μουσείου ἐκμαγείων καὶ εἰδικῆς σχολῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, διατάξεις οἱ ὁποῖες, ἂν καὶ ἐπαναλαμβάνονται αὐτολεξεὶ καὶ στὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1959, δὲν τὴν ἀπασχόλησαν οὐσιαστικὰ παρὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐφαρμογῆς τους μὲ τὴν ἵδρυση τῆς βραχύβιας «Πρακτικῆς Σχολῆς τῆς ἱστορίας τῆς Τέχνης»[203], γιὰ τὴν ὁποία θὰ δοῦμε παρακάτω τὴ γνώμη τοῦ Χρ. Καρούζου. Ἡ ἵδρυση Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, παραρτήματος δηλαδὴ τῆς Ἑταιρείας ποὺ ἐγκρίθηκε τὸ 1920, δὲν προχώρησε περισσότερο ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ σχετικοῦ διατάγματος[204].

Ἀπομάκρυνση Π. Καββαδία ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία

Τῶν ΠΑΕ τῶν ταραγμένων ἐτῶν 1916-1919 ἡ ἐκτύπωση συμπληρώθηκε τὸν Φεβρ. τοῦ 1922. Στὶς σελίδες 79-80 ὑπάρχει σημείωση μὲ τὴν ὁποία διαγράφονται ὅσα γιὰ τὸν βασιλιὰ καὶ τοὺς πρίγκιπες εἶχε μνημονεύσει ὁ Καββαδίας στὰ ΠΑΕ τοῦ 1916, ὁ ὁποῖος στὶς 29 Νοεμβρ. 1920 ἀπομακρύνεται μὲ ἀπόφαση τῆς γενικῆς συνέλευσης ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ γραμματέα, ὁριστικὰ αὐτὴ τὴ φορά. Ἔτσι τελειώνει ἡ πρώτη φάση τῶν σχέσεων τῆς Ἑταιρείας μὲ τοὺς βασιλεῖς.

Οἱ σκοποὶ τῆς Ἑταιρείας. Ἀπόψεις τοῦ Γ. Οἰκονόμου

Πρώτη φορά, ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἀκούγονται στὴ λογοδοσία τῆς 14 Φεβρ. 1927 ἀπὸ τὸν γραμματέα Γεώργιο Οἰκονόμο γενικὲς ἀρχὲς γιὰ τὴ μέθοδο καὶ τὸν σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας. Οἱ προσωπικὲς διαμάχες καὶ οἱ πολιτικὲς ὀξύτητες εἶχαν ἐξοβελίσει ἀπὸ τὶς δημόσιες ἐκδηλώσεις της τοὺς λόγους ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, ὁ Φίλιππος Ἰωάννου καὶ ὁ Στέφανος Κουμανούδης πλούτιζαν τὶς λογοδοσίες τους, ἀφήνοντας στοὺς μεταγενέστερους κείμενα μὲ τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπο ἐνέργειάς τους. Ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος, ὁ Οἰκονόμος θὰ προσπαθήσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γραμματείας του νὰ πραγματοποιήσει, ὅσο τοῦ ἦταν δυνατόν, αὐτὰ τὰ ὁποῖα προβάλλει[205] ὡς σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας:

«Διὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἡ ἀνασκαφὴ εἶναι μόνον τὸ κυριώτατον μέσον πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἄλλης σπουδαίας αὐτῆς ἀποστολῆς, τῆς μελέτης τῶν εὑρημάτων καὶ τῆς ἐντάξεως αὐτῶν ἐντὸς τοῦ συνόλου τῶν ἤδη κεκτημένων. Καλῶς γενομένη ἀνασκαφὴ ἀπόλλυται διὰ παντὸς διὰ τὴν ἐπιστήμην, ἐὰν δὲν ὑποστῇ τὴν βάσανον τῆς μελέτης καὶ δὲν φθάσῃ εἰς τὴν λελογισμένην καὶ εὐσυνείδητον δημοσίευσιν. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία εἶναι καὶ θὰ παραμείνῃ σημαντικὸς σκοπὸς παντὸς ἐπιστημονικοῦ καθιδρύματος, εἶναι δὲ καὶ ἡ ἀναγκαία παλαίστρα πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν πραγματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἱκανότητος ἑκάστου.

Ἐν τῷ πνεύματι τούτῳ ἤρξατο δρῶσα ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς. Ἐν πνεύματι δηλαδὴ καθαρῶς ἀκαδημαϊκῷ. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐθεωρήθη Ἀκαδημία ὁ Σύλλογος ἐκεῖνος τῶν βουλευομένων μελῶν τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, ἤτοι τῶν εἰδικῶν ἀρχαιολόγων, ὑπὸ τοῦ πολυτιμοτάτου ἐθνικοῦ ἀνδρὸς Ἀλεξάνδρου Ῥαγκαβῆ, ὅστις ἐν τούτοις ὑπέστη διωγμόν, διότι ὠνειροπόλησε τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ὡς πυρῆνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας».

21 Ἰουλίου 1928. Θάνατος τοῦ Π. Καββαδία

Στὶς 21 Ἰουλίου τοῦ 1928 πέθανε σὲ ἡλικία ἑβδομήντα ὀκτὼ ἐτῶν ὁ Παναγιώτης Καββαδίας, σημαντικότατος παράγων τῆς Ἑταιρείας, διάδοχος τοῦ Κουμανούδη ἀλλὰ ἀντίθετός του στὴ νοοτροπία καὶ τὸν τρόπο ἐνέργειας. Τὸ ἔργο του ὑπῆρξε μεγάλο· διοίκηση τῆς Ὑπηρεσίας, ἵδρυση καὶ ἔκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ μουσείου Ἀκροπόλεως, ἀνασκαφὴ τῆς Ἐπιδαύρου, γραμματεία τῆς Ἑταιρείας, εἶναι τὰ κυριότερα ἐπιτεύγματά του. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Γ. Οἰκονόμου[206], ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συνεργάτης του: «Ἴσως ἡ αὐταρχικὴ ἰδιοσυγκρασία καὶ ἡ συγκεντρωτικὴ τάσις τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρὸς νὰ ἐδημιούργησε πολλάκις ὀδυνηρὰς προστριβὰς καὶ νὰ προεκάλεσεν ὀξείας ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν συναδέλφων αὐτοῦ —ἀλλὰ αἱ τοιαῦται ἀναμνήσεις δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ σκοτίσωσι τὴν ὀφειλομένην δικαίαν καὶ εἰλικρινῆ κρίσιν περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Καββαδία».

Οἰκονομικὲς δυσχέρειες

Ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία, ἀπότοκος τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς κατάστασης, ἔχει πλήξει σοβαρὰ τὴν Ἑταιρεία. Τὸ 1932 δέχεται τὴν προσφορὰ τοῦ κράτους νὰ ἐκδίδει καὶ νὰ πουλάει στὰ μουσεῖα γιὰ λογαριασμό της ταχυδρομικὰ δελτάρια καὶ φωτογραφίες. Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα δὲν ἦταν ἐνθουσιώδη καὶ ὁ Οἰκονόμος στὴ λογοδοσία τῆς 5 Φεβρ. 1933 ἐκθέτει[207] μὲ μελαγχολία τὴν κατάσταση:

«Κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος τὰ εἰσοδήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκ τῆς εἰς ἐθνικὰ χρεώγραφα περιουσίας αὐτῆς θὰ ὑποστῶσι τὴν μείωσιν τὴν ἐκ τῆς οἰκονομικῆς στενοχωρίας τοῦ Δημοσίου ἐπιβληθεῖσαν, ὥστε θὰ γίνῃ ἀνάγκη περιορισμοῦ τῶν ἐργασιῶν, διότι δὲν πιστεύομεν ὅτι θὰ ἐπέλθη τις ἐνίσχυσις εἴτε ἐκ τῶν εἰσπράξεων τοῦ λεγομένου λαχείου τῶν Ἀρχαιοτήτων εἴτε ἐκ τοῦ ὄντως δυσπραγοῦντος δημοσίου θησαυροῦ.

Ἀλλὰ καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία θὰ ἐργασθῇ καὶ πάλιν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἀγαθῆς αὐτοῦ φήμης, ἀντλοῦσα τὸ θάρρος της ἐκ τῆς μεγάλης παραδόσεως τῶν 95 αὐτῆς ἐτῶν καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου παραδείγματος τῶν μονολέπτων ἡμερησίων συνδρομῶν τῶν πρώτων αὐτῆς ἑταίρων.

Ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἐμπνεόμεθα ἐκ τοῦ μεγάλου περιεχομένου τῶν ἱστορικῶν περιόδων, τὰς ὁποίας μελετῶμεν. Περιεχομένου, τὸ ὁποῖον ἀπηρτίσθη κατὰ μικρὸν διὰ τῆς ἀφανοῦς ἐπεξεργασίας τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ τῆς συνολικῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων, κατέληξε δὲ εἰς ἕνα μόνιμον καὶ ἰσόρροπον ἠθικὸν κόσμον, τὸν ὁποῖον δὲν δύνανται εὐκόλως νὰ κλονίσωσι ἀνώμαλοι ψυχικοὶ καὶ πνευματικοὶ αἰφνιδιασμοὶ ἢ καινομανεῖς παρακρούσεις ἀνησύχου φιλοδοξίας ἀπὸ τοῦ ἀέρος λαμβάνουσαι τὴν ἐπωνυμίαν καὶ κατὰ κανόνα εἰς τὸν ἀέρα ἐπιστρέφουσαι, ἀφοῦ ἀφήσωσιν ὄπισθεν αὐτῶν κονιορτὸν καὶ ἀσυνάρτητον θόρυβον».

Δύο χρόνια ἀργότερα ἡ κατάσταση ἔχει ἀλλάξει. Ὁ νόμος 6079 ἀποδίδει στὴν Ἑταιρεία[208] ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ ὀφειλόμενα καὶ τῆς ἐπιτρέπει νὰ δράσει μὲ μεγαλύτερη ἄνεση συνεχίζοντας τὸ μακρὸ ἔργο της. Ὁ Οἰκονόμος στὴ λογοδοσία τῆς 31 Μαρτίου 1935 ἀναγνωρίζει τὴ συμβολὴ τοῦ πρωθυπουργοῦ Παναγῆ Τσαλδάρη καὶ τοῦ ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν Σπυρ. Λοβέρδου στὴν ἀποκατάσταση τοῦ δικαίου, δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅμως ὅτι ἡ ἀρχαιολογικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀσκεῖται δὲν εἶναι ἡ πρέπουσα, οὔτε ἐκ μέρους τοῦ κράτους, ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ὑπηρεσία, οὔτε ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία,

71. Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος (1883-1951), ὄγδοος γραμματέας τῆς Ἀ. Ἑτ. (1924-1951), προϊστάμενος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας (1933-1938) καὶ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο (1928-1951). Ἡ δράση του στὴν Ἑταιρεία συμπίπτει μὲ ταραγμένη ἱστορικὴ περίοδο, ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ πραγματοποιήσει ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα φαίνονται στοὺς λόγους του ὡς ἀπόψεις του. Ἡ ἐδῶ εἰκόνα του προέρχεται ἀπὸ ταυτότητα χρονολογημένη στὶς 19 Ὀκτ. 1916 (φωτ. ΑΑΕ).

Σφαλερὴ ἡ πορεία τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἀρχ. Ὑπηρεσίας

κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων, δηλαδὴ τὶς δημοσιεύσεις στὶς ὁποῖες ὑστερεῖ, κάτι ποὺ ἰσχύει καὶ σήμερα. Ἤδη λοιπὸν 97 χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας γίνεται φανερὸ πὼς οὔτε οἱ σκοποί της ἐκπληρώθηκαν οὔτε ὁ δρόμος ποὺ ἀκολουθεῖται εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος. Ὁ Οἰκονόμος, παρὰ τὴ γνώση ποὺ ἔχει τῶν πραγμάτων καὶ τῶν αἰτίων τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατεῖ, θὰ διοικήσει τὴν Ἑταιρεία ὣς τὸ 1951, μέσα σὲ συνθῆκες ποὺ θὰ γίνονται διαρκῶς δυσχερέστερες. Οἱ λόγοι του[209] χρησιμεύουν στὴ διαπίστωση ὅτι τὰ σημερινά μας προβλήματα εἶναι πολὺ παλαιά:

«Ἀλλὰ καὶ ἂν ὠφείλομεν νὰ ἀφορμηθῶμεν ἀπὸ τῶν σκέψεων τῆς ἁπλῆς πρακτικῆς χρησιμότητος τῆς κατ' ἐξοχὴν Ἑλληνικῆς ταύτης ἐπιστήμης, πάλιν παρατηροῦμεν ὅτι οἱ δῆθεν φιλοσοφοῦντες δὲν ἔχουν ἀκριβῆ καὶ σαφῆ ἔννοιαν οὐδὲ τῆς πρακτικῆς ὠφελείας τῆς Ἀρχαιολογίας ἐν τῇ ὅλῃ ἐθνικῇ οἰκονομίᾳ.

Εἶναι δὲ στοιχειωδῶς σαφὲς ὅτι ἐπιδιώκοντες νὰ καταστήσωμεν τὴν ἡμετέραν χώραν ἕνα τῶν σημαντικωτέρων στόχων τῶν ξένων περιηγήσεων, εἴμεθα, τοὐλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἠναγκασμένοι νὰ στηρίξωμεν πᾶσαν ἡμῶν τὴν ὄντως ἐθνικὴν ταύτην προσπάθειαν ἐπὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς καὶ μνημειακῆς καθ' ὅλου πραγματικότητος. Πρωτίστη ἄρα μέριμνα ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἐνίσχυσις τῆς εἰδικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Κράτους πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ποικίλων αὐτῆς ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιβαλλομένων εἰς αὐτὴν καθηκόντων πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Εἶναι δὲ τὰ καθήκοντα ταῦτα κυριώτατα διπλᾶ ἤτοι καθαρῶς ἐπιστημονικὰ καὶ διοικητικὰ ἢ πρακτικὰ ἐπιστημονικά.

Τὰ κυρίως ἐπιστημονικὰ ἔργα εἶναι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν εὑρημάτων καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτῶν δημοσίευσις. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς οὐδὲν ὠφελεῖ ἄνευ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας.

Μέγα μέρος τῆς ἐργασίας ταύτης ἐκτελεῖ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Εὐκταῖον δὲ θὰ ἦτο ἂν συνεκέντρου εἰς τὸ ἑξῆς ἀκόμη περισσότερον, αὐστηρῶς περιοριζομένη, ὅπως καὶ σήμερον, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀσχολίαν, τὴν ὁποίαν εὐστοχώτατα ἀπὸ ἐτῶν ἀσκεῖ.

Ἀλλ' ἴσης σημασίας εἶναι τὰ λεγόμενα διοικητικὰ ἢ πρακτικὰ ἐπιστημονικὰ καθήκοντα τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας.

Αἱ διοικητικαὶ αὗται ὑποχρεώσεις περιλαμβάνουσι τὴν συντήρησιν τῶν μνημείων, κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων, ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως σημασίᾳ.

Ἡ συντήρησις τῶν μνημείων καὶ ἡ παράστασις αὐτῶν εἴτε ἐν κλειστῷ εἴτε ἐν ὑπαίθρῳ χώρῳ εἶναι τοσαύτης σπουδαιότητος ὥστε, ὅταν τὸ Κράτος δὲν ἔχῃ τὴν ἱκανότητα νὰ διεξαγάγῃ ἀποτελεσματικῶς τὸ ἔργον τοῦτο, ὀφείλει μετὰ πάσης εἰλικρινείας νὰ μὴ αὐξάνῃ τὰς τοιαύτας αὐτοῦ ὑποχρεώσεις καὶ νὰ ἀναστέλλῃ νέας ἀνασκαφάς. Βεβαίως διὰ χώραν, ὅπως ἡ Ἑλλάς, τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία εἶναι παγκόσμιον κτῆμα καὶ θέμα γενικῆς μελέτης, τοιαύτη ἀπόφασις θὰ ἦτο ἥκιστα τιμητική. Ἀλλ' ἐὰν μετὰ τὴν εὕρεσιν τῶν μνημείων δὲν αἰσθανώμεθα τὴν δύναμιν νὰ τὰ συντηρήσωμεν εἶναι μυριάκις προτιμότερον νὰ ἀναβάλλωμεν τὴν εὕρεσιν.

Ἀλλ' εἶναι ἆρά γε ἀνέφικτος ἡ οἰκονομικὴ ἱκανότης, διότι περὶ ταύτης πρόκειται, ὅπως παρουσιάσωμεν ἀξίως αὐτῶν τὰ ἱστορικὰ ἡμῶν μνημεῖα;».

Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὴν 1 Μαρτ. 1936, ἡ ἐτήσια λογοδοσία τοῦ Οἰκονόμου γίνεται παρόντος καὶ τοῦ Γεωργίου, τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑται-

ρείας. Ὁ Οἰκονόμος, συνδεδεμένος μὲ τὴν Αὐλή, ἀπέφευγε νὰ τονίσει τὸν δεσμὸ αὐτὸν καὶ οἱ λόγοι του ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τοὺς ὕμνους τοῦ Μιστριώτη καὶ τοῦ Καββαδία. Ἡ παρουσία τοῦ Γεωργίου στὴν Ἑταιρεία, ἡ ὁποία θὰ εἶναι τακτικὴ καὶ στὶς λογοδοσίες τῶν ἑπόμενων ἐτῶν ὡς τὸν πόλεμο, εἶναι ὁπωσδήποτε ἐπάνοδος, σὲ μικρότερο βαθμό, στὸ κλίμα ποὺ εἶχε δημιουργήσει ὁ Καββαδίας, κλίμα ποὺ εὐνοεῖ τὸν Οἰκονόμο καὶ τὸ ἐπαναλαμβανόμενο Συμβούλιο.

Τὴ λογοδοσία τῆς 1 Μαρτ. 1936 κλείνει ὁ Οἰκονόμος μὲ τὴν ἀναγγελία[210] τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδος, ὁ ὁποῖος θὰ γίνει δύο χρόνια ἀργότερα σὲ ἀτμόσφαιρα πανηγυρική:

Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία εἶναι ἀποστολὴ

«Ἀρχαιολογικοῦ καθιδρύματος ἐν τῇ κατ' ἐξοχὴν ἀρχαιολογικῇ χώρᾳ τοῦ κόσμου ἡ πρώτη ἑκατονταετία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πανηγυρισθῇ ἐν στενῷ καὶ κρυπτῷ κύκλῳ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀποβῇ θέμα οὐχὶ μόνον εὐρυτάτης πανελληνίου ἑορτῆς, ἀλλὰ καὶ μεγάλης διεθνοῦς συγκεντρώσεως ἐκ πάσης γωνίας τοῦ κόσμου, ὅπου τιμᾶται ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἐκτιμᾶται ὁ συνεχὴς καὶ διὰ μυρίων ἐμποδίων διεξαγόμενος πνευματικὸς ἀγὼν τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ διεθνὴς οὗτος συναγερμός, τὸν ὁποῖον πεποίθαμεν ὅτι θὰ καταστήσῃ δυνατὸν ἡ ἀρωγὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, δὲν θὰ εἶναι ἁπλῶς ἐπιστημονικὴ συγκέντρωσις καὶ ἓν ὡραῖον ταξίδιον ἀνὰ τὴν χώραν ταύτην, ἀλλὰ θὰ εἶναι προσκύνημα πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ὑψηλοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ ὁποίου μάλιστα κατὰ τὰς κρισίμους ταύτας στιγμὰς τοῦ κόσμου ἔχομεν ἀνάγκην, διότι ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία, Κύριοι, δὲν εἶναι ἐπάγγελμα, ἀλλὰ ἱερὰ ἀποστολή!».

23 Ὀκτ. 1938. Ἑορτὴ στὸν Παρθενώνα

Μὲ τὸν πανηγυρικὸ λόγο του στὸν Παρθενώνα στὶς 23 Ὀκτ. 1938 ὁ Οἰκονόμος τονίζει[211] γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ σημασία τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας καὶ τὴ συμβολὴ τῶν μελῶν της στὴ σωτηρία καὶ τὴ μελέτη τῶν μνημείων, τὰ ὁποῖα γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἔχουν ἐντελῶς ξεχωριστὴ σημασία: «Τὰ ἱστορικὰ καθ' ὅλου μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι θέματα μελέτης διὰ πάντα μὴ Ἕλληνα ὡς μνημεῖα μεγάλων περιόδων τῆς ἱστορίας, δι' ἡμᾶς εἶναι μνημεῖα τῆς ἰδίας ἡμῶν χώρας καὶ τῆς ἰδίας ἡμῶν ἱστορίας ἀπὸ τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου μέχρι σήμερον, ἱστορίας παρὰ πάσας τὰς μεταβολὰς ἑνιαίας καὶ ὡς ἰδέας καὶ ὡς πηγῆς ἠθικῆς διδασκαλίας. Παρὰ τὴν ἀναπόφευκτον διαφορὰν τῶν χρόνων ὁ νέος Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς κατὰ πλεῖστα σημεῖα συνάπτεται πρὸς τὸν ἱστορικὸν πυρῆνα τῆς ἑνιαίας Ἑλλάδος καὶ ἀποτελεῖ τούτου συνέχειαν καὶ ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν καὶ ψυχικήν».

Ἡ πρόσκληση στὶς ἑορτὲς τῆς Ἑκατονταετηρίδος

Στὴν πρόσκληση τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἑκατονταετηρίδος ὁ Οἰκονόμος πλέκει τὸν ὕμνο τῆς Ἑταιρείας καὶ τονίζει[212] τὴ σημασία τοῦ ἔργου της γιὰ τὶς ἀνθρωπιστικὲς σπουδές, ὑπόθεση ὅλων τῶν ἐθνῶν τῶν ὁποίων οἱ ἐκπρόσωποι καλοῦνται σὲ κοινὴ ἑορτή: «Πανήγυριν ἄγειν μέλλοντες ἐπὶ τῇ τῆς ἑκατονταετίας συντελείᾳ ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα ὁ τῶν ἑλλήνων ἀρχαιολόγων θίασος τὴν τῶν προγόνων τέχνην σπουδάζειν ἐπεβάλετο καὶ τὸ ἔδαφος τὸ πάτριον ἀνασκάπτειν καὶ ἀναδιφᾶν, δίκαιον ἡγησάμεθα τοὺς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην τῆς παιδείας τῆς ἑλληνικῆς μετέχοντας καὶ τὸ ἔργον τὸ ἡμέτερον ἀποδεχομένους, ἐπὶ τὴν ἑορτὴν ταύτην Ἀθήναζε παρακαλεῖν· οὐ γὰρ μόνους τοὺς ἐν τῇ Ἑλλάδι τῇδε ἕλληνας τὸν ἀπολογισμὸν τοῦ εὐγενεστάτου ἀγῶνος ποιήσασθαι χρὴ ἀλλὰ κοινῇ μετὰ τῶν ἁπανταχοῦ γῆς ἑλλήνων συνησθῆναι

καὶ συνεορτάσαι, ὅτι οὐκ ἐπὶ τῇ Ἑλλάδι μόνῃ διαπονούμεθα καὶ τὰ τῶν ἑλλήνων ἐκείνων μνημεῖα εἰς φῶς ἀνάγομεν, ἀλλ' εἰς ἁπάντων τῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδεύσεως ἐραστῶν κοινὴν ὠφέλειαν.

Τὴν ἱερὰν δὲ τήνδε γῆν κατὰ γένος οἰκοῦντες καὶ τὴν ἐλευθερίαν ταύτῃ αἵματι πολλῷ ἀνακτησάμενοι, εἰκότως τὸ ἀρχαιολογεῖν ἱερὸν ἡμῖν μέλημα προσήκειν ἀείποτ' ἐνομίσαμεν, οὐδαμῶς δ' ὠκνήσαμεν ἅμα τῷ ἡλίῳ τῆς ἐλευθερίας ἀνισχόντι ἅψασθαι τῆς περὶ τοὺς παροιχομένους χρόνους ἐρευνης, ἡγούμενοι τὰ μαθήματα ταῦτα οὐ πρὸς καινοθηρίαν τινὰ οὐδὲ ματαίας ἕνεκα δόξης, ἀλλ' εἴς τε γνώμης ἐπίρρωσιν καὶ ψυχῆς ἀνάτασιν ἀναγκαιότατα ὑπάρχειν καὶ οἷα εὐγένειαν καταχεῖν παντὸς περὶ ταῦτα ἐσπουδακότος».

Πόλεμος, κατοχή, δυστυχία τῆς Ἑταιρείας

Τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸν ἑορτασμὸ τῆς Ἑκατονταετηρίδος ὑπῆρξαν τὰ δυστυχέστερα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Ὁ πόλεμος, ἡ κατοχή, τὰ Δεκεμβριανὰ καὶ ἡ πενία συνδυασμένη μὲ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση ἀφόρητη, δὲν ἦταν παράγοντες ποὺ βοηθοῦσαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας. Μετὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1941 οἱ ἑπόμενες ἔγιναν τὸ 1948, στὴν Ἀθήνα, τὴ Βραυρώνα, τὴν Ἐπίδαυρο καὶ τὴν Κρήτη, σὲ τόπους ποὺ ἐλέγχονταν πλήρως ἀπὸ τὴν ἀστυνομία καὶ τὸν στρατό. Οἱ ἐτήσιες λογοδοσίες περιορίζονταν στὸν ἔπαινο ἐκείνων ποὺ πεθαίνουν καὶ τὴ διεκτραγώδηση τῆς οἰκτρῆς κατάστασης τοῦ ἱδρύματος.

Τὸ 1942 δὲν ἔγινε καμιὰ ἀνασκαφή. Τὰ ἔσοδα τῆς Ἑταιρείας καταναλίσκονται γιὰ τὴ μισθοδοσία τῶν ὑπαλλήλων της, χρειάστηκε μάλιστα νὰ γίνει χρήση καὶ τῶν κεφαλαίων γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἀνθρώπινη διαβίωση τοῦ προσωπικοῦ. Δυσκολίες βιοτικὲς πρέπει νὰ εἶχε καὶ τὸ Συμβούλιο, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Οἰκονόμου[213]:

«Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν ἔλλειψιν ἀνασκαφικῶν καὶ ἄλλων συνήθων εἰς ὁμαλὰς περιστάσεις δαπανῶν ὁ Προϋπολογισμὸς τῆς Ἑταιρείας κατηναλώθη ὁλόκληρος εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν τῶν ὑπαλλήλων, τῆς Ἑταιρείας προσαρμοσθείσης πρὸς πᾶσαν ἐκ τῶν ἑκάστοτε αὐξήσεων προερχομένην μισθολογικὴν ὑποχρέωσιν, ἵνα δυνηθῶσιν οὗτοι νὰ διεξαγάγωσι νικηφόρως τὸν περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα, ὅπως οὗτος ἀπειλητικώτατα ἐπεβλήθη κατὰ τὸ δεινὸν ὄντως ἔτος 1942 εἰς μέγιστον μέρος τοῦ ἔθνους. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ αἱ κανονικῶς ηὐξημέναι ἀποδοχαὶ δὲν ἐπήρκουν εἰς τὴν συντήρησιν τῶν ὑπαλλήλων, τὸ Δ. Συμβούλιον ὁμοφώνως ἀπεφάσισεν, ὅπως καὶ περαιτέρω ἔλθῃ εἰς οἰκονομικὴν αὐτῶν ἐνίσχυσιν ἐκ τῶν διαθεσίμων κεφαλαίων τοῦ ἱδρύματος, πεποιθὸς ὅτι ἐκτελεῖ ἐπιβαλλόμενον στοιχειῶδες καθῆκον σωτηρίας ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων ἐκινδύνευσεν αὐτὴ ἡ ζωὴ ἐν μέσῳ τῆς ἐνσκηψάσης ἐπισιτιστικῆς θεομηνίας καὶ τῆς ἄνευ προηγουμένου κερδοσκόπου μανίας, καθ' ὃν χρόνον ἄφθονα διενέμοντο τρόφιμα ὑπὸ τῶν μεγάλων πιστωτικῶν ἱδρυμάτων εἰς τοὺς ὑπαλλήλους αὐτῶν.

Δὲν ἔχομεν οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἀμφιβολίαν, Κύριοι Ἑταῖροι, ὅτι πρᾶττον ὡς ἔπραξε τὸ Συμβούλιον ἀνταπεκρίθη πλήρως καὶ πρὸς τὴν ὑμετέραν διάθεσιν, ἀπότοκον τῆς συναισθήσεως ὑπερτάτου καθήκοντος φιλανθρωπίας καὶ κοινωνικῆς ἀρετῆς καὶ ἀλληλεγγύης.

Τὸ διαρρεῦσαν ἔτος μετὰ τοῦ προπαρελθόντος χειμῶνος ὑπῆρξε χρονικὸν διάστημα στυγνῶν κινδύνων ζωῆς διὰ τὴν πνευματικὴν κυρίως τάξιν, τὴν ἀντιμετωπίζουσαν τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς διὰ τοῦ μισθοῦ αὐτῆς. Τὸ λυπηρὸν

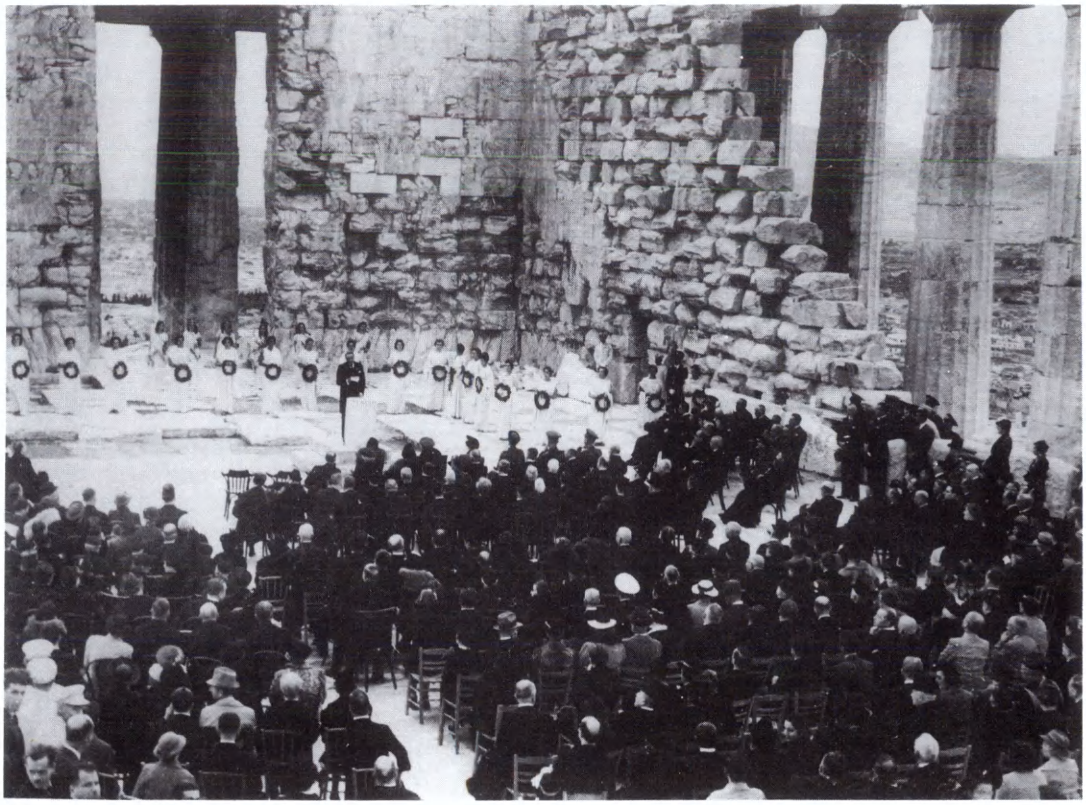

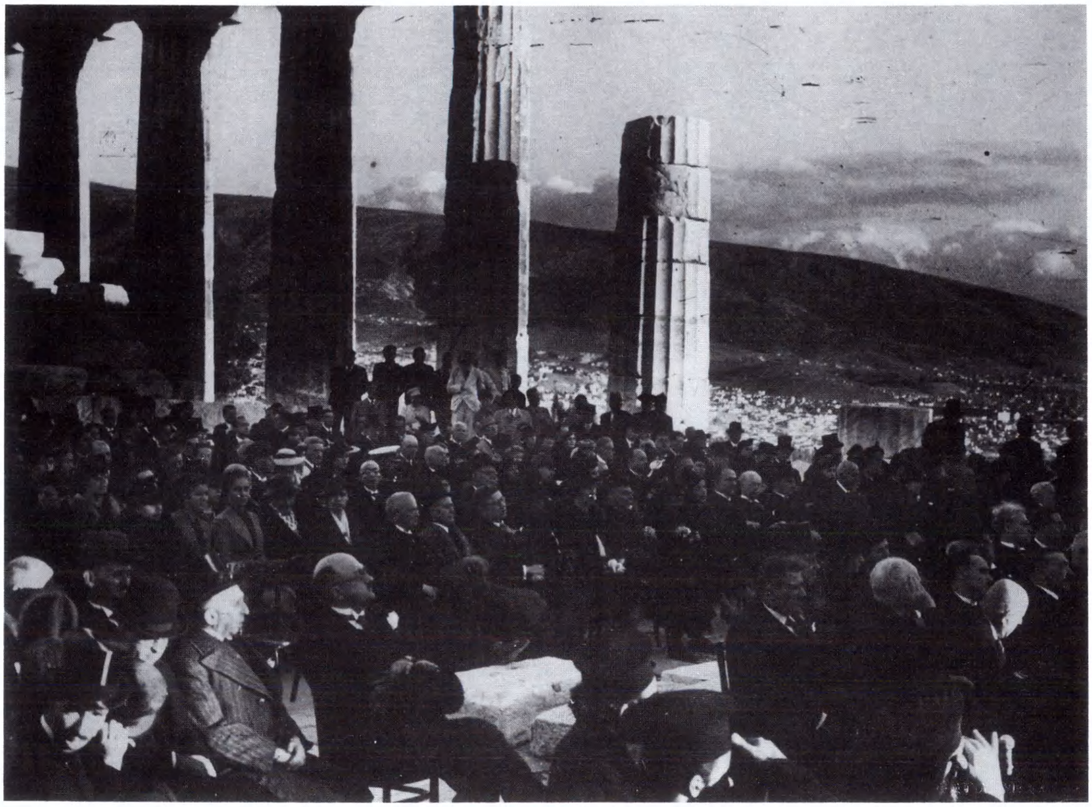

72-73. Ἄποψη τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος τὸ ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς 23 Ὀκτ. 1938. Συγκεντρωμένοι οἱ ἑταῖροι, καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι, μετέχουν στὴν πρώτη ἐκδήλωση τῶν ἑορτῶν τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ἀνανεώνοντας ἔτσι γιὰ τελευταία φορά, τὴ συνήθεια τῆς Ἐφορείας τῆς Ἑταιρείας τῶν πρώτων χρόνων, νὰ γίνονται οἱ ἐτήσιες συνελεύσεις στὸν Παρθενώνα.

εἶναι ὅτι ἡ τάξις αὕτη δὲν ηὐτύχησε νὰ ἔχῃ τὴν ἐπικουρίαν, τῆς ὁποίας ἦτο ἀξία, ἀλλ' ἠγωνίσθη διὰ μέσου τῶν συμπληγάδων τῆς οἰκονομικῆς στενοχωρίας καὶ τῆς ἀγοραίας ἐκμεταλλεύσεως, ἵνα σωθῇ ἐκ τῆς λαίλαπος σχεδὸν μόνη καὶ ἀβοήθητος. Καὶ ὅτε δὲ ἐθεωρήθη εὔκαιρον, ὅπως ληφθῇ πρόνοια περὶ τῶν διανοουμένων, κατὰ τὴν κρατήσασαν ἔκφρασιν, ἐδηλώθη ὅτι τοιοῦτοι νοοῦνται οἱ λογοτέχναι!, ἀλλ' ὅτι κατ' ἐξαίρεσιν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ἔννοια καὶ εἷς ἄλλους ἐργάτας τοῦ πνεύματος καὶ δὴ καὶ ἐπιστήμονας.

Ἡ θεία πρόνοια ἂς προφυλάξῃ τὴν Ἑλλάδα, τοὐλάχιστον ἐν τῷ μέλλοντι, ἀπὸ τοιούτων ἀνακαλύψεων».

Βιβλιοπῶλες τῶν Ἀθηνῶν ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸν ἐξευτελισμὸ τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος καὶ ἀγοράζοντας μὲ πληθωρικὰ χρήματα ἐκδόσεις τῆς Ἑταιρείας δημιουργοῦσαν κεφάλαιο γιὰ ἐκμετάλλευση στὸ μέλλον, τὸ ὄχι μακρινό. «Σὺν τῷ χρόνῳ ἀντελήφθη καὶ ἡ Ἑταιρεία ὅτι ἔπρεπε νὰ λάβῃ μέτρα πρὸς προστασίαν τῆς εἰς δημοσιεύματα σημαντικῆς αὐτῆς περιουσίας, οὕτω δὲ ἀνέστειλε τὴν ἀθρόαν πώλησιν τῶν δημοσιευμάτων της καὶ προέλαβε τὴν θυσίαν τῶν συμφερόντων αὐτῆς εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς τοποθετήσεως ξένων, ἀθρόως καὶ ἀκόπως κτηθέντων κεφαλαίων. Τὴν αὐτὴν δέ, ὡς γινώσκομεν, ὀρθὴν σκέψιν ἐφήρμοσαν καὶ ἄλλα ἱδρύματα, προλαβόντα ἐν καιρῷ τὴν ἐξάτμισιν τῆς περιουσίας των»[214].

Κύριος σκοπὸς ὁ πλουτισμὸς τῆς βιβλιοθήκης

Ἡ πρώτη συνέλευση τῆς Ἑταιρείας μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου ἔγινε στὶς 8 Ἰουλίου 1945. Ὁ Οἰκονόμος περιορίζεται στὸ μνημόσυνο ἐκείνων ποὺ πέθαναν τὸ 1944 καὶ στὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεών του γιὰ ὁρισμένα θέματα[215]. Κρίνει πὼς δὲν εἶναι ἀκόμη καιρὸς γιὰ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν, θεωρεῖ ὅμως ἀπαραίτητο τὸν πλουτισμὸ καὶ τὴ συντήρηση τῆς βιβλιοθήκης καὶ ἀκόμη σπουδαιότερο τὴ συνέχιση τῶν ἐκδόσεων. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ Οἰκονόμος ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις αὐτές, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ τοὺς δόθηκε ἡ προσοχὴ ποὺ ἔπρεπε τὴν κατάλληλη στιγμή:

«Καὶ πρὸς ἀνασκαφὰς μὲν δὲν εἶναι ἀκόμη καιρός, ἀλλὰ παρίσταται ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη, ὅπως συντηρηθῇ καὶ πλουτισθῇ ἡ βιβλιοθήκη, ἡ διὰ μόχθων καὶ πολλῆς δαπάνης συγκροτηθεῖσα, μόλις δὲ δι' 66 Ἑλληνικῶν βιβλίων αὐξηθεῖσα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος καὶ τούτων ἐκ δωρεᾶς καὶ δι' ἀνταλλαγῆς.

Ἐξακολούθηση δημοσιευμάτων

Ἔτι ἐπιτακτικώτερον ἐπιβάλλεται ἡ ἐξακολούθησις τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας καὶ μάλιστα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος καὶ τῶν Πρακτικῶν, τὰ ὁποῖα ἐσταμάτησαν πρὸ τεσσάρων ἐτῶν.

Τὸ σπουδαιότερον καὶ θετικώτερον ἔργον πάσης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας εἶναι τὸ δημοσιευτικόν, τὸ ὁποῖον δίδει συγκεκριμένην μορφὴν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ ἀποτελεῖ τὸν φορέα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπικοινωνίας καὶ τὸν στῖβον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν γεννωμένων σκέψεων διὰ τοῦ εὐρέος ἐλέγχου τῶν εἰδικῶν. Ἡ ἔλλειψις δημοσιευμάτων θὰ ἐπιφέρῃ μείωσιν τοῦ ζήλου τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ θὰ ἀπειλήσῃ τὴν νέκρωσιν αὐτοῦ τούτου τοῦ πνεύματος τῆς ἐρεύνης».

Ἐκλογὴ Χ. Καρούζου ὡς συμβούλου

Τὸ Συμβούλιο ποὺ ἐκλέχτηκε στὶς 15 Ἰουλίου 1945 ἐξέλεξε σύμφωνα μὲ τὸν ὀργανισμὸ τρεῖς ἀκόμη συμβούλους, τὸν Σπυρ. Μαρινᾶτο, τὸν Δημ. Εὐαγγελίδη καὶ τὸν Χρῆστο Καροῦζο. Ὁ Καροῦζος, 45 χρονῶν τότε (γενν. στὶς 14-3-1900), μὲ γράμμα του εὐχαρίστησε γιὰ τὴν ἐκλογή του καὶ ἀρνήθηκε νὰ τὴ δεχθεῖ, θεωρώντας ὅτι ἡ Ἑταιρεία βρίσκεται σὲ μαρασμώδη κατάσταση καὶ ὅτι μὲ τὴ νοοτροπία ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ Συμβούλιο δὲν θὰ τοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ προσφέρει τίποτε τὸ οὐσιαστικό.

Ἄρνηση Καρούζου ἀποδοχῆς τῆς ἐκλογῆς του

Τὸ γράμμα τοῦ Καρούζου εἶναι ἡ πρώτη ἐκδήλωση ἀμφισβήτησης ὄχι τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας ἀλλὰ τῆς γραμμῆς τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ὁποία καὶ νὰ ἀλλάξει σὲ πολλὰ ἔπρεπε καὶ νὰ βελτιωθεῖ σὲ ὅσα θὰ διατηροῦνταν. Οἱ ἀπόψεις του πιθανότατα ἦταν ἀπόψεις καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν τὸ ἵδρυμα νὰ ἀκολουθεῖ τὸν δρόμο τοῦ μαρασμοῦ καὶ τῆς συντήρησης, χωρὶς νὰ ὑπάρχει δυνατότητα ἀποτελεσματικῆς ἀντίδρασης.

Στὸ γράμμα τοῦ Καρούζου ὑπῆρξε ἀπάντηση τοῦ Οἰκονόμου (προσυπέγραφε καὶ ὁ Ἀντ. Μπενάκης) καὶ σ' αὐτὴν ἀνταπάντηση τοῦ Καρούζου. Καὶ οἱ τρεῖς ἐπιστολὲς φωτίζουν τὴν Ἑταιρεία μὲ ἕνα φῶς ποὺ καὶ σήμερα φαίνεται νέο. Μὲ νηφαλιότητα, γνώση καὶ ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον ὁ Καροῦζος ἀναλύει ἀριστοτεχνικὰ τὸ πνευματικὸ καὶ ἰδεολογικὸ πρόβλημα τῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ τὴν κριτική του μᾶς φέρνει καὶ στὴ λύση του, τὴν ὁποία ὁ Οἰκονόμος δὲν ἔδωσε ἢ μᾶλλον δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ δώσει. Τὰ τρία γράμματα δημοσιεύονται παρακάτω μὲ τὴ χρονολογική τους σειρά, αὐτούσια, γιατὶ πιστεύω πὼς ἀποτελοῦν σημαντικὰ κείμενα τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας. Τὸ πρῶτο γράμμα[216] τοῦ Καρούζου γράφτηκε στὶς 23 Ἰουλίου 1945:

Ἐπιστολὴ Χ. Καρούζου

«Ὑποβάλλω δι' Ὑμῶν τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖον μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴν νὰ μὲ ἐκλέξῃ μέλος του. Πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τρέφω πάντοτε αἰσθήματα θαυμασμοῦ καὶ τιμῆς διὰ τὸ μακρὸν ἔργον της, διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι χάρις εἰς αὐτὴν κυρίως ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἠδυνήθη νὰ ἀνασκάψῃ τόσους σπουδαίους ἀρχαιολογικοὺς τόπους, ἡ χώρα ἀπέκτησε τόσα Μουσεῖα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν προγονικήν των κληρονομίαν διετηρήθη ζωηρόν. Πλὴν τούτου αἰσθάνομαι καὶ ἀτομικῶς βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν Ἑταιρείαν διὰ τὴν σημαντικὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν, τὴν ὁποίαν προθύμως μοῦ παρέσχε πρό τινων ἐτῶν διὰ νὰ τελειοποιήσω τὰς σπουδάς μου ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Ὅθεν εἶναι μεγάλη ἡ ἐπιθυμία μου νὰ βοηθήσω καὶ ἐγὼ κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών μου εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὑψηλοῦ ἐθνικοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας. Δυστυχῶς εὑρίσκομαι εἰς ἀδυναμίαν νὰ τὸ πράξω, διὰ τοὺς ἀκολούθους λόγους:

Μαρασμὸς τῆς Ἑταιρείας

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀπὸ 25/ετίας περίπου μαρασμώδης κατάστασις χαρακτηρίζει τὴν ζωὴν τῆς Ἑταιρείας. Δὲν ἐννοῶ τόσον τὸν περιορισμὸν τῶν

74. Ὁ Χρῆστος Καροῦζος (1900-1967), ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1919-1964), διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ σύμβουλος (1954-1967), ὑπῆρξε πνεῦμα πολυσχιδές. Ἀρχαιολόγος, φιλόλογος, κριτικὸς τῆς τέχνης, κοινωνιολόγος, διδάσκει μὲ ὅλα τὰ γραπτά του καὶ περισσότερο μὲ τὸ μεγάλο ἔργο του, μὲ τὴ συνεργασία τῆς γυναίκας του Σέμνης, τὴν ἔκθεση τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

ἀνασκαφῶν, ὁ ὁποῖος ὀφείλεται κατὰ πολὺ εἰς οἰκονομικὰς δυσχερείας, μολονότι καὶ αὗται δὲν νομίζω ὅτι ἔχουν ἐξωτερικὴν μόνον αἰτίαν. Σπουδαιότερον θεωρῶ τὸ ὅτι ἐμαράνθη πᾶσα σχεδὸν ἐπιστημονικὴ κίνησις ἐν αὐτῇ, διότι δὲν ἀποτελοῦν τοιαύτην *κίνησιν* τὰ ἀτομικὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἀρχαιολόγων. Ἀκόμη καὶ ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔδιδον τὴν εὐκαιρίαν πρὸς ἔκθεσιν νέων γνώσεων καὶ συζήτησιν νέων ἀπόψεων, ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν δὲν γίνονται πλέον. Πολὺ ὀλιγώτερον ἐδόθη ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν δημιουργίαν θερμοτέρας σχέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μὲ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην καὶ ἱστορίαν καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ζωηροτέρου κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τὰς ἀρχαιολογικὰς σπουδάς, διὰ συχνῶν ἐκλαϊκευτικῶν ὁμιλιῶν καὶ δημοσιευμάτων, εἰς ἐποχὴν μάλιστα κατὰ τὴν ὁποίαν γενικώτερον αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ ἀντιμετωπίζουν ἀδιαφορίαν ἢ καὶ ἐχθρότητα πολλαχόθεν προερχομένην καὶ οἱ σπουδαιότεροι ἀντιπρόσωποι αὐτῶν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ διαρκῶς τονίζουν τὴν ἀνάγκην ἀνανεώσεως ἐσωτερικῆς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ὥστε νὰ δυνηθοῦν καὶ πάλιν νὰ ἀκτινοβολήσουν εἰς πλατύτερα στρώματα τῆς κοινωνίας. Χαρακτηριστικὴν ἐπίσης διὰ τὴν μαρασμώδη κατάστασιν τῆς Ἑταιρείας μας θεωρῶ τὴν στενότητα καὶ ἀκαμψίαν τῶν ἐπισήμων αὐτῆς γλωσσικῶν ἀρχῶν.

Ἀποξένωση τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν κόσμο

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅμως, ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη συνεχίζεται ἀμετάβλητος ἐπὶ τόσα ἔτη ἐπιτρέπεται νὰ ἐξαγάγω τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ Δ. Συμβούλιον δὲν τὴν εὑρίσκει δυσάρεστον. Ἀλλ᾽ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ὑπογραφόμενος, ὁ ὁποῖος ἄλλως βλέπει καὶ αἰσθάνεται τὰ πράγματα, ἂν ἐδέχετο νὰ μετάσχῃ τοῦ Δ. Συμβουλίου, θὰ ἀπετέλει ἐν αὐτῷ ἀσήμαντον μειονότητα καὶ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ καμμίαν βοήθειαν, ἐφ᾽ ὅσον φρονεῖ ὅτι ὁ ὀργανισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἔχει ἀνάγκην οὐσιώδους ἀνακαινίσεως καὶ ὅτι ἡ συνέχισις τῆς παραδόσεως ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς ἀδιαλείπτου ἀνανεώσεως αὐτῆς, οὐχὶ δὲ διὰ τῆς τυπικῆς συντηρήσεως.

Ἀνάγκη ἀνανεώσεως

Διὰ τοὺς λόγους τούτους λυποῦμαι εἰλικρινῶς μὴ δυνάμενος νὰ ἀποδεχθῶ τὴν τόσον τιμητικὴν ἐκλογήν μου, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν εὐχαριστῶ τὸ Δ. Συμβούλιον θερμῶς».

Ἀπάντηση Γ. Οἰκονόμου στὸν Χ. Καροῦζο

Ὁ Οἰκονόμος, γραμματέας τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1924, ἀρνεῖται τὴν ἀλήθεια τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Καρούζου καὶ τοῦτο εἶναι φυσικό, γιατὶ ἡ 25ετία κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἑταιρεία βρισκόταν σὲ μαρασμώδη κατάσταση εἶναι ἡ περίοδος τῆς γραμματείας του. Χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρνηθοῦμε τὰ δυσμενὴ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ διαδέχονταν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο καὶ τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν τὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ 1924 ὡς τὸ 1945, πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ πὼς ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθήθηκε τὸ διάστημα αὐτὸ ἦταν πολιτικὴ συντήρησης μιᾶς κατάστασης καὶ ὄχι δημιουργίας νέων συνθηκῶν ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν στὴν Ἑταιρεία νὰ δείξει ὅτι εἶναι ζωντανὸς ὀργανισμὸς καὶ ἀνανεώνεται. Ὅταν ὁ Κουμανούδης μιλῶντας γιὰ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862 δικαιολογεῖ γιατί καθόρισε τὸν σκοπὸ τῆς Ἑταιρείας «οὐχὶ τόσον καθαρῶς ἐπιστημονικόν, ὃν ἄλλαι ὁμώνυμοι κατὰ τὴν Εὐρώπην ἑταιρίαι ἔχουσιν, ὅσον ὑλικόν», τοῦτο τὸ λέει γιατὶ τὸ ἔργο της οὐσιαστικὰ μόλις τότε ἄρχιζε. Ὁ Οἰκονόμος μὲ τὴν ἀπάντησή του προσπαθεῖ νὰ παρακάμψει τὴν οὐσία τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Καρούζου καὶ ἐπιμένει[217] στὸν τύπο ἀγνοώντας τὴν οὐσία:

«Ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἐκλογῆς σας ὡς συμβούλου τῆς Ἀρχαιολογικῆς

Ἑταιρείας καὶ ἡ συνοδεύουσα αὐτὴν δικαιολογία ἐλύπησε τὸ Δ. Συμβούλιον, διότι δὲν ἀνέμενε τοῦτο ὅπως στηριχθῆτε εἰς λόγους, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐν αὐτῷ τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ ἐγγράφου σας ἀναιροῦνται.

Ἡ Ἑταιρεία ἀποτελοῦσα ἀνέκαθεν ἐπιστημονικὸν ἵδρυμα καὶ οὐχὶ θορυβώδη διαφημιστικὴν ὀργάνωσιν, ἀπέβλεψε πάντοτε εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης, ἐπετέλεσε δὲ τοῦτο εὐστόχως καὶ σεμνῶς, ὥστε νὰ τύχῃ τῆς παγκοσμίου ἀναγνωρίσεως διὰ τοῦτο, ὅπως ἀπεδείχθη κατὰ τὰς ἑορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος, τὰς ὁποίας καὶ σεῖς παρηκολουθήσατε.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀπόφασίς σας ὅτι ἡ Ἑταιρεία εὑρίσκεται εἰς μαρασμώδη κατάστασιν ἀπὸ μιᾶς περίπου εἰκοσιπενταετίας δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν ἢ μόνον εἰς τὰ ἔτη τῆς δουλείας καὶ τὸν σημερινὸν χρόνον, ὅστις εἶναι δι᾽ ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα ὀδυνηρὸς καὶ κοπιώδης, ἕνεκα τῆς ἐξατμίσεως τῶν περιουσιῶν τῶν ἱδρυμάτων διὰ τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τῶν γνωστῶν καὶ εἰς ὑμᾶς κύκλων.

Ἐὰν δὲ ἐφρονεῖτε ὅτι ἠδύναντο μερικὰ πράγματα νὰ μεταβληθῶσιν ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ ἠδύνασθε νὰ προτείνητε ταῦτα εἰς τὸ Συμβούλιον ὡς μέλος αὐτοῦ καὶ νὰ προκαλέσητε συζήτησιν, νὰ ἀναμείνητε δὲ τὸ πόρισμα τῆς συζητήσεως περὶ τῶν προτάσεών σας. Τί τούτου φυσικώτερον;

Ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ ὑπαινιγμοῦ σας περὶ τῆς γλώσσης ὑποπτεύομεν ὅτι δὲν εἶναι ἡ σταδιοδρομία τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία σᾶς ἀπομακρύνει, ἀλλὰ πολὺ βαθυτέρα ἀντίθεσις, ἡ ὁποία σᾶς ὑπέβαλε καὶ τὴν σκέψιν περὶ συνεχοῦς ἀνακαινίσεως καὶ περὶ μαρασμώδους καταστάσεως καὶ τῶν παρομοίων ἀνακριβῶν ἰσχυρισμῶν.

Οὐδεὶς οὐδένα ἠμπόδισε νὰ κάμῃ ἀνακοινώσεις εἰς τὴν Ἑταιρείαν, ἀλλὰ καὶ οὐδεὶς ἐζήτησε τοῦτο, ὅτε π.χ. ἐγένοντο ἀνακοινώσεις εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σᾶς ἐξέλεξε σύμβουλον ὅτε ἦλθεν ἡ σειρά σας ἐκλιπόντων παλαιοτέρων συναδέλφων. Ὑμεῖς διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους δὲν ἐκθέτετε εἰς τὴν ἐπιστολήν σας, δὲν ἐδέχθητε τὴν συνεργασίαν, τοιαύτη δὲ πάντως θὰ εἶναι ἡ ἄποψις καὶ τῶν ἐχόντων τὰς αὐτὰς διαθέσεις ἀπέναντι τῆς Ἑταιρείας ὡς ἱδρύματος συντηρητικοῦ ἐπιστημονικοῦ, παρὰ δὲ τὴν γνώμην σας καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν σημαντικὰς παρασχόντος ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν».

Δεύτερη ἐπιστολὴ Χ. Καρούζου

Στὴ δεύτερη ἐπιστολή του ὁ Καροῦζος ἀναπτύσσει[218] καὶ ἀναλύει ὅσα συνοπτικὰ εἶπε στὴν πρώτη. Δὲν ἀρνεῖται τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, πιστεύει ὅμως ὅτι ἡ ἰσχνὴ ἐπανάληψη τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ παρελθόντος, ἐπιτευγμάτων μεγάλων καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνεπανάληπτων, δὲν δικαιώνει τὴν ὕπαρξή της. Ἔχει ἀνάγκη πλέον ἀπὸ νέες ἰδέες, νέα ἔργα καὶ νέους σκοποὺς ἢ μᾶλλον συμπλήρωση τῶν ὅσων δὲν ἔγιναν ἢ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνουν στὸ παρελθόν:

«Μὲ μεγάλην δυστυχῶς καθυστέρησιν, ὀφειλομένην εἰς ἄλλας ἐπειγούσας ἐργασίας μου, ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀπαντήσω εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 66/11 τρ. μ. ἔγγραφον τοῦ Δ. Συμβουλίου τὰ ἀκόλουθα:

Ἦτο μακρὰν ἀπ᾽ ἐμοῦ ἡ πρόθεσις νὰ προκαλέσω συζήτησιν περὶ τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν τελευταίαν 25/ετίαν, ὅταν ἀπηύθυνα πρὸς Ὑμᾶς τὴν ἀπὸ 23 Ἰουλίου ἐπιστολήν μου. Ὁ μόνος, σαφέστατος δέ, σκοπὸς τῆς

ἐπιστολῆς μου ἐκείνης ἦτο νὰ ἐκθέσω Ὑμῖν εἰλικρινῶς καὶ τιμίως, ὡς πάντοτε συνηθίζω, καὶ οὐχὶ δι' ὑπεκφυγῶν τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἠδυνάτουν νὰ δεχθῶ τὴν ὑπὸ τοῦ Δ. Συμβουλίου ἐκλογήν μου ὡς μέλους του. Ἐν τῇ Ὑμετέρᾳ ὅμως ἀπαντήσει λέγονται πράγματα, ἡ ἐπὶ τῶν ὁποίων σιωπή μου θὰ ἠδύνατο νὰ παρερμηνευθῇ ὡς σημαίνουσα τὴν ἀποδοχὴν αὐτῶν καὶ ὑπ' ἐμοῦ. Ὅθεν ἀναγκάζομαι νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς:

Ἡ κρίσις μου περὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς Ἑταιρείας εἰς οὐδεμίαν ἀντίφασιν εὑρίσκεται πρὸς τὰ αἰσθήματα τιμῆς, τὰ ὁποῖα τρέφω διὰ τὸ μακρὸν ἔργον αὐτῆς κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος, τὸ παγκοσμίως ἀναγνωρισθὲν κατὰ τὰς ἑορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος, τὰς ὁποίας ὄχι ἁπλῶς παρηκολούθησα, ἀλλὰ εἰς τὰς ὁποίας καὶ συμμετέσχον ἄλλωστε καὶ διὰ τῆς ἀποστολῆς μικρᾶς ἐργασίας μου εἰς τὸν πανηγυρικὸν τόμον τῆς Ἀρχ. Ἐφημερίδος. Δὲν πηγάζει δὲ ἡ κρίσις μου αὕτη ἐκ τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι πρέπει ἡ Ἀρχ. Ἑταιρεία νὰ μεταβάλῃ σκοπόν, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐκ τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι εὐκταῖον εἶναι νὰ συνεχίσῃ τὸ λαμπρὸν ἔργον τῆς πρώτης αὐτῆς 80/ετίας. Διότι οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἐφαντάσθην, ὅταν ὡς φοιτητὴς παρηκολούθησα σειρὰν διαλέξεων ὀργανωθεῖσαν περὶ τὸ 1920 ἐν τῇ Ἀρχ. Ἑταιρείᾳ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ρωμαίου περὶ τοῦ ἀετώματος τῆς Κερκύρας, τοῦ μακαρίτου Ξανθουδίδου περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐργασιῶν του, ἐκλαϊκευτικὰς ὁμιλίας τοῦ κ. Κεραμοπούλου περὶ Δελφῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ σημερινοῦ Γεν. Γραμματέως ὁμοίαν περὶ Περγάμου, οὐδ' ἐπὶ στιγμήν, λέγω, ἐφαντάσθην, ὅτι τοῦτο ἀπετέλει ἐκτροπὴν τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πρὸς τὸ θορυβῶδες καὶ διαφημιστικόν· οὔτε ὅτι ἀπετέλει ἐκτροπὴν ἀπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας ἡ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔτη λειτουργήσασα παρ' αὐτῇ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, τῶν μαθημάτων τῆς ὁποίας καὶ ἐγὼ διακούσας εὐγνωμόνως ἀναμιμνήσκομαι.

Ἡ Ἑταιρεία πρέπει νὰ συνεχίσει τὸ λαμπρὸ ἔργο τῆς πρώτης 80/ετίας

Εὐεργετικὴ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ

Νέκρωση μετὰ τὸ 1920

Ἅπασα ἡ κίνησις ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐνεφάνιζε τὴν Ἀρχ. Ἑταιρείαν ὡς ζῶντα καὶ ζωηρὸν ὀργανισμόν, ἐνεκρώθη σχεδὸν διὰ μιᾶς μετὰ τὸ 1920. Ἡ κρίσις μου περὶ τοῦ μετὰ ταῦτα μαρασμοῦ τῆς Ἑταιρείας, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶναι φυσικὸν ὅτι διαφωνεῖ τὸ Δ. Συμβούλιον, διότι ἄλλως θὰ εἶχεν ἀντιδράσει κατ' αὐτοῦ, δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ τῶν διαφωνούντων ὡς πεπλανημένη, δὲν δύναται ὅμως οὐδὲ λογικῶς νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀνακριβής, διότι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀκριβοῦς καὶ τοῦ ἀνακριβοῦς ἰσχύει μόνον ὡς πρὸς τὰ πράγματα καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴν περὶ αὐτῶν κρίσιν τῶν ἀνθρώπων, ἀνακρίβειαν δὲ περὶ τὰ πράγματα οὐδεμίαν περιεῖχεν ἡ ἐπιστολή μου. Ὅσα ἐνδεικτικῶς εἶχον μνημονεύσει ἐν αὐτῇ ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ μαρασμοῦ τῆς Ἑταιρείας εἶναι πάντα, ὡς γεγονότα, ἀναμφισβήτητα. Ἀναφέρονται δὲ εἰς ὁλόκληρον τὴν τελευταίαν 25/ετίαν καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀπὸ τῆς δουλείας καὶ ἐντεῦθεν περίοδον καὶ τὴν ἐξάτμισιν τῆς περιουσίας τοῦ ἱδρύματος. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ τονίζω, ὅτι ἀδυνατῶ νὰ ἐννοήσω ποίων «γνωστῶν καὶ εἰς ἐμὲ» κύκλων τὰ οἰκονομικὰ μέτρα ὑπαινίσσεται τὸ Δ. Συμβούλιον, διότι τὰ μόνα γνωστά μου οἰκονομικὰ μέτρα εἶναι ὁ περὶ σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς νόμος τῆς γνωστῆς καὶ εἰς Ὑμᾶς κυβερνήσεως τοῦ κ. Παπανδρέου. Πέραν τούτου πιστεύω ἀκραδάντως ὅτι, ἂν ἡ Ἑταιρεία ἔδρα ὡς ἀκμαῖος καὶ ζωηρὸς ὀργανισμός, καὶ οἱ οἰκονομικοὶ πόροι θὰ ἐξευρίσκοντο ἀφθονώτεροι.

Ἡ παρατήρησις Ὑμῶν ἀφ' ἑτέρου, ὅτι οὐδεὶς οὐδένα ἠμπόδισε νὰ κάμῃ

ἀνακοινώσεις ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ, ἀστοχεῖ τοῦ σκοποῦ της, διότι τὸ ὑπ' ἐμοῦ λεχθὲν ἦτο, ὅτι αὐτὴ ἡ Ἑταιρεία οὐδέποτε ἐσκέφθη νὰ ὀργανώσῃ σειρὰν τοιούτων ἀνακοινώσεων, ὅπερ φανερώνει ὅτι δὲν ἐκτιμᾷ τὴν σημασίαν των. Δὲν εἶναι δὲ εὔκολον νὰ ἐννοήσῃ τις διατὶ συσχετίζεται ὑφ' Ὑμῶν ἡ παρατήρησίς μου περὶ τῆς ἀπουσίας τοιαύτης πρωτοβουλίας παρὰ τῇ Ἑταιρείᾳ μὲ τὰς σποραδικὰς ἀνακοινώσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο πρὸ πενταετίας καὶ ἐφέτος (ἅπαξ) ἐν τῷ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείῳ, τὸ ὁποῖον ἄλλως δὲν φαντάζομαι ὅτι ἡ Ἀρχ. Ἑταιρεία θεωρεῖ ὡς ἀνταγωνιστήν.

Ἡ πίστη τοῦ Χ. Καρούζου στὴ δημοτικὴ

Τέλος οἱ περὶ τῶν στενῶν καὶ ἀκάμπτων γλωσσικῶν ἀρχῶν τῆς Ἑταιρείας λόγοι μου δὲν εἶναι «ὑπαινιγμὸς» ἁπλοῦς μαρτυρῶν βαθυτέραν ἀντίθεσιν. Εἶναι βεβαίως γνωστόν, ὅτι πιστεύω εἰς τὴν ὅλως ἰδιαιτέραν ἀξίαν τῆς ζωντανῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ διὰ τὴν πνευματικήν μας προκοπήν (ἀξίαν οἵαν ἀδυνατῶ νὰ ἀναγνωρίσω εἰς τὴν χαρτίνην καθαρεύουσαν) καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς καθιερώσεως αὐτῆς ὡς γραπτῆς γλώσσης τοῦ Ἔθνους. Ἐπειδὴ ὅμως ἐκ φύσεως δὲν εἶμαι μισαλλόδοξος οὐδὲ ἀμφιβάλλω περὶ τῆς τελικῆς κατισχύσεως τῆς ζωντανῆς γλώσσης, δὲν διστάζω νὰ γράψω καὶ εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ὁσάκις θεωρῶ τοῦτο ἀναγκαῖον. Ἀντιστρόφως, ὑποβαλὼν πρὸ ὀκτὼ καὶ πλέον ἐτῶν εἰς τὴν Ἑταιρείαν πρότασιν ἐκδόσεως ὑπ' αὐτῆς εἰς ξένην γλῶσσαν τοῦ ὁδηγοῦ μου τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν (γεγραμμένου εἰς ζωντανὴν ἑλληνικὴν) οὐδεμιᾶς ἔτυχόν ποτε ἀπαντήσεως. Ἀσχέτως ὅμως πρὸς ταῦτα, ἐν τῇ ἐπιστολῇ μου ἐλέγετο σαφῶς, ὅτι τὴν γλωσσικὴν ταύτην στενότητα καὶ ἀκαμψίαν θεωρῶ ἁπλῶς χαρακτηριστικήν, ἤτοι σύμβολον τῆς καταστάσεως τοῦ μαρασμοῦ σαφέστατα δὲ ἐξεφράζετο ἐκεῖ καὶ ἡ ἀντίληψίς μου περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ὀργανισμοῦ (δὲν ἐννοῶ ἁπλῶς τῆς ὀργανώσεως) τῆς Ἑταιρείας πρὸς τὸν σκοπὸν ἀκριβῶς τοῦ νὰ συνεχισθῇ ἡ παράδοσις αὐτῆς καὶ νὰ ἀποτραπῇ ὁ κίνδυνος τῆς βαθμιαίας ἀπονεκρώσεως. Ἄλλως δὲ εἰς τὴν συναίσθησιν τῆς γενικωτέρας ἀνάγκης ἀνανεώσεως καὶ τονώσεως τῶν ἀνθρωπικῶν σπουδῶν ἔχω ὁδηγοὺς καὶ τὰ παρ' ἡμῖν πράγματα καί, εὐτυχῶς, τοὺς κρατίστους ἀντιπροσώπους τῶν σπουδῶν τούτων ἐν τῇ Εὐρώπῃ καὶ τῇ Ἀμερικῇ.

Ἡ γλωσσικὴ ἀκαμψία τῆς Ἑταιρείας συμβολικὴ τοῦ μαρασμοῦ της

Γενικῶς τὴν ἐπιστολήν μου διέκρινε πλήρης σαφήνεια ὡς πρὸς τὰς ἀντιλήψεις μου καὶ τὰ κίνητρα τῆς ἀποφάσεώς μου καὶ ἀπουσία οἱασδήποτε ὑπεκφυγῆς. Διὰ τοῦτο θεωρῶ ἐξόχως θλιβερόν, ὅτι ἡ Ὑμετέρα ἀπάντησις καταλήγει ὑποπτεύουσα λόγους τῆς ἀρνήσεώς μου μὴ ἐκτιθεμένους εἰς τὴν ἐπιστολήν μου καί, τὸ χειρότερον, ἄλλα πρόσωπα ἔχοντα τὰς αὐτὰς διαθέσεις ἀπέναντι τῆς Ἑταιρείας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ αὐθαίρετον καὶ προσβλητικὸν δι' ἐμέ.

Πάντως ἡ ἰδική μου διάθεσις ἀπέναντι τῆς Ἑταιρείας ἦτο καὶ εἶναι ἐπιστήμονος τιμῶντος βαθύτατα τὸ παρελθὸν αὐτῆς ἔργον, θλιβομένου διὰ τὸ παρὸν καὶ ἀνησυχοῦντος διὰ τὸ μέλλον αὐτῆς, ἐπιθυμοῦντος δὲ εἰλικρινῶς νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν συνέχισιν τοῦ ἄλλοτε γονίμου ἔργου της. Ἡ ἀπάντησις ὅμως τοῦ Δ. Συμβουλίου ἑρμηνεύουσα τὴν διάφορον τῆς ἰδικῆς του ἀντίληψίν μου ὡς διάθεσιν ἐχθρικὴν κατὰ τῆς Ἑταιρείας καθ' ὅλου, μὴ ἀποδεχομένη δὲ ὡς λυπηρὰν τὴν σημερινὴν κατάστασιν, μὲ πείθει ἔτι μᾶλλον περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ἀποφάσεώς μου νὰ μὴ ἀποδεχθῶ τὴν ἐκλογήν μου, τὴν ὁποίαν ὁμολογῶ, ὅτι εἶχον θεωρήσει ὡς τιμητικὴν ὄχι μόνον ἐξ ἀντικειμένου ἀλλὰ

καὶ ἐξ ὑποκειμένου (καὶ ἐν τῇ σκέψει δηλ. τοῦ Δ. Συμβουλίου), οὐχὶ δὲ ὡς ὀφειλομένην ἁπλῶς εἰς τὴν ὁλοσχερῆ ἔκλειψιν πάντων τῶν παλαιοτέρων συναδέλφων».

Ἀπὸ τὴ συνέλευση τῆς 8 Ἰουλίου 1945, τὴν πρώτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἡ ἑπόμενη ἔγινε στὶς 14 Μαρτίου 1948. Ἡ ἰσχνὴ λογοδοσία περιορίστηκε σὲ μνημόσυνους λόγους γιὰ τὸν πρόεδρο τῆς Ἑταιρείας, τὸν Γεώργιο (†1.4.1947), καὶ τοὺς ἑταίρους, Ἕλληνες καὶ ξένους, τῶν ὁποίων ὁ θάνατος εἶχε συμβεῖ τὴν τελευταία τριετία. Ὁ Οἰκονόμος στὸν λόγο του ἔθιξε καὶ πάλι θέματα μελλοντικῆς κατεύθυνσης τῆς Ἑταιρείας. Διερωτᾶται ὁ ἀναγνώστης ἂν θὰ πραγματοποιοῦσε αὐτὰ ποὺ θεωροῦσε ὡς ἐνδεδειγμένα ἢ ἂν οἱ λόγοι του ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς πενίας καὶ τῆς κακίας τῶν καιρῶν ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν στὴν Ἑταιρεία νὰ δράσει στὸ γνώριμό της ἔδαφος τῶν ἀνασκαφῶν. Ὁ Οἰκονόμος πέθανε στὶς 21 Ἰουν. 1951. Ἡ μετέπειτα πορεία τοῦ ἱδρύματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ δὲν ἦταν στὶς προθέσεις τοῦ Οἰκονόμου. Εἶναι σαφὲς ὅμως ὅτι εἶχε ἀντιληφθεῖ τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς Ἑταιρείας, τὴ συσσώρευση τοῦ ὑλικοῦ στὶς ἀποθῆκες καὶ τὴν ἀδυναμία τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων νὰ τὸ ἐπεξεργαστοῦν καὶ νὰ τὸ δημοσιεύσουν. Γνωρίζει ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος μπορεῖ νὰ δοθεῖ μόνο ἀπὸ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο ὅμως ἐκεῖνο τὸν καιρὸ δὲν περιελάμβανε τὴν ἀρχαιολογία στὰ ἐνδιαφέροντά του. Παρὰ τὸ ὅτι οἱ λόγοι του δὲν εἰσακούστηκαν, εἶναι ἐνδιαφέροντες[219] καὶ περισσότερο ἐπίκαιροι ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐποχή:

Οἱ ἀνασκαφὲς δὲν εἶναι σκοπὸς ἀλλὰ μέσον γιὰ μελέτη

«Τὸ ζήτημα τοῦ πλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης εἶναι σπουδαῖον, διότι ἡ βιβλιοθήκη ἀποτελεῖ θεμελιώδη προϋπόθεσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ τῆς προαγωγῆς τῶν ἀρχαιολογικῶν δημοσιευμάτων. Αἱ ἀνασκαφαὶ δὲν εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῶν ἀρχαιολογικῶν ἱδρυμάτων, ἀλλὰ μέσον πρὸς μελέτην, ἡ ὁποία, μόνη αὐτή, ἀποτελεῖ τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ᾽ αἱ ἀνασκαφαί, ὁσονδήποτε εὐκταῖαι καὶ ἂν εἶναι πρὸς ἀποκάλυψιν νέων μνημείων τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ βίου, δὲν εἶναι τὸ μόνον μέσον πρὸς ἐπιστημονικὴν πρόοδον, διότι ὑπάρχει ἀκόμη ἄφθονος ὕλη πρὸς ἐπιστημονικὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ συγκρότησιν ἐπιστημόνων ἀρχαιολόγων. Ἐκ τούτου εἶναι προφανὲς ὅτι μεταξὺ τῆς ἐκτάσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας πρέπει νὰ ὑπάρχῃ σύμμετρος ἀντιστοιχία, μᾶλλον δὲ νὰ προέχῃ ἡ ὑποχρέωσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἀνεκδότου ἀκόμη ἐπιστημονικοῦ ὑλικοῦ. Διὰ τοῦτο ὀφείλομεν νὰ προαγάγωμεν πάσῃ θυσίᾳ τὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα, διότι ἄνευ τούτων οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχουσιν αἱ ἀνασκαφαί. Σήμερον δὲ ὑπάρχει καὶ πρόσθετος λόγος, ὅπως ἀσκήσωμεν σώφρονα ἀνασκαφικὴν πολιτικήν, διότι ὑπὸ τὰς ὑφισταμένας συνθήκας ἡ στέγασις καὶ ἡ συντήρησις τῶν νέων μνημείων καθίσταται σχεδὸν ἀδύνατος διὰ τὴν ἀνικανότητα τοῦ Δημοσίου, ὅπως ἀνταποκριθῇ πρὸς νέας ἀρχαιολογικὰς ὑποχρεώσεις, ἀφοῦ οὐδὲ τὰς παλαιὰς εἶναι ἱκανὸν νὰ ἀντιμετωπίσῃ, τὰ δὲ μουσεῖα καὶ αὐτὰ τὰ τῶν Ἀθηνῶν παραμένουν ἀκόμη κλειστὰ πρὸς μεγάλην ἠθικὴν ζημίαν καὶ ἐπιστημονικὴν βλάβην, μολονότι σοβαρώτατοι λόγοι ἐθνικῆς ὠφελείας θὰ ἐπέβαλλον τὴν ἀποκατάστασιν τῶν μουσειακῶν ἡμῶν πραγμάτων.

Προαγωγὴ τῶν δημοσιευμάτων

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὡς τὸ ἀρχαιότατον ἀρχαιολογικὸν ἵδρυμα αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως ἀπευθύνῃ ἔκκλησιν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ὑπὲρ τῆς ἀναζωογονήσεως τῆς ἀρχαιολογικῆς ταύτης ὑποστάσεως τῆς χώρας.

Ἐγράφη, ὡς ἤκουσα, τελευταῖον ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνοπαίδων πρέπει νὰ ἀρχίζῃ διὰ τοῦ Σολωμοῦ. Δὲν ἐγράφη δὲ τοῦτο ὑπὸ κομμουνιστοῦ, ὡς θὰ ὑπώπτευέ τις. Ἀλλοίμονον εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐὰν ἀρνηθῇ τὰς ἐνδοξοτάτας περιόδους τῆς ἱστορίας της, αἱ ὁποῖαι διὰ πάντας τοὺς πεπολιτισμένους λαοὺς χρησιμεύουν ὡς σχολεῖον ὑπερτάτου ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἀνατάσεως τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας.

Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἑνιαία ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον, εἰς οὐδένα δὲ ἑλληνικῶς σκεπτόμενον ἐπιτρέπεται ἡ διάσπασις τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως, διότι τὸ ἀντίθετον θὰ ἐσήμαινε κλονισμὸν αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως, ὑπὲρ τῆς ὁποίας εἰργάσθη ἀνενδότως καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δι' ὅλης τῆς μακρᾶς καὶ ἐθνικῆς αὐτῆς ἱστορίας. Ἤδη δὲ διανοίγονται εὐρύτεροι ὁρίζοντες δράσεως διὰ τῆς εὐτυχοῦς ἐνσωματώσεως τῆς καὶ ἀρχαιολογικῶς σημαντικωτάτης Δωδεκανήσου, ὅπου ἡ Ἑλλὰς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φανῇ κατωτέρα τῆς ξένης δυνάμεως, ἡ ὁποία τὴν κατεῖχεν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Κύπρον θὰ ἐνεδεικνύετο καὶ ἀπὸ τοῦδε νὰ ἐργασθῶμεν. Ἂς εὐχηθῶμεν, ὅπως ἡ ὁλοκλήρωσις αὕτη τοῦ ἐθνικοῦ ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι ταχεῖα!».

Θάνατος τοῦ Γεωργίου. Τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ

Ὁ θάνατος τοῦ Γεωργίου ὑπῆρξε εὐκαιρία γιὰ τὴν Ἑταιρεία νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἔστω καὶ τυπικὴ ἀνάμειξη τῶν βασιλέων στὰ πράγματά της. Μὲ τὸ ΒΔ τῆς 20 Δεκ. 1948 ἔγινε τροποποίηση τοῦ ὀργανισμοῦ[220], σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἑκάστοτε βασιλιὰς ἀνακηρυσσόταν προστάτης καὶ ἐπίτιμος πρόεδρος. Ἔτσι, ἔπειτα ἀπὸ 42 χρόνια, ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ἄμεση σχέση ἀνακτόρων καὶ Ἑταιρείας. Ἡ ἀλλαγὴ ἦλθε πολὺ ἀργά. Τὸ 1948 τὸ θέμα δὲν εἶχε τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἀποκτήσει τὴν ἐποχὴ τοῦ Διχασμοῦ, οὔτε γιὰ τὸν κόσμο οὔτε γιὰ τοὺς βασιλεῖς.

21 Ἰουν. 1951. Θάνατος τοῦ Γ. Οἰκονόμου

Στὶς 21 Ἰουνίου 1951 πέθανε ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος καὶ ἡ ἡμέρα αὐτὴ εἶναι ἕνα ὅριο τοῦ βίου τῆς Ἑταιρείας. Τὴν τελευταία του λογοδοσία τῆς 13 Μαΐου 1951 κλείνει μὲ λίγους στίχους γιὰ τὴ σημασία τῆς ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα[221]. Ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὶς πολιτικὲς σκοπιμότητες τοῦ καιροῦ του, διαπνέονται ἀπὸ ἰδέες τοῦ Νερουλοῦ καὶ τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τοῦτο τοὺς κάνει ἄξιους νὰ μνημονευθοῦν:

«Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἀσχολία περὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς τῆς χώρας, τὴν ὁποίαν θείᾳ εὐδοκίᾳ κατοικοῦμεν οὐχὶ ὡς ἐπήλυδες, ἀλλ' ὡς αὐτόχθονες, ἔχοντες βαθεῖαν ἐπίγνωσιν τοῦ βάρους καὶ τῆς σημασίας τῆς μεγάλης κληρονομίας, ἀντλοῦντες δὲ θάρρος ἐξ αὐτῆς, ἵνα ἀνταπεξερχώμεθα νικηφόρως κατὰ τῶν πολυαρίθμων ἀπειλῶν ἐναντίον τῆς συνεχείας τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας».

Βελτίωση τῶν πραγμάτων τῆς Ἑταιρείας

Ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀκολούθησε τὸν θάνατο τοῦ Οἰκονόμου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ εὐτυχέστερη περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας, ἂν μὲ αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ ἐννοοῦμε τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν δημοσιευμάτων. Οἱ οἰκονομικὲς δυσχέρειες τοῦ παρελθόντος δὲν τάραζαν τὴν πορεία της καὶ ἐσωτερικοὶ κλυδωνισμοὶ δὲν

ὑπῆρχαν. Ἡ Ἑταιρεία ἔχει ἀποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀπολίθωση, κίνδυνο ποὺ ἤδη ἀπὸ τὸ 1948 εἶχε δεῖ καὶ εἶχε προσπαθήσει νὰ θεραπεύσει ὁ Ραγκαβῆς. Καὶ τότε δὲν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις, οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ὑλικὰ μέσα, γιὰ τὴν πραγματοποίηση μεγαλεπήβολων γιὰ τὴν ἐποχὴ σχεδίων. Στὰ χρόνια ποὺ πέρασαν πολλὰ ἄλλαξαν, βελτιώθηκαν καὶ προστέθηκαν. Ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας, ἡ παροχὴ συνδρομῆς στὸ κράτος, εἶναι σήμερα κενὸς περιεχομένου. Ἡ μικρότερη καὶ πλέον ἀσήμαντη Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων διαθέτει γιὰ τὶς ἀνασκαφές της περισσότερα χρήματα ἀπὸ ὅσα ἡ Ἑταιρεία γιὰ ὅλες τὶς δικές της καὶ τὸ προσωπικὸ αὐτῆς τῆς Ἐφορείας, ἀρχαιολόγοι, ἀρχιτέκτονες, σχεδιαστές, συντηρητές, λογιστές, διοικητικοί, φύλακες, ἐργάτες, καθαριστές, ὁδηγοὶ στοιχίζουν περισσότερο ἀπὸ ὅσο στοιχίζει ὁλόκληρο τὸ προσωπικὸ τῆς Ἑταιρείας. Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ βοήθεια ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει στὸ κράτος; Μήπως ἡ λογιστικὴ ἐξυπηρέτηση τῶν ἔργων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ γιὰ τὴν ὁποία καὶ κατηγορήθηκε; Μήπως ἡ Ἑταιρεία εἶναι πλέον ἕνας σεβάσμιος ἀλλὰ γερασμένος ὀργανισμὸς ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρει τίποτε τὸ νέο, ἕνας ξεπερασμένος ἀπὸ τὶς ἀνήκουστες κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἀλλαγὲς τῆς ἐποχῆς μας θεσμός; Ἂν δοῦμε τὰ πράγματα χωρὶς προκατάληψη, θὰ ὁμολογήσουμε πὼς ἡ Ἑταιρεία μοιάζει μὲ τὴ γέρικη ἀφρόντιστη ἐλιὰ ποὺ τὰ κλαδιά της προβάλλουν στὸν οὐρανὸ ἀραιὰ καὶ καχεκτικά. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ τῆς δώσει τὴν ἀρχικὴ ἀκμὴ καὶ τὴν ὀμορφιὰ τῆς ζωντάνιας εἶναι ἡ τόλμη τοῦ ξυλοκόπου ποὺ θὰ ἀφαιρέσει τὰ ἀδύνατα μέρη κι ἔτσι ἀπὸ τὸν πολύχρονο ἀλλὰ ἀκμαῖο κορμὸ θὰ ξεπεταχθοῦν νέα βλαστάρια ποὺ θὰ γίνουν δυνατὰ κλαριὰ καὶ θὰ φέρουν πλούσιο καρπό.

Μόνιμος ὁ χαρακτήρας τῆς Ἑταιρείας

Ἡ Ἑταιρεία διαθέτει ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει, καὶ ἴσως δὲν ἀποκτήσει ποτέ, ἡ κρατικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία: ἔνδοξη παράδοση, κύρος, μέσα καὶ τὴ δυνατότητα τῆς πραγματοποίησης τοῦ ἔργου της χωρὶς ἐπεμβάσεις. Ἡ Ὑπηρεσία ἐδῶ καὶ 153 χρόνια δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ τὸν δρόμο της, γιατὶ οἱ ἐπεμβάσεις ποὺ γίνονται σ' αὐτήν, οἱ ἀλλαγὲς προσώπων, ἡ μετριοκρατία τῶν τελευταίων χρόνων καὶ τὸ συνεχὲς καὶ ἀναγκαστικὸ ξεστράτισμά της δὲν τὴν ἀφήνουν νὰ ἀποκτήσει τὴ μορφή της καὶ τὴν ἰδεολογία της. Ἡ Ἑταιρεία ἀντίθετα βρῆκε τὸν δρόμο της νωρίς, πίστεψε ὅμως πὼς εἶναι καὶ ὁ μοναδικός, ἐνῶ στὴν πορεία της συναντοῦσε καὶ ἄλλους. Τώρα βρίσκεται σ' ἕνα σταυροδρόμι. Πρέπει νὰ συνεχίσει τὴν ἴδια πορεία ἤ, ὅπως θὰ ἐπιθυμοῦσαν καὶ οἱ ἱδρυτές της, νὰ ἀκολουθήσει νέο δρόμο ποὺ ἡ διαδρομή του θὰ εἶναι ἡ ἐκπλήρωση καὶ ἡ δικαίωση τοῦ ἕως ἐδῶ ἔργου της; Ἀλλοῦ ὑποστήριξα[222] πὼς «γιὰ νὰ ἔχει τὴ θέση της ἡ Ἑταιρεία καὶ στὸ μέλλον πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει μεγάλο μέρος τῶν τρόπων τοῦ παρελθόντος». Ἡ κρίση ποὺ ἐκδηλώθηκε ἔντονα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1987 μὲ δημοσιεύματα στὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ καὶ μὲ τὶς θυελλώδεις γενικὲς συνελεύσεις νομίζω πὼς ἀποτελοῦσαν τὴν ἐξωτερική, ἀπατηλή, ὄψη τοῦ προβλήματος ποὺ ἀπὸ χρόνια ἔχει τεθεῖ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο. Εἶναι καιρὸς πλέον νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ ὄνειρο τοῦ Ραγκαβῆ καὶ νὰ πάψει ἡ Ἑταιρεία νὰ ἀσχολεῖται μόνον μὲ τὸν πρωτογενὴ σκοπό της. Ὅταν ὁ Κουμανούδης ἔλεγε, στὶς 2 Ἰουλίου 1861, ὅτι «τὴν ἐπιστημονικωτέραν δὲ κατὰ θεωρίαν διοργάνωσιν ἐδίστασε νὰ παραλάβῃ [ἡ Ἐφορεία] εἰς τὸ νέον σχέδιον» τοῦ ὀργανισμοῦ, τοῦτο συνέβαινε 31

Ποιὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ πορεία τῆς Ἑταιρείας;

χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, σὲ μιὰν Ἀθήνα ὅπου ζοῦσαν ἀκόμη πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μαχητὲς τοῦ Ἀγώνα. Σήμερα ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὰ πράγματα ἀλλαγή (φθαρμένη ἀλλὰ ἀναγκαία λέξη) ποὺ θὰ δώσει στὴν Ἑταιρεία τὴ δυνατότητα νὰ συνεχίσει τὸν βίο της μὲ τὶς ἰδέες τοῦ παρόντος.

Ἡ Ἑταιρεία πρέπει νὰ γίνει ζωντανὸς πνευματικὸς ὀργανισμὸς

Τί πρέπει λοιπὸν νὰ γίνει γιὰ νὰ ἔχει ἡ Ἑταιρεία τὴ θέση της ἀνάμεσα στοὺς ζωντανοὺς πνευματικοὺς ὀργανισμούς; Νὰ μεταβληθεῖ στὸ ἐπιστημονικὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, κέντρο ἔρευνας μὲ τὶς λίγες μεγάλες ἀνασκαφὲς ποὺ θὰ ἐκτελεῖ καὶ κέντρο μελέτης καὶ δημοσίευσης τῶν ὅσων ἔχει φέρει στὸ φῶς. Τῆς μένει ἀκόμη καὶ ἕνα τρίτο ἔργο, ἐξ ἴσου σπουδαῖο, ποὺ καὶ στὸ παρελθὸν ἀποπειράθηκε νὰ τὸ κάνει: νὰ γίνει κέντρο ἐκπαίδευσης τῶν νέων Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ἀπαλλαγμένη καθὼς εἶναι ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῶν πανεπιστημίων μας, μπορεῖ νὰ προχωρήσει στὴν ἐκπλήρωση τῶν ὅσων ἀναφέρονται στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ ὀργανισμοῦ της, στὴν ἵδρυση καὶ λειτουργία τῆς «εἰδικῆς Σχολῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης», τῆς ὁποίας τὸ ἀντικείμενο νὰ διευρυνθεῖ ἀκόμη μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Μὲ τὴ Σχολὴ αὐτὴ ἡ μέριμνα τῆς Ἑταιρείας δὲν θὰ ἁπλώνεται μόνο στὰ ἄψυχα μνημεῖα τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ καὶ στοὺς ζωντανοὺς νέους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς μας, ποὺ θὰ μᾶς διαδεχθοῦν καὶ θὰ διατηρήσουν τὴν Ἑταιρεία στὴ ζωὴ καὶ κατὰ τὴν τέταρτη πεντηκονταετία τοῦ βίου της[223].

Τέλος τῆς μακρᾶς πορείας

Παρακολουθήσαμε, χρόνο μὲ τὸ χρόνο, τὰ κύρια θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν ἐκείνους ποὺ διηύθυναν τὴν Ἑταιρεία κατὰ τὰ 150 χρόνια τῆς ζωῆς της. Φαινομενικὴ ἑνότητα στὴν ἀναδρομὴ δὲν ὑπάρχει· προγονολατρεία, συνέχεια τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ἀρχαιοκαπηλία, ἐπιστημονικὲς ἀνησυχίες, οἰκονομικὰ προβλήματα, ἐθνικὲς δυσχέρειες, πολιτικὲς ἀντιθέσεις, προσωπικὲς διενέξεις ἐμφανίζονται διαδοχικὰ στὶς ἐμπρὸς σελίδες χωρὶς εἱρμό. Τὸ ἀσύνδετο τῆς ἀνθολόγησης ἐπιτείνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸ κριτήριο τοῦ ἀνθολόγου, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ διαλέξει ἀπὸ πλῆθος ἀνιαρῶν μὲ τὰ σημερινὰ γοῦστα κειμένων ἐκεῖνα ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἐνδιαφέρουν περισσότερο τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο καὶ νὰ τοῦ ζωγραφίσει μὲ τὴ συρραφή του ἀντικειμενική, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰκόνα τοῦ παρελθόντος, χωρὶς νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὶς συμπάθειες ποὺ ἡ μακρὰ καὶ ἔντονη ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔχει, ἄθελά του, δημιουργήσει, παραμορφώνοντας ἔτσι ἀσυναίσθητα τὴν ἀλήθεια. Στὴν παραμόρφωση αὐτὴ καὶ τὸν σχηματισμὸ μέτριας ἀλήθειας συντείνουν καὶ οἱ ἀνθολογούμενοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ πράγματα τὰ ἴδια ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναφέρονται, στοὺς λόγους ἢ στὰ γραπτά τους, σὲ θέματα ἀδιάφορα γιὰ τὴν «ἰδεογραφία» καὶ μόνο στὸ περιθώριο τῶν λόγων τους νὰ ἀποκαλύπτουν φευγαλέα τὴ βαθύτερη σκέψη τους καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης τους.

Δυσχέρειες στὴν ἀντικειμενικὴ ἀπεικόνιση τῆς Ἑταιρείας

Οἱ παλιὲς γνῶμες ἀξίζει νὰ διαβαστοῦν

Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐλλείψεις καὶ τὶς ἀτέλειες νομίζω πὼς εἶναι χρήσιμη ἡ ὑπενθύμιση τῶν παλιῶν γνωμῶν. Στὸ τέλος-τέλος πάνω σ' αὐτὲς στηρίχτηκε τὸ ἔργο τοῦ παρελθόντος. Τὸ διάβασμά τους ἴσως μᾶς βοηθήσει νὰ ἀναλογιστοῦμε καὶ τὶς δικές μας ἰδέες, ἀντικείμενο κρίσης τοῦ ἀνθολόγου τῆς τέταρτης πεντηκονταετίας. Ἔτσι θὰ ἀποκτήσει νόημα καὶ ὁ ἑορτασμὸς τῶν 150 χρόνων τοῦ βίου τῆς Ἑταιρείας, ποὺ ἀποτέλεσε καὶ τὴν αἰτία τῆς ἀναδρομῆς αὐτῆς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀρχαιολόγων

Τὰ εὑρήματα τῶν ἀρχαιολόγων τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις καὶ τὶς μελέτες τους κι ἔχουμε ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ τὰ μελετήσουμε οἱ ἴδιοι καὶ νὰ ἱκανοποιήσουμε τυχὸν ἀπορίες μας. Ἀντίθετα γι' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους, γιὰ τὴ ζωή τους καὶ τὴ δράση τους, οἱ γνώσεις μας εἶναι φτωχὲς καὶ τὶς περισσότερες φορὲς περιορίζονται στὸ γενικὸ διάγραμμα τῶν ὑπηρεσιακῶν τους μεταβολῶν καὶ πιθανῶς σὲ μιὰ ἐλλιπὴ ἐργογραφία γιὰ τοὺς σημαντικότερους. Τίποτα τὸ λεπτομερὲς δὲν ἔχει διασωθεῖ γιὰ τὸν Πιττάκη, τὸν Εὐστρατιάδη, τὸν Σταματάκη ἢ τὸν Κουμανούδη. Τὰ πολλὰ ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὸν Ραγκαβῆ φρόντισε ὁ ἴδιος νὰ τὰ διασώσει στὰ Ἀπομνημονεύματά του. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας κάθε πληροφορία σχετικὴ μὲ τὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ τὸν τρόπο ἐργασίας τους εἶναι εὐπρόσδεκτη καὶ ἀναγκαία γιατὶ καὶ οἱ μορφές τους γίνονται περισσότερο οἰκεῖες καὶ ὁ τρόπος ἐργασίας τους γνωστός.

Τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται[224] παρακάτω εἶναι ἡ διήγηση, ἀπὸ τὸν Παν. Εὐστρατιάδη, τῶν συμβάντων ταξιδιοῦ του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Θίσβη, μὲ τὴ συντροφιὰ τοῦ Στ. Κουμανούδη καὶ τοῦ Σπ. Φιντικλέους ἀπὸ 2 ὥς 7 Νοεμβρίου 1877. Ἡ διήγηση ἀποκαλύπτει μιὰν ἄγνωστη ὄψη τῆς καθημερινῆς ζωῆς τριῶν προσώπων ποὺ συνέβαλαν στὴν πρόοδο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ἰδιαίτερα τοῦ Κουμανούδη καὶ τοῦ Εὐστρατιάδη, κατὰ τὸν 19ο αἰώνα. Ὁ σκυθρωπὸς καὶ μονήρης Εὐστρατιάδης συντάσσει τὴ διήγησή του ὡς ἡμερολόγιο, γιὰ δική του χρήση, χωρὶς νὰ παραλείπει λεπτομέρειες, ὅσο ἀσήμαντες κι ἂν φαίνονται καὶ τοῦτο εἶναι ποὺ δίνει στὸ κείμενό του ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Κάπου ἐμφανίζονται δύο ἄλλα πρόσωπα, γνωστὰ ἀπὸ τὶς λογοδοσίες τοῦ Κουμανούδη καὶ τὰ ΠΑΕ, ὁ Εὐστράτιος Καλόπαις καὶ ὁ Ἐπαμεινώνδας Κορομάντζος.

Πρόθεσή μου, δημοσιεύοντας τὸ κείμενο τοῦ Εὐστρατιάδη, εἶναι νὰ θυμίσω πὼς τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας τῶν 150 ἐτῶν δὲν εἶναι κάτι τὸ αὐτονόητο. Ἔγινε μὲ τὸν κόπο λίγων, ὀλίγιστων, ἀνθρώπων σχεδὸν λησμονημένων, κυρίως τῶν ἀρχαιολόγων, καὶ χρέος μας εἶναι νὰ τοὺς θυμόμαστε καὶ νὰ τοὺς τιμοῦμε, τὸν καθένα ξεχωριστά. Ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἀφηρημένη ἔννοια, δὲν ἔχει ξεχωριστὴ ὕπαρξη. Εἶναι τὸ ἔργο τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν ἑνωμένο. Ἂν ἀπὸ αὐτὸ ἀφαιρέσουμε τὴ μερίδα ἔστω καὶ ἑνός, παύει νὰ εἶναι πλῆρες καὶ ἡ δημιουργικὴ εἰκόνα τῆς Ἑταιρείας ἀλλάζει. Μέσα στὰ ὅσα πρέπει νὰ γίνουν κατὰ τὴν τέταρτη πεντηκονταετία εἶναι καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Προσωπογραφίας, καὶ ὡς ἀρχή της ἂς θεωρηθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Εὐστρατιάδη.

Στ. Κουμανούδη, Σπ. Φιντικλέους καὶ Π. Εὐστρατιάδου ἡ ἀπ' Ἀθηνῶν μετάβασις εἰς Θίσβην καὶ ἡ εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδος αὐτῶν κατὰ τὰς τοῦ Νοεμβρίου 1877 ἡμέρας 2.3.4.5.6 καὶ 7.

Τὴν 2 Νοεμβρίου 1877 ἡμέραν Τετάρτην εἰς τὰς 8 τὴν πρωίαν ἀναχωροῦμεν ἀπ' Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς οἰκίας μου ἐφ' ἁμάξης τεθρίππου τοῦ ... Κωστῆ ἔχοντος ἱπποκόμον (σεΐζην) Βούργαρόν τινα Ἰωάννην, κατὰ βούλευμα[225] τῶν ἐν Ἀθήναις ἐφετῶν, ἵνα μεταβῶμεν εἰς Θίσβην (Δομβρέναν) καὶ ἐξετάσωμεν τὴν βλάβην ἣν ἐπήνεγκεν εἰς τὸ ἐν τῇ πεδιάδι ὑπάρχον ἀρχαῖον πρόχωμα ὁ κατασκευάσας ἐπ' αὐτοῦ γέφυραν καὶ ὁδὸν ἀπὸ Δομβρένης εἰς Ἅγ. Ἰωάννην ἐργολάβος Κιούσης.

Εἴμεθα ἐν τῇ ἁμάξῃ οἱ τρεῖς Στ. Κουμανούδης, Σπ. Φιντικλῆς καὶ ἐγὼ Π. Εὐστρατιάδης. Τὴν ἅμαξαν εἴχομεν συμφωνήσει τὰς 5 μὲν πρώτας ἡμέρας πρὸς 35 δραχ. καθ' ἑκάστην, τὰς δὲ λοιπὰς ὅσας ἠθέλομεν χρειασθῇ αὐτήν, πρὸς 25 δραχμὰς καθ' ἑκάστην.

Ἐν Δαφνίῳ ἐσταματήσαμεν περὶ τὰ 5 λεπτὰ τῆς ὥρας. Ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐκεῖ ὁ φύλαξ Μπέσας Ἀθηναῖος καὶ λέγει ἡμῖν, ὅτι ἐπέρασαν ἐκεῖθεν τὰ κάρρα τὰ φέροντα τὰ βαρέλια τοῦ ἐλαίου ἐκ τοῦ καταστήματος τοῦ Χαριλάου τοῦ ἐν Ἐλευσῖνι, ἐν οἷς ἐτηλεγραφήθη ἐξ Ἐλευσῖνος, ὅτι ἐκρύπτετο ἄγαλμα ἀρχαῖον.

Κατὰ τὰς 10 εἴμεθα ἐν Ἐλευσῖνι καὶ ἡ χήρα Ἰωάννου εἶχεν ἑτοίμους (ἐψημένας) τὰς 2 ὄρνιθας, ἃς εἶχε παραγγείλει αὐτῇ ἐν τῷ γραφείῳ ὁ Φιντικλῆς τὴν δευτέραν (31 Ὀκτωβρ.), ὅτε εἶχεν ἔλθει ἡ χήρα μετὰ τοῦ υἱοῦ της εἰς τὸ γραφεῖον, ἵνα ἐξετάσῃ τί γίνεται ἡ ὑπόθεσις ἡ περὶ τῆς οἰκίας της τῆς ἐν Ἐλευσῖνι. Παρελάβομεν αὐτὰς ὁ δὲ Φιντικλῆς ἐφρόντισε καὶ ἔλαβε καὶ πλόσκαν πλήρη οἴνου παρὰ τοῦ Λιάσκα.

Ἀναχωρήσαντες ἐξ Ἐλευσῖνος διήλθομεν διὰ τῆς Μάνδρας καὶ ἐφθάσαμεν εἰς τὸ ἀνωφερὲς μέρος τῆς ὁδοῦ παρὰ τὸ Βιλαρί, ἔνθα ὁ ἁμαξηλάτης ἀνήγγειλεν ἡμῖν, ὅτι ἀνάγκη εἶναι νὰ κατέλθωμεν τῆς ἁμάξης διὰ τὸ ἀνωφερὲς τῆς ὁδοῦ. Κατήλθομεν καὶ ἐπεριπατοῦμεν σχεδὸν 1/2 ὥραν. Ἀναβάντες δ' ἔπειτα εἰς τὴν ἅμαξαν ἐφθάσαμεν περὶ τὰς 12 ὥρας εἰς τὰ παλαιὰ Κούντουρα, ἔνθα ὑπάρχει μικρὰ κοιλὰς καὶ 2 χάνια, καὶ περαιτέρω πρὸς δυσμὰς ἐρείπια ἐκκλησίας τοῦ χωρίου τοῦ ἐρήμου νῦν *Κούντουρα.*

Εἰς τὰς 2 μ.μ. ἀφοῦ ἀνεπαύθησαν 2 ὥρας οἱ ἵπποι καὶ ἡμεῖς καὶ ἐφάγομεν ἐκ τῶν ὀρνίθων τῆς χήρας καὶ ἐπίομεν ἐκ τοῦ οἴνου τοῦ Λιάσκα καὶ ἐπεσκέφθησαν τὴν ἐκκλησίαν ὁ Κ. καὶ Φ, ἐκκινήσαμεν καὶ τροχάδην παρήλθομεν τὴν Πυρναρὴν ἔνθα ὑπάρχει ἐκκλησία μετὰ πρίνου τεραστίου καὶ ἐκκλησία ἄλλη βυζαντινὴ μετὰ κουμπέ, ἐκκλησία καὶ σταθμοῦ[226] οἰκίσκος, κατήλθομεν εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Ἐλευθερῶν, παρήλθομεν τὸν ἀρχαῖον πύργον τὸν ἐρειπωμένον τῆς Οἰνόης, εἴδομεν μακρόθεν εἰς τὰς ὑπωρείας τῶν ὀρέων τὴν μονὴν τοῦ ὁσίου Μελετίου κατὰ τὸ Β.Α, παρήλθομεν τὸ χωρίον Μάζι τὸ ἔχον μόλις 8 οἰκίας χωρικῶν, καὶ ἐφθάσαμεν εἰς τὰ χάνια τῆς Κάζας.

Μόλις ἀνεπαύθημεν ἐκεῖ 5 λεπτά, εἴδομεν μακρόθεν τὰ ἄνωθεν ὑψούμενα τείχη τῶν Ἐλευθερῶν καὶ κινήσαντες ἐν τῇ ἁμάξῃ παρήλθομεν τὴν τουρκικὴν βρύσιν, ἐφ' ἧς σῴζεται ἔτι τουρκικὴ ἐπιγραφὴ καὶ ἔτι πίοντες ὕδωρ ἐκεῖθεν καὶ ἔνθα ἐνέμοντο ποιμενικαί τινες οἰκογένειαι μεταβαίνουσαι εἰς τὰ χειμαδιὰ καὶ ἐν πάσῃ εὐκολίᾳ ἐφθάσαμεν εἰς τὸν σταθμὸν Κιάφα, ἔρημον νῦν, κείμενον δὲ ἐν τῇ κορυφῇ τῶν ὀρέων καὶ χωρὶς νὰ σταματήσωμεν οὐδόλως προέβημεν καὶ τροχάδην κατήλθομεν τὸ κατωφερὲς μέρος τῆς ὁδοῦ τὸ πάνυ ἐντέχνως διὰ στροφῶν κατεσκευασμένον καὶ ἐφθάσαμεν εἰς τὸ χάνι τοῦ χωρίου Κριεκούκι, ὅπερ κεῖται 10 λεπτὰ περίπου μακράν. Μόλις ἀνεπαύθησαν ἐκεῖ οἱ ἵπποι 5 λεπτὰ καὶ παρευθὺς κινήσαντες μᾶς ἔφεραν ἀκόπως κατὰ τὰς 5 1/2 μ.μ. εἰς Θήβας, ἔνθα εὑρέθη εὐθὺς ἔμπροσθεν ἡμῶν ὁ κύριος Καλόπαις[227], ὁ ἔπαρχος καὶ ὁ Κιούσης.

Ἐν Θήβαις ξενοδοχεῖον, ἵνα διανυκτεύσῃ τις δὲν ὑπάρχει. Τὸ δὲ ἐν ταῖς ἐφημερίσι διαφημισθὲν ξενοδοχεῖον δίδει μόνον φαγητόν. Ὁ κύριος Κορομάντζος[228] δὲν ἐφάνη ἔμπροσθέν μας καὶ ἐξ ἀνάγκης κατεφύγομεν πρὸς διανυκτέρευσιν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Καλόπαιδος, καίτοι τοῦ Σταματάκη[229] προτρέψαντος ἡμᾶς νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Κορομάντζου, ἔχοντος

ὑπηρεσίαν εὐχερῆ, ἐνῷ ὁ κύριος Καλόπαις εἶναι ἄγαμος.

Ὁ κύριος Καλόπαις εἶναι δικηγόρος ἐν Θήβαις παρὰ τῷ ἐκεῖ εἰρηνοδικείῳ, φίλος τῆς ποιήσεως ἧς ἔργα παντοῖα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ του, εἶναι δὲ καὶ φίλος τῶν ἀρχαίων καὶ ἐνασχολεῖται σπουδαίως εἰς τὴν τῶν Θηβῶν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν. Εἶναι κάτοχος τῆς Γαλλικῆς ἀλλὰ ταύτης καὶ μόνης. Εἶναι πάνυ φιλόξενος καὶ πολλοὶ τῶν ἡμετέρων καὶ ξένων εὑρίσκουσι ἐν τῇ οἰκίᾳ του περιποίησιν ἀπροσδόκητον. Ἐν αὐτῇ ἔχει τὴν μάμμην του κατάκοιτον 90τούτιν περίπου καὶ γραία τις ἐκ τῆς γειτονίας προσέρχεται καθ' ἑκάστην καὶ περιποιεῖται αὐτὴν καὶ αὐτόν. Ἀλλὰ τοὺς ξένους, ὅσον ἠδυνήθην νὰ εἰκάσω ὑπηρετεῖ καὶ περιποιεῖται αὐτὸς ὁ ἴδιος.

Οἰκία τοῦ Καλόπαιδος μετὰ τῆς χρείας του. Προπαρασκευὴ πρὸς κῆπον ἐν τῇ αὐλῇ. Μεταβάντες εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Καλόπαιδος, ἀνεπαύθημεν, ἐδειπνήσαμεν πάνυ καλῶς, ἐκοιμήθημεν ἐν τῷ αὐτῷ μὲν δωματίῳ καὶ οἱ τρεῖς, ἀλλ' ἕκαστος ἐν κλίνῃ ἰδίᾳ.

Τῇ 3 Νοεμβρίου. Ἠγέρθημεν εὔθυμοι, εὕρομεν τὸν καφφὲν ἕτοιμον καὶ ἐνδυθέντες ἐξήλθομεν, εἴδομεν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Εὐαγκρίτου[230] τὴν ἐντετειχισμένην ἐν ῥυπαρᾷ κλίμακι ἐν οἰκίᾳ ἥτις νῦν χρησιμεύει ὡς ἱπποστάσιον στρατιωτικὸν καὶ ὡς φοῦρνος. Μετέβημεν δὲ καὶ εἰς τὸ ἑλλ. σχολεῖον, ἔνθα εἴδομεν τὴν ἐν τῷ ὑπογείῳ αὐτοῦ ὑπάρχουσαν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν ἐπιτροχάδην· ὁ καιρὸς ἐπίεζεν πρὸς ἀναχώρησιν ἣν ὡρίσαμεν ἀφ' ἑσπέρας τὴν 9 ὥραν π.μ. Ἡ δὲ ἅμαξα ἦν ἤδη ἑτοίμη ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἀγορᾶς. Παρόντων τοῦ ἐπάρχου καὶ τοῦ Καλόπαιδος καὶ τοῦ Κορομάντζου ἐμέλλομεν νὰ ἀναβῶμεν εἰς τὴν ἅμαξαν, ὅτε ᾐσθάνθημεν τὴν ἔλλειψιν ὁδηγοῦ τῆς εἰς Θίσβην[231] ὁδοῦ, ἣν ἀπὸ τῆς χθὲς εἶχε γίνει γνωστόν, ὅτι ὁ ἁμαξηλάτης ἠγνόει καὶ οὐδὲ ἠδύνατο ἄνευ ὁδηγοῦ νὰ βαδίσῃ, διότι ὁδὸς ἁμαξιτή, ὡς ἐλέγετο, μεταξὺ Θηβῶν καὶ Δομβραίνης τεχνητὴ δὲν ὑπάρχει, δυναμένη καὶ τυφλὸν νὰ ὁδηγήσῃ. Ἀφ' ἑσπέρας δὲ εἴχομεν παρακαλέσει τὸν ἔπαρχον καὶ τὸν Κιούσην περὶ ὁδηγοῦ. Νῦν δὲ ἠκούσαμεν, ὅτι ὁ Κιούσης ἀνεχώρησεν εἰς Θίσβην μετὰ τοῦ μηχανικοῦ, ἵνα παραδώσῃ μέρος τῆς ὁδοῦ, ὅπερ εἶχεν ἕτοιμον, ἦν δ' αὐτὸ κατὰ τὸν Καραντᾶν. Εὑρέθη τέλος ἐκ τοῦ προχείρου νέος ἐκ Θηβῶν Ἀλέκος ὀνομαζόμενος, ὅστις ἐπηγγέλθη, ὅτι γνωρίζει τὴν ὁδόν, δι' ἧς δύναται νὰ ὁδηγηθῇ ἡ ἅμαξα, ἀνέβη οὗτος εἰς τὴν ἅμαξαν καὶ ἐκινήσαμεν περὶ τὰς 9 1/4.

Μόλις ἐξήλθομεν τῶν Θηβῶν καὶ ἐπεράσαμεν τὸ Τάχι καὶ προέβημεν ὀλίγον περαιτέρω ἡ ἅμαξα ὁδηγουμένη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου ἐν στενοπόρῳ τινι τῆς ὁδοῦ παρ' ὀλίγον νὰ ἀνατραπῇ, ἐπρολάβαμεν καὶ ἐξήλθομεν ἐκ τῆς θυρίδος καὶ ἡ ἅμαξα ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἰσοῤῥοπίαν. Ὁ Φ. εὑρέθη τότε κατὰ τύχην ἐκτὸς τῆς ἁμάξης. Προέβημεν περαιτέρω καὶ πάλιν ὁ Ἰωάννης ὁδηγῶν τοὺς ἵππους κάτωθεν τῆς ἁμάξης κατὰ τὰ δεξιὰ διὰ τῶν χαλινῶν ἐν στενοπόρῳ τινι θέσει ἐξολισθήσας κατέπεσεν μεταξὺ τῶν τροχῶν καὶ ἐκινδύνευσε νὰ καταπλακωθῇ ὑπ' αὐτῶν. Ἀλλ' ἀνέστη ἀβλαβής.

Παρήλθομεν εὐτυχῶς τὸ Λοτοφὶ καὶ προβάντες περαιτέρω κατὰ τὴν τοῦ ὁδηγοῦ ὁδηγίαν παρεξετράπημεν τῆς ὁδοῦ ἵνα εὕρωμεν ἁρμοδιωτέραν διὰ τὴν ἅμαξαν, ὡς ἔλεγε. Ἀπαντήσαντες δὲ ὁδοιπόρον ἢ ἐργάτην καθ' ὁδὸν ἠκούσαμεν παρ' αὐτοῦ, ὅτι ὁδὸν βαδίζομεν ἀδιάβατον καὶ πρέπει νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς ἣν ἠκολουθοῦμεν, νὰ προσέξωμεν δὲ καθ' ὁδὸν εἰς ῥεῦμα τι ἔμπροσθεν κείμενον. Στρέψαντες ἐπανήλθομεν εἰς τὴν ὁδὸν τὴν πρώτην καὶ μετ' ὀλίγον κατὰ τὰς 11 ὥρας ἐφθάσαμεν εἰς ῥεῦμα ἔχον μικρὰν γέφυραν τουρκικήν, οὐχὶ σώαν ἐντελῶς, ἀλλ' οὐδόλως χρησιμεύουσαν δι' ἅμαξαν. Ὡδηγήθη ἡ ἅμαξα κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς γεφύρας, ἔνθα ἔκειντο λίθοι τινὲς ἐν τῷ ῥεύματι, πρὶν ἐξετασθῇ τὸ ἔδαφος καὶ ὁ πρῶτος κατὰ δεξιὰ ἵππος ἐβυθίσθη εἰς τὸ ἔδαφος μέχρι τῆς μέσης κατέπεσεν· τὰ πάντα ἐγένοντο ἐν ἀταξίᾳ. Τῆς ἁμάξης οἱ δεξιοὶ τροχοὶ ἐβυθίσθησαν ὡσαύτως καὶ μετὰ κόπου πολλοῦ μόλις ἐπρόφθασαν οἱ τρεῖς, ἁμαξηλάτης, σεΐζης καὶ ὁδηγὸς νὰ λύσωσι τοὺς ἵππους καὶ νὰ προλάβωσι τὴν διάῤῥηξιν τῶν ἱμάντων πρὶν θραύσωσι μέρος τῆς ἁμάξης.

Ἔμενον οὕτω οἱ μὲν ἵπποι ἀπολελυμένοι τῆς ἁμάξης, ἡ δὲ ἅμαξα βυθισμένη εἰς τὸ ῥεῦμα καὶ τῷ παρ' αὐτῷ τελματῶδες ἔδαφος, ὁ δὲ ἁμα-

ξηλάτης καταρώμενος τὴν ὥραν καὶ τὴν στιγμὴν καθ' ἣν ἀνέλαβε τοιοῦτον ταξείδιον καὶ ὑβρίζων καὶ ἐπιπλήττων ὁτὲ τὸν ἕνα καὶ ὁτὲ τὸν ἄλλον, οὔτε ἡμῶν αὐτῶν φειδόμενος. Ἡμεῖς εἴχομεν κατέλθει τῆς ἁμάξης ὅτε ἐπρόκειτο νὰ διέλθῃ τὸ ρεῦμα καὶ ὁ μὲν Φ. καὶ Κ. προέβαινον περαιτέρω πεζῇ προσμένοντες νὰ διέλθῃ ἡ ἅμαξα καὶ νὰ ἀναβῶσι πάλιν εἰς αὐτήν, ἐγὼ δὲ ἀκολουθῶν τὴν ἅμαξαν εἶδα τὰ πάντα, ἐνεθάῤῥυνον τὸν ἁμαξηλάτην καὶ ἐβοήθησα ὅσον ἠδυνάμην εἰς τὸ νὰ προληφθῇ πᾶσα διάῤῥηξις τῶν ἱμάντων καὶ τῶν τῆς ἁμάξης μερῶν, κατεπράϋνα τὸν ἁμαξηλάτην, λέγων, ὅτι νῦν περὶ οὐδενὸς πρόκειται, εἰ μὴ εἰς τὸ νὰ σώσῃ τὴν ἅμαξάν του. Τὴν στιγμὴν ταύτην ἐπανῆλθε καὶ ὁ Κ. καὶ κατόπιν καὶ ὁ Φ. Ἀπέστειλα τὸν ὁδηγόν, ἵνα προσκαλέσῃ εἰς βοήθειαν ἀνθρώπους γεωργοῦντας ἐκεῖ οὐχὶ μακρὰν ἐκ τοῦ χωρίου[232] ... καὶ παραπορευόμενος τὸ ῥεῦμα πρὸς τὰ ἄνω ἴσως εὕρω διάβασιν εὐχερεστέραν, ἐνθυμηθεὶς τὰ ἄλλοτε ἡμῖν συμβάντα ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Μεσολογγίου, εὗρον μέρος τι ἐστρωμένον μὲ καλάμια ἀραβοσίτου καὶ ἄλλα πολλὰ κείμενα πλησίον διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν, ἔλαβον δέμα καὶ μετεκόμισα, ἵνα στρωθῶσιν εἰς τὸ λασπῶδες μέρος καὶ παρήγγειλα νὰ φέρωσι ἐκεῖθεν καὶ ἄλλα. Ἔφθασαν ἐν τούτοις καὶ οἱ χωρικοί, ἐβοήθησαν νὰ ἀποσυρθῇ ἡ ἅμαξα κενωθεῖσα πάντων καὶ ἀγαγόντες αὐτὴν εἰς τροχιὰν πλησιέστατα τῆς γεφύρας ἔσυραν πάντες ὁμοῦ καὶ μετεκόμισαν αὐτὴν πέραν τοῦ ῥεύματος. Δὲν ἐνθυμοῦμαι, ἂν μετεχειρίσθησαν εἰς τοῦτο καὶ τοὺς ἵππους. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἐσώθημεν τοῦ κόπου καὶ τοῦ κινδύνου. Ἡ ἅμαξα ἦν ἤδη ἐζευγμένη πέραν τοῦ ῥεύματος καὶ τῆς κακῆς ταύτης γεφύρας.

Προέβημεν περαιτέρω ἀνέβημεν εἰς τὴν ἅμαξαν βεβαιωθέντες ὑπὸ τῶν χωρικῶν, ὅτι οὐδεὶς κίνδυνος ὑπάρχει περαιτέρω. Ἠκολουθήσαμεν τὴν ὁδόν [διαγεγραμμένα: εἴδομεν τὸ μνημεῖον τοῦ Ἀλεξίωνος εἶτα τὸ μνημεῖον τῆς τῶν Λεύκτρων μάχης] καὶ ἐφθάσαμεν κατὰ τὰς 12 εἰς τὴν πηγὴν Ἀρκοπόδι, ἔνθα πολλαὶ γυναῖκες ἔπλυναν ἐκεῖ ἀπὸ τὰ Παραπούγγια.

Ἐνταῦθα ἀνεπαύθημεν ὀλίγον, ἐκριθαρίσθησαν οἱ ἵπποι καὶ ἐποτίσθησαν ἀπὸ τὴν πηγὴν Ἀρκοπόδι, ἐγευματίσαμεν καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ ἁμάξῃ, ἐπίομεν ἐκ τῆς τσότρας ἣν ἐγεμίσαμεν ὕδωρ καὶ ἐξεκινήσαμεν κατὰ τὰς 2 μ.μ. σπεύδοντες νὰ φθάσωμεν τὸν Καρατᾶν, ὅστις ἀείποτε ἀφίστατο ἀφ' ἡμῶν 2 1/2 ὥρας, ὁπότε καὶ ἂν ἠρωτῶμεν τὸν ὁδηγόν. Παρήλθομεν τὸ μνημεῖον[233] τῆς ἐν Λεύκτροις μάχης, ἔνθα ἐπανήλθομεν καὶ εἴδομεν αὐτό, ἐφθάσαμεν τὸν μύλον τοῦ Ἀλῆ Ἀγᾶ ὀνομαζόμενον ἐν τῷ γαλλικῷ πίνακι καὶ διήλθομεν τὴν κοιλάδα τῶν ὑδάτων, τὰ ὁποῖα ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος καὶ τῶν Θεσπιῶν κατέρχονται εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θίσβης, εὕρομεν ἐκεῖ κατεσκευασμένην ἁμαξιτὴν ὁδὸν καὶ γέφυραν νέαν ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ καὶ περαιτέρω αὐτῆς ὁδὸν πάλιν ἁμαξιτήν, ἐφ' ἧς ἐφθάσαμεν τέλος εἰς τὸ χωρίον Καρατᾶν.

Εἰς τὸ χωρίον Καρατᾶν ἐπιθυμοῦμεν νὰ φθάσωμεν, νομίζοντες, ὅτι ἐκεῖθεν τουλάχιστον μέχρι Δομβραίνης ἠθέλομεν ἔχει ὁδὸν ἁμαξιτήν. Ἀλλ' ἠπατήθημεν· εἰς τὸ χωρίον κατέληγεν ἡ τεχνητὴ ὁδὸς καὶ καλῶς κατεσκευασμένη, ἐκεῖθεν ἔβαινεν πάλιν ὁδὸς φυσικὴ καὶ ἀνώμαλος. Μετὰ δυσκολίας διήλθομεν καὶ αὐτήν, παρήλθομεν τὸ χωρίον Ξηρονομίαν, ἀφήσαντες αὐτὸ κατ' ἀριστεράν, ἐπέσαμεν εἰς τὰς πεδιάδας τὰς Θισβικὰς καὶ ἐφθάσαμεν τέλος ποῦ μὲν εὐχερῶς βαίνοντες ποῦ δὲ δυσχερῶς εἰς δρόμον πάλιν ἁμαξιτὴν τεχνητήν, εὐθὺς κατόπιν εἰς τὴν Δομβρέναν περὶ τὰς 6 ὥρας τὸ ἑσπέρας, ἔνθα μᾶς ἐπρόσμενεν ὁ δήμαρχος Θίσβης κύριος Κομίνης εἰδοποιηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου διὰ τοῦ Κιούση, ὅστις ἔμενε καὶ αὐτὸς νῦν ἐν Δομβραίνῃ καὶ ἡμεῖς μὲν κατελύσαμεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ δημάρχου, ἡ δὲ ἅμαξα ἡμῶν ἐν τῷ μετοχίῳ τῆς Μακαριωτίσσης, ἔνθα διατρίβει καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηρίου, ὡς εἶπεν ἡμῖν ὁ δήμαρχος. Ἐδειπνήσαμεν ἐν αὐτῇ καλῶς καὶ ἀνεπαύθημεν πάνυ καλῶς. Ἐν αὐτῇ ἦλθεν πρὸς ἐπίσκεψίν μας καὶ ὁ ἰατρὸς Τῖτος Παππαδόπουλος καὶ ὁ Κιούσης. Ἀλλ' ἐγὼ ἐν τῷ μεταξὺ μετὰ τὴν ἀπὸ Ἀρκοποδίου ἀναχώρησίν μας κατελήφθην ὑπὸ τῆς συνήθους μοι διαῤῥοίας, ὥστε καὶ ἐκ τῆς κλίνης περὶ τὰς 2 1/2 μετὰ τὸ μεσονύκτιον ἠναγκάσθην νὰ ἐξέλθω.

Τῇ 4 Νοεμβρίου. Τὴν 10 ὥραν π.μ., ἀφοῦ ἐπίομεν τὸν καφφὲν παρὰ τῷ δημάρχῳ, ἐμὲ δὲ ἐπεσκέφθη ὁ ἰατρὸς Τῖτος καὶ ἀπέστειλε πα-

ρασκευάσας σκονάκια διὰ τὴν ἀναχαίτησιν τῆς διαῤῥοίας, ὧν ἔλαβα τρεῖς ἐν διαστήματι 2 ὡρῶν, κατήλθομεν ἐφ' ἁμάξης ἐλθούσης ὡς παρηγγέλθη ἀφ' ἑσπέρας, εἰς τὸ χῶμα, ἵνα ἐξετάσωμεν τὴν καταστροφήν, ἣν ἐπροξένησεν ὁ Κιούσης ὁ κατασκευάσας ἐνταῦθα τὴν γέφυραν τῆς ὁδοῦ τῆς ἁμαξιτοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ Δομβραίνης εἰς τὸν λιμένα Ἁγίου Ἰωάννου.

Ἡ ἁμαξιτὴ ὁδὸς αὕτη ἄρχεται ἀπὸ τοῦ λιμένος Ἁγ. Ἰωάννου ἀναβαίνει διὰ τοῦ χώματος εἰς Δομβραίναν, ἀπὸ αὐτῆς θέλει φθάνει εἰς Καρατᾶν, ἔνθα κατεσκευάσθη νῦν μέρος μετὰ καλῆς γεφύρας. Ἀπὸ αὐτοῦ θέλει ἀναβαίνει εἰς Ἐρημόκαστρον, πρωτεύουσαν τοῦ δήμου Θίσβης, καὶ ἀπὸ Ἐρημοκάστρου θέλει φθάνει εἰς Θήβας. Κύριος δὲ οἶδε πότε θέλει τελειώσει. Ἕως τότε δὲ θέλει εἶναι ἐν χρήσει καὶ διὰ τὰς ἁμάξας ἀπὸ Θηβῶν εἰς Δομβραίναν ἡ νῦν ὑπάρχουσα φυσικὴ ἡ χρησιμεύουσα διὰ τὰ κάῤῥα καὶ τοὺς ἱππεῖς καὶ πεζούς. Ἐπικίνδυνος δὲ καὶ ὀχληρὰ τὸν χειμῶνα καὶ διὰ τὰ κάῤῥα καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὰς τετρατρόχους ἁμάξας.

Τὸ ἀρχαῖον χῶμα κατὰ τὸ πρὸς τὴν Δομβραίναν μέρος κατεχώσθη εἰς μέρος μέχρι τῆς γεφύρας. Παράκεινται δὲ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ τὴν δεξιὰν τῷ καταβαίνοντι πολλοὶ ἀρχαῖοι λίθοι τεθραυσμένοι καὶ σῶοι, ἔστιν ὅπου δὲ καὶ τὰ θεμέλια τοῦ χώματος φαίνονται καὶ μέρος τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ τῆς ἀριστερᾶς, ἀφ' ἧς πρέπει διὰ σκαφῆς νὰ ἐξετασθῇ καὶ εὑρεθῇ ἡ ἄλλη αὐτοῦ πλευρὰ κατὰ δεξιὰν τῆς ὁδοῦ.

Ἐν τοῖς θεμελίοις τῆς γεφύρας, ἥτις πάνυ καλῶς εἶναι κατεσκευασμένη, ὑπάρχουσι λίθοι ἀρχαῖοι πελεκημένοι ἐκ νεωτέρας χειρός. Πέραν τῆς γεφύρας ἡ ὁδὸς ἤχθη κατὰ μέγα μῆκος ἐπὶ τοῦ χώματος εἶτα στρέφεται πρὸς δυσμὰς καὶ ἄγει εἴς τινα χαράδραν καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὸν λιμένα, πέραν δὲ τῆς στροφῆς τοῦ δρόμου διετηρήθη μεγάλη ἔκτασις τοῦ χώματος ἴσως μέχρι τοῦ ἄκρου αὐτοῦ, καὶ δεικνύει τὸ πλάτος αὐτοῦ εἰς τὴν κατασκευήν του. Ὁ Κ. καὶ Φ. κατῆλθον τῆς ἁμάξης καὶ εἶδον ἐκ τοῦ πλησίον τοὺς λίθους καὶ τὴν γέφυραν. Ἐγὼ ἕνεκα τοῦ σφοδροῦ ἀνέμου τοὺς μὲν λίθους εἶδον ἐκ τῆς ἁμάξης καὶ τὴν διατηρουμένην ἔκτασιν τοῦ χώματος τὴν πέραν τῆς στροφῆς τῆς ὁδοῦ, κατέβην δὲ ἐκ τῆς ἁμάξης καὶ παρετήρησα τὰ τῆς γεφύρας θεμέλια εἴτε τοὺς πρώτους δόμους τοὺς ἄνωθεν τῶν θεμελίων τοὺς ὄντας ἀρχαίους μετεσκευασμένους καὶ ἔχοντας ἐρυθρόφαιον χρῶμα. Νῦν ὑπὸ τὴν γέφυραν οὐδὲ ῥανὶς ὕδατος ὑπῆρχεν οἱ δὲ πόδες αὐτῆς εἶναι ἄχρηστοι.

Ἐὰν ἡ τοῦ Λὴκ γνώμη[234] ἡ περὶ τοῦ χώματος ὅτι ἦτο οὐχὶ πρὸς διανομὴν τῶν ὑδάτων ἐν τῇ πεδιάδι, ἀλλ' ὁδὸς λιθόστρωτος διὰ τοῦ τέλματος ἄγουσα ἀπὸ Θίσβης εἰς τὴν θάλασσαν, πρὸς ἣν φαίνεται ὅτι συμφωνοῦν καὶ οἱ ἐπιστήμονες Γάλλοι σημειώσαντες ἐν τῷ πίνακι τῆς Ἑλλάδος τῷ γεωγραφικῷ ἐνταῦθα chaussée. Τοῦ χώματος ἐγένετο χρῆσις ὑπὸ τῶν ἡμετέρων μηχανικῶν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν μεταῤῥυθμίσαντες αὐτὸ κατὰ τὸ εἰκός. Νομίζομεν μάλιστα ὅτι καὶ οἱ ἡμέτεροι μηχανικοὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸν Γαλλικὸν πίνακα, οὐδὲν ἄλλο ἠδύναντο νὰ φρονοῦσιν περὶ τοῦ χώματος, εἰμή, ὅτι εἶναι λείψανα παλαιᾶς ὁδοῦ. ἅτινα δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀφήσωσιν ἄχρηστα. Ἴσως δὲ τὸ χῶμα τοῦτο τοῦ Παυσανίου ἐξεπλήρου καὶ τοὺς δύο σκοπούς, καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς εἰς θάλασσαν ἀγούσης καὶ τοῦ προχώματος τοῦ διανέμοντος τὰ ὕδατα εἰς τὰ δύο μέρη τῆς πεδιάδος. Ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο καὶ νῦν δύναται νὰ συμβαίνῃ διὰ τῆς ἁψίδος τῆς γεφύρας.

Ἀπήλθομεν ἀπὸ τῆς γεφύρας ὁ Φ. καὶ Κ. πεζῇ εἰς τοὺς κατὰ τὸ χωρίον Κακόσι ὑπάρχοντας ἐν τοῖς βράχοις ἐσκαμμένους τάφους, ἔχοντας τὸ στόμιον καθέτως καὶ φαινομένους ὡς φωλεὰς ὀρνίθων κατὰ σειρὰν κειμένους. Καὶ αὐτοὶ μὲν ἰδόντες αὐτοὺς ἐκ τοῦ πλησίον μετέβησαν πεζοὶ εἰς Δομβρέναν, ἐγὼ δὲ ἰδὼν αὐτοὺς μακρόθεν ἐκ τῆς ἁμάξης, ἐπέστρεψα εἰς Δομβραίναν ἐπ' αὐτῆς τὴν μεσημβρίαν, ἔνθα ὁ δήμαρχος παρέθηκε ἡμῖν γεῦμα οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, μεθ' ὃ ὁ μὲν Κ. ἐκοιμήθη, ὁ δὲ Φ. καὶ ἐγὼ μετέβημεν εἰς περίπατον μετὰ τοῦ ἰατροῦ Τίτου καὶ τοῦ φύλακος εἰς τὸ χ. Κακόσι· εἴδομεν τὴν ἐκκλ. τοῦ Ἁ. Χαραλάμπους, ἐπιγραφάς τινας ἐν τῷ χωρίῳ, τὴν ἀκρόπολιν τὴν πλήρη καὶ ἀρχαίων πύργων καὶ θεμελίων οἰκοδομήματος ἀρχαίου ἴσως ναοῦ τινος παρὰ τὸ Β. ἀνατολ. μέρος αὐτῆς κείμενα, ἐν κτήματι τοῦ Κιούση, τελευταῖον ἀνακαλυφθέντα. Ἐπανήλθομεν δὲ τὴν ἑσπέραν

ἐν σφοδρῷ ἀνέμῳ εἰς τὴν Δομβραίναν.

Τῇ 5 Νοεμβρίου Σάββατον. Ἀφοῦ τὴν ἑσπέραν τῆς 4 παρετέθη ἡμῖν δεῖπνον ἔχον ἐψημένον χοιρίδιον (λακταῖτον) καὶ ἔφαγον καλῶς καὶ ἔπιον ὁ Κ. καὶ ὁ Φ. μάλιστα, ἐγὼ δὲ ἕνεκα τῆς διαῤῥοίας περιωρίσθην εἰς ὀρύζιον νερόβραστον καὶ χρῆσιν τῶν λοιπῶν 3 δόσεων καὶ ἐκοιμήθην οὐχὶ ἀνησύχως μετὰ δύο κενώσεις ἐκτὸς τῆς πρωϊνῆς, τὴν πρωΐαν τῆς 5 παρεσκευάσθημεν εἰς ἀναχώρησιν εἰ καὶ ὁ καιρὸς ἐφαίνετο ὁμιχλώδης καὶ βροχερὸς καὶ δῆλον ἦν, ὅτι τὴν νύκτα καὶ ἔβρεξεν εἰς Δομβραίναν, ἐξ οὗ εἰκάζετο, ὅτι καὶ ἐν τῇ τῶν Θηβῶν πεδιάδι εἶχε βρέξει, ἀλλ' οὐχ' ἧττον ἐφαίνετο προτιμότερον νὰ ἀπέλθωμεν τῆς Δομβραίνης. Ἐγὼ παρεκάλεσα τὸν ἰατρὸν νά μοι παρασκευάσῃ 6 νέας δόσεις φαρμάκου, ἔλαβα δὲ μετ' ἐμαυτοῦ καὶ ὄρυζαν 100 δραμίων, ὑποπτευόμενος, μὴ ἀναγκασθῶμεν νὰ μείνωμεν καθ' ὁδὸν ἐν χωρίῳ τινι εἴτε ἐκ τῆς βροχῆς εἴτε ἔκ τινος ἄλλου περιστατικοῦ ἀπροσδοκήτου.

Εἰς τὰς 8 ἀνέβημεν εἰς τὴν ἅμαξαν καὶ ἐκινήσαμεν. Οὐχὶ δυσκόλως παρήλθομεν τὰ χ. Ξηρονομὴν καὶ Καρατᾶ, καὶ τὴν γέφυραν καὶ ἐξήλθομεν εἰς τὴν Βοιωτικὴν πεδιάδα, παρήλθομεν τὸν μύλον, τὸ λευκτρικὸν μνημεῖον καὶ ἐφθάσαμεν εἰς τὸ ὕδωρ Ἀρκοπόδι, ἔνθα ἔφαγον μὲν ὁ Φ. καὶ Κ., ἔπιον ὕδωρ διὰ τῆς πλόσκας ἐκ τῆς πηγῆς Ἀρκοποδίου, ἔνθα οὐδεὶς σήμερον οὔτε γυνὴ οὔτε ἀνὴρ ὑπῆρχε ἕνεκα τῆς ὁμίχλης καὶ τῆς λεπτῆς βροχῆς, οἱ ἵπποι ἐξεκουράσθησαν ἀρκετά, ἀλλὰ χωρὶς νὰ φάγωσι καὶ νὰ πίωσι, ἐκινήσαμεν ἐκεῖθεν ἐφθάσαμεν εἰς τὴν γέφυραν, ἔνθα τὴν προτεραίαν εἴχομεν πάθει τὸ τῆς ἁμάξης καὶ τῶν ἵππων τὸ συμβεβηκός, διήλθομεν τὸ ῥεῦμα μετ' εὐκολίας καὶ ἀσφαλῶς προπαρασκευάσαντες τὸν πόρον.

Διελθόντες τὸ ἐπικίνδυνον μέρος τῆς ὁδοῦ ἐβαίνομεν εὔθυμοι καὶ περιχαρεῖς εἰ καὶ βραδέως ἕνεκα τῆς μεγάλης λάσπης, ἐν ᾗ ἐχώνοντο οἱ τροχοὶ καὶ τῆς ὁμίχλης καὶ ἐνομίζομεν ὅτι ἐντὸς τὸ πολὺ 2 ὡρῶν θέλομεν εἴμεθα ἐν Θήβαις, ἐνῷ δὲ βαίνοντες ἠλπίζομεν νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ χ. Λουτοφί, παρ' ᾧ εἴχομεν περάσει, κατὰ τὴν εἰς Δομβραίναν πορείαν, αἴφνης εὑρέθημεν ἐν ὁδῷ ἀγνώστῳ, κειμένῃ εἰς τὸ ἄνω μέρος πλευρᾶς ὀρέων, ἀφ' οὗ ἡ κοιλὰς ἀπεῖχε κρημνωδῶς οὐχὶ μικρόν, αἰσθανόμεθα τὴν ἅμαξαν προσκρούσασαν καὶ μὴ δυναμένην νὰ προβῇ περαιτέρω καὶ κινδυνεύουσαν νὰ ἀνατραπῇ πρὸς τὸ βάραθρον, ὁ ὁδηγὸς ὡμολόγησεν τὴν ἀπάτην του, ἣν ἀπέδωσεν εἰς τὴν ὁμίχλην. Ἐξεζεύθησαν οἱ ἵπποι ἀλλ' ἡ ἅμαξα ἄνευ βοηθείας αὐτῶν δὲν ἠδύνατο νὰ συρθῇ εἰς τὰ ὀπίσω καὶ νὰ στραφῇ ἵνα ἀποφύγωμεν τὴν ἐπικίνδυνον ταύτην καὶ ἄγνωστον ὁδὸν ἥτις μᾶς ἔφερεν ἄνωθεν τοῦ κρημνοῦ. Κατὰ τύχην ἐμφανίζονται 2 χωρικοὶ ἔφιπποι ἐκ τοῦ ἀντιθέτου μέρους τῆς ὁδοῦ, οὓς παρεκαλέσαμεν νὰ βοηθήσωσιν, ὅπως ἀνασυρθῇ καὶ στραφῇ ἡ ἅμαξα. Ἀλλ' αὐτοὶ προφασισθέντες ὅτι δὲν ἔχουσι καιρὸν παρῆλθον ἐν ἀταραξίᾳ ἀδιαφοροῦντες εἰς τὰς παρακλήσεις ἡμῶν τοσούτῳ μᾶλλον, διότι ὁ ἡμέτερος ἁμαξηλάτης ἰδὼν αὐτοὺς ἀκάμπτους εἰς τὰς προσκλήσεις του ἐξύβρισεν αὐτοὺς ἀπερισκέπτως. Ἐμείναμεν λοιπὸν ἐν τῇ ἐρημίᾳ ταύτῃ ἐντὸς τῆς ἁμάξης ἐντὸς ὁμίχλης καὶ βροχῆς. Ὁ Φ. εἶχε προχωρήσει ἀρκετὰ μακρὰν μὴ φροντίζων τί ἠδύνατο νὰ συμβῇ περὶ τὴν ἅμαξαν. Ὁ Κ. ἐπανῆλθεν ἵνα συμβοηθήσῃ καὶ ὁδηγήσῃ τοὺς τῆς ἁμάξης ἀνθρώπους. Ἐγὼ ἔμεινα παρ' αὐτὴν ἐνδελεχῶς. Τελευταῖον μετὰ πολλὰς δοκιμὰς καὶ παντοίας κατωρθώθη νὰ ἀνασηκώσωμεν τοὺς ἀριστεροὺς τροχοὺς οἵτινες εἶχον βυθισθῇ εἰς τὴν γῆν καὶ πρὸ πάντων ὁ πρόσθιος, νὰ στρέψωμεν ὀλίγον τὴν ἅμαξαν. Ἐζεύξαμεν τοὺς ἵππους καὶ κατωρθώθη μετὰ πολλοῦ ἀγῶνος τῶν ἵππων νὰ στραφῇ ἡ ἅμαξα ἐν τῇ ὁδῷ καὶ νὰ ἀναβιβασθῇ εἰς τὸ ὀροπέδιον μόνη. Πάντες δὲ ἡμεῖς ἐτρέχομεν κατόπιν πεζοὶ ἐντὸς τῶν ὑδάτων καὶ τῆς λάσπης τῆς ὀλισθηρᾶς ζητοῦντες τὰ χόρτα καὶ τὰς στιβιὰς ἵνα πατῶμεν δι' ἀσφάλειαν. Ἀναβάντες δὲ εἰς τὴν ὁριζόντιον ἐπιφάνειαν ἐπέβημεν τῆς ἁμάξης καὶ ἐβαδίζομεν εἰς τὰ ὀπίσω, ἵνα ἀναζητήσωμεν τὸ μέρος, ὅθεν ἀπεπλανήθημεν. Ποιμὴν δὲ μετὰ λύχνου εὑρεθεὶς ἐκεῖ ὡδήγησεν ἡμᾶς εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸ ποίμνιόν του, ἡμεῖς δὲ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ταύτης βαίνοντες ἐφθάσαμεν ταχέως εἰς τὸ χωρίον Λοτοφί, ἔπιον ἐκεῖ τινες ὕδωρ ἐν οἷς ὁ Φ. ἐξ ἀσκοῦ μετὰ πολλῆς ὀρέξεως καὶ ἐκεῖθεν ὁρμήσαντες ἐφθάσαμεν ἐντὸς μιᾶς ὥρας περὶ τὰς 5 1/2 εἰς Θήβας, ἔνθα

μᾶς ὑπεδέχθη πάλιν ὁ κύριος Καλόπαις ἀπροσδοκήτως καὶ μᾶς ἐξένισε φιλανθρώπως, ὄντας εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν, πρὸ πάντων δὲ ἐγὼ ἤμην *ἄξιος* περιποιήσεως.

Τῇ 6 Νοεμβρίου Κυριακή. Οἱ ἵπποι ἐκ τοῦ κόπου τοῦ Σαββάτου δὲν ἦσαν εἰς κατάστασιν μετὰ τοσοῦτον ἀγῶνα νὰ βαδίσωσι τὴν Κυριακήν, ἵνα μεταφέρωσιν ἡμᾶς εἰς Ἀθήνας. Οὔτε οἱ τὴν ἅμαξαν διευθύνοντες, ὄντες κουρασμένοι καὶ βεβρεγμένοι ἐκ τῆς τοῦ Σαββάτου ὁδοιπορίας ὅτε ἠναγκάσθησαν πεζοὶ νὰ ὁδηγῶσι τὴν ἅμαξαν κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἐν τῷ θηβαϊκῷ πεδίῳ, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς δὲν εἴμεθα εἰς κατάστασιν νὰ ἀναχωρήσωμεν τὴν πρωῒαν τῆς Κυριακῆς ἐκ Θηβῶν. Τὰ ἐνδύματα ἡμῶν ἦσαν βεβρεγμένα. Ἐγὼ μάλιστα καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου μείνας νῆστις, ἵνα μὴ ἀναγκασθῶ νὰ ἐξέλθω τῆς ἁμάξης πρὸς κένωσιν, καὶ μὴ δυνάμενος νὰ μεταχειρισθῶ ἐνδύματα ὑγρὰ ἕνεκα τῆς διαῤῥοίας καὶ θέλων νὰ ἀναπαυθῶ πρὸς ἀναχαίτησιν αὐτῆς, ἔκρινα πάνυ καλὸν νὰ μείνωμεν τὴν Κυριακὴν ἐν Θήβαις καὶ ἐμείναμεν. Τὴν ἑσπέραν τοῦ Σαββάτου ἅμα ἐφθάσαμεν εἰς Θήβας εἶχα δύο κενώσεις. Ὁ κύριος Καλόπαις μὲ ἔδωσε βρακίον στεγνόν, ὁ κὺρ Κουμανούδης τσούρπια μάλλινα, ἅπερ εἶχε περιττά. Ἔφαγον μόνον ὀρύζιον νερόβραστον, ὅπερ ἐζήτησα παρὰ τοῦ Καλόπαιδος καὶ πρῶτον μὲν τοῦτο ἦλθε πολὺ βραδέως, εἶτα δὲ εἶχε πέπερι πολὺ καὶ κανέλλα καὶ ἁλάτι ὥστε μόλις γευθεὶς ἀπέσχον. Μοὶ ἑτοιμάσθη ἕτερον καὶ ἔφαγον ὀλίγον, μοὶ ἐπρομήθευσε κόνεις βισθουμίου, ἰδὼν ὅτι ἔχω διάῤῥοιαν καὶ μὴ γνωρίζων ὅτι ἔχω δόσεις παρὰ τοῦ Τίτου καὶ μίαν βισμουθίου καὶ τὴν νύκτα ἐκοιμήθην ἥσυχος ἄνευ κενώσεως. Τὴν πρωῒαν τῆς Κυριακῆς μετὰ τὸν καφφὲν πάλιν ἔφαγον ὀρύζιον νερόβραστον καὶ ἔμεινα ἐν τῇ οἰκίᾳ φροντίζων ὅπως στεγνώσῃ τὸ βρακίον μου καὶ τὰ ὑποδήματά μου. Ὁ κύριος Κορομάντζος ἀνήγγειλεν ὅτι μᾶς ἔχει γεῦμα, ὁ Φ. δὲν ἤθελε, ἐγὼ δὲν ἠδυνάμην.

Ὁ Φιντικλῆς ἐξελθὼν κατὰ τὰς 9 ἐγευμάτισεν ἐν τῷ ξενοδοχείῳ ὡς εἶπε, ὁ δὲ Κουμανούδης μετέβη εἰς τὴν οἰκίαν Κορομάντζου ὅπου ἐγευμάτισε, ἐγὼ δὲν ἠδυνάμην καὶ ἐζήτησα συγγνώμην καὶ ἀπένειμα τὴν εὐχαρίστησίν μου. Ὁ Φ. ἐπανελθὼν περὶ τὴν 1 μ.μ. ἔμεινε ἐν τῇ οἰκίᾳ, περὶ δὲ τὰς 4 ἐπανῆλθε καὶ ὁ Κ. ἀφοῦ μετὰ τὸ γεῦμα περιῆλθε, ὡς εἶπε, μέρη τινὰ τῆς πόλεως.

Τὸ ἑσπέρας ἰδόντες, ὅτι ἠδυνάμεθα τὴν ἐπαύριον νὰ ἀναχωρήσωμεν καὶ ἐτηλεγραφήθη ἤδη τὴν πρωῒαν νὰ μᾶς προσμένωσιν εἰς Ἀθήνας προσεκαλέσαμεν τὸν ἁμαξηλάτην, ἵνα ἑτοιμασθῇ. Αὐτὸς ἐπροφασίσθη ὅτι ἕνεκα τῶν ἵππων ἀπαυδησάντων ἐκ τῆς ἀπὸ Δομβραίνης εἰς Θήβας ἐπιπόνου ὁδοῦ, ἐδυστρόπησε. Τοῦ ἀντιπαρετηρήσαμεν, ὅτι ἀνάπαυσις δύο νυκτῶν καὶ μιᾶς ἡμέρας δὲν δύναται νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀναβολὴν καὶ ἡ δαπάνη τῆς ἡμέρας τῶν 28 δραχμῶν, τῆς ἡμέρας οὔσης τῆς ἕκτης, θέλει ἐπιβαρύνει αὐτόν, ἐπιθυμοῦντα νὰ μὴ βλάψῃ τοὺς ἵππους του, καθ' ὅσον δὲ ἀφορᾷ ἡμᾶς δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἐπιτρέψωμεν αὐτῷ τὴν τῶν ἵππων του περιποίησιν καὶ μένομεν χάριν αὐτοῦ εἰς Θήβας καὶ τὴν Δευτέραν. Ἐσκεπτόμεθα μετὰ τὸ δεῖπνον τὸ ἐν τῇ οἰκίᾳ οὗ καὶ ἐγὼ μετέσχον αἰσθανόμενος ἐμαυτὸν ἀρκετὰ καλῶς ἔχοντα, καὶ μὴ ἀπέχων τοῦ ὀρυζίου τοῦ νεροβράστου, ἐσκεπτόμεθα, λέγω εἰς τί δυνάμεθα νὰ κατατρίψωμεν τὸν χρόνον καὶ καλὸν ἐφαίνετο νὰ ἐπισκεφθῶμεν τὰ μέρη τῆς πόλεως καὶ νὰ ἀντιπαραβάλωμεν αὐτὰ πρὸς τὰ ὑπὸ Οὐλερίχου[235] σημειούμενα ἐν τῷ τοπογραφικῷ πίνακι τῶν Θηβῶν. Ἐνῷ δὲ τὴν πρωῒαν ἡτοιμάζετο νέον τηλεγράφημα εἰς Ἀθήνας διὰ τὴν ἀναβολὴν ταύτην, αἴφνης ἔρχεται περὶ τὰς 8 1/2 ὥρας ὁ ἁμαξηλάτης καὶ προτείνει ἡμῖν ὅτι εἶναι ἕτοιμος εἰς ἀναχώρησιν, ἀναχωρεῖ δὲ εἰς τὰς 9 1/2. Παρεσκευάσθημεν εἰς ἀναχώρησιν, εὐχαριστήσαμεν τὸν κύριον Καλόπαιδα διὰ τὴν φιλοξενίαν του καὶ ἀπεχαιρετήσαμεν αὐτὸν καὶ τὸν κύριον Κορομάντζον καὶ εἰς τὰς 9 1/2 ἐπιβάντες τῆς ἁμάξης ἀνεχωρήσαμεν ἐκ Θηβῶν, ἔχοντες ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ἡνιόχου καὶ νέον τινὰ συνοδοιπόρον, ὅστις ἐλέγετο ἀνεψιὸς αὐτοῦ, ἠδιαφορήσαμεν. Ἐντὸς βραχέος χρόνου ἤμεθα ἐν τῇ κορυφῇ τοῦ Κιθαιρῶνος ἔμπροσθεν τῆς Κιάφας, ἐν βραχεῖ ἔπειτα ἐν τῷ σταθμῷ τῆς Κάζης καὶ κατὰ τὴν 1 1/2 μετὰ μ. εἰς τὰ παλαιὰ Κούντουρα, ὅπου ἐφάγομεν καὶ ἐπίομεν ἐκ τοῦ οἴνου, ὃν ἔδωκεν ἡμῖν ὁ Καλόπαις ἐν τῇ πλόσκα τοῦ ἐξ Ἐλευσῖνος Λάσκα. Ἡ δὲ τροφὴ ἡμῶν φασούλια βραστά, λουκάνικα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τυρὸς Θηβαϊ-

κὸς καὶ ἄρτος τῶν Θηβῶν καὶ οἶνος. Τὸ γεῦμα ἠκολούθησεν πρόχειρος μουσικὴ διαφόρων μελωδιῶν παιζομένων ὑπὸ τοῦ Βούργαρου Ἰωάννου, ὡς δι᾽ αὐλοῦ. Εἰς τὰς 3 μ.μ. ὡς εἶχεν ἀποφασισθῆ, ἀνεχωρήσαμεν, ἀφοῦ οἱ ἵπποι ἔφαγον καὶ ἐποτίσθησαν καὶ ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ ἐφθάσαμεν εἰς τὴν Μάνδραν καὶ εἰς τὰς 5 1/2 εἴμεθα ἐν Ἐλευσῖνι. Κατήλθομεν αὐτοῦ, ἐδώσαμεν τὴν πλόσκαν εἰς τὸν Λάσκαν καὶ ἐγὼ ἔλαβον οἶνον παρ᾽ αὐτοῦ ἐν μαύρῃ μεγάλῃ φιάλῃ, νομίζων ὅτι εἶναι παλαιός. Εἴδομεν ἐκεῖ τὸν δήμαρχον καὶ τὸν πάρεδρον. Ἀνεχωρήσαμεν ἐξ Ἐλευσῖνος εἰς τὰς 6 παρὰ 1/4, εἰς τὰς 6 1/2 ἐφθάσαμεν εἰς Δαφνίον, ἔνθα ὁ Μπέσας ἀνήγγειλεν ὅτι μεταβὰς κατὰ τὴν παραγγελίαν μου εἰς τὸ πυριτιδοποιεῖον, ἔμαθεν ὅτι ὁ Λεωνίδας ἠσθένησεν. Μετὰ 5 περίπου λεπτά, ἀφοῦ ἐπίομεν ὕδωρ, ὁρμήσαντες ἐκεῖθεν ἐφθάσαμεν εἰς τὰς 7 εἰς Ἀθήνας εἰς τὴν οἰκίαν μας ἐμοῦ μὲν πάνυ καλῶς ἔχοντος, τοῦ δὲ Κ. παραπονουμένου ὡς καταληφθέντος ὑπὸ διαῤῥοίας, τοῦ δὲ Φ. σώου καὶ ἀβλαβοῦς. Ἡ ἅμαξα οὕτως ἄνευ οὐδεμιᾶς βλάβης ἢ κωλύματος διέτρεχεν ἓν μίλιον (1000 μέτρα) εἰς 5 λεπτά. Οἱ ἵπποι ἐφαίνοντο ζωηροὶ καὶ εὔθυμοι. Εἷς δὲ τῶν ἵππων ἐν τῷ σταθμῷ τῶν Παλαιῶν Κουντούρων δὲν ἤθελε νὰ φάγῃ. Ἐρωτηθεὶς δὲ ὑπ᾽ ἐμοῦ ὁ ἁμαξηλάτης, τίνος ἕνεκα ὁ ἵππος ἀπέχει τροφῆς ἀπεκρίθη ὅτι διψᾷ καὶ δὲν δύναται νῦν νὰ τὸν ποτίσῃ. Μετά τινα ὥραν ὁ ἵππος, ἐμοῦ συχνὰ ἐρωτῶντος περὶ τοῦ ἵππου, ἐποτίσθη καὶ ἤρχισε νὰ τρώγῃ ὡς οἱ ἄλλοι ἵπποι. Ὥστε ἐπείσθην ὅτι οὐχὶ κούρασις ἐκ τῆς προτέρας ὁδοιπορίας ἐπήνεγκεν τὴν κατάστασιν ταύτην τοῦ ἵππου ἀλλ᾽ ἡ ἐκ τοῦ ὕδατος ἀποχὴ ἕνεκα τοῦ δρόμου. Ἐπείσθην δὲ καὶ ὅτι οἱ λόγοι τοῦ ἁμαξηλάτου νὰ μείνωμεν ἐν Θήβαις καὶ τὴν Δευτέραν, ἵνα ἀναπαυθῶσιν οἱ ἵπποι, ἦσαν οὐχὶ ἀληθεῖς. Ἐπειδὴ δὲ οὔτε κέρδος ἠδύνατο νὰ ἔχῃ διαμένων ἐν Θήβαις μίαν ἔτι ἡμέραν καὶ μίαν νύκτα ἐκ τῶν 28 δραχμῶν διότι ταύτας καὶ ἐν Ἀθήναις ἠδύνατο νὰ κερδίσῃ καὶ ἔτι πλείονας ὢν τὴν Τρίτην ἐν Ἀθήναις, ἡμέραν τῶν Ταξιαρχῶν, καὶ ἐπειδὴ ἀναβαίνοντες εἰς τὴν ἅμαξαν εἶπε μοι, ὅτι ὁ σεΐζης του χθὲς ἦτον *τούγα* ὑπὸ τῆς μέθης, εὑρέθη δὲ καὶ αὐτὸς ἔπειτα ἔχων τὸ πρόσωπόν του καὶ τὴν ῥῖνα καταξεσχισμένην, εἰκάζω, ὅτι αἰτία δι᾽ ἣν δὲν ἤθελε νὰ ἀναχωρήσωμεν τὴν πρωΐαν τῆς Δευτέρας, ἦν ἡ μέθη τοῦ ἱπποκόμου, περὶ οὗ δὲν ἠδύνατο νὰ εἰκάσῃ ἂν τὴν πρωΐαν τῆς Δευτέρας θὰ ἦτο εἰς κατάστασιν νὰ συμβαδίζῃ μεθ᾽ ἡμῶν καὶ νὰ ὁδηγῇ τὴν ἅμαξαν. Ἐν τέλει σημειοῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι περιήλθομεν ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἄλλοτε εἰς δύο ἥμισυ μῆνας, ἀλλὰ τὴν ἄνοιξιν, τοιαῦτα συμβάντα οὐδαμοῦ συνέβησαν ἡμῖν, ὁποῖα εἰς τὸ σήμερον τοῦτο ταξείδιον ἀπὸ Ἀθηνῶν μέχρι Θίσβης.

Σημειώσεις

1. Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ ἐγγράφου εἰκονίζεται στὸ ἐξώφυλλο τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀ. Ἑτ. ποὺ συνέταξε ὁ ὑπογραφόμενος. Ἀνίδεος τοῦ κειμένου τοῦ βιβλίου ἀνώνυμος συντάκτης τῆς ἐφημερίδας «Τὰ Νέα» θεώρησε, μὲ δύο σημειώματά του (4 Αὐγ. καὶ 20 Αὐγ. 1987) τὴν εἰκόνα τοῦ ἐγγράφου τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ, γιὰ τὸ ἔμβλημα ποὺ ἔφερε, ὡς ἀπόπειρα ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα, καὶ ἐκείνων πού «κρύβονταν», ἐπαναφορᾶς στὸν θρόνο τῆς δυναστείας τῶν Βίτελσβαχ. Ἡ ἀπάντησή μου («Τὰ Νέα» 8 Αὐγ. 1987) δὲν φαίνεται ὅτι τὸν ἱκανοποίησε. Τὸ πράγμα στὴ φανερή του μορφὴ δὲν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σημασία. Βαθύτερα ἂν ἐξεταστεῖ, βλέπουμε μιὰν ὠχρὴ ἀπόπειρα ἐπανάληψης τῆς θλιβερῆς ἐπιχείρησης τοῦ λησμονημένου Π. Παπαναστασίου.

Τὸ σημαντικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰακ. Ρίζου, τὸ πρῶτο σχετικὸ μὲ τὴν Ἑταιρεία, βρέθηκε ὅταν ἤδη εἶχε περατωθεῖ ἡ ἐκτύπωση τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀκατάτακτα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τῆς Ὀθωνικῆς περιόδου, ἀπὸ τὴ διευθύντρια τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους κυρία Μαρία Χαιρέτη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης καὶ γιὰ τὴν ὅλη βοήθεια ποὺ μοῦ προσφέρει στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

2. Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀθηνῶν, ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1846, 4 κέ.

3. Σύνοψις 18 κέ.

4. Ὅ.π. 42.

5. Ὅ.π. 46.

6. Ἢ τῆς ἀρχαϊκῆς ἢ τῆς ἑλληνιστικῆς-ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

7. Σύνοψις 66.

8. Ὅ.π. 56.

9. Τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος.

10. Σύνοψις 84.

11. Ὅ.π. 96.

12. Σύνοψις 104. Βλ. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Κ. Π. Παπαρρηγόπουλος 70 κέ.

13. Σύνοψις 110.

14. Συλλογὴ Ἀρχαιολογικῶν νόμων, διαταγμάτων καὶ ἐγκυκλίων σ. 29. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία 21, 140.

15. Συλλογὴ 34.

16. Σύνοψις 154.

17. Ὅ.π. 158.

18. Ὅ.π. 178.

19. Ὅ.π. 182.

20. Ὅ.π. 182, 184.

21. Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος ἀρ. 17 (1836), Παράρτημα.

22. Σύνοψις 184.

23. Ὅ.π. 190, 210.

24. Ὅ.π. 214-215.

25. Ὅ.π. 220, 222.

26. Ὅ.π. 288.

27. Ὅ.π. 298.

28. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της (Ἀθῆναι 1987) 222 (στὸ ἑξῆς Ἱστορία Ἀ. Ἑτ.).

29. Πρακτικὰ τῆς ΙΒ΄ Γενικῆς Συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 24.

30. Ὅ.π. 24, 26.

31. Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ 1852, 644-664.

32. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 37-39, 220-229.

33. ΠΑΕ 1929, 32-33.

34. Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1858 μέχρι 24 Μαΐου 1859, 3.

35. Ὅ.π.

36. Ὅ.π. 5-6.

37. Ὅ.π. 22.

38. Γενικὴ Συνέλευσις τῶν μελῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας συγκροτηθεῖσα τῇ 5 Ἰουνίου 1860, 3-4.

39. Γενικὴ Συνέλευσις ... συγκροτηθεῖσα τῇ 2 Ἰουλίου 1861, 12.

40. Ὅ.π. 25.

41. Ὅ.π.

42. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 230-233.

43. Γενικὴ Συνέλευσις ... συγκροτηθεῖσα τῇ 2 Ἰουλίου 1861, 26-27.

44. Ὅ.π. 27.

45. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας συγκροτηθεῖσαι τῇ 17 Ἰουνίου καὶ τῇ 2 Ἰουλίου 1862, 4-5.

46. ΗΣΙΟΔΟΣ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι στ. 764-756: *φήμη δ᾽ οὔ τις πάμπαν ἀπόλλυται, ἥν τινα πολλοὶ λαοὶ φημίζωσι· θεὸς νύ τίς ἐστι καὶ αὐτή.*

47. ΑΕ 1862, τ. Α΄, 1.

48. Ὅ.π. 2.

49. Σύνοψις 121 κέ.

50. Τεῦχος 55, 1860, 2106.

51. Ὅ.π.

52. Ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζει ὁ δισέγγονος τοῦ Στέφανου Ἀ. Κουμανούδη, Στέφανος Ν. Κουμανούδης (1930-1987) στὸ μικρό του βιβλίο, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία, (τυπογραφεῖο Κείμενα, Ἀθήνα 1984). Τὰ ὅσα λέει ἀξίζουν εὐρύτερη διαπραγμάτευση καὶ συζήτηση, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τοῦ παρόντος· στὸ βιβλίο θίγεται κυρίως ἡ ὅλη ὑπόσταση τῆς σημερινῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τῆς ὁποίας ὁ ὑποφαινόμενος διατελεῖ στέλεχος τὶς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες. Ἴσως ἀλλοῦ μπορέσω νὰ παρουσιάσω τὴν ἰδεολογία τῆς δικῆς μου γενιᾶς, περισσότερο ἀδικημένης ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ Πιττάκη. Γιὰ τὸν Πιττάκη καὶ τὴν ἐποχή του ὁ Στέφανος ὁ νεώτερος λέει (σ. 15-116) πώς «Αὐτὴ ἡ «ἡρωικὴ ἐποχὴ τῆς ἀρχαιολογίας» ἦταν ὄντως ἐπική, εἶχε σπονδυλικὴ στήλη καὶ νεῦρα, εἶχε κάποιο «πιστεύω», εἶχε ἕνα

λόγο ὑπάρξεως: προσπαθοῦσε νὰ ξαναβρεῖ τὶς ρίζες, τὴν Ἑλληνικότητα τοῦ τόπου. Πίστευε πὼς ὁ Ἀριστοτέλης ἄξιζε περισσότερο ἀπὸ τὸ Montesquieu, ὅτι ἦταν προτιμότερο, ἀντὶ νὰ γλείφεις τοὺς ἀπόπατους τῆς Γαλλικῆς πρεσβείας, γιὰ νὰ πάρεις τὸ παράσημο τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς, νὰ διαβάζεις καμμιὰ σελίδα Θουκυδίδη, γιὰ νὰ ξεστραβωθεῖς. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Πιττάκης δημοσίευε «προῖκα καὶ ἀμισθεὶ» 4158 ἐπιγραφές· ποὺ ἡ «Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία» ἔκανε τὸν ἀπολογισμὸ τοῦ ἔργου της στὴν Ἀκρόπολη, γιατὶ εἶχε καὶ ἰδεολογία καὶ στόχους ἑλληνικοὺς κι οἱ ἀρχαιολόγοι εἶχαν κάτι νὰ ποῦν». Γιὰ τὸν Στέφανο Ν. Κουμανούδη βλ. Αὐγή, Πέμπτη 9.7.87, Ἀντὶ 351/17.7.87, Καθημερινή, Πέμπτη 23.7.87 (τοῦ Τάσου Λιγνάδη) καὶ Πέμπτη 5.11.87.

53. Αθηνα Καλογεροπουλου — Μαρια Προυνη Φιλιπ, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, εὑρετήριον σ. ρμς΄ καὶ ρξ΄.

54. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας συγκροτηθεῖσαι τῇ 10 καὶ τῇ 17 Νοεμβρίου 1863, 4.

55. Ὅ.π. 9-10.

56. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις ... τῇ 29 Μαΐου καὶ τῇ 12 Ἰουνίου 1866, 3-4.

57. Ὅ.π. 7.

58. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις ... τῇ 11 καὶ τῇ 25 Ἰουνίου 1867, 3.

59. Ὅ.π. 4-5.

60. Β. Χ. Πετρακος, Ἱστορία τῆς Ἀ. Ἑτ. 46.

61. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις ... συγκροτηθεῖσαι τῇ 16 καὶ τῇ 23 Ἰουνίου 1868, 3.

62. Ὅ.π. 4.

63. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις ... συγκροτηθεῖσαι τῇ 17 Ἰουνίου καὶ τῇ 2 Ἰουλίου 1862, 3.

64. ΠΑΕ 1870/71, 4-5.

65. Ὅ.π. 5-6.

66. Ὅ.π. 16.

67. Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι (1871) β΄.

68. Ὅ.π. β΄.

69. Ὅ.π. δ΄.

70. Ὅ.π. ε΄.

71. Ὅ.π. στ΄.

72. ΠΑΕ 1871/72, 3.

73. ΠΑΕ 1870/71, 17.

74. ΠΑΕ 1871/72, 14-15.

75. Ὅ.π. 13-15.

76. ΠΑΕ 1872/73, 3-4.

77. Ὅ.π. 4.

78. Ὅ.π. 7.

79. Ὅ.π. 7.

80. Ὅ.π. 9.

81. ΠΑΕ 1873/74, 5.

82. Ὅ.π. 17.

83. Ὅ.π. 25.

84. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀγγεῖο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 192 δημοσιευμένο πολλὲς φορές. Βλ. πρόχειρα Johannes Kirchner, Imagines Inscriptionum Atticarum σ. 9 ἀρ. 1 πίν. 1.

85. Τὸν ὅρο *γεωμετρικὸς* χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ Alexander Conze τὸ 1870.

86. ΠΑΕ 1873/74, 18-19.

87. Ὅ.π. 29-30.

88. Ὅ.π. 31.

89. Ἡ ἐπιστολὴ βρέθηκε σὲ ἀκατάτακτα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς Γενικῆς Ἐφορείας.

90. ΠΑΕ 1873/74, 35.

91. ΠΑΕ 1874/75, 29.

92. Θυμίζει τὴ φράση τοῦ Καποδίστρια, Ν. Δραγουμης, Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Α΄, 77 (Ἑρμῆς 1973). «Θέλετε Πανεπιστήμιον, ἀλλ᾽ ἔχετε ἀκροατήριον ἢ καὶ καθηγητάς;».

93. ΠΑΕ 1871/72, 9.

94. ΠΑΕ 1872/73, 17.

95. ΠΑΕ 1873/74, 10.

96. Γενικὴ Συνέλευσις τῶν μελῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας συγκροτηθεῖσα τῇ 2 Ἰουλίου 1861, 14.

97. Δύω Γενικαὶ Συνελεύσεις ... συγκροτηθεῖσαι τῇ 17 Ἰουνίου καὶ τῇ 2 Ἰουλίου 1862, 8.

98. ΑΕ 1863, τ. ΙΑ΄, 283.

99. ΠΑΕ 1877, 16.

100. ΠΑΕ 1878, 6.

101. ΠΑΕ 1874/75, 6.

102. Ὅ.π. 7.

103. Ὅ.π. 8.

104. Ὅ.π. 15.

105. Τοπωνύμιο μεσαιωνικὸ ποὺ σημαίνει τὴ θέση ἀπόθεσης τῆς στάχτης τῶν σαπωνοποιείων. Δύο ὑπῆρχαν στὸν Κεραμεικό, ἡ μικρὴ καὶ ἡ μεγάλη Στακτοθήκη, τρίτη στὴν ὁδὸ Σταδίου, ἀνατολικὰ τῆς παλιᾶς Βουλῆς. Ἡ ἐδῶ ἀναφερόμενη εἶναι ἡ μία τοῦ Κεραμεικοῦ.

106. Ὅ.π. 18.

107. Ὅ.π. 24.

108. Ἀθήναιον 4, 1875, 195-209.

109. Ὅ.π. 202-203.

110. Ἀθήναιον 6, 1877, 289.

111. Ὅ.π. 287-308.

112. Ὅ.π. 306.

113. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (= ΑΑΕ) 410/1876. Τὸ ἔγγραφο τοῦ ὑπουργείου ἔχει ἀριθμὸ 5207 τῆς 16 Ἰουλίου καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Γεώργιο Μίληση.

114. ΠΑΕ 1876, 14.

115. ΑΑΕ, ἀρχεῖο Σταματάκη.

116. ΠΑΕ 1876, 14.

117. Ὅ.π. 26-28.

118. Τὸ σημείωμα χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ φράση τοῦ ὑστερόγραφου «19 ἔτη ὁλόκληρα», δηλαδὴ 1858+19=1877, καὶ βρίσκεται τοποθετημένο, ἄγνωστο γιατί, ὡς μόνο ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας τοῦ κενοῦ ἔτους 1856.

119. Ἡ φράση εἶναι τοῦ PASCAL, Lettres écrites à un provincial, seizième lettre, τῆς 4 Δεκ. 1656 καὶ τὸ πρωτότυπο κείμενό της ἔχει ὡς ἑξῆς: Je n'ai fait celle-ci plus longue que parceque je n'ai pas eu le loisir de la faire plus courte.

120. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία (1982) 79-92.

121. Ἀρ. πρωτ. 4402/20 Ἰουν. 1877· ὑπογράφει ὁ ὑπουργὸς Θεόδ. Δηλιγιάννης, τῆς οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως Κων. Κανάρη, προχρονολογημένο, ὅπως φαίνεται, τὸ ἔγγραφο. Εὔχομαι ἡ δημοσίευση τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ νὰ μὴ δημιουργήσει στοὺς κύκλους τῶν ἐκθέσεων τὴν ἐπιθυμία ἐξαγωγῆς καὶ περιοδείας καὶ τῶν εὑρημάτων τοῦ Σλῆμαν. [Ἀλλιῶς ἀπὸ μένα σκέπτονταν οἱ ἁρμόδιοι τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Μετὰ τὴ σύνταξη τῆς *Ἰδεογραφίας* εἰδήσεις στὶς ἐφημερίδες ἀποκάλυπταν πὼς μέρος τῆς μυκηναϊκῆς συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου θὰ ταξίδευε στὸ Βερολίνο γιὰ νὰ ἐκτεθεῖ ἐκεῖ (Καθημερινή, Παρασκευὴ 26.2.88 καὶ Τρίτη 8.3.88). Δὲν εἶναι μακριά, φαίνεται, καὶ τὸ ταξίδι τοῦ Ποσειδώνα, τῶν ἐφήβων τῶν Ἀντικυθήρων καὶ τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν χαλκῶν τοῦ Πειραιῶς ποὺ θὰ δόξαζαν ξανά, μὲ ἄλλο τρόπο, καὶ τὸ πρῶτο λιμάνι τῆς χώρας μας].

122. ΑΑΕ 628/23 Ἰουν. 1877.

123. Ἀθήναιον 7, 1878, 280-281 (Παλιγγενεσία, 18 Ἀπριλίου 1878).

124. Ἀθήναιον 7, 1878, 374-376 (Ὥρα, 6 Ἰαν. 1879).

125. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 126· ΑΔ 17, 1961/62, Χρονικά, 106-107 πίν. 117 α-ε (BCH 84, 1960, 720· 85, 1961, 722).

126. Ἀθήναιον 7, 1878, 280-281 (Παλιγγενεσία, 18 Ἀπρ. 1878).

127. Ἀθήναιον 7, 1878, 381-382 (Ὥρα, 10 Ἰαν. 1879).

128. Ἀθήναιον 7, 1878, 488-489 (Παλιγγενεσία, 5 Ἀπρ. 1879). Τὸ θέμα πραγματεύεται ὁ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Κ. Παπαρρηγόπουλος 357.

129. ΕΥΘ. ΚΑΣΤΟΡΧΗΣ, Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τὸ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος, Ἀθήνησιν, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἑρμοῦ, 1879. Τὸ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα σ. στ΄.

130. ΠΑΕ 1879, 14-15.

131. Ὅ.π. 15.

132. Ὅ.π. 23.

133. Ὅ.π. 35.

134. ΠΑΕ 1880, 4.

135. Ὅ.π. 5.

136. Ὅ.π. 19-20.

137. Ὅ.π. 21.

138. ΠΑΕ 1881, 10-11.

139. Ὅ.π. 19-20.

140. ΠΑΕ 1882, 6-7.

141. Μὲ τὸ ΒΔ τῆς 26 Ὀκτ. 1910 (ΦΕΚ 332 τ. Α΄, 30 Ὀκτ. 1910) ὁρίστηκε ὅτι στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο κατατίθενται οἱ ἀρχαιότητες τῆς Ἀττικῆς «καὶ ἐκ τῶν κατὰ τὸ Κράτος ἀνευρισκομένων ἐκεῖναι περὶ ὧν τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἤθελε γνωματεύσῃ ὅτι δέον νὰ κατατεθῶσιν ἐν τῷ Μουσείῳ τούτῳ, εἴτε πρὸς πλήρωσιν κενῶν ἐν ταῖς συλλογαῖς αὐτοῦ εἴτε διὰ τὸ πολύτιμον ἢ τὴν ἐξαιρετικὴν τῶν ἀρχαίων σημασίαν».

142. ΠΑΕ 1882, 14-15.

143. Ὅ.π. 84.

144. Ὅ.π. 23.

145. Ὅ.π. 19.

146. Ὅ.π.

147. Ὅ.π. 25.

148. ΠΑΕ 1884, 6.

149. Ὅ.π.

150. Ὅ.π. 7-8.

151. ΣΟΦΟΚΛ., Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ στ. 5-6. Ὁ Κουμανούδης ἐδῶ γιὰ συντακτικοὺς λόγους τρέπει τὸ *ἐμοὶ* τοῦ στίχου 6 σὲ *αὐτῷ*.

152. ΠΑΕ 1884, 27-28.

153. ΠΑΕ 1885, 6-7.

154. Αἰών, 23 Μαρτ. 1885.

155. ΠΑΕ 1885, 15-16.

156. Ὁ ἄκρατος κλασικισμὸς τῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Κουμανούδη εἶχε ἀντιπάλους ποὺ δὲν ἴσχυσαν. Ἤδη τὸ 1851 ὁ Γ. Γ. Π(αναδόπουλος), Περὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ Θρασυλλείου Μνημείου σ. 14, καταφέρεται μὲ σφοδρότητα κατὰ τῶν καταστροφέων τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων καὶ προτείνει ἀκραῖες λύσεις στὶς ὁποῖες καὶ μεῖς σήμερα καταλήγουμε, βλέποντας τὴν ἀδυναμία μας νὰ προστατεύσουμε καὶ νὰ συντηρήσουμε ὅσα βρίσκονται στὶς καθημερινὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ὑπηρεσίας:

«Τίς τέλος δύναται ν' ἀνεχθῇ τὴν μοχθηρίαν τῶν καταστροφέων πάντων ἐν γένει τῶν ἐν Ἀθήναις βυζαντινῶν μνημείων; συναισθάνονται ἆρά γε αἱ λεγόμεναι ἀρχαιολογικαὶ ἀρχαί, ὁποίαν ζημίαν ἡ ἀπώλεια αὕτη ἐπάγεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραφικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ὁποῖον ψόγον εἰς τὸ ἔθνος, ἐν ᾧ καταστρέφονται μνημεῖα, εἰς συντήρησιν τῶν ὁποίων ἀλλαχοῦ καὶ ἡ κυβέρνησις ἰδίαν ἔχει ἐπιτήρησιν καὶ οἱ ἰδιῶται;

Δὲν δύναται λοιπὸν τοῦ λοιποῦ νὰ φανῇ παράδοξος ἡ εὐχή, τὴν ὁποίαν ὁ γράφων ταῦτα ἄλλοτε ἐξέφρασε· νὰ μὴ ἀνακαλύπτωνται παρ' ἡμῖν ἀρχαιότητες, πρὶν ἢ καταστάθῶμεν ἄξιοι νὰ συντηρῶμεν αὐτὰς καὶ ἀποκτήσωμεν τὴν συνείδησιν καὶ τὴν γνῶσιν τῆς ἀξίας αὐτῶν· διότι ἄλλως καλητέρας ἀπολογίας ἀνάγκην δὲν ἔχει οὔτε ὁ νέρτερος τοῦ Ἐλγίνου, οὔτε οἱ τὰ ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος καθ' ἑκάστην συλῶντες. Τέλος, καί τοι παντάπασιν ἄσχετοι πρὸς τὸν ἐν τῇ Ἀθηνᾷ γρηγοροῦντα, οὐχ ἧττον ὅμως καὶ ἡμεῖς ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων γρηγοροῦντες, εὐχόμεθα, αἱ ὀλίγαι αὗται παρατηρήσεις, ἀντὶ νὰ διεγείρωσι τὴν χολὴν τοῦ Κ. Ἐφόρου, νὰ γεννήσωσιν εἰς τὸν νοῦν του ἰδέας τοὐλάχιστον καὶ σκέψεις περὶ τῆς ὄντως συντηρήσεως τῶν περιλειφθέντων ἀρχαίων· διότι δὲν ἀρκεῖ νὰ καυχᾶται τις, ὅτι ἔσωσε δῆθεν αὐτὰ ἐπὶ τῶν Τούρκων, διὰ νὰ καταστραφῶσιν ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς αὐτονομίας, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι καὶ αἰσχρότερον καὶ εἰρωνικώτερον».

Τὸν ἐθνικιστικὸ χαρακτήρα τοῦ κλασικισμοῦ τῶν Ἑλλήνων τοῦ 19ου αἰ., ἰδιαίτερα τῶν ἀρχαιολόγων, τονίζει ὁ MARTIN BERNAL στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο του, The Black Athena, τόμ. Ι (1987) 368 κέ. Ὁ Μιστριώτης θὰ τὸν καταδίκαζε ὁπωσδήποτε.

157. ΑΕ 1885, στ. 206.

158. ΠΑΕ 1886, 32-33.

159. Ὅ.π. 24.

160. Συλλογὴ 113.

161. Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀθήνησιν 1900) 61 σημ. 2.

162. Συλλογὴ 115.

163. Πρακτικὰ Συμβουλίου Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (ΠΣΑΕ) τῆς 29 Νοεμ. 1888. Βλ. ΠΑΕ 1888, 6 καὶ ΚΑΒΒΑΔΙΑ ὅ.π. 62.

164. ΠΑΕ 1888, 6-7.

165. Συλλογὴ 121.

166. ΠΑΕ 1889, 43.

167. ΠΑΕ 1888, 12.

168. ΑΔ 1885, 24· Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ - G. KAWERAU, Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως 19-20.

169. ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, ΠΑΕ 1891, 6.

170. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 83-84.

171. ΓΕΩΡΓ. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, Ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης 158.

172. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 233.

173. ΠΣΑΕ 18 Δεκ. 1882.

174. Ὅ.π.

175. ΦΕΚ 92/23 Νοεμ. 1894 τ. Γ΄.

176. ΠΑΕ 1895, 29.

177. Ὁ Παρθενών, ἤτοι διαμαρτυρία κατὰ πάσης διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ μέθοδος πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ, Ἀθήνησιν 1895. Τὸ ἐδῶ ἀπόσπασμα σ. 84-85.

178. ΠΣΑΕ 30 Ἰαν. 1895.

179. ΠΑΕ 1895, 144-145.

180. ΠΣΑΕ 19 Νοεμ. 1896.

181. ΠΑΕ 1895, 10.

182. Ὅ.π. 16.

183. ΠΣΑΕ 15 Φεβρ. 1898.

184. Τὸ στεφάνι ποὺ κατατέθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία στὸν τάφο τοῦ Σλῆμαν τὸ 1890 στοίχιζε 175 δραχμές (ΠΣΑΕ 5 Ἰαν. 1891).

185. ΠΑΕ 1899, 9-10.

186. ΠΣΑΕ 19 Σεπτ. 1907. Ἡ μελέτη τοῦ ΡΩΜΑΙΟΥ μὲ τὸν τίτλο, Ἡ λεγόμενη ἑλληνικὴ κατατομή, Ἐθνικὴ Ψυχὴ 1, 1907, 4-8, ἀναδημοσιεύτηκε στὰ Μικρὰ Μελετήματά του, 19-25.

187. ΠΑΕ 1911, 65.

188. ΠΑΕ 1912, 69-70.

189. ΠΑΕ 1913, 59-62.

190. ΠΑΕ 1914, 57-61.

191. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 290-292.

192. ΠΣΑΕ 7 Ἰουνίου 1914.

193. ΠΣΑΕ 15 Ἰουλίου 1914.

194. Ἄξια σημειώσεως εἶναι ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας (ΠΣΑΕ 25 Μαΐου 1902) «ὅπως ὁ κ. Μιστριώτης, ὅστις θὰ ἀντιπροσωπεύσῃ τὴν Ἑταιρείαν εἰς τὰς ἐν Ζακύνθῳ ἑορτὰς προσφέρῃ στέφανον τῷ Σολωμῷ».

195. ΑΕ 1918, β΄.

196. ΠΑΕ 1914, 73-74· Γ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Μελετήματα Ἀρχαιολογικά (ἐν Ἀθήναις 1915).

197. ΠΑΕ 1914, 73-74.

198. Ἑστία, 20 Ἰαν. 1914.

199. ΠΑΕ 1916, 28.

200. Ὅ.π. 42.

201. ΒΔ τῆς 14 Σεπτ. 1917, ΦΕΚ 204 τ. Α΄, 19 Σεπτ. 1917.

202. ΒΔ τῆς 5 Φεβρ. 1918, ΦΕΚ 35 τ. Α΄, 13 Φεβρ. 1918.

203. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 120-122.

204. ΒΔ τῆς 31 Ἰαν. 1920, ΦΕΚ 51 τ. Α΄, 29 Φεβρ. 1920· ΠΑΕ 1919, 75-76.

205. ΠΑΕ 1926, 96.

206. ΠΑΕ 1928, 4.

207. ΠΑΕ 1932, 25.

208. Ν. 6079 τῆς 19 Φεβρ. 1934, ΦΕΚ 79 τ. Α΄, 22 Φεβρ. 1934.

209. ΠΑΕ 1934, 25-26.

210. ΠΑΕ 1935, 27.

211. Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου, σ. 11.

212. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία τῆς Ἀ. Ἑτ. 200-202.

213. ΠΑΕ 1942, 88-89.

214. Ὅ.π. 89-90.

215. ΠΑΕ 1944, 156.

216. ΑΑΕ 56/1945.

217. ΑΑΕ 66/1945.

218. ΑΑΕ 74/1945.

219. ΠΑΕ 1945-1947, 10-12.

220. ΦΕΚ 330 τ. Α΄ τῆς 30 Δεκ. 1948.

221. ΠΑΕ 1950, 39.

222. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 11.

223. Ὁ δισεγγονὸς τοῦ μεγάλου Κουμανούδη, ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ στὸ βιβλίο του, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε προηγουμένως λόγος, κάνει δριμύτατη κριτικὴ καὶ τῆς σημερινῆς Ἑταιρείας (σ. 28-29). Ἡ ὀξύτητα τῆς φράσεώς του δὲν ξενίζει ὅσους τὸν γνώριζαν καὶ μποροῦν νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων. Τὸ πρόβλημα παραμένει ὅσο καὶ νὰ ἀποφεύγουμε νὰ τὸ θίξουμε· ἡ σάτιρα τοῦ Στεφάνου τοῦ νεώτερου μὲ τὴν ὑπερβολή της βοηθάει στὴ γνώση του: «Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν ἔχει κανένα πρόγραμμα, κανένα στόχο, καμμιὰν ἰδεολογία· δίνει κάμποσα χιλιάρικα κι οἱ ἀρχαιολόγοι σκάβουν σὲ τόπους τῆς ἀρεσκείας τους καὶ φυσικὰ τὰ εὑρήματά τους, ὅσο σπουδαῖα κι ἂν εἶναι, ἔχουν περιορισμένη ἀξία, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει εὐρύτερη ἔνταξη τῆς ἔρευνάς τους στὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο τῆς περιοχῆς, ὅπου διεξάγεται ἡ ἀνασκαφή τους. Αὐτὸ ποὺ παρατηρεῖ κα-

νεὶς εἶναι ὅτι τὰ ἀποτελέσματα πολλῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν δὲν δημοσιεύτηκαν ποτέ, κι ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νὰ καταλάβει κανείς, δὲν πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν. Αὐτὰ ποὺ βλέπουν τὸ φῶς εἶναι κατὰ κανόνα μικρὲς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις, ποὺ τὶς ὑποβάλλουν οἱ ἀνασκαφεῖς ἀπὸ ὑποχρέωση, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ εἰσπράξουν τὰ χρήματα τῆς ἑπόμενης χρονιᾶς».

Πρέπει νὰ ὁμολογήσει κανεὶς πὼς στοὺς λόγους ποὺ παρέθεσα διακηρύσσεται μιὰ πικρότατη ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνακύπτει ἕνα ἐρώτημα: ποιὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὠθεῖ ὁρισμένους ἀρχαιολόγους νὰ ζητοῦν τὴν ἔνταξη τῆς ἀνασκαφῆς τους στὸ πρόγραμμα τῆς Ἑταιρείας; Ἡ δυνατότητα ἄνετης διεξαγωγῆς της καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς πολυδάπανης δημοσίευσης; Καὶ τὰ δύο τὰ προσφέρει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Εἶναι τὸ κύρος καὶ ἡ παράδοση τῆς Ἑταιρείας ποὺ προσδίδουν στὸν ἀνασκαφέα κύρος ἐπιστημονικὸ καὶ κοινωνικό. Ἡ ἐτήσια ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς του ἀπὸ τὸν γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, τελετὴ ποὺ γίνεται ἐπὶ 150 χρόνια, εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους. Ἡ κοινωνία τῆς Ἀθήνας, ποὺ συγκεντρώνεται τὴν ἡμέρα τοῦ ἀπολογισμοῦ, ἀναγνωρίζει τὸν ἀνασκαφέα ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς λίγους ἐκλεκτούς. Ὀρθὰ τονίζει ὁ Στέφανος (σ. 34-35) πὼς «οἱ μεγάλες ἀνασκαφὲς πρέπει νὰ γίνουν στὶς ἀποθῆκες τῶν Μουσείων, κι ὅταν αὐτὲς τελειώσουν, τὰ ξαναλέμε. Ἔχουν καταντήσει οἱ ἀρχαιολόγοι μας σὰν τοὺς ἀνάξιους ἐραστὲς ποὺ ψάχνουν γιὰ τὴν παρθένα, γιὰ νὰ αἰσθανθοῦν ἄνδρες· ἔτσι κι αὐτοὶ ψάχνουν γιὰ τὸ ἀνέκδοτο εὕρημα γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ποῦν κάτι νέο. Κι ὅμως τὸ νέο ὑπάρχει παντοῦ, φτάνει ἡ σκέψη μας νὰ εἶναι νέα καὶ νὰ μποροῦμε νὰ χύνουμε καινούργιο κρασὶ σὲ παλιὰ ποτήρια».

Καιρὸς εἶναι νὰ πάψουν οἱ ἄσκοπες ἀνασκαφὲς καὶ νὰ καταπιαστοῦμε, ὅποιος ἔχει διάθεση καὶ ἐπιστημονικὴ δυνατότητα, μὲ τὴ μελέτη τῶν πραγματικὰ μεγάλων ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος. Αὐτὰ ποὺ κινδυνεύουν τὰ φροντίζει ἡ Ὑπηρεσία. Πρέπει νὰ σωθοῦν αὐτὰ ποὺ κινδυνεύουν νὰ λησμονηθοῦν.

224. Τὸ χειρόγραφο (ΑΑΕ, ἀρχεῖο Εὐστρατιάδη, φακ. 4, Θίσβη) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κόλλες χαρτιοῦ πωρώδους, ὑποκίτρινου, 0.21×0.295 μ., διπλωμένες στὰ δύο. Ἡ μία κόλλα ἀποτελεῖ τὸ ἐξώφυλλο ὅπου εἶναι γραμμένος ὁ τίτλος. Οἱ ὑπόλοιπες εἶναι ἀριθμημένες ἀπὸ τὸ 1 ἕως 7. Ἡ σελίδα 8 δὲν ἔχει ἀρίθμηση καὶ εἶναι λευκή.

Τὸ κείμενο τοῦ Εὐστρατιάδη μοῦ ὑπέδειξε ἡ κυρία Ἀλίκη Μπικάκη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμὰ ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὑπόδειξη ἀλλὰ γιὰ τὴ γενικότερη συνεχὴ βοήθεια ποὺ μοῦ προσφέρει στὶς ἔρευνές μου μὲ τὴ γνώση ποὺ ἔχει τοῦ ἀρχείου τῆς Ἀ. Ἑτ.

225. Ἡ ἀριθμ. 717 τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1877 παραγγελία τοῦ ἀνακριτῆ ὁρίζει ὅτι ἀφοῦ οἱ τρεῖς ἀρχαιολόγοι δώσουν τὸν ὅρκο τοῦ πραγματογνώμονος θὰ μεταβοῦν «εἰς τὸ κατὰ τὴν πεδιάδα τῆς Θίσβης κείμενον ἀρχαῖον τεῖχος καὶ δι' ἐκθέσεώς σας ἀρκούντως ἠτιολογημένης, ἣν ἀκολούθως θέλετε μᾶς ἐγχειρίσῃ, νὰ ἀποφανθῆτε, ἂν τὸ αὐτόθι ὑπάρχον τεῖχος πρὸς παρεμπόδισιν τῆς πλημμύρας ἀνάγεται εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Νόμου τῆς 10 Μαΐου 1834 ἔτους «περὶ ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν, ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν» ἀναφερομένας ἀρχαιότητας καὶ ποία ἡ ἀξία ἑκάστου λίθου ἐκ τοῦ ἐκεῖ ἀρχαίου ἢ οὔ».

226. Πρόκειται γιὰ οἴκημα στρατιωτικῆς φρουρᾶς ἀναγκαίας ἐξ αἰτίας τῆς ληστείας.

227. Ὅπως μνημονεύεται καὶ στὸ κείμενο τοῦ Εὐστρατιάδη, ὁ Εὐστράτιος Καλόπαις ἦταν δικηγόρος στὴ Θήβα καὶ ἀρχαιόφιλος. Ἔκανε γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἑταιρείας ἔρευνες στὴ Θήβα γιὰ τὴ διευκρίνηση προβλημάτων τῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἐκθέσεις του εἶναι δημοσιευμένες στὰ ΠΑΕ 1892, 41-46 καὶ 1893, 18-22.

228. Ὁ Ἐπαμεινώνδας Κορομάντζος ἦταν δημοδιδάσκαλος στὴ Θήβα, συνεργάτης καὶ μαθητὴς τοῦ Παν. Σταματάκη καὶ ἔργο του ἦταν ἡ ἐπίβλεψη καὶ περισυλλογὴ τῶν ἀρχαίων τῆς Θήβας κυρίως. Εἶχε τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Θηβῶν, ποὺ εἶχε σχηματίσει ὁ Σταματάκης (ΠΑΕ 1871/72, 14), ὡς μέλος «τῆς ἐν Θήβαις ἀρχαιολογικῆς ἐπιτροπῆς» (ΠΑΕ 1873/74, 31). Ἐργάστηκε ἐπίσης στὶς Θεσπιές, στὴν περισυλλογὴ ἀρχαίων (ΠΑΕ 1878/79, 25) καὶ ἀργότερα στὴν Ἐπίδαυρο ὡς ἐπόπτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Καββαδία (ΠΑΕ 1894, 13 καὶ 1895, 20). Μετὰ τὴν Ἐπίδαυρο ξαναγύρισε στὴ Θήβα.

229. Γιὰ τὸν Παναγιώτη Σταματάκη βλ. τὴν ἐδῶ «Ἰδεογραφία» καὶ Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 279-282. Βιογραφία του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἔργο του, ἑτοιμάζεται.

230. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐπιγράμματος IG VII 2470 τοῦ τέλους τοῦ 4ου - ἀρχῶν 3ου αἰ. π.Χ., τιμητικοῦ γιὰ τὸν Νεμεονίκην Εὐάγκριτον Τρίακος. Τὴ λέξη *Εὐάγκριτον* τοῦ στ. 3 θεώρησε ὁ ΣΤ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ (Ἀθήναιον 3, 1874, σ. 477-478) ὡς ἐπίθετο καὶ σὲ τοῦτο τὸν ἀκολούθησαν ὁ G. KAIBEL, Epigr. Gr. ἀρ. 938a, ὁ E. LOEWY, Inscr. Griech. Bild. 95 ἀρ. 120 καὶ ὁ DITTENBERGER, IG VII 2470. Πρῶτος θεώρησε τὴ λέξη ὡς κύριο ὄνομα ὁ PREUNER (βλ. ΣΤ. Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Θηβαϊκὴ προσωπογραφία ἀρ. 704). Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Εὐστρατιάδη προκύπτει ὅτι αὐτὸς τουλάχιστον, τὸ 1877, τὸ θεωροῦσε κύριο ὄνομα. Ἦταν δική του ἡ εἰκασία ἢ ἀναθεώρηση ἀπὸ τὸν Κουμανούδη τῆς πρώτης του γνώμης;

231. Τὸν πρώην δῆμο Θίσβης ἀποτελοῦσαν οἱ κοινότητες Δομβραίνης, Ἐλλοπίας, Θίσβης, Ξηρονομῆς καὶ Χώστιας. Ἡ ἀρχαία Θίσβη βρισκόταν μεταξὺ Κακόσι καὶ Χώστιας.

232. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ δὲν σημειώνεται ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδη.

233. Αὐτὸ ποὺ εἶδαν οἱ ταξιδιῶτες μας ἦταν τὰ σκορπισμένα μέλη τοῦ τροπαίου, κυρίως οἱ ἀνάγλυφες ἀσπίδες. Τὸ ἀναστηλωμένο, τὸ 1958-1962, ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο τρόπαιο βλ. Β. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 155.

234. Στὸ βιβλίο του Travels in Northern Greece II σ. 508 ὅπου ταυτίζει τὸ *χῶμα* ποὺ ἀναφέρει ὁ Εὐστρατιάδης μὲ τὸ *διὰ μέσου χῶμα* τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΑ, Βοιωτικὰ 32, 2.

235. H. N. ULRICHS, Reise über Delphi durch Phokis und Boeotien bis Theben (1840).

Ἐπέτειοι

Στὴ διάρκεια μιᾶς τόσο μακρᾶς πορείας ὅπως τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ 150 χρόνια, ὑπάρχουν χρονικὰ σημεῖα ποὺ ἔχουν κάποια συμβολικὴ σημασία. Ἡ προσοχή μας ἑλκύεται ἀπὸ τὰ περισσότερο γνωστὰ ἐνῶ ἄλλα, λησμονημένα, εἶναι ἴσως σημαντικότερα. Ἀπὸ τὰ χρονικὰ αὐτὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας θὰ μνημονεύσω μόνο ὅσα τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου της ἔκριναν ὅτι ἦταν ἄξια ἐξάρσεως, ἔστω κι ἂν δὲν ἑορτάστηκαν ὥστε ἡ δημοσιότητα νὰ τὰ διατηρήσει στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ δεκαετηρὶς

Ἡ πρώτη σημαντικὴ ἐπέτειος τῆς Ἑταιρείας εἶναι τῆς συμπλήρωσης τῶν δέκα χρόνων της. Ὁλόκληρη ἡ δεκαετία (28 Ἀπρ. 1837-16 Μαΐου 1847) ἔχει περάσει μὲ δυσκολίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ χρηματικὲς εἶναι οἱ μικρότερες. Ἔλλειψη ἀρχαίων (ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν), ἔλλειψη ἀνθρώπων κατάλληλων. Ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς δὲν κρύβει τὶς δυσκολίες καὶ τὴν ἀπογοήτευσή του, ἐλπίζει[1] ὅμως πὼς τὰ πράγματα θὰ βελτιωθοῦν:

«Δέκα ἐτῶν μετρᾷ ἡλικίαν ἡ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρία, ἧς συνερχόμεθα σήμερον ἵνα πανηγυρίσωμεν τὴν ἐπέτειον τελετήν· καὶ διὰ τῶν δέκα τούτων ἐτῶν οὐδέποτε ἐπαύσατο ἀγωνιζομένη ἀόκνως ὑπὲρ τοῦ εὐγενοῦς σκοποῦ, ὃς προετέθη αὐτῇ ὑπὸ τῶν θεμελιωτῶν της, ὑπεκκαίουσα μὲν τῶν φιλαρχαίων τὴν φιλότιμον ἐλευθεριότητα, ἐπιμελουμένη δὲ ἢ ἀνασκαφῶν, ἢ ἐπισκευῶν, ἢ τῶν πρὸς διατήρησιν ἀναγκαίων ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μνημείων. Δεκάκις δὲ ἤδη παρέστην καὶ ἐγὼ εἰς ὑμᾶς, κύριοι, τοὺς αὐτοὺς πάντοτε φέρων λόγους, τὸ αὐτὸ καίων θυμίαμα πρὸς τὰ ἀγήρατα καὶ οὐδέποτε ἀρκούντως θαυμαζόμενα ταῦτα ἀριστουργήματα, τὸν αὐτὸν πλέκων στέφανον πρὸς τοὺς κηδομένους καὶ συντελοῦντας ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ ἂν μὲν εἴχατε παρ᾽ ἐμοῦ τὴν ἀξίωσιν δημηγορίας ἐπιδεικτικῶς κεκοσμημένης ἢ ἐσφηνωμένης ῥητορικῶς, οὐδέποτε ἐνεφανιζόμην ἐνώπιον ὑμῶν, τὴν αὐτὴν ἑκάστοτε παραθέτων ὕλην, φορτικῶς καὶ μετ᾽ ὀχληρᾶς ταὐτολογίας ἐσκευασμένην.

Ἀλλ᾽ οὐχί. Τὸ συναγεῖρον ὑμᾶς ἐνταῦθα δὲν εἶναι κενὴ περιέργεια, ἀλλὰ ζῆλος ἀκραιφνὴς ὑπὲρ τοῦ φιλοπάτριδος ἡμῶν ἔργου· οὐδὲ περιμένετε ἀπ᾽ ἐμὲ πομπωδῶν λέξεων συῤῥαφήν, ἀλλ᾽ ὠφελίμων πράξεων ἔκθεσιν. Κ᾽ ἐγὼ δὲ αὐτὸς παρίσταμαι, κατὰ τῆς ἑταιρίας τὸν ὀργανισμόν, οὐχὶ διά τι ἄλλο ἐνταῦθα, ἀλλ᾽ ἵνα φέρω εἰς γνῶσιν ὑμῶν ὅσα ἐφ᾽ ὅλου τοῦ ἔτους ἡ ἐφορεία ἔπραξεν ἢ ἐπεχείρησεν ἐν ὀνόματι καὶ κατ᾽ ἐντολὴν τῆς ἑταιρίας. Εἰς τοῦτο περιοριζόμενον, τὸ θέμα μου καθίσταται κατὰ τὸ παρὸν ἔτος πολὺ εὐχερέστερον· διότι ἀντί, ὡς ἐν τοῖς προλαβοῦσιν, ὁ λόγος μου μεμψιμοιρῶν νὰ ἐλέγξῃ τῶν συνδρομῶν τὴν μικρότητα, τῶν συνδρομητῶν ὀλιγωρίαν ἢ δυστροπίαν, ἔχει μόνον νὰ προθέσῃ ἐνώπιον ὑμῶν τῆς εὐγνωμοσύνης τὸν γλυκὺν καὶ εὔκολον

φόρον. Οὐχὶ μὲν ὅτι καὶ ἐν τῷ παρόντι ἔτει αἱ εἰσπράξεις της δὲν ἐλαττοῦνται τῶν νομίμων ἐλπίδων της, καὶ τῶν ὑπολογισθέντων ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιμενόντων μελῶν, οὐχ᾽ ὅτι καὶ ἤδη δὲν δυσαναλογοῦσιν ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ μέγεθος τῶν ἔργων ἃ ἔχει νὰ ἐκπληρώσῃ, καὶ πρὸς τῶν μελῶν αὐτῆς καὶ τῶν φίλων τῆς ἀρχαιότητος τὴν ἀνυπομονησίαν, ἀλλ᾽ ἐπηλήθευσεν ἤδη ὅ,τι πρὸ πολλοῦ καὶ προεῖδε καὶ προεῖπεν ἡ ἐφορεία, καὶ ἀπεδείχθη ὅτι αὐτὴ τῆς ἑταιρίας ἡ ψιλὴ διατήρησις ἐστὶ τὸ πρώτιστον τῆς εὐοδώσεώς της στοιχεῖον, διότι ἂν καί ποτε στερῆται τῶν συνθηκῶν τῆς δραστηρίου ὑπάρξεως, μένει ὅμως κἂν καραδοκοῦσα αἰσιωτέρων ἐποχὴν προόδου, καὶ ἂν δὲν ἔχῃ δι᾽ ἑαυτὴν τὸ παρόν, ἐπιφυλάττεται ὅμως τὸ μέλλον».

Ἡ πεντηκονταετηρὶς

Ἡ συμπλήρωση βίου πενήντα ἐτῶν εἶναι ὁπωσδήποτε σημαντικὸ κατόρθωμα γιὰ ἕνα ἵδρυμα καὶ ἡ ἐπέτειος αὐτὴ συνηθίζεται νὰ ἑορτάζεται. Πρόταση γιὰ ἑορτασμὸ τῆς συμπλήρωσης τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τῆς Ἑταιρείας ἔκανε στὸ Συμβούλιο ὁ ταμίας Γιαννόπουλος, ὁ ὁποῖος τὸν συνδύασε μὲ τὸν ἑορτασμὸ τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας[2]. Τὴν πρόταση ἐπανέλαβε ὁ ἴδιος σὲ ἄλλη συνεδρία καὶ ἔπειτα ἀπὸ συζήτηση ἀποφασίστηκε νὰ μὴ γίνει ἑορτασμός. Ὁ Καββαδίας πρότεινε νὰ γίνει ἀναμνηστικὴ ἔκδοση τῶν ἔγχρωμων σχεδίων τῶν Κορῶν τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ Gillieron ἀλλὰ ἔμεινε τὸ πράγμα ἀναποφάσιστο[3]. Μόνη σχετικὴ ἐκδήλωση εἶναι ἡ ἀποστολὴ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Βερολίνου συγχαρητηρίου γράμματος ποὺ ἐπιδόθηκε στὸν πρόεδρο Κοντόσταυλο. Τὸ γράμμα τοῦ Ἰνστιτούτου βρίσκεται μέσα σὲ μαῦρο δερμάτινο κάλυμμα μὲ τὴν ἀφιέρωση Zum 18. Januar 1887 μὲ χρυσὰ γράμματα καὶ εἶναι τυπωμένο σὲ περγαμηνὴ τετρασέλιδη, σχήματος μεγάλου. Ἡ ἡμερομηνία τῆς ἀφιέρωσης ὑπονοεῖ τὴν ἀντίστοιχη τῆς ἀρ. 10333 ἀναφορᾶς[4] τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τῆς 6/18 Ἰανουαρ. 1837, μὲ τὴν ὁποία διαβιβάστηκε στὸν βασιλιὰ γιὰ ἐπικύρωση ὁ πρῶτος ὀργανισμὸς τῆς Ἑταιρείας. Τὸ κείμενο τοῦ γράμματος[5] εἶναι τοῦτο:

1. Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ συγχαρητηρίου γράμματος τῆς 18 Ἰαν. 1887 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου (φωτ. ΑΑΕ).

DER ARCHAEOLOGISCHEN GESELLSCHAFT IN ATHEN

sendet die unterzeichnete Central-Direction des Kaiserlich Deutschen archaeologischen Instituts die wärmsten Glückwünsche zu dem Tage, an dem die archaeologische Gesellschaft auf ein halbes Jahrhundert hoch-erspriesslicher Thätigkeit zurückblickt.

Gleich unserem eigenen Institute ist Ihre Gesellschaft aus bescheidenen Anfängen hervorgegangen und hat ihre hohe Aufgabe nicht immer ohne Schwierigkeiten und Hindernisse durchzuführen vermocht. Aber der Patriotismus und der zugleich ideale und praktische Sinn der Leiter, unterstützt von der opferwilligen Theilnahme der Gebildeten innerhalb und ausserhalb des griechischen Mutterlandes und im Verein mit der einsichtigen Pflege archaeologischer Interessen seitens der Regierung, haben siegreich über alle Hindernisse triumphiert.

Eine lange Reihe von Ausgrabungen legt glänzendes Zeugnis von dieser Thätigkeit ab. Die athenische Akropolis, die Theater und das Asklepieion an ihrem Südabhange, das Dipylon und seine Gräberstrasse, die Stoa des Attalos verkünden dem Besucher der Hauptstadt die ruhmvollen Bestrebungen der archaeologischen Gesellschaft. Im Verein mit den Unternehmungen unseres Landsmannes Schliemann haben Ihre Ausgrabungen in Mykenae, Spata und Nauplia über dunkle Perioden alter Cultur und Kunst ein überraschendes Licht verbreitet. Der Weihetempel von Eleusis, das Heiligthum des epidaurischen Asklepios, die Cultstätte des Amphiaraos bei Oropos verdanken Ihren Bemühungen eine gründliche und sorgfältige Aufdeckung. Nach allen Seiten sind neue Einblicke erschlossen, die Resultate der Ausgrabungen sind in mustergiltiger Weise klargelegt, und auch für den Schutz derselben ist dankenswerthe Sorge getragen worden.

Ein glänzendes Museum ist in Athen von Ihrer Gesellschaft aus den Ergebnissen ihrer Unternehmungen, aus reichen Gaben patriotischer Alterthumsfreunde und durch Erwerbung zerstreuter und gefährdeter Monumente gebildet worden. In dem neuen Polytechnikum hat diese Sammlung eine musterhafte Aufstellung gefunden und der von Anfang an festgehaltene Grundsatz bedingungsloser Liberalität gegenüber allen Benutzern hat aus dem Museum eines privaten Vereins einen gemeinsamen Besitz der ganzen wissenschaftlichen Welt gemacht. Auch ausserhalb Athens haben Sie der Sammlung und Bewahrung zerstreuter Alterthümer eine höchst erspriessliche Fürsorge gewidmet.

«Πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ἀπευθύνει ἡ ὑπογεγραμμένη Γενικὴ Διεύθυνση τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου θερμότατες εὐχὲς γιὰ τὴν ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία θὰ ἀτενίζει πίσω της πολύτιμη δραστηριότητα μισοῦ αἰώνα.

Ὅπως τὸ δικό μας Ἰνστιτοῦτο, ἔτσι καὶ ἡ Ἑταιρεία σας προέκυψε ἀπὸ σεμνὲς ἀρχὲς καὶ μπόρεσε νὰ διεκπεραιώσει τὸ ὑψηλό της ἔργο ὄχι πάντα χωρὶς δυσκολίες καὶ ἐμπόδια. Ὁ πατριωτισμὸς ὅμως, καθὼς καὶ ἡ ἰδεαλιστικὴ καὶ συνάμα πρακτικὴ σκέψη τῶν ἰθυνόντων, ποὺ ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὴν πρόθυμη γιὰ θυσίες συμμετοχὴ τῶν μορφωμένων ποὺ ζοῦν μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ συνετὴ φροντίδα ἀρχαιολογικῶν ὑποθέσεων ἀπὸ μέρους τῆς Κυβέρνησης, θριάμβευσαν νικηφόρα πάνω ἀπὸ ὅλα τὰ ἐμπόδια.

Μιὰ μακριὰ σειρὰ ἀπὸ ἀνασκαφὲς ἀποτελεῖ λαμπρὴ ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς δραστηριότητας. Ἡ ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη, τὰ θέατρα καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖο στὴ νότια κλιτύ της, τὸ Δίπυλο καὶ ἡ ταφικὴ ὁδός του, ἡ στοὰ τοῦ Ἀττάλου μαρτυροῦν στὸν ἐπισκέπτη τῆς πρωτεύουσας γιὰ τὶς φημισμένες προσπάθειες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μαζὶ μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ συμπατριώτη μας Schliemann οἱ ἀνασκαφές σας στὶς Μυκῆνες, τὰ Σπάτα καὶ τὴ Ναυπλία ἅπλωσαν ἕνα ἐκπληκτικὸ φῶς πάνω ἀπὸ σκοτεινὲς περιόδους ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ τέχνης. Ὁ μυστηριακὸς ναὸς τῆς Ἐλευσίνας, τὸ ἱερὸ τοῦ ἐπιδαύριου Ἀσκληπιοῦ, ὁ τόπος λατρείας τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπὸ ὀφείλουν στοὺς κόπους σας τὴ βασικὴ καὶ φροντισμένη ἀποκάλυψή τους. Πρὸς ὅλες τὶς πλευρὲς ἔγιναν νέες προσεγγίσεις, τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἑρμηνεύθηκαν μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν προστασία τους ἀναλήφθηκε μιὰ ἄξια εὐγνωμοσύνης μέριμνα.

Ἕνα λαμπρὸ μουσεῖο δημιουργήθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία σας μὲ τὰ εὑρήματα ἀπὸ τὶς ἔρευνές σας, μὲ πλούσιες προσφορὲς ἀρχαιόφιλων πατριωτῶν καὶ μὲ τὴν ἀγορὰ μνημείων ποὺ βρίσκονταν διασκορπισμένα καὶ σὲ κίνδυνο. Στὸ νέο Πολυτεχνεῖο ἔγινε μιὰ ὑποδειγματικὴ τοποθέτηση αὐτῆς τῆς Συλλογῆς καὶ ἡ ἐξαρχῆς σταθερὴ ἀρχὴ νὰ γίνεται ἐλεύθερη καὶ χωρὶς ὅρους[6] χρήση της ἔκανε τὸ Μουσεῖο μιᾶς ἰδιωτικῆς ἑταιρείας κοινὸ κτῆμα ὁλόκληρου τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Ἐπίσης καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀφιερώσατε γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὴ διαφύλαξη τῶν διασκορπισμένων ἀρχαιοτήτων μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀξιέπαινη φροντίδα.

Οἱ ἐτήσιες ἀνακοινώσεις σας ἀποτελοῦν ἕνα αὐθεντικὸ ἀπολογισμὸ τῶν ἐργασιῶν ποὺ πραγματοποιήσατε. Τὰ περιοδικὰ ποὺ σὲ διάφορα σχήματα καὶ μὲ αὐξανόμενο βαθμὸ τελειοποίησης ἐκδίδονται ἢ ὑποστηρίζονται ἀπὸ σᾶς ἀπέβησαν πλούσια ἀρχεῖα ἐπιγραφικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐπιστήμη ὅλων τῶν χωρῶν μὲ εὐγνωμοσύνη ἀντλεῖ πλούσιες πληροφορίες.

Ἔτσι ἔγινε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἐνθουσιώδους ἱδρυτῆ της, ἕνας ὁλοένα καὶ ἰσχυρότερος σύνδεσμος μεταξὺ τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας καὶ τῆς ὑπόλοιπης ἐπιστημονικῆς Εὐρώπης. Τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο αἰσθάνεται ἱκανοποίηση ποὺ οἱ συμπατριῶτες μας Ludwig Ross, Gropius, Schaubert ἀνῆκαν στοὺς ἱδρυτὲς καὶ τοὺς παλαιότερους συνεργάτες τῆς Ἑταιρείας· ποὺ ὁ ἀρχηγέτης μας Eduard Gerhard ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ χαιρέτισε τὴ νεοσύστατη Ἑταιρεία καὶ ἀναφέρθηκε στοὺς ὑψηλούς της στόχους· ποὺ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, ἡ ὁποία ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Strack πρὶν ἀπὸ ἕνα τέταρτο τοῦ αἰώνα, ἀναλήφθηκε ἀμέσως καὶ περατώθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία σας. Ἐξάλλου τὸ Ἰνστιτοῦτο μας εἶχε πάντα τὴν τιμὴ νὰ συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν μελῶν του μερικὰ ἀπὸ τὰ ἰθύνοντα μέλη τοῦ ἀδελφικοῦ ἱδρύματος. Προπάντων ὅμως μὲ εὐχαρίστηση ἐπωφελούμαστε ἀπὸ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκφράσουμε τὴν εὐγνώμονα χαρά μας γιὰ τὴ φιλικὴ συνεννόηση ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ ἱδρύματός μας στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἵδρυσής του. Ὅπως ἡ ἁρμονικὴ συνεργασία μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν ποὺ ἡ Ἑταιρεία ὅρισε ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνασκαφῶν της καὶ τῶν ἐντεταλμένων τοῦ δικοῦ μας ἱδρύματος ἀπέφερε ἤδη ὡραίους καρποὺς γιὰ τὴν ἐπιστήμη, ἔτσι πιστεύει ἡ Γενικὴ Διεύθυνση ὅτι καὶ περαιτέρω μὲ τὴν ἀλληλοβοήθεια τῶν δύο ἐπιστημονικῶν σωμάτων θὰ εὐοδωθοῦν οἱ σκοποὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Εὔχεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ πρώτου αἰώνα της μιὰ πάντοτε ἀνθοῦσα εὐημερία καὶ πάντοτε πλούσια ἐπιτεύγματα πρὸς δόξαν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδας καὶ πρὸς ὄφελος τῆς ἐπιστήμης, στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένες οἱ προσπάθειές σας ὅπως καὶ οἱ δικές μας.

ΒΕΡΟΛΙΝΟ, 18 Ἰανουαρίου 1887».

Τὴν ἐπίδοση τοῦ συγχαρητηρίου γράμματος στὸν πρόεδρο τῆς Ἑταιρείας τὴν ἀνακοινώνει ὁ ἴδιος στὸ Συμβούλιο:

«Ὁ Πρόεδρος ἀνεκοίνωσε τῷ Συμβουλίῳ, ὅτι πρὸ ἡμερῶν τινῶν ὁ τῆς ἐνταῦθα Γερμανικῆς ἀρχαιολ. Σχολῆς διευθυντὴς κ. Πέτερσεν μετὰ τοῦ τῆς Σχολῆς ἀρχιτέκτονος κ. Δοέρπφελδ συνοδευόμενος ἦλθεν εἰς τὴν οἰκίαν του καὶ παρέδωκεν αὐτῷ ἔντυπον συγχαρητήριον τῇ Ἑταιρίᾳ ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι αὐτῆς, ὅπερ ἔπεμψεν τὸ αὐτοκρατορικὸν Γερμανικὸν Ἀρχαιολ. καθίδρυμα τὸ ἐν Βερολίνῳ, Ῥώμῃ καὶ Ἀθήναις, ὁμοῦ δὲ καὶ διπλώματά τινα μελῶν εἴς τινας τῶν ἡμετέρων. Εὐχαρίστησα προφορικῶς τῷ Κῳ Πέτερσεν διὰ τὸ δεῖγμα τοῦτο τῆς τοῦ Γερμανικοῦ καθιδρύματος τιμῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἑταιρίαν, κρίνω δὲ πρέπον καὶ ἐγγράφως εἰς Βερολῖνον νὰ πέμψωμεν εὐχαριστήριον. Ἀπεφασίσθη νὰ γραφῇ ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ὁμιλουμένην, εἰ καὶ 4 τῶν παρόντων συμβούλων ἐγνωμάτευσαν νὰ γραφῇ εἰς τὴν ἀρχαίαν»[7].

Ἡ Ἑταιρεία εὐχαρίστησε τὸ Γερμανικὸ Ἰνστιτοῦτο μὲ γράμμα της[8], ὅπου λέγονται καὶ τοῦτα: «Ἡ γνώμη δ' αὕτη τοῦ περιπύστου ἱδρύματος τοῦ μεγάλου καὶ πεφωτισμένου γερμανικοῦ ἔθνους, ὅπερ διά τε τῶν σοφῶν αὐτοῦ ἀποστόλων καὶ τῶν ἐν τοῖς ἰδίοις πανεπιστημίοις ἐκπαιδευθέντων Ἑλλήνων, μετελαμπαδεύσαντο τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι τὸ ἱερὸν τῆς ἐπιστήμης φῶς, παρέχει τῇ ἑταιρείᾳ οὐ σμικρὰν τὴν ἐνθάρρυνσιν ἐν τῇ ἐξακολουθήσει ἔργου, πολλὰς τὰς δυσχερείας ἔχοντος καὶ δεομένου δυνάμεων πνευματικῶν τε καὶ ὑλικῶν, πολλῷ τῶν αὐτῆς ὑπερτέρων».

Ἡ μόνη δημόσια ἐκδήλωση τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἐπέτειο ἦταν τὰ λίγα λόγια ποὺ εἶπε ὁ Κουμανούδης[9] στὶς 29 Μαρτίου τοῦ 1887 κατὰ τὴ λογοδοσία: «Καὶ ἤδη πρὶν τελειώσωμεν τὴν λογοδοσίαν, ἀνακοινοῦμεν εἰς τοὺς ἑταίρους ἕν τι λίαν εὐφρόσυνον, ὅπερ κυρίως ὄχι εἰς τὸ παρελθὸν ἔτος, ἀλλ' εἰς τοῦτο ὃ νῦν διανύομεν πίπτει, καὶ ὅμως δὲν θὰ ἥρμοζε νὰ ἀποσιγηθῇ σήμερον, ἀποταμιευόμενον διὰ τὴν μέλλουσαν λογοδοσίαν. Παρὰ τοῦ ἐν Βερολίνῳ αὐτοκρατορικοῦ Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἱδρύματος ἐλάβομεν πρὸ δύο μηνῶν ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν 18 Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους τούτου συμπληρωθείσῃ πεντηκονταετηρίδι τῆς Ἑταιρίας ἡμῶν συγχαρητήριον προσαγόρευσιν, προσενεχθεῖσαν διὰ τοῦ ἀξιοτίμου διευθυντοῦ τῆς ἐνταῦθα Γερμανικῆς σχολῆς Εὐγενίου Πέτερσεν. Τοῦτο εἰς ἡμᾶς μέτρια, ὡς εἰκὸς φρονοῦντας περὶ τοῦ μέχρι τοῦδε βίου τῆς Ἑταιρίας καὶ μὴ θεωρήσαντας πάντως ἑορταστέαν τὴν πεντηκοστὴν ἐπάνοδον τῆς ἡμέρας τῆς ἱδρύσεώς της, ἦλθεν ὄντως ἀπροσδόκητον· οἱ δὲ ἀπαρτίζοντες τὸ διάσημον ἐκεῖνο ἵδρυμα σοφοὶ Γερμανοὶ ἄλλην γνώμην ἔσχον. Ἅτε μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἀσχολούμενοι περὶ πᾶν ὅ,τι Ἑλληνικόν, ἔκριναν εὔλογον διὰ τῆς πεμφθείσης προσαγορεύσεως νὰ ἀναγνωρίσωσι καὶ τὴν ἐκ τῶν οἱωνδήποτε προσπαθειῶν τῆς ἡμετέρας Ἑταιρίας προσγινομένην εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην ὠφέλειαν, καὶ οὕτω παρέσχον αὐτῇ ἐνθάῤῥυνσιν οὐ σμικρὰν ἐν τῇ ἐξακολουθήσει ἔργου πολλὰς ἔχοντος τὰς δυσχερείας κατὰ τὴν νῦν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλά «τάχ' αὔριον ἔσται ἄμεινον», ὥστε οἱ μεθ' ἡμᾶς ἐλευσόμενοι νὰ κινηθῶσιν εὐλογώτερον πρὸς ἑόρτασιν τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑταιρίας ταύτης. Γένοιτο!».

Ἡ ἑβδομηκοντα-πεντετηρὶς

Τὴν πρόταση ἑορτασμοῦ τῆς συμπλήρωσης 75 χρόνων δράσης τῆς Ἑταιρείας ἔκανε ὁ ἀντιπρόεδρος Γ. Μιστριώτης[10], ὁ ὁποῖος ζήτησε ἀπὸ τὸ Συμβούλιο νὰ ἐγκρίνει τὴν πρὸς τοῦτο συνεργασία τῶν διευθυντῶν τῶν Ξένων Σχολῶν μὲ ἐπιτροπὴ συμβούλων. Ὁ Σκιᾶς θεώρησε τὴν ἑορτὴ ἄκαιρη· ἐπὶ πλέον οἱ σχέσεις τῶν ἀρχαιολόγων μεταξύ τους δὲν ἦταν τέτοιες ὥστε νὰ συντελέσουν στὴν ἐπιτυχὴ διεξαγωγὴ τῆς ἑορτῆς καὶ πρότεινε νὰ ἑορτασθεῖ ἡ ἐπέτειος μὲ τὴν ἔκδοση πανηγυρικοῦ τεύχους, πρόταση ποὺ ὑποστήριξε καὶ ὁ γραμματέας Χρ. Τσούντας. Ὑπερίσχυσε ἡ γνώμη τοῦ Μιστριώτη, ὁ ὁποῖος συγκάλεσε τοὺς διευθυντὲς τῶν Ξένων Σχολῶν σὲ σύσκεψη[11]. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς συνέστησε τὴν ἔκδοση τεύχους μὲ κατάλογο τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας, στὸν ὁποῖο πρότεινε νὰ προστεθοῦν καὶ κατάλογοι τοῦ ἔργου τῶν Ξένων Σχολῶν. Ὁ Τσούντας καὶ ὁ Κλὼν Στέφανος ἀντιτάχθηκαν στὴν πρόταση, γιατὶ δὲν ἅρμοζε στὴν Ἑταιρεία «νὰ κοσμήσῃ τὴν ἑορτὴν αὐτῆς δι' ἀλλοτρίων ἔργων». Ἀπαντώντας ὁ Μιστριώτης εἶπε πὼς «τὸν αὐτοχθονισμὸν δὲν τὸν ἀναγνωρίζει ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ δὲν τὸν ἀνεγνώριζον οὐδ' αὐτοὶ οἱ Σπαρτιᾶται ξενηλάται, καὶ δὲν ἠρώτων τοὺς ποιητὰς πόθεν ἔρχονται ἀλλὰ τί ἐποίησαν».

Σὲ νεώτερη συνεδρία ἀποφασίστηκε[12] τελικὰ νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία μὲ τὴ σύμπραξη τῶν Ξένων Σχολῶν «ἐπιστημονικὸς κατάλογος πασῶν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν γενομένων ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας, ἐν ᾧ περὶ ἑκάστης ἐργασίας θέλουσιν ἀναγράφεσθαι αἱ σπουδαιότεραι εἰδήσεις, ἤτοι ποῦ, πότε καί, ὑπό τινος ἐξετελέσθη ἡ ἐργασία, ποῖα τὰ ἐξ αὐτῆς εὑρήματα, ποῦ νῦν κεῖνται ταῦτα καὶ ἐν τίσι δημοσιεύμασιν ἐκτίθενται τὰ περὶ αὐτῆς κ.λ.π.».

Σὲ ἄλλη συνεδρίαση ὁ Μιστριώτης ἀνακοίνωσε[13] πὼς ἐξ αἰτίας τῆς ἑορτῆς τῆς 75ης ἐπετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν καὶ τοῦ λίγου χρόνου ποὺ ἀπόμενε ὡς τὴν ἐπέτειο δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ σύνταξη καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ πανηγυρικοῦ τεύχους καὶ πρότεινε νὰ γίνει ὁ ἑορτασμὸς τὸ 1913. Τελικὰ ἡ ἐπέτειος δὲν γιορτάστηκε καὶ ἡ μόνη σχετικὴ μὲ αὐτὴν ἐκδήλωση ἦταν ἡ ἐκλογὴ ἀρκετῶν ξένων ἐπιστημόνων ὡς ἐπιτίμων ἑταίρων[14].

Ἡ ἐνενηκονταετηρὶς

Τὴ συμπλήρωση 90 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας ὑπενθύμισε στὴ λογοδοσία του τῆς 14 Φεβρ. 1927 ὁ γραμματέας Γ. Οἰκονόμος[15], καὶ τοῦτο γιατὶ εἶχε προηγηθεῖ, στὴ συνεδρία τῆς 3 Δεκ. 1926 τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας, ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀ. Χατζῆ γιὰ τὴν ἵδρυσή της ἀπὸ τὸν Κων. Μπέλλιο[16]. Ἡ πρόσφατη ἀνακοίνωση τοῦ Χατζῆ εἶχε ἀνατρέψει ὅ,τι ὡς τότε πιστευόταν γιὰ τὶς ἀρχὲς τῆς Ἑταιρείας καὶ ὁ Οἰκονόμος συνδύασε τὴ συμπλήρωση τῶν 90 χρόνων της μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν πρώτων τιμῶν στὸν Μπέλλιο.

Ἡ ἑκατονταετηρὶς

Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπέτειος ἑορτάστηκε μὲ τρόπο ἀντάξιο τῆς σημασίας της καὶ ἡ ἀνάμνησή της διατηρεῖται μὲ σχετικὰ δημοσιεύματα. Τῶν τελετῶν καὶ τῶν ἑορτῶν ἔχω δώσει περιγραφή[17]. Σὲ ὅσα ἤδη δημοσίευσα προσθέτω τιμητικὸ ψήφισμα τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς, συνταγμένο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ποὺ συμπληρώνει τὴν πρόσκληση τοῦ Οἰκονόμου.

2. Ἡ προσέλευση τοῦ Γεωργίου, τοῦ διαδόχου καὶ τῶν πριγκίπων στὸν Παρθενώνα, τὸ ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς, 23 Ὀκτωβρίου 1938 (φωτ. ΑΑΕ).

3. Ἄποψη τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος, τὸ ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς 23 Ὀκτωβρίου 1938 (φωτ. ΑΑΕ).

ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗΙ

ΕΔΟΞΕΝ ΤΩΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΙ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΙ ΤΗΣ ΑΘΗΝΗΣΙΝ ΒΡΕΤΤΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΕΝ ΑΓΟΡΑΙ ΚΥΡΙ ΑΙ ΜΗΝΟΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΕΤΟΥΣ ΧΙΛΙΟΣΤΟΥ ΕΝΑΚΟΣΙΟΣΤΟΥ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΥ ΟΓΔΟΟΥ ΕΠΕΙΔΗ Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟ ΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΡΟΑΓΟΡΕΥΕΙ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΤΗΝ ΑΧΘΗ ΣΟΜΕΝΗΝ ΕΠΙ ΤΗΙ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ ΤΗΣ ΓΕΝΕΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΚΑΙ ΤΑΣ ΑΛΛΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥΣ ΤΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΝ ΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΑΣ ΟΠΩΣ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΩΣΙΝ ΤΗΣ ΣΥΝΤΕΛΕΣΘΗΣΟΜΕΝΗΣ ΠΑΝΗ ΓΥΡΕΩΣ ΑΓΑΘΗΙ ΤΥΧΗΙ ΔΕΔΟΧΘΑΙ ΤΩΙ ΣΥΜΒΟΥΛΙΩΙ ΣΥΝ ΗΔΟΜΕΝΩΙ ΤΟΙΣ ΜΕΤΑ ΠΑΣΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΘΥΜΙΑΣ ΗΔΗ ΠΕΠΡΑΓΜΑΤΕΥΜΕΝΟΙΣ ΕΠΑΙΝΕΣΑΙ ΚΑΙ ΣΤΕΦΑΝΩΣΑΙ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑΝ ΦΙΛΗΝ ΟΥΣΑΝ ΚΑΙ ΟΙ ΚΕΙΑΝ ΔΙΟΤΙ ΠΑΡΑ ΟΛΟΚΛΗΡΟΝ ΤΗΝ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΟΝ ΑΥΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΝ ΕΠΕΔΩΚΕΝ ΕΑΥΤΗΝ ΑΔΙΑΛΕΙΠΤΩΣ ΚΑΙ ΑΠΡΟΦΑΣΙΣΤΩΣ ΟΥΤΕ ΠΟΝΟΝ ΟΥΔΕΝΑ ΟΥΤΕ ΔΑΠΑΝΗΝ ΥΠΟΣΤΕΛΛΟΜΕΝΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΟΑΓΩΓΗΝ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΠΑΝΤΑ ΤΡΟΠΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΖΟΥΣΑ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΝ ΚΑΙ ΕΥΞΑΣΘΑΙ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΛΟΙ ΠΟΝ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΤΥΧΙΑΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΛΕΣΘΑΙ ΔΕ ΚΑΙ ΠΡΕΣΒΕΥΤΗΝ ΤΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΝ ΤΗΣ ΒΡΕΤΤΑΝΙ ΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΟΣΤΙΣ ΠΑΡΑΓΕΝΟΜΕΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΟΡΤΗΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΑΡΕΙΣ ΤΑ ΤΕ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑΔΕ ΑΠΟΔΩΣΕΙ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΧΘΗΣΕΤΑΙ ΑΚΟΛΟΥΘΩΣ ΤΟΙΣ ΕΝ ΤΩΙΔΕ ΤΩΙ ΨΗΦΙΣΜΑΤΙ ΚΑΤΑΚΕΧΩΡΙΣΜΕΝΟΙΣ

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΩΝ 150 ΧΡΟΝΩΝ

Προανάκρουσμα τοῦ ἑορτασμοῦ γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν 150 χρόνων τῆς Ἑταιρείας, ὑπῆρξαν οἱ ἐκδηλώσεις ποὺ ἔγιναν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1986 στὸ Λονδίνο, ὀργανωμένες ἀπὸ τὸ British Committee, τῆς Ἑταιρείας ποὺ εἶχε συσταθεῖ ἔπειτα ἀπὸ ἐνέργειες τοῦ προέδρου Κων. Μπόνη. Μὲ δεξίωση τοῦ Ἕλληνα πρεσβευτῆ Στ. Σταθάτου στὶς 15 Ὀκτ. 1986 καὶ διαλέξεις τοῦ γεν. γραμματέα Γ. Μυλωνᾶ στὸ Victoria and Albert Museum, στὴ Society of Antiquaries καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης ἔγινε ἡ ἀναγγελία τοῦ προσεχοῦς ἑορτασμοῦ τῆς ἐπετείου. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Λονδίνου τυπώθηκε ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικὰ τρίπτυχο ποὺ περιεῖχε συντομότατο περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἀ. Ἑτ., συνταγμένο ἀπὸ τὸν Β. Πετρᾶκο, τὸ ὁποῖο διανεμήθηκε τὸ 1987 καὶ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἔναρξη τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων ἔγινε μὲ τὴν πρόσκληση τῆς 6 Ἰαν. 1987 ποὺ ἀπηύθυνε τὸ Συμβούλιο πρὸς τοὺς Ἕλληνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς φίλους τῶν μνημείων:

Ἀγγελία τοῦ ἑορτασμοῦ

«Τὴν ἑκατοστὴν πεντηκοστὴν ἐπέτειον τῆς ἱδρύσεώς της ἑορτάζει τὸν προσεχῆ Σεπτέμβριον ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ σύστασίς της ἀπεφασίσθη τὴν 6ην Ἰανουαρίου 1837 ἀπὸ 66 λογίους, ἕλληνας καὶ ξένους, μὲ πρωτοβουλίαν τοῦ Κωνσταντίνου Μπέλιου. Ὀλίγους μῆνας ἀργότερον, τὴν 28ην Ἀπριλίου, τὰ ἱδρυτικὰ μέλη της συνῆλθον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἐξέλεξαν τὴν πρώτην Ἐφορείαν τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀποκάλυψιν, τὴν προστασίαν καὶ τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν μνημείων, ὅπως τὸν εἶχον χαράξει οἱ ἱδρυταί της, ὑπῆρξε τραχύς. Μὲ ἀδιάκοπον ἀγῶνα τοῦ Συμβουλίου, τῶν ἐφόρων καὶ τῶν συνεργατῶν της ἦλθον εἰς τὸ φῶς καὶ πάλιν τὰ λαμπρὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ συμπλήρωσις τῆς τρίτης πεντηκονταετίας τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀγῶνος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ὑπόσχεσιν καὶ ἐγγύησιν διὰ τὴν συνέχειαν τῆς δράσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς τὸ μέλλον, θὰ ἑορτασθῆ πανηγυρικῶς. Εἰς τὸν ἑορτασμὸν καλοῦνται ἅπαντες οἱ φίλοι τῶν ἑλληνικῶν μνημείων, ὅσοι κοπιάζουν εἰς τὸν ἆθλον τῆς ἀναστάσεώς των, ὅσοι μετέχουν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ὅσοι πιστεύουν εἰς τὸ μέλλον τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία σᾶς προσκαλεῖ εἰς τὴν μεγάλην ἐπέτειον τῆς συμπληρώσεως τῶν 150 χρόνων της.

Ἐγράφη τὴν 6ην Ἰανουαρίου 1987, γενέθλιον ἡμέραν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας».

Διαλέξεις

Πρώτη δημόσια ἐκδήλωση ἦταν ἡ ὁμιλία τοῦ καθηγητῆ Ἰω. Σακελλαράκη, στὶς 25 Φεβρ. 1987 «Ἑκατὸ χρόνια ἔρευνας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο», ποὺ προλόγησε ὁ πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. Κων. Μπόνης. Μὲ τὸν σύντομο λόγο του[18] ἔκανε ἔναρξη τοῦ ἑορτασμοῦ καὶ ἔδωσε χαρακτηρισμὸ τῆς Ἑταιρείας. Τὴ διάλεξη παρακολούθησε καὶ ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Ἀντ. Τρίτσης, ὁ ὁποῖος σὲ προσφώνησή του μίλησε γιὰ τὴ σημασία τῆς σπουδῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, μάλιστα τῆς ἀρχαίας.

Ἡ δεύτερη διάλεξη τοῦ προγράμματος τοῦ ἑορτασμοῦ, στὶς 11 Μαρτ. 1987, ἦταν τοῦ ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς Βασιλείου Πετράκου, «Οἱ

ἀνασκαφὲς τοῦ Ραμνοῦντος, 1813-1987». Ὅπως καὶ μὲ τὴν προηγούμενη ὁμιλία δόθηκε ἡ εἰκόνα μιᾶς μεγάλης ἀνασκαφῆς τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία παρὰ τὸ πέρασμα ἑνὸς αἰώνα συνεχίζεται μὲ σκοπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας, ποὺ εἶχε γίνει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνασκαφεῖς μὲ ἐπιστημονικὰ καὶ μεθοδολογικὰ κριτήρια διαφορετικὰ ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἀνασκαφέα.

Στὶς 29 Μαρτ. 1987 ἔγινε ἡ ἐτήσια λογοδοσία τοῦ γεν. γραμματέα μὲ τὴν ὁποία περιγράφηκε τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1987. Μὲ τὴν εὐκαιρία κυκλοφορήθηκε πανηγυρικὸ τὸ τεῦχος τοῦ «Ἔργου» τοῦ 1986.

Ἡ ἑπόμενη διάλεξη, στὶς 22 Ἀπρ. 1987, τοῦ τ. γενικοῦ ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Γ. Δοντᾶ, «Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἕνα δεοντολογικὸ πρόβλημα στὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος», ἔδινε τὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις ἑνὸς κατ' ἐξοχὴν εἰδικοῦ στὰ προβλήματα τοῦ Βράχου, τὶς σχετικὲς μὲ τὶς ἐργασίες ποὺ γίνονται ἢ πρόκειται νὰ γίνουν στὸν Παρθενώνα καὶ κυρίως τὴν ἀφαίρεση μέρους τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου καὶ τὴν ἀντικατάστασή του μὲ ἐκμαγεῖα.

Τὴν ἐαρινὴ περίοδο τῶν διαλέξεων ἔκλεισε ὁ τ. διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Παῦλος Λαζαρίδης μὲ θέμα «Φθιώτιδες Θῆβαι, ἱστορία, ἀνασκαφές, μνημεῖα». Μὲ τὸν πλοῦτο τῶν ἔγχρωμων προβολῶν παρουσιάστηκε, γιὰ πρώτη φορὰ πλήρης στὸ κοινό, ἡ εἰκονογραφικὴ ποικιλία τῶν μωσαϊκῶν δαπέδων τοῦ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ κέντρου τῆς Θεσσαλίας καὶ δόθηκε συνολικὴ εἰκόνα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας.

Βραβεῖο Ὀλυμπία

Στὶς 15 Ἰουνίου 1987 ἡ Ἑταιρεία βραβεύτηκε ἀπὸ τὸ Ἵδρυμα «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» μὲ τὸ βραβεῖο «Ὀλυμπία», τὸ ὁποῖο παρέλαβε κατὰ τὴν τελετὴ ποὺ ἔγινε στὴν αἴθουσα συνεδριῶν τῆς Παλιᾶς Βουλῆς, ὁ γεν. γραμματέας Γ. Μυλωνᾶς.

Τὸν ἔπαινο τῆς Ἑταιρείας ἔκανε ὁ καθηγητὴς Olivier Reverdin, ποὺ στὸ τέλος τοῦ λόγου του τόνισε ὅτι τὸ Ἵδρυμα Ὠνάση «ἐπιθυμεῖ νὰ προβάλει καὶ νὰ ἀνταμείψει ἑνάμισυ αἰώνα γόνιμων δραστηριοτήτων, ποὺ φέρουν τὴ σφραγίδα τοῦ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ, νὰ ἀνταμείψει τὴ φυσικὴ διεθνή της ἀποστολὴ ποὺ ποτὲ δὲν διαψεύστηκε, τὴν ὑποδειγματικὴ συνεργασία της μὲ τοὺς ξένους ἀρχαιολόγους, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι μὲ τὸ παράδειγμά της τὴν ἀλήθεια πὼς ἡ κλασικὴ ἀρχαιολογία δὲν ἔχει σύνορα».

24 Σεπτ. 1987
Πανηγυρικὴ συνεδρία

Ἡ κορυφαία ἐκδήλωση τοῦ ἑορτασμοῦ ἔγινε στὶς 24 Σεπτεμβρίου, ὥρα 7.30΄ μ.μ., στὸ Ὠδεῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, μὲ τὴν παρουσία τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κυρίου Χρ. Σαρτζετάκη καὶ τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ κυρίας Μελίνας Μερκούρη, ὑπουργῶν, πρεσβευτῶν, ἀκαδημαϊκῶν, καθηγητῶν, πλήθους κόσμου καὶ μικρὴ ὅμως συμμετοχὴ ἀρχαιολόγων. Στὴ δημιουργία ἀτμόσφαιρας ἐπισημότητας συνέτεινε τὸ κουιντέτο χαλκίνων Athenaeum, ποὺ μὲ τὴν ἐκτέλεση σύντομων μουσικῶν ἔργων ὑπογράμμιζε τὴ σημασία τῆς ἑορτῆς καὶ χώριζε τὰ μέρη τῆς πανηγυρικῆς συνεδρίασης δί-

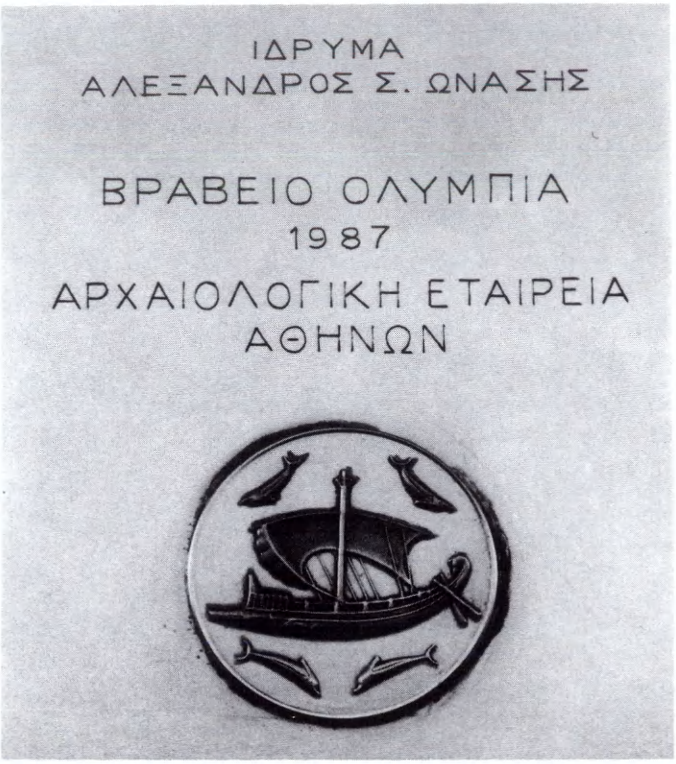

4. Τὸ βραβεῖο «Ὀλυμπία» τοῦ Ἱδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης», ποὺ ἀπονεμήθηκε στὶς 15 Ἰουνίου 1987 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν προσφορά της στὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐπιστήμη (φωτ. ΑΑΕ).

5. Τὸ Ὠδεῖον Ἡρώδου Ἀττικοῦ, τὸ ἀπόγευμα τῆς 24 Σεπτ., κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἑορτῆς τῶν 150 χρόνων τῆς Ἑταιρείας (φωτ. ΑΑΕ).

νοντας θεατρικὸ τόνο στὴν ἐκδήλωση. Ἐπειδὴ ὁ πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας ἀπουσίαζε γιὰ λόγους ὑγείας στὸ ἐξωτερικό, προήδρευσε ὁ ἀντιπρόεδρος καθηγητὴς Δ. Ζακυθηνός, ὁ ὁποῖος ἔκανε ἔναρξη τῆς συνεδρίασης μὲ τὸν ἑξῆς βραχύτατο λόγο:

«Ὁ κύριος Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἕλκων τὸ γένος ἐκ Κρήτης, γεννηθεὶς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ σπουδάσας εἰς τὴν πόλιν ταύτην, ἀκολούθως δὲ εἰς τὰς Ἀθήνας, κατέκτησε τὰς ἀνωτάτας βαθμίδας τῆς ἐπιστημονικῆς Ἱεραρχίας διὰ νὰ κατακτήσῃ τὴν ὑψίστην. Κατὰ τὴν διαμονήν του εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια ἔγινε κύριος τοῦ λόγου, τὸν ὁποῖον καλλιεργεῖ. Ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία, τὰ Κλασσικὰ Γράμματα ἀποτελοῦν θεμελιώδη κανόνα. Εἶναι ἑπομένως εὐτυχὴς ἡ συγκυρία τῆς ἐδῶ παρουσίας του κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν ἐπὶ τῇ Ἑκατοστῇ καὶ Πεντηκοστῇ ἐπετείῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας».

Μετὰ τὴν προσφώνηση τοῦ ἀντιπροέδρου στὸ βῆμα ἀνέβηκε ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος εἶπε τὰ ἑξῆς:

Λόγος τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας

Κύριε Πρόεδρε της Αρχαιολογικής Εταιρείας, Με αισθήματα ιδιαίτερης χαράς και εύλογης εθνικής υπερηφανείας προσέρχομαι στην πανηγυρική αυτή συνεδρία του εορτασμού των 150 χρόνων ζωής της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Που είναι συγχρόνως και 150 χρόνια επανακαλλιεργείας στον τόπο μας της επιστήμης της Αρχαιολογίας.

Κυρίες και Κύριοι, Πράγματι, το αληθινό αρχαιολογικό πνεύμα, ως αποτύπωση περιεργείας και ενδιαφέροντος για τα πράγματα του παρελθόντος, αναφαίνεται ήδη με την ανάπτυξη του εν γένει επιστημονικού πνεύματος στην ελληνική αρχαιότητα κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα. Στη συνέχεια δε και υπό την επίδραση του Αριστοτέλους οι σοφοί της αλεξανδρινής περιόδου επεδόθησαν, μέσα στις βιβλιοθήκες της Περγάμου, της Αλεξανδρείας, της Αντιοχείας, στην καταγραφή, συγκέντρωση και περιγραφή των ευρημάτων του παρελθόντος, και αυτών ακόμη που κατέκειντο ήδη σε ερείπια. Τα περισσότερα από τα έργα των σοφών εκείνων εχάθησαν. Ημπορούμε, εν τούτοις, να έχουμε μια ωρισμένη ιδέα των περιγραφών και περιηγήσεων εκείνων, όπως με την «Ελλάδος Περιήγησιν» του Παυσανίου, έργο, που συνεγράφη, ως γνωστόν, κατά το δεύτερο ήμισυ του 2ου μ.Χ. αιώνος.

Και είναι δεδομένο, ότι το ενδιαφέρον δεν έλειψε και κατά τους αιώνες, που ηκολούθησαν. Όμως, αληθινή έκρηξη της αρχαιολογικής έρευνας σημειώνεται μόλις από τον περασμένο αιώνα. Υπάρχουν μάλιστα και ειδήμονες, που αναβιβάζουν την ζωή της επιστήμης της Αρχαιολογίας, υπό την σημερινή της έννοια, μόλις σε λίγα περισσότερα από 100 χρόνια. Πάντως, μόνο κατά τον περασμένο αιώνα η αρχαιολογική έρευνα κερδίζει την δικαίωσή της με την ίδρυση πανεπιστημιακών εδρών, ινστιτούτων, αρχαιολογικών σχολών και αποκτά έτσι την επίσημη καθιέρωσή της.

Είναι, επομένως, εξόχως χαρακτηριστικό της πνευματικής ετοιμότητος του Γένους των Ελλήνων, ότι στην επιστημονική αυτή άνθιση σχεδόν καθόλου δεν υστέρησε χρονικώς. Διότι, καίτοι μόλις πριν ελάχιστα χρόνια είχεν επανεύρει, ύστερα μάλιστα από βάρβαρη δουλεία αιώνων, την πολιτειακή του

συγκρότηση, ως καρπό απαραμίλλου απελευθερωτικού αγώνος, εν τούτοις από τις πρώτες μέριμνές του υπήρξε και η διαφύλαξη και προστασία, αλλά και αξιοποίηση, της πολιτιστικής του κληρονομίας. Έτσι, και το επίσημο Κράτος εθέσπισε τον νόμο της 10ης/22ας Μαΐου 1834 «περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών», —έργο, και ο νόμος αυτός, του αειμνήστου Γεωργίου-Λουδοβίκου φον Μάουρερ, μέλους της Αντιβασιλείας,— και η ανεκτίμητη ιδιωτική πρωτοβουλία —ανεκτίμητη, όταν βεβαίως, μακρυά από την στυγνή ιδιοτέλεια, επιδίδεται σε έργα υπηρετικά του κοινωνικού συνόλου και εθνωφελή— εξεδήλωσε την ενθουσιώδη εν προκειμένω παρουσία της με την ίδρυση, το 1837, της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Αυτή η παράλληλη μέριμνα επίσημης Πολιτείας και ιδιωτικής πρωτοβουλίας εξεικονίζει την αλήθεια, ότι στην πολιτιστική του κληρονομία διέβλεπε το Γένος των Ελλήνων την θεμελιώδη έκφραση της πολιτιστικής και εθνικής του ταυτότητος. Κατ' εξοχήν μάλιστα της δευτέρας, όταν το νεοελληνικό Κράτος, εδαφικώς κάτισχνο, διότι έτσι το ηθέλησαν οι τότε ισχυροί, απέβλεπε και προετοιμάζετο για την τιτάνια εξόρμηση προς την εθνική του ολοκλήρωση. Ακριβώς, τα μνημεία του παρελθόντος από μόνα τους μιλούσαν για τα δίκαια του Ελληνισμού, που με τόση ιταμότητα καταπατούσαν ή περιφρονούσαν οι ξένοι με τα μόνα όπλα, που διέθεταν, και πάντοτε οι αδικούντες διαθέτουν, δηλαδή την δύναμη και το συμφέρον. Και στην μαρτυρία των μνημείων ως ακαταμάχητο στήριγμα των δικαίων του απέβλεπε, ασφαλώς με υπερβολική αισιοδοξία, υπερβολική εν όψει του κυνισμού, που δεν απουσιάζει, δυστυχώς, και από τις διεθνείς σχέσεις, το Γένος των Ελλήνων. Περισσότερο απτή της καταστάσεως αυτής των πνευμάτων μαρτυρία προσφέρει, δεκαετίες μετά, το 1896, το περισπούδαστο έργο του φιλολόγου και αρχαιολόγου Μαργαρίτου Δήμιτσα με τον χαρακτηριστικό του τίτλο «Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις». Και ίσως δεν είναι άσκοπο στους σημερινούς καιρούς, κατά τους οποίους περισσεύει η ωργανωμένη αδίστακτη πλαστογράφηση της Ιστορίας, η υπόμνηση του γεγονότος, ότι ο αληθινός ιδρυτής της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο Κωνσταντίνος Μπέλλιος, που έβαλε πρώτος την υπογραφή του, με δεύτερη εκείνη του ανεψιού του Αλεξάνδρου Μπέλλιου, στο ιδρυτικό της Εταιρείας έγγραφο της 6ης Ιανουαρίου 1837, υπήρξε Μακεδών της διασποράς. Γεννημένος στο Λινοτόπι της Μακεδονίας, ζούσε στην Αυστρία και είχε μάλιστα αποκτήσει εκεί και τον τίτλο του βαρώνου, με την παραπάνω δε πρωτοβουλία του κατέστησε συγχρόνως ανεξίτηλη την κραταιότατη αυτή μαρτυρία του, και αυτός, περί της ελληνικής, και μόνον, συνειδήσεως, που συνταιριάζει άλλωστε και με την καταγωγή τους, των Μακεδόνων.—

Κυρίες και Κύριοι, Μέσα στο πνευματικό αυτό κλίμα ιδρύθηκε πριν 150 χρόνια η Αρχαιολογική Εταιρεία. Και έκτοτε εξεπλήρωσε και εκπληρώνει με ζηλευτή αφοσίωση, αλλά και την βοήθεια της Πολιτείας, τους σκοπούς, που έταξαν οι αοίδιμοι ιδρυτές της και οι οποίοι συμπίπτουν με όλη την δέσμη των ενδιαφερόντων, που συνθέτουν την επιστήμη της Αρχαιολογίας. Ενδιαφέροντα, τα οποία δεν περιορίζονται σε μόνη την ανασκαφή, που παριστάνει μόνο μια στιγμή του έργου του Αρχαιολόγου, αλλά εκτείνονται και στα επό-

6. Ὁ γενικὸς γραμματέας τῆς Ἑταιρείας Γεώργιος Μυλωνᾶς, ἡ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ κυρία Μελίνα Μερκούρη καὶ οἱ σύμβουλοι κύριοι Γ. Δοντᾶς καὶ Π. Λαζαρίδης (φωτ. ΑΑΕ).

μενα στάδια: της αποκαλύψεως, της διατηρήσεως, της αποκαταστάσεως, της εκθέσεως και, τέλος, της δημοσιεύσεως των ευρημάτων. Και ακριβώς, το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας είναι τεράστιο σε όλους αυτούς τους τομείς: στον ανασκαφικό, σχεδόν από άκρη σε άκρη σε όλη την Ελλάδα· στον αναστηλωτικό, με επιφανές πεδίο εργασιών τον Παρθενώνα και άλλα μνημεία της Ακροπόλεως· στον συλλεκτικό και εκθεσειακό, κυρίως με την ίδρυση, ήδη το 1858, του πρώτου Μουσείου στην απελευθερωθείσα Ελλάδα, που ήτο, ας σημειωθεί, και μοναδικό μέχρι της ιδρύσεως το 1891 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου· στον τομέα, τέλος, των δημοσιεύσεων, με εκατοντάδες ήδη εκδόσεις, από τις οποίες προέχουν τα «Πρακτικά» και η «Αρχαιολογική Εφημερίς».—

Κυρίες και Κύριοι, Δεν είναι ίσως άσκοπο να προστεθεί, ότι κατά την σύγχρονη εποχή είμαστε μάρτυρες μιας νέας αποτιμήσεως των πολιτιστικών αγαθών. Έτσι ανεφάνη και προοδεύει η ιδέα του χαρακτηρισμού των ως πολιτιστικής περιουσίας ολόκληρης πλέον της ανθρωπότητος. Ναι, αλλά μόνον παραλλήλως, χωρίς δηλαδή και να υποχωρεί η παραδοσιακή αντίληψη της υπάρξεώς των ως κατ' εξοχήν τεκμηρίων μιας συγκεκριμένης πολιτιστικής και εθνικής ταυτότητος. Τουναντίον μάλιστα, η τελευταία αυτή ολοένα και ενδυναμώνεται. Στο πλαίσιο ακριβώς των ιδεών αυτών ευρίσκεται και η πρωτοβουλία της U.N.E.S.C.O., η οποία ενθαρρύνει την επιστροφή των αρχαιολογικών αγαθών στην χώρα της προελεύσεώς των, στην χώρα, που καθορίζει η εθνική τους ταυτότητα. Προ παντός μάλιστα όταν πρόκειται για λειτουργικώς ενεργά και όχι εγκαταλελειμμένα αρχαιολογικά αγαθά.

Έτσι, και οι προοπτικές, που διανοίγονται για την επιστροφή και στην χώρα μας αρχαιολογικών θησαυρών, όπως, για παράδειγμα, τα μάρμαρα του Παρθενώνος, που εγκατέλειψαν, κατά καιρούς, το πάτριο έδαφος υπό συνθήκες κυριολεκτικώς ύβρεως για το ανθρώπινο πνεύμα, είναι, περισσότερο από κάθε άλλη στιγμή του παρελθόντος, σήμερα ευοίωνες. Και δεν ημπορεί, η ανθρώπινη συνείδηση, στην ατέρμονα πορεία της προς την τελείωση, θα υπαγορεύσει κάποτε την πραγματοποίηση του δέοντος. Ευχόμαστε, να γίνει αυτό το ταχύτερον.

Κυρίες και Κύριοι, Αληθινά μεγάλο είναι το πολυσχιδές μέχρι σήμερα έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που είναι και μία από τις αρχαιότερες επιστημονικές εταιρείες της χώρας μας.

Χαιρετίζω, λοιπόν, με ενθουσιασμό τα 150 χρόνια της δράσεώς της, δράσεως καθαρώς επιστημονικής, αλλά συγχρόνως και εθνωφελούς, ευχόμενος απρόσκοπτη και πλούσια και την περαιτέρω πορεία της.

Φέρω δε ευλαβικά την μνήμη μου προς τους αοιδίμους Ιδρυτές της και όλους τους εξόχους άνδρες, που έθεσαν την ευχυμία και νηφαλιότητα του επιστημονικού των πνεύματος και την θέρμη της ακάματης ενεργητικότητός των στην υπηρεσία των σκοπών της Εταιρείας. Σκοπών, που συγκλίνουν ουσιαστικώς σε ένα: στην επανεύρεση, μέσα στον ελληνικό χώρο, των διαφόρων στιγμών ενός και μόνον όντος: του ανθρώπου!

Μετὰ τὸν λόγο τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας στὸ βῆμα ἀνέβηκε καὶ πάλι ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. Δ. Ζακυθηνός, ὁ ὁποῖος προσεφώνησε ὡς ἑξῆς:

«Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας κυρίαι καὶ κύριοι Ἑταῖροι, κυρίαι καὶ κύριοι· Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέρχεται σήμερον εἰς πανηγυρικὴν συνεδρίαν ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως, ἑκατὸν πεντήκοντα ἔτη μετὰ τὴν πρώτην συνεδρίαν αὐτῆς, πραγματοποιηθεῖσαν τὴν 28 Ἀπριλίου 1837 ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Βράχου. Εἶναι βαθεῖα ἡ χαρὰ καὶ ἡ συγκίνησις ὅλων μας τὴν στιγμὴν ταύτην. Ἀναλογιζόμεθα τὸ ἐπιτελεσθὲν μέγιστον ἐπιστημονικὸν καὶ ἐθνικὸν ἔργον καὶ προσβλέπομεν μετ' ἐλπίδος εἰς τὸ μέλλον».

Μετὰ τὴν προσφώνηση τοῦ ἀντιπροέδρου τὸν λόγο πῆρε ἡ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ κυρία Μελίνα Μερκούρη, ἡ ὁποία εἶπε τὰ ἑξῆς:

Λόγος Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ

Κύριε Πρόεδρε της Δημοκρατίας, Η συμμετοχή σας και τα λόγια σας στη σημερινή πανηγυρική συνεδρία της Αρχαιολογικής Εταιρείας υπογραμμίζουν τα αισθήματα σεβασμού και ευγνωμοσύνης του Έθνους απέναντι σε ενάμισυ αιώνα ενεργού παρουσίας και γόνιμης δράσης.

Στον τόπο μας οι μεγάλες πρωτοβουλίες δεν λείπουν ποτέ. Αλλά πολύ συχνά έχουν προσωποπαγή χαρακτήρα ή εξατμίζονται γρήγορα και σβήνουν μαζί με τους ανθρώπους που τις εμπνεύστηκαν και τους έδωσαν ζωή.

Η Αρχαιολογική Εταιρεία γεννήθηκε από τον ενθουσιασμό και τη φλογερή αγάπη κάποιων ανθρώπων πριν 150 χρόνια. Αλλά δεν έσβησε μαζί μ' αυτούς. Ζει, θάλλει και αγωνίζεται για την προάσπιση μιας κληρονομιάς που είναι η ταυτότητα μας, ο πλούτος και η περηφάνεια μας.

Εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης, θα ήθελα να αποτίσω φόρο τιμής στην πλειάδα των σοφών που ο μόχθος τους, κάτω από τη σκέπη της Εταιρείας, πρόσφερε στον ελληνικό λαό όχι μόνο τόσα λαμπρά έργα που κοσμούν σήμερα τα μουσεία μας, αλλά και τόσα πολύτιμα τεκμήρια της ιστορίας μας.

Το υπουργείο Πολιτισμού βρίσκεται σε σχέσεις στενής και αρμονικής συνεργασίας με την Αρχαιολογική Εταιρεία η οποία, έχω την αίσθηση, αποδίδει λαμπρούς καρπούς. Την πανηγυρική αυτή στιγμή θέλω να δώσω τη διαβεβαίωση ότι η στήριξη —ηθική και υλική— των προσπαθειών της Εταιρείας εκ μέρους του υπουργείου θα είναι διαρκής, ουσιαστική και σημαντική.

Κύριε Πρόεδρε, η αναφορά σας στα μάρμαρα του Παρθενώνα (ναι, για μας είναι πάντοτε τα μάρμαρα του Παρθενώνα) ανταποκρίνεται και στο βαθύ πόθο του ελληνικού λαού και σε παγκόσμιο πολιτιστικό αίτημα που έχει υιοθετηθεί, με συντριπτική πλειοψηφία από τη Γενική Συνέλευση της ΟΥΝΕΣΚΟ. Τη στιγμή που τα αναστηλωτικά έργα της Ακρόπολης προχωρούν με ρυθμούς και μεθόδους που προκαλούν τον παγκόσμιο θαυμασμό και τη στιγμή που προχωρούν οι διαδικασίες για το διεθνή αρχιτεκτονικό διαγωνισμό που θα δώσει το νέο Μουσείο της Ακρόπολης, οι συγκυρίες, όπως υπογραμμίσατε, είναι περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στιγμή ευοίωνες. Για τον πρόσθετο λόγο ότι κανένα πλέον αντεπιχείρημα δεν θα νοείται να προβληθεί. Η φωνή του δικαίου, της λογικής και της ευαισθησίας —είμαι και εγώ βέβαιη— σύντομα θα επικρατήσει. Και τα μάρμαρα του Παρθενώνα θα βρούνε τη θέση τους εδώ, κάτω από τον ήλιο που τα γέννησε, αναπόσπαστα τμήματα στο τέμενος που έχει φτιαχτεί για τους αιώνες.

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι, Αυτή η αισιοδοξία μας ας σημαδέψει τη σημερινή επέτειο. Η Αρχαιολογική Εταιρεία κλείνει 150 χρόνια ζωής και εξακολουθεί να είναι δημιουργική και νέα. Ίσως το μυστικό της να είναι ο συνδυασμός του ενθουσιασμού και του πάθους με την επιστημονική μεθοδολογία και γνώση. Όσο υπάρχει αυτός ο συνδυασμός, ταγμένος στην υπηρεσία της αυτογνωσίας μας, ο ελληνικός λαός θα γιορτάζει πολλές τέτοιες, και ακόμα λαμπρότερες, επετείους.

150 χρόνια, από τη μια μεριά, είναι βέβαια πολλά, αλλά από την άλλη είναι και πολύ λίγα. Εύχομαι σ' αυτόν το σφριγηλό πρεσβευτή που είναι η Αρχαιολογική Εταιρεία να τα χιλιάσει. Και το πιστεύω ότι θα τα χιλιάσει.

Τὴν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ διαδέχθηκε στὸ βῆμα ὁ γραμματέας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Μενέλαος Παλλάντιος, ὁ ὁποῖος ἀπηύθυνε πρὸς τὴν συνέλευση τὸν ἑξῆς χαιρετισμό:

Λόγος γραμματέα Ἀκαδημίας

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν συμμετέχει στὸν σημερινὸ ἑορτασμὸ τῶν 150 χρόνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ ὅλο τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν τιμὴ ποὺ τῆς ἀνήκουν γιὰ τὸ σπουδαῖο ἔργο ποὺ ἔχει ἐπιτελέσει κατὰ τὸν ἐνάμιση αἰώνα τῆς ζωῆς της.

Ὁ μαρτυρικός μας τόπος, ἐρειπωμένος καὶ καταματωμένος ἀπὸ τὸν τιτάνιο ἀγώνα του γιὰ τὴν ἀποτίναξη τῆς μακρόχρονης δουλείας, εἶχε κρατήσει εὐλαβικὰ στὰ σπλάχνα του καὶ ἑρμητικὰ φυλαγμένη ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς τὴν μεγάλη πολιτιστικὴ κληρονομιὰ τῶν προγόνων μας, τὴν ὁποία λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀνέλαβε ἡ νεοϊδρυθεῖσα τότε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία νὰ φέρει πάλι στὴν ἐπιφάνεια καὶ νὰ τὴν ξαναστήσει κάτω ἀπὸ τὸ οἰκεῖο της, ἀπαράμιλλο ἑλληνικὸ φῶς.

Οἱ μεγάλες μορφὲς τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε ὡς Γενικοὶ Γραμματεῖς, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ραγκαβῆ, τὸν Στέφανο Κουμανούδη, τὸν Παναγῆ Καββαδία καὶ ἄλλους ὣς τοὺς συγχρόνους μας, τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ καὶ Ἀκαδημαϊκὸ Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο, καθὼς καὶ τὸν μέχρι σήμερα Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας Καθηγητὴ καὶ Ἀκαδημαϊκὸ κ. Γεώργιο Μυλωνᾶ, οἱ διαπρεπεῖς αὐτὲς μορφὲς δὲν ἐξασφάλισαν μὲ τὴν προσφορά τους τὴν ἀγαθὴ μόνο φήμη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὸ μέχρι σήμερα ἔργο της, ἀλλὰ συνέβαλαν σὲ κάτι ἀκόμα σημαντικότερο: στὴν μεγαλύτερη προβολὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὣς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου.

Τὰ σπουδαῖα εὑρήματα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ 150 χρόνια τῆς δραστηριότητάς της, ἀποτελοῦν μιὰ τεράστια συμβολὴ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἐκείνης ποὺ εἰσχωρεῖ ἀνασκάπτοντας στὰ βάθη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἱστορίας, καὶ φέρνει στὸ φῶς ὁλοένα καὶ περισσότερα στοιχεῖα καὶ δείγματα ἑνὸς πολιτισμοῦ, στὸν ὁποῖο θὰ εἶναι πάντα στραμμένη ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἐλπίδα ὁλοκλήρου τῆς σκεπτομένης ἀνθρωπότητας.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν χαιρετίζει τὴν ἱστορικὴν αὐτὴ ἐπέτειο καὶ ἐκφράζει τὴν εὐχὴ στὴ Διοίκηση νὰ συνεχίζει τὸ ἀποδοτικό της ἔργο, καὶ εἰδικότερα, στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, ἀγαπητὸ συνάδελφο καὶ φίλο κ. Γιῶργο Μυλωνᾶ, νὰ εἶναι πάντα θαλερὸς καὶ ἀγέραστος στὸ ἔργο ποὺ μὲ τόσο πάθος καὶ ἀγάπη ἔχει ἀφοσιωθεῖ, καὶ νὰ συναντᾶ ὅσο τὸ δυνατὸν λιγότερα ἐμπόδια στὶς συνεχεῖς καὶ ἄοκνες προσπάθειές του.

Ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων μίλησε ὁ πρύτανης τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Μιχ. Σταθόπουλος μὲ τὰ ἑξῆς λόγια:

Λόγος πρυτάνεως Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Αποτελεί ξεχωριστή τιμή για μένα να χαιρετίσω εκ μέρους του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά και των άλλων Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων της χώρας από αυτό το βήμα τα 150 χρόνια ζωής, επιστημονικής προσφοράς και εθνικής δράσης της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ιδιαίτερα μάλιστα γιατί η Αρχαιολογική Εταιρεία συμπορεύεται στον χρόνο με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, που γιορτάζει και αυτό φέτος τα πρώτα 150 χρόνια της ζωής του.

Η Αρχαιολογική Εταιρεία έχει αποκτήσει επάξια το χαρακτήρα του εθνικού θεσμού, αφού επί ενάμισυ αιώνα συνέβαλε αποτελεσματικά με ακάματη προσπάθεια, αλλά και με κύρος επιστημονικό, στην αποκάλυψη, την προστασία και την μελέτη των ελληνικών μνημείων, όπως διακηρύχθηκε από τους ιδρυτές της στο βράχο της Ακρόπολης το 1837.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών αισθάνεται και αυτό κάποια υπερηφάνεια για τη μεγάλη προσφορά της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Γιατί η Αρχαιολογική Εταιρεία ανδρώθηκε μέσα από την εντονότατη και καθοριστική γι' αυτήν δραστηριότητα, στους κόλπους της, καθηγητών και άλλων παραγόντων του Πανεπιστημίου Αθηνών:

Η περίοδος κατά την οποία κυρίως αναπτύχθηκε η Αρχαιολογική Εταιρεία και διαμόρφωσε το σημαντικότατο έργο της, απέκτησε την δική της στέγη και περιουσία, και το μεγάλο της επιστημονικό κύρος σφραγίζεται από τις εξέχουσες προσωπικότητες των γενικών γραμματέων της —και ο γενικός γραμματέας έδινε πάντοτε τον τόνο στο Ίδρυμα— και που ήταν καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών:

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1844-1850)
Στέφανος Κουμανούδης (1859-1894)
Παναγής Καββαδίας (1894-1920)
Γεώργιος Οικονόμος (1924-1951) και
Αναστάσιος Ορλάνδος (1951-1979), για να σταματήσω σ' εκείνους που έφυγαν.

Εξ άλλου διακεκριμένοι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών χρημάτισαν Πρόεδροι της Αρχαιολογικής Εταιρείας, όπως ο Φίλιππος Ιωάννου, ο Ευθύμιος Καστόρχης, (που έδωσε την πρώτη στέγη στο Μουσείο της Εταιρείας εγκαθιστώντας το σε αίθουσα του Πανεπιστημίου για αρκετά χρόνια), ο Γ. Μιστριώτης, ο Νικόλαος Πολίτης, ο Δημ. Παπούλιας, ο Παναγιώτης Ζέπος και άλλοι ήταν μέλη του Δ.Σ. της όπως οι καθηγητές της αρχαιολογίας Χρ. Τσούντας, Σπ. Μαρινάτος και Ν. Κοντολέων καθώς και καθηγητές άλλων επιστημονικών κλάδων, της φιλολογίας Δημ. Σεμιτέλος, Σίμος Μενάρδος, Ιωάν. Καλλιτσουνάκης και Αδαμ. Αδαμαντίου, της Ιστορίας Παύλος Καρολίδης, Σωκρ. Κουγέας, της Παιδαγωγικής Νικ. Εξαρχόπουλος, της Ψυχολογίας Θεόφ. Βορέας, ή των Θετικών Επιστημών Δημ. Αιγινήτης για να περιορισθώ και πάλι σ' όσους (Προέδρους ή μέλη Δ.Σ.) δεν είναι πια στη ζωή. Από

τους υφηγητές που μετείχαν επίσης στο Συμβούλιο ας μου επιτραπεί να αναφέρω μόνο το Θεμιστοκλή Σοφούλη.

Εκτός από τη διοίκηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας μεγάλο και σημαντικό μέρος του επιστημονικού έργου της, έχει συντελεσθεί δια καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών καθώς και του πανεπιστημιακού προσωπικού και των φοιτητών που τους περιστοίχισαν. Όπως οι ανασκαφές στην Ακρόπολη, στην Καδμεία των Θηβών, στο Θέρμο της Αιτωλίας, στην Επίδαυρο, στην Φιγάλεια και την Τεγέα, στη Μεσσήνη και την Πύλο, στο Σέσκλο και το Διμήνι, τη Νικόπολη, τη Νάξο, τη Θήρα και την Κρήτη, ή το αναστηλωτικό έργο του Ορλάνδου.

Αλλά αν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου μας κραταίωσαν την Αρχαιολογική Εταιρεία, θα πρέπει παράλληλα να αναγνωρίσουμε, εκφράζοντας τις θερμές ευχαριστίες μας προς την Εταιρεία τη βοήθειά της στο ερευνητικό έργο των αρχαιολόγων του Πανεπιστημίου προς τους οποίους η Εταιρεία πρόσφερε τα μέσα και την υποδομή για την ανασκαφική έρευνα καθώς και τις λαμπρές δυνατότητες δημοσίευσης των πορισμάτων τους που διαθέτει.

Πέρα από τη στενή τους συνεργασία στην 150 χρονη ζωή τους, Πανεπιστήμιο και Αρχαιολογική Εταιρεία συνδέθηκαν από την αρχή με τον κοινό γενικό τους στόχο: εξέφραζαν και οι δύο το πνεύμα της εποχής και την ανάγκη, την εθνική ανάγκη, για την οργάνωση και δραστηριοποίηση των επιστημονικών δυνάμεων της χώρας ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να αναγεννηθεί πνευματικά και πολιτιστικά και να γίνει Κράτος σύγχρονο αλλά και αντάξιο της ιστορικής του παράδοσης.

Σήμερα, σ' αυτόν τον σεβάσμιο χώρο τιμάται το έργο και οι άνθρωποι που εργάσθηκαν για να προσφέρουν στον Ελληνικό λαό αλλά και στην ανθρωπότητα λαμπρά έργα πατρογονικής κληρονομιάς, να προσφέρουν σε τελευταία ανάλυση τεκμήρια ιστορίας, πολιτισμού, τεκμήρια του ανθρώπινου αγώνα με τη φύση και το πεπρωμένο, να δώσουν αισθητική και πνευματική απόλαυση στους συνανθρώπους μας. Η αρχαιολογία είναι από τους λίγους επιστημονικούς κλάδους που το έργο τους δεν είναι μόνο, δεν είναι κυρίως μέσο για τη βελτίωση της ζωής, είναι και αυτοσκοπός. Η συμπλήρωση της τρίτης πεντηκονταετίας της μεγάλης προσπάθειας της Αρχαιολογικής Εταιρείας που στηρίχθηκε στην επιστημονική γνώση και μέθοδο, αποτελεί υπόσχεση και εγγύηση για συνέχιση αλλά και επέκταση της δημιουργικής δράσης της. Τους ευχόμαστε τις ίδιες, αλλά και μεγαλύτερες επιτυχίες στην 4η πεντηκονταετία της ζωής της.

Ἐκ μέρους τῶν Ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν τῆς Ἀθήνας μίλησε ὡς ἀρχαιότερος ὁ διευθυντὴς τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Hector W. Catling, μὲ τὰ ἑξῆς λόγια:

Λόγος Hector Catling

Ἔχω τὴν μεγάλη τιμὴ σήμερα νὰ ἔχω προσκληθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ μιλήσω ἐκ μέρους τῶν Ξένων Σχολῶν, σὲ αὐτὴ τὴν Πανηγυρικὴ Συνεδρία, κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἑταιρεία γιορτάζει τὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της. Ἔτσι τὸ συγχαρητήριο μήνυμα ποὺ ἀπευθύνω πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐκφράζει ὄχι μόνο τὰ συναισθήματα τῶν Δεκατριῶν Σχολῶν ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ κυ-

ρίως τὰ αἰσθήματα τῶν μελῶν καὶ φίλων των ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς.

Χάρις στὴν φιλοξενία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, δεκατρεῖς χῶρες ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο διατηροῦν Σχολὲς στὴν Ἀθήνα. Αὐτὲς εἶναι γνωστὲς σὰν Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολές. Ἡ ἀρχαιότερη εἶναι ἡ Γαλλικὴ καὶ ἱδρύθηκε πρὶν ἑκατὸν σαράντα ἕνα χρόνια. Ἡ νεώτερη εἶναι ἡ Φιλανδικὴ ἡ ὁποία γιόρτασε τὰ δεύτερα γενέθλιά της φέτος. Κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς Σχολὲς εἶναι ἕνα κέντρο γιὰ τὴν μελέτη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἀνθρώπων της, εἴτε μέσω τῶν ἐργασιῶν τῶν Ἐρευνητῶν ἢ μέσω τῆς καθοδήγησης πρὸς τοὺς νέους φοιτητές. Οἱ Σχολὲς αὐτές, στὶς δικές τους χῶρες, ἔχουν τὴν ὑποστήριξη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Πανεπιστημιακῶν Τμημάτων ἢ Πνευματικῶν Ἱδρυμάτων τῶν ὁποίων τὸ κύριο ἀντικείμενο εἶναι ἡ μελέτη τῆς Ἀρχαιολογίας, τῆς Ἱστορίας, τῆς Γλώσσας καὶ τῆς Λογοτεχνίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων.

Συνολικά, οἱ Ξένες Σχολὲς ἀντιπροσωπεύουν ἕνα πολὺ μεγάλο διεθνὲς forum συνεχοῦς ἐνδιαφέροντος καὶ βαθιᾶς ἀγάπης γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Θὰ θέλαμε λοιπὸν νὰ συγχαροῦμε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ ἕνα κατόρθωμα ἑκατὸν πενήντα ἐτῶν, ἕνα κατόρθωμα χάρις στὴν συλλογικὴ ἐργασία τῶν μελῶν της. Στὸν κατάλογο αὐτῶν τῶν μελῶν, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἔχουν συμπεριληφθεῖ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας. Μὲ ξεχωριστὸ θαυμασμὸ κοιτάζουμε τὸ σύνολο τῶν φημισμένων τοποθεσιῶν στὶς ὁποίες ὁλοκληρώθηκαν αὐτὲς οἱ ἐργασίες. Μὲ εὐγνωμοσύνη σκεπτόμαστε τὸ λειτουργικὸ σύμβολο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ὁδὸ Πανεπιστημίου εἴκοσι δύο μὲ τὴν Βιβλιοθήκη καὶ τὰ Ἀρχεῖα, τὴν Αἴθουσα Συμβουλίων καὶ τὴν μεγαλόπρεπη Αἴθουσα Διαλέξεων, ἐκεῖ ὅπου τόσες φορὲς πρωτοανακοινώθηκαν στὸν κόσμο μεγάλες ἀνακαλύψεις.

Ἐμεῖς οἱ Ξένες Σχολὲς δραττώμεθα τῆς εὐκαιρίας νὰ εὐχαριστήσουμε θερμὰ τὴν Ἑταιρεία ποὺ τόσο πρόθυμα μοιράστηκε αὐτὲς τὶς πηγὲς μαζί μας, ἐμπλουτίζοντάς μας ἀμέτρητες φορές.

Κύριε Πρόεδρε, σᾶς ἀπευθύνω τὰ συγχαρητήρια καὶ τὶς εὐχαριστίες μας, μαζὶ μὲ τὶς θερμές μας εὐχὲς γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑταιρείας, μιᾶς Ἑταιρείας ποὺ θὰ διατηρήσει τὴν μεγαλόπρεπη παράδοση καὶ ταυτόχρονα θὰ ὁδηγήσει τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία σὲ νέες ἀνακαλύψεις, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς συναρπαστικὲς προκλήσεις ποὺ σίγουρα τὴν περιμένουν, στὰ ἑπόμενα ἑκατὸν πενήντα χρόνια.

Ἀναγγελία ἐκλογῆς ἐπιτίμων μελῶν Ἑταιρείας

Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 2 τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἑταιρείας, τὸ Διοικητικό της Συμβούλιο ἐξέλεξε, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ἐθνικὴ προσφορά τους στὴ μελέτη καὶ τὴν προστασία τῶν ἑλληνικῶν μνημείων, 6 ἐπίτιμους ἀντιπροέδρους, 19 ἐπίτιμους συμβούλους καὶ 23 ἐπίτιμους ἑταίρους, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἐκφώνησε, μέσα σὲ συνεχῆ χειροκροτήματα, ὁ τ. γενικὸς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ σύμβουλος Γεώργιος Δοντᾶς.

Ἐπίτιμοι Ἀντιπρόεδροι:

Ἡ καθηγήτρια κυρία Ἑλένη Γλύκατζη-Ahrweiler καὶ οἱ καθηγητὲς κύριοι Pierre Amandry, Oscar Broneer, André Grabar, Homer Thompson, Eugene Vanderpool.

Ἐπίτιμοι Σύμβουλοι:

Ἡ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ κυρία Μελίνα Μερκούρη, οἱ κυρίες Ἰωάννα Τσάτσου καὶ Βερόνικα Μητσοπούλου Λεόν, καὶ οἱ καθηγητὲς κύριοι Åke Åkeström, Emmett L. Bennett Jr., Luigi Beschi, Giovanni Pugliese-Carratelli, Hector W. Catling, John Chadwick, Ἰωάννης Γεωργάκης, Robin Hägg, Helmut Kyrieleis, Herbert Hunger, Olivier Picard, Jean Pouilloux, Georges Roux, Steven Runciman, Fritz Shachermeyr, Antonino di Vita.

Ἐπίτιμοι ἑταῖροι:

Ὁ ποιητὴς κ. Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, οἱ καθηγητὲς κύριοι Bernard Andreae, Hans-Georg Beck καὶ ὁ πρέσβυς κ. Βασίλειος Βιτσαξῆς, οἱ καθηγητὲς Paavo Castrèn, Nicolas J. Coldstream, Pierre Ducrey, Hubert Faensen, José A. Falcao, R. Cordeziani, J.J. Hekman, Armin Hohlweg, D. Knoepfler, ὁ κύριος Μίνως Κυριακοῦ, οἱ καθηγητὲς Johannes Koder, Gunter Kopcke, Herman F. Mussche, Jacques Perreault, ὁ κύριος Δημήτριος Πιερίδης, οἱ καθηγητὲς Takashi Seki, Tonino de Santis, Peter M. Warren, Paul Zanker.

Τὶς εὐχαριστίες τῶν τιμωμένων προσωπικοτήτων γιὰ τὴν ἐκλογή τους ὡς ἐπιτίμων μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας ἐξέφρασε μὲ σύντομο λόγο του ὁ καθηγητὴς Pierre Amandry, πρώην διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς:

Λόγος Pierre Amandry

Monsieur le Président de la République, Au nom de tous les collègues, de toute nationalité et des personnalités grecques (dont le ministre de la Culture) dont les noms viennent d'être prononcés et au mon nom propre, j'adresse nos remerciements chaleureux à la Société Archéologique d'Athènes.

En effet, pour des archéologues qui consacrent leur vie à l'étude de la civilisation de la Grèce antique et médiévale, quelle plus belle récompence que d'être honoré par la Société Archéologique Grecque?

Doyenne des institutions archéologiques en Grèce et dans le monde, fondée 9 ans avant l'Ecole Française d'Athènes, la Société Archéologique est aujourd'hui une vieille dame, qui ne cache pas son âge, qui le proclame même avec une certaine coquetterie, et elle a raison de le faire, car elle semble avoir découvert le secret de la jeunesse perpétuelle, et en faire bénéficier même les hommes qui ont en charge ses destinées, les secrétaires généraux, tous hommes d'âge et d'expérience juissant grâce à leurs travaux d'une notoriété bien établie: pour ne citer que ceux des 50 dernières années, Georges Oikonomos, qui organisait en 1938 la célébration du premier centenaire de la Société, à laquelle j'ai assisté, ayant été nommé cette année membre de l'Ecole Française (ce qui ne me rajeunit pas, mais j'espère que le titre qui vient de m'être conféré me permettra de connaître le secret du jouvence), Anastase Orlandos, qui, à plus de 90 ans, lisait d'une voix ferme, et sans lunettes, le rapport annuel sur les travaux de la Société, Georges Mylonas qui marche sur les traces de son prédécesseur.

Grâce à ces hommes et à ceux qui les ont précédés, grâce au travail collectif de ses membres, la Société Archéologique d'Athènes jouit dans les milieux archéologiques du monde entier d'un prestige incontesté. Elle le doit pour une large part à la qualité de ses publications: L'Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς est une

des grandes revues archéologiques, qui a sa place dans toutes les bibliothèques du monde, de même pour la série des volumes de la Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Mais ce prestige elle le doit aussi, pour une part non moins large à l'esprit de coopération scientifique dont elle n'a pas cessé de donner l'exemple et dont beaucoup d'entre nous pourraient témoigner pour l'avoir éprouvé. C'est dans cet esprit que l'Ἔργον et les Πρακτικὰ portent chaque année à la connaissance du monde savant dans le plus bref délai, les informations essentielles sur les résultats des fouilles exécutées sous la responsabilité et aux frais de la Société.

Pour ces raisons, et pour d'autres que je n'ai pas le temps d'exposer, la Société Archéologique d'Athènes a acquis l'estime et mérité la gratitude de la communauté internationale des archéologues.

Cette communauté internationale la Société Archéologique a eu la délicate pensée de l'associer à la célébration de son anniversaire. Nous aurions dû lui offrir un gâteau garni de 150 bougies; nous n'y avons pas pensé; qu'elle veuille bien excuser cet oubli. Ἀλλὰ ὅλοι ἐμεῖς οἱ τιμώμενοι σήμερα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἐπίτιμοι ἑταῖροι, ἐπίτιμοι σύμβουλοι, ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι, ἐκφράζουμε στὸ συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας τὴν εὐγνωμοσύνη μας μαζὶ μὲ τὶς εὐχές μας γιὰ τὰ ἑπόμενα πενήντα χρόνια, πεπεισμένοι ὅτι τὸ μέλλον θὰ εἶναι ἀντάξιο τοῦ παρελθόντος.

Τελευταῖος ἀνέβηκε στὸ βῆμα ὁ γεν. γραμματέας τῆς Ἑταιρείας καθηγητὴς Γ. Μυλωνᾶς, ὁ ὁποῖος ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικὸ λόγο τοῦ ἑορτασμοῦ:

Λόγος γενικοῦ γραμματέα Γεωργίου Μυλωνᾶ

Κύριε Πρόεδρε, Πανήγυριν πανηγύρεων ἑορτάζει σήμερον ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, πανήγυριν ἡ ὁποία χαρίζει ὄχι μόνον χαρὰν καὶ ἱκανοποίησιν διὰ τὰ ἐπιτελεσθέντα ἀλλὰ ἡ ὁποία φωτίζει καὶ κατευθύνει τὴν ἀνοδικὴν συνέχειαν τῆς πορείας της.

Τὴν πανήγυριν αὐτὴν λαμπρύνει ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, τὸν ὁποῖον ὡς γενικὸς γραμματεὺς καὶ ἐξ ὀνόματος τῆς Ἑταιρείας εὐχαριστῶ θερμότατα διὰ τὴν παρουσίαν του καὶ τὰς παραινέσεις του διὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑταιρείας μας. Μὲ χαρὰν ἐπίσης χαιρετίζω τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας, τοὺς ὁποίους ἡ Ἑταιρεία διὰ τὸ μέγα ἀρχαιολογικὸν ἔργον των ἀνεκήρυξεν ἐπίτιμα μέλη. Ἀντιπροσωπεύουν ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ἀσίας, ἀκόμη ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος ἑταῖρος καὶ νέος Ἰάπων ἀρχαιολόγος ποὺ διευθύνει τὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἰς τὴν χώραν τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου.

Χαιρετῶ καὶ ἐπισημαίνω τὴν παρουσίαν τῶν μελῶν τῶν Ξένων Σχολῶν «ἀδελφῶν ὁμογαλάκτων τῶν συναθλούντων τὸν κάλλιστον ἀγῶνα τῆς ἐπιστήμης», ὅπως τοὺς ἐχαρακτήρισεν ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Οἰκονόμος, ποὺ παρέχουν πολύτιμον εὐκαιρίαν παρορμήσεως διδασκαλίας καὶ συνεχοῦς συνεργασίας, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται μέγιστον ἀγαθόν, θετικὴ πρόοδος.

Ὡς εἶπα καὶ ἄλλοτε, φίλοι, ἀκόμη καὶ συνάδελφοι διερωτῶνται συχνὰ ἐὰν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἐνδιαφέρονται σπουδαίως διὰ τὴν πνευματικὴν κληρονομιὰν ποὺ ἐδημιούργησαν παλαιοὶ προπάτορες καὶ θεμελιωταὶ τοῦ νεωτέρου δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀκούεται ὅτι πολλοὶ σημερινοὶ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔχουν κἂν

ἀναβῇ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν διὰ νὰ μελετήσουν καὶ νὰ ἀπολαύσουν τὸν Παρθενῶνα, τὸ Ἐρέχθειον, τὸν ναὸν τῆς Νίκης, τὰ Προπύλαια, τὰ μεγαλουργήματα αὐτὰ τοῦ φωτισμένου πνεύματος τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀκόμη καὶ τώρα, ὡς λειτουργὸς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, προσπαθῶ νὰ εὕρω τὴν πραγματικὴν ἀπάντησιν, ὄχι ἐκείνην ποὺ ἐχρησιμοποιοῦσα ὡς πάροικος τῆς μεγάλης χώρας, τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὅταν ἐδίδασκα ἐκεῖ, ἀλλὰ ὡς λειτουργὸς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τῆς ἑλληνικῆς αὐτῆς ἐπιστήμης καὶ ὡς γενικὸς γραμματεὺς ἐνδόξου πνευματικοῦ ἱδρύματος τοῦ τόπου, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ παρουσία τοῦ κοινοῦ μας εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1987, ἡ συγκληθεῖσα ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ Ἱεροῦ Βράχου, λαμπρυνομένη ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας Κυρίου Χρήστου Σαρτζετάκη, βαρύνει τὴν πλάστιγγα πρὸς μίαν ἀκριβῶς καταφατικὴν ἀπάντησιν.

Παρὰ τὴν ὀθωμανικὴν σκλαβιὰν καὶ τὴν ἀφόρητον κατάθλιψιν τοῦ λαοῦ, ἀκόμη προτοῦ οἱ σπινθῆρες τῆς Ἐπαναστάσεως μεταβληθοῦν εἰς τὴν ὑπερτάτην θυσίαν τοῦ 1821, εἰς τὰς Ἀθήνας ἱδρύθη τὸ 1813 ἡ «Ἑταιρεία τῶν Φιλομούσων», μὲ σκοπὸν τὴν καταπολέμησιν τῆς ἀρχαιοκαπηλίας καὶ τὴν συλλογὴν τῶν ἀρχαιοτήτων εἰς κεντρικοὺς χώρους. Τὸ ψήφισμα τῆς Ἐθνικῆς συνελεύσεως τῆς Τροιζῆνος τῆς 1ης Μαΐου τοῦ 1827 ἀπετέλεσε τὴν πρώτην ἐπίσημον προσπάθειαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Ἠκολούθησαν διάφορα διατάγματα τοῦ ὁραματιστοῦ Ἰωάννου Καπποδίστρια, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ὑπέροχος ἐκεῖνος κυβερνήτης ἔθεσεν τέρμα εἰς τὴν πώλησιν καὶ τὴν ἐξαγωγὴν ἀρχαιοτήτων καὶ ἐθέσπισεν τὴν συγκέντρωσίν των εἰς τὸ συσταθέν, κατὰ Μάρτιον 1829, Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῆς Αἰγίνης. Τὸ μουσεῖον ἐκεῖνο ἔθεσεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη. Τὴν ἔκκλησιν τοῦ κυβερνήτου ὁ λαὸς ἐδέχθη μὲ ἐνθουσιασμόν, δεῖγμα τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκονόμου Λεβαντῆ ἀπὸ τὰ Θερμιὰ τῆς Κύθνου ποὺ λαμβάνω τὸ θάρρος νὰ παραθέσω.

Φέρει ἡμερομηνίαν «24η Δεκεμβρίου 1829» καὶ πλήρης πίστεως καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἀποτείνεται πρὸς τὸν κυβερνήτην Καποδίστριαν.

«Σεβαστὲ Κυβερνῆτα! Εἶναι καὶ θέλουσι διαμείνει ἀνεξάλειπτα εἰς τὴν ψυχήν μου τὰ αἰσθήματα τῆς πρὸς τὴν Ὑ. Ἐξοχότητα βαθυτάτης εὐγνωμοσύνης μου καὶ θέλω προσπαθήσει πανταχοῦ καὶ διὰ παντὸς ν' ἀποδείξω τὴν πραγματικὴν ἀφοσίωσίν μου καὶ ὁρμώμενος ἐκ τοιούτων αἰσθημάτων προσφέρω καὶ ἀφιερῶ εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦτο τὰ δύο ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα ἀναμοχλεύσας τὸ ἔδαφος τῆς νήσου μου καὶ ἀνακαλύψας μετεκόμισα εἰς τὸν οἶκον μου, καὶ τὰ διεφύλαττον ὄχι μόνον ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, ἀλλ' ἀπὸ ἐνθουσιασμὸν καὶ τὰ ἐθυμίαζον.

Πολλοὶ κατὰ καιρὸν διαβάντες ἀπὸ ταύτην τὴν νῆσον περιηγηταὶ μὲ ἐζήτησαν ἐπιμόνως προσφέροντές μου ἱκανὴν ποσότητα χρημάτων καὶ ὑποσχόμενοι νὰ ἐξαποστείλωσιν ἕνα τῶν υἱῶν μου εἰς τὴν Εὐρώπην νὰ σπουδάσῃ μὲ ἰδικά των ἔξοδα, ἀλλὰ ποσῶς δὲν ὑπέμεινα νὰ ἀποξενώσω τὰ μόνα κειμήλια καὶ ὡς ἀληθῶς ἀγάλματα καὶ ἐγκαλλωπίσματα τῆς οἰκίας μου.

Ἀλλὰ σήμερον, ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου καὶ ηὐδόκησεν ὁ Ὕψιστος νὰ μὲ καταξιώσῃ νὰ ἴδω τὸ Ἔθνος μου πάλιν νὰ ἀνατρέχῃ πρὸς τὴν παλαιάν του δόξαν, νὰ κυβερνᾶται ἀπὸ σοφὴν καὶ Τιμολεόντειον Κυβέρνησιν καὶ δι' αὐτῆς νὰ συσταίνωνται καταστήματα καὶ μουσεῖα πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας, προσφέρω καὶ ὁ δοῦλος σας τὸ ὁποῖον ἔχω πολυτιμότερον, παρακαλῶν θερμῶς τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν νὰ τὸ δεχθῇ εὐμενῶς καὶ νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ κατατάξῃ καὶ τὸν δοῦλον της εἰς τὴν χορείαν ἐκείνων, οἵτινες ἐκτιμοῦν κάλλιστα τὰ ἀνεκτίμητα πλεονεκτήματα τοιαύτης σοφῆς καὶ πατρικῆς Κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας εἰμὶ μὲ βαθύτατον σέβας.

τῇ 24η Δεκεμβρίου 1829 — Ταπεινότατος δοῦλος
ἐν Θερμίοις — Οἰκονόμος Λεβαντῆς»

Ἡ ἐφημερὶς τῆς Αἰγίνης, ἡ ἐκδοθεῖσα τὸ 1831, ἀναφέρει σχετικῶς «Ἀλλ' ἂν ἡ Κυβέρνησις τὰ πάντα κινῇ πρὸς μέλλουσαν τῆς πατρίδος εὐδαιμονίαν δὲν ἐλησμόνησεν ὅτι πρὸς ἀπόκτησιν ἀρετῆς καὶ σοφίας ἰσχυρότερα ἐλατήρια εἶναι αἱ λαμπραὶ ἀναμνήσεις τῆς φιλοκαλίας καὶ εὐφυΐας καὶ τοῦ πολιτικοῦ μεγαλείου τῶν προγόνων μας. Ταῦτα στοχαζομένη διέταξε τὴν σύστασιν ἑνὸς Ἐθνικοῦ Μουσείου διὰ νὰ συλλεχθοῦν εἰς αὐτὸ ὅσα λείψανα ἐκινδύνευσαν νὰ διαφθαρῶσιν ἢ νὰ γίνωσιν ἕρμαια τῶν ξένων, ἀναβάλλουσα εἰς εὐχερέστερον καιρὸν νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν γῆν ὅσα αὐτή, οἰκτείρουσα, καλύπτει εἰς τοὺς κόλπους της».

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν ὁ Κυριακὸς Πιττάκης ἤρχισε τὴν μεγάλην προσπάθειαν τῆς συλλογῆς ἀρχαιοτήτων ἡ ὁποία ἐκορυφώθη μὲ τὴν ἵδρυσιν τοῦ πρώτου Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μεγάλης Παναγίας καὶ ἀργότερον εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἡφαίστου, τοῦ Θησείου ὅπως ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ.

Τρία χρόνια ἀργότερον, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1837, κατὰ τὴν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, ἱδρύθη εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὀλίγον πρὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ κατάστασις τῶν ἀρχαίων μνημείων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑλληνικῆς πρωτευούσης τὸ 1836-1837, ἡ ἔλλειψις κρατικῆς ὑπηρεσίας διὰ τὴν φροντίδα καὶ προστασίαν των, ὡς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἀπετέλει τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐβασίσθη ἡ ἰδεολογία τοῦ νέου κράτους καὶ τῶν πνευματικῶν του ἀνθρώπων, ὡδήγησαν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐμπνευστὴς τῆς ἱδρύσεώς της ἦτο ὁ ἐκ Βλάτσης τῆς Μακεδονίας ἐθνικὸς εὐεργέτης, πλούσιος ὁμογενής, ἔμπορος ἐγκατεστημένος εἰς τὴν Βιέννην ἀπὸ πολλοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος Μπέλλιος (1772-1838), ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1836 καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1837. Τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Μπέλλιου ἠσπάσθησαν ὁ πρῶτος Ἕλλην ἀρχαιολόγος Κυριακὸς Πιττάκης, ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλὸς (1778-1849), ὁ τμηματάρχης Μέσης καὶ Ἀνωτάτης Ἐκπαιδεύσεως Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (1809-1892), καὶ κατώρθωσαν νὰ μετατρέψουν τὰς ἐμπνεύσεις εἰς πραγματικότητα. Τὸ καταστατικὸν τῆς νέας Ἑταιρείας ὑπεγράφη ὑπὸ 66 ἱδρυτικῶν μελῶν τὴν 6/18 Ἰανουαρίου 1837 καὶ ἐνεκρίθη τὴν 15/27 Ἰανουαρίου 1837 διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος. Σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας ἐτέθη ἡ ἐμψύχωσις τοῦ εὐρυτέρου κοινοῦ διὰ πραγματικὴν συνεργασίαν καὶ προσφορὰν εἰς τὴν κυβερνητικὴν προσπάθειαν διὰ τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς πατρογονικῆς κληρονομιᾶς, τοῦτο δὲ θὰ ἐγένετο δυνατὸν μόνον διὰ τῆς συμπράξεως ἀρχαιολόγων καὶ φιλαρχαίων. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἀπετέλεσαν τὴν γέφυραν πρὸς τοὺς μὴ ἀρχαιολογικοὺς κύκλους, διὰ δὲ τοὺς εἰδικοὺς εἶναι ὁ γνώμων καὶ ρυθμιστὴς τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Εἰς τὰ σημεῖα αὐτὰ ἡ Ἑταιρεία ἐτήρησεν ἀναλλοίωτον τὴν πορείαν της μέχρι σήμερον. Ὅτι δὲ ὀρθῶς ἔπραξε καὶ πράττει ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ μεγάλα ἔργα της κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μέχρι τοῦδε ζωῆς της.

Ἡ πρώτη συνέλευσις τῶν ἱδρυτικῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας, μὲ 24 ἐν συνόλῳ μέλη, συνῆλθε εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Παρθενῶνα τὴν 28ην Ἀπριλίου τοῦ 1837, κατὰ τὴν ἡμέραν δηλαδὴ τῆς μνήμης τῆς ἀνεγέρ-

σεως τοῦ Παρθενῶνος. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐξελέγη ἡ πρώτη ὀκταμελὴς Ἐφορεία, ποὺ μετέπειτα ὠνομάσθη Συμβούλιον. Ἡ πρώτη ἐκείνη Ἐφορεία ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὸν Ἰακωβάκην Ρίζον Νερουλόν, ὑπουργὸν τῆς Παιδείας ὡς πρόεδρον, τὸν ἐκ Σμύρνης Ἰωάννην Κοκκώνην, διευθυντὴν τῶν δημοτικῶν Σχολείων ὡς ἀντιπρόεδρον, τὸν Ἀλέξανδρον Ρ. Ραγκαβῆν, τμηματάρχην Μέσης Ἐκπαιδεύσεως ὡς γραμματέα, τὸν Α. Κομπατῆν, τραπεζίτην ὡς ταμίαν. Εἶχε δὲ ὡς μέλη, τὸν Κυριακὸν Πττάκην, τὸν G. E. Gropius, πρόξενον τῆς Αὐστρίας, τὸν ἰατρὸν Π. Κ. Ἠπίτην καὶ τὸν ἀρεοπαγείτην Δ. Φωτίλαν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς τὴν πρώτην συσταθεῖσαν ἐφορείαν περιελήφθησαν ξένοι φιλάρχαιοι παραμένοντες εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ οὕτω καθιερώθη εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἡ ὀρθὴ καὶ μεγαλόψυχος ἀντίληψις τῆς συνεργασίας μετὰ παντὸς ἀλλοδαποῦ, εἰλικρινοῦς ἱεροφάντου τῆς ἀρχαιολογικῆς προσπαθείας, μὲ πλήρη ἀδελφότητα καὶ ἰσοτέλειαν. Μέλη τῆς Ἑταιρείας, κατὰ τὸν ὀργανισμὸν ἦσαν δεκτοί, «οἱ βουλόμενοι εἴτε οἱ ἐν Ἑλλάδι, εἴτε οἱ ἐν ἀλλοδαπῇ κατοικοῦντες, ἐτησία δὲ συνδρομὴ ὡρίσθη τὸ ποσὸν τῶν 15 δραχμῶν».

Μὲ ἐνθουσιασμὸν καὶ θεῖον θάρρος τὰ μέλη τῆς Ἐφορείας ἀνέλαβον τὸ ἔργον των, ποὺ εἶχε νὰ ὑπερνικήσῃ φαινομενικῶς ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια καὶ προβλήματα, κυρίως οἰκονομικά. Βαθμηδὸν αἱ εἰσπράξεις ηὐξάνοντο καὶ κατέστησαν δυνατὴν τὴν συντήρησιν τῶν γραφείων ὡς καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἀξιολόγων ἔργων, εἰς τὰς Ἀθήνας κυρίως: «Τὸ ὡρολόγιον τὸ Κυρρήστου», ὑπὸ τοῦ λαοῦ λεγόμενος «Πύργος τῶν Ἀνέμων», ἔτυχε τῆς πρώτης προσοχῆς τῆς Ἐφορείας καὶ ἀκόμη τὰ λείψανα τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ 1841-1842 ἐγένετο ἀκόμη καὶ προσπάθεια ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος, τοῦ ὁποίου τότε ἀνεστηλώθησαν δύο κίονες καὶ μέρος τοίχου τοῦ σηκοῦ. Μὲ ὑπερηφάνειαν ὁ πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας καὶ Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Ρίζος Νερουλὸς εἰς τὴν ἐτησίαν συνέλευσιν ἡ ὁποία συνῆλθε εἰς αὐτὸν τὸν Παρθενῶνα ἀνέφερε:

«Διὰ τοῦ πατριωτικοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς ζήλου καὶ τῶν γενναίων συνεισφορῶν τῶν ξένων φίλων τῆς ἀρχαιότητος, ἔτι δὲ καὶ διὰ τῆς πεφωτισμένης συνδρομῆς καὶ προστασίας τῆς Β. Κυβερνήσεως, οὐ μόνον τοῦ Παρθενῶνος θέλει ἀποπερατώσει τὴν ἀνέγερσιν, ... ἀλλ' ὅτι καὶ τὰ λοιπὰ καὶ ἐδῶ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος διεσπαρμένα λείψανα θέλει ἀνακαινίσει, καὶ μετὰ τῶν συντελεσάντων ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς ὑπάρξεως τῆς Ἑλλάδος θέλει μνημονεύεσθαι καὶ αὐτὴ (ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία) ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὡς πρωτουργὸς τῆς παλιγγενεσίας τῆς ἀρχαίας αὐτῆς μεγαλοπρεπείας». Αἱ ὑψιπετεῖς αὐταὶ ἐλπίδες δὲν ἐπληρώθησαν τότε, ἡ πρὸς τὴν ἄνοδον ὅμως τῆς Ἑταιρείας πορεία συνεχίσθη μέχρι σήμερον.

Ἡ ὁλόψυχος, πρωταρχικὴ προσπάθεια συνέβαλεν εἰς τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς Ἑταιρείας ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων σοφῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν ἀπεκάλουν Ἀρχαιολογικὴν Ἀκαδημίαν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος ἡ Ἑταιρεία παρουσιάζει θαυμαστὴν καὶ ὄντως ἐκπληκτικὴν πρόοδον ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως της Στεφάνου Κουμανούδη, ποὺ διήρκεσεν ἐπὶ 35 ὅλα ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1859 μέχρι τοῦ 1894. Αἱ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐργασίαι συνεχίσθησαν μὲ ἐπιμονήν. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ μνημονευθῇ ἡ συγκίνησις καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν εἰδικῶν μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἀναθημάτων τῆς Ἀκρο-

λεως, ποὺ εἶχαν τεμαχισθεῖ ἀπὸ τὰς ὀρδὰς τοῦ μεγάλου βασιλέως τῶν Περσῶν, τῶν γνωστῶν ὡς Κορῶν τῆς Ἀκροπόλεως; Ἀκόμη πρὸ τῆς εὑρέσεώς των τὸ ἀνασκαφικὸν πεδίον τῆς Ἑταιρείας εἶχεν ἁπλωθεῖ καὶ πέραν τῆς Ἀττικῆς, τοῦτο δὲ τῆς ἐχάρισε πανελλήνιον χαρακτῆρα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν καὶ τὰ πλούσια κτερίσματά των, ποὺ ἐντὸς 14 ἑβδομάδων ἀνέσκαψεν ὁ Heinrich Schliemann μὲ τὴν βοήθειαν καὶ ἐποπτείαν τοῦ πολλαπλῶς ἀδικηθέντος ὑπὸ ξένων καὶ Ἑλλήνων Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Παναγιώτη Σταματάκη, κατέπληξε τὸν κόσμον καὶ ἤνοιξεν εἰς τὴν ἔρευναν τὸν μυθολογούμενον ὁρίζοντα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς.

Ἠκολούθησεν ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐλευσῖνος ὑπὸ τοῦ Δημ. Φιλίου (1882-1892), τῆς Ἐπιδαύρου ὑπὸ τοῦ Π. Καββαδία (1882 κέ.), τοῦ Ραμνοῦντος ὑπὸ τοῦ Βασ. Στάη (1890), τῆς πόλεως καὶ τοῦ νεκροταφείου τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τοῦ Χρήστου Τσούντα (1883-1902), τοῦ μεγάλου διδασκάλου καὶ ἐρευνητοῦ, καὶ πλῆθος ἄλλων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀνασκαφῶν αἱ ὁποῖαι ἔφερον τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην εἰς τὸ προσκήνιον τῆς παγκοσμίου ἐρεύνης καὶ ἐδόξασαν τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα.

Αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι συνεχίσθησαν τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 20οῦ αἰῶνος ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν γραμματείαν τοῦ Παν. Καββαδία. Ἂς ἐνθυμηθῶμεν ὅμως τὰ ὑπὸ τοῦ Γ. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Γεωργίου Οἰκονόμου μὲ ὑπερηφάνειαν ἀναφερθέντα εἰς τὸν λόγον του κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος, ὅτι κατὰ τὴν πρώτην της ἑκατονταετίαν ἐξετέλεσεν ἡ Ἑταιρεία περὶ τὰς 550 ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεύνας. Πολλὰς ἀπὸ τὰς ἐρεύνας αὐτὰς ἐνθυμούμεθα οἱ παρόντες μὲ θερμὴν εὐγνωμοσύνην διὰ τὴν ἀφιλοκερδῆ ἐκτέλεσίν των ὑπὸ σοφῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ποὺ ἔζησαν καὶ εἰργάσθησαν τὸν 20ὸν αἰῶνα. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφερθοῦν τὴν ἑσπέραν αὐτὴν αἱ μακραὶ σειραὶ τῶν ἐργασιῶν των: παραδειγματικῶς ἀναφέρω μερικὰς τῶν γνωστοτέρων.

Μὲ τὴν καμπὴν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, τὸ 1951-1955, ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Παπαδημητρίου καὶ ὁ νῦν Γ. Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας, ἀνέσκαψαν τοὺς βασιλικοὺς τάφους τοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν καὶ ἔφερον εἰς φῶς τὰ πολύτιμα κτερίσματά των, τὰ ὁποῖα ἀνεβίωσαν τὰς ἡμέρας θαυμασμοῦ καὶ δόξης τοῦ Schliemann καὶ τοῦ Σταματάκη. Τὸ 1967 ὁ ἀείμνηστος Σπυρίδων Μαρινᾶτος ἤρχισε νὰ ἀνασκάπτη, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑταιρείας, τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας, τὴν μοναδικὴν αὐτὴν προϊστορικὴν ἑλληνικὴν Πομπηίαν, μὲ τὰς θαυμαστάς της τοιχογραφίας τοῦ 16ου π.Χ. αἰῶνος, τὰ κτήριά της, τὴν κεραμεικήν της τὴν πολύχρωμον, ποὺ προκάλεσαν καὶ προκαλοῦν ἀκόμη συγκινήσεις καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν, διὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἐπιστημόνων καὶ λαϊκῶν ἀνὰ τὸν κόσμον. Ἀπὸ τοῦ 1963 ὁ καθηγ. κ. Ν. Πλάτων, ποὺ ἀνασκάπτει ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑταιρείας τὸ ἀνάκτορον τῆς Κάτω Ζάκρου, τῆς ἀνατ. Κρήτης, διευθύνει ἀνασκαφὴν ἡ ὁποία ἀπέδωσε θαυμαστὰ καὶ πολύτιμα εὑρήματα καὶ πληροφορίας διὰ τὴν τέχνην καὶ ζωὴν εἰς τὴν Κρήτην πρὸ τῆς ἐκεῖ πορείας τοῦ Θησέως τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἀνακαλύψεων θὰ ἀπήτει ὁλόκληρον ἐτήσιον πανεπιστημιακὸν μάθημα μεγάλης σημασίας καὶ ἐνδιαφέροντος. Ὄντως δὲ διδάσκεται σήμερον εἰς τὰ μεγάλα πανεπιστήμια τοῦ δυτικοῦ μας κόσμου πρὸς μέγα ὄφελος τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος.

Αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαί, αὐταὶ ὡς καὶ ἄλλαι, καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν εὑρήματα προωθοῦν συστηματικῶς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν Ἑταιρείαν πρὸς τὰ ἄνω πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ Ὀλύμπου των. Συγχρόνως ὅμως, ἀνεφαίνοντο ἀπειλητικὰ μηνύματα προβλημάτων οἰκονομικῶν καὶ διοικητικῶν τὰ ὁποῖα ἠπείλουν ἀπότομον στάσιν τῆς πρὸς τὰ πρόσω προόδου τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης.

Εὐτυχὴς ὅμως συγκυρία ἔφερεν εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν προσκήνιον ἐρεύνης τὸν τότε πρωθυπουργὸν καὶ μετέπειτα Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, τὸν Κύριον Κωνσταντῖνον Καραμανλῆν, ὁ ὁποῖος κατεῖδε τὴν μεγάλην προσφορὰν τῆς Ἀρχαιολογίας πρὸς τὴν πατρίδα, κατενόησε καλῶς τὸ τί ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ ἀπὸ τὸ 1980 ἔθεσε τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην ὑπὸ τὴν εὐμενῆ του θεώρησιν. Ἐνέπνευσε τὴν συνέχισιν τοῦ μνημειώδους ἀναστηλωτικοῦ ἔργου τῶν αἰωνίων κτηρίων τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον συνεχίζεται μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας, ὑπὸ ὁμάδος ἀξίων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων καὶ χρηματοδοτεῖται ὑπὸ τῶν κρατικῶν ἐπενδύσεων. Ἔθεσεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του τὸ θαυμαστὸν ἔργον τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τὴν Βεργίναν, τὸ Δῖον καὶ τὴν Πέλλαν. Ἀκόμη ηὐνόησε τὴν ἀναζωπύρησιν τῶν ἔργων εἰς Φιλίππους καὶ εἰς τὴν Ἀμφίπολιν καὶ ἐδραστηριοποίησε τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Θράκης. Αἱ λαμπραὶ ἡμέραι τῆς ἀνασκαφικῆς συμβολῆς τῆς Ἑταιρείας ἐπανελήφθησαν. Μὴ ἀρκεσθεὶς εἰς τοὺς ἀκριτικοὺς χώρους, ὁ Κύριος Καραμανλῆς ἀνεῦρε πόρους δι' ἀνασκαφὰς εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἔγιναν μὲ τὴν σύμπραξιν τοῦ ΥΠΠΟ καὶ τῆς φιλομούσου καὶ δραστηρίας ὑπουργοῦ, Κυρίας Μελίνας Μερκούρη καὶ μὲ τὴν ὁλόψυχον συμμετοχὴν τῆς Ἑταιρείας.

Αἱ ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἀναληφθεῖσαι σύγχρονοι ἀνασκαφαὶ περιλαμβάνουν τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, μὲ τὰ πρωτοχριστιανικὰ κατάλοιπα, τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἑξῆς, καὶ τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, κέντρου τῆς λατρείας τοῦ Διὸς ἀπὸ τῶν Μινωικῶν χρόνων μέχρι καὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς περιόδου. Οὕτω ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος διὰ τῶν αἰώνων, ἀπὸ τῆς μυθολογουμένης ἡρωικῆς περιόδου μέχρι τῶν χρόνων τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τοὺς διευθυντὰς τῶν ἀνασκαφῶν, εἰς τοὺς βοηθούς των καὶ εἰς τοὺς ἐργάτας ποὺ μὲ ζῆλον καὶ παραγωγικότητα ἐπιτελοῦν τὸ καθῆκον ποὺ τοὺς ἀνέθεσεν ἡ πολιτεία καὶ ἡ Ἑταιρεία, ὀφείλομεν εὐχαριστίας καὶ τὴν βεβαίωσιν ὅτι ἡ ἐργασία των ἐθεμελίωσε τὸ δένδρον τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ποὺ εἰς τὴν περίοδον τῆς ζωῆς μας ἤρχισε νὰ ἀνθοφορῇ.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ πρέπει νὰ διευθύνονται ἀπὸ ἐπιστήμονας ἀρτίως ἐκπαιδευμένους, μὲ σαφῆ συνείδησιν τῶν ὑποχρεώσεών των· τοῦτο ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τὰ πρῶτα δημιουργικὰ ἔτη τῆς ἱστορίας τῆς Ἑταιρείας μας, ὅταν τὸ ἐθνικόν μας πανεπιστήμιον δὲν εἶχε τὴν εὐκολίαν μεταπτυχιακῶν εἰδικευμένων σπουδῶν. Οὕτω τότε ὡρίσθη ὁ θεσμὸς τῶν ὑποτροφιῶν διὰ τὴν μετεκπαίδευσιν εἰς τὴν ἑσπερίαν νέων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν πατρίδα θὰ τὴν ὑπηρετοῦν ὡς ἐπιμεληταὶ καὶ ἔφοροι ἀρχαιοτήτων καὶ ἐν καιρῷ ὡς καθηγηταὶ πανεπιστημίων. Ἡ σπουδαιότης τῆς συμβολῆς αὐτῆς τῆς Ἑταιρείας ἦτο καὶ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερον προφανής.

Σκοπός μας διὰ τὸ ἐρχόμενον ἔτος καὶ ὅσα τὸ ἀκολουθήσουν, εἶναι ἡ ἀναθεώρησις τοῦ τμήματος τῶν ὑποτροφιῶν τῆς Ἑταιρείας. Ἐφέτος ἀρχίζομεν τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ προγράμματος τῶν ὑποτροφιῶν μας, τὸ ὁποῖον θὰ καταστῇ ἀναπόσπαστον μέρος τῶν φιλοδοξιῶν μας, μὲ δύο ὑποτροφίας προσφερομένας ἐπὶ τῇ ἑορτῇ μας τῇ σημερινῇ. Χορηγὸς τῆς πρώτης ὑποτροφίας μας διὰ τὸ ἔτος 1987-1988 εἶναι τὸ συμβούλιον τοῦ Ἱδρύματος Πιερίδη. Ἡ ὑποτροφία θὰ ἀπονεμηθῇ εἰς πτυχιοῦχον τῶν πανεπιστημίων μας ἢ καὶ ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων ἐν ὑπηρεσίᾳ, διὰ μετεπτυχιακὰς σπουδὰς εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς Κύπρου καὶ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Göttenburg.

Δευτέρα ὑποτροφία δι' ἓν ἔτος εἶναι ἡ χορηγουμένη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου καὶ τῆς Λέλας Μυλωνᾶ εἰς πτυχιοῦχον ἑλληνικῶν πανεπιστημίων ἢ καὶ ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων ἐν ὑπηρεσίᾳ διὰ μετεκπαίδευσιν εἰς τὴν ἑσπερίαν καὶ εἰς τὴν κλασικὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν, κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν γλυπτικὴν τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐλπίζομεν ὅτι καὶ ἄλλαι ὑποτροφίαι θὰ ἀκολουθήσουν, χορηγούμεναι ἀπὸ φίλους τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ μας ἐνδιαφερομένους εἰς τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας.

Αἱ ἀνασκαφαὶ ὅσον ἀποδοτικαὶ καὶ ἐπιτυχεῖς καὶ ἂν εἶναι, δὲν κλείουν τὸ κεφάλαιον τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ἀνασκαφέων ποὺ τὰς ἀναλαμβάνουν. Τὸ χρέος τῶν ἐπιστημόνων αὐτῶν δὲν τελειώνει μὲ τὰς ἐκθέσεις των καὶ τὰς ἐνημερωτικάς των ἀνακοινώσεις εἰς τὰς ἐφημερίδας, αἱ ὁποῖαι παρέχουν πολύτιμον συνδρομὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀρχαιολογικῆς μας συνειδήσεως, εἰς ἐκθέσεις διὰ τὰ *Πρακτικά*, τὴν *Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα* καὶ τὸ *Ἔργον*, ἀλλὰ τὸ χρέος ἐκτείνεται καὶ εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων των.

Δυστυχῶς εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ ἡ Ἑταιρεία καὶ οἱ ἀνασκαφεῖς βραδυποροῦμε τὰ μέγιστα, βαίνομεν μέ «βῆμα σημειωτόν». Ἡ προγραμματισθεῖσα διὰ τὰ ἑπόμενα δύο ἔτη προσπάθεια τῆς Ἑταιρείας θὰ συγκεντρωθῇ εἰδικῶς εἰς τὸ ἔργον τῆς δημοσιεύσεως, οὕτως ὥστε τὰ εὑρήματά της καὶ τὰ πορίσματά της νὰ στολίζουν ὄχι μόνον τὰς προθήκας τῶν Μουσείων μας, ἀλλὰ καὶ νὰ εἶναι πάντοτε προσιτὰ εἰς τὸ κοινόν μας, τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ τὸ φιλόμουσον. Τοῦ λοιποῦ, μὲ τὴν καλυτέρευσιν τῶν οἰκονομικῶν πόρων τῆς Ἑταιρείας, θὰ αὐξηθοῦν ἐλπίζομεν καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματά μας καὶ αἱ ἀνασκαφαί μας.

Τὸ ἀνασκαφικὸν τῆς Ἑταιρείας ἔργον εἶναι μέγα καὶ ἀξιόλογον, πρὸς τούτοις δὲ ὑποβοηθεῖ εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης μας. Ἀπὸ ὀλιγάριθμα βιβλία τῶν πρώτων χρόνων ἡ βιβλιοθήκη μας ἔχει δημιουργηθεῖ εἰς κέντρον μελέτης σεβαστὸν μὲ 70.000 τόμους. Εἶναι ἀνοικτὴ ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἑταίρους της ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐνδιαφερομένους φιλαρχαίους καὶ εἰς φοιτητὰς καὶ καθηγητὰς τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας Ἱδρυμάτων.

Συναφεῖς πρὸς τὴν δημιουργίαν βιβλιοθήκης εἶναι καὶ ἡ ἵδρυσις μουσείων διὰ τὴν διαφύλαξιν τῶν εὑρημάτων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ δημιουργία ἐργαστηρίων καὶ χώρων διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν των. Ἡ εἰς τὰς ἐπαρχίας ἰδίᾳ ἵδρυσις μουσείων εἶναι ἀπαραίτητος δι' εὐνοήτους λόγους. Διὰ τοῦτο ἡ ἵδρυσις μουσείων παραμένει σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας. Ἡ πραγματικὴ ἅλυσις τῶν ἱδρυθέντων μουσείων εἶναι μακρά. Τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως, τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Ἐλευσῖνος, τῆς Τεγέας, τῆς Μεσσήνης, τῆς Λυκοσούρας, τὸ

παλαιὸν τῆς Κορίνθου, τῆς Χαλκίδος, τῆς Χαιρωνείας, τῆς Σπάρτης. Ἡ Ἑταιρεία ἐπίσης ἀνέλαβε τὸ ὑπὸ τοῦ Δημοσίου καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ οἰκοδομούμενον Μουσεῖον τῶν Μυκηνῶν. Σήμερον ὑψοῦται περιβαλλόμενον ἀπὸ τοὺς γραφικοὺς λόφους τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ Κυκλωπείου τείχους τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἀγαμέμνονος. Θὰ εἶναι ἀντάξιον τῆς μυκηναϊκῆς δόξης καὶ τῆς συμβολῆς τῶν Μυκηναίων εἰς τὴν πολιτιστικὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίαι καὶ Κύριοι, αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας μας κατὰ τὰ 150 ἔτη τῆς ζωῆς της. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἑταιρεία ἐξετέλεσε καὶ ἐκτελεῖ τοὺς ἐπιστημονικοὺς καὶ ἐθνικοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ὡραματίσθησαν οἱ ἱδρυταί της καὶ ἡ μακρὰ σειρὰ ἐπιστημόνων οἱ ὁποῖοι τὴν ὑπηρέτησαν. Ἐλπίζομεν δ' ὅτι μὲ τὴν βοήθειαν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τῆς ἐργασίας τῶν ἑταίρων της καὶ τῶν φιλομούσων Ἑλλήνων ποὺ κήδονται τοῦ ἔργου της, θὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τῆς ἐρεύνης τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ζωῆς τῆς μεγάλης μας πατρίδος.

Ἐν κατακλεῖδι πρέπει νὰ προσθέσω μίαν πρωτοφανῆ λεπτομέρειαν τῆς ζωῆς τῆς Ἑταιρείας μας. Ὑπεύθυνοι διὰ τὴν γένεσίν της, διὰ τὴν πρόοδόν της, διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ αὐτῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀντιπροσωπεύει, τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας, εἶναι ὄχι μόνον οἱ ἐκ λειτουργήματος ἀρχαιολόγοι, ἀλλὰ ἐπιφανῆ καὶ ἀφανῆ μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Πρόεδροι κυβερνήσεων, ὑπουργοί, ἱεράρχαι, ἀκαδημαϊκοί, πανεπιστημιακοὶ καὶ γυμνασιακοὶ διδάσκαλοι, νομικοί, βιομήχανοι, τραπεζῖται, ἰατροί, ἔμποροι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἁπλοῖ ἐργάται καὶ φιλάρχαιοι, εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὁποίων διετηρεῖτο καὶ ἀκόμη διατηρεῖται ἡ φλόγα τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ ἡ ὑπερηφάνεια διὰ τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα τῶν παιδιῶν της.

Ἡ προσπάθεια θὰ συνεχισθῇ μὲ ζῆλον καὶ συναίσθησιν ἱεροῦ καθήκοντος διὰ τὴν πληρεστέραν ἀνάδειξιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, πατροπαραδότου πολιτισμοῦ, τοῦ ἀθανάτου τῆς Ἑλλάδος πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἡμέρας μας αὐτὰς ἐξακολουθεῖ νὰ φωτίζῃ καὶ νὰ ὁδηγῇ πνευματικὰ τὸν κόσμον μας, τὸν πολυπαθῆ ἀλλὰ καὶ θαυμαστόν μας κόσμον.

Τέλος τῆς δημοσίας συνεδρίας

Μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς ἑορτῆς μὲ τὴν ἀνάκρουση τοῦ Ἐθνικοῦ Ὕμνου ἀκολούθησε δεξίωση, στὴν ὁποία παρέμεινε ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Τὴν ἑπομένη ἔγινε ἐκδρομὴ στὶς Μυκῆνες, ὅπου μίλησαν γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς καὶ τὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου ὁ γεν. γραμματέας Γ. Μυλωνᾶς καὶ ὁ καθηγητὴς Σπ. Ἰακωβίδης. Ἀκολούθησε γεῦμα.

Στὶς 6 Ὀκτ. ὁ Σπ. Ἰακωβίδης συνέχισε τὴ σειρὰ τῶν διαλέξεων τοῦ ἑορτασμοῦ μὲ τὴν ὁμιλία του, «Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς Μυκῆνες». Ὁ ὁμιλητής, ὁ τελευταῖος Ἕλληνας ἀνασκαφέας τῶν Μυκηνῶν, διάδοχος τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, ἔδωσε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν ἐρευνῶν στὶς Μυκῆνες, ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τοῦ Πιττάκη τὸ 1841 ὣς τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987.

Ἡ ἑπόμενη διάλεξη, τοῦ καθηγητῆ Μαν. Ἀνδρόνικου, στὶς 4 Νοεμ. μὲ θέμα «Ἡ ζωγραφικὴ στὴν ἀρχαία Μακεδονία» εἶχε τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες ὁμιλίες τοῦ ἴδιου μεγάλη προσέλευση φιλαρχαίων.

Τελευταία ὁμιλία τῆς σειρᾶς ἦταν τοῦ γεν. γραμματέα τῆς Ἑταιρείας Γ. Μυλωνᾶ μὲ θέμα Eleusis and the Eleusinian Mysteries, στὶς 2 Δεκ. Ὁ καθηγητὴς Μυλωνᾶς, ὁ τελευταῖος ἀνασκαφέας τοῦ μεγάλου ἱεροῦ, ἔδωσε, κυρίως γιὰ τὸ ἀλλόγλωσσο φιλάρχαιο κοινὸ τῆς Ἀθήνας, ἐμπεριστατωμένη εἰκόνα τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐλευσῖνος.

Στὸ πρόγραμμα τοῦ ἑορτασμοῦ περιλήφθηκε καὶ ἡ ἡμερίδα «Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987», ποὺ ὀργανώθηκε στὶς 19 Δεκ. ἀπὸ τὸν πρώην ἔφορο Ἀρχαιοτήτων καὶ καθηγητὴ τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Χρῆστο Ντούμα, ἀνασκαφέα τῆς προϊστορικῆς Θήρας.

Μὲ τὶς ἐκδηλώσεις καὶ διαλέξεις ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πίσω ἑορτάστηκε λοιπὸν ἡ ἑκατοστὴ πεντηκοστὴ ἐπέτειος τοῦ βίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ὁ ἑορτασμὸς διέφερε ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ 1938. Ἡ Ἀθήνα τοῦ 1987 εἶναι μία διαφορετικὴ πόλη καὶ οἱ κάτοικοί της, συνονθύλευμα προελεύσεων, ἐνδιαφέρονται πολὺ λιγότερο ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ 1938 γιὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὴν τύχη τους καὶ ἀκόμη λιγότερο γιὰ μιὰ Ἑταιρεία 150 ἐτῶν.

Ἡ ἐπέτειος τῶν 150 χρόνων τῆς Ἀ. Ἑτ. εἶχε μεγάλη δημοσιότητα ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικά. Καθὼς ἡ περίοδος τοῦ ἑορτασμοῦ συνέπεσε μὲ τὶς ἐκλογὲς τοῦ νέου συμβουλίου, ἀνάμεσα στοὺς ἐπαίνους ἀκούστηκαν καὶ κατηγορίες καὶ δυσμενὴ σχόλια γιὰ τὴ στάση τοῦ προηγούμενου συμβουλίου ἀπέναντι σὲ ὁρισμένα ζητήματα.

Ἐξαγγελίες

Στὶς 18 Φεβρ. 1987 ἔγινε στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ συνέντευξη τῶν δημοσιογράφων τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου πρὸς τοὺς ὁποίους μίλησε ἡ ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ Μελίνα Μερκούρη, ὁ γεν. γραμματέας τοῦ ΥΠΠΟ Κων. Ἀλαβάνος, ὁ πρόεδρος τῆς Ἀ. Ἑτ. Κων. Μπόνης καὶ ὁ γεν. γραμματέας Γ. Μυλωνᾶς. Μὲ τὶς δηλώσεις ποὺ ἔγιναν καθορίστηκαν οἱ ἐπιδιώξεις τῆς τέταρτης πεντηκονταετίας· συνέχιση καὶ ὁλοκλήρωση τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν, συμβολὴ στὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων, χορήγηση ὑποτροφιῶν γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέλεση διαλέξεων.

Δημοσιεύματα στὸν Τύπο

Ἀπὸ τὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν γιὰ τὴν Ἑταιρεία μνημονεύονται τὰ σημαντικότερα, τοῦ Μαν. Ἀνδρόνικου[19], τῆς Νάσιας Μιχαλοπούλου[20], τοῦ περιοδικοῦ Magna Graecia[21] καὶ τοῦ Κώστα Κουμπέτσου[22]. Ἀνησυχίες ἢ ἀκόμη καὶ ἐπικρίσεις ἐκφράζουν ἄλλα δημοσιεύματα, τῆς Χαρᾶς Κιοσσέ[23] καὶ ἀνώνυμα[24]. Μὲ ἐπιστολή του ὁ Ἀντ. Ζώης[25] περιγράφει τὴ μορφὴ τῆς σημερινῆς Ἀ. Ἑτ. καὶ ἀναλύει τὰ αἴτια τῆς κρίσης ποὺ διαβλέπει, ἐνῶ μὲ ἄρθρο του ὁ Δημ. Κωνστάντιος[26] ἐπιμένει κυρίως στὴ νέα μορφὴ τοῦ ἱδρύματος, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὶς νέες δραστηριότητές του, τὶς ἰδιότητες τῶν νέων ἑταίρων, τὸν παραγκωνισμὸ τῶν ἀρχαιολόγων.

Δύο δικαιολογημένα δυσμενὴ σχόλια δημοσιεύτηκαν στὸν τύπο γιὰ τὴ ρυπαρὴ μορφὴ τοῦ μεγάρου[27]. Τὸν καθαρισμὸ τοῦ κτηρίου, ποὺ τελείωσε σχεδὸν τὴν παραμονὴ τοῦ ἑορτασμοῦ στὸ Ἡρώδειο, ἀκολούθησε ἡ δημοσίευση ἄλλου σχολίου, εὐμενοῦς[28], μὲ τὸν τίτλο, *Ἐπὶ τέλους λαμπερή*.

Ἡ ἔκδοση τῆς Ἱστορίας

Ἡ ἔκδοση τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀ. Ἑτ. προκάλεσε, ὅπως πιὸ πίσω ἀναφέρεται, δυσμενὴ σχόλια μιᾶς ἐφημερίδας[29] καὶ εὐνοϊκὴ κριτικὴ σὲ ἄλλη[30] καὶ στὸ περιοδικὸ Ἀρχαιολογία[31].

Ἡ ἔκδοση τῆς Ἱστορίας συμπληρώνει, προσωρινά, ἕνα κενὸ στὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ὁποίας ἡ μελέτη ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἄρχισε μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια. Γιὰ πρώτη φορὰ δίνεται συνοπτικὰ καὶ συνθετικὰ ἡ εἰκόνα ὁλόκληρου τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας, καὶ ἡ πλήρης ἀναγραφὴ τῶν δημοσιευμάτων της.

Συγχαρητήρια γράμματα

Ἀπὸ τὰ πολλὰ συγχαρητήρια καὶ εὐχετήρια γράμματα ποὺ ἔλαβε ἡ Ἑταιρεία θὰ μνημονευθοῦν λίγα, κυρίως ἱδρυμάτων.

Θερμὲς εὐχὲς ἔστειλε μὲ γράμμα του ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Δημήτριος μὲ τὸ ὁποῖο «Τὴν χαρὰν τῆς τροφοῦ τοῦ Γένους καὶ Μητρὸς τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Χριστιανικῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθ' ἡμᾶς Μητρὸς Ἐκκλησίας, τὰς θερμὰς εὐχαριστίας καὶ τὸν ἔπαινον αὐτῆς ἄσμενοι ἐκφράζοντες πρὸς τὴν Ἐντιμότητα ὑμῶν, τῶν συγκροτούντων σήμερον τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας, καὶ πρὸς ἅπαντα τὰ μέλη αὐτῆς ἐπὶ τῇ προσφορᾷ ὑμῶν κατὰ τὸ μακρὸν χρονικὸν διάστημα τοῦτο, μετ' ἀγαθῆς ἀναμνήσεως ἀναπολοῦμεν καὶ τὰς μορφὰς τῶν προαπελθόντων σκαπανέων τῆς τέχνης καὶ πολλὰ προσενεγκόντων εἰς τὰς ἐπιδιώξεις καὶ εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας, εὐχόμενοι τὴν μνήμην αὐτῶν αἰωνίαν».

Ψήφισμα στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἐξέδωσε ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσὸς» καὶ θερμὸ γράμμα ἔστειλε ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ Σύνδεσμος Κυπρίων Ἀρχαιολόγων, γιὰ τὸν ὁποῖο «ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία θὰ ἀποτελεῖ ἐσαεὶ τὸ πρότυπο ποὺ θὰ ἐμπνέει». Ὁ Σύλλογος Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων δὲν φαίνεται νὰ ἔδωσε σημασία στὴν ἐπέτειο.

Ὁ ἐπίτιμος ἑταῖρος Ὀδυσσέας Ἐλύτης εὐχαρίστησε γιὰ τὴν ἐκλογή του μὲ γράμμα του, στὸ ὁποῖο λέει πὼς θεωρεῖ «τὴν τιμὴ αὐτὴ σὰν ἀνταμοιβὴ τῆς κρυφῆς ἀρχαιολατρίας του».

Μὲ τηλεγράφημά τους οἱ δεκατρεῖς Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολὲς καὶ Ἰνστιτοῦτα τῆς Ἀθήνας συγχάρηκαν τὴν Ἑταιρεία γιά «τὴν ἀπαράμιλλη συμβολή της στὴ μελέτη τῆς μακραίωνης ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» καὶ γιὰ τὸ ὅτι «κράτησε ἀναμμένο λαμπρὸ πυρσὸ καὶ φώτισε τὸ δρόμο στοὺς ἄλλους ποὺ ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμά της».

Θερμὰ τηλεγραφήματα καὶ γράμματα ἔλαβε ἡ Ἑταιρεία ἐκ μέρους τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres καὶ τοῦ Institut de France, τοῦ Institut F. Courby τῆς Lyon, τοῦ καθηγητοῦ André Grabar, τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου, τῆς Winckelmann Gesellschaft, τοῦ Antikenmuseum τοῦ Βερολίνου, τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Marburg, τῆς Τυβίγγης, τῆς Χαϊδελβέργης, τοῦ Goettingen, Albert-Ludwigs τοῦ Freiburg, Johannes Gutenberg τοῦ Mainz, τοῦ Συμβουλίου στὸ Λονδίνο τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, τῶν Πανεπιστημίων τῆς Γενεύης, τοῦ Παλέρμο, τοῦ Urbino, τοῦ Ἰταλικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας τῆς Ρώμης, τοῦ τομέως τῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης, τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Σάλτζμπουργκ, τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βιέννης, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀδελαΐδος τῆς Αὐστραλίας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Valladolid τῆς Ἰσπανίας.

Τιμητικὸ γιὰ τὴν Ἑταιρεία δεῖπνο τοῦ Ροταριανοῦ Ὁμίλου Ἀθηνῶν

ἔγινε στὶς 10 Νοεμβρίου 1987, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου μίλησε γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀ. Ἑτ. ὁ γεν. γραμματέας Γ. Μυλωνᾶς, στὸν ὁποῖο ἐπιδόθηκε τὸ μετάλλιο τοῦ ὁμίλου καὶ τιμητικὸ δίπλωμα γιὰ τὴν Ἑταιρεία «ἀνθ' ὧν ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων Ἱστορίας τε καὶ παραδόσεως εἴργασται».

Σημειώσεις

1. Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀθηνῶν, ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1846, 288-290.
2. ΠΣΑΕ 29 Ἀπρ. 1886.
3. ΠΣΑΕ 20 Νοεμ. 1886.
4. Τὸ κείμενό της βλ. στὴν ἀρχὴ τῆς ἐδῶ «Ἰδεογραφίας». Βλ. καὶ Συλλογὴ 31.
5. Μετάφραση Καίτης Δεσποίνη.
6. Ὑπονοεῖται τὸ ἄρθρο 13 τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1862 τῆς Ἑταιρείας, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀποκαλυπτομένων ἀρχαίων «οὐδὲν προτεραιότητος δικαίωμα διατηρεῖ ἑαυτῇ ἡ Ἑταιρεία».
7. ΠΣΑΕ 3 Φεβρ. 1887.
8. ΑΑΕ 37/1887.
9. ΠΑΕ 1886, 24.
10. ΠΣΑΕ 19 Νοεμ. 1911.
11. ΠΣΑΕ 24 Νοεμ. 1911.
12. ΠΣΑΕ 26 Νοεμ. 1911.
13. ΠΣΑΕ 30 Ἰαν. 1912.
14. ΠΑΕ 1912, 70.
15. ΠΑΕ 1925/26, 79-80.
16. Α. ΧΑΤΖΗΣ, Περὶ τοῦ ἀληθοῦς ἱδρυτοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ΠΑΕ 1929, 35-51· βλ. ἐπίσης Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἀ. Ἑτ. 18-20.
17. Ἱστορία Ἀ. Ἑτ. 195-203.
18. Ν. Ἑστία 121, 1987, 354-356.
19. Τὸ Βῆμα, 1 Μαρτ. 1987.
20. Ἀντὶ 341/13 Μαρτ. 1987.
21. XXII, 3-4 Μαρτ.-Ἀπρ. 1987.
22. Ταχυδρόμος 39 (1741), 24 Σεπτ. 1987.
23. Τὸ Βῆμα, 29 Μαρτ. 1987.
24. Τὸ Ποντίκι, 3 Ἀπρ., Τὰ Νέα, 4 Ἀπρ., Τὸ Βῆμα, 5 Ἀπρ. 1987.
25. Καθημερινή, 4 Ἀπρ. 1987.
26. Ἀντὶ 351/17 Ἰουλ. 1987.
27. Καθημερινή, 17 Μαΐου, Τὸ Βῆμα, 5 Ἰουλ. 1987.
28. Τὸ Βῆμα, 25 Ὀκτ. 1987.
29. Τὰ Νέα, 4 καὶ 20 Ἰουλ. 1987.
30. Καθημερινή, 8 Ὀκτ. 1987.
31. Ἀρ. 25, Δεκ. 1987 σ. 87-88.

Οἱ διαλέξεις

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Ἑκατὸ χρόνια ἔρευνας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο

Δὲν εἶναι συνηθισμένος στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὁ ἑορτασμὸς 100 χρόνων ἀνασκαφῆς ἑνὸς τόπου. Εἶναι γι' αὐτὸ πιὸ ἀξιοσημείωτος, ἀφοῦ φέτος γιορτάζονται ἑκατὸν πενήντα ὁλόκληρα χρόνια δραστηριότητας τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ συνδέεται ἐνεργὰ καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἀνασκαφή[1]. Κι εἶναι τόσο ἀσυνήθιστος, ὅσο καὶ τὸ θέμα ποὺ πρόκειται ν' ἀναπτύξω, τὸ 'Ιδαῖο Ἄντρο (εἰκ. 1). Δὲν εἶναι μόνο τὸ ὕψος τῶν 1.500 μ. ποὺ κάνει τὴν ἔρευνα μοναδική, ἤδη ὀνομάσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 'Ιδαίου Ἄντρου ἡ ψηλότερη ἀνασκαφὴ τοῦ κόσμου. Καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη οἱ δυσκολίες ποὺ πρέπει νὰ ὑπερνικήσει ὁ ἐρευνητής, ποὺ κάνουν τὸ θέμα ἐνδιαφέρον σὰν ἀγώνισμα. Δὲν φθάνουν οἱ πρωτοφανεῖς ἀνασκαφικὲς συνθῆκες, ποὺ δὲν ἀντιπαραβάλλονται μὲ τὴν κατασταλαγμένη τεχνικὴ τῶν παραλιακῶν ἀνασκαφῶν. Εἶναι φυσικὰ καὶ τὸ ἀλλόκοτο θέμα τῆς λατρείας τοῦ ἐτήσιου θανάτου καὶ τῆς ἀναγέννησης ἑνὸς ἀθάνατου θεοῦ. Ἡ ριζωμένη πίστη, ποὺ ἔφερε χιλιάδες προσκυνητές, Κρῆτες, Ἕλληνες κι ἄλλους, κι ἀπὸ ὑπερπόντια ἀκόμη μέρη, νὰ ἐναποθέσουν τὰ πιὸ πλούσια ἀφιερώματα, τόσο πολυπληθή, ποὺ ἀσφαλῶς αὐτὰ μόνο γεμίζουν ἕνα μουσεῖο, τὸ σπουδαιότερο νὰ συγκεντρώσουν τὴ σκέψη τους στὸ προσκύνημα, ποὺ προσπαθοῦμε νὰ καταλάβουμε. Μὲ δυὸ λόγια ἕνα τόσο ὡραῖο θέμα, ὅσο κι ὅλες οἱ ἔννοιες ποὺ κρύβει τὸ ἄκουσμα τοῦ βουνοῦ, Ψηλορείτης, ποὺ ἄνοιξε σ' ἕνα παμπάλαιο σεισμό[2] γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ τὸ 'Ιδαῖο Ἄντρο.

Τὸ 'Ιδαῖο Ἄντρο δὲν εἶναι μόνο μιὰ σπηλιὰ στὴν καρδιὰ τοῦ Ψηλορείτη, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Ψηλορείτης, τὰ σπλάχνα τῆς ἴδιας τῆς Κρήτης. Ὁ τόπος τῆς γέννησης τοῦ ξεχωριστοῦ Κρηταγενοῦς Δία, τοῦ θεοῦ ποὺ γεννιέται καὶ πεθαίνει κάθε χρόνο, σύμβολο τῆς παμπάλαιας κρητικῆς πίστης στὴν ἀναγέννηση. Ἕνα δύσκολο θέμα, ποὺ ἀξίζει ὅμως ὁποιοδήποτε κόπο. Γιατὶ θὰ σπεύσω νὰ γνωρίσω πὼς ὅ,τι ζήσαμε οἱ συνεργάτες μου κι ἐγὼ τὰ τελευταῖα πέντε χρόνια εἶναι πραγματικὰ χωρὶς παράλληλο. Μόνο σὰν παράδειγμα κάποιας ἄλλης μοναδικότητας ἀναφέρω πὼς ἡ συχνότατα ἐπιτυχὴς ἀναζήτηση ἀρχαίων λειψάνων στὸν Ψηλορείτη, τὴ Νίδα καὶ τὸ 'Ιδαῖο Ἄντρο, σ' ὅλες τὶς κορφές, τ' ἁρμιά, καὶ τὰ σώπατα, ποὺ πατήσαμε στὸ βουνό, δὲν ἦταν μιὰ κάποια ἐπιστημονικὴ περιπλάνηση, ἀλλὰ συναπάντημα μὲ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν, σὲ κάθε μιτάτο, χτισμένο μὲ τὴν παμπάλαια τεχνικὴ τῶν προϊστορικῶν θολωτῶν τάφων[3], στὸ βλέμμα κάθε βοσκοῦ ποὺ πρόδινε καθαρὰ ὅλες τὶς ἀναλαμπὲς τοῦ νοῦ καὶ τὰ σκιρτήματα τῆς καρδιᾶς. Ὁ χρόνος ἔχει ἄλλες διαστάσεις σ' αὐτὰ τὰ ὕψη. Κι αὐτὸ ποὺ δὲν εἶχα συναντήσει στὴν καθημερινότητά του ποτὲ ἄλλοτε στὰ εἰκοσιεννιὰ χρόνια τῆς ἀνασκαφικῆς μου ζωῆς, εἶναι αὐτὸ ποὺ μὲ γυρίζει ξανὰ καὶ τώρα πίσω. Ἔτσι θὰ προσπαθήσω, ὅσο γίνεται πιὸ σύντομα, νὰ ἀνιστορήσω αὐτὰ ποὺ γι' ἄλλους τόπους εἶναι περασμένα, μὰ γιὰ τὸν Ψηλορείτη, τὴ Νίδα καὶ τὸ 'Ιδαῖο Ἄντρο, αἰώνια καὶ καθημερινά.

Σκέφτομαι συχνὰ πόσο ἄτυχη εἶναι ἡ κρητικὴ ἀρχαιολογία, ποὺ δὲν στηρίζεται συχνὰ σὲ ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγές. Τὴν Κρήτη δὲν περιηγήθηκε κανένας Παυσανίας, νὰ καταγράψει λεπτομερῶς πόλεις καὶ χωριά, ἱερὰ καὶ πα-

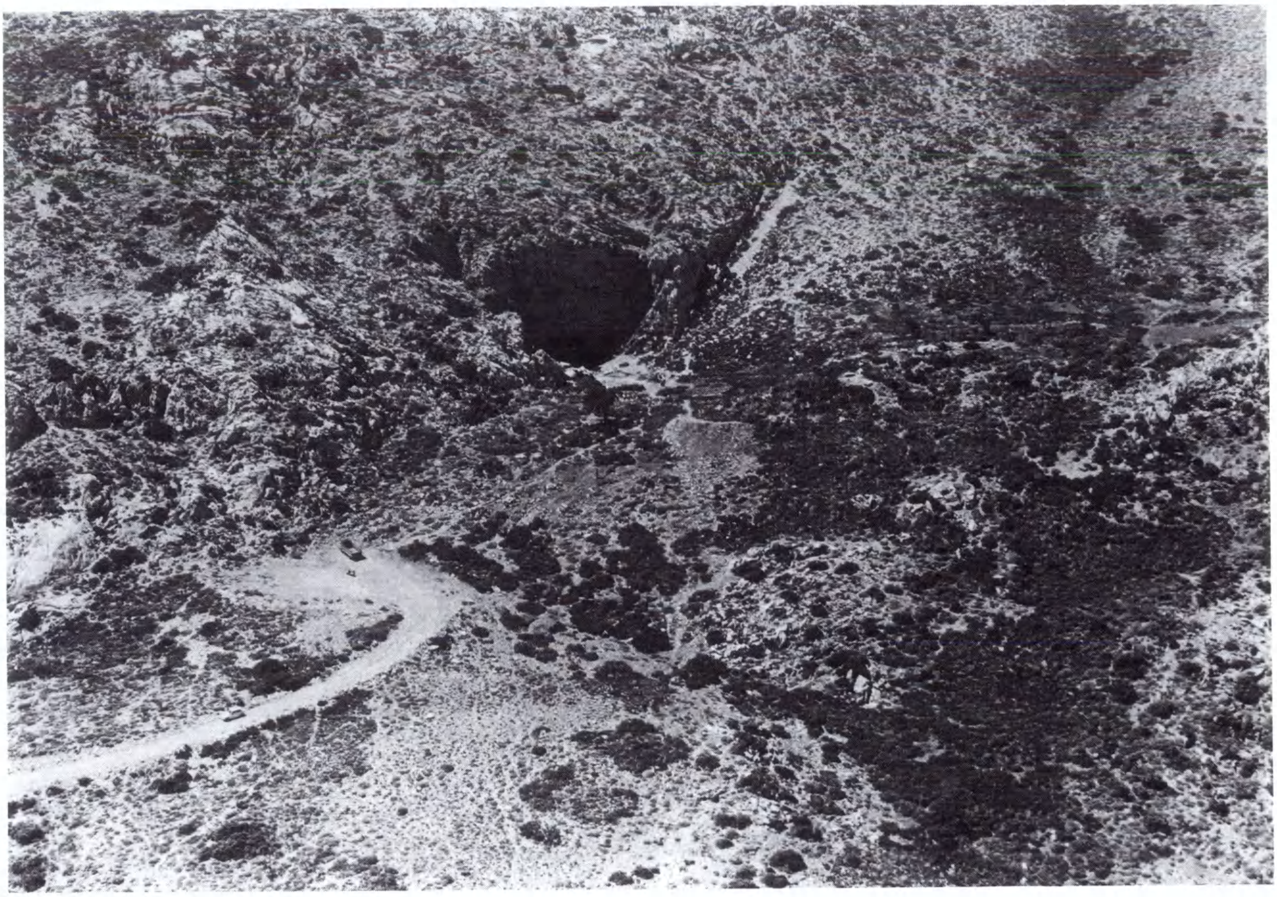

1. Τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο μὲ τὴν ἀπόληξη τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτό. Ἀεροπορικὴ λήψη.

ραδόσεις. Μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἕνας χῶρος διάσημος ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, μιὰ καὶ ἀναφέρεται ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἀρχαίων συγγραφέων, τὸν Πίνδαρο[4], τὸν Καλλίμαχο[5], τὸν Στράβωνα[6] καὶ πολλοὺς ἄλλους[7]. Ἡ μεγάλη φήμη τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου σὰν ἱεροῦ ὀφείλεται στὰ μυθολογούμενα ὅτι ἐκεῖ γεννήθηκε κι ἀνατράφηκε ὁ μέγιστος τῶν θεῶν, ὁ Δίας. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ Ρέα γιὰ νὰ γλιτώσει τὸ νεαρὸ Δία ἀπὸ τὸν Κρόνο, ποὺ ἔτρωγε τὰ παιδιά του, ἔδωσε στὸν Κρόνο νὰ φάει μιὰ σπαργανωμένη πέτρα, κι ἔκρυψε τὸν Δία σὲ μιὰ σπηλιά. Γιὰ νὰ μὴν ἀκούει ὁ Κρόνος τὰ κλάματα τοῦ μωροῦ, οἱ Κουρῆτες[8] ἔκρουαν τὶς ἀσπίδες τους. Κι ἄλλες μυθικὲς μορφὲς συνδέθηκαν μὲ τὴ γέννηση τοῦ Δία, οἱ Νύμφες[9], οἱ Μέλισσες[10], ἀκόμη κι ἡ Ἀμάλθεια[11], ἡ κατσίκα ποὺ τοῦ ἔδινε τὸ γάλα[12] (εἰκ. 2). Ἄλλοι μύθοι τέλος συνέδεσαν τὸν Δία μὲ τὸν Μίνωα, ποὺ κάθε ἐννιὰ χρόνια ἀνέβαινε, ὅπως γράφει ὁ Στράβων[13], στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο κι ἔπαιρνε ἀπὸ τὸν Δία «προστάγματα» γιὰ νὰ τὰ φέρει στοὺς ἀνθρώπους.

Ὅπως ἦταν ἑπόμενο μιὰ τέτοια πανελλήνια φήμη, κι ὅπως θὰ δοῦμε σὲ λίγο κι ἀπὸ τὰ εὑρήματα διεθνής, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ σβηστεῖ ἐντελῶς. Δὲν εἶναι παράδοξη ἡ πληροφορία ποὺ ἔγινε γνωστὴ μόλις πρόπερσι[14] πὼς τὴ σπηλιὰ ἐπισκέφθηκε τὸ 1591 ἕνας Ἰταλὸς βοτανολόγος, ὁ Giuseppe Casabona, ἐπιφορτισμένος νὰ φτιάξει τοὺς κήπους τοῦ ἀρχιδούκα Φερδινάνδου τῶν Μεδίκων στὴ Φλωρεντία, ποὺ ἐρευνοῦσε γι' αὐτὸ τὰ φυτὰ τοῦ Ψηλορείτη. Ὁ Casabona μι-

2. Σφράγισμα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ μὲ τὴν παράσταση παιδιοῦ ποὺ κάθεται κάτω ἀπὸ κριάρι.

λάει γιὰ τὴ σπηλιὰ τοῦ Δία, ποὺ περιγράφει μὲ λεπτομέρεια, τὴ σπηλιὰ ποὺ οἱ ντόπιοι ὀνόμαζαν «Σπηλιάρα τῆς Ἴδας», ὅπως γράφει, κι ὅπως λέγεται μέχρι τὶς μέρες μας, παράλληλα μὲ τὴν ὀνομασία «Σπηλιάρα τῆς βοσκοπούλας». Ἴσως αὐτὸς ὁ περιηγητὴς δὲν ἦταν ὁ μοναδικὸς ἐπισκέπτης ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Οἱ μεσαιωνικὲς ἀναφορὲς τοῦ Ἐρωτόκριτου γιὰ τὴ Νίδα[15] δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖες. Κι οἱ βοσκοὶ ποὺ παρακολουθοῦν τὴν ἔρευνα ἀδιάλειπτα, ἂν καὶ δὲν ὁρκίζονται ἀκόμη στὸν Δία, ὅπως εἶναι βεβαιωμένο ἱστορικὰ γιὰ τὸν περασμένο αἰώνα[16], νοιάζονται ὅμως γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ τάφου τῆς βοσκοπούλας.

Ἡ νεώτερη ἱστορία τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀρχίζει πρὶν 100 χρόνια, τυχαῖα ὅπως συμβαίνει συνήθως, ὅταν τὸ 1884 ἕνας Ἀνωγειανὸς βοσκός, ὁ Γιάννης Πασπαράκης ἢ Μουσᾶς σκαλίζοντας μὲ τὴν κατσούνα του τὰ χώματα, μπροστὰ φαίνεται ἀπὸ τὴ σπηλιά, ὅπου βόσκευγε, ἀνακάλυψε διάφορα μικροαντικείμενα ἀπὸ χαλκό, ποὺ βέβαια τοῦ κίνησαν τὴν περιέργεια. Φυσικὰ τὸ νέο μαθεύτηκε στ' Ἀνώγεια, κι ἔτσι πολλοὶ κάτοικοι τὸν ἴδιο χρόνο ἔσκαψαν συλλέγοντας διάφορα ἀντικείμενα. Κι εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἐπεμβαίνει ἐνεργὰ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Εἶναι λίγο γνωστὴ στὶς μέρες μας ἡ δραστηριότητα αὐτὴ τῆς Ἑταιρείας, ἰδιαίτερα ἔντονη τὸν περασμένο αἰώνα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, οἱ ἀγορὲς δηλαδὴ ἀρχαίων γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν μουσείων τοῦ κράτους. Εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν δωρεῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο κι ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ξεχωριστὴ θέση ἔχουν καὶ σήμερα, ἐκτεθειμένα σὲ ἰδιαίτερη προθήκη, τὰ προσκτήματα τῆς σύλησης τοῦ 1884 στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο. Τόσο τὰ χρυσὰ κοσμήματα[17] (εἰκ. 3) ὅσο καὶ μεγάλος ἀριθμὸς χαλκῶν, π.χ. ἡ πιὸ σημαντικὴ πόρπη τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου[18], μὲ μιὰ μοναδικὴ μυθολογικὴ παράσταση[19].

Ὑπῆρξε ὅμως ἄλλη μιὰ εὐτυχισμένη σύμπτωση γιὰ τὴ Σπηλιάρα, ποὺ πάλι σχετίζεται μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Μὲ τὸ μοναδικὸ φιλάρχαιο παράδειγμα κι ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως καὶ τὴ γενναία οἰκονομικὴ συνδρομὴ τῆς Ἑταιρείας εἶχε δραστηριοποιηθεῖ τότε ἐνεργὰ στὸ Ἡράκλειο, κι ἂς μὴν ξεχνᾶμε πὼς ἦταν Τουρκοκρατία, ὁ περίφημος γιὰ τὴ δράση του Φιλεκπαιδευτικὸς Σύλλογος, μιὰ ὁμάδα πατριωτῶν ποὺ φρόντιζε μὲ χίλιους τρόπους στὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια νὰ διασώζει ἀρχαιότητες. Πρωτεργάτης ἦταν ὁ ἑταῖρος Ἰωσὴφ Χατζιδάκις[20], ὁ μετέπειτα πρῶτος διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ποὺ ἐνδιαφέρθηκε ζωηρὰ γιὰ τὴ Σπηλιάρα. Τὸ χρονικὸ τῶν πρώτων ἐκείνων ἐξερευνήσεων στὸν Ψηλορείτη γράφτηκε ἀπὸ τὸν Χατζιδάκι τὸ 1931, ὑπέργηρο τότε, σχεδὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὰ γεγονότα, καὶ περιλήφθηκε στὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας[21]. Ἀποδίδει μὲ μοναδικὴ ἐνάργεια καὶ ἀπέριττη λιτότητα τὶς δραματικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς.

3. Χρυσὸ κόσμημα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὴ σύληση τοῦ 1884.

«Ἐν ἔτει 1884, ὀλίγους μῆνας ἀφ' ὅτου ὁ Σύλλογος ἀνέλαβε τὴν περισυλλογὴν τῶν Κρητικῶν ἀρχαιοτήτων, ποιμὴν ἐξ Ἀνωγείων Μυλοποτάμου ἐξέχωσεν ὀλίγα γαστρία παράξενα, ὡς ἔλεγε, καὶ χαλκᾶ τινα. Τὸ πρᾶγμα ἐγνώσθη εἰς τὸ πλησίον χωρίον Ἀνώγεια. Καὶ τὰς ἑπομένας ἡμέρας πολλοὶ ἔσπευσαν μὲ τὰς ἀξίνας των ἀναμοχλεύοντες τὸ ἔδαφος πρὸς ἀνακάλυψιν θησαυρῶν. Ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου, πληροφορηθεὶς ταῦτα ἔσπευσεν ἀμέσως νὰ ἐνεργήσῃ ἵνα ἡ διοίκησις ἀπαγορεύσῃ τὰς ἀτάκτους καὶ παρανόμους ταύτας ἀνασκαφάς. Ἐστάλη πρὸς τοῦτο ἰσχυρὰ δύναμις χωροφυλακῆς νὰ διαμένῃ ἐπὶ τόπου. Ἦτο δὲ ἀνάγκη νὰ ληφθῶσι τὰ ἀποφασιστικὰ ταῦτα μέτρα, διότι οἱ Ἀνωγειανοὶ πτοηθέντες κατ' ἀρχὰς ἔπαυσαν τὰς ἀνασκαφάς των, ἀλλὰ βεβαίως θὰ ἐπανελάμβανον μετ' ὀλίγον τὰς ἔρευνάς των κρυφίως. Εὐτυχῶς εὑρίσκετο τότε εἰς Ἡράκλειον ὁ καθηγητὴς Φρειδερῖκος Ἅλμπερ, νεώτατος τότε καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπιστημονικοῦ του σταδίου, ὅστις παρακληθείς, προθύμως ἀνέλαβε νὰ συντρέξῃ τὸν Σύλλογον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀνασκαφῶν. Ὁ Σύλλογος ὠνόμασεν ἐπιτροπὴ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τὸν καθηγητὴν Φρειδερῖκον Ἅλμπερ, τὸν Ἰωσὴφ Χατζιδάκιν καὶ τὸν καθηγητὴν Γ. Ἀεράκην ἐξ Ἀνωγείων, ἔχοντα πολλὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν συγχωρίων του. Πρῶτοι ἔφθασαν εἰς τὸ χωρίον Ἀνώγεια οἱ Χατζιδάκις καὶ Ἀεράκης. Συνεκάλεσαν ἀμέσως τοὺς προύχοντας τοῦ χωρίου. Τοὺς ἔπεισαν διὰ λόγων πειστικῶν, ἐπικαλεσάμενοι καὶ τὸν γνωστὸν πατριωτισμὸν τῶν ἡρωϊκῶν Ἀνωγειανῶν, νὰ ὑποσχεθῶσιν ὅτι θὰ ὑποστηρίξωσι τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Συλλόγου, ὡς ἐκτελοῦντας πατριωτικὸν ἔργον καὶ ὅτι τὰ εὑρισκόμενα εἰς χεῖρας των ἀρχαῖα μόνον εἰς αὐτοὺς θὰ πωλήσωσι. Μετὰ τοῦτο ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Πασσᾶν Ἡρακλείου νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν φρουρὰν ὡς περιττήν. Δι' ἄλλης δὲ ἐπιστολῆς του παρεκάλεσε τὸν καθηγητὴν Ἅλμπερ νὰ ἀνέλθῃ ὡς τάχιστα εἰς Ἀνώγεια πρὸς ἔναρξιν τῶν ἀνασκαφῶν».

Εὐτυχῶς σώθηκαν κι ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐξερευνήσεις τοῦ Ψηλορείτη πρὶν ἑκατὸ χρόνια καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Federico Halbherr[22]. Μιὰ σελίδα τοῦ ἰταλόγλωσσου ἡμερολογίου τοῦ Federico Halbherr, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τελευταῖα, βεβαιώνει τὴν ἑλληνικὴ χρηματοδότηση τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀφοῦ σὲ καλλιγραφημένα ἑλληνικὰ ἀποδίδει λογαριασμὸ ὁ Halbherr στὸν Χατζιδάκι: «16 Αὐγούστου, Παρασκευή, Ἀνώγεια. Ἀγώγιον διὰ μουλάρια λίρες 75»[23]. Καὶ βέβαια δὲν ἦταν μόνο ἡ χρηματοδότηση τῆς ἔρευνας, ἀλλά, παράλληλα μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία κι ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν πρόσκτηση τῶν συληθέντων ἀρχαίων[24]. Καὶ πάλι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐνδιαφέρεται ἐνεργά. Προκειμένου «νὰ λάβῃ πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων καὶ διὰ ζώσης φωνῆς»[25] ἐπισκέπτεται τὴν Κρήτη ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου τῆς Ἑταιρείας Ἀθαν. Κουμανούδης ποὺ φθάνει καὶ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο.

«Τὴν Πέμπτην 3 Ἰουλίου ἀνῆλθον εἰς τὸ Ἄντρον, ὅπου εὗρον χωροφύλακα χάριν παρακωλύσεως λαθραίων ἀνασκαφῶν. Αἱ ὑπὸ τῶν ποιμένων γενόμεναι ἀνασκαφαὶ εἶτα δὲ καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου τῇ ἐπιστασίᾳ τοῦ Halbherr μοὶ ἐφάνησαν ὅτι ἐγένοντο ἀτάκτως, σκοπὸν δὲ εἶχον μᾶλλον τὴν πρόχειρον ἀνόρυξιν εὑρημάτων ἢ κάθαρσιν τοῦ σπηλαίου καὶ μεθοδικὴν ἔρευναν τοῦ πρὸ τοῦ σπηλαίου ἐπιπέδου χώρου»[26]. Ἡ ἔκθεση τοῦ Κουμανούδη δὲν εἶναι βέβαια κολακευτικὴ γιὰ τὴν μὲ ἐντολὴ τοῦ Συλλόγου ἀνασκαφὴ τοῦ Halbherr. Ὁ λόγος ὅμως τοῦ Χατζιδάκι[27] μᾶς ξαναφέρνει στὴν πραγματικότητα τῆς ὑπόδουλης Κρήτης τοῦ 1880. «Οἱ μεγάλοι λέβητες τῆς Τυλίσου κατεσχέθησαν ὑπ' ἐμοῦ εἰς ἐργαστήριον χαλκέως, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ χυθῶσι πρὸς ἀπόκτησιν χαλκοῦ. Τοιαύτην οἰκτρὰν τύχην θὰ ἐλάμβανον καὶ τὰ πλεῖστα χαλκᾶ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Καὶ χρυσᾶ ἀντικείμενα ἐτήκοντο πρὸς ἀπόκτησιν χρυσοῦ». Ἴσως τὰ σχόλια δὲν πρέπει νὰ εἶναι τῆς ἐποχῆς μας. Πάλι ὁ Χατζιδάκις[28], καταγράφει ὅτι «ὁ Clemenceau ἐπισκεφθεὶς τὴν Κρήτην καὶ διαμείνας εἰς Ἡράκλειον 20 ἡμέρας, κυρίως μελετῶν κρητικὰς ἀρχαιότητας, ὠνόμασε, παίζων, τὸν πρόεδρον τοῦ Συλλόγου «L'archéologie enragée» ἡ λυσσῶσα ἀρχαιολογία». Εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ σχόλιο ἑνὸς μεγάλου πολιτικοῦ γιὰ τὸ πάθος μεγάλων ἐπιστημόνων, ποὺ ἀνδρώθηκαν στὸ φιλάρχαιο πνεῦμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκθεση Κουμανούδη ἐπανειλημμένα συσκέπτεται καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῆς Κρήτης. Στὶς 2 Αὐγούστου 1886 ἀποφασίζει[29] «νὰ στείλωμεν εἰς τὸν Σύλλογον ἀμέσως νῦν συνδρομὴν γενικῶς δραχμῶν χρυσῶν τεσσάρων χιλιάδων μετὰ γράμματος ἐν ᾧ νὰ λέγεται ὅτι ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν ἀναγνωρίζουσα καὶ ἐπιδοκιμάζουσα τὰς ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχαιοτήτων ἐργασίας τοῦ Συλλόγου πέμπει αὐτῷ τὸ ποσὸν τοῦτο ἵνα τὸ μεταχειρισθῇ ὅπως ἂν ἤθελε κρίνει σκοπιμώτερον». Παράλληλα στέλλονται καὶ τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας[30]. Σὲ ἐπιστολὲς ποὺ σώζονται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας[31] ὁ Χατζιδάκις ἀναφέρει τὴν πρόσκτηση ἀρχαίων ἀπὸ τὸν Σύλλογο, ποὺ ἀγοράσθηκαν προφανῶς ἀπὸ τὰ χρήματα τῆς Ἑταιρείας, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καί «δωρήματα τοῦ (συλλέκτου) κ. Τριφύλλη ἐκ Ρεθύμνης» ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἕνας κατάλογος «τῶν ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀρχαιοτήτων εὑρισκομένων παρὰ τῷ κ. Ἰω. Γ. Μητσοτάκη, ὑποπροξένῳ τῆς Ρωσίας ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης»[32] ἀσφαλῶς βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας σὰν τεκμήριο τῆς προσπάθειας τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἐξαγορά τους. Εὔλογα λοιπὸν ὁ γενικὸς γραμματέας τῆς Ἑταιρείας Σ. Κουμανούδης στὴν ἐτήσια ἔκθεσή του στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1886 γνωρίζει στοὺς ἑταίρους ὅτι «πρώτην ταύτην φορὰν εἰς τὰς ἔξω τοῦ βασιλείου Ἑλληνικὰς χώρας ἐποίησεν ἐνέργειαν ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν εὐτυχῆ». Καὶ ὁ Ἰωσὴφ Χατζιδάκις σὰν πρόεδρος τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία[33].

Τὰ εὑρήματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Federico Halbherr τὸ 1885[34], ἦταν αὐτὰ ποὺ στερέωσαν τὴ φήμη τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου στὰ νεώτερα χρόνια. Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εὑρήματα ἦταν οἱ μεγάλες χάλκινες ἀσπίδες[35] (εἰκ. 4), ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἐκθέματα τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου,

μοναδικὰ πραγματικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ὁ πλούσιος διάκοσμός τους, μὲ παραστάσεις διάφορων πουλιῶν καὶ ζώων ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπινων μορφῶν εἶναι καταπληκτικός. Πιὸ σημαντικὲς ὅμως εἶναι οἱ μυθολογικὲς παραστάσεις, ποὺ ὑποδηλώνουν καὶ τὴ χρήση τῶν ἴδιων τῶν ἀσπίδων, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀναμφίβολα γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Δία. Στὸ χάλκινο ἀναθηματικὸ τύμπανο[36] (εἰκ. 5), μυθικὲς μορφὲς κρατοῦν τὰ τύμπανα, ἕτοιμες νὰ τὰ χτυπήσουν, ὅπως οἱ Κουρῆτες, ποὺ ἔκρουαν τὶς ἀσπίδες γιὰ νὰ μὴν ἀκούσει ὁ Κρόνος τὸ νήπιο Δία. Κι αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἀποτέλεσμα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1885, πὼς βεβαιώθηκε πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, ὅτι ἡ Σπηλιάρα τοῦ Ψηλορείτη εἶναι τὸ περίφημο Ἰδαῖο Ἄντρο τῆς ἀρχαιότητας, ἀφοῦ μάλιστα βρέθηκε καὶ μιὰ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀναφέρει τὸν Ἰδαῖο Δία[37] (εἰκ. 6).

Παρὰ τὴν τεράστια ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1885 στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἡ ἔρευνα δὲν συνεχίστηκε μὲ τὴν ἴδια ἔνταση. Κι ὁ λόγος ἴσως ἦταν ὄχι τόσο οἱ δυσκολίες τῆς ἀνασκαφῆς, ὅσο τὸ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας τῆς Κρήτης μετατοπίσθηκε σ' ἄλλους χώρους, στὴν Κνωσὸ βέβαια πρῶτα καὶ κύρια, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλες τὶς πεδιάδες, ὅπου ἄρχισαν νὰ ἔρχονται στὸ φῶς τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο καταπληκτικὰ εὑρήματα τῶν μινωικῶν χρόνων. Στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο δὲν εἶχαν βρεθεῖ ἴχνη τῶν Μινωιτῶν. Τὰ περισσότερα εὑρήματα ἦταν ἀρχαϊκά. Κι οἱ κρητολόγοι γιὰ πολλὰ χρόνια ἐνδιαφέρθηκαν περισσότερο γιὰ τὰ μινωικὰ κι ὄχι γιὰ τὰ μεταγενέστερα ἑλληνικά, ὅσο σπουδαῖα κι ἂν ἦταν. Ἔτσι μετὰ τὸ 1885 ἔγιναν δύο μόνο περιορισμένες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἡ πρώτη τὸ 1917 ἀπὸ τὸν ἑταῖρο πάλι Στέφανο Ξανθουδίδη[38], διευθυντὴ τότε τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ποὺ ἔσκαψε λίγες μέρες, κυρίως ἔξω ἀπὸ τὴ σπηλιά. Κι ἡ δεύτερη, ὀλιγοήμερη πάλι ἔρευνα, ἔγινε τὸ 1956 ἀπὸ τὸν Σπύρο Μαρινάτο[39], ἑταῖρο καὶ σύμβουλο τότε τῆς Ἑταιρείας. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἐπώνυμη ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ πρέπει νὰ τονισθεῖ γιὰ τὴ μνήμη τοῦ ἀνασκαφέα, πὼς διέγνωσε σωστὰ τὴ μεγάλη σημασία τῆς ἔρευνας, ποὺ τὴ σημείωσε μαζὶ μὲ τὶς ὑπέρμετρες τότε δυσκολίες σὲ διάφορα δημοσιεύματα[40], ὅσο κι ἂν δὲν ξαναγύρισε ποτέ, ἀπορροφημένος ἴσως σὲ ἄλλες σπουδαῖες ἀνακαλύψεις του.

Ἔτσι ἡ ἔρευνα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου λησμονήθηκε σιγὰ σιγά. Κάποιοι μεμονωμένοι ἐπισκέπτες πέρναγαν κι ἀπ' τὴ σπηλιὰ στὴν ἀνάβασή τους στὴν κορφὴ τοῦ Ψηλορείτη. Πολλοὶ ἄλλοι ἔβλεπαν τὰ παλιὰ εὑρήματα στὴν ἔκθεση τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, χωρὶς νὰ τὰ σπουδάζουν ὅμως πραγματικά. Μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς μεγάλου Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου, τοῦ Emil Kunze, ποὺ μελέτησε προπολεμικὰ τὶς χάλκινες ἀσπίδες τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου[41], κανεὶς ἄλλος[42] δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων εὑρημάτων. Οἱ σποραδικὲς ἀναφορὲς στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο[43] δὲν ἦταν ὅμως ἱκανοποιητικὲς γιὰ ἕνα τόσο σπουδαῖο χῶρο. Ἦταν πιὰ φανερὸ πὼς κάτι ἔπρεπε νὰ γίνει στὸν ἴδιο τὸν τόπο. Ἡ νέα ἔρευνα δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι παρὰ κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ τὴν ἐνέταξε στὸ πενταετὲς πρόγραμμα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς νότιας Ἑλλάδας, σὲ συνεργασία βέβαια μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ.

Στὰ ἑκατὸ χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου πολλοὶ νόμισαν πὼς ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε τελειώσει. Γι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ παραξενεύτηκαν μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ γίνει μιὰ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ στὴ σπηλιὰ τὸ 1982[44]. Ὑπῆρξε ἕνα πετυχημένο ἐγχείρημα. Γιατὶ στὸν πρῶτο κιόλας χρόνο, στὸ κοσκίνισμα τῶν ἀναμοχλευμένων χωμάτων, ἦρθαν στὸ φῶς ἑκατοντάδες μικροαντικείμενα ἀπὸ τὶς πιὸ ποικίλες ὕλες. Καὶ τὸ σημαντικότερο βρέθηκαν στὸ βάθος τῆς σπηλιᾶς, κάτω ἀπὸ τὰ ἀναμοχλευμένα χώματα καὶ σὲ βάθος 4 μ., καθαρὰ κι ἀδιατάρακτα ἀρχαιολογικὰ στρώματα. Ἦταν ἔτσι φανερὸ πὼς ἄρχιζε μιὰ νέα φάση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, στὴν καμπὴ πρὸς τὴ δεύτερη ἑκατονταετία ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψή του. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν πολὺ ἁπλὴ σκέψη, πὼς παρὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς ἔρευνας κι ἀκριβῶς λόγω ἀνυπέρβλητων δυσκολιῶν δὲν μποροῦσε νὰ σκάψει κανεὶς σωστὰ στὴ σπηλιά. Δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ μεταφέρει

4. Σχέδιο μιᾶς χάλκινης ἀσπίδας ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν F. Halbherr καὶ P. Orsi.

5. Λεπτομέρεια τῆς δεξιᾶς μορφῆς ἀπὸ τὸ χάλκινο τύμπανο.

6. Πήλινη ἀναθηματικὴ πινακίδα τοῦ Ἀστέρος Ἀλεξάνδρου στὸν Ἰδαῖο Δία.

τὰ σκαμμένα χώματα ἔξω, ποὺ κείτονταν γι' αὐτὸ μέσα στὴ σπηλιὰ σὲ σωρούς. Κανεὶς δὲν εἶχε λοιπὸν χῶρο νὰ σκάψει σὲ βάθος καὶ ἔκταση, κι ὁ ἑπόμενος ἔσκαβε φυσιολογικὰ τὰ χώματα τοῦ προηγούμενου. Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ πὼς κανεὶς δὲν ἔβλεπε μέχρι τώρα ἀπὸ τὸ σκοτάδι, κι ἴσα-ἴσα συλλέγονταν τὰ μεγαλύτερα ἀντικείμενα. Γι' αὐτὸ κι ἀπὸ τὶς μέχρι τώρα ἔρευνες στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο δὲν ὑπάρχουν παρὰ μόνο δύο τρία κιβώτια μὲ κεραμεικὰ στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς πολλὲς δεκάδες ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφή[45]. Ἀκόμη τὰ μὴ χάλκινα μικροαντικείμενα ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα ἔρευνα ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἑκατοντάδες, ποὺ γνωρίζουμε τώρα, ποὺ θὰ ἀπεικονισθοῦν σὲ αὐστηρότατη ἐπιλογή. Ἔτσι ἀνοίγονται ἄλλοι ὁρίζοντες γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, στὴν ὁποία πρόκειται νὰ ἀναφερθῶ συνοπτικά. Τὸ ξεκαθάρισμα τῶν λογαριασμῶν μὲ τὸ παρελθὸν δὲν ἦταν βέβαια εὔκολη ὑπόθεση, ἀφοῦ οἱ ἀναμοχλεύσεις μέσα στὴ σπηλιὰ κάλυπταν τεράστια ἔκταση καὶ βάθος. Ἕνα τούρκικο γρόσι τοῦ 1880 βρέθηκε π.χ. σὲ βάθος 3 μ.[46] Ἀπὸ τὴν ἀναμόχλευση λοιπὸν τῶν πάντων καὶ τοὺς τεράστιους σωροὺς τῶν σκαμμένων χωμάτων, μὲ τὴν ἀνύψωση σὲ ὕψος 13 μ. καὶ τὴν ἀπομάκρυνση σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου 6.000 κυβικῶν μέτρων λίθων καὶ χωμάτων, ποὺ κοσκινίστηκαν προσεκτικά, ἐντοπίσθηκαν σχεδὸν παντοῦ τὰ ἀδιατάρακτα στρώματα καὶ δημιουργήθηκε ἕνα ἰσόπεδο 400 τ.μ., ποὺ σημειώθηκε μὲ ὑποκαννάβους πλευρᾶς 1 μ. (εἰκ. 7 - 8). Ἔτσι ἀντίθετα μὲ ὅλα τὰ προηγούμενα εὑρήματα ποὺ ἔγιναν γνωστὰ μόνο σὰν ἔργα τέχνης, χωρὶς νὰ γνωρίσουμε ποτὲ οὔτε ποῦ ἀκριβῶς βρέθηκαν, οἱ ἀνασκαφικὲς πληροφορίες εἶναι τώρα πολυπληθεῖς καὶ ἀκριβεῖς, ἰδιαίτερα μὲ τὴ στρωματογραφία, τὴ διακρίβωση καθαρῶν, ἀδιατάρακτων στρωμάτων ὅλων τῶν ἐποχῶν. Κι εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα σπουδαιότατο ὅτι μὲ τὴ νέα ἔρευνα διευρύνεται ἡ μέχρι τώρα γνωστὴ χρήση τῆς σπηλιᾶς γι' ἄλλα δύο χιλιάδες χρόνια. Γιὰ πρώτη φορὰ λοιπὸν γνωρίζουμε τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀπὸ τὴν ἀπώτατη μέχρι τὴν ὕστατη ἀρχαιότητα.

Στὰ ὕστερα νεολιθικὰ καὶ στὰ ὑπονεολιθικὰ χρόνια τῆς Κρήτης, στὴν τέταρτη χιλιετία π.Χ., μπῆκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἄνθρωποι στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ὅπως ἔδειξε ἡ νέα ἀνασκαφή. Τὸ 1986 ἐντοπίσθηκαν παχύτατα ἀδιατάρακτα στρώματα[47] ποὺ ἔδειξαν ἤδη ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ τὴ δυναμικὴ ἀνθρώπινη παρουσία, μὲ πλῆθος κεραμεικῆς[48], ὀστέινα καὶ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ κοσμήματα. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ πὼς δὲν σημειώθηκαν ἴχνη λατρείας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείεται

κι αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Κι ἡ ἀνθρώπινη παρουσία συνεχίζεται ἀδιάσπαστη στὴν ἑπόμενη πρώιμη μινωικὴ ἐποχή, στὴν τρίτη χιλιετία π.Χ., πάλι χωρὶς δείγματα λατρείας, ἀλλ' ἀντίθετα μὲ ἴχνη κατοίκησης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα λίθινο τριβεῖο[49] ποὺ βρέθηκε καὶ πάλι σὲ ἀδιατάρακτα στρώματα. Πλούσια εἶναι καὶ τὰ καθαρὰ στρώματα, τῆς ἀρχῆς τῶν μεσομινωικῶν χρόνων μὲ πολλὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα[50]. Γιὰ μερικὰ δείγματα τῆς κεραμεικῆς εἴμαστε βέβαιοι γιὰ πρώτη φορὰ γιὰ τὴν προέλευσή τους, ὅπως σὲ μιὰ χαρακτηριστικὰ μεγάλη πρόχου[51] γύρω στὸ 2000 π.Χ., ἀπὸ τὴ Μεσσαρά, ποὺ ὑποδηλώνει τὴν πρόσβαση στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο κι ἀπὸ τὸ νότο, ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς Ρίζας τοῦ Ψηλορείτη.

Ἡ ζωὴ συνεχίζεται ἀδιάσπαστη στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο στὴν ὥριμη μεσομινωικὴ φάση, γύρω στὸ 1800 π.Χ. Τὰ εὑρήματα δὲν εἶναι πιὰ μόνο κεραμεικά, ἀλλὰ καὶ προσωπικὰ ἀντικείμενα, ὅπως μιὰ σημαντικότατη σφραγίδα ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο[52], μὲ ἀπόδοση τῶν λεγόμενων ἀρχιτεκτονικῶν θεμάτων. Καὶ στὸ τέλος τῶν μεσομινωικῶν χρόνων καὶ στὴν ἀρχὴ τῶν ὑστερομινωικῶν, γύρω στὸ 1600 π.Χ., ἡ ἀνθρώπινη παρουσία στὴ σπηλιὰ γίνεται ξαφνικὰ ἔντονη. Γιατὶ σ' ἕνα σπουδαῖο Μινωίτη ἀνῆκε μιὰ ἐξαίρετη σφραγίδα πάλι ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, μὲ τὴ μοναδικὴ παράσταση μιᾶς γυναικείας μορφῆς ποὺ κρατάει τὸ κοχύλι ἑνὸς τρίτωνα[53], μπροστὰ σ' ἕνα ἀμφίκοιλο βωμὸ μὲ κλαδιὰ καὶ κέρατα καθιέρωσης, ἀναμφίβολα μιὰ λατρευτικὴ σκηνή. Κάτι σημαντικὸ συμβαίνει σ' αὐτὰ τὰ χρόνια στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ποὺ εὐτυχῶς εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ διερευνήσουμε ἀνασκαφικά.

Ἡ ὑστερομινωικὴ ἐποχή, μετὰ τὸ 1600 π.Χ., σημειώνει καὶ τὴν πρώτη μεγάλη ἀκμὴ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Μεγάλα γραπτὰ πιθάρια ὑποδηλώνουν μιὰ δυναμικότερη κι ἴσως διαρκέστερη παρουσία, στὴν ὁποία χρειάσθηκαν προμήθειες. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζονται τώρα στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο καὶ χάλκινα εἰδώλια, ὄχι μόνο ἀνθρώπων, ὅπως τὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ εἰδώλιο ἑνὸς λατρευτῆ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφή, ποὺ ἔμεινε μέχρι τώρα ἀπαρατήρητο[54] ἀλλὰ καὶ ζώων, ὅπως ἕνα εἰδώλιο ταύρου[55]. Τὰ ἴχνη τῆς λατρείας ὅμως διακριβώθηκαν μὲ σαφήνεια στὴν τελευταία ἀνασκαφὴ μὲ τὴν ἀνεύρεση καὶ σκευῶν λατρείας, τμημάτων ἑνὸς ρυτοῦ, καὶ λίθινων τραπεζῶν προσφορῶν ἢ κέρνων[56], ἀνάλογων μὲ αὐτοὺς ποὺ γνωρίζουμε κι ἀπὸ ἄλλα μινωικὰ ἱερά. Καὶ μόνο ἀκόμη μὲ τὴν ἀνεύρεση ἑνὸς χάλκινου διπλοῦ πέλεκυ[57], ποὺ βρέθηκε μαζὶ καὶ μὲ ἄλλα ἀντικείμενα, ἡ μινωικὴ λατρεία βεβαιώνεται πιὰ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο μετὰ τὸ 1600 π.Χ., ὅπως ἀκριβῶς εἶχαν ὑποθέσει, χωρὶς κὰν ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, οἱ θρησκειολόγοι. Κι αὐτὸ ἔχει φυσικὰ μεγάλη σημασία, γιατὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Μινωίτη, ἐτήσια ἀναγεννώμενου θεοῦ τῆς βλάστησης, ποὺ διαδέχθηκε ἀμέσως φυσιολογικὰ γιὰ τοὺς Κρῆτες ὁ Ἕλληνας Δίας.

Στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ, μετὰ τὸ 1400 π.Χ., χρονολογεῖται ἀναμφίβολα ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων, χαρακτηριστικὰ καλῆς ποιότητας. Στὰ ἴδια χρόνια ἀνήκει καὶ ἕνα πλῆθος λατρευτικῶν ἀντικειμένων. Πρόκειται γιὰ εἰδώλια κυρίως ζώων[58] ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων σὲ σημαντικὰ μεγάλο μέγεθος, πολὺ καλῆς κατασκευῆς, ποὺ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μόνο μὲ τὰ γνωστὰ εἰδώλια τῆς Ἁγίας Τριάδας[59]. Κι ἀκόμη στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο βρέθηκε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τεράστια περίτεχνα λατρευτικὰ σκεύη διάφορων εἰδῶν, μὲ τρύπες καὶ μὲ γραπτὴ διακόσμηση. Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα, συχνότατα μοναδικά, γιατὶ μέχρι τώρα ἦταν γνωστὰ λίγα μόνο παρόμοια, κυρίως ὑπομινωικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Καρφί[60]. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο εἶναι πιὰ ἕνα ἑλληνικὸ λατρευτικὸ κέντρο. Ὅτι τὰ ἀγγεῖα, τὰ εἰδώλια καὶ τὰ σκεύη, ἀκόμη καὶ σφραγίδες[61], ἀφιερώθηκαν ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους Ἕλληνες, ποὺ βρίσκονται πιὰ ἐγκαταστημένοι στὴν Κρήτη, κι ὅτι σ' αὐτὴ τὴ μυκηναϊκὴ φάση πρέπει νὰ ἀναχθεῖ ἡ πρώτη λατρεία τοῦ Δία, τοῦ Κρηταγενοῦς Δία, ποὺ πεθαίνει καὶ γεννιέται κάθε χρόνο, σὰν τὸν προηγούμενο ἀποδέκτη τῆς λατρείας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, τὸν Μινωίτη θεὸ τῆς βλάστησης. Εἶναι σπουδαῖο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἕνα γραπτὸ πήλινο κέρας καθιέρωσης, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω σ' ἕνα βωμὸ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο.

Ἡ λατρεία τοῦ Δία στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο συ-

Θ
I
K

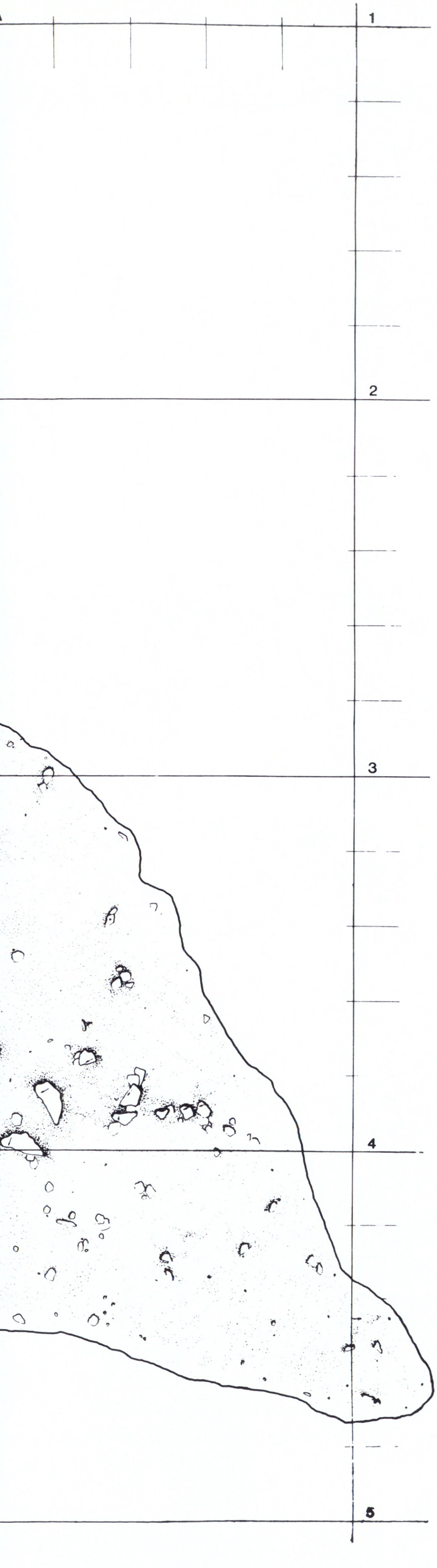

7. Ἰδαῖο Ἄντρο 1985. Κάτοψη τῶν πεσμένων λίθων στὸν βόρειο μυχό.

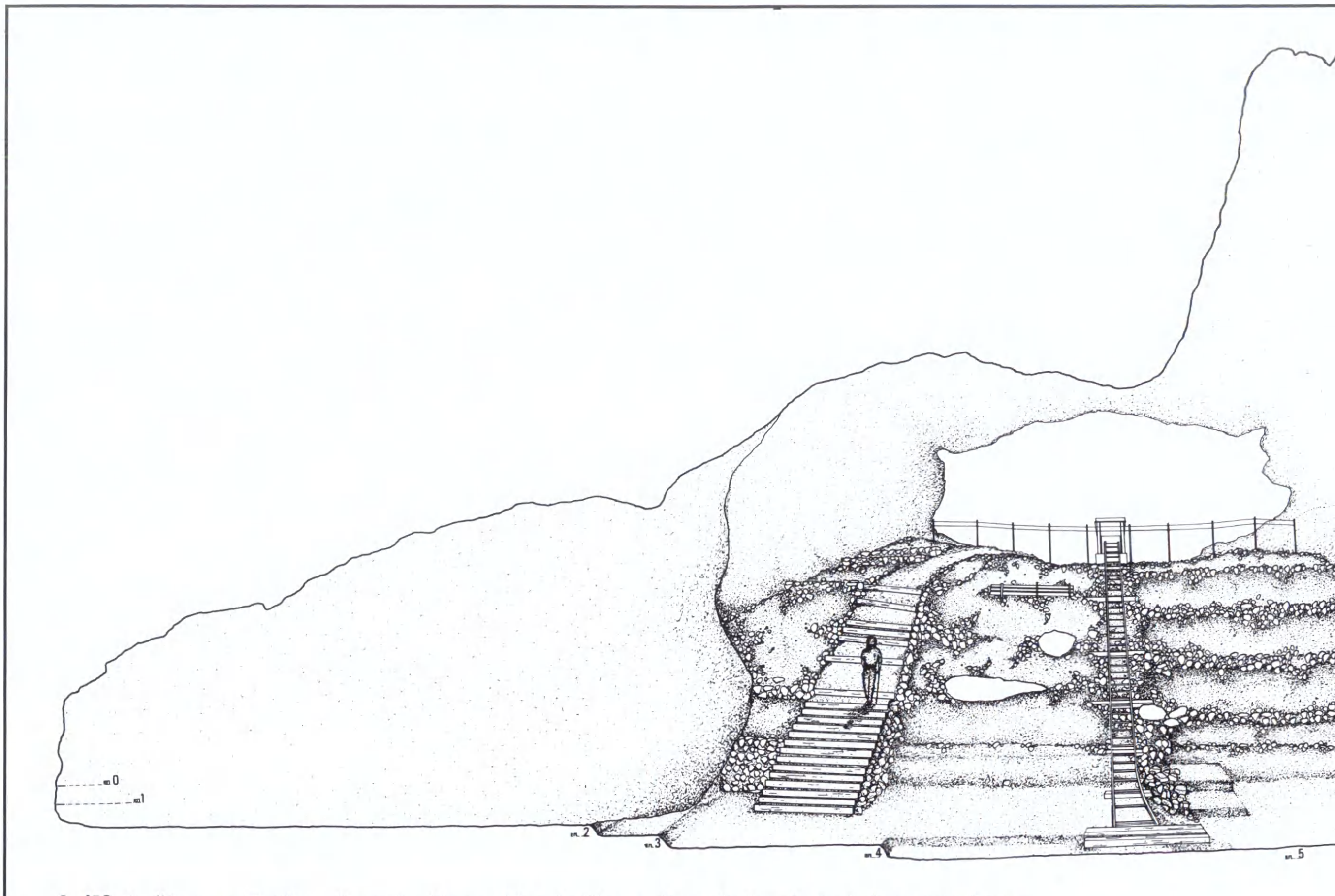

8. Ἰδαῖο Ἄντρο. Σχέδιο τῆς πρὸς Ἀνατολὰς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του.

νεχίζεται ἀδιάλειπτα στὰ ὑπομινωικὰ καὶ στὰ πρωτογεωμετρικὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν, μετὰ τὸ 1000 π.Χ., ὅπως φαίνεται ἀπὸ πλῆθος χαρακτηριστικῶν ἀντικειμένων. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀποδοθεῖ κάθε ἕνα ξεχωριστὸ εὕρημα ἀπὸ τὰ ἀναμοχλευμένα χώματα σὲ μιὰ διακριβωμένη φάση μιᾶς ἐποχῆς. Πῶς μπορεῖ π.χ. κανεὶς νὰ χρονολογήσει μὲ ἀκρίβεια χιλιάδες χάντρες ἀπὸ φαγεντιανή, ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτες σ' ὁλόκληρη τὴ σπηλιὰ καὶ συντέθηκαν σὲ διάφορα περιδέραια; Δὲν εἴμαστε κὰν βέβαιοι ἂν ἦταν χάντρες περιδεραίων, γιατὶ μιὰ τέτοια ἀκριβῶς χάντρα ἀπὸ φαγεντιανὴ χρησιμοποιήθηκε σὰν μάτι σ' ἕνα πήλινο ὑστερογεωμετρικὸ ἀνθρωπόμορφο ρυτό, ποὺ σώζεται τὸ κεφάλι του[62]. Γι' αὐτὸ ἡ ἐξιστόρηση κι ἐδῶ ἀκολουθεῖ μεγάλες χρονικὲς περιόδους, ἀκόμη καὶ γιὰ λόγους συντομίας.

Ἀπὸ τὴν πρώτη μεγάλη ἀνασκαφὴ εἶναι βέβαια πασίγνωστη ἡ μεγάλη ὁμάδα τῶν χάλκινων ἀναθημάτων ποὺ χρονολογοῦνται στὰ γεωμετρικὰ χρόνια[63]. Στὴ νέα ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πλῆθος κομμάτια, ποὺ συγκολλοῦνται μὲ τὰ παλιά, ἐλλιπὴ συχνὰ ἀντικείμενα[64]. Δὲν πρόκειται ὅμως νὰ ἀναφερθεῖ τὸ μέγα πλῆθος θραυσμάτων χάλκινων ἀντικειμένων. Ἴσως πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴ μικροτεχνία καὶ πρῶτα στὴ χρυσοχοΐα. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ὄγδοου

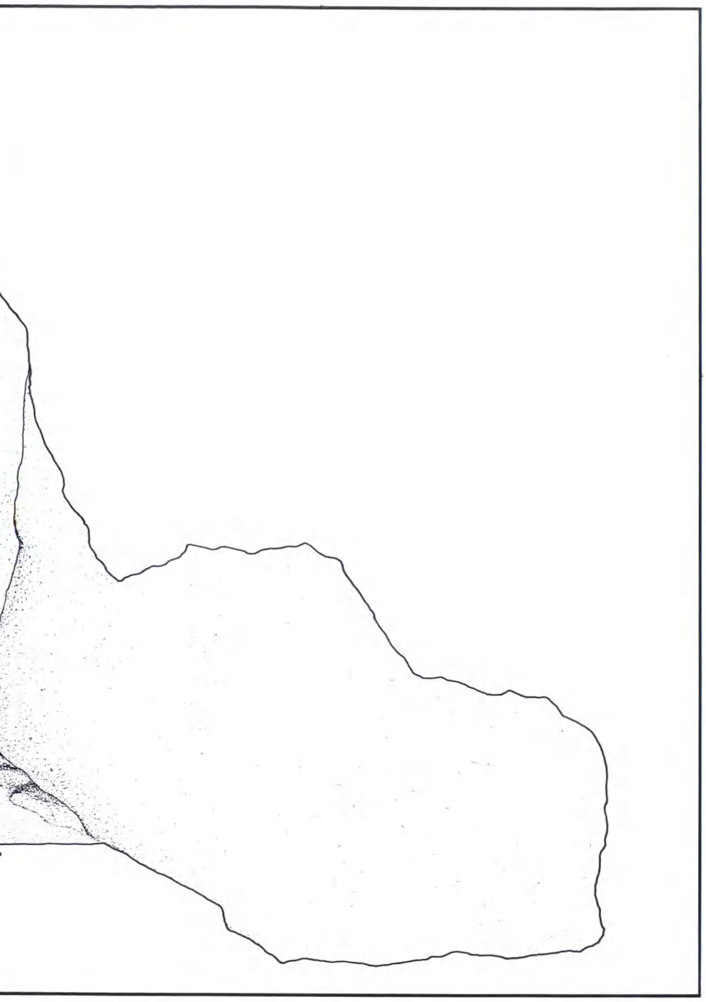

αἰ. π.Χ. φαίνεται πὼς χρονολογεῖται ἕνα χρυσὸ περίτμητο ἔλασμα μὲ τὶς ἀντίνωτες μορφὲς δύο κρανοφόρων πολεμιστῶν[65]. Σπουδαιότατα εἶναι ἐξ ἄλλου τὰ ἐλεφαντουργήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Ἐλάχιστα ἦταν τὰ θραύσματα ποὺ γνωρίζαμε ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἔρευνα, ἐνῶ ἀπὸ τὴ νέα ἀνασκαφὴ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἕνα πραγματικὰ τεράστιο ἀριθμό[66]. Π.χ. ἕνα ἐξαίρετο ἔργο ἐλεφαντουργίας ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀμέσως σὰν εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὴ βόρεια Συρία τὸν 8ο αἰ. π.Χ., ἕνα κεφάλι ποὺ χρησίμευσε σὰν ἔνθεση σὲ κάποιο σκεῦος[67] (εἰκ. 9). Τὰ βορειοσυριακὰ ἐλεφαντουργήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀποτελοῦν μιὰ ξεχωριστὴ σημαντικὴ ὁμάδα, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὴ συλλογὴ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὴ Nimrud[68] (εἰκ. 10) καὶ μάλιστα καλύτερης διατήρησης, ὅπως ὅλα γενικὰ τὰ εὑρήματα τῆς σπηλιᾶς. Κι οἱ εἰσαγωγὲς τῶν ἐλεφάντινων ἀντικειμένων δὲν περιορίζονται μόνο σὲ αὐτὰ ἀπὸ τὴ βόρεια Συρία, ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ στὴν Παλαιστίνη[69]. Παράδειγμα τὰ κομμάτια ἑνὸς περίτμητου πλακιδίου μὲ τὴν ἔξεργη ἀνάγλυφη ἀπόδοση μιᾶς σφίγγας[70]. Εἶναι ἴσως αὐτὲς οἱ μαζικὲς εἰσαγωγὲς πλήθους ἀντικειμένων στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀναγέννηση τῆς κρητικῆς τέχνης μὲ τὶς βαθιὲς μινωικὲς ρίζες στὸ τέλος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὅπως τὸ δείχνουν ἴσως ἰδιαίτερα οἱ γεωμετρικὲς σφραγίδες τοῦ ἴδιου, χωρὶς παράλληλο σχήματος, διακοσμημένες στὴν κύρια ὄψη μὲ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις πάντοτε μὲ τὸν συνδυασμὸ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ἄλογο[71] (εἰκ. 11). Εἶναι πιθανὸ πὼς τὰ μοναδικὰ αὐτὰ πρώιμα κρητικὰ ἔργα τέχνης εἶναι ἀφιερώματα κάποιων ἀριστοκρατῶν, ἂν θυμηθοῦμε τὴν εἰδικὴ σχέση τῶν Κρητῶν μὲ τὰ ἄλογα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἀκόμη καὶ γιὰ λόγους στατιστικῆς τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ νέα ἀνασκαφὴ βρέθηκαν μέχρι τώρα τέσσερις σφραγίδες, ἐνῶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1885 εἶχαν βρεθεῖ δύο χαμένες δυστυχῶς σήμερα.

Στὸν 7ο αἰώνα, ποὺ ἀκολουθεῖ, ἡ λατρεία συνεχίζεται ἐντατικά. Ἀπὸ τὴ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα προέρχεται μιὰ ἀκέραιη χάλκινη φιάλη μὲ παράσταση ταύρων[72], ἕνα σημαντικὸ ἔργο τῆς κρητικῆς πιὰ χαλκουργίας, ποὺ ἔχει ἀφομοιώσει ἤδη τὶς ὅποιες ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ χαρακτηριστικὰ πὼς ἡ φιάλη βρέθηκε ἀνεστραμμένη, φαίνεται μετὰ ἀπὸ μιὰ σπονδὴ στὸν Δία, μαζὶ μὲ ἀκέραια ἐπίσης χάλκινα κύμβαλα[73], ὅμοια μ' αὐτὰ ποὺ ἀργότερα μνημονεύει γιὰ τοὺς κρητικοὺς χοροὺς ὁ Στράβων[74]. Κι ἡ κρητικὴ ἀκμὴ τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς τέχνης καταδεικνύεται ἀκόμη ἀπὸ πλῆθος μικροτεχνήματα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, π.χ. τὸ ἐλεφάντινο κεφάλι μιᾶς περόνης[75] μὲ τὴν ἀπόδοση δύο ἀντίνωτων γυναικείων κεφαλῶν μὲ ψηλὸ καπέλο, διακοσμημένο μὲ ἐγχάρακτους ρόμβους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐλάχιστα ἐλεφαντουργήματα τόσο πρώιμων

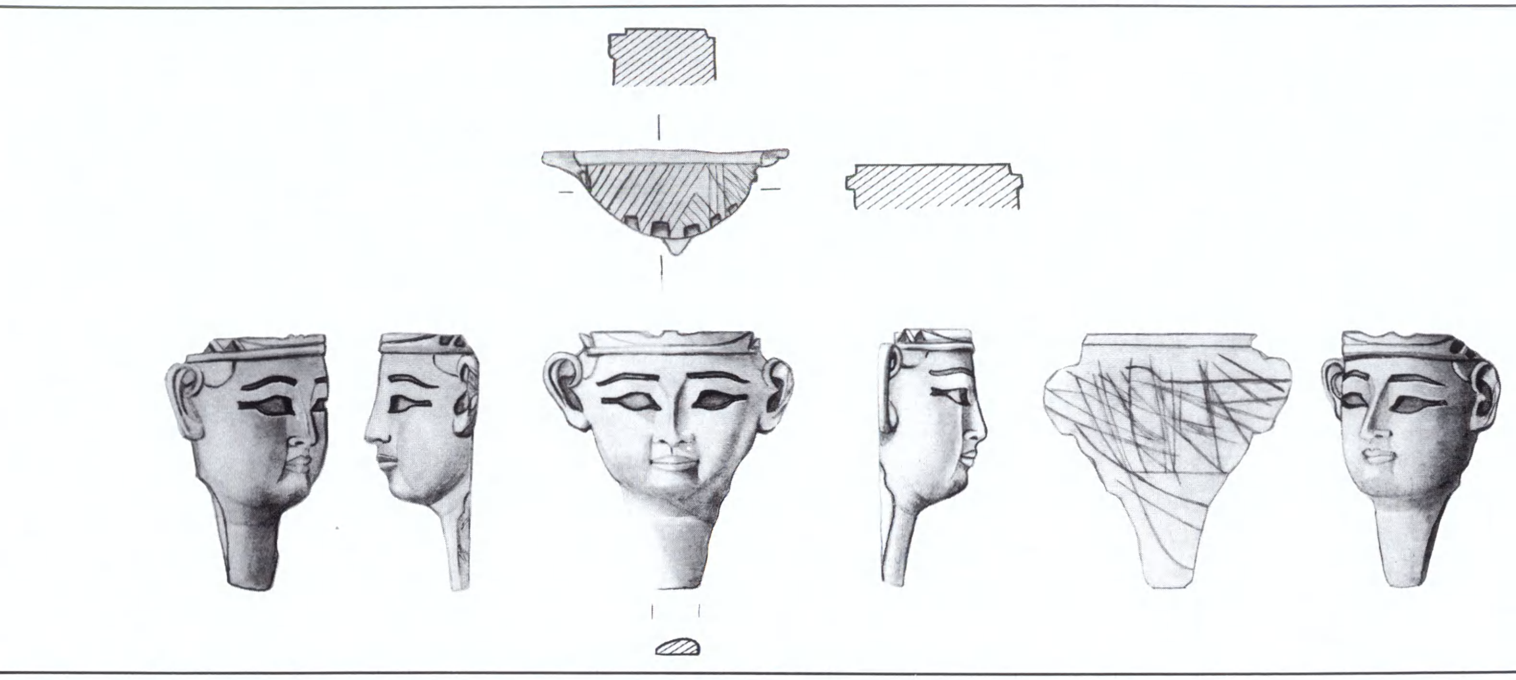

9. *Σχέδιο ἐλεφάντινου κεφαλιοῦ ἀνθρώπου.*

10. *Σχεδιαστικὴ συμπλήρωση τοῦ σώματος ἐλεφάντινης πυξίδας. Ἀνασκαφὴ 1983-5.*

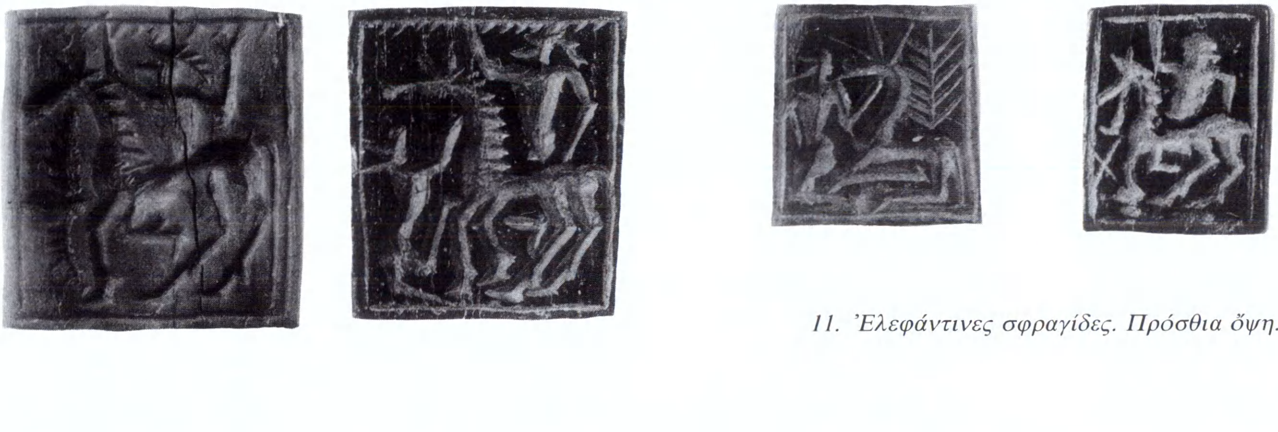

11. *Ἐλεφάντινες σφραγίδες. Πρόσθια ὄψη.*

χρόνων εἶναι γνωστά. Μοναδικὸ γιὰ τὴ μικροτεχνική του ἀπόδοση εἶναι ἀκόμη ἕνα περίτμητο, ἐλεφάντινο πάλι, πλακίδιο ὕψους μόλις 5 ἑκ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται ἡ κεντρικὴ μορφὴ μιᾶς μεγαλύτερης σύνθεσης[76]. Ἡ ραδινὴ γυναικεία μορφὴ στέκεται ὄρθια, ντυμένη μὲ περίτεχνο χιτώνα καὶ μὲ τὴν ἐξεζητημένη κόμμωση τῆς ἐποχῆς, ποὺ θυμίζει ἔντονα ἔργα μνημειώδους πλαστικῆς. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα ποὺ βρέθηκαν πάλι στὴ νέα ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας, ὑποδηλώνει ὄχι μόνο τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ, ποὺ σχετίζεται σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ ἄλλα μεγάλα σύγχρονα ἱερά, τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου καὶ τὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου, ἀλλ᾽ ἀκόμη καὶ τὴ σημασία τῶν ἀφιερωμάτων γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλες μορφὲς τέχνης, τὴ χρυσοχοΐα, ὅπως φαίνεται κι ἀπὸ διάσπαρτες χάντρες[77] ποὺ βρέθηκαν στὸ κοσκίνισμα ἀναμοχλευμένων χωμάτων. Καὶ φυσικὰ στὴ χαλκουργία. Στὴ νέα ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας, κάτω ἀπὸ ἕνα στρῶμα πεσμένων λίθων, πάχους 2 μ. στὴ μέση τῆς Κεντρικῆς Αἴθουσας, βρέθηκε ἡ πρώτη ἀκέραιη χάλκινη ἀσπίδα[78]. Εἶναι βέβαιο πὼς παρέμεινε σὰν ἀνάθημα γιὰ 600 τόσα χρόνια, ἀφοῦ βρέθηκε μαζὶ μ᾽ ἕνα νόμισμα[79] ἑνὸς πραίτορα τῆς Κυρηναϊκῆς τοῦ 39 π.Χ., καὶ πιθανότατα γλίστρησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σπηλιᾶς ἀπ᾽ ἔξω, ὅπου ἦταν κρεμασμένη σ᾽ ἕνα δέντρο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεόφραστος[80] γιὰ τὰ ἀναθήματα στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο. Εἶναι ἄριστη ἡ διατήρηση τῆς ἀσπίδας μὲ τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση 4 γρυπῶν καὶ 7 σφιγγῶν, κι ἕνα πλῆθος ἐγχάρακτων λεπτομερειῶν. Γι᾽ αὐτὸ καὶ τὸ εὕρημα αὐτὸ δείχνει ἴσως καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο, τί ἀναμένεται πὼς θὰ ἀποδώσει ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἀδιατάρακτων στρωμάτων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου.

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ λατρεία στὰ κλασικὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν. Σ᾽ ἕνα μυχό, ἀριστερὰ στὴν εἴσοδο τῆς σπηλιᾶς, βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα, ποὺ χρονολογοῦνται σ᾽ αὐτὰ τὰ χρόνια[81]. Τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν ἀποτεθειμένα σ᾽ ἕνα πλακόστρωτο ποὺ περιέτρεχε τὸ τοίχωμα τοῦ μυχοῦ, μαζὶ μὲ κόκκαλα ζώων, μ᾽ ἕνα σωρὸ τέφρας στὴ μέση, πάλι μὲ κόκκαλα ζώων, ἀναμφίβολα ἴχνη θυσιῶν. Πρόκειται γιὰ μιὰ σημαντικὴ ἔνδειξη γιὰ ἀρχιτεκτονικὲς διαρρυθμίσεις μέσα στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ποὺ ἐπιτείνεται μὲ τὸν καθαρισμὸ τὸ 1986 ἑνὸς μεγάλου τοίχου[82], στὸ κέντρο σχεδὸν τῆς σπηλιᾶς. Κι οἱ ἀρχιτεκτονικὲς αὐτὲς διαρρυθμίσεις ἦταν ἀπαραίτητες ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας, τὴν ἐναπόθεση τόσων χιλιάδων ἀναθημάτων, ἀλλὰ βέβαια καὶ γιὰ τὴ διακίνηση ἱερατείου καὶ προσκυνητῶν. Θὰ προτιμήσω ὅμως νὰ ἀποφύγω νὰ μακρυγορήσω γιὰ τὴν κλασική, ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἐποχὲς ποὺ ἀκολουθοῦν, τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ λατρευτικὴ χρήση τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου μαρτυρεῖται ἀπὸ μέγα πλῆθος ἀναθημάτων[83], π.χ. δαχτυλιδιῶν[84], ὅπως ἕνα σιδερένιο δαχτυλίδι μὲ σφενδόνη ἀπὸ σάρδιο[85] (εἰκ. 12). Εἰκονίζεται ἡ Ἶσις-Τύχη. Στὸ ὑψωμένο χέρι κρατάει τὸ κέρας τῆς Ἀμάλθειας, τὸ σύμβολο τῆς ἀφθονίας ποὺ γεννήθηκε στὸ Ἰ-

12. Σιδερένιο δαχτυλίδι μὲ παράσταση Ἴσιδος-Τύχης στὸν ἔνθετο δακτυλιόλιθο.

δαῖο Ἄντρο κι ἔγινε κάποιες ἐποχὲς παγκόσμιο. Στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ γνωρίζει πάντως τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο τὴν τελευταία του μεγάλη ἄνθηση. Πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν κοπή του ἀφιερώθηκε ὁ στατήρας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου[86] μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Βασιλέως Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν παράσταση τῆς Νίκης, ὅπως δείχνει τὸ σχῆμα τῶν χαραγμένων πάνω στὸ νόμισμα γραμμάτων τῆς λέξης «Πολυρρηνίων», πιθανὴ ἔνδειξη γιὰ πολύτιμο ἀφιέρωμα τῆς πόλης τῆς δυτικῆς Κρήτης. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐξαιρετικὰ πολύτιμο ἀφιέρωμα, γιατὶ τὸ νόμισμα κόπηκε λίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Βαβυλώνας.

Τὰ ἀναθήματα στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο ἐξακολουθοῦν λοιπὸν νὰ εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητας στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια κι εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ἐπισκέπτονται προσκυνητὲς μέχρι καὶ τὸν πέμπτο αἰ. μ.Χ., ὅπως δείχνουν χιλιάδες θραύσματα λύχνων[87], ποὺ χρονολογοῦνται σ' αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ μελετῶνται κι αὐτὰ προσεκτικά, γιατὶ δίνουν ἕνα σωρὸ πληροφορίες γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς ἐποχῆς, τὰ ἐργαστήρια, τὶς προελεύσεις καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπισκεπτῶν, φυσικὰ ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ λατρεία. Ἕνας τέτοιος ἰσχυρὸς πόλος ἕλξης μιᾶς τόσο μακραίωνης λατρείας δὲν ἦταν δυνατὸ ὅμως νὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Ἀκόμη καὶ τὸ 1986, στὴ σημαντικὴ γιορτὴ τῆς Ἀνάληψης τοῦ Χριστοῦ, πάλι δηλαδὴ σὲ μιὰ γιορτὴ ἀποθέωσης καὶ βέβαια πάλι τὴν ἄνοιξη, οἱ κάτοικοι τοῦ κοντινοῦ χωριοῦ τῶν Ἀνωγείων προσέρχονται πυκνὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ[88] κι ἀνάμεσα σὲ ἄλλα κάνουν κι ἐπιτάφιες[89] προσφορές.

Οἱ προοπτικὲς τῆς ἔρευνας τῆς δεύτερης ἑκατονταετίας εἶναι μεγάλες. Ἡ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας δὲν περιορίστηκε μόνο στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἀλλὰ μὲ πολλὲς περιοδεῖες καὶ αὐτοψίες ἐπισημάνθηκαν πλῆθος ἄλλες ἀρχαῖες θέσεις[90], τόσο στὸ ὀροπέδιο τῆς Νίδας, ὅσο καὶ σ' ὁλόκληρο τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ Ψηλορείτη. Ἀναφέρεται μόνο μιὰ θέση, ἡ Ζώμινθος[91] ποὺ σώζει ἀκόμη χαρακτηριστικὰ τὸ προελληνικό της ὄνομα, ὅπου ἀνακαλύφθηκε ἕνα τεράστιο μινωικὸ κτήριο τοῦ 1600 π.Χ. μὲ τοιχογραφίες, σὲ πραγματικὰ ἄριστη διατήρηση. Εἶναι πιθανότατο πὼς πρόκειται γιὰ ἕνα κτήριο ποὺ ἱδρύθηκε γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ πλούτου τοῦ Ψηλορείτη, τῆς ξυλείας καὶ τοῦ μαλλιοῦ τῶν προβάτων, βασικῶν ἐξαγώγιμων προϊόντων τῶν Μινωιτῶν, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ γραπτὲς αἰγυπτιακὲς πηγές[92]. Δὲν θὰ συζητηθεῖ ὅμως περισσότερο ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἀνακάλυψη παρὰ μόνο σχετικὰ μὲ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο. Τὸ κτήριο τῆς Ζωμίνθου εἶναι ἱδρυμένο λοιπὸν σὲ ὑψόμετρο 1.200 μ., σὲ συμβολὴ φυσικῶν προσβάσεων στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὸν Βορρά. Κι εἶναι πιθανότατα αὐτὴ ἡ πρόσβαση ποὺ φέρεται πὼς χρησιμοποίησαν μεταγενέστερα οἱ πεζοπόροι τῶν πλατωνικῶν «Νόμων», ποὺ βάδισαν τὸν δρόμο πού «ἦγεν ἐκ Κνωσοῦ εἰς τοῦ Διὸς ἄντρον καὶ ἱερόν»[93].

Δὲν γνωρίζουμε ποιοὺς δρόμους ἀκολούθησαν στὴν ἀνάβαση γιὰ τὸ Ἰδαῖο κάποιες προσωπικότητες τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ Κρητικὸς Ἐπιμενίδης[94], ποὺ συγκαταλέγεται καὶ στοὺς ἑπτὰ σοφούς, οὔτε κὰν ἂν ἡ παράδοση εἶναι ἀληθινὴ πὼς στὸ Ἰδαῖο ἦρθε κι ἔμεινε «τρὶς ἐννέα ἡμέρας» μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς μορφὲς τῆς ἀρχαιότητας, ὁ Πυθαγόρας, ποὺ χάραξε κι ἕνα ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Δία[95]. Γνωρίζουμε ὅμως πὼς ἀνέβηκαν στὴν Ἴδα ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη ἕνα πλῆθος ἀνθρώπων, ἀνώνυμων δυστυχῶς, ποὺ κατέβηκαν στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, νὰ προσκυνήσουν τὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε ὁ Δίας. Κι ἂν γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες ὁ Δίας ἦταν ὁ μέγιστος θεός, ποὺ εἶχε βέβαια σημασία ὁ τόπος ποὺ γεννήθηκε, γιὰ τοὺς Κρητικοὺς ὁ Δίας ἦταν κάτι περισσότερο. Ἦταν ὁ Κρητικὸς Δίας, ὁ λεγόμενος Κρηταγενὴς Δίας[96], ποὺ ἐνσωματώθηκε μὲ τὸν παλιὸ Μινωίτη θεὸ τῆς βλάστησης, γι' αὐτὸ καὶ ξαναγεννιόταν κάθε χρόνο. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν ὁ τόπος τῆς ἐτήσιας ἀναγέννησής του, νὰ ἔχει ξεχωριστὸ νόημα. Κι ὁ Ἰδαῖος Δίας[97] εἶχε μεγάλη φήμη. Ὅπως δείχνουν τὰ εὑρήματα, οἱ προσκυνητὲς ἀφιέρωσαν κάθε εἶδους πολύτιμα ἀντικείμενα στὸν θεὸ καὶ μάλιστα σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία.

Οἱ πληροφορίες μας εἶναι περιορισμένες γιὰ τὸν τρόπο ἄσκησης τῆς λατρείας, τί συνέβαινε π.χ. στὴ μικρὴ σπηλιὰ μέσα στὸ Ἰδαῖο[98], τὴν προσιτὴ σήμερα μόνο μὲ σκάλα. Εἶναι βέ-

βαιο ὅμως πὼς στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ ἕνα ἰσχυρὸ ἱερατεῖο, στὸ ὁποῖο ἦταν ἀναγκασμένες σύμφωνα μὲ ἀρχαῖες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες νὰ καταβάλλουν ἐτήσια εἰσφορὰ γιὰ τὴν τέλεση θυσιῶν κάποιες κρητικὲς πόλεις[99]. Δὲν ἀποκλείεται σὰν σκηνικὸ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση κάποιων δρώμενων νὰ χρησιμοποιήθηκαν ὁρισμένες φυσικὲς διαμορφώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς σπηλιᾶς. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως λόγω τῶν τεράστιων ἐπιχώσεων τὴν πραγματικὴ παλιὰ διαμόρφωση τῆς σπηλιᾶς. Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ σπηλιὰ διευρύνεται σχεδὸν σ' ὅλες τὶς κατευθύνσεις, συνεχῶς ἀνοίγονται μικρότερες σπηλιὲς στὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων, δὲν γνωρίζουμε κὰν τὸ πραγματικὸ βάθος, ἀφοῦ σὲ κανένα σημεῖο δὲν ἔχει βρεθεῖ τὸ στερεὸ ἔδαφος. Εἶναι βέβαιο ἀκόμη πὼς ὑπάρχει διέξοδος γιὰ τὸ νερὸ ποὺ πέφτει μέσα στὴ σπηλιὰ τὸν χειμώνα ἀπὸ τοὺς κρατῆρες τῆς ὀροφῆς. Κι αὐτὸ ἀκόμη εἶναι ἀξιοσημείωτο, γιατὶ τὸ νερὸ εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ζωῆς καὶ τῆς λατρείας. Ἡ σπηλιὰ θὰ ἦταν λοιπὸν διαφορετικὴ στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὁρατὸ τμῆμα. Χρειάζονταν χῶροι καὶ σκηνικὰ γιὰ τὴ λατρεία. Γιατὶ ὑπάρχουν κάποιες πληροφορίες στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς πὼς γίνονταν θαύματα, μία ἐκτυφλωτικὴ λάμψη κάθε φορὰ ποὺ ἔτρεχε καυτὸ τὸ αἷμα τῆς γέννησης τοῦ Δία[100] ἢ πὼς οἱ ἱερεῖς ἔδειχναν τὸν θρόνο τοῦ Δία ποὺ στολιζόταν κάθε χρόνο[101]. Ἀρχαῖες εἰδήσεις μιλοῦν ἀκόμη καὶ γιὰ μυήσεις πιστῶν[102]. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Εὐριπίδη, σὲ ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ χαμένη, δυστυχῶς, τραγωδία του, τοὺς «Κρῆτες»[103]. Πρόκειται γιὰ ἕνα πασίγνωστο ἀπόσπασμα τοῦ μεγάλου τραγικοῦ ποιητῆ, λίγα λόγια ἀπὸ ἕνα χορικὸ τοῦ χοροῦ τῶν Κρητῶν, ποὺ ἀπευθύνονται στὸν βασιλιὰ Μίνωα. Ἀναφέρονται στὴ μυστικὴ ζωή τους στὴν Ἴδα, ὅπου εἶναι ντυμένοι μὲ λευκὰ ροῦχα, περήφανοι γιὰ τόν «ἁγνὸ βίο» ποὺ διάγουν. Οἱ φιλόλογοι, οἱ ἱστορικοὶ τοῦ θεάτρου καὶ οἱ θρησκειολόγοι ἔχουν πολὺ συζητήσει αὐτὸ τὸ κομμάτι. Εἶναι πιθανὸ ὅμως πὼς οἱ περισσότεροι δὲν ἔχουν καταλάβει πολλὰ πράγματα. Γιατὶ μόνο στὴν Ἴδα καὶ στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο μπορεῖ ἴσως νὰ καταλάβει κανεὶς τί θὰ πεῖ «ἁγνὸς βίος». Καλύτερα ἀπὸ μᾶς τὸ νιώθουν βέβαια οἱ ἄνθρωποι τοῦ τόπου ποὺ εὐτυχῶς δὲν ἀντιδροῦν μὲ τὴν ψυχρότητα τοῦ ἐπιστήμονα, ἢ ἀκόμη μὲ τὴν καθημερινότητα καὶ τὸ ἄγχος τῶν ἀνθρώπων τῶν πόλεων. Τὸ πρόβλημα τοῦ Ψαραντώνη π.χ. δὲν εἶναι ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ἀλλά «πότε θ' ἀδειάσει ὁ σπήλιος» νὰ τραγουδήσει. Νιώθει βέβαια πὼς τραγουδάει σ' ἕνα σπάνιο ἀντηχεῖο, ποὺ δὲν συγκρίνεται μὲ κανένα τεχνητὸ θάλαμο ἠχογράφησης. Δὲν γνωρίζει ὅμως πὼς βρίσκεται στὸν τόπο ὅπου οἱ ἀρχαῖες παραδόσεις ἀνάγουν τὴ γέννηση τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ χοροῦ, ἀναπόσπαστων πάλι στοιχείων τῆς λατρείας[104].

Μόνο ἡ συστηματικὴ μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ λύσει ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς χῶρος λατρείας δὲν ἦταν μόνο ἡ σπηλιά, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνοιχτός, ἀμφιθεατρικὸς χῶρος μπροστά της[105]. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἔξω βρίσκεται ὁ μεγάλος λαξευτὸς στὸν βράχο βωμός. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὰ ἄλλα θέματα ποὺ πρέπει νὰ διερευνηθοῦν μὲ τὴ βοήθεια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κι ἄλλα ἀνασκαφικά. Π.χ. ποῦ ἦταν οἱ μόνιμες ἐγκαταστάσεις τοῦ ἱερατείου, τῶν φυλάκων τοῦ ἱεροῦ κλπ., οἱ ὁποῖοι βέβαια δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ κατοικοῦν μέσα στὴ σπηλιὰ μὲ τὸ τόσο κρύο καὶ τὴν ὑγρασία. Ποῦ ἦταν οἱ ἐγκαταστάσεις παραμονῆς τῶν προσκυνητῶν, οἱ ὁποῖοι βέβαια δὲν θὰ ἔκαναν τὰ δύσκολα ταξίδια τους γιὰ νὰ μείνουν μόνο λίγες ὧρες στὸ Ἰδαῖο[106]. Ὅπως στὴν ἀρχαιότητα, ἔτσι καὶ σήμερα, δὲν ἦταν μόνο ἡ ἴδια ἡ σπηλιὰ σημαντικὴ ἀλλὰ κι ὁ χῶρος ποὺ τὴν περιβάλλει. Γι' αὐτὸ καὶ προσέχθηκε ξεχωριστὰ αὐτὸς ὁ χῶρος, δημιουργήθηκαν μονοπάτια καὶ προσβάσεις, ἀφαιρέθηκαν σωροὶ πεταγμένων χωμάτων, ρίχθηκε καθαρὸ χῶμα στὰ λίγα δέντρα, ἀνοίχθηκαν λάκκοι γιὰ νὰ φυτευθοῦν κι ἄλλα καὶ μάλιστα λεῦκες, γιατὶ ὑπάρχουν ἀρχαῖες φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν αἴγειρο, ποὺ ἔθαλλε ἄλλοτε στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἀκόμη ἴσως γιὰ τὰ κυπαρίσσια τῶν ὀρφικῶν. Ὅπως γράφτηκε κάπου, συνεχίσθηκε ἡ λατρεία τοῦ χώρου.

Ὅσοι ἔζησαν ἀκόμη καὶ λίγες ὧρες τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ Ἰδαῖο καταλαβαίνουν καλύ-

τερα τὴν ἔννοια τῆς σημερινῆς λατρείας, ὄχι βέβαια στὸν ξεχασμένο Δία, ἀλλὰ στὸν αἰώνιο Ψηλορείτη. Δὲν μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ μὲ λόγια ἡ ἀτμόσφαιρα, ὁ παλμὸς τῆς δουλειᾶς (εἰκ. 13), ἀκόμη καὶ στὴ μετακίνηση καὶ τὸ σπάσιμο πεσμένων βράχων βάρους μέχρι καὶ δέκα τόνων[107] (εἰκ. 14), τὸ πάθος ὅλων, χωρὶς καμιὰ ἐξαίρεση, τὰ πειράγματα, οἱ μαντινάδες, τὰ ἀνέκδοτα, ποὺ ἔδιναν ἄλλη ζωὴ στὸ λησμονημένο χῶρο, στὴν ἀδιάκοπη κίνηση ὄχι μόνο τῶν προσώπων ἀλλά, περισσότερο, τῶν σκέψεων, τῶν ἰδεῶν (εἰκ. 15). Ἀκόμη κι ἡ ὥρα τῆς ἀνάπαυλας γιὰ τὸ φαγητό, ἄσχετα ἂν γίνονταν πάνω στὰ βράχια, ἢ σ' ἕνα τραπέζι, ἄσχετα ἂν περιεῖχε ψωμὶ κι ἐλιὲς ἢ κρέας στὴ σούβλα, ἦταν μιὰ ἄλλη ἀφορμὴ ἐπικοινωνίας, συνεχοῦς συζήτησης, γιὰ τὸν Ψηλορείτη καὶ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἐπίδειξης τῶν καθημερινῶν εὑρημάτων, ποὺ ἀπαιτοῦσαν ὅλοι νὰ τὰ δοῦν, γιὰ νὰ τὰ συζητήσουν περήφανα τὸ ἀπόγευμα καὶ τὸ βράδυ στ' Ἀνώγεια, ὅπου καὶ μαζεύονταν στὴν πλατεία νὰ τὰ θαυμάσουν πρὶν κατατεθοῦν στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Τὸ παντοτεινὸ θέμα ἦταν τὸ βουνό, ὁ Ψηλορείτης, π.χ. τί βρίσκεται στὴ Μαύρη Κορφή. Ἀκόμα κι ἡ ὀνομασία μιᾶς κορφῆς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο ποὺ λέγεται Τυμπανάτορας, φέρνει ἀμέσως στὴν ἀκοὴ τοῦ νοῦ τὶς κλαγγὲς τῶν τυμπάνων καὶ τῶν ἀσπίδων τῶν Κουρητῶν, ἀναμφίβολα μιὰν ἀρχαιότατη λέξη, ποὺ διατηρήθηκε. Ἄλλη μιὰ ἀπόδειξη πὼς ὁ αἰώνιος Ψηλορείτης δὲν φοβᾶται τὸν χρόνο. Εἶναι ἴσως φυσικὸ πὼς γιὰ τὸν μοναδικὸ αὐτὸ χῶρο ἔχουν ἐκφρασθεῖ δημόσια ἀσυνήθιστες κρίσεις. Τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν Emil Kunze σὰν «ὁ ἁγιότατος τόπος τῆς κρητικῆς λατρείας»[108] κι ἀπὸ τὸν John Boardman σὰν «τὸ πιὸ σπουδαῖο λατρευτικὸ σπήλαιο τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου στὴν Κρήτη»[109], γιὰ νὰ ἀναφέρω τὶς κρίσεις δύο μόνο μελετητῶν. Γιὰ τὴ νέα ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας ἀναφέρονται μόνο αὐτὰ ποὺ εἶπε ὁ Homer Thompson σ' ἕνα πολυσέλιδο ἀφιέρωμα τοῦ New York Times Magazine. «Τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο εἶναι γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας ὅ,τι εἶναι τὸ Grand Canyon γιὰ τὴ γεωλογικὴ ἱστορία τῆς Ἀμερικῆς»[110].

Ἡ συνοπτικὴ ἐξιστόρηση τῆς ἔρευνας τῶν ἑκατὸ χρόνων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου δὲν εἶχε σκοπὸ μόνο νὰ καταδείξει τὴ σημασία τοῦ χώρου, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὴν κοπιαστικὴ πορεία τῆς ἔρευνας. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ συμπληρώνει ἁπλὰ τὴν παλιά. Π.χ. ἕνα ἐλεφάντινο πόδι μὲ χαμηλὴ ἀρίθμηση στὰ εὑρετήρια τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου εἶναι εὕρημα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1885[111]. Μὲ τὴν τελευταία ἀνασκαφὴ μάθαμε πὼς ἀνήκει σὲ λιοντάρι, ἀφοῦ βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια ἀπὸ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ζωομορφικὸ σκεῦος[112], ἄλλο ἕνα ἀριστούργημα μικροτεχνίας τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Δὲν θὰ πρέπει νὰ κάνει ἐντύπωση ἡ ἀνεύρεση τόσων κομματιῶν ἀνάμεσα σὲ πολλὲς χιλιάδες μικροαντικείμενα, γιατὶ ἔχει προϋπάρξει μιὰ ἀξιοσημείωτη ὑλικοτεχνικὴ ὑποδομή[113]. Δὲν εἶναι εὔκολη ἡ δουλειὰ ποὺ ἀναλήφθηκε, ἀνασκαφὴ μιᾶς σπηλιᾶς σὲ ὑψόμετρο 1.500 μ. σὲ ἀπόσταση 20 χλμ. ἀπὸ τὸν πλησιέστερο κατοικημένο τόπο, τὰ Ἀνώγεια. Γιὰ νὰ γίνει ὅμως τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο ἐπισκέψιμο ὀργανώθηκε καταυλισμὸς καὶ στὴ Σπηλιάρα τοῦ Ψηλορείτη ἐγκαταστάθηκε ἠλεκτρικὴ γεννήτρια, ποὺ φώτισε γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ πολλοὺς αἰῶνες τὰ βάθη τῆς σπηλιᾶς, ἀναβατόριο γιὰ τὴν ἀποκομιδὴ λίθων καὶ χωμάτων, καὶ βαγόνια σὲ σιδηροτροχιές (εἰκ. 16). Ὁ πρῶτος σιδηρόδρομος στὴν Κρήτη, λένε περήφανα καὶ πάλι οἱ βοσκοί. Καὶ βέβαια δὲν εἶναι μόνο ἡ ὑποδομὴ ποὺ ὁδηγεῖ σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ κι ἡ γνώση καὶ τὸ μεράκι τοῦ προσωπικοῦ. Στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἀνασυγκροτοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπιδέξιους συντηρητὲς ταχύτατα τὰ πολλαπλὰ εὑρήματα, ὅπως ἕνα μοναδικὸ πήλινο ρωμαϊκὸ σκεῦος[114] (εἰκ. 17). Καὶ δὲν εἶναι βέβαια ἁπλὴ ὑπόθεση νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ κομμάτια του ἀνάμεσα σὲ πολλὲς δεκάδες χιλιάδες θραύσματα κεραμεικῆς, ποὺ συλλέχθηκαν προσεκτικὰ στὶς διάφορες ἀνασκαφικὲς περιόδους τῆς τελευταίας ἔρευνας τῆς Ἑταιρείας καὶ νὰ συγκοληθοῦν. Εἶναι τόσος ὁ ἐνθουσιασμὸς ὅλων τῶν συνεργατῶν (εἰκ. 18), ποὺ ἀκόμη καὶ τὸ σκάψιμο τῶν τεσσάρων μέτρων τοῦ χιονιοῦ ποὺ δὲν εἶχε λιώσει τὸν Αὔγουστο τοῦ '83 νὰ εἶναι πραγματοποιήσιμο[115]. Ἀνωγειανοὶ ἐργάτες δούλεψαν

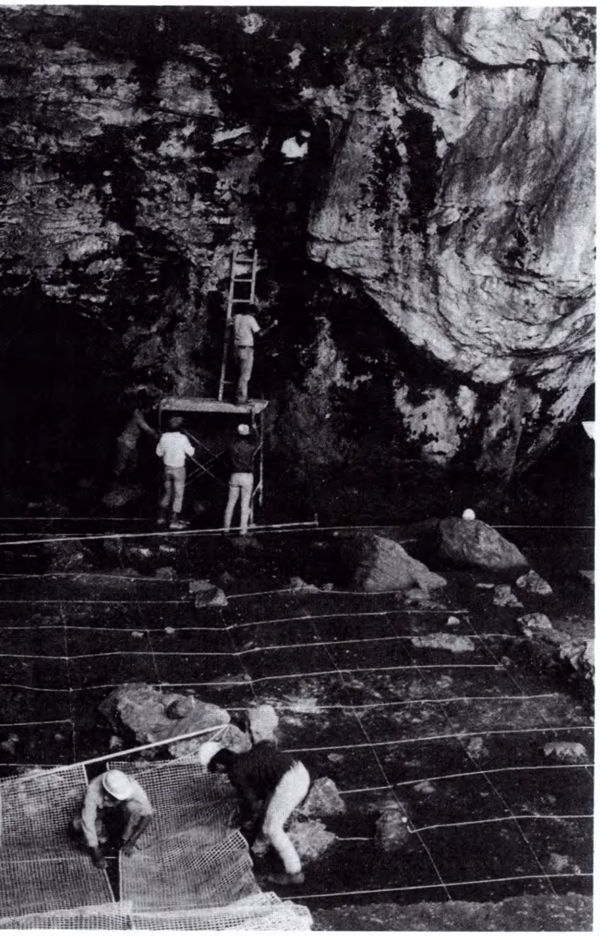

14. Ἰδαῖο Ἄντρο. Μετακίνηση πεσμένου βράχου.

13. Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἡ καθαίρεση τοῦ διχτυοῦ ἀσφαλείας προσδεδεμένου στὴ μικρὴ σπηλιὰ ἄνω.

15. Ἰδαῖο Ἄντρο. Ὁ Λουδοβίκος τῶν Ἀνωγείων ποὺ ζωγραφίζει μέσα στὴ σπηλιά.

16. Ἰδαῖο Ἄντρο. Τὰ βαγόνια πάνω στὶς σιδηροτροχιές.

17. Πήλινο σκεῦος ἀπὸ terra sigillata.

18. Ἰδαῖο Ἄντρο. Ἀναμνηστικὴ λήψη.

σὲ ὁμάδες κατακαλόκαιρο, ἀπὸ τὶς 18 Αὐγούστου, σὲ πολικὲς συνθῆκες, μὲ 2 βαθμοὺς ὑπὸ τὸ μηδὲν μέσα στὴ σπηλιὰ καὶ συχνὰ 30 βαθμοὺς ἔξω. Οἱ ὅποιοι ἐπισκέπτες παρακολούθησαν ἄναυδοι τὸ πρωτοφανὲς ἐγχείρημα, χωρὶς νὰ μένουν στὰ βάθη πάνω ἀπὸ λίγα λεπτά, κι αὐτὰ τουρτουρίζοντας, ἀποθαυμάζοντας πάντως εἰκόνες ποὺ ἔμοιαζαν χριστουγεννιάτικες. Καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἀκριβῶς ἀνάλογα αὐτῆς τῆς ἀφάνταστης δουλειᾶς, τόσο ἀπίστευτα, ὅσο καὶ τὸ χιόνι. Γιατὶ στὰ βάθη τῆς σπηλιᾶς, στὸ Νότιο Μυχό, κάτω ἀπὸ τὰ τέσσερα μέτρα χιόνι βρέθηκαν τὸ '83 τὰ πρῶτα ἀδιατάρακτα στρώματα[116]. Καὶ δὲν πρέπει τέλος νὰ περιορισθῶ στὴν ἀναφορὰ μόνο τῶν συνεργατῶν, ἀλλὰ νὰ περιλάβω ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς. Σ' ἕνα ἑορτάσιμο δεῖπνο μετὰ ἀπὸ μιὰ βάφτιση στὰ Ἀνώγεια, ὁ σύντεκνος[117] μίλησε γιὰ μία κοκκάλινη χάντρα ἀπὸ κομπολόι, ποὺ βρῆκε πρὶν χρόνια στὴ Σπηλιάρα καὶ σὲ λίγη ὥρα παρέδωσε ἕνα ἐξαίρετο καὶ σὲ διατήρηση ἐλεφαντούργημα τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων[118]. Κι ἕνα μεσημέρι, ἀκριβῶς στὶς 29 Αὐγούστου τοῦ '84, ὁ ἀπογευματινὸς φύλακας τῆς ἀνασκαφῆς[119], πρόσωπο μεγάλης ἐμπιστοσύνης, ρώτησε ἂν στὸ κοσκίνισμα ἑνὸς σωροῦ χωμάτων εἶχαν βρεθεῖ κάποια συγκεκριμένα σὲ ἀριθμὸ καὶ εἶδος ἀντικείμενα. Στὴν ἀνησυχία γιὰ τὴν ἐνημέρωσή του, σχετικὰ βέβαια μὲ τὸν κανονισμὸ τῆς ἀσφάλειας, ὁμολόγησε ἁπλὰ ὅτι τὰ εἶχε κρύψει ὁ ἴδιος στὸν σωρὸ τῶν χωμάτων τὴν προηγούμενη μέρα. Τοῦ τὰ εἶχε δώσει ἕνας ἀνώνυμος Ἀνωγειανός, ποὺ τὰ εἶχε βρεῖ πρὶν χρόνια, ὅταν ἡ Σπηλιάρα ἦταν ξέφραγο ἀμπέλι, μὲ τὴν παράκληση νὰ γυρίσουν ἀθόρυβα στὴ θέση τους. Καὶ βέβαια ἡ ἀνωνυμία γιὰ τὸ πρόσωπο τηρήθηκε, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὴ σημαντικὰ μοναδικὴ αὐτὴ πράξη, ἀδιαφιλονίκητο σημάδι ἰσχυρῶν δεσμῶν, τῆς ἀγάπης γιὰ τὸν τόπο καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης στὴν ἔρευνα ποὺ ἀναλήφθηκε. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ μοναδικότητα αὐτὴ συμμετέχουν σὲ λίγα λεπτὰ οἱ ἐπισκέπτες, σημερινοὶ προσκυνητὲς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου καὶ τοῦ Ψηλορείτη, ποὺ δὲν διακρίνονται σὲ ἐπώνυμους καὶ ἀνώνυμους, γιατὶ τὸ θέμα, ἢ τὸ θέαμα, ἢ κάτι ἄλλο ἐξομοιώνει τοὺς ἀνθρώπινους χαρακτῆρες. Ἴσως γιατὶ οἱ παράλληλες ἔννοιες τοῦ ὕψους καὶ τοῦ βάθους, τῆς ἀνόδου καὶ τῆς κατάβασης, ἐπιδροῦν ἀδιευκρίνιστα στὸν ψυχισμό. Ἴσως εἶναι αὐτὴ ἡ ἐλεύθερη πνοὴ τῆς Νίδας, ποὺ ἀνεβάζει αἰσθητὰ μὲ τὸ ὀξυγόνο της τὸν αἱματοκρίτη. Ἴσως γίνεται καθαρότερο τὸ βλέμμα τῆς γνώσης ἢ τῆς ἄγνοιας, ποὺ ἀποκτᾶται στὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ βουνὸ καὶ τὰ μυστικά του. Πρέπει ἄραγε νὰ ὑπομνήσω τοὺς στίχους τοῦ ὄχι τυχαῖα κρηταγενοῦς ποιητῆ;

«Τὰ θεμέλια μου στὰ βουνά,
καὶ τὰ βουνὰ σηκώνουν οἱ λαοὶ στὸν ὦμο τους,
κι ἀπάνω τους ἡ μνήμη καίει, ἄκαυτη βάτος».

Μὲ τὴ νέα ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο ἔγινε καὶ πάλι ἐπισκέψιμο, ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴν ἀνακάλυψή του. Δὲν εἶναι ὅμως ἐπισκέψιμο τὸν χειμώνα. Καὶ φέτος ἡ σπηλιὰ εἶναι καὶ πάλι ἕνα ἄβατο, ὅπως κάθε χειμώνα, ἀπὸ τὰ χιόνια ποὺ καλύπτουν τὰ πάντα, μέχρι νὰ ξαναλιώσουν τὴν ἄνοιξη, ποὺ θὰ συνεχιστεῖ ἡ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας στὸν χῶρο. Πρέπει νὰ εἶμαι σαφής, γιὰ νὰ ἀποφύγω τὸν κίνδυνο παρουσίασης ἐπιτευγμάτων ποὺ δὲν εἶναι προσωπικά. Γιατὶ στὴ μυστηριακὰ δυναμικὴ καὶ γαλήνια ἀτμόσφαιρα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου στὸν Ψηλορείτη, ποὺ σοφὰ ἐπέλεξαν οἱ Κρῆτες σὰν τόπο ἄσκησης καὶ λατρείας, βιώνει κανεὶς ἀναγκαστικὰ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς. Ποὺ περικλείει βέβαια καὶ τὴν ἑκατόχρονη ἔρευνα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι προσωπική, τὴν ἔρευνα τοῦ περασμένου αἰώνα, ποὺ εἰκονογραφεῖται μ' ἕνα σκαρίφημα σὲ μιὰν ἐπιστολὴ τῆς 3 Ὀκτωβρίου 1885 τοῦ F. Halbherr στὸν D. Comparetti, τὴν τελευταία ἔρευνα μὲ τὴν προσθήκη τῆς ἀπεικόνισης ἑνὸς ὅμοιου ἀντικειμένου, ἑνὸς πολεμιστῆ κι ἄλλων ἄγνωστων εὑρημάτων στὸ μέλλον. Καὶ στὴν ἔρευνα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ποὺ ἀρχίζει δραματικά, σταματάει καὶ ξαναρχίζει, ταυτισμένη μὲ τὸν παμπάλαιο κρητικὸ μύθο τῆς ἀναγέννησης, συμβάλλει ἀγωνιστικὰ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, μὲ τὴν μακραίωνα πιὰ ἱστορία της καὶ μὲ νέους, μελλοντικοὺς στόχους.

Σημειώσεις

1. Μέχρι τώρα δημοσιεύθηκαν τὰ ἑξῆς γιὰ τὴ νέα ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας: Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 415-500· ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ἡ νέα ἔρευνα στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο (1982-1984), Ἀρχαιολογία 15, 1985, 14-22. J. A. SAKELLARAKIS, L'Antro Ideo. Cento anni di attività archeologica, Atti dei Convegni Lincei 74, Cento anni di attività archeologica italiana in Creta, Roma 1985, 19-48. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ἰδαῖο Ἄντρο, Λεξικὸ Πάπυρος-Λαρούς, λ. *Ἰδαῖο* 50-54. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ἡ ἰταλικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ καὶ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, Λύκτος Β, 1986, 9-20. G. SINES - J. A. SAKELLARAKIS, Lenses in Antiquity, AJA 91, 1987, 191 κέ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωση)· ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση)· J. A. SAKELLARAKIS, Some Geometric and Archaic Finds from the Idaean Cave, σὲ R. HÄGG - N. MARINATOS, Early Greek Cult Practice (Stockholm 1989) 173-193. J. A. SAKELLARAKIS, Antro Ideo, Enciclopedia Italiana (ὑπὸ ἐκτύπωση). J. A. SAKELLARAKIS, The Idaean Cave. Minoan and Greek Worship, Kernos 1, 1988, 207-214, εἰκ. 1-7.

2. Ε. Μ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, Γεωλογία, Τεκτονική, Καρστικοποίηση, Ἀποτύπωση, σὲ Ἀναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ συνόλων Α΄ (Ἀθήνα 1984) 417-432.

3. Σημειώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Σ. Ξανθουδίδη, S. XANTHUDIDES, The Vaulted Tombs of Messara (Liverpool 1924) 136.

4. Ὀλυμπιον. Ε 39-45.

5. Ὕμνος εἰς Δία, 6.

6. Χ 3, 7. 4, 8. XVI 2, 38.

7. Γιὰ τὴ συναγωγὴ τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα βλ. A. B. COOK, Zeus (Cambridge 1925) II, 932 κέ., P. FAURE, Fonctions des cavernes crétoises (Paris 1964) 110 κέ., Ε. ΠΛΑΤΑΚΗΣ, Τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον (Ἡράκλειο 1965) 24 κέ., H. VERBRUGGEN, Sources Pertaining to the Cult of Zeus in Crete (Louvain 1979). H. VERBRUGGEN, Le Zeus crétois (Paris 1981).

8. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, Κρῆτες, 15, FG 472 NAUCK (476 MÜLLER).

9. ΔΙΟΔΩΡΟΣ V 70, 1-6.

10. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ, Ὕμνος εἰς Δία, 50-51.

11. Ὅ.π. 49.

12. Πρβ. τὸ κνωσιακὸ σφράγισμα A. EVANS, PM I 273, εἰκ. 202e.

13. Χ 4, 8.

14. L. BESCHI, σὲ Creta Antica, Cento anni di archeologia italiana (Roma 1984) 19.

15. ΒΙΤΣΕΝΤΖΟΣ ΚΟΡΝΑΡΟΣ, Ἐρωτόκριτος 107 Β, στ. 633.

16. A. SOUTZO, Histoire de la révolution grecque (Paris 1829) 158.

17. D. LEVI, AJA 49, 1945, 313 κέ. εἰκ. 23.

18. E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS, Die Fibeln der Griechischen Inseln (München 1978) (PBF XIV 4) 107, ἀρ. 1947, πίν. 44.

19. R. HAMPE, Frühe griechische Sagenbilder in Böotien (Athen 1936) 17, 23, 43, 44, 49, 51, 52, 54, 87, πίν. 14.

20. Γιὰ τὸν Χατζιδάκι βλ. πρόσφατα Μ. Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Γιατροὶ ἀγωνιστὲς τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα (Ἡράκλειο 1987) 218 κέ.

21. Ι. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ (Ἀθῆναι 1931) 12 κέ.

22. Γιὰ τὴ δράση τοῦ F. HALBHERR στὴν Κρήτη βλ. τὸν τόμο Creta Antica, Cento anni di archeologia italiana (Roma 1984) 27 (A. DI VITA), 43 (M. A. RIZZO), 53-4 καὶ passim. Βλ. ἐπίσης τοὺς τόμους S. ACCAME, F. HALBHERR, e G. DE SANCTIS (Roma 1984) καὶ S. ACCAME, F. HALBHERR e G. DE SANCTIS, Nuove lettere (Roma 1986).

23. Σελ. 4.

24. Γιὰ τὴ διασπορὰ τῶν εὑρημάτων τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1885 βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 424-5. Γιὰ τὰ εὑρήματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου στὸ Ashmolean Museum τῆς Ὀξφόρδης βλ. J. BOARDMAN, The Cretan Collection in Oxford (Oxford 1961) 79-88. Πρβ. σχετικὰ τὴν ἔκθεση τοῦ Ἀ. Κουμανούδη τῆς 15 Ἰουλ. 1886, ποὺ βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας.

25. Ἐπιστολὴ Σ. Κουμανούδη πρὸς τὸν Φιλεκπαιδευτικὸν Σύλλογον, 29 Ἰουν. 1886.

26. Ἔκθεση Ἀ. Κουμανούδη 15 Ἰουλ. 1886, σ. 4.

27. Ι. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ ὅ.π. 12.

28. Ὅ.π. 9, σημ. 1.

29. Πρακτικὰ Συμβουλίων τῆς Ἑταιρείας, τόμ. 4, Συνεδρία Ι΄, 18 Ἰουλ. 1886, σ. 221.

30. Πρακτικὰ Συμβουλίων τῆς Ἑταιρείας, τόμ. 4, ΙΒ΄ Συνεδρία, 27 Σεπτ. 1886, σ. 226-7.

31. Ἐπιστολὴ Ἰ. Χατζιδάκι πρὸς Ἀλ. Κοντόσταυλον, 25 Ὀκτ. 1886, ἐπιστολὴ Ἰ. Χατζιδάκι πρὸς Ἀλ. Κοντόσταυλον, 8 Νοεμβρ. 1886.

32. Πρβ. τὸν κατάλογο τῶν πωλουμένων ἀρχαίων ὑπὸ τοῦ Ἰ. Μητσοτάκη, 7 Μαΐου 1888, ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας.

33. Ἐπιστολὴ Ἰ. Χατζιδάκι πρὸς Ἀ. Κουμανούδην, 16 Αὐγ. 1886.

34. F. HALBHERR, Scavi e trovamenti nell' Antro di Zeus sul monte Ida in Creta, Museo Italiano di Antichità II, 1888, 689-766. P. ORSI, Studi illustrativi sui bronzi archaici trovati nell' Antro di Zeus Ideo ὅ.π. 769-904.

35. E. KUNZE, Kretische Bronzereliefs (Stuttgart 1931). F. CANCIANI, Bronzi orientali e orientalizzanti da Creta (Roma 1970) passim. Γιὰ τὴν ἀσπίδα τῆς εἰκ. 4 βλ. P. ORSI ὅ.π. 823, πίν. IV, E. KUNZE ὅ.π. 30, ἀρ. 1, F. CANCIANI ὅ.π. 20, ἀρ. 1, μὲ βιβλιογραφία P. BLOME, Die figürliche Bildwelt

Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode (Mainz) 19, εἰκ. 6, πίν. 5, ἀρ. 1-2.

36. P. ORSI ὅ.π. 781, πίν. I. E. KUNZE ὅ.π. 32, σημ. 74, 196, πίν. 49. F. CANCIANI ὅ.π. 28, σημ. 74, 55, 170. P. BLOME ὅ.π. 15, πίν. 3,3.

37. F. HALBHERR ὅ.π. 78, IC I, XII 1.

38. ΑΔ 4, 1918, 23. Πρβ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 427.

39. ΠΑΕ 1956, 224-5. Πρβ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 427-9.

40. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Τὸ ὀροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον, ΕΕΦΣΠΑ 7, 1956-7, 231-54. «...Ἡ ταχεῖα αὐτὴ σκιαγραφία εἶναι ἀρκετὴ νὰ δείξῃ, πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς καὶ τελείας ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου. Τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς ἐχρηματοδότησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ γεραρὸν τοῦτο σωματεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλει κολοσσιαῖον χρέος ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιολογίας ἐν Ἑλλάδι. Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου εἶναι πολυδάπανος. Ὑπελόγισα, ὅτι ἡ ἐπίχωσις τοῦ σπηλαίου ἀνέρχεται εἰς δύο χιλιάδας κυβικὰ μέτρα λίθων καὶ χώματος, τὸ δ' ὑλικὸν τοῦτο ἵνα γίνῃ πραγματικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, πρέπει νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ σπηλαίου εἰς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Τότε μόνον καὶ ἡ ἔρευνα θὰ εἶναι πλήρης καὶ τὸ σπήλαιον, θὰ καταστῇ εὐκόλως προσιτόν. Τοιαύτη ὅμως ἐργασία θέλει ἀπαιτήσει τοὐλάχιστον ἓν ἑκατομμύριον δραχμῶν, ἀλλὰ τὰ κέρδη θὰ εἶναι ἀνάλογα. Ἡ πιθανότητα νέων πολυτίμων εὑρημάτων εἶναι λογική. Ἐπὶ πλέον θὰ δοθῇ ἀφορμή, ὅπως ὁ ἰδιόρρυθμος ἐκεῖνος κόσμος, ὕψους 1.700 μέτρων, ὑπὲρ τὴν θάλασσαν, καταστῇ προσιτὸς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ ἐκμεταλλεύσιμος διὰ τὸν τουρισμὸν τῆς χώρας. Νομίζω, ὅτι ἔδωκα ἀμυδρὰν ἰδέαν τῆς ἀποκόσμου αὐτῆς γωνίας τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος, ἔνθα τὸ πᾶν εἶναι ἰδιόρρυθμον, διδακτικὸν καὶ θελκτικὸν ὁμοῦ. Ποιοῦμαι ἔκκλησιν πρὸς τοὺς πολυαρίθμους Κρῆτας, τοὺς δυναμένους νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ. Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξευρεθοῦν οἱ ἀπαιτούμενοι πόροι, ὅπως τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ ὁ θρυλικὸς κάμπος τῆς Νίδας γίνῃ πολύτιμον ἀπόκτημα τῆς τουριστικῆς προσπαθείας τῆς Πατρίδος» (ὅ.π. 253-4).

41. E. KUNZE ὅ.π. Πρβ. τὶς συζητήσεις τῶν F. MATZ, Gnomon 9, 1933, 457-68. S. BENTON, BSA 39, 1938-9, 52 κέ., BSA 40, 1939-40, 82. P. DEMARGNE, La Crète dédalique (Paris 1947) 229-36. P. AMANDRY, BCH 68-9, 1944-5, 45-8. K. SCHEFOLD, Orient, Hellas und Rom (Bern 1949) 103. H. HENCKEN, AJA 54, 1950, 295 κέ. J. BOARDMAN ὅ.π. 83-4, 138-9.

42. Βλ. βέβαια τὴ δημοσίευση τῶν χρυσῶν ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο Ἄντρο στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸν D. LEVI ὅ.π. καὶ τῶν μέχρι τότε γνωστῶν ἐλεφάντινων ἀπὸ τὸν E. KUNZE, AM 60-1, 1935-6, 218-33, καὶ τὶς ἔρευνες τῶν Ε. ΠΛΑΤΑΚΗ ὅ.π. καὶ P. FAURE ὅ.π.

43. Π.χ. J. BOARDMAN ὅ.π.

44. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 430-47.

45. Πρβ. J. A. SAKELLARAKIS, Some Geometric and Archaic Finds from the Idaean Cave, σὲ R. HÄGG-N. MARINATOS, Early Greek Cult Practice 189 κέ., εἰκ. 29-33.

46. Βλ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Τὸ βάθος τῶν 3 μ. ὑπολογίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀναμοχλευμένων ἐπιχώσεων, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς νέας ἔρευνας τῆς Ἑταιρείας.

47. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

48. Ὅ.π.

49. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 485.

50. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωση), Ἔργον 1985, εἰκ. 100-101.

51. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

52. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 473, εἰκ. 8ζ. Γι' αὐτὴ τὴ σφραγίδα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες προϊστορικὲς σφραγίδες τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου πρβ. J. A. SAKELLARAKIS, Kretisch-Mykenische Siegel in griechischen Heiligtümern, σὲ U. JANTZEN, Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern (Tübingen 1976) 283-308.

53. CMS II 3, ἀρ. 7. Στὴν ἤδη πλούσια ἐκεῖ βιβλιογραφία πρόσθεσε, G. KARO, ARW 7, 1904, 138. R. DUSSAUD, Les civilisations préhelléniques (Paris 1914) εἰκ. 252. R. VALLOIS, REA 28, 1926, 122, 128. F. CHAPOUTHIER, BCH 52, 1928, 312. C. PICARD, REA 32, 1930, 101, εἰκ. 1. J. BOARDMAN ὅ.π. 78 σημ. 2. K. MAJEWSKI, Kreta, Hellada, Cyclady (Warzawa 1963) 189 εἰκ. 118. P. FAURE ὅ.π. 105, 106, σημ. 6, 116, σημ. 2, 125, σημ. 1. E. BRANDT, Gruss und Gebet (Waldsassen 1965) 1 κέ. L. PRESS, Architecture in Pregreek Iconography (Vroclav 1967) 240, ἀρ. 16, L. PRESS, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia (Roma 1967) 161. J. A. SAKELLARAKIS σὲ U. JANTZEN, Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern (Tübingen 1976) 306. C. BAURAIN - P. DARCQUE, BCH 107, 1983, 54-5, εἰκ. 35, H. VERBRUGGEN, Le Zeus Crétois (Paris 1981) 74, σημ. 23.

54. A. MARIANI, MA 1895, 178, σημ. 4. J. BOARDMAN ὅ.π. 79, σημ. 2. P. FAURE ὅ.π. 105. E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS, Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta, PBF (ὑπὸ ἐκτύπωση).

55. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 476, πίν. 275α.

56. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π., πρβ. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Μινωικὰ σύνθετα σκεύη (Ἀθήνα 1984) 2-8, 65.

57. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Ἔργον 1985, εἰκ. 102-3.

58. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 458, 460, 465, 469, 475, πίν. 278α, ΠΑΕ 1984, 1985, 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση) passim.

59. L. BANTI, I culti minoici e greci di H. Triada, ASAtene III-V (N. S. 1941-3) 54.

60. Π.χ. C. ZERVOS, L'art de la Crète néolithique et minoenne (Paris 1956) εἰκ. 799.

61. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, εἰκ. 5α.

62. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 462, πίν. 272β.

63. E. KUNZE, Kretische Bronzereliefs (Stuttgart 1931).

64. 1. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 424 (E. KUNZE ὅ.π. 32, 72), 2. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 463 (E. KUNZE ὅ.π. 79b), 3. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 463 (E. KUNZE ὅ.π. 71), 4. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 463 (E. KUNZE ὅ.π. 70), 5. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 463 (E. KUNZE ὅ.π. 6), 6. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 463 (E. KUNZE ὅ.π. 83), 7. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 463 (E. KUNZE ὅ.π. 54), 8. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 468 (E. KUNZE ὅ.π. 62), 9. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 468 (E. KUNZE ὅ.π. 68), 10. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 474 (E. KUNZE ὅ.π. 58), 11. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 474 (E. KUNZE ὅ.π. 10), 12. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 474 (E. KUNZE ὅ.π. 81), 13. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 474 (E. KUNZE ὅ.π. 84), 14. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 474 (E. KUNZE ὅ.π. 60), 15. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 478 (E. KUNZE ὅ.π. 66a), 16. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 478 (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. 11762α), 17. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ὅ.π. 485 (E. KUNZE ὅ.π. 71).

65. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Ἔργον 1984, εἰκ. 150 J. A. SAKELLARAKIS, Some Geometric and Archaic Finds from the Idaean Cave, σὲ R. HÄGG-N. MARINATOS, Early Greek Cult Practice 177 κἑ., εἰκ. 7-10.

66. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, πίν. 277α· ΠΑΕ 1984, 1985, 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση) passim.

67. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Ἔργον 1984, εἰκ. 149.

68. P. BARNETT, A Catalogue of the Nimrud Ivories (London 1975).

69. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Ἔργον 1986, εἰκ. 137.

70. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 435, 437, 470, 478, πίν. 259γ.

71. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 478, 481, 485, πίν. 275β· ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Στὶς τέσσερις αὐτὲς σφραγίδες τῆς νέας ἀνασκαφῆς πρέπει νὰ προστεθοῦν ἄλλες δύο ἀπὸ τὴν πρώτη ἔρευνα, ποὺ δὲν ταυτίσθηκαν στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, F. HALBHERR - P. ORSI ὅ.π. εἰκ. σ. 69, ποὺ νομίσθηκε πὼς κατασκευάσθηκαν ἀπὸ στεατίτη (D. OHLY, Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr., Berlin 1953, 153, σημ. 10. J. BOARDMAN, Island Gems, London 1963, 115, A7, εἰκ. 11. P. FAURE, ὅ.π. 104, σημ. 3).

72. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 438-9, πίν. 261α, εἰκ. 1.

73. Ὅ.π. 438, πίν. 260α.

74. Χ 3, 12.

75. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 466, πίν. 272δ, εἰκ. 6.

76. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

77. Βλ. J. A. SAKELLARAKIS, Some Geometric and Archaic Finds from the Idaean Cave, σὲ R. HÄGG-N. MARINATOS, Early Greek Cult Practice 182 κἑ. εἰκ. 18-20.

78. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση) Ἔργον 1984, 108, εἰκ. 146.

79. Γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἄλλου νομίσματος τοῦ Lollius στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1885 βλ. F. HALBHERR ὅ.π. 78, ἀρ. 8.

80. *Ἐν Κρήτῃ δὲ καὶ αἴγειροι κάρπιμοι πλείουσι εἰσί: μία μὲν ἐν τῷ στομίῳ τοῦ ἄντρου τοῦ ἐν Ἴδῃ, ἐν ᾧ τὰ ἀναθήματα ἀνάκειται, ἄλλη δὲ μικρὰ πλησίον* (Φυτῶν Ἱστορίαι Γ 3-4).

81. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

82. Ὁ τοῖχος ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 9.30 μ., στὸ κέντρο τῆς Κεντρικῆς Αἴθουσας καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ., κατὰ μῆκος τῶν ὑποκαννάβων Ε4/4.3-6.2, ἔχει πλάτος 0.80 μ. Σώζεται σὲ ὕψος ἑνὸς δόμου καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα δύο. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση), Ἔργον 1986, 143, εἰκ. 126.

83. Πήλινο πόδι, Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 481, πίν. 275 γ· αἰχμὲς βελῶν, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

84. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, πίν. 262α, 271α, 274α-δ· ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση)· ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Ἔργον 1986, εἰκ. 136.

85. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, πίν. 274γ.

86. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

87. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 456, 458, 462, 468, 469, 477, 481, 486· ΠΑΕ 1984, 1985, 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

88. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 420.

89. Πρβ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π.

90. Βορεινὸς Βουρλόκαμπος, Ἀτσιγγανόσπηλιος, Ἀρκάλου, Μαντράκι, Ἀστριώτικο, Πετρόκουρτα - Κακὸ Κεφάλι (Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ ὅ.π. 446), Πλατύλαγκος, Ἀνθρωπόλιθος, Χριστός (ὅ.π. 486-7), Περδικάρμι, Πόρος Βοσκεροῦ, Τουρκόλακκοι, Χελιδονιές, Πόρος Μηλιᾶς, Χριστός, Σείσαρχα (Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984, ὑπὸ ἐκτύπωση).

91. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 443-5, 488-500, πίν. 279-282, εἰκ. 1· ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση)· Ἔργον 1986, 139-41, εἰκ. 121-2.

92. Πρβ. EFI καὶ YANNIS SAKELLARAKIS, The Keftiu and the Minoan Thalassocracy σὲ R. HÄGG - N. MARINATOS, The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality (Stockholm 1984) 197-203.

93. Νόμοι Ι 625Β.

94. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ VIII 1, 3.

95. *Εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβὰς ἔρια ἔχων μέλανα τὰς νομιζομένας τρὶς ἐννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτριψεν καὶ καθήγισεν τῷ Διί, τόν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, ἐπίγραμμα τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐπιγράψας «Πυθαγόρας τῷ Διί» οὗ ἡ ἀρχή: «ὧδε θανὼν κεῖται Ζάν, ὃν Δία κικλήσκουσιν».* ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Βίος Πυθαγόρου 17.

96. H. VERBRUGGEN, Le Zeus Crétois (Paris 1981) βιβλιοκρισία Α. ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Κρητ. Χρον. 26, 1986, 290 κἑ.

97. Ζεῦς Ἰδαῖος, H. VERBRUGGEN ὅ.π. 140.

98. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, 22. P. FAURE, Fonctions des cavernes crétoises (Paris 1964) 108-9.

99. IC IV 80 καὶ 146.

100. ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ ΛΙΒΕΡΑΛΙΣ, Μεταμορφώσεων Συναγωγὴ 19: *Ἐν δὲ χρόνῳ ἀφωρισμένῳ ὁρᾶται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπον ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ. Τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέῃ τὸ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς γενέσεως αἷμα.*

101. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, Βίος Πυθαγόρου 17.

102. Μύησις Πλουτάρχου σὲ ἐπιγραφὴ Σάμου, A. CHANIOTIS, ZPE 68, 1987, 227 κἑ.

103. Κρῆτες 475, 9-19: *ἁγνὸν δὲ βίον τείνομεν ἐξ οὗ / Διὸς Ἰδαίου μύστης γενόμην, / καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βροντὰς / τὰς τ' ὠμοφάγους δαῖτας τελέσας / μητρί τ' ὀρείῳ δᾷδας ἀνασχὼν / καὶ Κουρήτων / βάκχος ἐκλήθην ὁσιωθείς. / πάλλευκα δ' ἔχων εἵματα φεύγω / γένεσίν τε βροτῶν καὶ νεκροθήκης / οὐ χριμπτόμενος τὴν τ' ἐμψύχων / βρῶσιν ἐδεστῶν πεφύλαγμαι.*

104. L. B. LAWLER, The Dance in Ancient Crete, Studies presented to Davies Moore Robinson (Saint Louis 1951) I 23-51.

105. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 420-1.

106. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ὅ.π. 225. Πρβ. τὶς θέσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴ σημείωση 90.

!07. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1986 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

108. E. KUNZE, AM 60-1, 1935-6, 218.

109. J. BOARDMAN, The Cretan Collection in Oxford (Oxford 1961) 79.

110. R. W. STOCK, The Secrets of Crete, New York Times Magazine, August 19, 1984, 95.

111. E. KUNZE ὅ.π. 232, ἀρ. 16, πίν. 86.

112. Τὸ σκεῦος συγκροτήθηκε ἀπὸ ἕντεκα συνολικὰ κομμάτια, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα (Μ. Η. ἀρ. 76) προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1885, ἑπτὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1983, ἕνα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1984 καὶ δύο ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1985, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ὀκτὼ συγκολλοῦνται. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

113. Πρβ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 454-6· ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

114. Συγκροτήθηκε συνολικὰ ἀπὸ τριανταδύο κομμάτια.

115. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1983, 449-51, πίν. 266-7.

116. Ὅ.π. 484 κἑ.

117. Μανώλης Φασουλάς, ὁ ἐπιλεγόμενος Γιαχουντής.

118. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Ἔργον 1985, εἰκ. 110.

119. Στ. Κούναλης, ὁ ἐπιλεγόμενος Στέλλακας ἢ Πριπέρης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Ραμνοῦντος
(1813-1987)

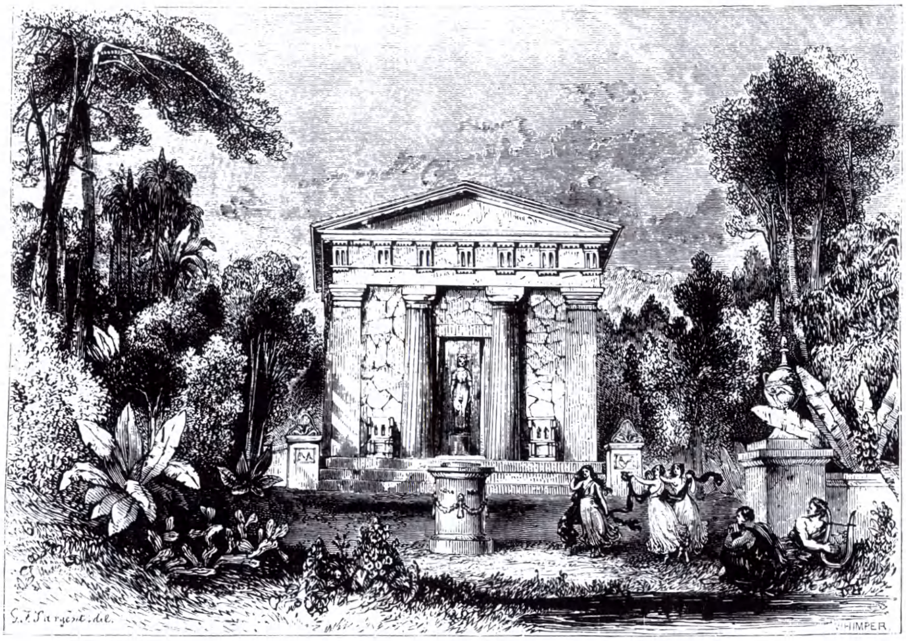

1. Ἀναπαράσταση τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τοῦ Ραμνοῦντος, βασισμένη στοὺς Dilettanti, μὲ προσθήκη φανταστικῶν διακοσμητικῶν στοιχείων (Chr. Wordsworth, Athens and Attica[3], 103).

Ἡ ἀποψινὴ ὁμιλία περιλαμβάνεται στὸ πρόγραμμα τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς συμπλήρωσης τῶν 150 χρόνων τοῦ βίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Γι' αὐτὸ ὡς θέμα της διαλέχτηκε μία ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀνασκαφές της, ἡ ὁποία κρίθηκε πὼς ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ τρόπου ἐργασίας της, τῶν δυσκολιῶν ποὺ βρίσκει καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ ἐπιδιώκει καὶ ἐπιτυγχάνει. Μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν μελετητῶν μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερο τοῦ αἰώνα, φαίνεται ἡ ἑνότητα τῆς προσπάθειάς της καὶ ἡ συνέπεια στὴν ἐπιδίωξη τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ.

Ὄχι πολὺ μακριά, σὲ ἀπόσταση 50 περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, κοντὰ στὸν Μαραθώνα καὶ τὸ Γραμματικό, στὴ ΒΑ. παραλία τῆς Ἀττικῆς, βρίσκεται ὁ Ραμνοῦς, σημαντικὸς ἀρχαιολογικὸς χῶρος. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἦταν δῆμος τῆς Αἰαντίδος φυλῆς καὶ στὴν περιφέρειά του περιλαμβανόταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δασωμένα βουνὰ ποὺ τὸν περιτριγύριζαν, καὶ μία εὔφορη μικρὴ πεδιάδα ποὺ σήμερα ὀνομάζεται Λιμικὸ καὶ τῆς ὁποίας τὸ νότιο ἄκρο ἀποτελοῦσε καὶ τὸ ὅριο ἄλλου δήμου, τοῦ Τρικορύθου, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ γνωστὸ Κάτω Σούλι, ὅπου ἀναβλύζουν πλούσιες πηγὲς ποὺ τροφοδοτοῦσαν, μετὰ τὸν πόλεμο, τὴν Ἀθήνα μὲ νερό.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαίων δήμων τῆς Ἀττικῆς, ὁ Ραμνοῦς εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος. Ὁ τόπος μένει σχεδὸν ἀναλλοίωτος καὶ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δύο ἱερά του: τῆς αὐστηρῆς θεᾶς Νεμέσεως, σεβαστοῦ στὴν ἀρχαία Ἀττικὴ καὶ συνδεδεμένου μὲ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς κλασικῆς τέχνης, τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Ἀγορακρίτου, καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ ἰαματικοῦ θεοῦ Ἀμφιαράου, ποὺ ἦλθε στὴν ἀπόμερη αὐτὴ γωνιὰ ἀπὸ

τὸν γειτονικὸ βοιωτικὸ Ὠρωπό. Σώζεται ἐπίσης τὸ παραθαλάσσιο ἰσχυρό του φρούριο, ὀχυρὸ τῆς Ἀθήνας γιὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους, ὅπως καὶ τὰ ἐρείπια πολλῶν σημαντικῶν ταφικῶν μνημείων καὶ σπιτιῶν. Τὰ λείψανα αὐτὰ τοῦ δήμου ἀποτέλεσαν πρὶν ἀπὸ 107 χρόνια γιὰ πρώτη φορὰ ἀντικείμενο φροντίδας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, φροντίδας ποὺ συνεχίζεται ἀκόμη.

Τὰ ἐρείπια τοῦ Ραμνοῦντος ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια, γιατὶ ἐξ αἰτίας τῆς διαμόρφωσης τοῦ χώρου ὅπου βρίσκονται ποτὲ δὲν σκεπάστηκαν ἐντελῶς μὲ χῶμα. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὁ τόπος ἐγκαταλείφθηκε, τὰ οἰκοδομήματα γκρεμίστηκαν καὶ ἡ ἄγρια φυτεία, τὰ σχίνα, τὰ βένια καὶ οἱ ἀγριοβελανιδιὲς κατέλαβαν τὸν χῶρο καὶ τὸν κάλυψαν. Ὅσα ἐρείπια ἔμειναν φανερά, κυρίως τὰ τείχη τοῦ φρουρίου καὶ τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, στάθηκαν ἱκανὰ νὰ ἐξάψουν τὴ φαντασία τῶν δεισιδαιμόνων χωρικῶν, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀττικὴ μετὰ τὸν 14ο αἰώνα, οἱ ὁποῖοι καὶ τοὺς ἔδωσαν ὀνόματα ποὺ διατηροῦνται ὡς σήμερα: *παλάτι τῆς βασιλοπούλας* ὀνόμασαν τὸν μεγάλο ναὸ τῆς Νεμέσεως καὶ *Ὀβριόκαστρο* τὸ φρούριο, ὀνομασίες ποὺ τὶς βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας καὶ οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὶς ἰδιότητες ἢ τὰ πλούτη τῶν ἀρχικῶν κυρίων τῶν ἐρειπίων, ὅπως νόμιζαν τουλάχιστον οἱ χωρικοί.

Τὰ ἀρχαῖα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἔγιναν γνωστὰ ἀπὸ τὴ βρετανικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ τῶν Dilettanti. Τὸ 1813 ἦλθαν στὴν Ἑλλάδα μέλη της, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνας, ὁ John Peter Gandy Deering, ἀρχιτέκτων, ἐρεύνησε τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1813 καὶ τὶς πρῶτες μέρες τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1814. Ἀποτέλεσμα τῆς βιαστικῆς καὶ ἄτακτης ἀνασκαφῆς του τῶν λίγων ἡμερῶν εἶναι ἡ ὡραία καὶ ἀκόμη πολὺ χρήσιμη δημοσίευση τῶν δύο ναῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ποὺ εἶδε τὸ φῶς τὸ 1817.

Τὰ χρόνια πέρασαν, ἡ Ἑλλάδα ἐλευθερώθηκε, ἡ ὀλιγάριθμη Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Ραμνούντα. Ἄλλωστε βρισκόταν ὁ τόπος γιὰ τὴν ἐποχὴ πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ στὸν δρόμο παραμόνευαν ληστές, ὅπως διηγεῖται ὁ Λουδοβίκος Ross, ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸν τόπο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1833 καὶ ληστεύτηκε κατὰ τὸν γυρισμό του στὴν Ἀθήνα.

Ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀρχαῖα τοῦ Ραμνοῦντος ἐκδηλώνεται τὸ 1879 ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερα μεγάλη ἐπιδρομὴ ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι λεηλάτησαν τοὺς περιβόλους τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Μενεστίδου. Ἑκατὸ χρόνια μετὰ βρήκαμε τὰ ἴχνη τους καὶ ἑνώσαμε τὴ λεία τους μὲ τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν μας. Εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν ἀρχαιοκαπηλία ἐπισκέφθηκε τὸν Ραμνούντα ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου H. G. Lolling, ὁ ὁποῖος καὶ δημοσίευσε τὴν πρώτη τοπογραφικὴ μελέτη γιὰ τὴν περιοχή. Τὴν ἑπομένη χρονιά, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1880, στέλλονται στὸν Ραμνούντα ὁ νεοδιορισμένος ἔφορος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δημήτριος Φίλιος, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο σὲ λίγα χρόνια νὰ δοξασθεῖ μὲ τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς Ἐλευσῖνος, καὶ ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Σπυρίδων Φιντικλῆς. Ἑπτὰ ἡμέρες βάστηξε μόνο ἡ ἀνασκαφή τους, στὸ φρούριο καὶ τὸν βόρειο δρόμο, καὶ τοῦτο ἐξ αἰτίας τῆς ἔλλειψης νεροῦ καὶ τῶν ἀπειλητικῶν διαθέσεων τῶν χωρικῶν τοῦ Καπανδριτίου ποὺ διεκδικοῦσαν τὸν χῶρο. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1890, ἄλλος ἔφορος τῆς Ἑταιρείας, ὁ Βαλέριος Στάης, ἀρχίζει συστηματικὲς ἀνασκαφές. Σὲ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδους, 1890-1892, ἀποκαλύπτει σχεδὸν ὅ,τι εἶναι σήμερα θεατό, τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, τοῦ Ἀμφιαράου, τὸ φρούριο καὶ πολλοὺς ταφικοὺς περιβόλους. Ἡ ἀνασκαφή του ὅμως ἔγινε μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα, μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, καὶ δημιούργησε προβλήματα ποὺ θ' ἀργήσουν πολὺ ἀκόμη νὰ βροῦν τὴ λύση τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς συντομότατες ἐκθέσεις στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ δύο ἐπίσης σύντομες μελέτες στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα, δὲν ἔδωσε τίποτε ἄλλο καὶ δὲν ἄφησε ἕνα σχέδιο ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν ἀδημοσίευτη τοπογράφηση τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸν Kaupert, ποὺ βρέθηκε τυχαῖα στὸ Μόναχο πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια.

Οἱ ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος, ποὺ ὁ Στάης μετέφερε στὴν Ἀθήνα, ἀναμίχθηκαν μὲ τὰ εὑρήματά του τοῦ Σουνίου καὶ σήμερα ἀκόμη, ἔπειτα ἀπὸ ἕναν αἰώνα σχεδόν, ἀνακαλύπτουμε λανθασμένες προελεύσεις. Παράδειγμα τελευταῖο ἡ στήλη μὲ τὴ γνωστὴ μίσθωση τῆς Ἕρμης (IG II^2 2493), ἡ ὁποία στὴ βιβλιογραφία φέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Σουνίου. Τὰ τελευταῖα χρόνια βρέθηκαν στὸν Ραμνούντα, στὰ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη, τέσσερα κομμάτια ποὺ κόλλησαν στὴ στήλη. Μὲ τὴ συγκόλληση αὐτὴ ἀποδείχτηκε καὶ ἡ πραγματικὴ προέλευση τῆς στήλης καὶ τροποποιήθηκαν τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα ποὺ βασίζονταν στὸ περιεχόμενό της.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ γεγονὸς γιὰ τὸν Ραμνούντα μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη, ὑπῆρξε ἡ μελέτη τοῦ φρουρίου ποὺ ἔκανε ὁ τότε (1947) νεαρὸς ἑταῖρος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ σήμερα μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Jean Pouilloux. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τοῦ Pouilloux ἦταν ἡ ἔκδοση, τὸ 1954, ἑνὸς σημαντικοῦ βιβλίου γιὰ τὸ φρούριο, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ κύριο βοήθημα γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἀττικῆς, ἰδιαίτερα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Μὲ τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἡ ὁποία συνοδεύει τὸ κείμενό του, φαίνεται καθαρὰ ἡ ἰδιαίτερη θέση τοῦ Ραμνοῦντος στὴν Ἀττική, ἡ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας τοῦ δήμου καὶ οἱ σχέσεις τῶν ντόπιων μὲ τοὺς στρατιωτικοὺς τοῦ φρουρίου. Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν Ἀττικὴ γνωρίζουν πὼς τὸ βιβλίο τοῦ Pouilloux δίνει τὴν εἰκόνα-ὑπόδειγμα ἑνὸς δήμου τῆς Ἀττικῆς.

Σύντομη ἀλλὰ οὐσιαστικὴ ὑπῆρξε ἡ μελέτη ποὺ ἔκανε τῶν δύο ναῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ὁ μεγάλος ἀρχαιολόγος καὶ γραμματέας τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ 28 χρόνια Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, τὸ 1923. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ μένα ποὺ ὑπῆρξα μαθητής του, τὸ ὅτι ἡ τελευταία ἐπίσκεψη τοῦ Ὀρλάνδου σὲ ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἔγινε στὸν Ραμνούντα, Σάββατο ἀπόγευμα, στὶς 21 Ἰουλίου τοῦ 1979. Ξαναβρισκόταν, τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς του, στὸν γαλήνιο τόπο ὅπου εἶχε ἐργαστεῖ 65 χρόνια πρίν. Πέθανε ἔπειτα ἀπὸ 45 μέρες, τὸ βράδυ τοῦ Σαββάτου τῆς 6ης Σεπτεμβρίου καὶ χάθηκε ἕνας ἀκόμη σύνδεσμός μας μὲ τὴ μεγάλη ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Στάη, πολυπράγμονος ἀνασκαφέως, δὲν συνεχίστηκε κι αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ μιὰ ἄποψη εὐτύχημα. Μόλις τὸ 1975 ξανάρχισαν οἱ ἀνασκαφές, ἀπὸ τὸν ἔφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς Βασίλειο Πετρᾶκο, σὲ νέα ἐντελῶς βάση. Σκοπὸς τῆς νέας ἔρευνας δὲν ἦταν ἡ εὕρεση ἀγαλμάτων ἢ ἐπιγραφῶν ἀλλὰ ἡ ἀνασύσταση τῆς πραγματικῆς εἰκόνας τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ χάος ποὺ ἄφησε ὁ Στάης καὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι, καὶ ἡ σωτηρία τῶν μνημείων. Μὲ μέθοδο ποὺ ἀπαιτεῖ ὑπομονὴ καὶ προσήλωση στὸν τελικὸ σκοπὸ ἔγινε δυνατό, ἀπὸ ἕνα κονιορτὸ μαρμάρων, νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ὁ μεγάλος ναός, ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα, καὶ νὰ δοθεῖ στὸν Ραμνούντα ἡ θέση ποὺ τοῦ ἁρμόζει στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία.

Ὁ Ραμνοῦς εἶναι, ὅπως εἶπα πιὸ πρίν, παράδειγμα τρόπου ἐνεργείας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία δὲν ξεχνᾶ τὶς ἐπιστημονικές της ἐκκρεμότητες, καὶ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ νέου προγράμματος τῆς μελέτης καὶ τελικῆς δημοσίευσης τῶν σημαντικῶν της ἀνασκαφῶν, ποὺ ὅπως εἶναι φυσικὸ θὰ ἀποτελέσει τὴν κύρια μέριμνά της κατὰ τὴν τέταρτη πεντηκονταετία τοῦ βίου της, στὴν ὁποία βαδίζουμε ἤδη ἀπὸ τὶς 6 Ἰανουαρίου.

Τὸν Ραμνούντα τὸν ἀποτελοῦν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: ἡ Βόρεια καὶ ἡ Νότια ὁδός, ἡ ὁποία πλαισιωνόταν ἀπὸ ταφικοὺς περιβόλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὰ ἱερὰ τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ Ἀμφιαράου, καὶ τὸ φρούριο μὲ τὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτήρια. Ὁ σήμερα σχεδὸν ἐρημικὸς τόπος τότε ἔσφυζε ἀπὸ ζωή. Στὸν κάμπο καὶ στὶς πλαγιὲς τῶν λόφων ὑπῆρχαν ἀγροικίες, πλῆθος κοπαδιῶν ἔβοσκαν σκορπισμένα, τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως μὲ τοὺς δύο ναοὺς καὶ τὰ ἱερὰ παραρτήματά του δεχόταν προσκυνητὲς ἀπ' ὅλη τὴν Ἀττική. Στὸ πυκνοκατοικημένο φρούριο μὲ τὰ μαρμάρινα τείχη κυκλοφοροῦσαν ὄχι μόνο οἱ Ραμνούσιοι, ἀγρότες, τεχνίτες, προύχοντες, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ φρουρὰ μὲ ἀρχηγὸ

2. Ἀναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

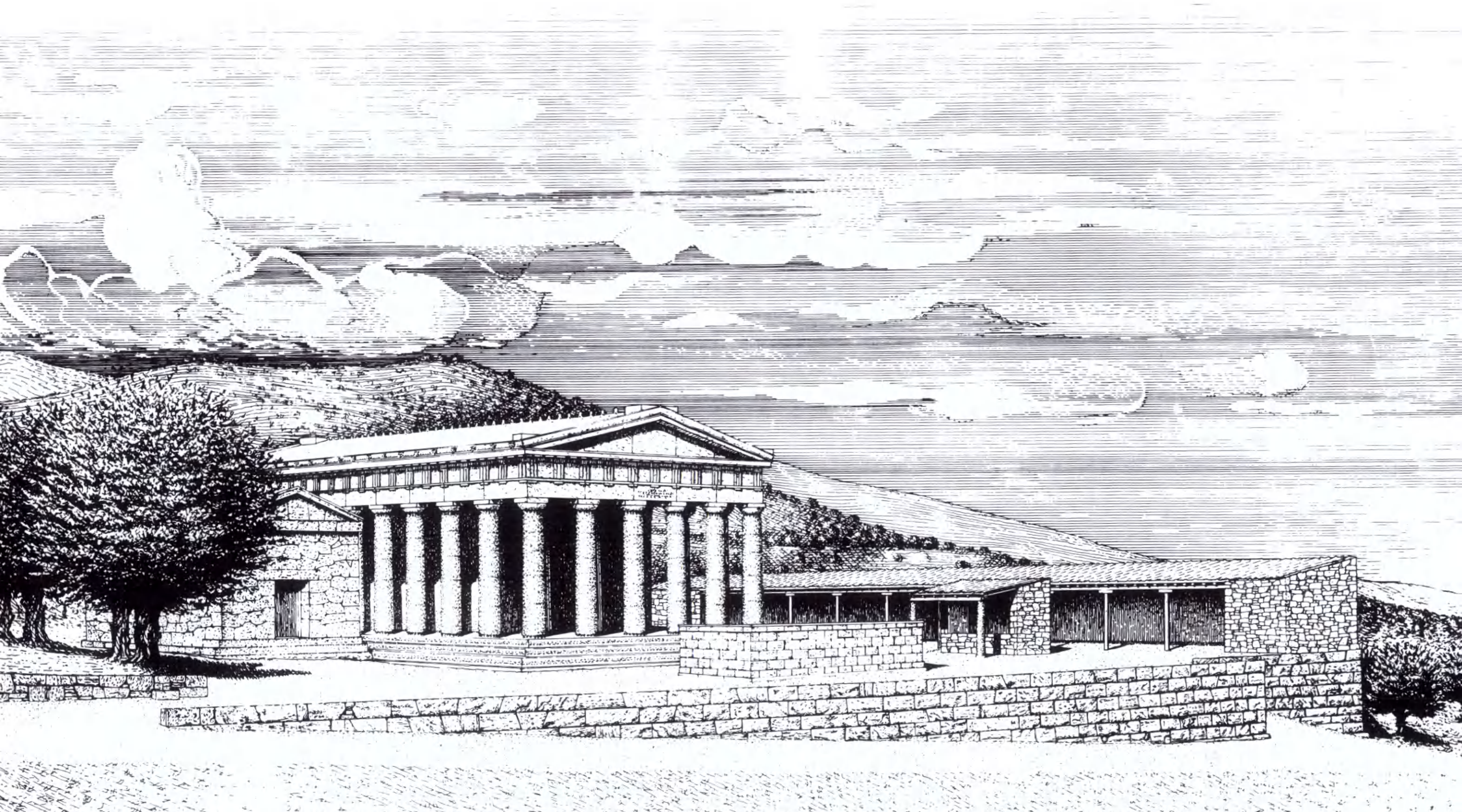

τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας. Ἡ φρουρὰ αὐτὴ εἶχε διττὸ προορισμό: φύλαγε τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς μὲ τὴ Βοιωτία —σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ραμνούντα ἄρχιζε ἡ περιοχὴ τοῦ βοιωτικοῦ Ὠρωποῦ— καὶ διατηροῦσε συγχρόνως ἐλεύθερο τὸν Εὐβοϊκὸ κόλπο, ὥστε τὰ ἀθηναϊκὰ πλοῖα νὰ πλέουν ἀνεμπόδιστα. Τὰ ἀθηναϊκὰ περιπολικὰ ναυλοχοῦσαν σὲ δύο μικρὰ λιμάνια ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ τοῦ φρουρίου, ἐπιχωσμένα σήμερα ἀπὸ τὰ χώματα τῶν χειμάρρων, εὐδιάκριτα ὅμως ἀκόμη. Οἱ ντόπιοι κάτοικοι λοιπόν, οἱ στρατιωτικοί, Ἀθηναῖοι ἢ ξένοι ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχή, τὰ πληρώματα τῶν πολεμικῶν πλοίων καὶ οἱ ἐμπορευόμενοι ποὺ ἔφθαναν ἀπὸ τὴ θάλασσα στὸν Ραμνούντα συνέθεταν ἕναν πίνακα γεμάτο ζωή, ποὺ ἔρχεται σὲ σφοδρὴ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα τῆς ἐρημιᾶς ποὺ κυριαρχεῖ σήμερα.

Γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ τόπου καὶ τῶν ἀρχαίων θὰ φανταστοῦμε πῶς πλησιάζουμε σ' αὐτὸν ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι, κατόπιν οἱ Dilettanti καὶ τέλος ὁ Ross, ποὺ κατέβηκαν στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς Σταμάτας. Ὁ σημερινὸς δρόμος τῆς Ραφήνας δὲν ὑπῆρχε τότε. Φθάνοντας λοιπὸν στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὰ νότια ἀντικρίζουμε τὴ μικρὴ πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ κατάφυτη μὲ ἀμπέλια σήμερα. Κάπως ἔτσι ἦταν καὶ στ' ἀρχαῖα χρόνια, μόνο ποὺ θὰ βλέπαμε καὶ ἀρκετὰ σπίτια τῶν ὁποίων τὴν οἰκοδόμηση σήμερα ἀπαγορεύει ὁ ἀρχαιολογικὸς νόμος. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη τὴν πεδιάδα τὴ διέσχιζε ἕνας χωματόδρομος, ἡ Νότια ὁδός, λασπωμένος τὸν χειμώνα, γεμάτος σκόνη τὸ καλοκαίρι. Ἀριστερὰ καὶ δεξιά του στὰ πρὸς τὸν δρόμο σύνορα τῶν κτημάτων ὑπῆρχαν πολλὰ μεγάλα ταφικὰ μνημεῖα ἀπὸ ἄσπρο ντόπιο μάρμαρο. Ὑπῆρξε εὐεργετικὴ γιὰ μᾶς ἡ συνήθεια αὐτὴ τῶν ἀρχαίων νὰ τιμοῦν τοὺς νεκροὺς μὲ τέτοιο τρόπο. Ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς περιβόλους καὶ μόνο ξέρουμε στὸν Ραμνούντα τὶς πλούσιες οἰκογένειες τοῦ τόπου, τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τους καὶ τὶς συγγένειες ποὺ ἀναπτύσσονταν στοὺς κατοίκους τοῦ δήμου μὲ τὶς ἐπιγαμίες.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἀρχαῖο ταξιδιώτη οἱ τάφοι καὶ οἱ στῆλες ἦταν πηγὴ πληροφοριῶν. Διαβάζοντας τὰ ὀνόματα τῶν στηλῶν ὁ ξένος στρατοκόπος γνώριζε πρὶν φτάσει στὸ χωριὸ τὶς μεγάλες οἰκογένειές του καὶ ἀκόμη τὰ πλούτη τους, ἀφοῦ τὰ ταφικὰ μνημεῖα, στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ παλιότερα, στὴν Ἀττικὴ κυρίως, ἦταν μιὰ εὐκαιρία ἐπίδειξης ποὺ ἔδειχνε τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν.

Οἱ περίβολοι τοῦ νότιου δρόμου εἶναι οἱ περισσότεροι λεηλατημένοι, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πρῶτα καὶ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τὸν 19ο κυρίως αἰώνα, τὰ λείψανά τους ὅμως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τοὺς ἀνασυστήσουμε στὸ σχέδιο. Ὅμοια λεηλατημένος ἦταν καὶ ὁ περίβολος τῆς οἰκογένειας τοῦ Μενεστίδου, κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἀπὸ τοὺς παλιότερους τῆς περιοχῆς. Ἡ βιασύνη ὅμως, ὅπως φαίνεται, τῶν ἀρχαιοκαπήλων μᾶς χάρισε ἕνα μοναδικὸ γιὰ τὴν ἀττικὴ γλυπτικὴ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τῆς δεκαετίας μεταξὺ τοῦ 380 καὶ τοῦ 370 π.Χ., πολυπρόσωπο, ὅπου οἱ μορφὲς εἰκονίζονται σὲ φυσικὸ μέγεθος. Οἱ ἐλλείψεις τοῦ ἀναγλύφου δὲν κρύβουν τὴν ὀμορφιὰ τῆς τέχνης του, ποὺ φανερώνει ἔντονη τὴν ἐπίδραση τῆς γλυπτῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, παλιότερης κατὰ μερικὲς δεκαετίες, τέχνης ἰδιαίτερα ἔκδηλης στὶς μορφὲς τοῦ ἐφήβου, γιοῦ τοῦ Μενεστίδου καὶ τῆς νέας γυναίκας, ἀδελφῆς του προφανῶς.

Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράνορος, ποὺ βρίσκεται λίγα μέτρα βορειότερα, λεηλατημένος καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, ἦταν θεατὸς κι ὅταν ὁ Leake ἐπισκέφθηκε τὸν Ραμνούντα στὶς 29 Ἰανουαρίου 1806. Παρὰ τὴν καταστροφὴ ποὺ ἔχει ὑποστεῖ, μᾶς ἔδωσε μιὰ θαυμάσια ἐπιτύμβια στήλη, ἰδιαίτερα ἀξιόλογη γιὰ τοὺς ἐπιγραφικούς, γιατὶ ἀναγράφει μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ποὺ τάφηκαν στὸν περίβολο, τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας Εὐφράνορα, τοὺς γιούς του Εὔφρονα καὶ Εὐθύφρονα, τὴν ἀνύπαντρη θυγατέρα Φαιναρέτη, τὸν ἐγγονὸ Ἀρχέδημο καὶ ἄλλα συγγενικὰ πρόσωπα. Στὴ βάση τῆς στήλης σώθηκε χαραγμένο ἕνα πεντάστιχο ἐπίγραμμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μαθαίνουμε πῶς ὁ ἀναμφίβολα πλούσιος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν τάφο του, Εὐφράνωρ πέθανε εὐτυχισμένος σὲ ἡλικία ἑκατὸν πέντε ἐτῶν καὶ πρόλαβε νὰ δεῖ καὶ δισέγγονα, *τρεῖς παίδων γενεὰς ἐπιδών*, λέει τὸ ἐπίγραμμα.

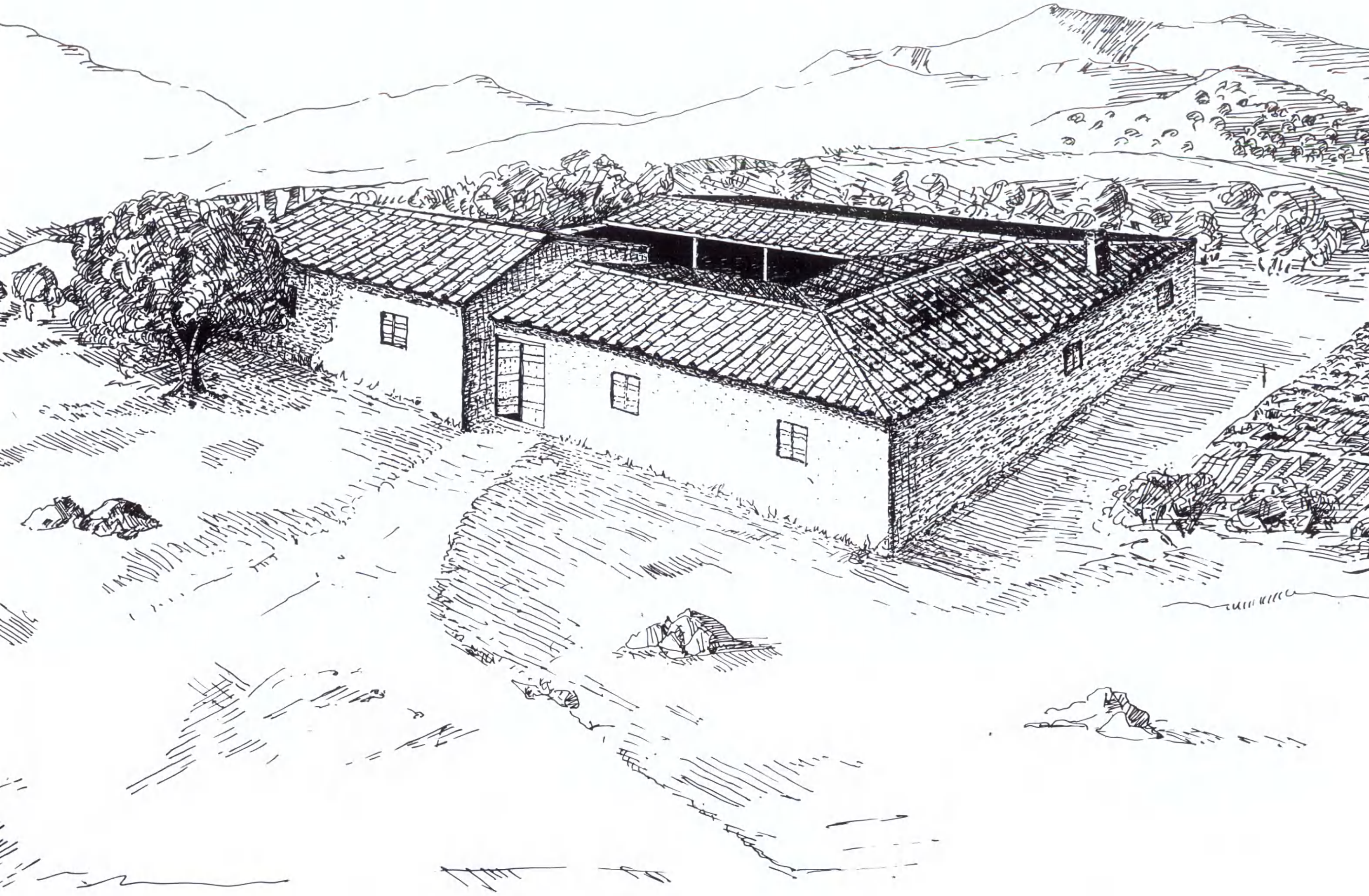

3. Ἀναπαράσταση τῆς Δυτικῆς Οἰκίας τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

Τὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς Νότιας ὁδοῦ ἦταν λιθόστρωτο. Μπροστὰ στὸ ἀνάλημμα ποὺ τὴν ὅριζε δυτικὰ ὑπῆρχαν στημένα ἀναθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς σώθηκε μὲ κάποιες ἐλλείψεις ἕνα ὡραῖο ἀνάγλυφο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἡρακλῆ ξαπλωμένο νὰ κρατάει κέρας Ἀμαλθείας. Ἡ παρουσία του δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀπροσδόκητο, γιατὶ ξέρουμε πὼς στὰ ἀρχαῖα ἱερὰ ξενίζονταν κι ἄλλοι θεοὶ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν, ὅπως καὶ σήμερα σὲ μιὰ ἐκκλησία μποροῦμε νὰ ἀφιερώσουμε εἰκόνες ὁποιουδήποτε ἁγίου καὶ ὄχι μόνο ἐκείνου στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου αὐτὴ τιμᾶται.

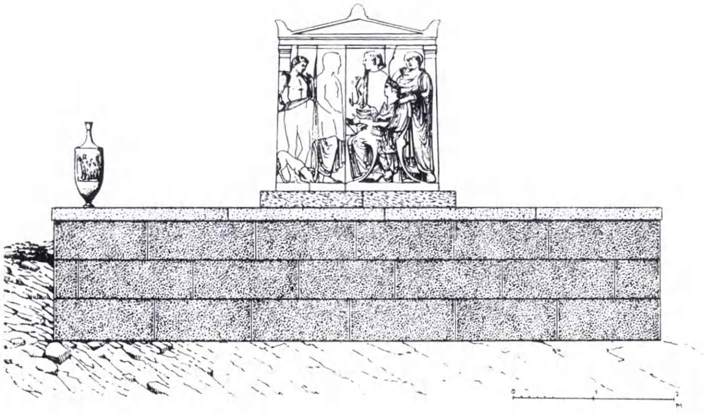

4. Ὁ ταφικὸς περίβολος τῆς οἰκογένειας τοῦ Μενεστίδου Ραμνουσίου (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

Φθάσαμε πλέον στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς πεδιάδας τοῦ Λιμικοῦ. Ἀπὸ τὴν ταράτσα του βλέπουμε τὸν νότιο Εὐβοϊκὸ κόλπο καὶ τὰ βουνὰ τῆς Εὔβοιας καὶ γύρω μας χαμηλὰ βουνὰ σκεπασμένα μὲ πεῦκα ἢ τὴν ἄγρια φυτεία τῆς Ἀττικῆς, σχίνα, θυμάρια, κουμαριές, ὅπως ἀκριβῶς ἔβλεπαν τὸν τόπο οἱ περιηγητὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἀρχαία μορφὴ τοῦ τόπου ἦταν κάπως διαφορετική: ὄχι μόνο τὰ κτήρια ὀρθώνονταν ἀκέραια ἀλλὰ καὶ οἱ πλαγιὲς ἦταν γεμάτες δέντρα, ἐλιές, συκιές, μυγδαλιὲς καὶ ἄλλες καλλιέργειες, κυρίως σιτηρά. Μικρὲς στάνες σκορπισμένες ζωντάνευαν τὸν τόπο.

Τὸ ἱερὸ στὸ ὁποῖο βρισκόμαστε ἀνῆκε στὴ θεὰ Νέμεση. Ὅλοι γνωρίζουμε πὼς ἡ θεὰ αὐτὴ ἦταν ἡ προσωποποίηση τῆς θείας ἐκδίκησης καὶ γιὰ συντροφιά της εἶχε τὴν *Αἰδώ*. Ὡς τὶς ἡμέρες μας τὸ ὄνομά της συμβολίζει τὴν ἄτεγκτη καὶ σωστὴ ἀπόδοση τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν τιμωρὸ τῶν ἐγκληματιῶν.

Ἡ Νέμεσις ποὺ λατρευόταν ὅμως στὸν Ραμνούντα ἦταν περισσότερο κοντὰ στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸν μόχθο του· ἦταν ἡ ἀγροτικὴ θεὰ ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν βοσκοτόπων, μεριμνᾶ γιὰ τὴν ἰσορροπία καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἀγροτικῆς τάξης καὶ οἱ ἰδιοτητές της αὐτὲς ταιριάζουν μὲ τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ της, τὴν πραότητα καὶ τὴ μαλακότητα τῶν μορφῶν, τὴν ἥμερη, ἡλιόλουστη ἀκτὴ καὶ τὴ γαλήνια ἀπομόνωση. Ὅταν ὅμως κάποιος διαταράζει τὴν τάξη καὶ τὸ μέτρο κι ἔτσι τὴν προσβάλλει, αὐτὴ ἐκδικεῖται τὴν *ὕβρι*, δηλαδὴ τήν «ἀπαίτηση γιὰ κάτι ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ μέτρο», ἰδιότητα ποὺ κυρίως τονίστηκε ἀπὸ τοὺς Ραμνούσιους μετὰ τὰ Περσικά. Ἡ Νέμεσις, μὲ τὶς χθόνιες ἰδιότητες ποὺ εἶχε ἀκόμη, συνδεόταν στὴν Ἀττικὴ μὲ τοὺς νεκροὺς καὶ στὴν ἐτήσια γιορτή της, τὰ Νεμέσεια, γινόταν ἀγώνας λαμπαδηφορίας ἀπὸ τοὺς ἐφήβους ποὺ ἔκαναν τὴ στρατιωτικὴ θητεία τους στὸ φρούριο.

Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἵδρυση τῆς λατρείας τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνούντα συνδέεται μὲ τὰ Περσικά. Ἡ ἔρευνα ὅμως τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ἱεροῦ δείχνει πὼς ὁ τόπος συχναζόταν ἀπὸ τὰ Πρωτοελλαδικὰ χρόνια, χωρὶς διακοπή. Τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὶς ἀρχές του, ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἀναθηματική. Ἔχουν βρεθεῖ κομμάτια ἀπὸ λουτροφόρους, ποὺ ξέρουμε ὅτι εἶχαν νεκρικὴ χρήση, χθόνια σημασία, ὅπως χθόνια ἦταν ἡ φύση τῆς θεᾶς. Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται πὼς ἡ λατρεία της εἶναι παλαιότερη ἀπὸ ὅσο πιστεύεται. Χθόνια ἦταν ἐπίσης καὶ ἡ φύση μιᾶς ἄλλης θεότητας ποὺ λατρευόταν στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, τῆς Θέμιδος, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ παρουσία δὲν διαγράφεται καθαρά. Ἡ Θέμις ἀναφέρεται σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς μὲ τὴ Νέμεση ἢ μόνη της. Πουθενὰ δὲν μνημονεύεται πὼς τῆς ἀνήκει τὸ ἱερό.

5. Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς οἰκογένειας τοῦ Μενεστίδου Ραμνουσίου (φωτ. Κων. Κωνσταντόπουλου).

Ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ ὅπως τὸν βλέπουμε σήμερα ἔχει ὑποστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σημαντικὲς μεταβολές. Τὸ κατηφορικό του ἔδαφος ἔγινε ἐπίπεδο μὲ μεγάλα ἀναλήμματα ποὺ χτίστηκαν τὸν 5ο αἰ. π.Χ. καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀξιοθαύμαστα τεχνικὰ ἔργα. Στὴν ταράτσα ποὺ δημιουργήθηκε χτίστηκαν τὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἱεροῦ, ὁ μεγάλος ναός, μιὰ στοά, ὁ βωμὸς καὶ ἡ ἀνωδομία τῆς κρήνης. Σήμερα βλέπουμε τὰ ἐρείπια τῶν δύο τελευταίων ναῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχαν δύο ἄλλοι μικροί.

Τὴν ὕπαρξη στὸ ἱερὸ τοῦ πρώτου ναοῦ, ποὺ χρονολογεῖται στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν εὕρεση, στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου, κεραμίδων λακωνικοῦ τύπου σὲ κομμάτια, ἑνὸς σχεδὸν ἀκέραιου καλυπτήρα μὲ ἐνεπίγραφο σφράγισμα ποὺ εἰκονίζει λιοντάρι, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ., καὶ μέρους πήλινου κεφαλιοῦ σφίγγας, ἐξαίρετης ὀμορφιᾶς καὶ λεπτότητας στὸ πλάσιμο. Στὰ εὑρήματα αὐτά, ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ἀναμφισβήτητη ὕπαρξη κάποιου οἰκοδομήματος, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ κομμάτια τῶν ἀρχαϊκῶν ἀγγείων τῆς ἴδιας ἐποχῆς —ἀρκετὰ εἶναι θραύσματα πήλινων ἀναθηματικῶν λουτροφόρων ποὺ εἶχαν χθόνια σημασία καὶ ἀποτελοῦν τεκμήρια τέλεσης λατρείας—, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὸ βαθύτερο στρῶμα τοῦ ἱεροῦ.

Κανένα οἰκοδομικὸ ἴχνος δὲν ἔχει σωθεῖ ἢ ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀρχαϊκὸ ναό, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, οὔτε τὸ σχέδιό του, οὔτε τὴ θέση του. Ὑποθέτουμε ὅτι ἦταν κτισμένος στὸν χῶρο τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ὁ πρῶτος ναὸς φαίνεται πὼς ἀχρηστεύθηκε καί, πιθανῶς στὴ θέση του, χτίστηκε ἄλλος πώρινος, δωρικοῦ ρυθμοῦ. Τὰ μέλη του οἱ μελετητές, παρασυρμένοι ἀπὸ τὸν Gandy, τὰ ἀπέδιδαν στὸν τρίτο ναό, τὸν πολυγωνικό, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος. Τοῦ πώρινου ναοῦ σώζονται χιλιάδες θραύσματα τῶν μελῶν του. Ὑποθέτουμε πὼς ὁ ναὸς αὐτὸς καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες κατὰ τὴν εἰσβολή τους στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ τὸ 480-479 π.Χ. Λίγες δεκαετίες μετά, ὅταν οἱ Ραμνούσιοι ἀποφάσισαν νὰ μεγαλώσουν τὸ ἱερό, θρυμματισαν τὰ μέλη τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ καὶ τὰ ἄπειρα αὐτὰ θραύσματα τὰ μεταχειρίστηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδήρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Πλῆθος θραυσμάτων εἶχαν βρεῖ οἱ Ἄγγλοι ἀνασκαφεῖς καὶ κατόπιν ὁ Στάης χωρὶς νὰ μνημονεύσουν, ὁ Gandy πιθανῶς δὲν τὴν ἤξερε, τὴν προέλευσή τους. Οἱ νεώτερες ἀνασκαφὲς ὄχι μόνο ἔλυσαν τὸ πρόβλημα ἀλλὰ ἀποκάλυψαν πλῆθος νέα θραύσματα ποὺ πλούτισαν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν δεύτερο ναὸ τοῦ Ραμνοῦντος. Ὁ ναὸς αὐτός, δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ ὡραῖο λευκὸ πουρὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ εἶχε στὴν πρόσοψη δύο κολόνες ἀνάμεσα σὲ δύο παραστάδες. Τὸ μέγεθός του ὑπολογίζεται ὅσο καὶ τοῦ πολυγωνικοῦ περίπου, ἐνῶ τὰ μέλη του, κολόνες, κιονόκρανα, σταγόνες, κυμάτια, παρουσιάζονται βαριὰ καὶ στιβαρά.

Μετὰ τὴν ἥττα τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἀποχώρησή τους ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ οἱ Ραμνούσιοι βρίσκονταν χωρὶς ναὸ τῆς θεᾶς. Ὁ πώρινος ἦταν κατεστραμμένος ἀλλά, σύμφωνα μὲ τὸν ὅρκο ποὺ εἶχαν δώσει οἱ Ἕλληνες μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, τὰ ἐρείπιά του ἔπρεπε νὰ μείνουν ἀπείραχτα γιὰ νὰ θυμίζουν τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων: «Ἀπὸ τὰ ἱερὰ τὰ καμένα καὶ τὰ γκρεμισμένα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους κανένα μὰ κανένα δὲν θὰ ξαναχτίσω, ἀλλὰ θὰ τ' ἀφήσω ὅπως εἶναι γιὰ νὰ θυμίζουν σ' αὐτοὺς ποὺ θὰ ἔλθουν μετὰ ἀπὸ μᾶς τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων». Ἔτσι λοιπὸν χτίστηκε μετὰ τὰ Περσικὰ νέος, τρίτος, ναὸς τῆς θεᾶς, αὐτὸς ποὺ συνήθως λέγεται ἀρχαϊκὸς ἢ πολυγωνικός, ἢ ἀκόμη, μικρὸς ναός.

Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε στὸ ἐσωτερικό του διαψεύδει τὴν ὑπόθεση ἑνὸς μελετητῆ πὼς ὁ μικρὸς ναὸς εἶναι νεώτερος τοῦ μεγάλου καὶ ὅτι χτίστηκε πάνω στὰ ἐρείπια ἑνὸς παλαιότερου πώρινου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸν μικρὸ ναὸ δὲν σώζεται κανένα οἰκοδομικὸ λείψανο. Βρέθηκαν μόνο θραύσματα ἀγγείων, ὄχι νεώτερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. Ὁ πολυγωνικὸς ναὸς δὲν εἶχε κολόνες στὴν πρόσοψη καὶ εἶναι σὲ τοῦτο λανθασμένη ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Gandy, καθὼς κι ἐκεῖνες ποὺ ἀκολούθησαν. Ἡ ὄψη τοῦ ναοῦ ἦταν ἁπλή, μὲ ἀέτωμα στὴν κο-

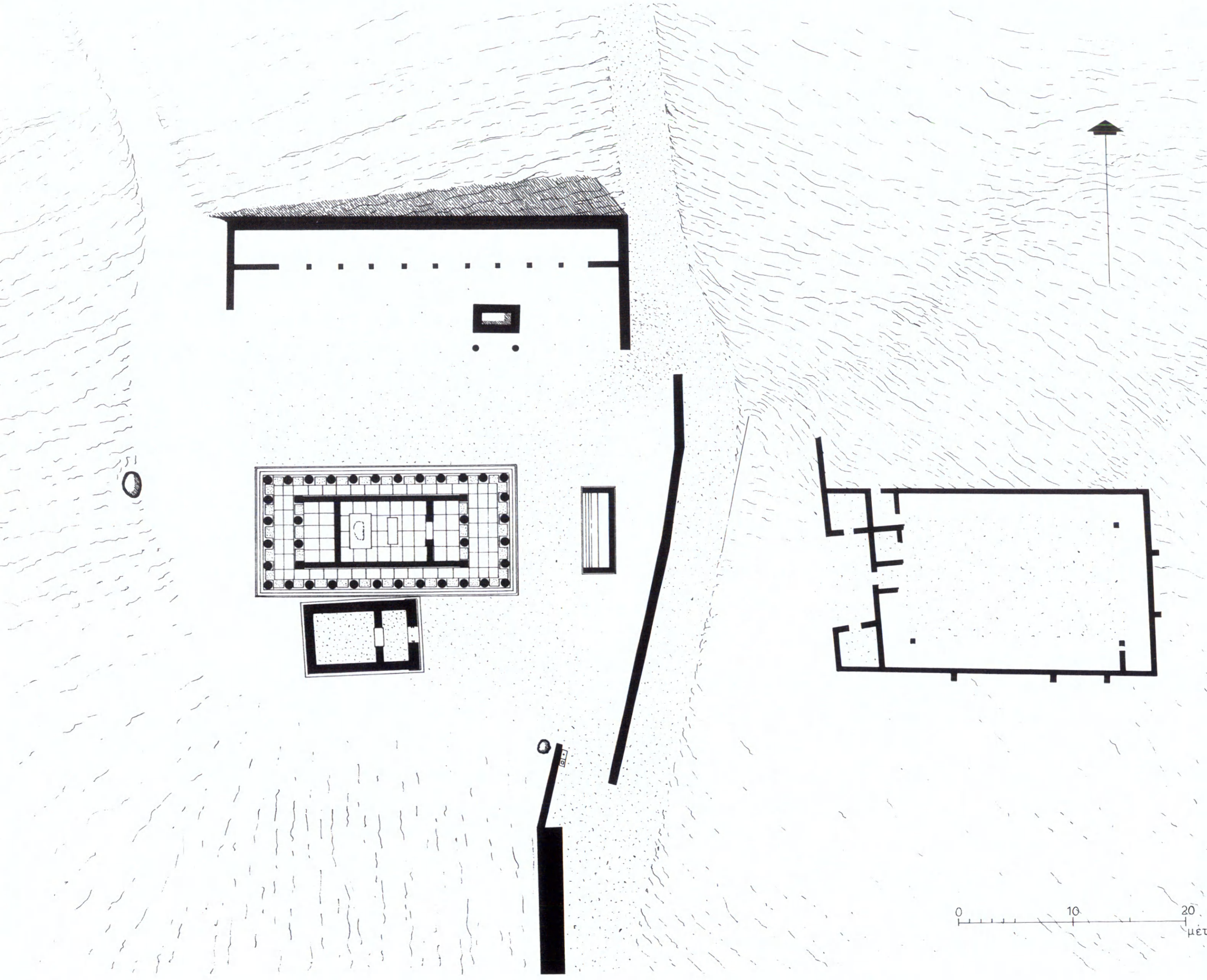

6. *Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Κ. Ἠλιάκη).*

ρυφὴ καὶ μιὰ μεγάλη θύρα στὴ μέση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς τόρμους τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς πρόσοψης. Ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση στὸν θεατὴ εἶναι ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομίας του, ὁ λεγόμενος πολυγωνικός. Στὴν πραγματικότητα ἡ τοιχοδομία του εἶναι *λέσβια*, οἱ ἁρμοὶ τῶν λίθων εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλοι. Ἡ στέγη του εἶχε κεραμίδια κορινθιακὰ καὶ τὰ ἀκραῖα στολίζονταν μὲ ὀρθοκεράμους ποὺ ἔφεραν ζωγραφισμένο ἀνθέμιο.

Ὁ μικρὸς ναὸς χρησίμευσε στὴ λατρεία μερικὲς δεκαετίες μόνο γιατὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν τέταρτο καὶ τελευταῖο ναὸ τῆς Νεμέσεως. Δὲν ἀχρηστεύτηκε ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ πολὺ χρόνο, αἰῶνες ὁλόκληρους, ὡς *θησαυρός*, δηλαδὴ ἀποθήκη ἀναθημάτων. Πραγματικὰ ὅταν ὁ Στάης ἐρεύνησε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, βρέθηκαν στὸν σηκὸ πεσμένα στὸ ἔδαφος μὲ τὰ βάθρα τους διάσημα γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ λεγόμενη Θέμις, ἀνάθημα τοῦ Ραμνούσιου Μεγακλῆ εὐχαριστήριο γιὰ νίκη του ὡς γυμνασιάρχου καὶ ὡς χορηγοῦ, τὸ ἄγαλμα τῆς ἱέρειας Ἀριστονόης, ἀνάθημα στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεση τοῦ Ἱεροκλέους, γιοῦ τῆς ἱέρειας, καὶ ἀκόμη ἄγαλμα ἐφήβου, ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδη. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἄγαλμα, σύγχρονο μὲ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, θεωρεῖται ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἀγορακρίτου, τοῦ μαθητῆ τοῦ Φειδίου καὶ ἴσως εἰκονίζει τὸν Νεανία, ἀδελφὸ τῆς Οἰνόης, ἥρωα Ἀρχηγέτη τοῦ Ραμνοῦντος. Μέσα στὸν ναὸ ὁ Στάης βρῆκε ἀκόμη δύο ἀρχαϊκὰ ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν περίοδο τοῦ πώρινου ναοῦ, ἐνῶ οἱ Ἄγγλοι εἶχαν βρεῖ στὸν πρόδομο ἕνα γυναικεῖο ἀρχαϊστικὸ ἄγαλμα, σήμερα στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγάλματα, στὸν πρόδομο τοῦ μικροῦ ναοῦ βρέθηκαν, ὅπως εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, δύο μαρμάρινοι ἀναθηματικοὶ θρόνοι, προσφορὰ στὴ Νέμεση καὶ τὴ Θέμιδα κάποιου Σώστρατου Ραμνούσιου. Τὸ 1813 οἱ Ἄγγλοι ποὺ ἀποκάλυψαν τοὺς θρόνους τοὺς βρῆκαν ἀκέραιους κι ἔτσι τοὺς εἰκονίζουν σὲ ὡραία ἀναπαράσταση. Τὸ 1880 ἡ Ὑπηρεσία ἀναγκάστηκε νὰ τοὺς μεταφέρει στὴν Ἀθήνα χωρὶς τὶς ἀνακλίσεις τους, τὶς ὁποῖες εἶχαν θρυμματίσει οἱ βοσκοί. Τὰ κομμάτια τους τὰ βρίσκουμε ἀκόμη σκορπισμένα μέσα στοὺς θάμνους. Σήμερα ὑπάρχουν τοποθετημένα στὸν μικρὸ ναὸ ἐκμαγεῖα τῶν θρόνων.

Ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀνοικοδόμησης τῶν κατεστραμμένων ἀπὸ τοὺς Πέρσες ἱερῶν καὶ ναῶν τῆς Ἀττικῆς βάστηξε ὡς τὸ 449 π.Χ. Τότε μὲ πρόταση τοῦ Περικλέους ἀποφασίστηκε νὰ χρησιμοποιηθοῦν χρήματα τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας γιὰ τὴν κατασκευὴ ἱερῶν οἰκοδομημάτων στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἀπὸ τὴ χρονιὰ αὐτὴ ὥς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. κατασκευάζεται στὴν Ἀττικὴ σειρὰ ναῶν.

Ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Νεμέσεως ἦταν φυσικό, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, νὰ μὴν ἐπαρκεῖ γιὰ τοὺς δημότες. Ἡ θεὰ ποὺ τιμώρησε τὴν περσινὴ ὑπεροψία ἔπρεπε νὰ τιμηθεῖ ἀντάξια. Ἀλλὰ καὶ ἡ αὔξηση τῶν ἐπισκεπτῶν ἦταν ἕνας λόγος ἰσχυρὸς γιὰ ἕναν καλύτερο καὶ μεγαλύτερο ναό. Γνωρίζουμε πὼς τὸ ἱερὸ εἶχε ὡς περιουσία ἕνα σημαντικὸ ποσὸ μὲ τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ γίνει μεγάλο μέρος τῆς κατασκευῆς τοῦ νέου ναοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ σχεδίαση ἀνατέθηκε σὲ ἔμπειρο ἀρχιτέκτονα. Τὸ ἀποτέλεσμα, ἕνας ὁλομάρμαρος περίστυλος ναός, ὅπως τὸ Ἡφαιστεῖο στὴν Ἀθήνα ἢ ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ἱκανοποίησε τοὺς ντόπιους.

Ὁ νέος ναὸς χτίστηκε βόρεια τοῦ μικροῦ, πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ πώρινου, τὰ ὁποῖα κάλυψε. Τὸ ἔδαφος στὸ σημεῖο ἐκεῖνο χαμήλωσε περίπου κατὰ 0.20 μ., ἴσως γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὑπερύψωση τοῦ ἀνδήρου καὶ ἀναγκαστικὰ ἀποκαλύφθηκε κατὰ ἴσο ὕψος ἡ κατώτερη βαθμίδα τοῦ μικροῦ ναοῦ. Ὁ νέος ναός, δωρικοῦ ρυθμοῦ, κατασκευασμένος ἀπὸ ἄσπρο ντόπιο μάρμαρο, εἶχε γύρω κολόνες, ἕξι στὶς στενὲς ὄψεις καὶ δώδεκα στὶς μακρές, πρόδομο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔμπαινε κανεὶς στὸν σηκό, τὸ κύριο μέρος τοῦ ναοῦ, μὲ δύο ἡμίγλυφες κολόνες ἀνάμεσα σὲ παραστάδες καὶ ὅμοιο ὀπισθόδομο.

Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως, ποὺ ἄρχισε στὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰ., δὲν ἔφθασε ποτὲ στὸ ὁριστικό της τέλος, γιατὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ὁ ναὸς εἶναι ἡμιτελής, κυρίως στοὺς ὀρθοστάτες ποὺ ἔμειναν μὲ τοὺς μανδύες τους, στὸν στυλοβάτη ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἀφαιρέ-

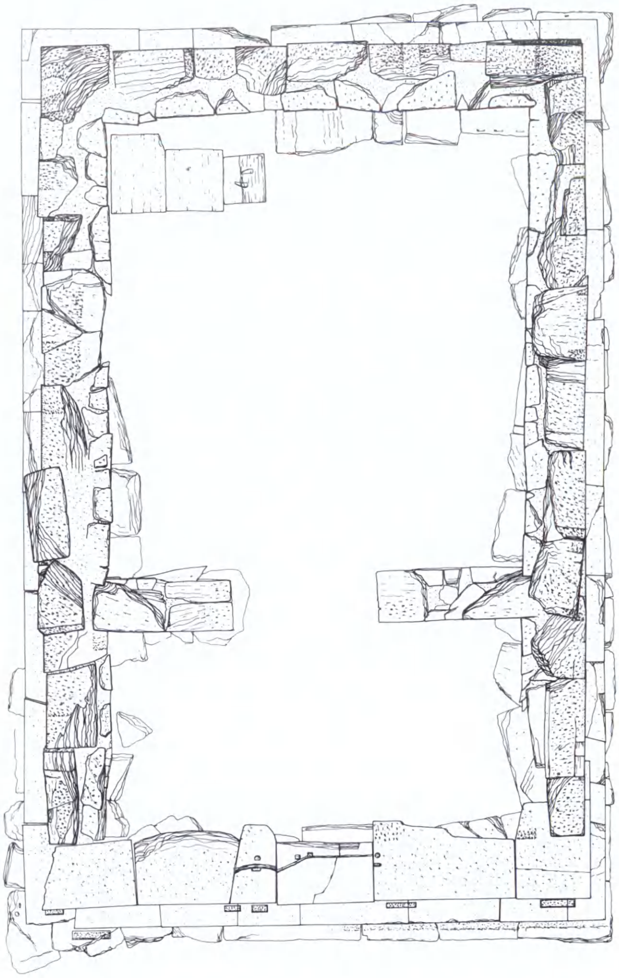

7. *Κάτοψη τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (σχ. Κ. Ἠλιάκη).*

θηκαν οἱ προστατευτικὲς ἐπιφάνειες τοῦ μαρμάρου ποὺ ἄφησαν οἱ τεχνίτες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς οἰκοδομῆς, ὅπως καὶ στὶς κολόνες ποὺ δὲν ἀπέκτησαν ποτὲ ραβδώσεις. Ξενίζει ἴσως λίγο αὐτὴ ἡ ὄψη τοῦ ναοῦ, δὲν τῆς λείπει ὅμως ἡ ὀμορφιά, γιατὶ καὶ σ' αὐτὴ τὴν οἰκοδομικὴ φάση εἶναι φανερὴ ἡ μαστοριὰ τῶν τεχνιτῶν ποὺ δούλεψαν στὴν κατασκευή του καὶ ἡ ἐπιδίωξη ἀπὸ μέρους τους τῆς τελειότητας. Τοὺς ἀρχαιολόγους ὅμως τοὺς ἐνδιαφέρει πολὺ ἡ μορφὴ στὴν ὁποία παραδόθηκε ὁ ναός, γιατὶ εἶναι φανερὲς οἱ φάσεις τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας τῶν διάφορων μερῶν του. Ὅταν ὁ ναὸς ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Gandy τὸ 1813, ἦταν πληρέστερος, σώζονταν δηλαδὴ περισσότερα στοιχεῖα του, τὰ ὁποῖα καταστράφηκαν ὡς τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Στάη τὸ 1890, ἀπὸ τοὺς βοσκοὺς καὶ τοὺς κατοίκους τῶν γύρω χωριῶν.

Οἱ λεπτομέρειες τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ εἶναι πολὺ γνωστὲς καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαία ἡ περιγραφή τους. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ διαίρεση τοῦ ναοῦ καὶ κυρίως ὁ σηκός, ὁ κεντρικὸς χῶρος, ἕνα μεγάλο δωμάτιο πλάτους 5 μέτρων καὶ μήκους 7.37, τὸ ὁποῖο φωτιζόταν μόνο ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο. Μέσα στὸν σηκό, στὸ βάθος, πάνω σὲ μαρμάρινη βάση ἦταν ἱδρυμένο τὸ φημισμένο στὰ ἀρχαῖα χρόνια λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ἔργο τοῦ μαθητῆ τοῦ Φειδίου Ἀγορακρίτου.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα, στερεωμένη στὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ σηκοῦ, βρισκόταν ἡ ἱερὴ τράπεζα στὴν ὁποία ἀκουμποῦσαν οἱ ἱέρειες καὶ οἱ πιστοὶ προσφορὲς στὴ θεὰ ἢ σκεύη τῆς λατρείας. Ἄλλες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση ἢ διακόσμηση τοῦ ναοῦ δὲν γνωρίζουμε, εἶναι ὅμως βέβαιο πὼς θὰ ἦταν γεμάτος ἀναθήματα καὶ πολύτιμα σκεύη, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα στοὺς χώρους τῆς λατρείας.

Ὁ ναὸς εἶχε κεραμίδια ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Τὸ μόνο ἀκέραιο ποὺ μᾶς σώζεται, ἕνας στρωτήρας, βρέθηκε στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ, ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ ἤδη στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν κατασκευὴ τάφου. Ἀξίζει νὰ θαυμάσουμε στὴν ἐπιφάνειά του τὴ φθορὰ ποὺ προκάλεσαν, ἐπὶ ὀκτακόσια

κοντὰ χρόνια, τὰ νερὰ ἀμέτρητων βροχῶν ποὺ ἔπεφταν ἐπάνω του καὶ τὸ αὐλάκωσαν. Ἔτσι ὅπως μᾶς σώζεται, ἡ κεραμίδα αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν κλεψύδρα τῆς ζωῆς τοῦ ναοῦ. Καλυπτῆρες σώζονται ἀρκετοὶ σπασμένοι, ὅπως καὶ ἀνθέμια ποὺ στόλιζαν τοὺς κορυφαίους καλυπτῆρες, μὲ φθαρμένη ἐντελῶς τὴν ἐπιφάνεια ποὺ ἔβλεπε στὸν ἁλμυρὸ βοριὰ τοῦ Εὐβοϊκοῦ καὶ ὡραῖα διατηρημένη τὴν ὄψη ποὺ βλέπει στὸν νοτιά.

Ὁ μεγάλος ναὸς δὲν εἶχε γλυπτικὴ διακόσμηση στὶς μετόπες καὶ τ' ἀετώματα. Κάποια ὑπόθεση ποὺ ἔχει γίνει γιὰ γλυπτὲς μετόπες στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ ζωφόρος καὶ τὰ γεῖσα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ποὺ μᾶς σώζονται ἔχουν κατασκευαστεῖ στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τεχνικὲς λεπτομέρειες ὅμως εἴμαστε βέβαιοι ὅτι καὶ στὶς ἀρχικὲς μετόπες τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ποὺ δὲν σώζονται, δὲν ὑπῆρχαν γλυπτά. Ἀντίθετα τὰ ἀκρωτήρια στολίζονταν μὲ γλυπτά, οἱ Dilettanti μάλιστα ἀναπαριστοῦν στὰ γωνιακὰ ἀκρωτήρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρῆκαν, ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ, κομμάτια, συμπλέγματα γρυπῶν ποὺ κατασπαράζουν ἄλογα.

Ἕνα γλυπτὸ ποὺ βρῆκε ὁ Στάης, πλίνθος μαρμάρινη στὴν ὁποία σώζονται τὰ κάτω ἄκρα μορφῶν, πιστεύεται ὅτι εἶναι λείψανο τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ποὺ εἰκόνιζε τὸν Βορέα νὰ ἀπάγει τὴν Ὠρείθυια. Στὰ γωνιακὰ ἴσως εἰκονίζονταν γυναῖκες, φίλες τῆς Ὠρειθυίας, ποὺ ἔτρεχαν. Οἱ γρύπες λοιπόν, ποὺ ἀναφέρουν καὶ ἀναπαριστοῦν οἱ Dilettanti, θὰ ἀνήκουν στὰ ἀκρωτήρια ποὺ εἶχε ὁ ναὸς μετὰ τὴν πιθανὴ ἀνακατασκευὴ τῆς πρόσοψης στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, γιατὶ τὸ μυθικὸ αὐτὸ ζῶο, σύμβολο τῆς Νεμέσεως, συνδέεται μὲ τὴ θεὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ κυρίως τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή.

Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ποὺ βρισκόταν στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ ἱδρυμένο ἐπάνω σὲ βάση ποὺ στολιζόταν μὲ ἀνάγλυφη ζωφόρο, ἀποτέλεσε ἕνα ἀπὸ τὰ περισσότερο ἐνδιαφέροντα προβλήματα τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας ποὺ λύθηκαν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια.

Οἱ Dilettanti εἶχαν βρεῖ καὶ μεταφέρει στὴν Ἀγγλία μεγάλο τμῆμα ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἀγάλ-

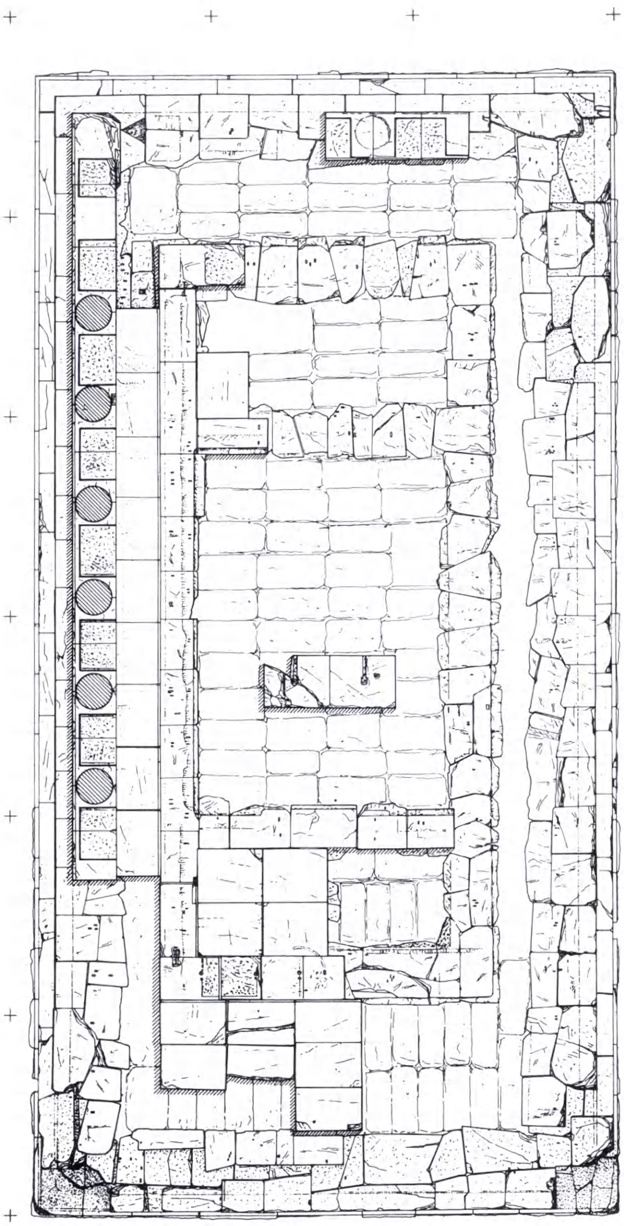

8. Κάτοψη τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως (μετρήσεις Κ. Ἠλιάκη καὶ Ἰω. Γιαρμενίτη, σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

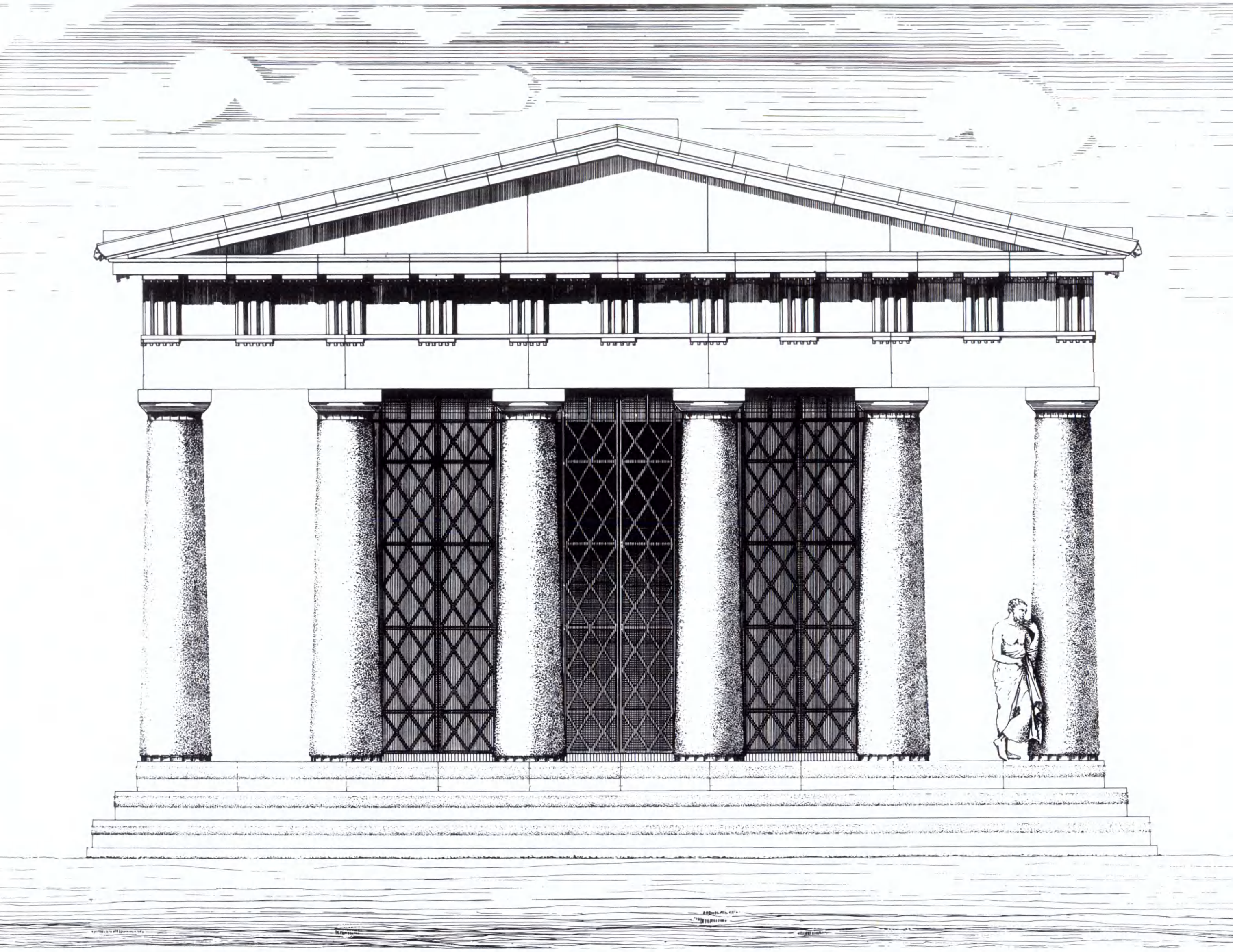

9. Ἀναπαράσταση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως (μετρήσεις Κ. Ἠλιάκη, σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

ματος, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Πολλὰ κομμάτια του, ποὺ ἦταν σκορπισμένα, κατὰ τὶς διηγήσεις ἐπισκεπτῶν τοῦ Ραμνοῦντος, στὸ ἱερό, τὰ μάζεψε ὁ Στάης καὶ τὰ μετέφερε στὴν Ἀθήνα. Ὅλα αὐτὰ τὰ σχεδὸν ἄμορφα κομμάτια, στὰ ὁποῖα κανεὶς δὲν ἔδινε σημασία γιατὶ δὲν τὰ καταλάβαινε, τὰ σπούδασε καὶ τὰ συνδύασε ἕνας βαθὺς μελετητὴς τῆς φειδιακῆς πλαστικῆς, ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Δεσπίνης, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων ἀγαλμάτων ποὺ ἀπέδειξε πὼς ἦταν μιμήσεις τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμνοῦντος, μπόρεσε νὰ ἀναπαραστήσει τὴν ὄψη τοῦ δικοῦ μας θρυμματισμένου ἀγάλματος. Ἡ σπουδαιότητα τῆς μελέτης γίνεται φανερὴ ὅταν ἀναλογιστοῦμε πὼς τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἦταν ἔργο ἑνὸς μεγάλου γλύπτη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., τοῦ Ἀγορακρίτου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς τοῦ Φειδίου. Στὸ χέρι τοῦ Ἀγορακρίτου ἀποδίδονται πολλὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος. Συνδέεται λοιπὸν ὁ ναὸς τοῦ Ραμνοῦντος μὲ τὰ πρῶτα ὀνόματα τῆς κλασικῆς τέχνης.

Οἱ ἰδιότητες τῆς Νεμέσεως ἔδωσαν στοὺς Ραμνούσιους τὴν εὐκαιρία νὰ πλάσουν, μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, μιὰν ἱστορία ποὺ διασώζει ὁ περιηγητὴς Παυσανίας, πὼς τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς κατασκευάστηκε ἀπὸ ἕναν μεγάλο ὄγκο παριανοῦ μαρμάρου ποὺ οἱ Πέρσες εἶχαν φέρει μαζί τους, τὸ 490 π.Χ., γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποιήσουν στὸ τρόπαιο ποὺ θὰ ἔστηναν, ἀφοῦ νικοῦσαν τοὺς Ἕλληνες. Ἡ Νέμεση ὅμως τιμώρησε αὐτὴ τὴν ἀλαζονεία, τὴν περσικὴ *ὕβρι* καὶ μέρος τῆς τιμωρίας ἦταν καὶ ἡ χρήση τοῦ μαρμάρου γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς.

Μιὰ ἄλλη φιλολογικὴ μαρτυρία, τοῦ Πλίνιου, πλησιέστερη πρὸς τὴν ἀλήθεια, διασώζει τὴν ἱστορία πὼς ὁ Ἀγοράκριτος εἶχε λάβει μέρος σὲ διαγωνισμὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης. Στὸν διαγωνισμὸ νίκησε ὁ Ἀλκαμένης, τὸ ἄγαλμα ὅμως τοῦ Ἀγορακρίτου δὲν πῆγε χαμένο γιατὶ τὸ ἀγόρασαν οἱ Ραμνούσιοι γιὰ τὸν ναό τους. Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς τὰ κομμάτια τοῦ ἀγάλματος ποὺ μᾶς σώζονται εἶναι ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, στοιχεῖο ποὺ ἡ μεταγενέστερη προπαγάνδα τῶν Ραμνουσίων τὸ προσάρμοσε στὴν ἱστορία τοῦ

10. Γρύπας κατασπαράζει ἄλογο· ἀναπαράσταση ἀκρωτηρίου τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἀπὸ τοὺς Dilettanti (ἀνασχεδίαση Μανόλιας Σκουλούδη).

11. Ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως μὲ τὴ βάση του (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

μαρμάρινου ὄγκου ποὺ κουβάλησαν οἱ Πέρσες.

Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος, ἐξ ἴσου φημισμένη στὴν ἀρχαιότητα ὅπως τὸ ἄγαλμα, ἦταν καὶ αὐτὴ ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου ἢ τῶν βοηθῶν τοῦ ἐργαστηρίου του, καὶ χάρη στὶς νέες ἀνασκαφὲς ποὺ ἄρχισαν τὸ 1975 βρῆκε τὴ μορφή της, παρὰ τὶς ἐλλείψεις ποὺ ἔχει ἀκόμη. Ἡ ἱστορία τῆς εὕρεσής της ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1813. Πρῶτοι οἱ Ἄγγλοι βρῆκαν μορφὲς τῆς ἀνάγλυφης παράστασής της, τὶς ὁποῖες πῆραν μαζί τους. Παρὰ τὶς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν, δὲν βρέθηκαν ἀκόμη στὴν Ἀγγλία. Πολλὰ θραύσματα γλυπτῶν βρῆκε καὶ ὁ Στάης καὶ πάνω σ' αὐτὰ βασίστηκαν ἀρκετὲς μελέτες γιὰ τὴν τέχνη της ἢ τὴ μορφή της. Ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς νέας ἔρευνας ὅμως ἦταν καὶ ἡ εὕρεση τῶν κομματιῶν τῆς βάσης, λέω κομματιῶν, γιατὶ ἄγαλμα καὶ βάση θρυμματίστηκαν ἐπίτηδες καὶ μὲ μανία μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς σβησμένης λατρείας στὸν Ραμνούντα. Μόνο θραύσματα λοιπὸν περιμέναμε νὰ βροῦμε καὶ ἡ ἔρευνα ἀνταμείφθηκε. Τὸ κύριο μόνο μέρος τῆς βάσης ἀποτελεῖται σήμερα ἀπὸ 293 κομμάτια, καὶ ἀπὸ αὐτὰ 128 εἶναι γλυπτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο 30 κολλοῦν στὴ βάση. Μᾶς λείπουν λοιπὸν πολλὰ ἀκόμη καὶ τοῦτο σημαίνει πὼς οἱ ἔρευνες πρέπει νὰ συνεχιστοῦν. Ποῦ ὅμως, αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα. Ὁ Ραμνοῦς δὲν ἀποκαλύπτει τὰ μυστικά του εὔκολα. Χιλιάδες χρόνια τὸν λεηλατοῦσαν, κατέστρεφαν τὰ μάρμαρά του καὶ ἀνασκάλευαν τὸ ἔδαφός του.

Τὸ θέμα τῆς ἀνάγλυφης παράστασης τῆς βάσης τὸ γνωρίζουμε πάλι ἀπὸ τὸν Παυσανία· εἶναι ἡ προσαγωγὴ τῆς Ἑλένης στὴν πραγματικὴ μητέρα της τὴ Νέμεση, ἀπὸ τὴ Λήδα. Δεκατέσσερις ἀνάγλυφες μορφές, ἄντρες καὶ γυναῖκες καὶ δύο ἄλογα τὴ στόλιζαν καὶ στὶς τρεῖς πλευρές της, ἐνῶ σὲ σκαφοειδὴ κοιλότητά της στερεωνόταν τὸ ἐπίκρανο ἀπὸ μελανὸ ἐλευσίνιο μάρμαρο. Τὸ ἐπίκρανο αὐτὸ ἀποτελεῖ σήμερα, ὅπως συναρμόστηκαν τὰ θραύσματά του, κατόρθωμα ὑπομονῆς, τεχνικῆς δεξιοτεχνίας καὶ κριτικῆς ὀξύτητας τοῦ μαρμαροτεχνίτη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος Νικολάου Καραμαλῆ, καὶ δείχνει τὶς μεθοδολογικὲς ἀρχὲς τὶς ὁποῖες ἀκολουθοῦμε στὴν ἐργασία μας. Χωρὶς αὐτὸ τὸ κυνήγημα τῶν θραυσμάτων οὔτε γνώση τοῦ ἀγάλματος θὰ εἴχαμε οὔτε τὴ βάση μὲ τὸ ἐπίκρανό της, μοναδικὰ πρωτότυπα ἔργα μεγάλου γλύπτη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς οἱ μελέτες ποὺ εἶχαν γίνει ὡς τὸ 1981 γιὰ τὴ μορφὴ τῆς βάσης καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν μορφῶν δὲν συμφωνοῦν οὔτε μεταξύ τους ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὴν πραγματικὴ βάση, ὅπως τὴν ἔχουμε σήμερα ἀποκαταστημένη, καὶ τοῦτο γιατὶ οἱ μελέτες αὐτὲς βασίζονταν σὲ ὑποθέσεις καὶ ὄχι στὸ μνημεῖο.

Ὁ ναὸς ἀφιερώθηκε τὸ 45-46 μ.Χ. ἀπὸ τοὺς Ραμνούσιους, γιὰ λόγους πολιτικοὺς καὶ διπλωματικούς, στὴ νεκρὴ καὶ θεοποιημένη Λιβία, σύζυγο τοῦ Αὐγούστου, τιμὴ ἀνέξοδη ἀφοῦ περιορίστηκε στὴ χάραξη μιᾶς ἐπιγραφῆς στὸ ἐπιστύλιο τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ. Ταυτόχρονα ἀφιερώθηκε βωμὸς στὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιο. Καὶ οἱ δύο ἀναθέσεις εἶναι τὰ μόνα τεκμήρια αὐτοκρατορικῆς λατρείας στὸ ἱερό, ἡ ὁποία ἔμεινε χωρὶς συνέχεια. Ἐπρόκειτο γιὰ τιμὲς ποὺ τὶς ὑπαγόρευσε ἡ σκοπιμότητα καὶ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα τῶν Ραμνουσίων, ἀρκετὰ ἐξασθενημένο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Ἡ κύρια φροντίδα μας, τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων τουλάχιστον καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἶναι καὶ ἡ προστασία τῶν μνημείων ποὺ ἀποκαλύπτουμε. Ὁ Ραμνοῦς εἶχε ἀτυχήσει σ' αὐτό. Ἑκατοντάδες χρόνια τὰ μάρμαρά του κείτονταν στὸ ἔδαφος καὶ φθείρονταν ἀπὸ τὴ βροχή, τὸν ἄνεμο καὶ τοὺς ἀνθρώπους, περισσότερο μάλιστα τὰ μέλη τοῦ ναοῦ.

Γιὰ νὰ σταματήσει ἡ φθορὰ καὶ ν' ἀποκτήσει τὸ μνημεῖο κάποια συγκρότηση ἔγινε σὲ εἰδικὴ αἴθουσα, πολὺ κοντὰ στὸ ἱερό, ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ ποὺ τώρα ἔχει πάλι τὴν ἀρχαία του μορφή. Τὰ σημάδια τῶν αἰώνων εἶναι ἔντονα, στὸ σύνολό του ὅμως τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ μνημείου, στὶς πραγματικές του διαστάσεις ἔχει μεγαλοπρέπεια καὶ ἐπιβλητικότητα.

Τὸ ἔργο αὐτό, ἡ ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ, ἔχει ἰδιαίτερη ἐπιστημονικὴ σημασία γιατὶ εἶναι ἡ μόνη φορὰ ποὺ μνημεῖο τῆς σημασίας καὶ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ ἀναστηλώνεται, σὲ κλειστὸ

χῶρο μὲ τρόπο ἐντελῶς νέο, χωρὶς καμιὰ ἐπέμβαση ἢ προσθήκη καὶ μὲ τὴ δυνατότητα πλήρους μελέτης του. Ὅλες οἱ ἀναστηλώσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔξω προϋποθέτουν πὼς τὸ μνημεῖο μετὰ τὴν ἀναστήλωσή του θὰ πάψει νὰ εἶναι προσιτὸ στὶς λεπτομέρειές του. Ἐδῶ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Παρὰ τὸ ὅτι ξαναβρῆκε τὴν παλιά του μορφὴ καὶ ἀποτελεῖ ἕνα σύνολο, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ μελετηθεῖ πέτρα πέτρα, ὅπως τότε ποὺ τὰ μέλη του βρίσκονταν σκορπισμένα μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθήθηκε, ἀποτέλεσμα ἀκραίων ἐπιστημονικῶν ἐπιδιώξεων. Ἀπαράβατη ἦταν ἡ ἀρχὴ πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ γίνει καμιὰ ἐπέμβαση στὰ ἀρχαῖα μέλη, καμιὰ συμπλήρωση, καμιὰ συγκόλληση ποὺ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει τετελεσμένες καταστάσεις.

Γιὰ νὰ τελειώσω μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἱεροῦ θὰ μιλήσω ἀκόμη γιὰ ἕνα μνημεῖο, εὕρημα τῶν νέων ἀνασκαφῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν κρήνη τοῦ ἱεροῦ, στὴν πραγματικότητα γιὰ μιὰ δεξαμενὴ βάθους 27 μέτρων, ὅσο ὕψος ἔχει δηλαδὴ μιὰ ὀκταώροφη πολυκατοικία, σκαμμένη στὸν σχιστόλιθο τοῦ ἱεροῦ σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων βόρεια τοῦ ναοῦ. Κατασκευάστηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἱ. π.Χ. πρὶν ἀπὸ τὸν μεγάλο ναό, ἀπὸ σχισμὲς ὅμως στὸν βράχο σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βάθος διέφευγε τὸ νερὸ καὶ οἱ Ραμνούσιοι ἀναγκάστηκαν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν γεμίζοντάς την συγχρόνως μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἐξόρυξης δεύτερης δεξαμενῆς. Ἔμεινε ὅμως σὲ μέτρια χρήση ἀρκετὰ χρόνια καὶ μέσα σ' αὐτὴν ἔριχναν οἱ Ραμνούσιοι ἄχρηστα ἀντικείμενα ποὺ ἀποδεικνύονται πολύτιμα γιὰ μᾶς σήμερα. Σπουδαιότερα εἶναι ἕνα κομμάτι μολύβδινου φύλλου, πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένος χρηματικὸς λογαριασμὸς τῶν ἐπιστατῶν τοῦ ἱεροῦ, κομμάτια χάλκινου κορινθιακοῦ κράνους, ποὺ ἔστειλαν ὡς ἀνάθημα στὴ Νέμεση τὸ 499 ἢ 498 π.Χ. οἱ Ραμνούσιοι ποὺ ἐκστράτευσαν μαζὶ μὲ τὸν μεγάλο Μιλτιάδη, νικητὴ τοῦ Μαραθῶνος, ἐναντίον τῆς Λήμνου καὶ τὴν κατέλαβαν, καὶ χάλκινος ἀναθηματικὸς τροχίσκος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Ἐρόδορος: ἀνέθεκεν*. Κοντὰ στὴν καθημερινὴ ζωὴ μᾶς φέρνουν τὰ θραύσματα κυλίκων μὲ χαραγμένα τὰ ὀνόματα ἢ τὰ ἀρχικὰ τῶν ὀνομάτων τῶν κατόχων τους. Εἶναι ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὶς κύλικες μὲ τὶς ὁποῖες ἔπιναν τὸ κρασί τους οἱ τεχνίτες τοῦ μεγάλου ναοῦ. Οἱ ἴδιοι τεχνίτες, γιὰ νὰ ἀκριβολογήσουμε ἐκεῖνοι ποὺ ἔκαναν τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, πέταγαν τὶς ἄχρηστες παλέτες τους μέσα στὴ δεξαμενή, τὶς ὁποῖες κατασκεύαζαν ἀπὸ ἕνα μικρὸ κομμάτι μαρμάρου ἢ χοντροῦ κεραμιδιοῦ. Πολλὲς φορὲς ἀρκοῦσε μιὰ μεγάλη ἀχιβάδα ἢ ἀκόμη ἕνα κομμάτι μεγάλου ἀγγείου. Εἶναι περίεργο πὼς ὅλες οἱ παλέτες ποὺ σώθηκαν περιεῖχαν κόκκινο χρῶμα, ἦταν ἄραγε τὸ τελευταῖο ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ, ἐνῶ πάνω σὲ μάζες ἄμμου βρέθηκαν στρώματα γαλάζιου χρώματος.

Ἡ κρήνη γέμιζε μὲ ἀγωγὸ ποὺ ἔφερνε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ μακριά. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, κρυμμένος μέσα στὸ ἄνδηρο, χρονολογεῖται, ὅπως καὶ ἡ κρήνη, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν μεγάλων ἀναλημμάτων, τὰ ὁποῖα ἀφήνουμε πίσω μας κατεβαίνοντας τὸν βόρειο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τοῦ Ραμνοῦντος στὸ φρούριο.

Ὁ βόρειος δρόμος ἐρευνήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἔδειξαν ἐδῶ μικρότερο ζῆλο καὶ ἐπιμέλεια, ἔτσι ἔμειναν ἀρκετὰ μνημεῖα γιὰ συμπληρωματικὴ ἔρευνα. Ἐπειδὴ μάλιστα ὁ βόρειος δρόμος ἦταν τὸ πλέον συχναζόμενο μέρος τοῦ Ραμνοῦντος, τὰ μνημεῖα του εἶναι μεγαλύτερα καὶ πολυτελέστερα ἐκείνων τοῦ νότιου δρόμου.

Πρῶτο ἀντικρίζουμε ἀριστερά μας τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος, ἀναστηλωμένο τὸ 1976. Ὁ περίβολος καταστράφηκε ἀπὸ φυσικὲς αἰτίες, ἀπὸ τὴ φυτεία ποὺ φύτρωσε ἀνάμεσα στοὺς λίθους του καὶ ἀπὸ τὴ φθορὰ τῶν μεταλλικῶν συνδέσμων του. Ἐπὶ αἰῶνες τὰ μέλη του ἔμεναν σωριασμένα στὸ κατάστρωμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου, φανερά, χωρὶς νὰ γίνεται καμιὰ προσπάθεια γιὰ τὴ μελέτη του. Εἶναι καὶ τοῦτο ἕνα ἀπὸ τὰ περίεργα τῆς ἀρχαιολογίας. Ἀναστηλωμένος δείχνει τὸ μέγεθός του καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὴ γνώση τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 4ου αἱ. π.Χ. Ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφή του ἐξ

12. Ἡ αἴθουσα ὅπου ἔχει γίνει ἡ ἀνασύσταση τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ἡ ἔκθεση τῶν μεγάλων ἐπιτυμβίων μνημείων (φωτ. Κων. Κωνσταντόπουλου).

13. Χάλκινος ἀναθηματικὸς τροχὸς ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς κρήνης τοῦ ἱεροῦ (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

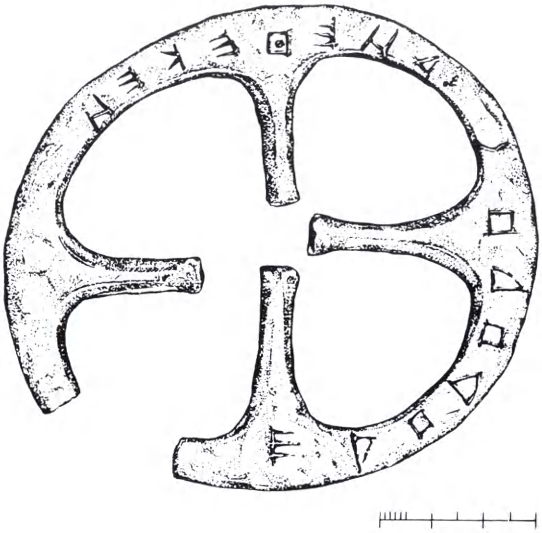

14. Ἀναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ βόρειου δρόμου (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

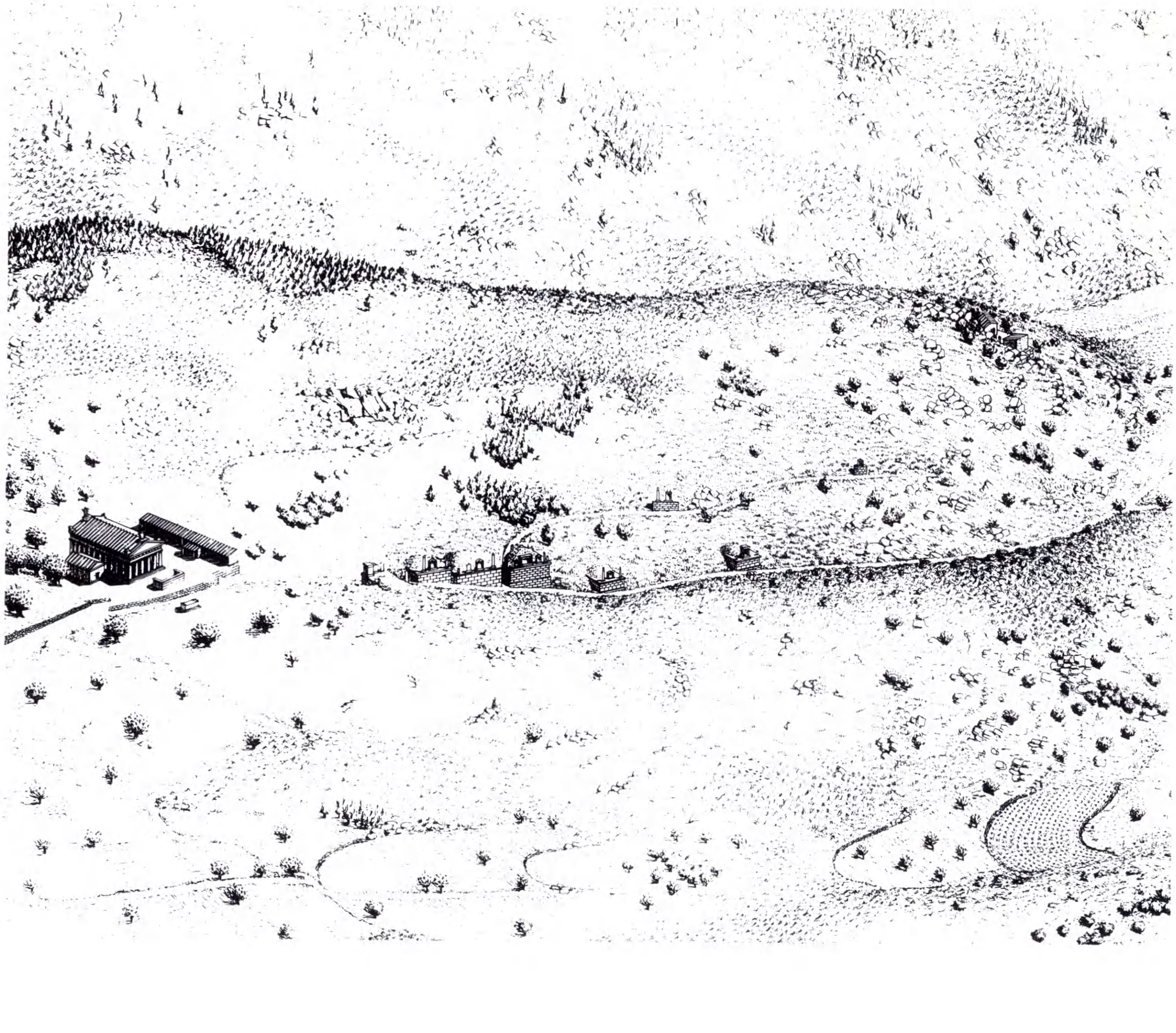

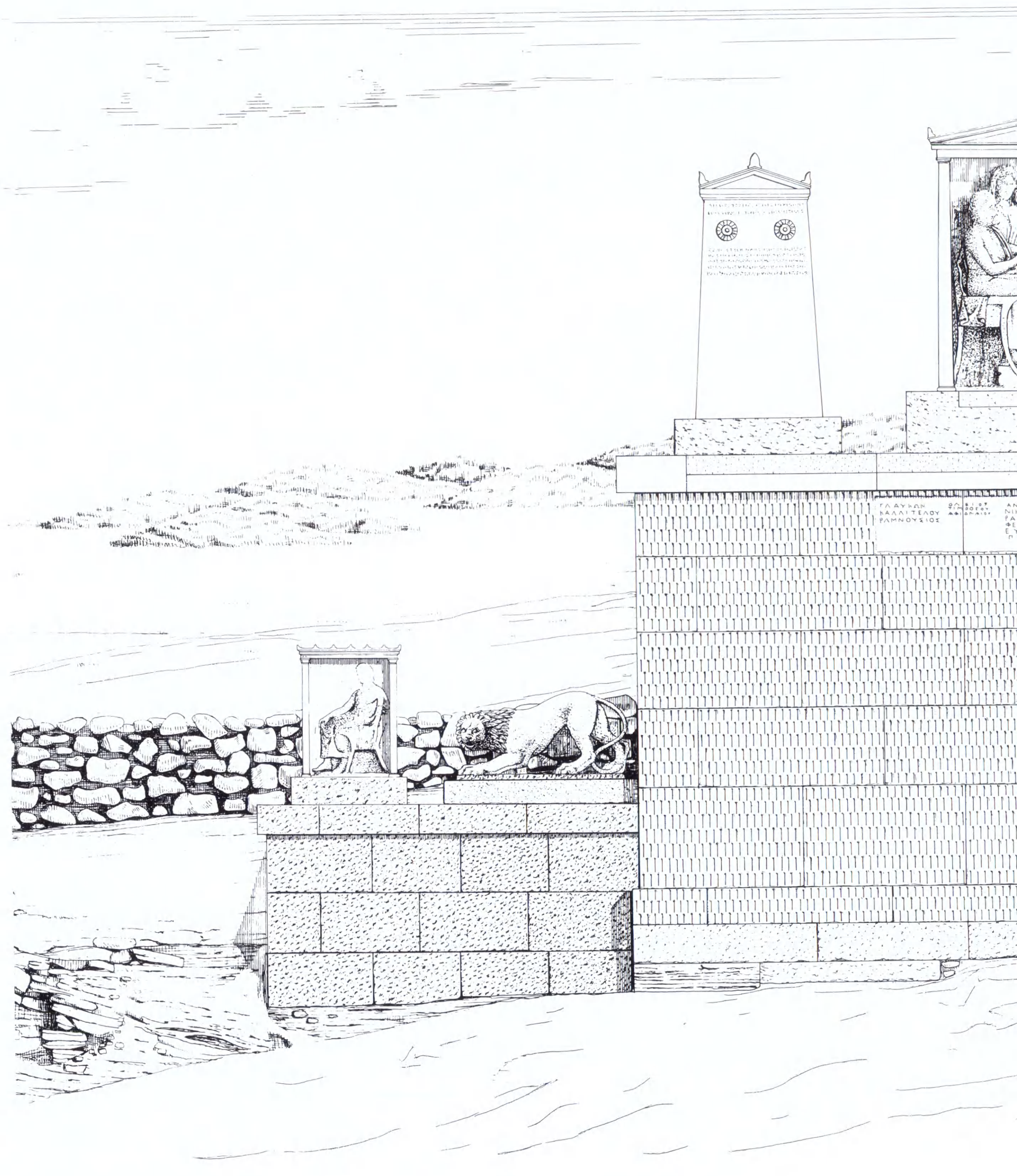

15. Ὁ ταφικὸς περίβολος τῆς οἰκογένειας τοῦ Διογείτονος Ραμνουσίου (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

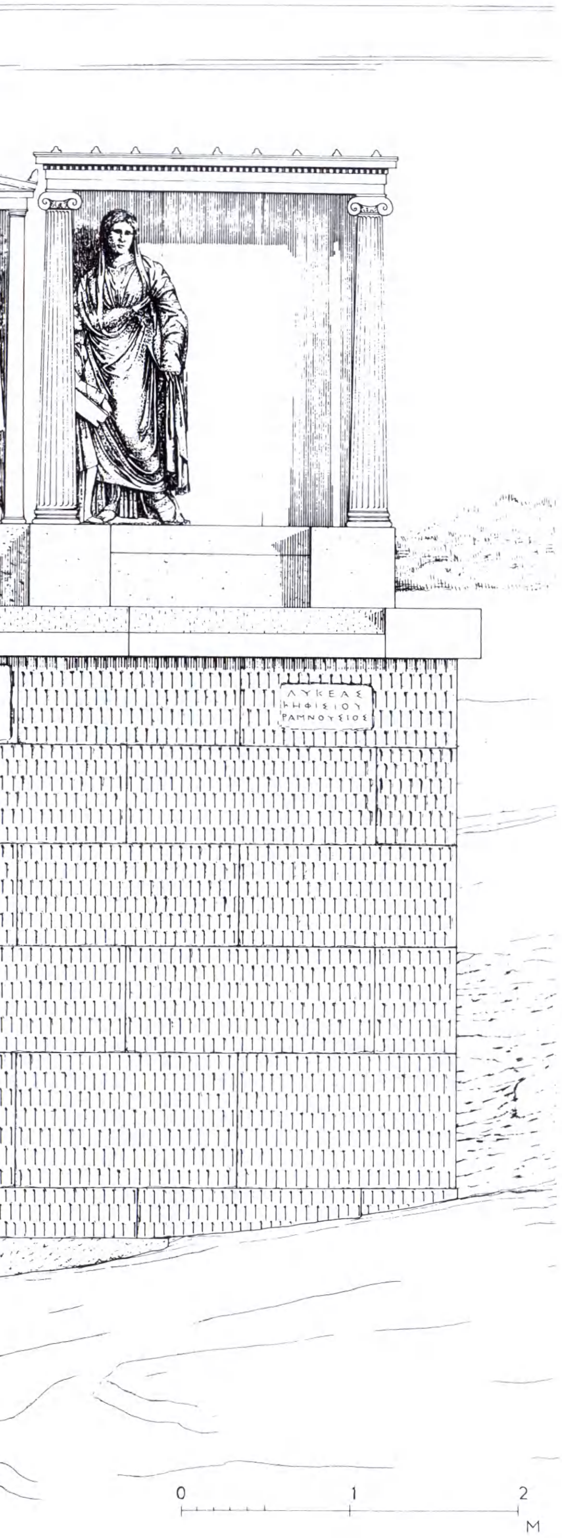

ἄλλου καὶ ἡ μελέτη παλιῶν δημοσιεύσεων ὁδήγησαν στὴν ὁλοκλήρωση τῆς μορφῆς του. Ἀποδείχτηκε πὼς στολιζόταν μὲ μεγάλη ἐπιτύμβια στήλη, ὅπου ἀναγράφονται οἱ νεκροὶ ποὺ τάφηκαν στὸν περίβολο τὸν 4ο αἰώνα, καὶ τὸ κυριότερο, πὼς εἶχε δύο ἐπιτύμβιους ναΐσκους. Ὁ ἕνας ἔφερε τὸ συνηθισμένο ἀνάγλυφο μὲ τὴν παράσταση τῆς δεξίωσης, ὁ δεύτερος ὅμως ἀνήκει σὲ κατηγορία σπάνιων μνημείων. Δὲν εἶναι πιὰ ὁ κοινὸς ναΐσκος μὲ τὶς παραστάδες μόνο, ἀλλὰ φέρει ἰωνικοὺς κίονες καὶ ἀντὶ γιὰ ἀνάγλυφο ἔχει ἀγάλματα, τὴ νεαρὴ δούλη ποὺ μεταφέρει τὸ ὑποπόδιο καὶ τὴν κυρία της δίπλα ὄρθια. Καὶ τὰ δύο ἀγάλματα ἔχουν τὴ νεώτερη ἱστορία τους, τὸ ἄγαλμα τῆς κυρίας ὅμως εἶχε βρεθεῖ τὸ 1934 ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους καὶ ἔπειτα ἀπὸ ἀστυνομικὲς περιπέτειες κατέληξε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου ἔμεινε λησμονημένο καὶ χωρὶς νὰ γνωρίζουμε σὲ ποιὸ σημεῖο τοῦ Ραμνοῦντος εἶχε βρεθεῖ. Τὸ φυσικότερο ἦταν νὰ τὸ θεωροῦμε ἀναθηματικὸ καὶ ὅτι στὰ ἀρχαῖα χρόνια στόλιζε τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Ὅταν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος, μέσα σὲ σχισμὲς τοῦ βράχου, βρέθηκαν θραύσματα πτυχῶν ἀγάλματος, δοκιμάσαμε, στὸ ἐκμαγεῖο του ποὺ βρισκόταν στὸν Ραμνούντα, ἂν ἁρμόζουν· κατάπληξη καὶ χαρὰ ἦταν τὰ αἰσθήματα ποὺ δοκιμάσαμε γιατὶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἕνα ἀδέσποτο τμῆμα τῆς εἰκόνας τοῦ Ραμνοῦντος ἔβρισκε τὴν ἀκριβὴ θέση του καὶ συμπλήρωνε ἕνα μικρὸ κενὸ στὶς γνώσεις μας. Ἕνα σημαντικὸ μνημεῖο ξανάβρισκε τὴ μορφή του. Ἀλλὰ οἱ περιπέτειες τοῦ μνημείου δὲν εἶναι μόνο αὐτές. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἰωνικά του κιονόκρανα βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ βυζαντινοῦ κτηρίου, στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ, ὅπως καὶ ἡ κεραμίδα τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ κέντρα, ἰδίως τὰ παραθαλάσσια, πὼς ἡ ἔρευνά μας πρέπει νὰ γίνεται καὶ στὶς γύρω μακρινὲς περιοχές. «Περιπλανώμενοι λίθοι», ὅπως τοὺς ὀνόμασε ὁ Louis Robert, μποροῦν νὰ βρεθοῦν σὲ σημεῖα ποὺ δὲν τὰ φανταζόμαστε. Τοῦ Ραμνοῦντος, μέχρι στιγμῆς, ἔχουν βρεθεῖ στὴν Εὔβοια, στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ καὶ στὸ Ἀμφιάρειο κοντὰ στὸν Κάλαμο.

Στὸν βόρειο δρόμο ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ση-

16. Ὁ ἰωνικὸς ἐπιτύμβιος ναΐσκος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

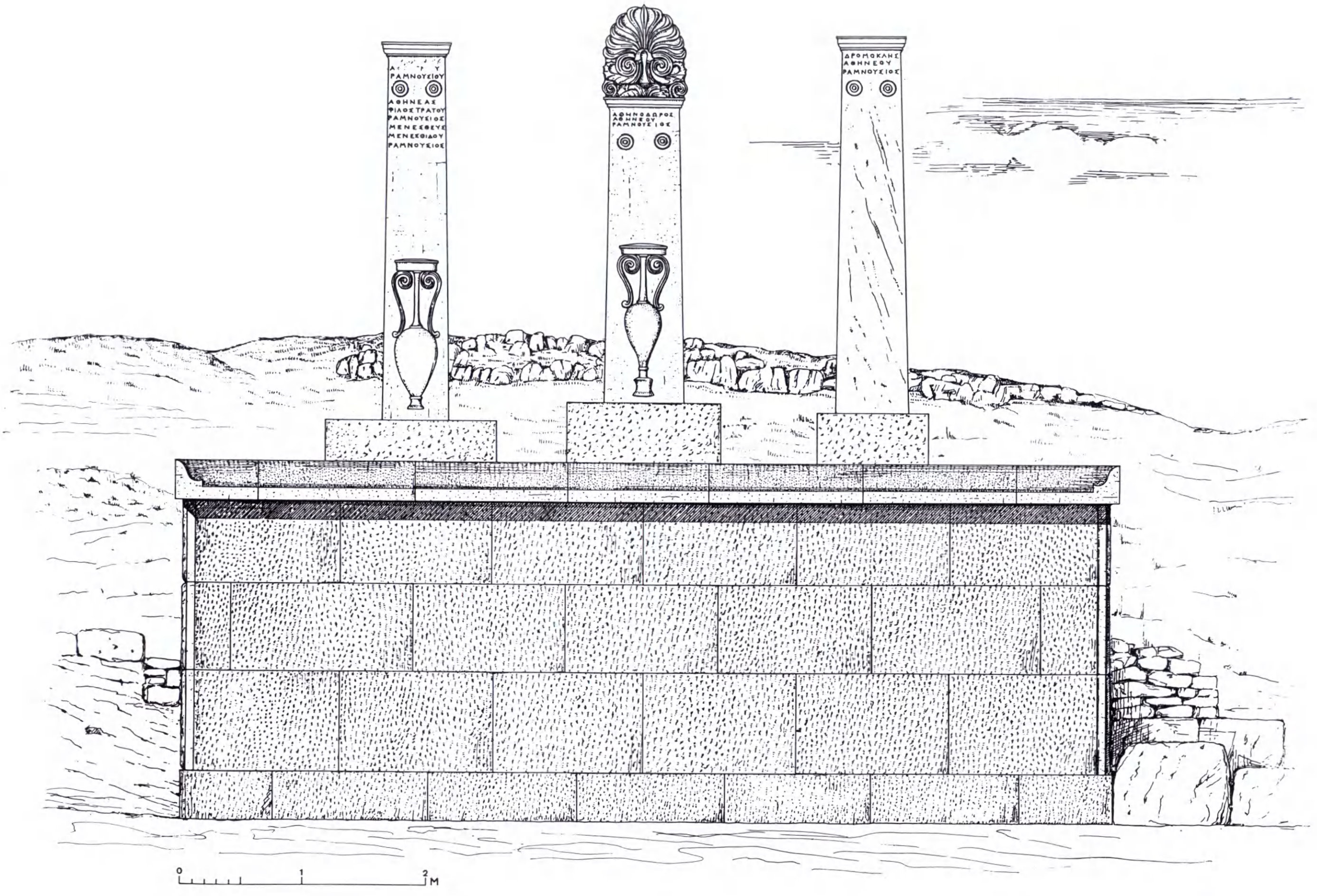

17. Ὁ ταφικὸς περίβολος τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δρομοκλέους (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

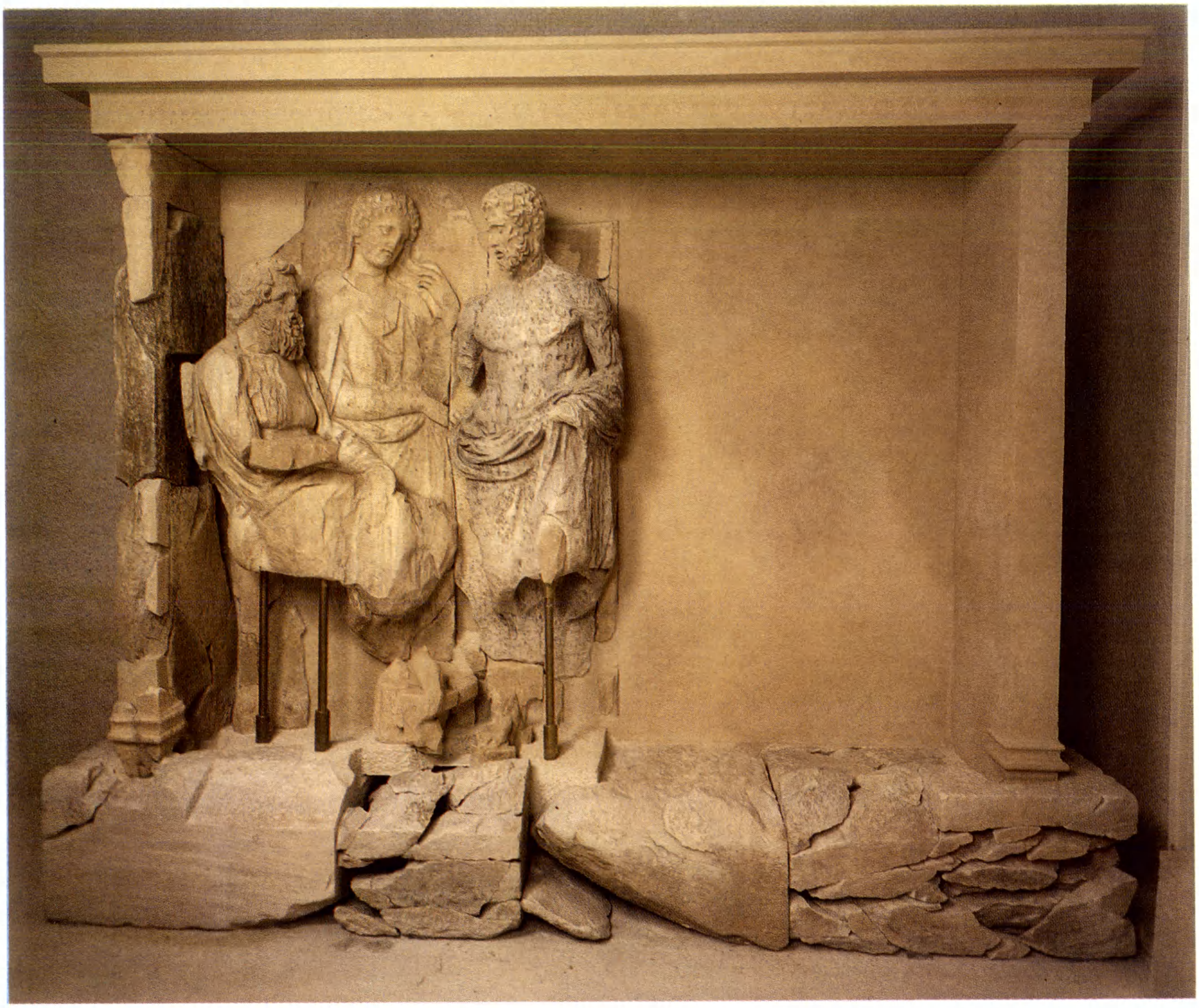

18. Ὁ μεγάλος ἐπιτύμβιος ναΐσκος τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἱεροκλέους Ραμνουσίου (φωτ. Κων. Κωνσταντόπουλου).

μαντικοὶ περίβολοι, ὁ μικρὸς τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Λυσίππου μὲ τὴν ὡραία ἀετωματικὴ στήλη, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ. καὶ γιὰ δεύτερη καὶ τελευταία τὸν 2ο αἰώνα, γιὰ τὸν δισέγγονο τοῦ Λυσίππου Λυσικλείδη. Ἀπέναντι σχεδόν, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, ἄλλος μεγάλος περίβολος ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τοῦ Πυθάρχου. Ὁ ναΐσκος τοῦ περιβόλου μὲ τὸ παράξενο, ὅπως ἔχει γίνει ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, ἀνάγλυφό του εἶναι εὕρημα ποὺ ἔγινε μέσα σὲ ἀρκετὲς δεκαετίες, κομμάτι-κομμάτι. Οἱ νεώτερες ἔρευνες τοῦ ἔδωσαν τὸ ἀρχικό του σχῆμα. Τὸν μεγάλο ναΐσκο συνόδευε ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στήλη

τοῦ τάφου καὶ μιὰ μικρότερη μὲ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Πυθάρχου, τῆς ἀδελφῆς του Πυθοκρίτης καὶ ἑνὸς μικροῦ ἀγοριοῦ.

Διαβαίνοντας ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν συνεχόμενο περίβολο τοῦ Φανοκράτους ποὺ μᾶς χάρισε τὴ στήλη τοῦ νέου ἐφήβου, ἴσως τοῦ Ξενοκράτους, γιοῦ τοῦ Φανοκράτους, ποὺ τὸν συνοδεύει ὁ μικρὸς δοῦλος, γυμνὸς ὅπως ὁ κύριός του, ἰδανικὲς μορφὲς τοῦ καλλιτέχνη, φθάνουμε στὸν πώρινο καὶ ἐξαιρετικὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τῆς οἰκογένειάς του. Πάνω στὰ ἐρείπιά του ἐρεύνησε τὸ 1879, πρὶν ἀπὸ 108 χρόνια, μιὰ συμμορία ἀρχαιοκαπήλων ἀπὸ τὴ Χασιά, τὸ Καπανδρίτι καὶ τὸ Γραμματικό, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γραμματέα τῆς δημαρχίας Μαραθῶνος καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ παπᾶ τοῦ Γραμματικοῦ. Τὰ εὑρήματά τους ὑπῆρξαν πλούσια, τὰ ἀνάγλυφα δύο ναΐσκων, τῶν ὁποίων οἱ περιπέτειες ἔληξαν ἀφοῦ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀναγκάστηκε νὰ τὰ ἀγοράσει ἀντὶ 600 δραχμῶν γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν. Τὸν λάκκο ποὺ ἄφησαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἐρεύνησε τὴν ἑπόμενη χρονιὰ ὁ Φίλιος καὶ τὸ σημεῖο αὐτό, ὁ λάκκος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε ἕως τὸ 1975 ποὺ ἄρχισαν οἱ νεώτερες ἔρευνες τοῦ Ραμνοῦντος, ἀποκτᾶ σχεδὸν συμβολικὴ σημασία. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ἔφερε στὸ φῶς νέα μνημεῖα, ἀπέδωσε τὴν ἀληθινὴ προέλευση σὲ ἄλλα ποὺ ἦταν γνωστὰ καὶ ἔλυσε πολλὲς ἀπορίες ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ. Ἕνα ἄλλο κομμάτι τῆς εἰκόνας τοῦ τόπου βρῆκε τὴν ἀληθινή του ὄψη.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους ἔχει κάποιες ἰδιοτυπίες: εἶναι τριγωνικὸς σὲ κάτοψη, ἔχει κυμάτιο στὸν τοιχοβάτη καὶ ἰωνικὸ γεῖσο καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πουρί, στοιχεῖο συνηθέστατο στὴν Ἀττική, σπάνιο ὅμως στὸν Ραμνούντα. Ὁ γενάρχης τῆς οἰκογένειας —μιλᾶμε πάντοτε γιὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.— εἶναι ὁ Ἱεροκλῆς, γιὸς τοῦ Ἱέρωνος, ὁ ὁποῖος εἶχε πέντε γιούς, τὸν Ἱέρωνα, τὸν Λυκέα, τὸν Ἰοφῶντα, τὸν Κλειτοφῶντα καὶ τὸν [...]όστρα[το]. Ὅτι ἦταν πέντε τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ χαράχτηκε στὴ βάση τοῦ ναΐσκου τοῦ ἑνός, τοῦ Ἱέρωνος, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει λόγος.

Ὁ κεντρικὸς ναΐσκος, ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ ὅσους βρέθηκαν στὴν Ἀττική, στέγαζε τὸ ἀνάγλυφο ποὺ εἶχαν βρεῖ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὸ 1879 καὶ εἰκόνιζε τὸν πατέρα Ἱεροκλῆ μὲ τοὺς γιοὺς Λυκέα καὶ Ἰοφῶντα καὶ τὴ νύφη του Δημοστράτη, γυναίκα τοῦ ἐγγονοῦ του. Ὁ Λυκέας χαιρετᾶ τὸν πατέρα του ἐνῶ παραστέκει ἡ Δημοστράτη. Στὴ δεξιὰ μεριὰ τοῦ ἀναγλύφου ὁ Ἰοφῶν εἰκονίζεται μὲ ροῦχα στρατιωτικὰ ὄρθιος νὰ κρατᾶ τὸ ἄλογό του ἀπὸ τὸ χαλινάρι. Πλάι στὸ ἄλογο ὁ μικρὸς ἱπποκόμος.

Ἀριστερὰ τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ ναΐσκου βρισκόταν ἕνας μικρότερος μὲ τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τῆς γυναίκας του, τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης. Τὸ ἀνάγλυφο καὶ ἡ βάση του μὲ τὸ ἐπίγραμμα βρέθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τὸ 1879, ἡ ταύτιση ὅμως καὶ ἡ συμπλήρωσή του ἔγιναν πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια. Τὸ γλυπτό, ποὺ χαρακτηρίστηκε ὡς τὸ τελευταῖο ἀττικὸ ἀνάγλυφο, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ὡραιότερα ταφικά. Δύο λεπτὲς μορφές, τὸ ἀντρόγυνο, κοιτάζονται μὲ περιπάθεια καὶ θλίψη καθὼς τοὺς σκεπάζει τὸ σύννεφο τοῦ θανάτου ποὺ φέρνει τὸν χωρισμό. Ὁ γλύπτης, χωρὶς νὰ μεταχειριστεῖ τίποτε τὸ κραυγαλέο καὶ τὸ νεοπλουτικὸ στὴν κατασκευὴ τοῦ ναΐσκου, ἀπέδωσε τὰ συναισθήματα ποὺ πλημμυρίζουν τὶς καρδιὲς τοῦ ζευγαριοῦ μὲ τὴν ἤρεμη στάση τῶν ὄρθιων σωμάτων καὶ τὴ διάχυτη στὰ πρόσωπα πίκρα ποὺ γεννάει ἡ γνώση τοῦ ἀναπόφευκτου.

Στὴ βάση τοῦ ναΐσκου εἶναι χαραγμένο τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησα ἤδη. Ἀπὸ αὐτὸ μαθαίνουμε πῶς τὰ παιδιὰ τοῦ Ἱεροκλέους ἦταν πέντε καὶ πῶς ὁ Ἱέρων ἦταν ὁ τελευταῖος ποὺ πέθανε σὲ βαθιὰ εὐτυχισμένα γεράματα. Μεταφρασμένο ἀποδίδεται περίπου ὡς ἑξῆς:

Ξένε, ἐσὺ ποὺ περπατᾶς τὸ μονοπάτι τὸ τραχύ, κοίτα τὸ μνῆμα τοῦτο ᾽δῶ
πέντ᾽ ἀδελφῶν, ποὺ ἀφῆκαν γενιὰ μεγάλη πίσω τους,
Ἀπ᾽ ὅλους ὁ Ἱέρωνας ἔφτασε τελευταῖος στοῦ Ἅδη τὰ βασίλεια
ἀφήνοντας τὴ ζήση του στὸ πιὸ λαμπρό της γέρμα.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἀκμὴ ποὺ εἶχε

φτάσει στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἡ ταφικὴ ἀρχιτεκτονική. Ὁ συναγωνισμὸς ἀνάμεσα στὶς πλούσιες οἰκογένειες τῆς Ἀττικῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγαλύτερου, τοῦ πλουσιότερου καὶ τοῦ ὡραιότερου ταφικοῦ μνημείου ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς φτωχότερους, ποὺ ἀναγκάζονταν ὅμως νὰ ἀρκεσθοῦν σὲ μικρότερα μνημεῖα ἢ σὲ ἀνάγλυφες στῆλες. Ἡ ὑπερβολὴ αὐτὴ τῆς σπατάλης, ἰδιαίτερα ἔκδηλη στὸν Ραμνούντα μὲ τὸ πλῆθος τῶν μεγάλων περιβόλων, ἔφερε τὴν ἀντίδραση. Ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεύς, ποὺ κυβέρνησε τὴν Ἀθήνα κατὰ τὸ διάστημα 317-307 π.Χ., ἀπαγόρευσε μ᾽ ἕνα διάταγμά του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κικέρων, τὴν κατασκευὴ πολυτελῶν μνημείων καὶ ἐπέτρεψε νὰ στολίζονται οἱ τάφοι μόνο μὲ κιονίσκους, μαρμάρινες τράπεζες ἢ στῆλες. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ Δημητρίου ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ γιὰ τὴν τέχνη. Τὸ πλῆθος τῶν τεχνιτῶν ποὺ ἐργάζονταν στὴν Ἀττικὴ τὴν ἐγκατέλειψε καὶ τὰ ἔργα τους, μετριότερα, τὰ βρίσκουμε σύντομα στὴν Εὔβοια καὶ τὴ Θεσσαλία.

Ὑπάρχουν ἀκόμη τρεῖς σημαντικοὶ περίβολοι πρὶν φτάσουμε στὸ φρούριο. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δρομοκλέους. Τοῦ Ἀθηνοδώρου ἡ στήλη, μὲ τὴν ἀνάγλυφη λουτροφόρο, ποὺ σημαίνει πὼς πέθανε ἄγαμος, ξεπερνάει τὸ ὕψος τῶν 3 μέτρων. Ἡ ὑπερβολή, στὴν ὁποία ἔθεσε τέρμα ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεύς, μποροῦσε νὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ πολλοὺς τρόπους.

Κατηφορίζοντας τὸν βόρειο δρόμο ὁ ἀρχαῖος Ραμνούσιος ἀντίκριζε στὸ τέρμα του τὸν τειχισμένο οἰκισμὸ τοῦ δήμου. Γιατὶ τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος παρὰ τὸ μικρὸ ἀκριτικό, κατὰ τὴ σημερινὴ ἔκφραση, χωριό, προστατευμένο ἀπὸ ἰσχυρὸ τεῖχος, ποὺ ἐπέτρεπε στοὺς χωρικοὺς νὰ ζοῦν ἐκεῖ μὲ κάποια ἀσφάλεια. Λίγο δυτικότερα ἀπὸ τὸ φρούριο ἄρχιζε ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ὠρωποῦ, κράτους ποὺ ἀνῆκε πολιτικὰ στὸ κοινὸ τῶν Βοιωτῶν μεγάλα διαστήματα τοῦ τετάρτου αἰώνα καὶ ὁλόκληρους τοὺς ἑπόμενους ὣς τὸ τέλος τοῦ πρώτου. Προστάτευε λοιπὸν τὸ φρούριο τὰ ΒΔ. σύνορα τῆς Ἀττικῆς καὶ χρησίμευε ὡς τόπος συγκέντρωσης τῶν χωρικῶν σὲ περίπτωση ἐχθροπραξιῶν καὶ ὡς τόπος διαμονῆς μιᾶς ἰσχυρῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς, ποὺ διοικοῦσε ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας. Ἐπιπλέον χρησίμευε καὶ ὡς βάση γιὰ τὰ πολεμικὰ πλοῖα τῶν Ἀθηναίων ποὺ περιπολοῦσαν τὸν νότιο Εὐβοϊκὸ διατηρώντας τον ἐλεύθερο ἀπὸ τοὺς πειρατές, ποὺ δημιουργήθηκαν μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἀλλὰ ἀναπτύχθηκαν ὑπέρμετρα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Χωρὶς τὰ φρούρια τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τοῦ Σουνίου ἡ Ἀθήνα ἀποκοβόταν ἀπὸ τὴν Εὔβοια καὶ τὰ προϊόντα της, καὶ κυρίως τὸ στάρι ποὺ τόσο χρειαζόταν.

Ὁ μικρὸς λόφος τοῦ φρουρίου διαλέχτηκε γιὰ τὶς ἀμυντικὲς ἀρετές του. Ἐνῶ ἀπὸ τὸν νότο εἶναι εὔκολα προσιτός, στὴ βόρεια καὶ βορειοδυτικὴ πλευρὰ εἶναι ἀπόκρημνος καὶ δύσβατος. Τειχίστηκαν λοιπὸν τὰ ἀδύνατα μέρη μὲ ἰσχυρὰ ἰσόδομα μαρμάρινα τείχη καὶ ἀφέθηκαν στὴ φυσική τους μορφὴ οἱ ἄλλες πλευρές. Τὸ ἴδιο τὸ φρούριο δὲν εἶχε στρατηγικὴ σημασία, δὲν προστάτευε κανένα πέρασμα, ὁ ἐχθρὸς μποροῦσε νὰ τὸ ἀγνοήσει ἢ νὰ τὸ παρακάμψει. Δὲν ἦταν ὅπως οἱ παλιὲς Θερμοπύλες, ἡ Κακιὰ Σκάλα ἢ τὰ Τέμπη, φραγμὸς στὸν εἰσβολέα, ἀλλὰ βάση προστασίας τῶν ΒΔ. συνόρων τῆς Ἀττικῆς.

Διαβαίνοντας τὴν ἰσχυρὴ πύλη ποὺ προστατεύεται ἀπὸ πύργους ἀνηφορίζουμε τὸν λόφο ποὺ ἀποτελεῖ τὸν χῶρο τοῦ φρουρίου. Ὁ ξένος ἐπισκέπτης πρωτοαντίκριζε ἕνα στρογγυλὸ πύργο, συνηθισμένο οἰκοδόμημα στὶς ἀγροικίες τῆς Ἀττικῆς, ἐδῶ ὅμως φαίνεται πὼς ἀποτελοῦσε μέρος κάποιου μικροῦ πανδοχείου, ἀπαραίτητου γιὰ τόπο πολυσύχναστο ὅπως ὁ Ραμνοῦς. Δύο δρόμοι, ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικός, ὁδηγοῦσαν στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ, στὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὶς πόλεις ποὺ σέβονταν τὸν ἑαυτό τους ἀγορά, ποὺ ἐδῶ χρησίμευε καὶ ὡς θέατρο. Ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. κάποιος γενναιόδωρος δωρητὴς πλήρωσε νὰ γίνει ἡ προεδρία τοῦ θεάτρου, πέντε μαρμάρινοι θρόνοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται μόνο τρεῖς, καὶ αὐτὴ ἡ προεδρία διατηρήθηκε ὣς τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ φρούριο ἐγκαταλείφθηκε. Μᾶς ξενίζει λίγο ἡ μορφὴ τοῦ θεάτρου, ἴσα-ἴσα πέντε θρόνοι γιὰ τοὺς ἐπισήμους καὶ πίσω τους

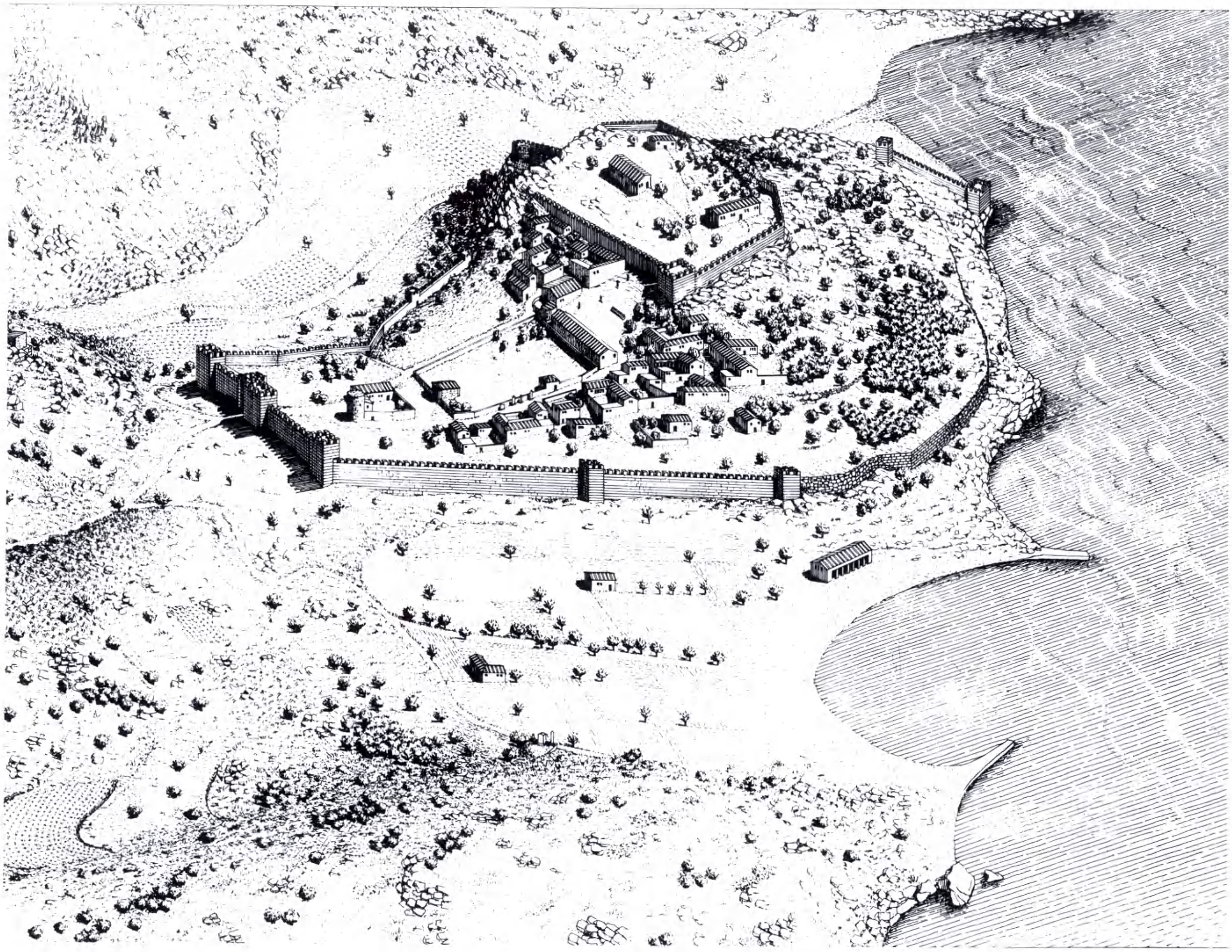

19. Ἀναπαράσταση τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τῶν δύο λιμανιῶν (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

τὸ ἀνηφορικὸ ἔδαφος γιὰ κοῖλο ὅπου κάθονταν οἱ θεατές. Μὴ ξεχνᾶμε πὼς βρισκόμαστε σ' ἕνα χωριὸ καὶ οἱ θεατρικὲς ἐγκαταστάσεις του ἦταν ἀνάλογες μὲ τὸν πληθυσμό του καὶ τὴ χρήση ποὺ τοὺς γίνονταν. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς παραστάσεις ποὺ δίνονταν κατὰ τὰ Λήναια, γιὰ τὶς ὁποῖες μᾶς σώζονται μαρτυρίες, τὸ θέατρο καὶ ὁ χῶρος του ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο τῆς ἀγορᾶς καὶ τὸν περισσότερο χρόνο χρησίμευε ὡς τόπος συνάντησης τῶν δημοτῶν ἢ δημόσιας συζήτησης τῶν τοπικῶν θεμάτων καί, γιὰ νὰ μιλήσουμε πάλι μὲ σύγχρονες ἐκφράσεις, τὸ θέατρο ἦταν τὸ κέντρο τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ἀποκέντρωσης, ἐφεύρεσης ἀθηναϊκῆς, ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴ γνήσια καὶ πλήρη μορφή της τὴν ἐποχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σημερινὴ ποὺ ἀποτελεῖ εἴδωλο τῆς ἀρχαίας.

Γύρω ἀπὸ τὸ θέατρο πλῆθος οἰκημάτων χρησίμευαν ὡς δημοτικὰ γραφεῖα, καταστήμα-

τα, ἐργαστήρια καὶ κατοικίες, πολλὲς ἦταν διώροφες. Κυρίαρχη θέση, ἀνάμεσα στὸν στρογγυλὸ πύργο ποὺ πρωτοείδαμε καὶ τὸ θέατρο, κατεῖχε τὸ γυμνάσιο, μεγάλο γήπεδο περιτειχισμένο μὲ μνημειακὸ πρόπυλο. Στὸ γυμνάσιο, ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας μαζὶ μὲ τὴν ἀγορά, μαζεύονταν οἱ νέοι τοῦ Ραμνοῦντος καὶ γυμνάζονταν. Στὸν ἴδιο χῶρο γυμνάζονταν καὶ οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς. Αὐτοὶ μάλιστα, καθὼς τὰ παλιότερα χρόνια, τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἀντιπροσώπευαν καὶ τὶς δέκα ἀττικὲς φυλές, ἔκαναν ἀθλητικοὺς ἀγῶνες ἢ ὀργάνωναν γιορτές. Ἀπὸ τὶς νίκες τῶν διαφόρων ὁμάδων στοὺς ἀγῶνες, κυρίως τὴ λαμπαδηδρομία κατὰ τὰ Νεμέσεια, τὴ γιορτὴ τῆς θεᾶς, μᾶς ἔχουν σωθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ ἀφιέρωναν οἱ ἔφηβοι μὲ χαραγμένα τὰ ὀνόματά τους. Ἔτσι ἔπειτα ἀπὸ 2320 χρόνια σχεδὸν μαθαίνουμε, μὲ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πατρώνυμά τους, πόσοι στρατιῶτες, ποιᾶς φυλῆς καὶ ποιοῦ δήμου τῆς Ἀττικῆς, ὑπηρετοῦσαν κάποια χρονιά, π.χ. τὸ 333/32 π.Χ., τὴ στρατιωτικὴ θητεία τους στὸν Ραμνούντα. Μᾶς χωρίζουν μόνο 70 παπποῦδες ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ἐν τούτοις οἱ τότε ἔφηβοι εἶναι πάντα νέοι.

Πρὶν ἀφήσουμε τὸ κάτω φρούριο, ποὺ εἶναι σχεδὸν ἀνεξερεύνητο, θὰ σταθοῦμε σ' ἕνα μικρὸ καὶ ζωτικὸ πρόβλημα ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη στὸν Ραμνούντα, τὸ πρόβλημα τοῦ νεροῦ. Ὁ τόπος εἶναι ἄνυδρος, χωρὶς πηγές, περισσότερο μάλιστα στὸ φρούριο. Οἱ ἀρχαῖοι ἔλυσαν κάπως τὸ πρόβλημα ἀνοίγοντας στὸ ἔδαφος πλῆθος πηγαδιῶν-δεξαμενῶν ποὺ γέμιζαν μὲ τὸ νερὸ τῆς βροχῆς. Τέτοια πηγάδια σώζονται πολλά, τὰ περισσότερα μάλιστα ἄδεια, ὅπως τὰ ἐγκατέλειψαν οἱ τελευταῖοι κάτοικοι τοῦ φρουρίου, ὅταν ἀποφάσισαν νὰ ἀφήσουν τὶς ξεχασμένες ἐρημιὲς τοῦ Ραμνοῦντος καὶ νὰ ἀποσυρθοῦν σὲ μέρη ἀσφαλέστερα.

Ἡ ἄντληση τοῦ νεροῦ γινόταν μ' ἕνα σύστημα ποὺ ἐφαρμόζεται εὐρύτατα ἀκόμη, ἰδιαίτερα στὴν Ἀνατολή, μὲ τὸν *κήλωνα* ἢ *κηλώνειον*, ποὺ σήμερα ὀνομάζεται *γεράνι*. Τὰ ἀντίβαρα τοῦ μηχανισμοῦ τὰ βρίσκουμε σκορπισμένα, ἕτοιμα γιὰ χρήση, ἂν χρειαστεῖ.

Τὸ ψηλότερο μέρος τοῦ φρουρίου εἶχε ἰδιαίτερη τείχιση καὶ ἀνῆκε στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσία τῶν στρατιωτικῶν. Ἐκεῖ ἦταν οἱ στρατῶνες καὶ τὰ γραφεῖα τοῦ στρατηγοῦ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μποροῦσαν οἱ φρουροὶ νὰ κατοπτεύουν σὲ μεγάλη ἀπόσταση, ὡς τὶς ἀντικρινὲς ἀκτὲς τῆς Εὔβοιας, νὰ παρακολουθοῦν τὰ πλοῖα ποὺ παρέπλεαν καὶ νὰ γνωρίζουν ἐγκαίρως κάθε ὕποπτη κίνηση. Ἀπὸ τὴν κορφὴ τοῦ λόφου μὲ ἰδιαίτερη δίοδο μποροῦσαν οἱ στρατιωτικοὶ νὰ βρεθοῦν γρήγορα στὴν ἀκτὴ σὲ περίπτωση ἀνάγκης. Τὰ πλοῖα ὁρμίζονταν στὰ δύο φυσικὰ λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος, τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικό, ἐπιχωσμένα σήμερα καὶ τὰ δύο ἀπὸ τοὺς χειμάρρους ποὺ καταλήγουν σ' αὐτὰ καὶ οἱ ὁποῖοι παρασύρουν τὸ φτωχὸ χῶμα τῆς περιοχῆς καὶ τὸ ἀποθέτουν ταφόπετρα στοὺς γαλάζιους κόλπους τοῦ Ραμνοῦντος, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦσαν τὰ γρήγορα ἀθηναϊκὰ καράβια.

Τόσος κόσμος καὶ μάλιστα ξένος στὸν τόπο, ὅπως ἦταν οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς, εἶχαν ἀνάγκη καὶ κάποιας φροντίδας ἰατρικῆς. Στοὺς ἀρχαίους τὴ φροντίδα αὐτὴ τὴν παρεῖχαν τὰ θρησκευτικὰ ἱδρύματα. Διασημότερα παραδείγματα εἶναι τὰ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο, τὴν Κῶ, τὴν Ἀθήνα καὶ τοῦ Ἀμφιαράου κοντὰ στὸν Ὠρωπό. Στὸν Ραμνούντα ἱδρύθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα π.Χ. ἕνα μικρὸ ἰαματικὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος ἰατροῦ Ἀριστομάχου, μὲ τὰ χρόνια ὅμως καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ διάσημου γειτονικοῦ ἱεροῦ τοῦ Ὠρωποῦ ὁ ἥρως ἰατρὸς Ἀριστόμαχος ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀμφιάραο. Τὸ μικρὸ ἱερό του χτίστηκε πάνω στὰ βράχια, κοντὰ στὸ φρούριο. Οἱ ἔρευνες τοῦ πρώτου ἀνασκαφέως Βαλέριου Στάη συμπληρώθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Τὸ ἱερὸ τὸ ἀποτελοῦσαν δύο χῶροι, ὁ οἶκος, δηλαδὴ ὁ ναὸς στὸν ὁποῖο βρισκόταν ἡ ἱερὴ τράπεζα καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, καὶ κάποια στοὰ ποὺ ὀνομαζόταν *προστῷο*. Ἀπὸ ἕνα σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα Ἀμφιαράου, ποὺ πιστεύουμε πὼς εἶναι τὸ λατρευτικό, σώζεται μεγάλο τμῆμα, ἐνῶ ἀπὸ τὸν βωμὸ ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ σώζεται πάλι μιὰ λιθόπλινθος μὲ χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ. Φαίνεται πώς, ὅπως συνέβαινε καὶ στὸν γειτο-

νικὸ Ὠρωπό, ὁ βωμὸς ἦταν χωρισμένος σὲ μοῖρες ποὺ ἀνῆκαν καὶ σὲ ἄλλες θεότητες τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἦταν χαραγμένα ἐπάνω τους γιὰ νὰ μὴ δημιουργεῖται σύγχυση στὸν πιστό, ὅταν ἀκουμποῦσε πάνω του τὶς προσφορές του.

Τὸ Ἀμφιάρειο ἦταν τὸ τελευταῖο σημαντικὸ μνημεῖο τοῦ Ραμνοῦντος. Σὲ λίγη ὥρα περιηγηθήκαμε ἕναν ἀρχαῖο ἀττικὸ δῆμο καὶ ὅσα ἀκούσατε εἶναι μία σύντομη περίληψη τῶν γνώσεων ποὺ ἀποκτήσαμε χάρη στὶς ἀνασκαφὲς ποὺ γίνονται στὸν τόπο ἐδῶ καὶ 174 χρόνια. Τὰ ὀνόματα τῶν ἀνασκαφέων καὶ τῶν μελετητῶν σᾶς τὰ ἀνέφερα στὴν ἀρχή: Φίλιος, Φιντικλῆς, Στάης, Ὀρλάνδος, Pouilloux, Δεσπίνης καὶ τελευταῖος ὁ ἀποψινὸς ὁμιλητὴς μὲ τοὺς συνεργάτες του. Ποιὸ ὅμως ἦταν τὸ ἔργο τοῦ καθενὸς καὶ πῶς τὸ ξεχωρίζουμε; Στοὺς πρώτους, κυρίως στὸν Στάη, ὀφείλουμε τὸ ὅτι ἔκανε τὴν ἀνασκαφή, ἀποκάλυψε τὰ μνημεῖα, ἔστω χωρὶς μέ-

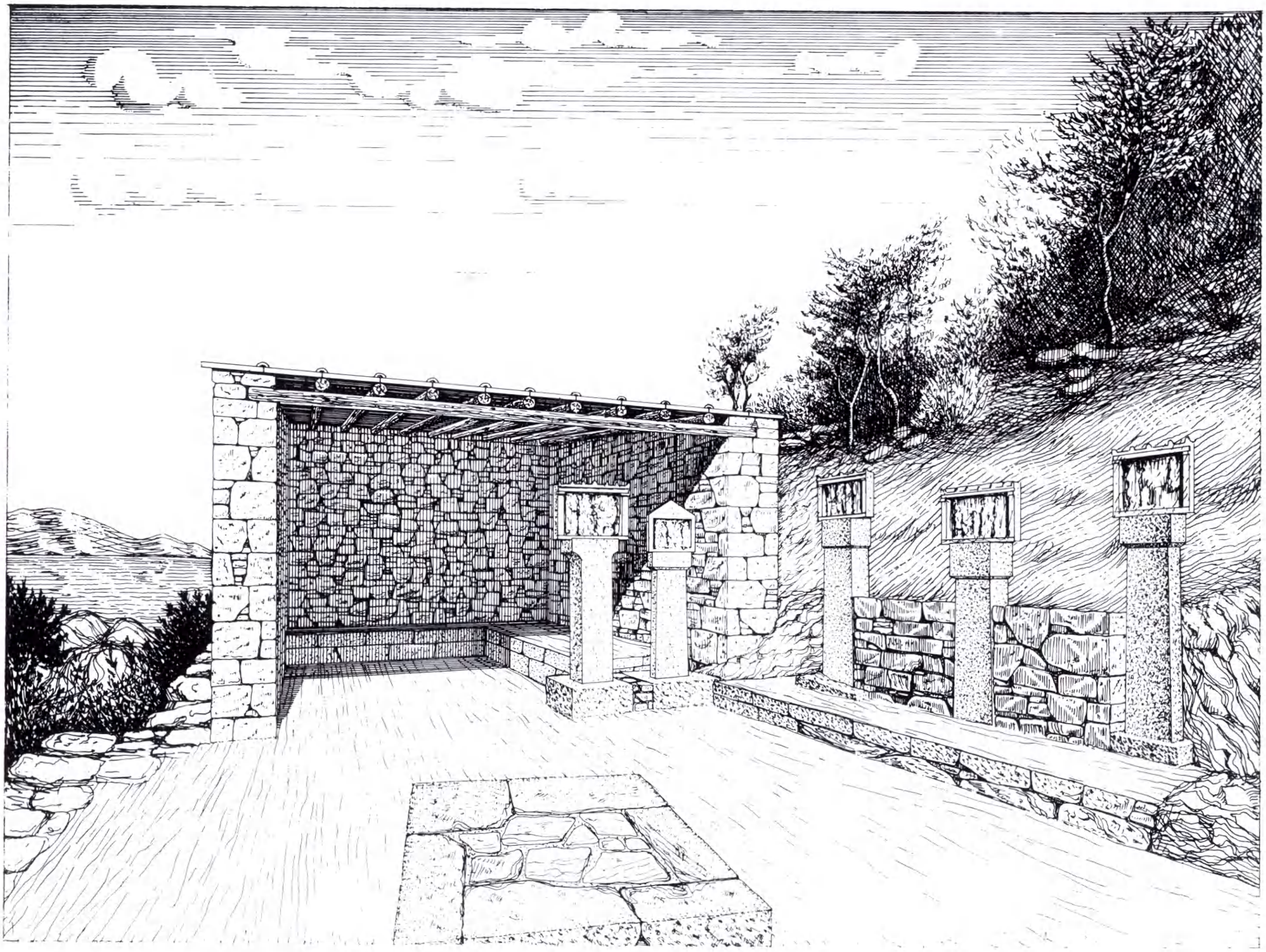

20. Ἀναπαράσταση τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. Κ. Ἠλιάκη).

θοδο καὶ σύστημα. Ἂν ἐπρόκειτο ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη νὰ γίνει σήμερα, θὰ χρειαζόταν πολλὲς δεκαετίες. Τοῦτο ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς μεγάλες ἀνασκαφὲς τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ Ὀρλάνδος διέλυσε ἀρκετὲς πλάνες τῶν Dilettanti καὶ πρόσφερε νέα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ γνώση τῶν δύο ναῶν. Ὁ Pouilloux ἔδωσε τὴν πρώτη συνθετικὴ εἰκόνα τοῦ δήμου καὶ συστηματικὴ μελέτη τοῦ φρουρίου καὶ ὁ Δεσπίνης μᾶς ξανάδωσε τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως. Οἱ νεώτερες ἔρευνες ποὺ ἄρχισαν τὸ 1975 ἀπὸ τοὺς συνεργάτες μου καὶ μένα εἶχαν πολλαπλὸ σκοπό: νὰ βάλουν σὲ τάξη τὶς γνώσεις μας πλουτίζοντάς τες ἀκόμη περισσότερο, νὰ τοποθετήσουν τὸ κάθε στοιχεῖο τοῦ ἀρχαίου τόπου στὴ θέση του καὶ νὰ διασώσουν τὰ μνημεῖα ποὺ καταστρέφονταν. Στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας σᾶς ἀνέφερα πὼς ὁ μεγάλος ναὸς καὶ ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ἀνασυγκροτήθηκε ἀπὸ ἕναν κονιορτὸ μαρμάρων. Στὴν εἰκόνα ἐδῶ βλέπετε αὐτὸν τὸν κονιορτὸ ἁπλωμένο μὲ τάξη. Τὰ ἄσπρα τετράγωνα μὲ τὰ δρομάκια ἀνάμεσά τους εἶναι μερικὲς δεκάδες χιλιάδες θραύσματα τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὅπως φαίνονται ἀπὸ ψηλὰ μὲ τὸ ἑλικόπτερο, τοῦ ὁποίου ἡ σκιὰ διακρίνεται ἐπάνω δεξιὰ ἐνῶ στὸ κέντρο τρία χρωματιστὰ στίγματα εἶναι τρεῖς ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτῶν τῶν θραυσμάτων ἀνασυγκροτήθηκε ὁ θριγκὸς τοῦ ναοῦ, τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως καί ἡ βάση του μὲ τὸ ἐπίκρανό της κατοχυρωμένα πλέον μὲ δημοσιεύσεις. Ἀλλὰ τὸ καθῆκον τῶν Ἑλλήνων ἐφόρων ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα δὲν σταματάει στὴ μελέτη. Πιὸ σημαντικὴ ἀκόμη εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἀρχαίων. Τοῦτο νομίζω πὼς ἐκπληρώθηκε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Οἱ παλιοὶ δὲν εἶχαν κάνει πολλὰ πράγματα. Ἕνα μικρὸ σπιτάκι, στρατωνίσκος γιὰ τὴ φρουρὰ τοῦ χώρου τὸ 1880 καὶ καταφύγιο τοῦ φύλακα ἀργότερα, τὸ βρῆκα σωριασμένο σὲ ἐρείπια. Ἔπρεπε ὅλα νὰ γίνουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ γρήγορα. Καὶ ἔγιναν. Σήμερα ὁ Ραμνοῦς διαθέτει στέγη γιὰ ὅλα τὰ ἀρχαῖα ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ στεγαστοῦν, στέγη ποὺ ὁ Φίλιος καὶ ὁ Στάης δὲν μποροῦσαν νὰ ὀνειρευτοῦν, τὸν θριγκὸ τοῦ ναοῦ ἀναστηλωμένο ἀπὸ τὸν κονιορτὸ τῶν μαρμάρων καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ δήμου ἀποκαταστημένη.

Ὁ λόγος μου ὅμως ἔγινε μακρότερος τοῦ δέοντος, ἰωνικοῦ ρυθμοῦ κατὰ τὸν Ροΐδη, ἐνῶ πρόθεσή μου ἦταν νὰ εἶναι βραχύτερος, δωρικοῦ ρυθμοῦ. Ξαναγυρίζοντας στὴν ἀρχὴ σᾶς θυμίζω πὼς ὁ Ραμνοῦς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κατορθώματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ φέτος γιορτάζει τὴ συμπλήρωση 150 χρόνων τοῦ βίου της. Ὁ Ραμνοῦς γιορτάζει καὶ αὐτὸς 174 χρόνια ἔρευνας, ποὺ ἔγινε μὲ μεγάλες διακοπὲς καὶ μὲ πολλοὺς κόπους καὶ προσπάθειες καὶ τοῦτο γιατὶ τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο, τουλάχιστον στὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀποτέλεσμα προσωπικῆς πάντοτε προσπάθειας. Τὰ ἱδρύματα καὶ οἱ θεσμοὶ ποὺ ἔχουν ὡς σκοπό τους τὴ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς μνήμης καὶ τῆς ἱστορικῆς μορφῆς τοῦ τόπου δὲν δέχτηκαν τὸ κυβερνητικὸ καὶ τὸ λαϊκὸ ἐνδιαφέρον παρὰ σὲ ἐλάχιστες στιγμὲς τοῦ βίου τῆς χώρας. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ σᾶς θυμίζω οἰκεῖα κακά, νομίζω πὼς εἶναι καιρὸς νὰ ἐγκαταλείψουμε τὸν Ραμνούντα ρίχνοντας μιὰ τελευταία ματιὰ στὸν τόπο μὲ τὴν πεποίθηση πὼς ἡ προσπάθεια ἄξιζε. Πάνω ὅμως ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, τὰ μνημεῖα ποὺ ἀναστηλώθηκαν καὶ τοὺς λίθους ποὺ θρυμματισμένοι ξαναβρῆκαν τὴ μορφή τους, πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἄξιζε ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ τόπου, τῆς πεδιάδας, τῶν γύρω βουνῶν καὶ τῆς θάλασσας. Ὁ καιρὸς θὰ δείξει ἂν τὸ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα θὰ διατηρηθεῖ καὶ γιὰ κείνους ποὺ θὰ μᾶς διαδεχθοῦν.

Οἱ συνεργάτες

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἄρχισε στὶς 21 Ἰουλίου 1975. Ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα συνεργάστηκε σ' αὐτήν, καὶ ἡ συνεργασία συνεχίζεται, ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη, ἡ ὁποία τηρεῖ τὸ ἡμερολόγιο καὶ διευθύνει τὴν ἀνασκαφή, ἔχοντας τὸ βάρος τῆς διεξαγωγῆς της. Τὰ σχέδια τῶν μνημείων ὣς τὸ 1985 ἔκανε ὁ ζωγράφος κ. Κωστῆς Ἠλιάκης καὶ ἀπὸ τότε ὁ ζωγράφος κ. Γιάννης Γιαρμενίτης. Συνεργάζεται ἐπίσης στὴν ἀποτύπωση τῶν μνημείων ἡ ζωγράφος κυ-

ρία Μανόλια Σκουλούδη. Καὶ τῶν τριῶν τὸ ταλέντο ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἀπὸ τὸ 1977 ὣς τὸ τέλος τοῦ 1984 τὴ διεύθυνση τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου εἶχε ὁ Ἰωάννης Καραμῆτρος, ἐργοδηγὸς καὶ ἐπιστάτης μεγάλων ἀνασκαφῶν, τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ἐλευσῖνος, τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β Μυκηνῶν, τῆς Βραυρῶνος, τῆς Θήρας, τοῦ Μαραθῶνος, ὁ ὁποῖος συνδύαζε τὸ ἀρχαιολογικὸ αἰσθητήριο καὶ τὴ μοναδικὴ ἱκανότητα νὰ ὀργανώνει τὸ συνεργεῖο του καὶ νὰ διατηρεῖ πλήρη τάξη καὶ πειθαρχία στὸ προσωπικό. Ὁ Καραμῆτρος εἶχε ἀκόμη μιὰ ἰδιότητα τὴν ὁποία σπάνια βρίσκουμε καὶ στοὺς ἀρχαιολόγους. Τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ δουλειά του, ποὺ τὴν ἐκτελοῦσε ὡς καλλιτέχνης, καὶ πρὸς τὰ ἀρχαῖα. Ὅσοι συνεργάστηκαν μαζί του, εἶναι πλέον πολὺ λίγοι, γνωρίζουν πὼς δὲν δίσταζε νὰ ξενυχτήσει πλάι στὴν ἡμιτελὴ ἀνασκαφὴ προκειμένου νὰ προφυλάξει τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους.

Ἀρχιτεχνίτης τῶν μαρμαρικῶν ἐργασιῶν, συγκολλήσεων καὶ ἀναστηλώσεων εἶναι ἀπὸ τὸ 1978 ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς, στὸν ὁποῖο ὀφείλονται ἐπιτεύγματα ποὺ ξεπερνοῦν τὴ δεξιοτεχνία.

Τὰ χαλκὰ καὶ τὴν κεραμεικὴ ἀποκαθιστᾶ μὲ γνώση καὶ ἐπιστημοσύνη ἡ δεσποινὶς Τασούλα Βουτσινᾶ, ἡ ὁποία συνεργάζεται στὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸ 1984.

Ὁ ὑπογραφόμενος ἔχει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἄρτια καὶ ἐπιστημονικὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς, τὶς ὀρθὲς ἀναστηλώσεις καὶ τὴν ἀκίνδυνη συντήρηση τῶν χαλκῶν, τῶν μαρμάρων καὶ τῆς κεραμεικῆς. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς γίνονται, ὅπως ἀκριβῶς χαρακτηρίζονται, γιατὶ εἶχε τὴν τύχη νὰ συνεργαστεῖ ἐξ ἀρχῆς μὲ πρόσωπα τὰ ὁποῖα, πέραν τῶν οἱωνδήποτε ἱκανοτήτων τους, διαθέτουν ἀγάπη γι᾿ αὐτὸ ποὺ κάνουν καὶ ἀφοσίωση στὸ καθῆκον, πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὸν τόπο.

Βιβλιογραφία

ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, Ἑλλάδος Περιήγησις I 33, 2-8.

Society of Dilettanti, The unedited Antiquities of Attica (London 1817).

H. G. LOLLING, Bericht über Ausgrabungen in Rhamnus, AM 4, 1879, 277-286.

Δ. ΦΙΛΙΟΣ, Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐν Ραμνοῦντι ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, ΠΑΕ 1880, 62-68 (βλ. καὶ σ. 12-13).

ΒΑΛ. ΣΤΑΗΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ραμνοῦντι, ΠΑΕ 1890, 27-30· ΠΑΕ 1891, 13-18· ΠΑΕ 1892, 29-31.

ΒΑΛ. ΣΤΑΗΣ, Ἀγάλματα ἐκ Ραμνοῦντος, ΑΕ 1891, 45-62, πίν. 4-7· Λείψανα Φειδιακοῦ ἀναγλύφου, ὅ.π. 63-70, πίν. 8-9.

A. ORLANDOS, Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte, BCH 48, 1924, 305-320, πίν. VIII-X.

J. POUILLOUX, La forteresse de Rhamnonte (Paris 1954).

Ε. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, Ἀνασκαφὴ τάφων ἐν Ραμνοῦντι, ΠΑΕ 1958, 28-37, πίν. 25-31.

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Νέαι πηγαὶ περὶ τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου, ΑΔ 22, 1967, Μελέται, σ. 38-52, πίν. 39-40.

Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου (Ἀθήνα 1971).

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος, ΠΑΕ 1975, σ. 5-35, πίν. 1-14 (περίβολοι Εὐφράνορος, κυκλικός, Διογείτονος, Ἀθηνοδώρου, ἀνώνυμος, ἱερὸ Νεμέσεως, φρούριο). ΠΑΕ 1976, 5-60, πίν. 1-24 (περίβολοι Διοφαντίδου (Εὐκόλου), Εὐφράνορος, Μενεστίδου, κυκλικός, Σπιθάρι Μάζη, ἀνώνυμος, οἰκήματα, ὀχυρωματικὸς περίβολος, Β. Ἱερὰ Ὁδός, περίβολοι Διογείτονος, Ἀνδ[---], Μνησικρατείας, Ἱεροκλέους, Ἀθηνοδώρου, φρούριο, θέατρο, αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ραμνοῦντος, τὰ γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος). ΠΑΕ 1977, 3-22, πίν. 1-8 (Β. Ἱερὰ Ὁδός, περίβολοι Ἱεροκλέους, Διογείτονος, φρούριο, ὁ νεολιθικὸς Ραμνοῦς). ΠΑΕ 1978, 1-16, πίν. 1-6 (περίβολοι Διοφαντίδου, ἀνώνυμοι, κτήριο ἀνατολικὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Πυθάρχου, Φανοκράτους, ἡ ἀνατολικὴ κλιτὺς τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ). ΠΑΕ 1979, 1-25, πίν. 1-11 (Ν. Ἱερὰ Ὁδός, ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Διογείτονος, ἀνώνυμος, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος, ὁ Fauvel στὸν Ραμνοῦντα). ΠΑΕ 1980, 68-77, πίν. 60-64 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ὁ βωμός, ὁ μεγάλος ναός). ΑΕ 1979, 1-81, πίν. 1-14 (περίβολοι Διοφαντίδου, ἀνώνυμοι, τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ ὁ μεγάλος ναός, κτήριο ἀνατολικὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Διογείτονος, Ἀνδ[---], Πυθάρχου, Φανοκράτους Ἱεροκλέους, ἀνατολικὴ κλιτὺς τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1958, τὸ ἡμερολόγιο τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (1813), νέα γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος). ΠΑΕ 1981, 118-140 (ναὸς Νεμέσεως, ἱερὸ Νεμέσεως, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος, τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντος. Φρούριο: τὸ γυμνάσιο, δρόμοι, φρέατα, στοά). ΠΑΕ 1982, 127-162 πίν. Δ΄, 86-101 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως: κρήνη, ἀρχαϊκὸς ναός, πώρινος ναός, μικρὸς ναός, μεγάλος ναός, μυκηναϊκὰ οἰκήματα, περίβολοι Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ. Ἀμφιάρειο, ἐπιγραφὲς καὶ γλυπτά). ΠΑΕ 1983, Α΄, 109-130 πίν. Ε΄-ΣΤ΄, 101-110 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἀναλήμματα, ἐπιγραφές). ΠΑΕ 1984 (ἡ κρήνη τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος).

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης καὶ τὸ ἐπίγραμμα IG II^2 13102a, ΣΤΗΛΗ, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, 402-407, πίν. 187-190.

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛΙΑΚΗΣ, Ἡ ζωγραφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης στὸ Ραμνοῦντα, ΑΔ 31, 1976 (1980), Μελέται, 244-259, πίν. 51-57.

BASILE PETRAKOS, La base de la Némésis d'Agoracrite, BCH 105, 1981, 227-253.

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Ραμνοῦς, σύντομη περιήγηση (ἔκδ. τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 1983).

ΚΩΣΤΗΣ ΗΛΙΑΚΗΣ, Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης στὸν Ραμνοῦντα, ΑΔ 35, 1980 (1986), Μελέτες, 206-223, πίν. 53-56.

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Προβλήματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, στὸν τόμο Archaische und klassische griechische Plastik (ἔκδ. τοῦ Γερμαν. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου 1986) τόμ. 2, 89-107 πίν. 111-116.

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Τὸ Νεμέσιον τοῦ Ραμνοῦντος, Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν, τόμ. Β΄, 295-326, πίν. 55.

ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὸ Ραμνούντα, Ηόρος 2, 1984, 213-220. Συνέντευξη ὅπου ἀναπτύσσονται οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ἀρχὲς τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸ 1975.

W. ZSCHIETZSCHMANN, Die Tempel von Rhamnus, AA 44, 1929, 441-451.

E. LANGLOTZ, Eine Metope des Nemesistempel in Rhamnus. Scritti in onore di Bartolomeo Nogara (Vatican City 1937) 225-230.

P. PHILIPPSON, Die Nemesis von Rhamnus. Symbolae Osloenses, Fasc. Supplet. IX (Osloae 1939) 64-72.

A. WILHELM, Themis und Nemesis in Rhamnus, ÖJh 32, 1942, 200-209.

W. H. PLOMMER, Three Attic Temples, BSA 45, 1950, 94-109.

W. B. DINSMOOR, Rhamnountine Fantasies, Hesperia 30, 1961, 179-204.

S. KARUSU, Ein Akroter klassischer Zeit, AM 77, 1962, 178-190.

B. ASHMOLE, Torch-Racing at Rhamnus, AJA 66, 1962, 233-234.

A. TREVOR HODGE - R. A. TOMLINSON, Some Notes on the Temple of Nemesis at Rhamnus, AJA 73, 1969, 185.

Β. Γ. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ραμνουσίας Νέμεσης, ΑΕ 1978, 1-90.

M. MILES, The Temple of Nemesis at Rhamnous (Dissertation, Princeton University, 1980).

Α. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, Ἀμφισημίες καὶ παραναγνώσεις, Ηόρος 2, 1984, 83-102.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΟΝΤΑ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἕνα δεοντολογικὸ πρόβλημα στὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος

Ὅταν κάποια ἡμέρα τοῦ ἔτους 1837 συγκεντρώθηκαν στὰ ἐρείπια τοῦ Παρθενῶνος οἱ λόγιοι καὶ ἄλλοι φιλάρχαιοι γιὰ νὰ ἐπισημοποιήσουν τὴ σύσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ τελετὴ ἐκείνη δὲν στάθηκε μονάχα ἡ ληξιαρχικὴ πράξη τῆς γεννήσεως ἑνὸς πνευματικοῦ ἱδρύματος ποὺ πολὺ γρήγορα κέρδισε διεθνὴ ἀναγνώριση καὶ ἀπέκτησε παγκόσμιο κύρος, ἀλλὰ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπαρχὴ σειρᾶς μεγάλων καὶ σπουδαίων ἀνασκαφικῶν καὶ ἀναστηλωτικῶν ἔργων ποὺ διενήργησε τὸ ἵδρυμα αὐτὸ στὴν ἴδια τὴν Ἀκρόπολη. Πράγματι ἀμέσως μετὰ τὴ σύστασή της ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνέλαβε, σὲ συνεργασία μὲ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ νεαροῦ κράτους, τὸ τεράστιο ἔργο τῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν ἐρειπίων (εἰκ. 1), τῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐπιχώσεων τῆς Ἀκροπόλεως, καί, μὲ μικρὴ μόνο διακοπή, συνέχισε τὶς ἐργασίες αὐτὲς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ, ἔτσι ποὺ νὰ διαδραματίσουν ἀποφασιστικὸ μέρος στὴ διαμόρφωση τῆς σημερινῆς ὄψεως τοῦ χώρου καὶ τῶν μνημείων καὶ στὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀνυπολόγιστης ἀξίας καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν ποὺ περιείχοντο στὰ χώματα τοῦ βράχου.

Μιὰ συντομότατη, περιληπτικὴ ὅμως ἔκθεση τοῦ ἔργου ποὺ ἐπετέλεσε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὴν Ἀκρόπολη στὰ 150 χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἐκείνη ἡμέρα ποὺ γεννήθηκε μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ Παρθενῶνος εἶναι νομίζω ἀναγκαία εἰσαγωγὴ τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας μου, τῆς ὁποίας τὸ εἰδικότερο θέμα εἶναι, ὅπως γνωρίζετε, ἕνα δεοντολογικὸ ἀναστηλωτικὸ πρόβλημα. Καὶ τοῦτο διότι τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς ἐργασίες ποὺ διεξάγονται τούτη τὴ στιγμὴ στὸν Παρθενῶνα καθὼς οἱ ἐργασίες αὐτὲς ναὶ μὲν χρηματοδοτοῦνται κυρίως ἀπὸ τὸ κράτος ἀλλὰ τὰ χρήματα διακινοῦνται μέσω καὶ μὲ τὴν φροντίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εἶναι ἐκείνη ποὺ σήκωσε τὸ μεγαλύτερο βάρος τῶν ἐργασιῶν στὴν Ἀκρόπολη στοὺς ἡρωικοὺς ἐκείνους μεταπελευθερωτικοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ κράτος λειτουργοῦσε ὑποτυπωδῶς, ἡ φτώχεια ἦταν μόνιμη συνοδὸς τοῦ κράτους καὶ οἱ ἐπιστήμονες ἦταν μετρημένοι στὰ δάχτυλα.

Ἔτσι κιόλας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1841 καὶ 1844 ἡ Ἑταιρεία ἀναστήλωσε πεσμένους κίονες καὶ σπονδύλους κιόνων τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος, καθὼς καὶ μέρος τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ του (εἰκ. 2).

Στὰ 1843-1844 συμπλήρωσε τὴν ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἕνα μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε μείνει ἡμιτελὲς ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση ποὺ λίγα χρόνια πρὶν εἶχαν ἀναλάβει οἱ Ross, Schaubert καὶ Hansen (εἰκ. 3).

Στὰ 1844-5 τὸ Ἐρέχθειο ἀπηλλάγη ἀπὸ τὴν πυριτιδαποθήκη ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένη ἀκόμα στὴ βόρεια πρόσταση τοῦ κτιρίου.

Τὴν ἴδια χρονιά, ὅπως καὶ τὴν ἑπόμενη, ἄρχισαν κάποιες ἀνασκαφὲς στὰ νότια τοῦ Παρθενῶνος, ποὺ ἂν καὶ δὲν προχώρησαν σὲ βαθύτερα στρώματα, ἔφεραν ὡστόσο στὸ φῶς ἐπιγραφὲς καὶ γλυπτὰ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος.

Τὴν ἴδια ἐπίσης χρονιά, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Γάλλους ἀρχιτέκτονες Titeux, Ballu καὶ

1. Ἡ Ἀκρόπολις καὶ τὸ Ἐρέχθειο στὴ δεκαετία τοῦ 1840.

2. Ὁ Παρθενὼν στὴ δεκαετία τοῦ 1840.

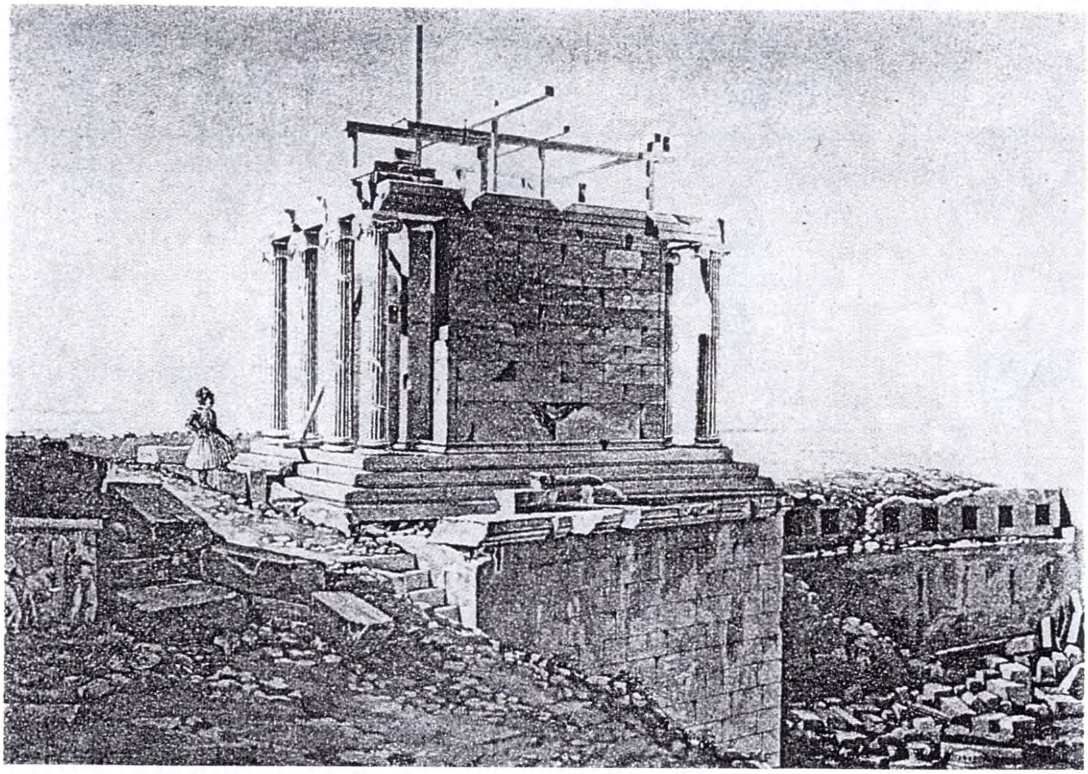

3. Ὁ ναὸς τῆς Νίκης κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ 1836.

Paccard, διεξήχθη ἀνασκαφὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ Προπύλαια, ἡ ὁποία ἀπέληξε στὴν ἀνεύρεση 30 ἐπιγραφῶν καὶ τὸ 1848 ἔγινε ἄλλη ἀνασκαφὴ στὰ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων.

Μὲ ὑπεύθυνο τὸν Κ. Πιττάκη συμπληρώθηκε στὰ 1850 καὶ ἐπισκευάστηκε τὸ κλιμακοστάσιο ποὺ εἶχε χτιστεῖ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια γιὰ τὴν ὑποβοήθηση τῆς πρὸς τὰ Προπύλαια ἀνόδου τῶν ἐπισκεπτῶν.

Λίγο ἀργότερα διακόπηκαν γιὰ μερικὰ χρόνια λόγω οἰκονομικῶν δυσχερειῶν τὰ ἔργα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀκρόπολη. Ὅταν ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ἑταιρείας βελτιώθηκε καὶ πάλι, ἡ Ἑταιρεία ἐπανέλαβε τὶς ἐργασίες της μὲ τὴν κατεδάφιση, τὸ ἔτος 1875, τοῦ πανύψηλου φραγκικοῦ πύργου ποὺ ὀρθωνόταν ἀκόμη στὰ Προπύλαια (εἰκ. 4) (τὸ ἔργο χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸν Schliemann) καὶ μὲ τὴν ἐπισκευὴ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως κάτω ἀπὸ τὴν Πινακοθήκη, ἐργασία ποὺ διηύθυνε ὁ σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας Λ. Καυταντζόγλου.

Στὰ 1880 ἡ Ἑταιρεία ἔλαβε μέρος μὲ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ R. Bohn σὲ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν Προπυλαίων καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, γιὰ νὰ διακριβωθεῖ ἡ σχέση μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν μνημείων.

Ἀλλ' ἴσως ἡ σημαντικότερη ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ ἐξετέλεσε ἡ Ἑταιρεία στὴν Ἀκρόπολη στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν ἡ μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς ἐπιχώσεως τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ ἀποφασίστηκε τὴν ἑπόμενη χρονιά, τὸ 1881. Ὁ ἀνασκαφικὸς αὐτὸς στόχος εἶχε τεθεῖ πολὺ πα-

4. Ἡ Ἀκρόπολις ἀπὸ τὰ δυτικὰ τὸ 1823 (χαλκογραφία Schillbach, εἰκονίζεται καὶ ὁ πύργος).

λιότερα καὶ κάποιες ἀνασκαφὲς εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1841, δὲν εἶχαν ὅμως προχωρήσει. Τώρα, μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῶν οἰκονομικῶν κυρίως καὶ τῶν ὀργανωτικῶν προϋποθέσεων, καθίστατο δυνατὴ πιὰ ἡ πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος. Ἀρχικὰ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γεν. Ἐφόρου Π. Εὐστρατιάδη, τὸ 1884 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γεν. Ἐφόρου Π. Σταματάκη, καὶ ἀπὸ τὸ 1885 ποὺ πέθανε ὁ Σταματάκης καὶ ἔπειτα, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Γεν. Ἐφόρου Π. Καββαδία, ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ ἀπομένουσα ἐπίχωση τῆς Ἀκροπόλεως ἀνασκάφηκε συστηματικὰ ἕως τὸν βράχο (εἰκ. 5), μέχρι τοῦ ἔτους 1900, ὁπότε ὁλοκληρώθηκε τὸ πρόγραμμα. Εἶναι κρίμα ποὺ ἡ λεπτομερὴς ἔκθεση τῆς μεγάλης ἐκείνης καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία ἱστορικῆς πράγματι ἀνασκαφῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθεῖ λόγω ἐλλείψεως χρόνου καὶ ἐπειδὴ ξεφεύγει καὶ ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ὁμιλίας μου, καὶ περιορίζομαι νὰ ὑπενθυμίσω τὴν ἀνεύρεση τῶν περίφημων ἀρχαϊκῶν Κορῶν ποὺ ἔγινε στὶς 24 καὶ 25 Ἰανουαρίου τοῦ 1886 στὰ ΒΔ. τοῦ Ἐρεχθείου κοντὰ στὸ βόρειο τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως. Καὶ τὸ ἀναφέρω τὸ εὕρημα ἐκεῖνο ποὺ ἅπλωσε κάτω ἀπὸ τὰ ἔκθαμβα μάτια τῆς ἀνθρωπότητας ἀνεκτίμητους καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς μόνο καὶ μόνο διότι αὐτὸ κυρίως ἦταν ποὺ ἀποκάλυψε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ μεγαλειώδη τέχνη τῆς κλασικῆς περιόδου, τὴν τέχνη τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ Φειδίου, τὴν τέχνη τοῦ Μύρωνος, τοῦ Πολυκλείτου καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων, ὑπῆρχε μία ἕως τότε ἄγνωστη σχεδόν, ἐξ ἴσου ὅμως θαυμαστὴ σὲ σφρίγος ἀλλὰ καὶ σὲ

λεπτότητα τέχνη, ἡ ἀποκληθεῖσα ἀρχαϊκή, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ στιλιστικὴ μόνο προβαθμίδα τῆς κλασικῆς.

Λήγοντος τοῦ περασμένου αἰῶνος ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἐπανέλαβε τὴ δράση της τὴν ἀναστηλωτικὴ στὴν Ἀκρόπολη, μὲ ἀφορμὴ ἕνα σεισμὸ σπάνιας γιὰ τὴν Ἀθήνα ἐντάσεως. Ὁ σεισμὸς τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1894 μὲ τὸ νὰ ἐπιφέρει ἀρκετὲς ζημιὲς στὸν Παρθενῶνα εὔλογα προκάλεσε καὶ τὴ γενικὴ συγκίνηση καὶ τὸ διεθνὲς ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ συστηματικότερη ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀκροπόλεως εἰδικότερα, διότι ὄχι ἀδίκως πιστευόταν ὅτι μὲ αὐτὴν θὰ ἐπιτυγχανόταν ἀποτελεσματικὴ προστασία τῶν μνημείων ἀπὸ τὶς συνέπειες πιθανῶν μελλοντικῶν σεισμῶν. Τὴν ἀπόφαση τὴν πῆρε μιὰ Ἐπιτροπὴ ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ ἐπιβλητικὲς προσωπικότητες ξένων καὶ δικῶν μας, ὅπως τὸν Penrose, τὸν Magne, τὸν Homolle, τὸν Durm, τὸν Dörpfeld, τὸν Καββαδία. Πρέπει ἐντελῶς ἰδιαίτερα νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι οἱ ἐργασίες ἀποφασίστηκε τότε νὰ μείνουν πιστὲς σὲ μιὰ θεμελιώδη ἀναστηλωτικὴ ἀρχή, ποὺ ἦταν μὲν πρακτικὴ τῶν παλιότερων ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, διατυπώθηκε ὅμως ὡς ἀξίωμα μόνο τότε ἀπὸ τὸν Καββαδία καὶ τὸν Dörpfeld: Ὅτι δηλαδὴ ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τῶν μνημείων δὲν ἦταν ἐπιτρεπτή. Ὅταν ἔλειπε τὸ ἀρχαῖο ὑλικό, ἐπιτρεπόταν μόνο ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν αὐθεντικῶν, τῶν ἀρχαίων δηλαδὴ μελῶν (καὶ αὐτὴ τὴν ἔννοια θὰ πρέπει νὰ τὴ συγκρατήσουμε διότι θὰ τὴ συναντήσουμε καὶ ἀργότερα) καὶ προσθήκη νέου ὑλικοῦ μποροῦσε νὰ γίνει μόνον ἐκεῖ ὅπου ἔλειπαν κάποια τμήματα προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἀποκατάσταση ἑνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀρχαίων μελῶν.

Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ποὺ ἐπακολούθησαν συνθέτουν οὐσιαστικὰ ὁλόκληρη ἀναστηλωτικὴ ἐποχή. Ἀρχίζοντας τὸ 1898 συνεχίστηκαν ἕως τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο χωρὶς διακοπὴ σχεδόν, περιέλαβαν δὲ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀπὸ τὶς ἐπεμβάσεις αὐτὲς ἕνα μέρος μόνο χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, μέρος πάντως τεράστιο καὶ σὲ ἔκταση καὶ σὲ σημασία, οἱ ἄλλες χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὸ Δημόσιο ἢ καὶ ἄλλους φορεῖς.

Ἔργο τῆς Ἑταιρείας ἦταν ἡ στερέωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου του, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ 1898 ὥς τὸ 1902.

Ἔργο τῆς Ἑταιρείας ἦταν καὶ ἡ ἀναστήλωση τοῦ Ἐρεχθείου ποὺ πραγματοποιήθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1902 καὶ 1909.

Ἐν μέρει ἔργο τῆς Ἑταιρείας ἦταν καὶ ἡ ἀναστήλωση τῶν Προπυλαίων, ποὺ ἔγινε μεταξὺ τοῦ 1909 καὶ τοῦ 1917. Στὴν ἀναστήλωση αὐτὴ συνέβαλε καὶ τὸ Δημόσιο.

Μὲ χρήματα κυρίως τοῦ Δημοσίου ἀλλὰ καὶ ξένων δωρητῶν ἔγινε λίγα χρόνια ἀργότερα νέα ἀναστήλωση στὸν Παρθενῶνα, συγκεκριμένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1922 καὶ 1933. Μὲ δαπάνες ἐπίσης τοῦ Δημοσίου ἔγινε μεταξὺ τοῦ 1936 καὶ τοῦ 1941 ἡ νέα ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης καὶ τοῦ πύργου της, ποὺ ἐπεβλήθη ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἦταν ἐπικίνδυνη ἡ στατικὴ κατάσταση πύργου καὶ ναοῦ (εἰκ. 6).

Ὅλες οἱ ἐργασίες τῆς μακρᾶς αὐτῆς περιόδου πραγματοποιήθηκαν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ μηχανικοῦ Ν. Μπαλάνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τελευταία, τὴν ἀναστήλωση τοῦ πύργου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης, ποὺ ἄρχισε μὲν μὲ τὸν Μπαλᾶνο ἀλλὰ ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὀρλάνδο.

Στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια ἔγιναν κάποιες ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὰ μνημεῖα καὶ τὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὴν ἁρμόδια ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως τοῦ κράτους καὶ ἀπὸ τὴν Ἐφορεία τῆς Ἀκροπόλεως, ἐπεμβάσεις συντηρητικοῦ κυρίως χαρακτῆρος. Συστηματικὲς ἀναστηλώσεις δὲν ἔγιναν παρὰ μετὰ τὸ 1975, ὁπότε συγκροτήθηκε στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ ἡ Ἐπιτροπὴ Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως (ἀρχικὰ ὁμάδα ἐργασίας). Τὸ 1980 ὁ τέως Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς θέλοντας νὰ ἐξασφαλίσει τὴν εὔρυθμη ἐκτέλεση τῶν ἀναστηλωτικῶν ἔργων στὴν Ἀκρόπολη ἐνήργησε γιὰ τὴ χρηματοδότησή τους μέσω τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐπειδὴ ἡ Ἑταιρεία ὡς ἵδρυμα ἰδιωτικοῦ δικαίου ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσει ἀπρόσκοπτη ροὴ χρημάτων γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων. Ἡ

πράξη αὐτὴ εἶχε πράγματι ἀποφασιστικὸ ἀποτέλεσμα, ὁ ρυθμὸς ἐπιταχύνθηκε ἀμέσως.

Μιλώντας σήμερα γιὰ ἀναστηλώσεις στὴν Ἀκρόπολη ἐννοοῦμε κάτι πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ λέει ἡ λέξη. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ ἀποσύνθεση μεγάλων τμημάτων τῶν ἀρχαίων μνημείων, ποὺ γιὰ διάφορους λόγους (ἐκρήξεις, σεισμούς, διαστολὴ ἀπὸ τὴν ὀξείδωση σιδηρῶν στοιχείων κλπ.) εἶχαν χάσει τὴν ἀκρίβεια τῆς ἀρχικῆς τους θέσεως καὶ πολλὲς φορὲς καὶ τὴν ἰσορροπία τους ἀκόμη μὲ ἐπικίνδυνες γιὰ τὰ μνημεῖα ἐπιπτώσεις, καὶ πρόκειται

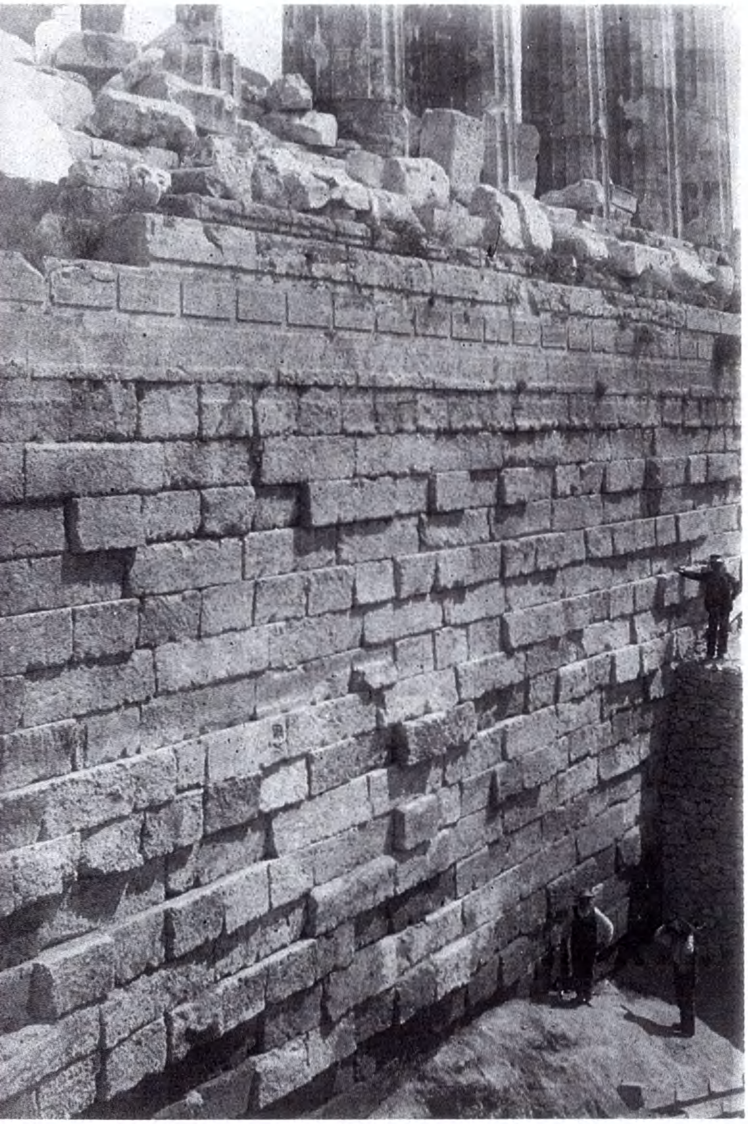

5. Ὁ στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος.

6. Καθαίρεσις πύργου Νίκης κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930.

ἀκόμη γιὰ τὴν ἀνασύνταξη τῶν τμημάτων αὐτῶν στὴν ἰδεατὴ ἀρχικὴ κατάστασή τους.

Ἔργο προδήλως τεράστιο ποὺ χρειάστηκε ἐκτὸς ἀπὸ ἄφθονα οἰκονομικὰ μέσα καὶ τὴν γιὰ πρώτη φορὰ συνεργασία εἰδικῶν ἀπὸ διάφορους ἐπιστημονικοὺς κλάδους, ὄχι μόνον ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων καὶ πολιτικῶν μηχανικῶν, ἀλλὰ καὶ χημικῶν καὶ γεωλόγων καὶ μεταλλειολόγων, καθὼς καὶ τὴ συνδρομὴ ἐπιστημονικῶν ἱδρυμάτων, ὅπως τοῦ Δημοκρίτου, τοῦ ΙΓΜΕ καὶ ἄλλων.

Τὸ Ἐρέχθειο ἦταν τὸ πρῶτο μνημεῖο ὅπου στράφηκαν οἱ φροντίδες, ἐπειδὴ μὲ ἀνησυχία διαπιστώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν εἰδικῶν ὅτι ἡ κατάστασή του ἦταν ἀπειλητική. Οἱ ἐργασίες ἀποκαταστάσεως ἄρχισαν τὸ 1979 καὶ συμπληρώθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ φετινοῦ χρόνου.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγουμένου ἔτους ἦρθε οὐσιαστικὰ ἡ σειρὰ τοῦ Παρθενῶνος. Τὶς διαστάσεις καὶ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐπεμβάσεως στὸν Παρθενῶνα εἶχε ὁριοθετήσει ἡ διεθνὴς συνάντηση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1983. Ἰδιαίτερα ἀνησυχητικὴ πιστοποιήθηκε ὅτι ἦταν ἡ κατάσταση στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ κτιρίου ποὺ εἶχε ὑποστεῖ σοβαρὲς ζημίες κατὰ τὸν δυνατὸ σεισμὸ τοῦ Φεβρουαρίου 1981.

Πέρασαν μερικὰ χρόνια ἀπὸ τὸ 1983 καὶ παρ' ὅλη τὴ γερὴ προετοιμασία ποὺ ἔγινε μὲ τὴν προμήθεια εἰδικοῦ σύγχρονου μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τὴν ἄρτια ὀργάνωση τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ τεχνικοῦ δυναμικοῦ, τὸ ἔργο ξεκίνησε κάπως διστακτικά. Περιορίστηκε στὴν ἀποξήλωση τῆς ΒΑ. καὶ τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ κτιρίου, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπανασύνταξή τους, ἀλλὰ ἡ προώθηση τοῦ προγράμματος, ὅπως καὶ ἡ ἐπέκταση στὰ ἄλλα εἰδικὰ ἀναστηλωτικὰ προγράμματα τοῦ Παρθενῶνος (12 συνολικά), σκοντάφτει σὲ ἕνα καίριο πρόβλημα ποὺ ἐθίγη μὲν σ' ἐκεῖνο τὸ συνέδριο δὲν βρῆκε ὅμως οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα τὴ λύση του καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολεῖ καὶ νὰ προβληματίζει τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς σὲ σημεῖο ποὺ νὰ προσανατολίζει τὴν Ἐπιτροπὴ πρὸς τὴ σύγκληση νέου συνεδρίου.

Τὸ πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος εἶναι κατὰ πόσο εἶναι θεμιτὸ νὰ τοποθετοῦνται ἀντίγραφα στὴ θέση γλυπτῶν ποὺ ἀπομακρύνονται γιὰ λόγους προστασίας ἀπὸ τὴ διάβρωση. Φυσικὰ τὸ πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζουμε δὲν εἶναι μοναδικὴ περίπτωση στὸν κόσμο, κάθε ἄλλο. Ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ σὲ κάθε χώρα ποὺ ἔχει περάσει στὸ στάδιο τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, πρῶτα φυσικὰ στὶς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖες ἐκβιομηχανίστηκαν ἤδη στὸν 19ον αἰώνα. Ὅταν οἱ χῶρες αὐτὲς ἀντελήφθησαν κάποια στιγμὴ τὸ μέγεθος τῆς φθορᾶς ποὺ ὑφίσταντο τὰ γλυπτὰ τῶν μνημείων τους, κυρίως τὰ γλυπτὰ τῶν καθεδρικῶν ναῶν τους, ἀναγκάστηκαν νὰ πάρουν δραστικὰ μέτρα, τὰ ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὴ θέση τους, τὰ μετέφεραν στὰ μουσεῖα καὶ τὰ ἀντικατέστησαν μὲ ἀντίγραφα.

Καὶ σὲ μᾶς ἡ χρήση ἀντιγράφων δὲν εἶναι κάτι καινούργιο. Μὲ ἀντίγραφα ἀντικαταστάθηκαν κατὰ τὶς ἀναστηλώσεις τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης ὅσα τμήματα τῆς ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης βρίσκονται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ἀντίγραφα κάποιων ἀπὸ τὶς ἀκραῖες μορφὲς τοῦ Α. ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος ποὺ εἶναι στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο προστέθηκαν γιὰ λόγους αἰσθητικοὺς στὸ μνημεῖο κατὰ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν σ' αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Ὅμως ἡ χρήση ἀντιγράφων σὲ ἀντικατάσταση πρωτοτύπων, ποὺ πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν γιὰ λόγους προστασίας ἀπὸ τὴ θέση τους, δὲν εἶναι πολλὰ χρόνια ποὺ ἔχει ἀρχίσει. Ἔτσι τὸ 1976 τὰ τρία ἀπομένοντα πρωτότυπα γλυπτὰ τοῦ Δ. ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος, δηλαδὴ ὁ Κέκροψ καὶ ἡ θυγατέρα του στὸ ἄκρο ἀριστερὸ τοῦ ἀετώματος καὶ ἡ μισοξαπλωμένη γυναικεία μορφὴ ποὺ ἦταν στὸ ἄκρο δεξιό του, χρειάστηκε νὰ ἀφαιρεθοῦν καὶ ἀντικαταστάθηκαν στὴ θέση τους ἀπὸ ἀντίγραφα. Εὐτυχῶς δὲν παρέστη τότε ἀνάγκη νὰ καταφύγουμε στὴ λήψη ἐκμαγείων ἀπὸ τὰ πρωτότυπα, ποὺ θὰ ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ προκαλέσουν τραύματα στὴν εὐαίσθητη ἀπὸ τὴ διάβρωση ἐπιδερμίδα τους, διότι τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο διέθετε ἀντίγραφα καὶ μᾶς ἀπέστειλε ἐκμαγεῖα τους.

Πάνω-κάτω τὴν ἴδια ἐποχὴ συνειδητοποιήθηκε ἐπίσης ἡ ἀνάγκη νὰ μεταφερθοῦν καὶ οἱ ἴδιες οἱ Καρυάτιδες τοῦ Ἐρεχθείου ἀπὸ τὴ θέση τους. Τὸ μέτρο αὐτό, γιὰ προφανεῖς λόγους, ἀκόμα πιὸ τολμηρὸ ἀπὸ τὸ προηγούμενο, κρίθηκε ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ληφθεῖ ἐπειγόντως ἐπειδὴ οἱ περισσότερες λεπτομέρειες τῶν προσώπων εἶχαν χαθεῖ. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ σκέψη ποὺ ἔγινε γιὰ ἐπὶ τόπου κλιματισμὸ τῶν Καρυατίδων μέσα σὲ γυάλινο κλωβὸ περιέχοντα ἄζωτο, σκέψη ποὺ πολὺ γρήγορα παραμερίστηκε, ἡ Ἐπιτροπὴ μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη ξένων ἐμπειρογνωμόνων ποὺ συνεκλήθησαν τὸ 1977 στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ συζήτηση θεμάτων ἀναστηλώσεως τοῦ Ἐρεχθείου, ἀποφάσισε τὴ μεταφορά τους στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ μόνο μέσο ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ τὶς προστατέψει ἀποτελεσματικά, δίχως παράλληλα νὰ κακοποιεῖ βάναυσα τὸ μνημεῖο, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ κλωβοῦ. Αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ὑπῆρχαν στὴ διάθεσή μας ἐκμαγεῖα γιὰ τὴν παραγωγὴ ἀντιγράφων ὅπως στὴν προηγούμενη περίπτωση. Μόνο τῆς Καρυάτιδος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ὑπῆρχε ἐκμαγεῖο, ποὺ μᾶς ἀπεστάλη. Συνεπῶς ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ἐκμαγεῖα τῶν ἄλλων ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πρωτότυπα. Γι' αὐτὸν φυσικὰ τὸν σκοπὸ ἦταν ἀνάγκη νὰ ληφθοῦν ἐξαιρετικὰ μέτρα ὥστε νὰ ἀποφευχθοῦν καὶ οἱ παραμικρότερες ζημιές, στὴν τραυματισμένη ἐπιφάνειά τους προσαρμόστηκαν πολὺ λεπτὰ χαρτιὰ καὶ πάνω σ' αὐτὰ κολλήθηκε ἡ γύψος τῆς ἀντιγραφῆς ἔτσι ποὺ νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῶν γλυπτῶν. Ὅταν τέλειωσε ἡ ἀντιγραφή, τὰ γλυπτὰ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως. Λίγο ἀργότερα, τὴ θέση τους στὸ κτίριο πῆραν τσιμεντένια ἀντίγραφα, ποὺ ἔγιναν μὲ βάση τὰ ἐκμαγεῖα ποὺ εἶχαν ληφθεῖ. Μιὰ ἀξιοσημείωτη κατασκευαστικὴ ἰδιορρυθμία τῶν ἀντιγράφων εἶναι ὅτι δὲν εἶναι πλήρη, ἀλλὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο κελύφη ποὺ περιβάλλουν ἕνα κεντρικὸ στήριγμα ἀπὸ τιτάνιο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸ στήριγμα τῆς ὀροφῆς τῆς προστάσεως. Ἔτσι τὰ ἀντίγραφα μποροῦν νὰ ἀφαιρεθοῦν σὲ ὁποιαδήποτε στιγμή.

Ὅταν ἡ Ἐπιτροπὴ μετέφερε τὶς φροντίδες της στὸν Παρθενῶνα βρέθηκε ἐμπρὸς σὲ μιὰ ἀνησυχητικὴ διαπίστωση: Οἱ μετόπες τῆς Ἀ. καὶ τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος, καὶ ἡ λεοντοκεφαλὴ τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ κτιρίου ἦταν σὲ τόσο κακὴ κατάσταση ποὺ καὶ ἐδῶ ἡ ἀπομάκρυνση φαίνεται νὰ εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ λύση. Ὅμως ἐτούτη τὴ φορὰ ἡ ἀντικατάσταση τῶν γλυπτῶν μὲ ἀντίγραφα δὲν ἔγινε ὁμόφωνα δεκτή, διαφωνίες προέκυψαν στοὺς κόλπους τῆς Ἐπιτροπῆς. Μερικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ὁμιλητής σας, ἀντιμετωπίζοντας τὴν προοπτικὴ ἑνὸς Παρθενῶνος ἀπαλλαγμένου ἀπὸ ὅλα τὰ γλυπτά του καὶ ἴσως καὶ ἀπὸ μερικὰ ἀξιόλογα μέλη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, ποὺ θὰ ἀντικαθίσταντο ὅμως στὴ συνέχεια ἀπὸ ἀντίγραφα, ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἀρχαίων στοιχείων ἀπὸ νέα ἀποτελοῦσε παράβαση ἀναστηλωτικῶν ἀρχῶν.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ χάρτης τῆς Βενετίας, ὁ ὁδηγός μας σὲ θέματα συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως μνημείων, ποὺ ὑπογράφηκε τὸ 1964, δὲν ξεκαθαρίζει τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ σημεῖο. Ὡστόσο ἡ ἀναδρομὴ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄρθρα τοῦ χάρτη θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἰδέα τοῦ πνεύματος τουλάχιστον τοῦ νομοθέτη στὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Ἂς σταματήσουμε πρῶτα-πρῶτα στὸ ἄρθρο 8 τοῦ χάρτη. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ λέει ὅτι «Τὰ γλυπτά, ζωγραφικὰ ἢ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ποὺ εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένα μὲ τὸ μνημεῖο, δὲν μποροῦν νὰ διαχωρισθοῦν παρὰ μόνο ἂν τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι ἡ μοναδικὴ διέξοδος γιὰ νὰ ἐξαφαλισθεῖ ἡ διάσωσή τους».

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἄρθρο 8 δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἐφαρμογὴ παρὰ γιὰ μέρος μόνο τῆς περιπτώσεώς μας. Ἐπιτρέπει δηλαδὴ τὴν ἀφαίρεση τῶν γλυπτῶν ἢ ἄλλων στοιχείων (σημειώνω ὅτι παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα) τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦν νὰ προστατευθοῦν ἐπὶ τόπου, δὲν λέει ὅμως ἂν εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ ἀντίγραφα. Ὡστόσο τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία μας.

Γιὰ τὴν πρόταση ἀντικαταστάσεως τῶν ἀπομακρυνομένων γλυπτῶν καὶ ἄλλων στοιχείων θὰ χρειασθεῖ νὰ ἀνατρέξουμε σὲ ἄλλα ἄρθρα τοῦ

ἴδιου χάρτη. Ἂς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ ἄρθρο 12 ποὺ συνιστᾶ τὰ ἑξῆς:

«Τὰ στοιχεῖα ποὺ προορίζονται νὰ ἀντικαταστήσουν τμήματα τοῦ μνημείου ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ, πρέπει νὰ ἐνσωματώνονται ἁρμονικὰ στὸ σύνολο, ἀλλὰ καὶ νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ αὐθεντικὰ μέρη, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν πλαστογραφοῦνται τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ ἱστορικὰ τεκμήρια τοῦ κτιρίου». Ἐδῶ ὁ λόγος εἶναι περὶ στοιχείων ποὺ θὰ ἀντικαταστήσουν τμήματα ποὺ λείπουν καὶ ἴσως θὰ ἑρμηνεύαμε πολὺ πλατιὰ τὸ ἄρθρο ἂν θέλαμε νὰ συμπεριλάβουμε στὴ διατύπωση «τμήματα τοῦ μνημείου ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ» καὶ τὴν ἔννοια «τμήματα τοῦ μνημείου ποὺ λείπουν ὕστερα ἀπὸ ἀφαίρεση τῶν στοιχείων ποὺ χρειάστηκε νὰ ἀπομακρυνθοῦν γιὰ νὰ προστατευθοῦν». Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ σημασία τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἔγκειται σ' αὐτὸ ποὺ περιέχεται στὸ δεύτερο μέρος του. Διότι τὸ μέρος αὐτὸ περιλαμβάνει ἕνα ἀναστηλωτικὸ ἀξίωμα ποὺ δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει ποτὲ ἀπὸ τὴν προσοχή μας στὶς ἀναστηλωτικὲς ἐπεμβάσεις μας, δηλαδὴ τὴν ἀπαγόρευση τῆς πλαστογραφήσεως τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν τεκμηρίων τοῦ κτιρίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ἄρθρο ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸν τρόπο τῆς προσαρμογῆς τοῦ χρώματος τῶν καινούργιων στοιχείων πρὸς τὰ αὐθεντικά, ἔτσι ποὺ τὰ πρῶτα νὰ ἐνσωματώνονται μὲν ἁρμονικὰ στὸ σύνολο, ἀλλὰ καὶ νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ αὐθεντικά. Ἡ λέξη ὅμως «πλαστογράφηση» ἀναδίδει ἕνα πολὺ καθαρὸ ἦχο, μᾶς κάνει νὰ ἀντιληφθοῦμε ἀμέσως μιὰ ἔννοια πολὺ εὐρύτερη, σκιαγραφούμενη στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ ἄρθρου 15 σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία:

«Οἱ συμπληρώσεις θὰ εἶναι πάντα ἀναγνωρίσιμες καὶ θὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἐλάχιστο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ συνθῆκες συντηρήσεως τοῦ μνημείου καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ μορφολογική του συνέχεια». Ἐπίσης στὸ ἄρθρο 13 ὅπου λέγεται ὅτι:

«Οἱ προσθῆκες δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀνεκτὲς παρὰ μόνον ἂν σέβονται ὅλα τὰ ἐνδιαφέροντα μέρη τοῦ κτιρίου, τὸ παραδοσιακό του πλαίσιο, τὴν ἰσορροπία τῆς συνθέσεώς του καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν περιβάλλοντα χῶρο».

Ἑπομένως ὁ χάρτης τῆς Βενετίας, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται ἀπερίφραστα στὴν περίπτωση τῆς χρήσεως ἀντιγράφων κατὰ τὶς ἀναστηλώσεις τῶν μνημείων, μοιάζει νὰ μὴν τὴν ἐπιτρέπει παρὰ μόνο σὲ πολὺ περιορισμένα πλαίσια ἀπὸ τὸν φόβο τῆς πλαστογραφήσεως τοῦ μνημείου. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Παρθενῶνα καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε τὸν χαρακτήρα τους. Πρῶτα πρῶτα βέβαια ὡς μνημείων μὴ λειτουργικῶν. Σὲ ἀντίθεση μὲ μνημεῖα ἄλλων ἐποχῶν ποὺ διατηροῦν τὸν προορισμό τους, λ.χ. τοὺς καθεδρικοὺς ναούς, τῶν ὁποίων τὰ γλυπτὰ καὶ σήμερα ἀκόμη συνεργοῦν μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ στὴν ἄσκηση σφαιρικῆς ἐντυπώσεως πάνω στοὺς ἐπισκέπτες τους ποὺ εἶναι οἱ πιστοὶ μιᾶς συνεχιζόμενης λατρείας, καὶ θὰ μποροῦσαν ἴσως γι' αὐτὸ τὸν λόγο νὰ ἀντικατασταθοῦν, ὅταν ἡ ἀνάγκη τὸ ἐπιβάλλει, ἀπὸ ἀντίγραφα, ὁ Παρθενὼν εἶναι ἕνα μνημεῖο σὲ προχωρημένη ἐρειπιώδη κατάσταση, ἐντελῶς ξένο πρὸς τὴ χρήση ποὺ εἶχε ἄλλοτε. Ἡ κατάστασή του σὲ τίποτε δὲν ἐπηρεάζει τὸν θαυμασμὸ ποὺ νιώθει κανεὶς γι' αὐτόν, τὸ μνημεῖο δὲν εἶναι λιγότερο ὡραῖο ἐπειδὴ τὸ πιὸ μεγάλο μέρος του ἔχει καταστραφεῖ καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ γλυπτά του εἴτε ἔχουν ἐπίσης καταστραφεῖ εἴτε βρίσκονται σήμερα ἀλλοῦ ἐκτεθειμένα. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ Παρθενὼν εἶναι ἕνα μνημεῖο τοῦ ὁποίου «τὸ κάθε κομματάκι ἔχει τὴν οὐσιαστικότητά του, τὴν αἰωνιότητά του», περικλείει καὶ ἐξευγενίζει μὲ τὸ θαυμαστότερο τρόπο ὅλη τὴν «ἁπτικὴ» ἀρετὴ τῶν πρώιμων περιόδων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης δίχως τὴν παραμικρὴ ἐπιδίωξη «ὀπτικῆς» ἐντυπώσεως ὅπως σὲ μεταγενέστερες περιόδους τέχνης, ἔξω φυσικὰ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη σωστῆς προβολῆς τῆς πλαστικῆς του διακοσμήσεως. Τό «εἶναι» σὲ ἀντίθεση μὲ τό «φαίνεσθαι» διατηρεῖ ἀκόμα στὸν Παρθενῶνα ἀκέραια τὴν ἀθάνατη ἀξία του. Γι' αὐτὸ φρονῶ ὅτι ἡ προσθήκη ἀντιγράφων, ποὺ ἐπιδιώκουν προφανῶς νὰ γελάσουν τὸ μάτι τοῦ ἐπισκέπτη, στὴν κλίμακα ἰδίως ποὺ διαγράφεται ἤδη μὲ τὶς ὑποβαλλόμενες προτάσεις, θὰ ἦταν ὄχι μόνο κατάφωρη παραβίαση τῆς αὐθεντικότητάς του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου του τοῦ χαρακτήρα, συνεπῶς

μιὰ βαριὰ προσβολὴ τῆς ἀρετῆς του.

Ἔτσι θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει τὸ κουράγιο νὰ δεχθεῖ κάποια μεταβολὴ τῆς σημερινῆς ὄψεως τοῦ Παρθενῶνος, μικρή, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ αὐτὴ ἐπιβάλλεται ἀπὸ μείζονα ἀνάγκη. Καὶ γιὰ ἕνα πρόσθετο λόγο ἀκόμα, ὅτι ἀντιμετωπίζεται σήμερα —καὶ δικαίως— μιὰ νέα μερικὴ ἀναστήλωση, μὲ τὴ χρησιμοποίηση αὐθεντικῶν μελῶν ποὺ σήμερα κατάκεινται στὸ ἔδαφος ὁλόγυρα στὸ κτίριο καὶ θὰ ἐπιδράσουν, ὅπως πιστεύεται, ἀποφασιστικὰ καὶ βελτιωτικὰ στὴ σημερινὴ μορφή του. Ἔτσι ἂς κάνουμε τὸ ἀναστηλωτικό μας ἔργο στὸν Παρθενῶνα, χρησιμοποιώντας ὅλο τὸν πλοῦτο τῶν μέσων ποὺ διαθέτουμε εὐτυχῶς σήμερα καὶ ἐκμεταλλευόμενοι ὅλη τὴν πολύτιμη μέχρι τοῦδε ἀναστηλωτικὴ πεἰρα μας, ἂς πάρουμε ἀκόμη ὅλα τὰ μέτρα ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν παράταση τῆς ζωῆς τοῦ μνημείου ἐπὶ ὅσο τὸ δυνατὸν μακρότερο χρονικὸ διάστημα, ἂς εἴμαστε ὅμως τίμιοι ἀπέναντί του «ἂς μὴ στήσουμε ἕνα ψέμα στὴ θέση του» ὅπως σίγουρα θὰ εἶχε πεῖ σὲ τούτη τὴν περίπτωση ὁ Ruskin, ἂς σταθοῦμε εὐλαβικὰ μπροστὰ σ' αὐτὸν τὸν σεβάσμιο γέροντα. Ὁμολογῶ ὅτι καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος ἔχω παραδεχθεῖ σὲ δύο περιπτώσεις τὴ χρήση ἀντιγράφων. Ἡ μία περίπτωση ἦταν ἡ τῶν Καρυατίδων, ἤμουν μάλιστα ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστὲς τοῦ μέτρου, ποὺ τὸ κύριό του μέρος ἦταν φυσικὰ ἡ ἀπομάκρυνση τῶν πρωτοτύπων ἀπὸ τὴ θέση τους. Ὅμως ἡ ἀντικατάστασή τους ἦταν μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν αὐθεντικῶν Καρυατίδων καθὼς οἱ Καρυάτιδες ἀποτελοῦν οὐσιώδη ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου, ἡ δὲ ἄρνηση τοποθετήσεως ἀντιγράφων θὰ ἐσήμαινε βαριὰ παραποίηση τῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου. Ἡ ἄλλη περίπτωση ἦταν ἡ τοποθέτηση ἀντιγράφων στὴ θέση τῶν τριῶν γλυπτῶν τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος, ποὺ ἀφαιρέθηκαν γιὰ λόγους προστασίας ἐπίσης. Μιὰ τέτοια τοποθέτηση δὲν εἶναι ἀπαράδεκτη διότι μ' αὐτὴν ὑποδηλωνόταν ὅτι σὲ τοῦτο τὸ καίριο τριγωνικὸ ἔδαφος τῆς ὄψεως τοῦ κτιρίου ὑπῆρχε στὰ ἀρχαῖα χρόνια γλυπτὸς διάκοσμος, δὲν ἦταν δηλαδὴ γυμνό. Ὅμως ἡ τοποθέτηση κάποιων ἀντιγράφων σὲ αὐτὸ καὶ ἄλλα ἴσως ἐλάχιστα πάντως σημεῖα τοῦ κτιρίου μὲ κανένα τρόπο δὲν σημαίνει ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ ἐπεκταθεῖ γιὰ νὰ περιλάβει ὁλόκληρη τὴ σημερινὴ ἐπὶ τοῦ κτιρίου πλαστικὴ διακόσμηση καὶ πολὺ λιγότερο φυσικὰ τὴ διακόσμηση ποὺ δὲν βρίσκεται πιὰ σήμερα σ' αὐτὸ ἀλλὰ περιέχεται σὲ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς. Σήμερα λοιπὸν βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ μιὰ ἀπόφαση βαριᾶς σημασίας γιὰ τὸ μέλλον τοῦ μνημείου. Ἡ πρότασή μου μὲ τὴν ἄρνηση προσθήκης ψεύτικου διακόσμου βασίζεται στὴν ἀνάγκη σεβασμοῦ τῆς αὐθεντικότητας τοῦ μνημείου καὶ τοῦ πλαστικοῦ του χαρακτήρα. Μὲ τὴν παραδοχὴ τοποθετήσεως ἐλάχιστων δειγμάτων τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου ἐξασφαλίζεται ἡ ὑποδήλωση τῆς ἀρχικῆς ἐντυπώσεως ἐκεῖ ὅπου ὁ πλαστικὸς διάκοσμος ζευγαρωνόταν μὲ τὸ ἀρχιτεκτόνημα.

Ὁπωσδήποτε γιὰ τὴ λήψη τῆς κρίσιμης ἀπόφασης ἂς νιώσουμε κάτι καὶ ἐμεῖς ἀπὸ τὸ δέος ποὺ ἔνιωθαν γιὰ τὸν Παρθενῶνα οἱ ἄνθρωποι τοῦ 19ου αἰώνα· ἂν ὄχι, ἂς ἀντιμετωπίσουμε τὸ ζήτημα μὲ τὸ πιὸ ψύχραιμο αἴσθημα χρέους ποὺ κυριαρχεῖ στὶς σκέψεις τῶν διαπρεπέστερων ἀναστηλωτῶν τοῦ 20οῦ ὅταν ἀναφέρονται στὴν κορωνίδα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Οἱ ἀπόψεις ποὺ περιέχονται στὸ δεύτερο μέρος τῆς ὁμιλίας αὐτῆς ἐξετέθησαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1987 σὲ εἰδικὸ συμπόσιο γιὰ τὰ ἐκμαγεῖα, ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1987 στὸ Παρίσι. Τὰ Πεπραγμένα τοῦ Συμποσίου, ποὺ περιλαμβάνουν τὴν ὁμιλία μου, τυπώθηκαν τὸ 1988 στὸν τόμο «Le Moulage - Actes du Colloque International 10-12 avril 1987» στὶς σελίδες 85-89 μὲ τὸν τίτλο «Des copies sur le Parthénon?». Σχετικὴ συζήτηση περιέχεται στὶς σελίδες 104-110.

ΠΑΥΛΟΥ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

Φθιώτιδες Θῆβαι

Ἱστορία, ἀνασκαφές, μνημεῖα

Α. Ἱστορία

Μὲ τὸ ὄνομα Φθιώτιδες Θῆβαι εἶναι γνωστὲς δύο ἀρχαῖες πόλεις στὸ νομὸ Μαγνησίας. Ἡ μία βρίσκεται κοντὰ στὴ θάλασσα, πάνω στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ Βόλου-Λαμίας (σὲ ἀπόσταση 17 χλμ. ἀπὸ τὸν Βόλο), ἐκεῖ ὅπου σήμερα ἐκτείνεται ἡ ὄμορφη κωμόπολη Νέα Ἀγχίαλος. Τὰ ἐρείπια τῆς ἄλλης βρίσκονται στὴν πλαγιὰ ἑνὸς λόφου, βόρεια τοῦ χωριοῦ Μικροθῆβες, σὲ ἀπόσταση 4.5 χλμ. ἀπὸ τὴ Νέα Ἀγχίαλο. Ἡ δεύτερη αὐτὴ πόλη δὲν ἀναφέρεται στὴν Ἰλιάδα μεταξὺ τῶν πόλεων ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸν Τρωικὸ πόλεμο. Μᾶς εἶναι ὅμως γνωστὴ ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς (Στράβων, Λίβιος κ.ἄ.) καὶ περιηγητές, καὶ ἡ θέση της ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν τὸ 1907. Ἡ ἄλλη πόλη στὴν παραλία ἀρχικὰ δὲν λεγόταν «Φθιώτιδες Θῆβαι», ἀλλὰ Πύρασος καὶ Δημήτριον.

Ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα (Β 695) ἀναφέρει τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ τὰ καράβια τοῦ καθενός, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεση τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τῆς Τροίας, ποὺ ἑτοίμαζαν ὕστερα ἀπὸ δολερὴ παραγγελία τοῦ Δία: «Ὅσοι ἦταν ἀπὸ τὴ Φυλάκη καὶ τὸν ἀνθόσπαρτο Πύρασο / ὅπου εἶν' τῆς Δήμητρας τὸ τέμενος καὶ ἀπὸ τὴν Ἴτωνα, τὴ μάνα τῶν προβάτων / κι ἀπ' τὸ γιαλὸ τῆς Ἀντρῶνος κι ἀπ' τὸν κατάφυτο Πτελεὸ / τὸν ἀνδρεῖο Πρωτεσίλαο εἶχαν γι' ἀρχηγὸ / ὅσο ζοῦσε· τώρα τὸν ἔχει ἡ μαύρη γῆ. /.../ Αὐτὸν ἀκολουθοῦσαν σαράντα καράβια μαῦρα».

Τὶς ὀνομασίες καὶ τὶς θέσεις τὶς ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Στράβων (9. 5. 14): *Τὸ δὲ Δημήτριον Δήμητρος εἴρηκε* [ὁ Ὅμηρος] *τέμενος καὶ ἐκάλεσε Πύρασον. ἦν δὲ πόλις εὐλίμενος ἡ Πύρασος, ἐν δυσὶ σταδίοις ἔχουσα Δήμητρος ἄλσος καὶ ἱερὸν ἅγιον, διέχουσα Θηβῶν σταδίους εἴκοσι· ὑπέρκεινται δὲ Πυράσου μὲν αἱ Θῆβαι, τῶν Θηβῶν δὲ ἐν τῇ μεσογαίᾳ τὸ Κρόκιον πεδίον...*

Ἀπὸ τὶς πόλεις ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος μόνον ἡ Πύρασος ἔχει ταυτιστεῖ ἀκριβέστερα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τοῦ Δημήτρη Θεοχάρη. Φαίνεται ὅτι γύρω στὰ 1200 π.Χ. ἡ Πύρασος καταστράφηκε ἴσως ἀπὸ πυρκαγιά. Κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ ὅμως ἐποχή, ἀπὸ τὸ 900 π.Χ. καὶ ἔπειτα καὶ κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ὑπάρχει ζωὴ καὶ κίνηση, ὅπως ἀποδεικνύουν μερικὰ εὑρήματα, π.χ. θολωτὸς κτιστὸς τάφος μὲ κτερίσματα τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς κ.ἄ.

Κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἡ Πύρασος-Δημήτριον φαίνεται ὅτι ἔγινε ἀνεξάρτητη πόλη. Λίγοι κάτοικοι ἀποσύρονται στὸ ἐσωτερικό, στὴ θέση τῆς ἄλλης πόλης, ποὺ ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. παίρνει τὸ ὄνομα Θῆβαι. Ἡ Πύρασος-Δημήτριον εἶναι τὸ ἐπίνειο τῆς ἄνω πόλης, ὅπως καὶ τῆς ἐνδοχώρας καὶ ἀναπτύσσεται ἐμπορικά. Ὁ Θουκυδίδης (Β 22, 3) μνημονεύει τὴν Πύρασο ὡς σύμμαχο τῶν Ἀθηναίων.

Ὁ Φίλιππος Ε΄ πολιόρκησε καὶ κατέστρεψε τὶς Θῆβες τὸ 217 π.Χ., πούλησε σκλάβους τοὺς κατοίκους, ἔφερε ἐποίκους Μακεδόνες καὶ ὀνόμασε τὴν πόλη Φιλιππούπολη (Πολύβιος Ε 100, 8). Τὴν ἴδια φυσικὰ τύχη εἶχε καὶ τὸ ἐπίνειό της Πύρασος.

Ὁ Στράβων λέει ὅτι στὶς μέρες του (1ος αἰ. π.Χ.) *τὸ τῆς Δήμητρος ἱερὸν καὶ ὁ Πύρασος κατεσκαμμένος, ὑπὲρ αὐτὸν δὲ αἱ Θῆβαι...* (9. 5. 14).

Τὸ 197 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος Τίτος Κόιντος Φλα-

μινῖνος κατέλαβε τὴ Θεσσαλία, ἔτσι καὶ ἡ Πύρασος-Δημήτριον ὑπάγονται στὴ ρωμαϊκὴ διοίκηση καὶ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν, ποὺ ἱδρύθηκε τὸ 196 π.Χ.

Μὲ τὴν πάροδο ὅμως τῶν χρόνων τὰ ὀνόματα Πύρασος καὶ Δημήτριον ξεχνιοῦνται καὶ ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., σύμφωνα μὲ ἐπιγραφές, ὁ τόπος παίρνει τὸ ὄνομα Θῆβαι καὶ γιὰ διάκριση ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη βοιωτικὴ πόλη «Φθιώτιδες Θῆβαι». Ἡ πόλη εὐημερεῖ καὶ γνωρίζει ἐξαιρετικὴ ἄνθηση, ἰδίως ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ ὕστερα, ὥστε δικαιολογεῖται ὁ χαρακτηρισμός της σὲ ἐπιγραφὲς *λαμπροτάτη Θηβαίων πόλις*.

Ἐπὶ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.) καὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (138-161 μ.Χ.) ἡ Θεσσαλία ὑπάγεται διοικητικὰ στὴ Μακεδονία καὶ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.) ἀποτέλεσε μιὰ ἀπὸ τὶς δώδεκα ρωμαϊκὲς διοικήσεις τῆς ὑπαρχίας Ἰλλυρικοῦ.

Δὲν γνωρίζομε ἀπὸ ποιὸν καὶ πότε ἀκριβῶς διαδόθηκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴ Θεσσαλία. Ἴσως ἀπὸ τὸν Ἡρωδίωνα, ἕναν ἀπὸ τοὺς 70 ἀποστόλους, συγγενὴ τοῦ Παύλου, ποὺ μαρτύρησε στὴν Ὑπάτη, ἴσως ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Ἀνδρέα, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἴσως ἀπὸ τὸν Ὀνήσιμο, γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου πρὸς Φιλήμονα, γιατὶ τὸ ὄνομά του εἶναι συχνότατο σὲ ἐπιγραφὲς τῶν Θηβῶν. Ὅπως καὶ νὰ ἔγινε, ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς διαδόθηκε ὁ Χριστιανισμὸς στὴν περιοχὴ καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες ὑπῆρχαν πολλοὶ χριστιανοί, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτορας Ἀντωνῖνος ὁ Εὐσεβής (136-161 μ.Χ.) ἔγραψε στοὺς ἐθνικοὺς κατοίκους τῆς Λάρισας νὰ μὴν ἐνοχλοῦν τοὺς χριστιανούς. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση δὲν ἔχομε ἀκριβεῖς πληροφορίες. Στὶς ἐπιγραφὲς πάντως ἀπαντοῦν ὅλοι οἱ βαθμοὶ τῆς ἱεροσύνης. Ὁ ἐπίσκοπος Θηβῶν ἔχει τὴν τρίτη θέση στὸν Κατάλογο τοῦ Ἱεροκλέους, κάτω ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Λαρίσης, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὑπάγεται στὸν ἔξαρχο-vicario τοῦ πάπα Ρώμης, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση ἄλλαξε τὸ 732-733 μ.Χ., ὅταν ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Λέων Γ΄ ὁ Ἴσαυρος ἀπέσπασε τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν πάπα καὶ τὴν ὑπήγαγε στὴ διοίκηση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Πάντως ἀπὸ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καὶ ὕστερα οἱ Θῆβες δὲν ἀναφέρονται στὶς πηγές. Ἀπὸ τὸ κείμενο μόνο τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (σ. 166) παίρνομε τὴν πληροφορία ὅτι ὅταν τὸ 675-677 μ.Χ. ἡ Θεσσαλονίκη ἐπολιορκεῖτο ἀπὸ τοὺς Στρυμονίους, Ρηγχίνους καὶ Σαγουδάτες Σλάβους, οἱ κάτοικοι ἔστειλαν ἀνθρώπους *εἰς τὰ τῶν Θηβῶν καὶ Δημητριάδος μέρη* γιὰ νὰ πάρουν τρόφιμα.

Μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ θέματος τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Νικηφόρου Α΄ τὸ 802 ἡ Θεσσαλία ὀνομάστηκε «Δευτέρα Θεσσαλία», στὴν ὁποία ὑπάγεται καὶ ἡ περιοχὴ Θηβῶν. Τὸν 9ο αἰώνα τὴν ἐπισκοπὴ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν διαδέχθηκε ἡ ἐπισκοπὴ Ἁλμυροῦ, ποὺ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦταν ἀπὸ τὶς σημαντικότερες καὶ ἐμπορικότερες πόλεις τῆς περιοχῆς.

Β. Ἀνασκαφὲς

Τὸ 1907 ἡ κυβέρνηση, μὲ σκοπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Ἀγχίαλο τῆς Βουλγαρίας, ἀπαλλοτρίωσε τὴν κτηματικὴ ἰδιοκτησία τοῦ Τοπάλη στὴ θέση Καινούργιο ἢ Κόκκινα, στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου. Χαράχτηκε ἕνα ρυμοτομικὸ σχέδιο μὲ ἴσιους δρόμους καὶ ὀρθογώνια οἰκοδομικὰ τετράγωνα καὶ ἄρχισε ἡ οἰκοδόμηση.

Ὁ τότε ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλίας δὲν ἀντέδρασε δυναμικὰ γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν οἰκοδόμηση τοῦ νέου οἰκισμοῦ ἀκριβῶς πάνω στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, ἡ ὕπαρξη τῆς ὁποίας ἦταν γνωστή, ἀφοῦ τὰ ἀπομεινάρια πολλῶν κτηρίων της σώζονταν σὲ ὕψος 5-6 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Τὰ ἐρείπια αὐτὰ σὲ λίγο ἐξαφανίστηκαν, γιατὶ χρησίμευσαν σὰν πρόχειρο καὶ ἕτοιμο ὑλικὸ στὸ κτίσιμο τῶν σπιτιῶν τῆς Νέας Ἀγχιάλου. Ἔτσι συντελέστηκε τὸ ἀνοσιούργημα νὰ καταστραφεῖ καὶ νὰ ἐξαφανιστεῖ μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες παλαιοχριστιανικὲς πόλεις τῆς Ἑλλάδας. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐγκληματικῆς αὐτῆς ἐνέργειας καὶ

ἀδιαφορίας φάνηκαν σὲ λίγα χρόνια, μὲ τὰ τεράστια οἰκονομικά, οἰκιστικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα ποὺ δημιουργήθηκαν. Τὸ κράτος ποὺ ἔδειξε τότε στοργὴ καὶ ξόδεψε γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων, τὸ ἴδιο τώρα ξοδεύει γιὰ νὰ ἀπαλλοτριώσει οἰκόπεδα καὶ σπίτια, καὶ ἐπιβάλλει περιορισμούς, ἔστω καὶ σὲ μικρὴ ἔκταση, στὴν οἰκιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς νέας κωμόπολης.

Ὁ ἐνθουσιώδης καὶ ἀκάματος περιπατητὴς καὶ μελετητὴς τῆς θεσσαλικῆς γῆς Νικόλαος Γιαννόπουλος, τότε ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων, μὲ συνεχεῖς προφορικὲς καὶ γραπτὲς ἀναφορὲς καὶ δημοσιεύσεις ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀείμνηστου Γεωργίου Σωτηρίου, ἑταίρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ καθηγητῆ τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1923, μὲ πίστωση τοῦ τότε Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν ὁ καθηγητὴς Σωτηρίου πραγματοποίησε δοκιμαστικὲς ἔρευνες σὲ διάφορες θέσεις γύρω ἀπὸ τὸ λόφο τῆς ἀρχαίας Πυράσου. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας ἐκείνης ἦταν πολὺ ἱκανοποιητικά. Ἐπισημάνθηκαν οἱ βασιλικὲς Α καὶ Β, σύμπλεγμα κρηνῶν, ἐρείπια κτηρίων, ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ τμήματα τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης, τὸ ὁποῖο εἶχε καταστραφεῖ τὸ 1907 κατὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων καὶ τὴν οἰκοδόμηση τῆς Νέας Ἀγχιάλου στὸ χῶρο.

Τὸ τότε Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκτίμησε ἀμέσως τὴ σπουδαιότητα τῶν εὑρημάτων τοῦ Σωτηρίου καὶ τοῦ ἐρειπιώνα τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τὸν υἱοθέτησε καὶ ἔδωσε τὶς ἀναγκαῖες πιστώσεις γιὰ τὴ διενέργεια τῶν ἀνασκαφῶν, τὶς ὁποῖες ἐξακολουθεῖ νὰ χρηματοδοτεῖ μέχρι σήμερα. Ἔτσι τὸν ἑπόμενο ἤδη χρόνο, 1924, ἄρχισαν συστηματικὲς ἀνασκαφὲς γιὰ νὰ ἀποκαλυφθοῦν ξανὰ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλης, τώρα πιὰ ὅμως στὴν κατοικημένη περιοχὴ τῆς Νέας Ἀγχιάλου.

Οἱ ἀνασκαφές, ποὺ συνεχίζονται ὡς τὶς ἡμέρες μας, διαιροῦνται σὲ δύο περιόδους. Στὴν πρώτη, ἀπὸ τὸ 1924 ὡς τὸ 1956, μὲ διακοπὴ τὸ 1941-1953, ἔγιναν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Γ. Σωτηρίου· στὴ δεύτερη, ἀπὸ τὸ 1959 ὡς σήμερα, τὶς ἐπιβλέπει ὁ τέως διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Π. Λαζαρίδης.

Δὲν εἶναι ἄσκοπο καὶ φυσικὰ δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς νὰ δοθεῖ ἐδῶ περιληπτικὰ καὶ κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἡ πορεία τῶν ἀνασκαφῶν.

Περίοδος Α

1923-1956. Καθηγητὴς Γεώργιος Σωτηρίου.

1923. Δοκιμαστικὲς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὸ λόφο τῆς Πυράσου, μὲ πίστωση τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν· προσδιορισμὸς τῶν βασιλικῶν Α καὶ Β, συμπλέγματος κρηνῶν, οἰκιῶν, ψηφιδωτῶν δαπέδων καὶ τμημάτων τοῦ τείχους.

1924. Ἔναρξη συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Α· συγκρότηση μικροῦ προσωρινοῦ «Μουσείου» σὲ οἴκημα ποὺ ἐπισκεύασε ἡ κοινότητα Νέας Ἀγχιάλου. Ὁ ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Νικόλαος Γιαννόπουλος βοηθὸς τοῦ καθηγητῆ Σωτηρίου.

1925. Στὸ ΦΕΚ 138/4-6-1925 δημοσιεύεται τὸ προεδρικὸ διάταγμα τῆς 23-5-1925 περὶ καθορισμοῦ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Νέας Ἀγχιάλου· συνεχίζεται ἡ ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Α.

1926. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Α· ὁ φύλακας Ἱπποκράτης Γιαρλέλης συντηρεῖ τὰ μαρμάρινα γλυπτά· προσδιορισμὸς ὑποκαύστου ΒΔ. καὶ κοντὰ στὴ βασιλικὴ Α· διενέργεια ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὰ οἰκόπεδα 918, 920, 929, 947, 948, 949 καὶ 950 ἰδιοκτησίας Ἰωάννου Ζορμπᾶ, ὁ ὁποῖος μάλιστα κατέβαλε καὶ τὰ ἔξοδα τῆς ἀνασκαφῆς· ἐπισήμανση τῶν ἐρειπίων τῆς βασιλικῆς Γ στὸ οἰκόπεδο 929· πρόταση ἀπαλλοτρίωσης.

1927. Συνέχιση ἀνασκαφῆς βασιλικῆς Α.

1928. Πέρας ἀνασκαφῆς βασιλικῆς Α καὶ ἔναρξη ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Β στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Πυράσου.

1929. Πέρας τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Β· τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν δύο βασιλικῶν Α καὶ Β δημοσιεύονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα (1929)· ἀπαλλοτρίωση τῶν οἰκοπέδων Ζορμπᾶ στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Ἐθνική,

Διαμαντοπούλου, Ράλλη Ράλλη καὶ Τσιτσίνια· ἔναρξη τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Γ.

1930. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Γ καὶ ἐπέκτασή της στὸ παρακείμενο οἰκόπεδο Εὐλογημένου, ὁ ὁποῖος τὸ παραχώρησε χωρὶς ἀποζημίωση.

1931. Συνέχιση ἀνασκαφῆς βασιλικῆς Γ καὶ ἐπέκτασή της στὸ γειτονικὸ οἰκόπεδο Βοΐνογλου μὲ τὴ συγκατάθεσή του. Πρόταση ἀπαλλοτρίωσης τῶν οἰκοπέδων Βοΐνογλου καὶ Καροκανίδη στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ τετράγωνο.

1932. Δὲν ἔγινε ἀνασκαφή.

1933. Συνέχιση ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Γ· διενέργεια δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς στὸ χῶρο τῆς βασιλικῆς Δ (Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς), ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη.

1934. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Γ, πρόταση ἀπαλλοτρίωσης καὶ τοῦ οἰκοπέδου Ζώτη στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ τετράγωνο· συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Δ, ἡ ἀψίδα τῆς ὁποίας σωζόταν σὲ ὕψος 3 μ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων· τὴν κατέστρεψε ὁ ἐργολάβος Καραΐσκος γιὰ νὰ πάρει τὴν πέτρα.

1935. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Δ, ἀποκάλυψη τῶν ψηφιδωτῶν της καὶ τῶν τάφων· μὲ ἔξοδα τῶν ἐπαγγελματιῶν Νέας Ἀγχιάλου διενέργεια δοκιμαστικῆς ἔρευνας στὸ χῶρο τῆς ἀγορᾶς καὶ ἐντοπισμὸς τοῦ «ἐπισκοπικοῦ μεγάρου»· συνέχιση ἀνασκαφῆς τοῦ ὑποκαύστου ΒΔ. τῆς βασιλικῆς Α.

1936. Πέρας τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Δ.

1937. Ἔναρξη ἀνασκαφῆς τοῦ «ἐπισκοπικοῦ μεγάρου», ἡ θέση τοῦ ὁποίου εἶχε ἐντοπιστεῖ τὸ 1935· ἔναρξη ἀνασκαφῆς ἀστικῆς οἰκίας σὲ ἀπόσταση 50 μ. βόρεια τῆς βασιλικῆς Α.

1938. Δὲν ἔγιναν ἀνασκαφές.

1939. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ «ἐπισκοπικοῦ μεγάρου»· ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας στὴ θέση «τὰ Δώδεκα», ὅπου πρὶν μερικὰ χρόνια εἶχαν ἀναφανεῖ κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ χώρου πέντε σαρκοφάγοι ἀπὸ ἐρυθρωπὸ τραχείτη λίθο. Βοηθὸς τοῦ καθηγητῆ Σωτηρίου ὁ Νικόλαος Παπαχατζῆς.

1940. Ἐπαναλήφθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γ, ποὺ εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ τὸ 1934.

1941-1953. Δὲν ἔγιναν ἀνασκαφές.

1954. Ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Γ· ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ οἰκοπέδου Βοΐνογλου δὲν πραγματοποιήθηκε γιατὶ ὁ ἰδιοκτήτης εἶχε ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις· ὁ Ἀσλάνογλου δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ οἰκόπεδό του, δυτικὰ τοῦ αἰθρίου· ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ «ἐπισκοπικοῦ μεγάρου»· διενέργεια ἀνασκαφῆς ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς Α καὶ ἀποκάλυψη πλακόστρωτου ἐμπορικοῦ δρόμου μὲ κιονοστοιχίες καὶ μαγαζιὰ στὶς πλευρές του καὶ προσδιορισμὸς μεγάλου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση· δημιουργία μικρῆς ἔκθεσης τῶν εὑρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν σὲ ἰσόγειο οἴκημα νότια τῆς βασιλικῆς. Συνεργάτης τοῦ καθηγητῆ Σωτηρίου ὁ ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλίας Νικόλαος Βερδελῆς.

1955. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς Α· ἀνασκαφὴ ὑποκαύστου, 60 μ. νότια τῆς βασιλικῆς Α καὶ τῶν συνεχομένων ἐρειπίων τοῦ «γυμνασίου» καὶ τῆς «παλαίστρας»· ἀποκάλυψη μέρους τῶν περιβόλων τῆς βασιλικῆς καὶ νεκροταφείου μὲ οἰκογενειακοὺς καὶ ἀτομικοὺς τάφους ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία της· ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀστικῆς οἰκίας 50 μ. βόρεια τῆς βασιλικῆς Α, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1937. Βοηθὸς τοῦ καθηγητῆ Σωτηρίου ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Νικόλαος Μουτσόπουλος.

1956. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς Α· ἀποκάλυψη ὑπογείου ὑστερορρωμαϊκοῦ τάφου μὲ θάλαμο καὶ τρία ἀρκοσόλια ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς Νέας Ἀγχιάλου, καθὼς καὶ πολλῶν ἄλλων τάφων, στὴν ἴδια περιοχή, κιβωτιοσχήμων, λακκοειδῶν, καμαροσκέπαστων, κεραμοσκέπαστων κ.ἄ. τοῦ 5-6ου αἰ. μ.Χ. Ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι ἤθελαν τὸ χῶρο μεταξὺ τῶν βασιλικῶν Α καὶ Β γιὰ τὴ δημιουργία γυμναστηρίου καὶ σταδίου, ὁ καθηγητὴς Σωτηρίου ἔσκαψε

τρεῖς τάφρους μήκους 150-200 μ., βάθους ἕως 2 μ. καὶ πλάτους 1.5-2 μ. Ἐπισημάνθηκαν τὰ ἐρείπια μερικῶν κτηρίων, τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν μιὰ σκάλα μὲ 6 βαθμίδες μονόλιθες ἀπὸ σκληρὸ ἀσβεστόλιθο ἀνάμεσα σὲ λιθόκτιστους τοίχους, στοὺς νότιους πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Πυράσου. Βοηθὸς τοῦ καθηγητῆ Σωτηρίου ἦταν ὁ τότε ἐπιμελητὴς καὶ στὴ συνέχεια ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλίας Δημήτρης Θεοχάρης.

Περίοδος Β

1959 ἕως σήμερα. Παῦλος Λαζαρίδης.

1959. Περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (ἀκρόπολη Πυράσου, βασιλικὲς Α καὶ Β καὶ τοῦ μεταξύ τους χώρου), μήκους 1.122 μ., τῆς Κοιμητηρικῆς βασιλικῆς, μήκους 225 μ., τοῦ «ἐπισκοπικοῦ μεγάρου», μήκους 113 μ., καὶ τῆς βασιλικῆς Γ, μήκους 116 μ., συνολικὰ μέτρα περίφραξης 1.576· πρόταση γιὰ ἀπαλλοτρίωση τῶν οἰκοπέδων 748, 750 καὶ 752 στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο τῆς βασιλικῆς Γ. Δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

1960. Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ ἀποκάλυψη τῆς βασιλικῆς Β σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση (εἰκ. 1-2) καὶ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ δίπλα καὶ παράλληλα στὸ βόρειο τοῖχο της· τὸ μνημεῖο χαρακτηρίζεται ὡς βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ἐρειπίων κτηρίου ποὺ εἶχε ἀρχίσει ὁ Σωτηρίου τὸ 1956 στοὺς νότιους πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Πυράσου· συνολικὸ μῆκος τοιχοποιίας 55 μ.· τὰ ἐρείπια ποὺ ἀνασκάπτονται χαρακτηρίζονται «κοσμικὸ κτηριακὸ συγκρότημα».

1961. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κοσμικοῦ συγκροτήματος.

1962. Συνέχιση τῆς ἴδιας ἀνασκαφῆς.

1963. Ὅμοια.

1964. Ὅμοια· στὶς ἐργασίες ἐπέκτασης ἑνὸς οἰνοποιείου βρέθηκε κτιστὸς τάφος· σύνταξη τοπογραφικοῦ σχεδίου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τῶν μνημείων.

1965. Συνέχιση ἀνασκαφῆς τοῦ κοσμικοῦ συγκροτήματος· κατὰ τὶς ἐργασίες ἐπέκτασης τοῦ οἰνοποιείου βρέθηκαν 7 τάφοι καὶ σαρκοφάγος ἀπὸ τραχείτη ἐρυθρωπὸ θεσσαλικὸ λίθο μὲ ὅμοιο μονόλιθο κάλυμμα μὲ ἀκρωτήρια· ἀκόμη βρέθηκε τὸ ἀριστερὸ χέρι χάλκινου γυναικείου ἀγάλματος.

1966. Συνέχιση ἀνασκαφῆς τοῦ κοσμικοῦ συγκροτήματος, ἀποκάλυψη σὲ βάθος 2.70 μ. δαπέδου κατασκευασμένου μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ opus incertum, μὲ 18 λουτῆρες καὶ δωματίου μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ 3 - 2ου αἰ. π.Χ.

1967. Δὲν ἔγινε ἀνασκαφή.

1968. Συνέχιση ἀνασκαφῆς κοσμικοῦ συγκροτήματος· συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στὴ βασιλικὴ Α, ἡ ὁποία τώρα χαρακτηρίζεται ὡς βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Μὲ πιστώσεις τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως ἀπαλλοτριώθηκαν οἱ ἰδιοκτησίες: Τζοτζόλα, Μποσινάκη, Ζώτη καὶ Καροκανίδη στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο τῆς βασιλικῆς Γ· κατεδάφιση τῶν κτηρίων.

1969. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Γ· ἀνασύνταξη τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου.

1970. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἴδιας βασιλικῆς· ἀποκάλυψη τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους ποὺ χωρίζεται σὲ 5 διάχωρα· στὸ τρίτο διάχωρο σώζεται ἡ ἀνακαινιστικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ ἔτσι τὸ μνημεῖο χαρακτηρίζεται πλέον ὡς βασιλικὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

1971. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τῶν προσκτισμάτων της· ἀποκάλυψη ἀρχαιοτέρων κτισμάτων· ἀποκόλληση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ δαπέδου τοῦ ἐξωνάρθηκα.

1972. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ἴδια βασιλική· διερεύνηση τῶν λειψάνων τῶν προηγούμενων κτηριακῶν φάσεων στὸ νάρθηκα, στὸν ἐξωνάρθηκα, στὴ νότια πτέρυγα τοῦ αἰθρίου καὶ στὰ πρὸς Ν. προσκτίσματα· ἀποκάλυψη μικροῦ βαπτιστηρίου γιὰ τὸ βάπτισμα νηπίων βόρεια τοῦ ἐξωνάρθηκα· συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Κοιμητηριακὴ βασιλική· συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ βόρεια, νότια καὶ ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ στὸ βαπτιστήριο· συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στὸ αἴθριο τοῦ κοσμικοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος· συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ στό «ἐπισκοπικὸ μέγαρο»

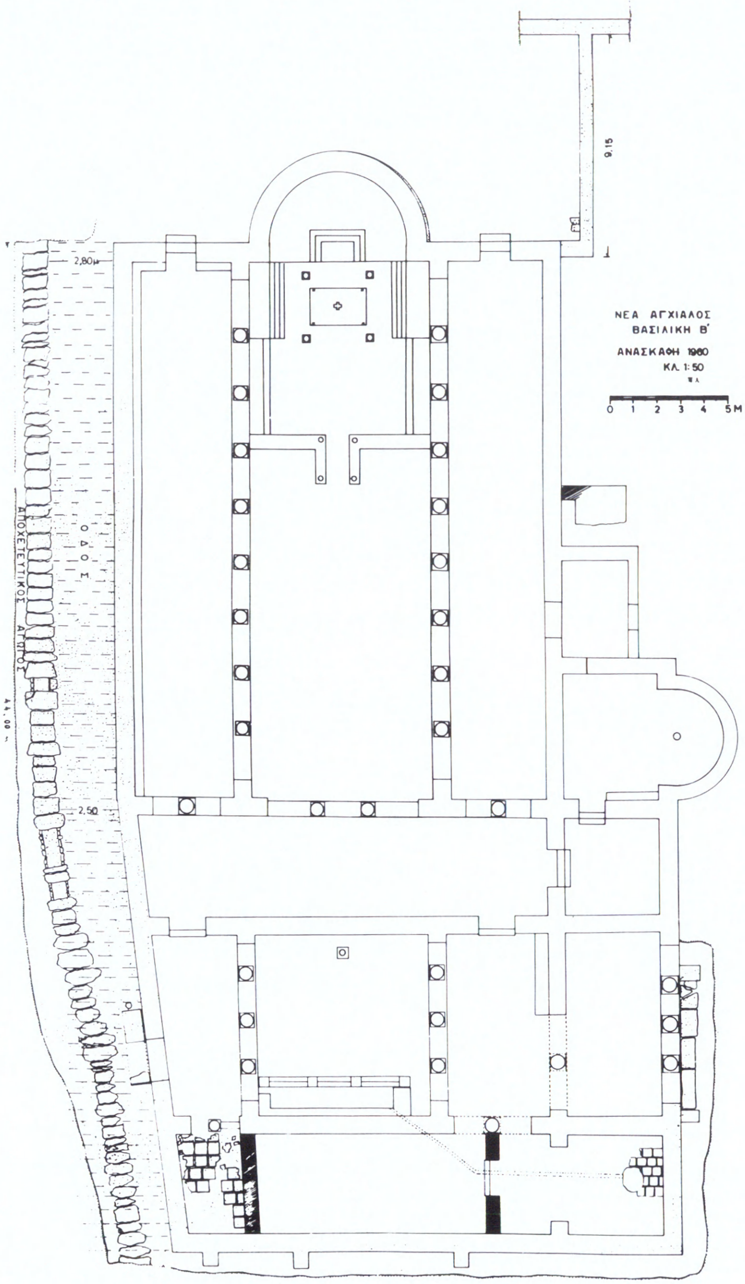

1. Κάτοψη τῆς βασιλικῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου.

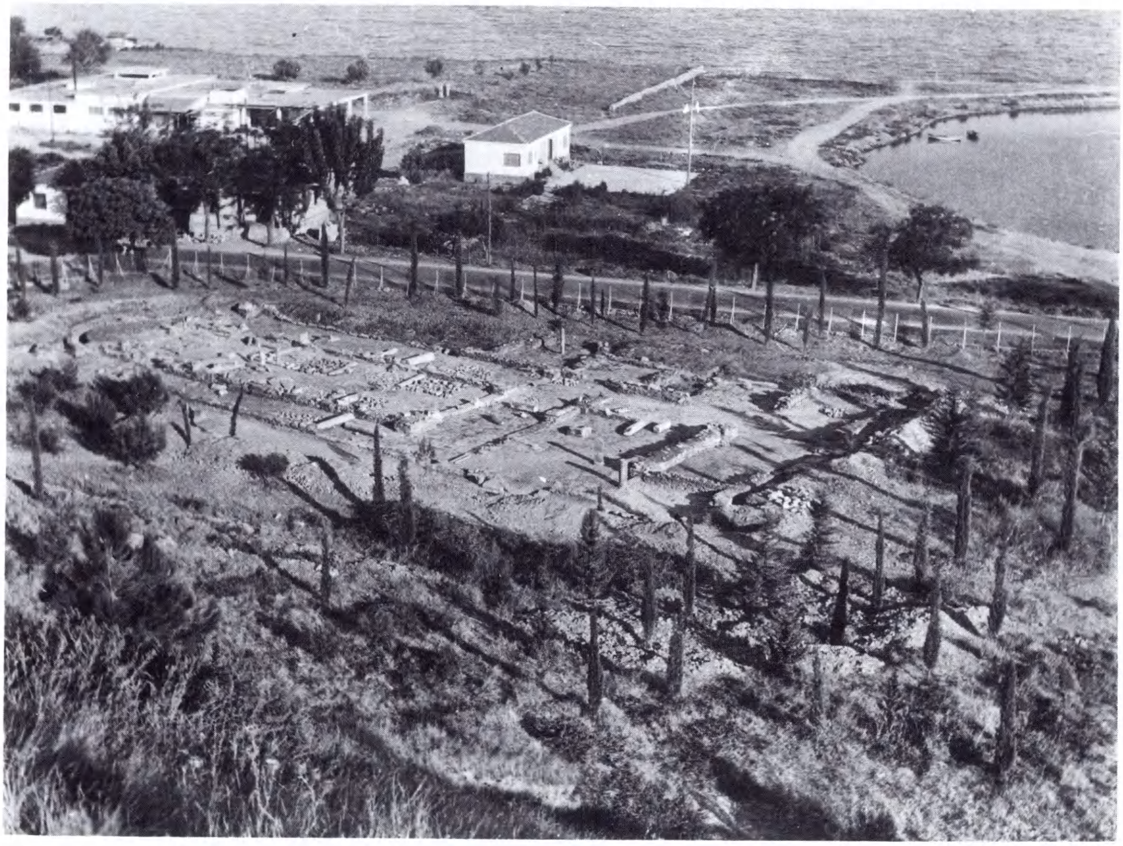

2. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου ἀπὸ ΒΔ. (1960).

καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου. Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφὲς στὴ Νέα Ἀγχίαλο ἔγινε καθαρισμὸς καὶ ἀποκάλυψη τοῦ τείχους τῶν ἀρχαίων Φθιωτίδων Θηβῶν (4ος αἰ. π.Χ.) κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Μικροθῆβες, σὲ μῆκος 320 μ. περίπου, καθὼς καὶ διερεύνηση 17 τάφων ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ περισυλλογὴ ἀρχαίων ἀντικειμένων.

1973. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ ἀναμόρφωση τῆς περίφραξης κατὰ μῆκος τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ.

1974. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ὅπου σὲ βάθος ±1.30 μ. ἀπὸ τὸ τελευταῖο ψηφιδωτὸ δάπεδο βρέθηκε ἄλλο θαυμάσιο ψηφιδωτὸ τοῦ 3 - 4ου αἰ. μ.Χ.· ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ στὰ νότια προσκτίσματα.

1975. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς νότιας μακρᾶς στοᾶς καὶ τῶν συνεχομένων προσκτισμάτων, καθὼς καὶ τοῦ νότιου κλίτους μὲ τὰ δύο σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου· μεταξὺ τῶν δύο ψηφιδωτῶν διαπιστώθηκε τὸ ὑπόστρωμα ἄλλου δαπέδου στρωμένου μὲ πήλινες πλάκες.

1976. Δὲν ἔγινε ἀνασκαφή· κατεδαφίστηκαν τὰ ἀπαλλοτριωμένα ἀκίνητα: Παλαιὰ καὶ νέα οἰκία Τζοτζόλα, οἰκία Καροκανίδη καὶ ἀποθῆκες Δάινα· μεταφέρθηκε τὸ ἐργαστήριο στὴν ἀπαλλοτριωμένη οἰκία Στρατζούρη, προστατεύτηκαν οἱ τοιχογραφίες πάνω στοὺς τοίχους,

συντηρήθηκαν τὰ ψηφιδωτὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.

1977. Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὰ νότια προσκτίσματα, στὴ μακρὰ στοὰ καὶ ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ συνεργάζεται μαζί μου στὶς ἀνασκαφὲς καὶ σ' ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς ἐργασίες τῆς Νέας Ἀγχιάλου ἡ ἀρχαιολόγος Ἀσπασία Ντίνα.

1978. Ἔναρξη ἀνασκαφῆς καὶ ἀποκάλυψη μεγάλου μέρους ἄλλης βασιλικῆς ποὺ ἐπισημάνθηκε στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Σταυρίδη καὶ Σλατάνου· ἀπὸ ἐπιγραφὴ πάνω σὲ θωράκιο, τὸ νέο μνημεῖο χαρακτηρίστηκε «βασιλικὴ Μαρτυρίου»· παράλληλα συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴ βασιλικὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, τὰ σπουδαιότερα εὑρήματα τῆς ὁποίας εἶναι: ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ νότιο μισὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου σὲ βάθος 0.80 μ. δάπεδο καὶ 0.10 μ. κάτω ἀπ' αὐτὸ ἡ νότια γένεση ἀψίδας· ἡ ἀψίδα ἀνήκει στὴν πρώτη χρονικά (4ος αἰ.) βασιλικὴ ποὺ κτίστηκε στὸ χῶρο καὶ τὸ πάνω ἀπ' αὐτὴ δάπεδο στὴ δεύτερη, τοῦ 5ου αἰώνα· τὸ μαρμαρόστρωτο δάπεδο ποὺ βρίσκεται κατὰ 0.80 μ. ψηλότερα ἀνήκει στὴν τρίτη βασιλική, τοῦ 6ου αἰώνα· βόρεια τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν ἀνασκάφτηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του πολὺ ἐνδιαφέρον ὑπόκαυστο μὲ ψηφιδωτά.

1979. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ ἀνεύρεση στοιχείων ποὺ προσδιορίζουν σαφέστερα τὶς τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν· συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου.

1980. Στὶς 9 Ἰουλίου ἔγινε καταστρεπτικὸς σεισμὸς στὴ Νέα Ἀγχίαλο, ποὺ προξένησε ζημιὲς στὰ μνημεῖα καὶ στὶς ἀποθῆκες τῶν εὑρημάτων. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Σπουδαιότερα εὑρήματα: ψηφιδωτὸ τῆς πρώτης περιόδου βόρεια τοῦ συγκροτήματος· οἱ τρεῖς πλευρὲς τοῦ αἰθρίου· λείψανα τοίχων κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς πρώτης περιόδου· ἡ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς τῆς πρώτης περιόδου· τὰ ἀνατολικὰ τέρματα τῶν νότιων τοίχων τῶν δύο προγενέστερων βασιλικῶν κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς τρίτης βασιλικῆς· τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης σὲ ἀπόσταση 3.20 μ. ἀπὸ τὰ νότια προσκτίσματα.

1981. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου· βρέθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς πρώτης βασιλικῆς ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας.

1982. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου μὲ κυριότερα στοιχεῖα: οἱ δύο γενέσεις τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου (5ος αἰ.) ἀνάμεσα στὶς δύο δυτικὲς βάσεις τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου τοῦ Ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς γ΄ περιόδου, σὲ βάθος 0.37 μ. καὶ ψηφιδωτὸ δάπεδο κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόκαυστο ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ βόρεια τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν.

1983. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ διάφορες θέσεις τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου· σημαντικότατο εὕρημα εἶναι τὸ τετράγωνο φωτιστήριο βαπτιστηρίου μὲ ἐσωτερικὸ περιστύλιο καὶ ὀκτάγωνη κολυμβήθρα, στὸ ἀπαλλοτριωμένο οἰκόπεδο Γερούκη, νότια τοῦ αἰθρίου· ἀποκαλύφθηκε μέρος μόνο τοῦ κτηρίου.

1984. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βαπτιστηρίου νότια τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς· ἀποκάλυψη τοῦ τετράγωνου φωτιστηρίου ἢ ἐσώτερου οἴκου, τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη, τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας, μέρους τοῦ ἐξώτερου ἢ αὔλειου οἴκου δυτικὰ τοῦ φωτιστηρίου, τῆς ἑστίας νότια καὶ τμήματος τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης, ποὺ εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ τμήματος ποὺ βρέθηκε τὸ 1980 νότια τῶν προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς.

Σημειώνεται ὅτι οἱ ἀνασκαφὲς τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν-Νέας Ἀγχιάλου ἀπὸ τὸ χρόνο αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται στὸ πενταετὲς εἰδικὸ πρόγραμμα ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ποὺ χρηματοδοτεῖ ἡ κυβέρνηση ἀπὸ τὶς Δημόσιες Ἐπενδύσεις.

1985. Συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ἀποκάλυψη καὶ ἄλλων τμημάτων του· ἀνατολικὰ τοῦ φωτιστηρίου ἀποκαλύπτεται ὀρθογώνιο κτίσμα μὲ ἐγγεγραμμένη ἡμικυκλικὴ κόγχη στὴ δυτική του πλευρὰ καὶ κιονοστοιχία

στὴ νότια· τὸ κτίσμα αὐτὸ εἶναι μεταγενέστερο τοῦ βαπτιστηρίου.

1986. Ἀποκάλυψη τῶν τμημάτων τοῦ βαπτιστηρίου, τοῦ ἀψιδωτοῦ ὀρθογωνίου κτίσματος καὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους σ' ὅλη τὴν ἔκταση (29.50×25.50 μ.) τοῦ ἀπαλλοτριωμένου οἰκοπέδου· διαπίστωση τριῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ βαπτιστηρίου· μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν παρακείμενη ὁδὸ Τσιτσίνια μὲ τὴν εὐκαιρία ἐργασιῶν τῆς κοινότητας γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀγωγοῦ ὕδρευσης.

1987. Μὲ συμπληρωματικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἀρχαίων κτισμάτων στὸ οἰκόπεδο Γερούκη ὥς τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ σὲ βάθος 1.28 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο τοῦ φωτιστηρίου· διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ὀρθογώνιο ἀψιδωτὸ κτίσμα ἀνατολικὰ τοῦ βαπτιστηρίου (βλ. 1985) εἶχε διώροφη κιονοστοιχία στὴ νότια πλευρά· συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὰ νότια προσκτίσματα καὶ βόρεια τῆς βασιλικῆς, καὶ ἀποκόλληση μικρῆς ἔκτασης τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς α΄ περιόδου· ἀποκάλυψη τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ διαχώρου τοῦ βόρειου κλίτους· ἐπανάληψη τῶν ἀνασκαφῶν στὸ συγκρότημα τῶν κοσμικῶν κτηρίων, ποὺ εἶχαν διακοπεῖ ἀπὸ τὸ 1968.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν καὶ οἱ ἐπιστήμονες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὶς μακρόχρονες ἀνασκαφὲς καὶ συνέβαλαν στὴν ἐπιτυχὴ ἔκβασή τους.

Περίοδος πρώτη, 1923-1956: Νικόλαος Γιαννόπουλος, Νικόλαος Παπαχατζῆς, Δημήτριος Πάλλας, Δημήτριος Θεοχάρης, Νικόλαος Βερδελῆς, Νικόλαος Μουτσόπουλος.

Περίοδος δεύτερη, 1959 ἕως σήμερα: Αἰκατερίνη Παπαζαφείρη, Εὐτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Νικόλαος Νικονάνος, οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ τῆς Α΄ Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν Μαρία Λάζαρη, Νίκη Μιχάλου-Ἀλεβίζου, Ἀνδρέας Γαβρίλης, Ἑλένη Γκίνη καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ζ΄ Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Εὔη Ἰατρίδου καὶ Ἄσπα Ντίνα, ἡ ὁποία παραμένει πολύτιμη συνεργάτις ἀπὸ τὸ 1977 ἕως σήμερα.

Σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὸ 1973 ποὺ ἱδρύθηκε ἡ Ζ΄ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλίας μὲ ἕδρα τὴ Λάρισα εἶναι αὐτὴ ὑπεύθυνη γιὰ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Νέας Ἀγχιάλου καὶ διενεργεῖ σωστικὲς καὶ τακτικὲς ἀνασκαφές. Οἱ ἀνασκαφὲς αὐτὲς φυσικὰ δὲν ἀναφέρθηκαν στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ εὑρήματά τους θὰ ἀναφερθοῦν στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὰ μνημεῖα.

Γ. Μνημεῖα

Ὅπως εἶναι φυσικὸ κατὰ τὶς μακρόχρονες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἦρθαν στὸ φῶς δεκάδες κτήρια-μνημεῖα καὶ τμήματα τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν καὶ σὲ χιλιάδες ἀριθμοῦνται τὰ ἀντικείμενα ποὺ περισυλλέχτηκαν καὶ ἀντιπροσωπεύουν ὅλους τοὺς κλάδους τῆς τέχνης: γλυπτική, πλαστική, κεραμοπλαστική, χρυσοχοϊκή, ζωγραφική, μικροτεχνία κλπ.

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προξενεῖ ὄχι μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν κτηρίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου (4ος - 6ος αἰ.), ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλες διαστάσεις τους (π.χ. τὸ μῆκος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου ξεπερνᾶ τὰ 88 μ.) καὶ ὁ πλούσιος διάκοσμός τους, ἰδίως τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ καὶ τὰ ἐκτεταμένα ψηφιδωτὰ δάπεδα, συχνὰ σὲ ἐπάλληλα στρώματα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴ ζωὴ καὶ τὶς περιπέτειες τῆς ἀρχαίας πόλης. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἔκταση τῶν ψηφιδωτῶν αὐτῶν, ἡ τεχνική, ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος τῶν εἰκονογραφικῶν καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων συντελοῦν στὸ νὰ λογαριάζεται ἡ ἀρχαία αὐτὴ θεσσαλικὴ πόλη κατάλληλος χῶρος γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ διακοσμητικοῦ αὐτοῦ εἴδους. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἔκταση τῶν μέχρι τώρα ἀποκαλυφθέντων ψηφιδωτῶν δαπέδων ξεπερνᾶ τὰ 1.500 τ.μ., χωρὶς νὰ λογαριάζονται ὅσα ἔχουν περισυλλεγεῖ σὲ κομμάτια.

Ἐπειδὴ τὸ τρίτο μέρος τῆς ἀνακοίνωσης ἦταν πολὺ μακρύ, γιατὶ δόθηκε σὲ προβολὲς ἔγχρωμων διαφανειῶν μὲ ἐξηγήσεις γιὰ τὴν κάθε μία, θὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ μὲ συντομία μόνο τὸ ὄνομα καὶ τὸ εἶδος τῶν μνημείων καὶ τῶν κυριότερων εὑρημάτων καὶ θὰ σημειωθοῦν ὁρισμένα

στοιχεῖα ποὺ θὰ βοηθήσουν τὸν ἀναγνώστη νὰ σχηματίσει μιὰ σαφέστερη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀρχαία πόλη.

1. Ἀπὸ τμήματα τοῦ τείχους ποὺ βρέθηκαν ἢ ἐπισημάνθηκαν σποραδικὰ ἔγινε, μὲ πολλὴ πιθανότητα, ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς κάτοψης καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς πορείας καὶ τῆς ἔκτασής του. Τὸ τεῖχος περιέβαλλε μέρος τοῦ λόφου τῆς ὁμηρικῆς Πυράσου, τὸ λιμάνι καὶ μεγάλη ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλης ὣς τὴ θάλασσα. Διακρίνεται σὲ χερσαῖο, ἀπὸ κοινὴ τοιχοποιία, πλάτους 1.90 μ. καὶ θαλάσσιο μὲ ἰσχυρὴ τοιχοποιία, πλάτους 2.30 μ., μὲ μεγάλους πελεκημένους λίθους. Τὸ μῆκος του ἦταν 2.000 μ. περίπου καὶ ἡ ἄμυνά του ἐνισχυόταν ἀπὸ τετράγωνους πύργους, ἡ θέση τεσσάρων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει προσδιοριστεῖ. Τὸ ἐμβαδὸν τῆς περιτειχισμένης πόλης ἦταν 250.000 τ.μ., μεγάλο ὅμως μέρος της ἐκτεινόταν καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Ὁ Προκόπιος (Περὶ κτισμάτων IV, III, 5) ἀναφέρει ὅτι καὶ τὸ τεῖχος τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν ἐπισκευάστηκε ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως καὶ τὰ τείχη ἄλλων θεσσαλικῶν πόλεων.

2. Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα, βαπτιστήριο, σκευοφυλάκιο καὶ αἴθριο μὲ κρήνη (εἰκ. 3). Ἐπισημαίνεται ὁ πλουσιότατος γλυπτὸς ἀρχιτεκτονικὸς διάκοσμος (εἰκ. 4-5) καὶ ἰδιαίτερα ὁ μαρμάρινος ἄμβωνας. Ἀνασκάφτηκε τὸ 1924-28. Συμπληρωματικὲς ἀνασκαφὲς τὸ 1972 καὶ 1973 ἀποκάλυψαν τὸν περίβολο καὶ προσκτίσματα βόρεια, ἀνατολικὰ καὶ νότια. Διαστάσεις τῆς βασιλικῆς 60×34 μ. Ἀπὸ ἐπιγραφὴ ποὺ βρέθηκε στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ βαπτιστηρίου, ΑΓΙΕ ΔΗΜΗΤΡΙΑΙ (ΠΑΕ 1972, 355), ἡ βασιλικὴ χαρακτηρίζεται πλέον ὡς βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Χρονολογία: μέσα 5ου αἰ.

3. Βασιλικὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου. Τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα, αἴθριο καὶ βαπτιστήριο. Βρίσκεται στοὺς νότιους πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Πυράσου. Ἡ θέση της προσδιορίστηκε τὸ 1926 καὶ ἀνασκάφτηκε τὸ 1928-1929. Συμπληρωματικὲς ἀνασκαφὲς τὸ 1960 ἀποκάλυψαν τὴ βόρεια πλευρὰ καὶ τὸν κατὰ μῆκος της ἀγωγό, τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νότιας καὶ ἔδωσαν τὴ διαμόρφωση τοῦ βαπτιστηρίου, στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἐνδιαφέρουσα ἡ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὸ σύνθρονο σὲ σχῆμα Π. Τὰ μαρμάρινα μέλη ἔχουν πάθει σοβαρὲς ζημιὲς ἀπὸ πυρκαγιά. Διαστάσεις: 45.70×24 μ. Χρονολογία β΄ μισὸ τοῦ 5ου αἰ.

4. Κοιμητηριακὴ βασιλική. Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα καὶ αἴθριο. Τὸ Ἱερὸ ἔχει τὸ ἴδιο σχέδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς βασιλικῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἐλπιδίου. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ τετράγωνα διαμερίσματα ποὺ δημιουργοῦνται στὶς δύο μακρὲς πλευρές, βόρεια καὶ νότια καὶ στὰ δύο ἄκρα τοῦ νάρθηκα, καθὼς καὶ οἱ ὑπόγειοι καμαροσκέπαστοι τάφοι. Ἀνασκάφτηκε τὸ 1934-1936. Συμπληρωματικὲς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν τὸ 1972 ἀποκάλυψαν μνημειακὴ κρήνη στὸ αἴθριο, τὸ σωστὸ σχέδιο τοῦ αἰθρίου, τὴ θέση τοῦ ἄμβωνα καὶ ἄλλα διαμερίσματα στὶς μακρὲς πλευρές, ποὺ συμπληρώνουν τὸ τελικὸ σχέδιο τοῦ μνημείου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα μὲ διάκοσμο ζώων, πτηνῶν, γεωμετρικῶν σχεδίων κλπ. (εἰκ. 6-9). Χρονολογία 5ος - 6ος αἰ.

5. Βασιλικὴ τοῦ Μαρτυρίου. Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Τρίκλιτη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα —αἴθριο δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ— κτισμένη πάνω σὲ παλαιότερο κτήριο. Ἱερὸ ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Κοιμητηριακῆς. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ ὀκτάπλευροι κιονίσκοι τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου. Τὸ μεσαῖο κλίτος εἶναι στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, τὸ βόρειο (εἰκ. 10) καὶ ὁ νάρθηκας μὲ ψηφιδωτὰ μὲ πλούσια θεματογραφία στὸ διάκοσμο. Ἀπὸ ἐπιγραφὴ σὲ θωράκιο τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ ὀνομάστηκε βασιλικὴ τοῦ Μαρτυρίου. Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς «κέντησης» τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ βασίλειο πύλη, διαβάστηκε ἡ χρονολογία 431 μ.Χ. Σκάφτηκε τὸ 1978-79.

6. Συγκρότημα βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Βρίσκεται κοντὰ στὸ νότιο τμῆμα τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης. Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο καὶ πλουσιότερο ἀπὸ ὅλα τὰ μνημεῖα ποὺ ἔχουν μέχρι τώρα ἀποκαλυφθεῖ στὴ Νέα Ἀγχίαλο. Ὁ καθηγητὴς Σωτηρίου ἀπὸ τὸ 1929 ὣς τὸ 1954, σκάβοντας περιοδικά, ἀπο-

3. Βασιλικὴ Ἁγίου Δημητρίου, ἄποψη ἀπὸ Ἀ.

4. Βασιλικὴ Ἁγίου Δημητρίου. Ἀναστηλωμένος κίονας τῆς βόρειας κιονοστοιχίας.

5. Ἐπίθημα κατὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ τρυπανιοῦ ἀπὸ τὸ τρίβηλο τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

6. Κοιμητηριακὴ βασιλική. Λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ δαπέδου διαμερίσματος μὲ τρίβηλο βόρεια τῆς βασιλικῆς.

κάλυψε μέρος τῶν δύο ναρθήκων, τοῦ αἰθρίου, τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ νοτίου κλίτους καὶ τῶν πρὸς Νότο προσκτισμάτων. Ἡ κάτοψη δημοσιεύθηκε στὰ ΠΑΕ 1954, σ. 145, εἰκ. 3. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ μνημείου ἐπαναλήφθηκε τὸ 1969 καὶ μὲ μικρὲς διακοπὲς συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Πρόκειται γιὰ τρεῖς ἐπάλληλες βασιλικές, ποὺ μαζὶ μὲ τὰ προσκτίσματα καταλαμβάνουν χῶρο 7.000 τ.μ. καὶ ἔχουν κτιστεῖ πάνω σὲ μυκηναϊκὰ καὶ ὑστερορρωμαϊκὰ ἐρείπια (εἰκ. 11). Ἡ πρώτη βασιλικὴ χρονολογεῖται στὰ μέσα ἢ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἡ δεύτερη στὰ μέσα ἢ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἡ τρίτη γύρω στὰ 532, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α΄. Ἤδη ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ὅλη σχεδὸν ἡ βασιλικὴ τῆς τρίτης περιόδου καὶ ἡ μεγαλύτερη ἔκταση τῶν προσκτισμάτων. Ἀπὸ τὶς βασιλικὲς τῶν δύο προηγουμένων περιόδων ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ τμήματα τῶν ἀψίδων, τῶν μακρῶν τοίχων, τῶν ναρθήκων καὶ τοῦ αἰθρίου, ἡ στοὰ ποὺ περιβάλλει τὰ κτίσματα ἀπὸ Ν. καὶ Ἀ. κ.ἄ. Ἐκεῖνα ὅμως ποὺ προξενοῦν ἐντύπωση εἶναι τὰ ποικίλα μαρμάρινα μέλη καὶ τὰ ἐκτεταμένα ψηφιδωτά. Βρέθηκαν στὸ χῶρο κιονόκρανα ὅλων τῶν ρυθμῶν μὲ ἐπικρατέστερα τὰ πτυχωτά, πολύχρωμοι κίονες, βάσεις, ἐπιθήματα, θωράκια σὲ διάφορα σχήματα καὶ διάφορο διάκοσμο κλπ. Αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μιᾶς βασιλικῆς χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἑπόμενη. Ψηφιδωτὰ ὑπάρχουν στὰ πατώ-

9. Κοιμητηριακὴ βασιλική. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ διαμερίσματος νότια τοῦ νάρθηκα.

7. Κοιμητηριακὴ βασιλική. Διαμέρισμα βόρεια τοῦ νάρθηκα.

8. Κοιμητηριακὴ βασιλική. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ διαμερίσματος νότια τοῦ νάρθηκα.

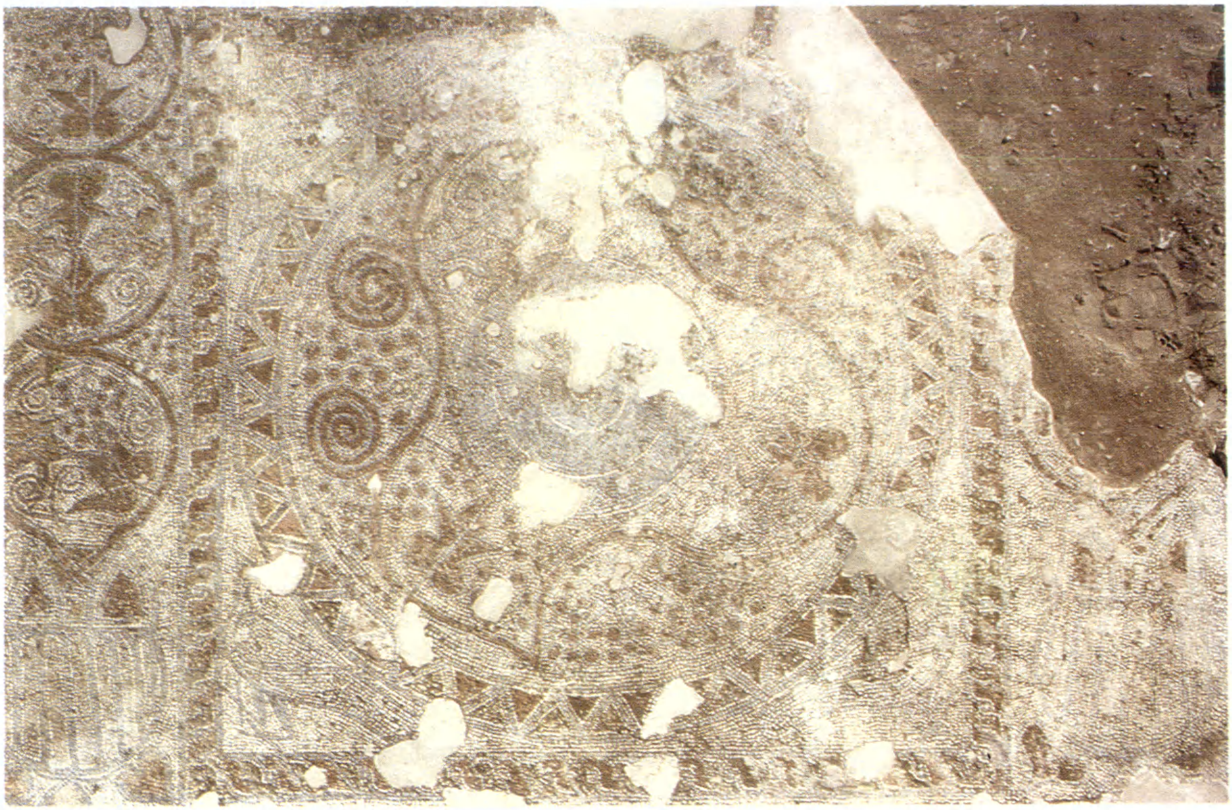

10. Βασιλικὴ τοῦ Μαρτυρίου. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

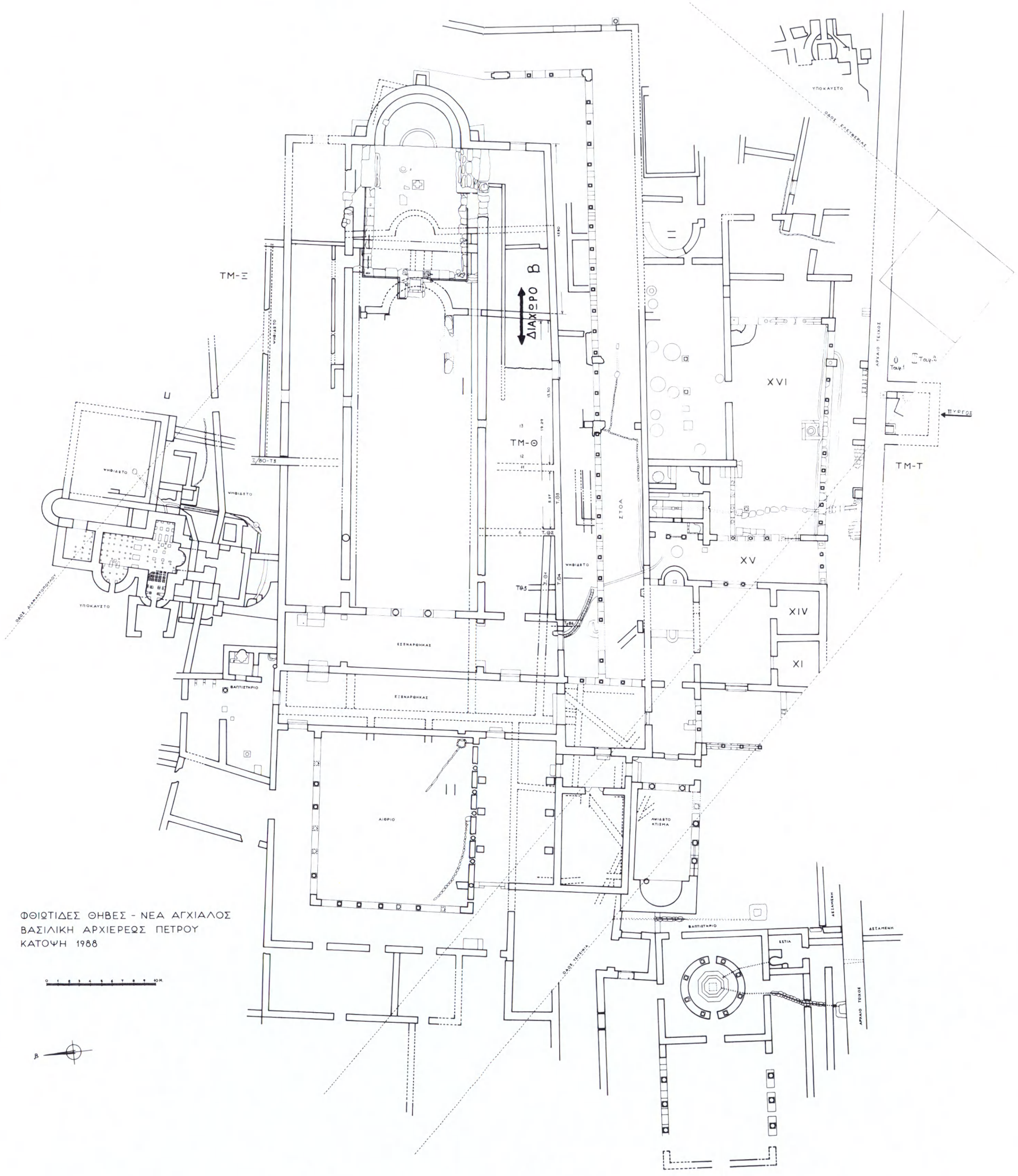

11. Τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Κάτοψη (1988).

ματα τῆς πρώτης βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ. καὶ τῆς τρίτης τοῦ 6ου (εἰκ. 12). Τὸ θεματολόγιο εἶναι πλουσιότατο. Πολύμορφες συνθέσεις γεωμετρικῶν σχεδίων καὶ ἀφθονία ἀπὸ πολύχρωμα καὶ πολύμορφα θαλασσινά, πτηνά, ἄγρια καὶ ἥμερα ζῶα (εἰκ. 13-15). Τὸ μῆκος τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου εἶναι γιὰ τὴν ὥρα 88.50 μ. καὶ τὸ πλάτος της 26.80 μ. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἀνακαινιστικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ τρίτου διαχώρου τῶν ψηφιδωτῶν στὸ νότιο κλίτος τῆς τελευταίας βασιλικῆς, χαρακτηρίστηκε ὅλο τὸ συγκρότημα «βασιλικὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου».

Βαπτιστήριο. Νότια τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς ἦρθε στὸ φῶς τὸ βαπτιστήριο, ποὺ ἀπὸ τὸ σχέδιο καὶ τὶς διαστάσεις του θεωρεῖται μοναδικὸ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (εἰκ. 16-17).

Τὸ φωτιστήριο, ἀνατολικά, εἶναι τετράγωνο, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 10.50×10.50 μ., ποὺ περιβάλλει ὑπερυψωμένο κυκλικὸ στυλοβάτη στὸν ὁποῖο πατοῦσαν 8 ραδινοὶ κίονες. Στὸ κέντρο σώζεται ἡ ὀκτάγωνη κολυμβήθρα. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ἐσωτερικὰ εἶχαν ὀρθομαρμάρωση. Τὰ μαρμαροθετήματα στὸ πάτωμα ἀπὸ πολύχρωμα πλακίδια σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση. Ἀπὸ ἐπιγραφὴ στὸ κατώφλι τῆς δυτικῆς πυλίδας τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη μαθαίνομε ὅτι τὴ στρώση αὐτὴ τὴν κατασκεύασε ἢ ἐπλήρωσε τὴν κατασκευή της ὁ Πολυχρόνιος «ὑπὲρ εὐχῆς». Δυτικὰ τοῦ φωτιστηρίου ἐκτείνεται ὁ τρίκλιτος καὶ εὐρύς «ἐξώτερος» ἤ «αὔλειος οἶκος». Τὸ μεσαῖο κλίτος ἦταν στρωμένο μὲ μεγάλες μαρμάρινες πλάκες.

Τὸ βαπτιστήριο αὐτὸ μπορεῖ μὲ μεγάλη πιθανότητα νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονο τῆς πρώτης βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

7. Ὑπόκαυστο - βαλανεῖο. Ἀποκαλύφθηκε βόρεια τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (εἰκ. 11). Ἔχει τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὲς περιόδους καὶ εἶναι κτισμένο πάνω στὰ ἐρείπια ἀρχαιότερου κτηρίου. Σὲ ἕνα χῶρο τοῦ κτηρίου αὐτοῦ σώζεται τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο σὲ καλὴ κατάσταση. Ὡραῖο καὶ καλὰ διατηρημένο ψηφιδωτὸ σώζεται καὶ σὲ χῶρο τοῦ ὑποκαύστου. Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἡ τελευταία μετατροπή του πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν ἀνέγερση τῆς βασιλικῆς τῆς τρίτης περιόδου.

8. «Ἐπισκοπικὸ μέγαρο». Βρίσκεται περὶ τὰ 100 μ. δυτικὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Ἦταν διώροφο καὶ εἶχε σημαντικὸ γλυπτὸ διάκοσμο. Ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τοῦ κτηρίου ἀνήκει στοὺς ὑστερορρωμαϊκοὺς χρόνους, συντηρήθηκε ὅμως καὶ χρησιμοποιήθηκε ὣς τὸν 7ο αἰ. μ.Χ.

9. Συγκρότημα κτηρίων στοὺς νότιους πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Πυράσου. Ἐπισημάνθηκαν ὀκτὼ οἰκοδομικὲς φάσεις. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὴ μεγάλη ἔκταση ποὺ καταλαμβάνουν τὰ μέχρι τώρα ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια, συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ δημόσιο συγκρότημα ἀγορᾶς ἢ νοσοκομείου ἢ κάποιου ἄλλου προορισμοῦ, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ πολλοὺς αἰῶνες.

10. Σημαντικὸ λουτρικὸ κτήριο, μέσα στὸ χῶρο τοῦ προηγούμενου συγκροτήματος, μὲ ἐνδιαφέρον ψηφιδωτὸ δάπεδο σὲ μιὰ αἴθουσα, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 3ο ἢ 2ο αἰ. π.Χ.

11. Ὑπόκαυστο, 6 μ. ΒΔ. τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Χρονολογία 5ος αἰ. μ.Χ.

12. Ἰδιωτικὴ ἔπαυλη περὶ τὰ 50 μ. βόρεια τοῦ προηγούμενου. Χρονολογία 5ος αἰ. μ.Χ.

13. Πλακόστρωτη λεωφόρος μὲ κιονοστοιχίες καὶ μαγαζιά, ἀνατολικὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

14. Κοιμητήριο μὲ οἰκογενειακοὺς καὶ μεμονωμένους τάφους ΒΑ. τῆς ἴδιας βασιλικῆς.

15. Ὑπόκαυστο περὶ τὰ 50 μ. νότια τῆς ἴδιας βασιλικῆς. Χρονολογία ὕστερη Ρωμαιοκρατία.

16. Παλαίστρα καὶ Γυμνάσιο, βόρεια τοῦ προηγούμενου καὶ σύγχρονα μὲ αὐτό.

17. Ὑπόκαυστο, περὶ τὰ 100 μ. ΝΑ. τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου. Λείψανα ψηφιδωτῶν. Σημειώνεται σύμπλεγμα σμέρνας μὲ καραβίδα μὲ πολὺ μικρὲς ψηφίδες ἀπὸ πέτρα καὶ γυαλί. Ἀνήκει στὸ ἀρχικὸ κτήριο τῆς Ρωμαιοκρατίας, τὸ ὁποῖο ἐπισκευάστηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴ χριστιανικὴ περίοδο.

18. Νεκροταφεῖο τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαιοκρατίας, ἀνατολικὰ τῆς Πυράσου στὴ θέση «τὰ Δώδεκα». Ἀκέραιες σαρκοφάγοι ἀπὸ ἡφαι-

12. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Νότιο κλίτος: κάτω ψηφιδωτὸ τῆς α΄ περιόδου (4ος αἰ. μ.Χ.). Ἀριστερὰ ὑπόλοιπο τοῦ πατώματος τῆς β΄ περιόδου (5ος αἰ. μ.Χ.) καὶ ἐπάνω τὰ ψηφιδωτὰ τῆς γ΄ περιόδου (6ος αἰ. μ.Χ.).

13. Συγκρότημα βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

14. Συγκρότημα βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

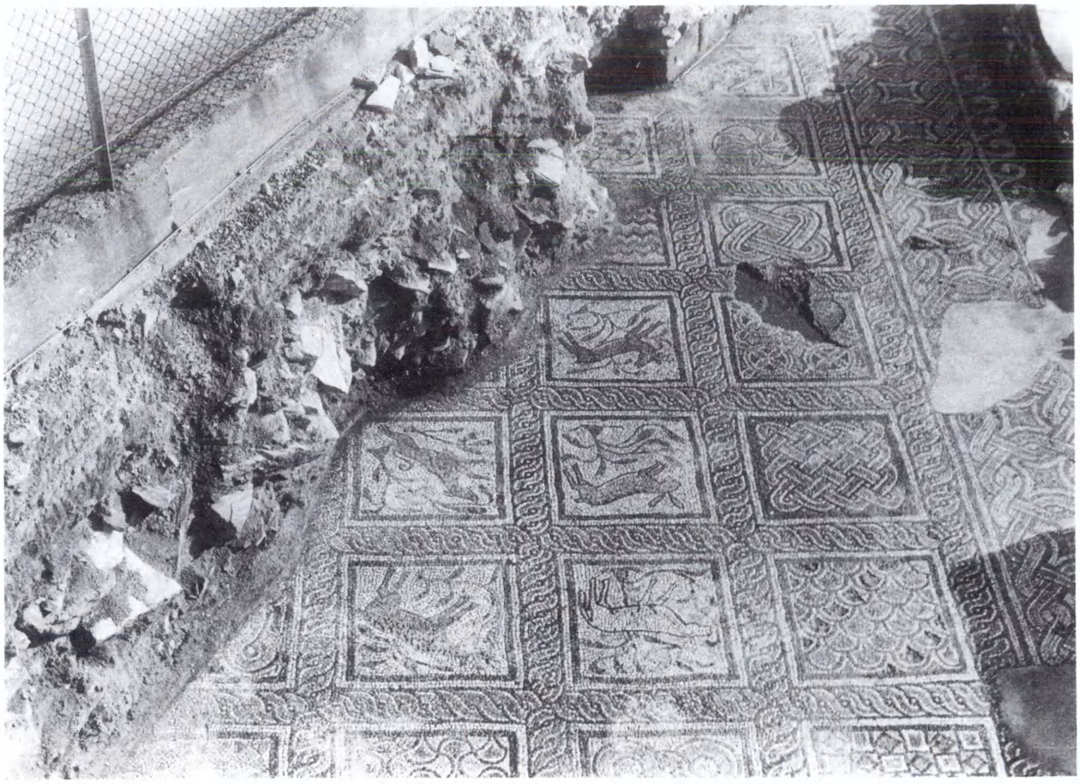

15. Βασιλικὴ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Ψηφιδωτὸ βόρεια τοῦ ἱεροῦ.

στειακὸ λίθο, καθὼς καὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι.

19. Ὑπόγειος τάφος μὲ θάλαμο καὶ τρία ἀρκοσόλια, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο.

20. Ἑκατοντάδες τάφοι, ὅλων τῶν τύπων, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη.

21. Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφερθοῦν ἐδῶ τὰ ἐνδιαφέροντα συστήματα ὑδροδότησης καὶ ἀποχέτευσης.

Τὸ κείμενο εἶναι σύντομη περίληψη τῆς ἀνακοίνωσης, ποὺ ἔγινε στὶς 13 Μαΐου 1987, κατὰ τὶς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ συντομία ὀφείλεται: α) στὸ ὅτι ἡ ἀνακοίνωση ἦταν πολὺ μεγάλη καὶ β) στὸ ὅτι οἱ λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἱστορία, τὶς ἀνασκαφὲς καὶ τὰ μνημεῖα τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν θὰ περιληφθοῦν στὴν τελικὴ δημοσίευση ποὺ ἑτοιμάζεται.

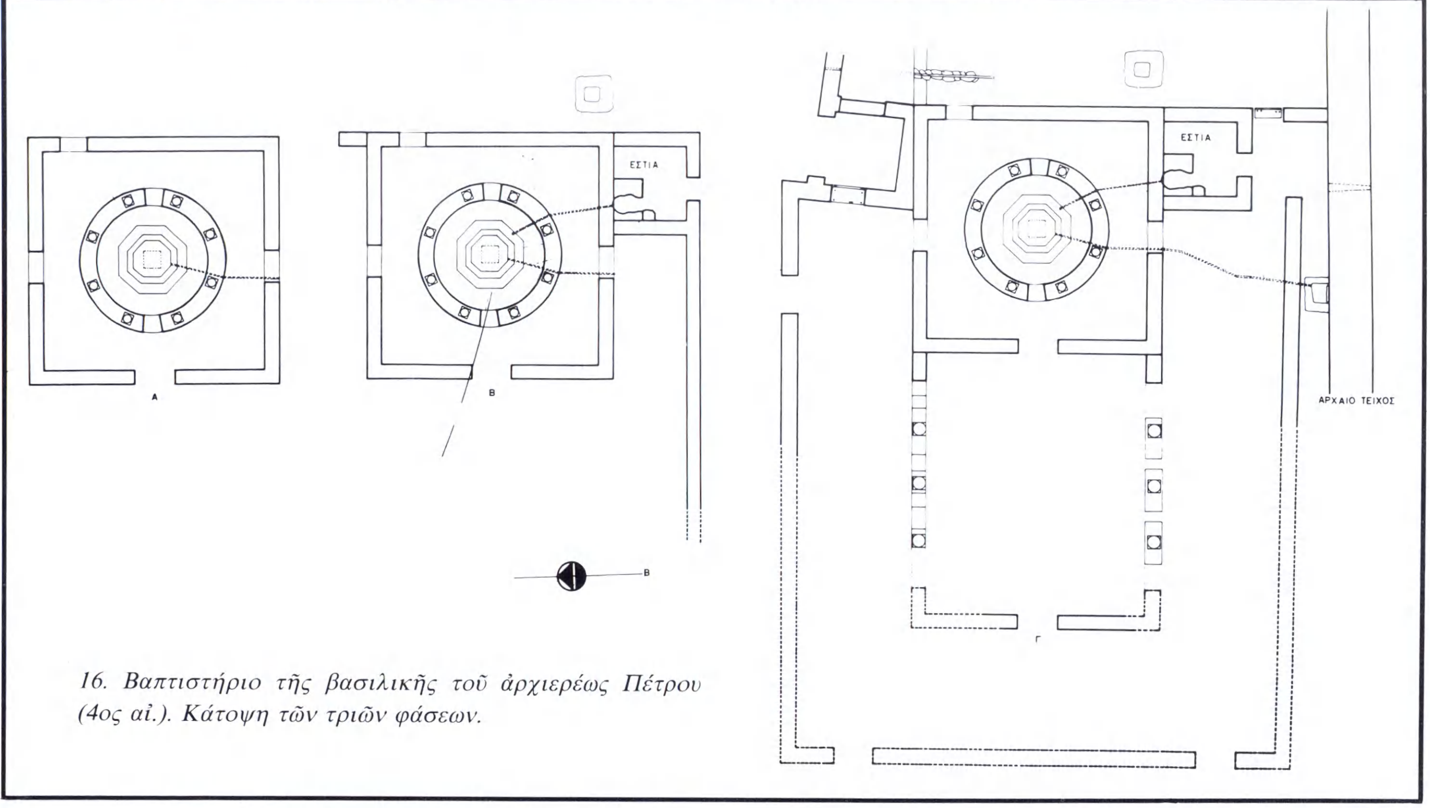

16. Βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (4ος αἰ.). Κάτοψη τῶν τριῶν φάσεων.

17. Βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς Μυκῆνες

Πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια, στὸν ἀπολογισμό του γιὰ τὶς ἐργασίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1887, ὁ τότε Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Στέφ. Κουμανούδης πληροφόρησε τὸ ἀκροατήριό του ὅτι «ἀνασκαφὴ ἐγένετο ἐν Μυκήναις, ταῖς εἰσέτι ἀνεξαντλήτοις». Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός, ποὺ ἀπηχοῦσε ἀσφαλῶς τὴν ἰδέα τοῦ ἴδιου τοῦ Κουμανούδη καὶ τῶν ἑταίρων γιὰ τὸν χῶρο τῶν Μυκηνῶν, διατυπώθηκε ὕστερα ἀπὸ μία ὑποτυπώδη ἔρευνα τοῦ Πιττάκη στὴν Πύλη τῶν Λεόντων καὶ στὴν περιοχή της, τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ κύκλου ἀπὸ τὸν Schliemann καὶ τὸν Σταματάκη καὶ δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους τοῦ Τσούντα ποὺ εἶχαν καταναλωθεῖ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ, μέρους τοῦ ἀνακτόρου, ἑνὸς κτιρίου στὴ Δ. κλιτὺ τῆς ἀκροπόλεως, καθὼς καὶ μερικῶν τάφων στὸ Ἀσπρόχωμα. Σήμερα, ἔπειτα ἀπὸ 100 χρόνια καὶ 75 ἀνασκαφικὲς περιόδους, εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ μελέτη τοῦ χώρου, ποὺ εἶναι τὸ κυριότερο πεδίο ἐρεύνης καὶ ἡ σημαντικότερη μαρτυρία ζωῆς γιὰ πολλοὺς καὶ κρίσιμους αἰῶνες τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται πλησιέστερα στὴν ἀρχὴ παρὰ στὸ τέλος τους.

Ἡ πεποίθηση αὐτὴ στηρίζεται στὴν ἀποτίμηση τῆς συστηματικῆς ἐργασίας γενεῶν ἀπὸ ἀνασκαφεῖς καὶ μελετητὲς τριῶν ἐθνικοτήτων (Γερμανούς, Ἄγγλους καὶ Ἕλληνες), ἐργασίας ποὺ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα καί, εἶμαι βέβαιος, θὰ ἐξακολουθήσει γιὰ πολὺ ἀκόμη. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας τὰ 150 χρόνια ἑορτάζομε φέτος, ἔχει χωρὶς ἀμφιβολία τὴ μερίδα τοῦ λέοντος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι χωρὶς τὸν φλογερὸ ἐνθουσιασμὸ τοῦ Schliemann, τὴν ἁγία πίστη του στὸν Ὅμηρο καὶ τὴν τύχη του νὰ ἀνακαλύψει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοὺς βασιλικοὺς τάφους μὲ τὸ θεαματικό τους περιεχόμενο, ἡ σπουδὴ τῶν Μυκηνῶν, τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου καὶ τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας ἐν γένει θὰ εἶχε ἀργήσει νὰ προσελκύσει τὸ παγκόσμιο ἐνδιαφέρον ποὺ τὴν ἀνέβασε σὲ ἐπιστήμη μὲ ἰδιαίτερο σύστημα καὶ ἀντικείμενο. Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι χωρὶς τὴ βαθιὰ κατάρτιση, τὴν ἐρευνητικὴ διορατικότητα, τὸ συνθετικὸ δαιμόνιο καὶ τὴν καθαρὴ σκέψη τοῦ Wace οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ἡ ἐπίγνωση γιὰ τὰ προβλήματά της θὰ ἦσαν σημαντικὰ ἀτελέστερες. Εἶναι ὅμως ἐξίσου ἀλήθεια ὅτι ὁ Schliemann ἀπασχολήθηκε στὸν χῶρο μόλις γιὰ ἕνα τετράμηνο, ἐνῶ ὁ Wace, ποὺ ἐργάστηκε μὲ πρόγραμμα, συνέπεια καὶ περίσκεψη, συναντοῦσε σὲ κάθε του βῆμα τὰ πανταχοῦ παρόντα ἴχνη τοῦ πραγματικοῦ πρωτοπόρου καὶ πρώτου αὐθεντικοῦ ἑρμηνευτῆ τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ μόλις εἶχε ἀρχίσει νὰ ἔρχεται στὸ φῶς, τοῦ ἐντολοδόχου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Χρήστου Τσούντα.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὶς Μυκῆνες ἐκδηλώθηκε ἤδη τὸ 1841, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἵδρυσή της, ὁπότε τὸ Συμβούλιο ἔστειλε ἐκεῖ τὸν ἔφορο τοῦ Κεντρικοῦ Μουσείου Κυριακὸ Πιττάκη μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ ἐπιθεωρήσει καὶ νὰ ἀποκαλύψει ὅσες ἀρχαιότητες ἔκρινε ἐφικτὸ ἢ σκόπιμο. Ὁ Πιττάκης καθάρισε λίγο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως, ὅπου σημείωσε ὅτι βρῆκε ὀρειχάλκινα καρφιὰ στοὺς τοίχους, ἐλευθέρωσε τὴν Πύλη τῶν Λεόν-

των ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις ποὺ τὴν εἶχαν φράξει καὶ ἐπεχείρησε νὰ ἀνασκάψει τὸν θησαυρὸ τῆς Κλυταιμνήστρας. «Ἰδὼν ὅμως», καθὼς ἀναφέρεται στὴ λογοδοσία τοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, «τὸ ἔργον ἐκ τοῦ πλησίον καὶ ἀναλογισάμενος ὅτι δὲν ἤθελεν ἀποπερατωθῆ πρὸ τῆς γενικῆς αὐτῆς συνεδριάσεως» περιορίστηκε στὴν ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ὅπου βρῆκε μερικοὺς μικροὺς κύκλους ἀπὸ πέτρες χωρὶς θεμέλιο καὶ χωρὶς ἀνωδομή.

Τὸν Schliemann, ποὺ ἔσκαψε πέντε ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ βασιλικοῦ περιβόλου καθὼς καὶ τὰ γύρω του οἰκήματα, ἀκολούθησε τὸ 1877 ὁ Σταματάκης, ὁ ὁποῖος ἀνακάλυψε καὶ καθάρισε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τὸν ἕκτο βασιλικὸ τάφο καὶ ἄλλους τρεῖς μικρότερους λακκοειδεῖς. Ἐρεύνησε ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο καὶ δίπλα στὸ σπίτι τοῦ Ἀγγείου τῶν Πολεμιστῶν τὸν χῶρο ἀνάμεσα σὲ δύο τοίχους ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ὁ τοπογράφος τοῦ Schliemann Βασ. Δροσινὸς καὶ ἀνακάλυψε ἕναν ἐντυπωσιακὸ θησαυρὸ ἀπὸ χρυσὰ σκεύη, κοσμήματα καὶ σφραγιδολίθους. Τὸ 1879 ἐξέχωσε τὸν δρόμο τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ ἔφερε στὸ φῶς κομμάτια ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς προσόψεώς του, καὶ τὸ 1883 μελέτησε ἐπὶ τόπου τὴν κατάσταση τῶν ὑπερθύρων τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καὶ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων.

Τὸ 1886, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σταματάκη, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔστειλε στὶς Μυκῆνες τὸν νεοδιορισμένο ἔφορό της Χρ. Τσούντα, ποὺ ἄρχισε τὴ συστηματικὴ ἐξερεύνηση καὶ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου. Ἐπὶ 12 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1886 ὡς τὸ 1898, ὁ Τσούντας ἐξέχωσε καὶ ἀνέσκαψε τὴ Μεγάλη Ἀναβάθρα, τὰ σπίτια τῆς βόρειας συνοικίας πάνω ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, τὴ Βόρεια Πύλη, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὰ ἀναλήμματά του, τὴν ἀνατολική του πτέρυγα καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου γενικά, τὴ θολωτὴ ἔξοδο καὶ τὴν ὑπόγεια κρήνη στὴ ΒΑ. ἐπέκταση, τῆς ὁποίας καθόρισε τὴ χρονολογικὴ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη ὀχύρωση, μέρος τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς ἀκροπόλεως μὲ τὸ οἴκημα ποὺ πῆρε ἀργότερα τὸ ὄνομά του, τὴ συνοικία τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγιᾶς καὶ μερικὰ ἀκόμη «οἰκήματα» σὲ διάφορα μέρη ποὺ δὲν καθορίζει στὶς σύντομες ἀναφορές του (εἰκ. 1). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ λείψανα, ὁ Τσούντας ἀποκάλυψε τὸν ναὸ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ποὺ σκέπασε τὴν αὐλὴ καὶ τὸ μέγαρο τοῦ ἀνακτόρου, τὴν ἑλληνιστικὴ δεξαμενὴ δίπλα στὴ Μεγάλη Ἀναβάθρα, μία ὅμοια στὴ ΒΑ. ἐπέκταση, τὸν πολυγωνικὸ πύργο τοῦ δυτικοῦ τείχους καὶ πολλὰ σπίτια τῆς ἑλληνιστικῆς κώμης, ἰδίως στὴ βόρεια πλαγιά, ποὺ εἶχαν χτιστεῖ πάνω στὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια. Ἐπιπλέον καθάρισε πέντε ἀπὸ τοὺς ἕξι γνωστοὺς θολωτοὺς τάφους τῆς περιοχῆς, ἀφήνοντας ἀνεξερεύνητο τὸν Ἐπάνω Φοῦρνο, τοῦ ὁποίου ὁ θόλος κινδύνευε νὰ καταρρεύσει, καὶ ἐπεσήμανε τοὺς τρεῖς ὑπόλοιπους, τῆς Παναγίας, τῶν Δαιμόνων καὶ τοῦ Αἰγίσθου, τὸν ὁποῖο δὲν ἐπεχείρησε νὰ σκάψει. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς θολωτούς, ἀνακάλυψε τουλάχιστον 103, ἴσως ὅμως καὶ περισσότερους θαλαμοειδεῖς τάφους ἀνοιγμένους κατὰ συστάδες στὶς πλαγιὲς τῶν λόφων δυτικὰ καὶ βόρεια τῆς ἀκροπόλεως στὶς θέσεις Παναγία, Ἐλιές, Πέρα Σφαλάχτρα, Καλκάνι, Ἀλεπότρυπα, Ἀγριοσυκιά, Ἀσπρόχωμα, Σουλεϊμάνη, Καψαλᾶ καὶ Παλαιογάλαρο. Τὰ ἑπόμενα 11 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1897 ὡς τὸ 1910, ὁ Τσούντας ἀφιέρωσε σὲ καθαρισμούς, ἀναστηλώσεις καὶ ἔργα στερεώσεως τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Schliemann. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, τὸ 1909, ὁ βοηθός του —τότε— Εὐαγγελίδης εὑρῆκε καὶ ἔσκαψε στὴν περιοχὴ τοῦ θόλου τῆς Κλυταιμνήστρας μερικὲς ταφικὲς θῆκες τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου περιτριγυρισμένες ἀπὸ πέτρες τοποθετημένες σὲ κύκλους, ὅμοιους μὲ ἐκείνους ποὺ εἶχε παρατηρήσει ὁ Πιττάκης τὸ 1841.

Ἡ συνεχὴς αὐτὴ ἔρευνα, ἀποκατάσταση καὶ συντήρηση τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν Μυκηνῶν, ποὺ κράτησε 22 χρόνια, δὲν ἐξήντλησε βέβαια τὴν περιοχή, ἀποκάλυψε ὅμως τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν νεκροταφείων της καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν οἰκοδομημάτων μέσα στὴν ἀκρόπολη. Δυστυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ μία οὐσιώδη ἀλλὰ σύντομη ἔκθεση στὰ Πρακτικὰ γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1866, λεπτομερεῖς περιγραφὲς τῶν σπουδαιότερων καὶ πολυτιμότερων μικρῶν εὑρημάτων του καὶ μερικὲς γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ κτί-

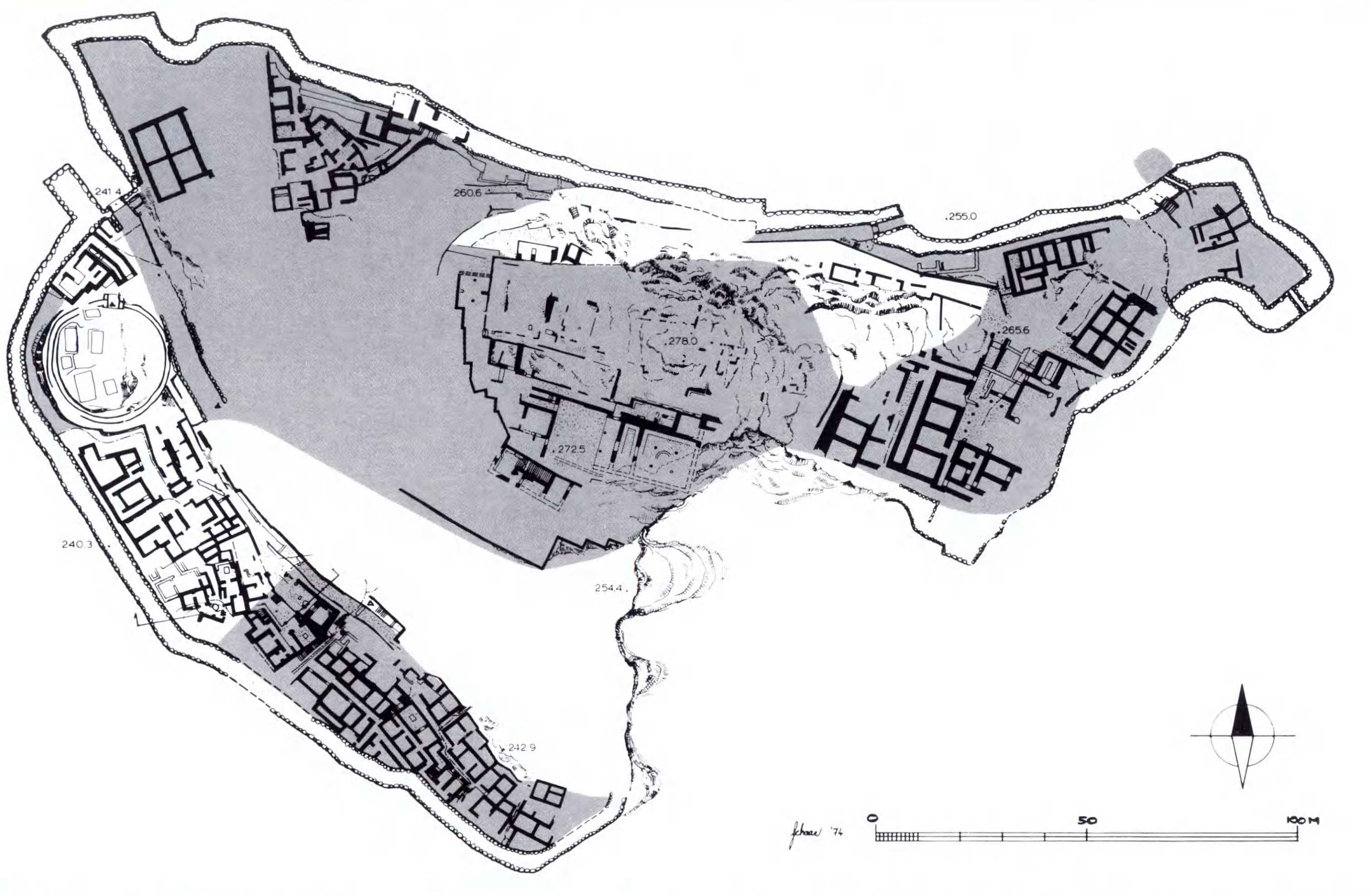

1. Ἀκρόπολη Μυκηνῶν, ἀνασκαφὲς Τσούντα.

ρια, καταχωρημένες στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα καὶ στὸ βιβλίο του «Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός», ὁ Τσούντας ἄφησε τὴν ἐργασία του ἀδημοσίευτη. Οἱ λιγόλογες ἐκθέσεις του μνημονεύουν ἁπλῶς, χωρὶς πάντοτε νὰ καθορίζουν, τὰ σημεῖα τῆς ἀκροπόλεως ποὺ εἶχε ἐρευνήσει (π.χ. στὰ ΠΑΕ 1892: ἐν μὲν τῇ ἀκροπόλει ἐκαθαρίσθησαν τὰ ἐρείπια διαφόρων οἰκημάτων) καὶ δὲν κάνει πουθενὰ μνεία γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν κατάσταση τῶν κτισμάτων ἢ γιὰ τὰ κεραμεικὰ εὑρήματα. Οἱ ἀνασκαφές του ἔφτασαν ἀλλοῦ ὣς τὸν βράχο, ἀλλοῦ ὣς τὰ δάπεδα τῶν χώρων, ἀλλοῦ ὣς τὶς κορυφὲς τῶν τοίχων καὶ ἀλλοῦ σταμάτησαν στὸ ἑλληνιστικὸ στρῶμα, ἀφήνοντας ποῦ καὶ ποῦ τμήματα ἄσκαφτα ἢ πρόχειρα ἐρευνημένα στὴν ἐπιφάνεια. Οἱ μεταγενέστεροι ἀνασκαφεῖς, Βρετανοὶ καὶ Ἕλληνες, ἔστρεψαν φυσικὰ τὴν προσοχή τους στὰ ἀνεξερεύνητα αὐτὰ κομμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦνται ἀκόμη ἀρκετά, καθάρισαν ὅμως ἐπίσης καὶ μελέτησαν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς χώρους ἀπὸ ὅπου εἶχαν περάσει ὁ Schliemann καὶ ὁ Τσούν-

τας. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν συμπληρωματικῶν αὐτῶν ἐρευνῶν ἀποδείχτηκαν πάντοτε διδακτικὰ καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικά, ἰδίως γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς καὶ τὴ χρονολόγηση, δηλαδὴ τὴν ἱστορία τῶν Μυκηνῶν. Τέτοια ἦταν ἤδη τὸ 1913 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμόπουλλου, ὁ ὁποῖος ἀφαίρεσε τὰ τελευταῖα κατάλοιπα ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐπίχωση τοῦ βασιλικοῦ περιβόλου καὶ δημοσίευσε τὸ 1918 τὶς παρατηρήσεις του καὶ τὰ εὑρήματά του, ποὺ διασαφήνισαν τὸ πῶς καὶ πότε ἔγινε ἡ τελικὴ διαμόρφωση τοῦ κύκλου.

Τὸ 1920, μὲ τὴ συναίνεση τοῦ Τσούντα, ἡ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ πῆρε τὴν ἄδεια νὰ ἐνεργήσει πρόσκαιρα (for the time being) ἀνασκαφὲς στὶς Μυκῆνες. Ἀκολούθησαν ὥς τὸ 1969 καὶ μὲ μακροχρόνιες διακοπὲς 25 ἀνασκαφικὲς περίοδοι ἀφιερωμένες στὴν ἀκρόπολη, στοὺς τάφους καὶ σὲ διάφορα κτίρια ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ A.J.B. Wace καί, μετὰ τὸν θάνατό του, τοῦ λόρδου William Taylour.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ξαναγύρισε στὸν χῶρο καὶ ἀνέλαβε τὴ συνέχιση τοῦ ἔργου της, ποὺ ἐξακολουθεῖ ἀπὸ τότε ἀδιάκοπο. Τὸ 1950 καὶ 1951 ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς Ἰ. Παπαδημητρίου καὶ ὁ ἐπιμελητής του Φ. Πέτσας ἀποκάλυψαν μέρος ἑνὸς σπιτιοῦ χτισμένου στὴ βορινὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν (κτίριο Πέτσα). Τὸ 1951 ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δεύτερου βασιλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου, ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ποὺ ἐξακολούθησε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Παπαδημητρίου καὶ τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Μυλωνᾶ ὥς τὸ 1954. Τὸ 1955 ὁ Παπαδημητρίου ἀσχολήθηκε μὲ μικρὴ συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸν πρόδομο τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἄρχισε τὸν τελικὸ καθαρισμὸ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Αἰγίσθου, τὸν ὁποῖο συμπλήρωσε τὸ 1958. Τὸν ἴδιο χρόνο ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνέθεσε στὸν καθηγητὴ Μυλωνᾶ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Μυκηνῶν, στὴν ὁποία εἶχα τὸ προνόμιο νὰ λάβω ἐξ ἀρχῆς μέρος, πρῶτα ὡς βοηθός, κατόπιν ὡς συνεργάτης καὶ τελικὰ ὡς συνδιευθυντής. Κατὰ τὸ διάστημα τῶν 30 σχεδὸν ἐτῶν ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε καθορίστηκαν καὶ χρονολογήθηκαν οἱ διάφορες φάσεις τῆς ὀχυρώσεως τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 2) καὶ ἐρευνήθηκαν ἡ μεγάλη ἀναβάθρα καὶ ἡ ξεχωριστὴ ἄνοδος ποὺ ὁδηγεῖ στὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων (εἰκ. 3), ἡ βορινὴ πρόσβαση στὸ ἀνάκτορο, τὰ ἴχνη τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλαγιά, τῆς ὁποίας τὰ κτίρια, σκαμμένα ἤδη μέχρι τινὸς ἀπὸ τὸν Τσούντα καὶ τὸν Wace, φάνηκε ὅτι ἀποτελοῦσαν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου (βλ. εἰκ. 15). Ἐξεχώθηκαν καὶ καθαρίστηκαν ἐπίσης τὸ λεγόμενο οἴκημα Μ καὶ τὰ γύρω του κτίσματα μέσα ἀπὸ τὸ βόρειο τεῖχος καθὼς καὶ τὰ σπίτια τῆς ΒΑ. ἐπεκτάσεως τοῦ ὀχυροῦ (εἰκ. 4). Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ἀκροπόλεως μελετήθηκε ὁ ἀρχικὸς περίβολος τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α καὶ ἡ σχέση τῆς ἀναβάθρας πρὸς τὸ θωράκιο τοῦ κύκλου, καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ πομπικὴ ὁδὸς πρὸς τὰ ἱερὰ τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς ἀκροπόλεως. Στὰ ἴδια τὰ ἱερὰ καθαρίστηκαν μερικὰ σημεῖα ποὺ δὲν εἶχαν σκάψει οἱ Ἄγγλοι συνάδελφοι καθὼς καὶ ὁ κυκλικὸς βωμὸς ἐμπρός τους (εἰκ. 5). Ἐπίσης ἀνασκάφτηκε ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίχωση ποὺ εἶχε ἀφήσει ὁ Τσούντας μέσα ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ πύργο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθοῦν στρωματογραφικὰ βεβαιωμένες ἐπάλληλες φάσεις τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου μὲ τὴν ἀντίστοιχη κεραμεική τους, ἐρευνήθηκε τὸ συγκρότημα δωματίων ἀμέσως προς Ν. τοῦ οἰκήματος Τσούντα, ὅπου βρέθηκαν οἱ τοιχογραφίες τῶν ἀσπίδων καὶ τῆς Μυκηναίας θεᾶς (βλ. εἰκ. 17) καὶ καθαρίστηκε ὁλόκληρη ἡ ΝΔ. συνοικία (εἰκ. 6).

Τελευταῖα ἡ ἀνασκαφὴ μεταφέρθηκε στὴ βόρεια συνοικία, ὅπου καθορίστηκε ἡ διάταξη τῶν κτισμάτων της καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ αἰτία καὶ ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς τους. Ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ἀνασκάφηκαν λείψανα τοίχων καὶ δαπέδων διαφόρων μυκηναϊκῶν φάσεων στὴν περιοχὴ τοῦ κύκλου Β, συγκρότημα σπιτιῶν στὸν λόφο τῆς Παναγίτσας καὶ ἕνα ἀκόμη σπίτι στὴ θέση Πλάκες, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ Προφήτη Ἠλία. Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφὲς αὐτὲς ὁ τότε ἔφορος Ἀργολίδος Ν. Βερδελῆς ἀνακάλυψε καὶ ἀνέσκαψε τὴ λεγομένη Δυτικὴ κατοικία καὶ λείψανα ἑνὸς ἄλλου κτι-

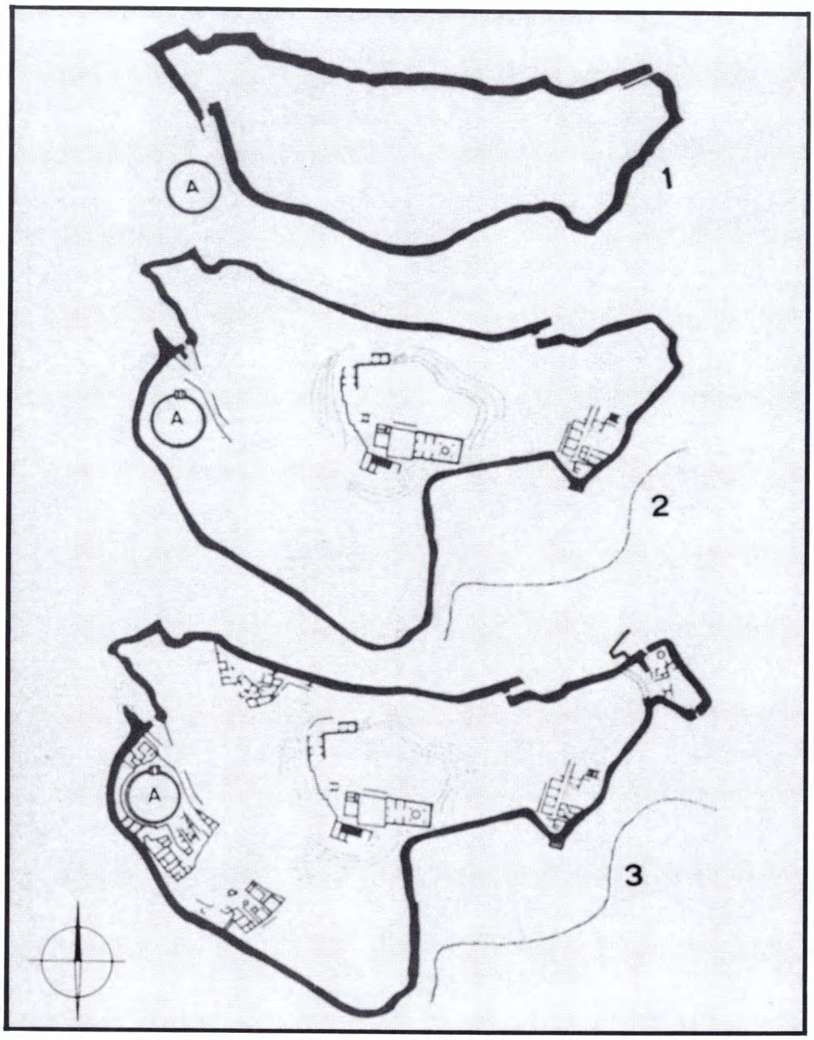

2. Φάσεις ὀχυρώσεως Μυκηνῶν.

ρίου, ποὺ ἀνῆκαν στὸ συγκρότημα τοῦ Λαδεμπόρου ποὺ εἶχε σκάψει ὁ Wace. Ἐπιπλέον ἐπισημάνθηκαν καὶ ἀνασκάφηκαν 18 θαλαμοειδεῖς τάφοι στὴν περιοχὴ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β καὶ στὶς θέσεις Καλκάνι, Παναγίτσα, Πάνω Πηγάδι, Ἀλεπότρυπα, Παλιομάντρι, Γκορτσούλια, Βλαχόστρατα καὶ Καψαλᾶ καὶ παρακολουθήθηκε ἐπὶ 4-5 χιλιόμετρα μυκηναϊκὸς δρόμος ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς Ἀ. (εἰκ. 7).

Ἡ ἔρευνα δὲν περιορίστηκε στὰ λείψανα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο μικροὺς τάφους τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ τῶν Μυκηνῶν καὶ μία μικρὴ γεωμετρικὴ ταφὴ κοντὰ στὸν ταφικὸ κύκλο Β, ἐρευνήθηκαν μία μικρὴ ἑλληνιστικὴ δεξαμενὴ στὴν ἴδια περιοχή, τὰ λείψανα ἑλληνιστικοῦ σπιτιοῦ δίπλα στὸν θολωτὸ τάφο τοῦ Αἰγίσθου, τὸ ἱερὸ τοῦ Ἐνυαλίου στὴ θέση Ἀσπρόχωμα, ποὺ ἱδρύθηκε τὸν 7ο καὶ καταστράφηκε τὸν 3ο αἰώνα π.Χ., καὶ τὸ ἀρχαϊκὸ στρῶμα πάνω ἀπὸ τὰ

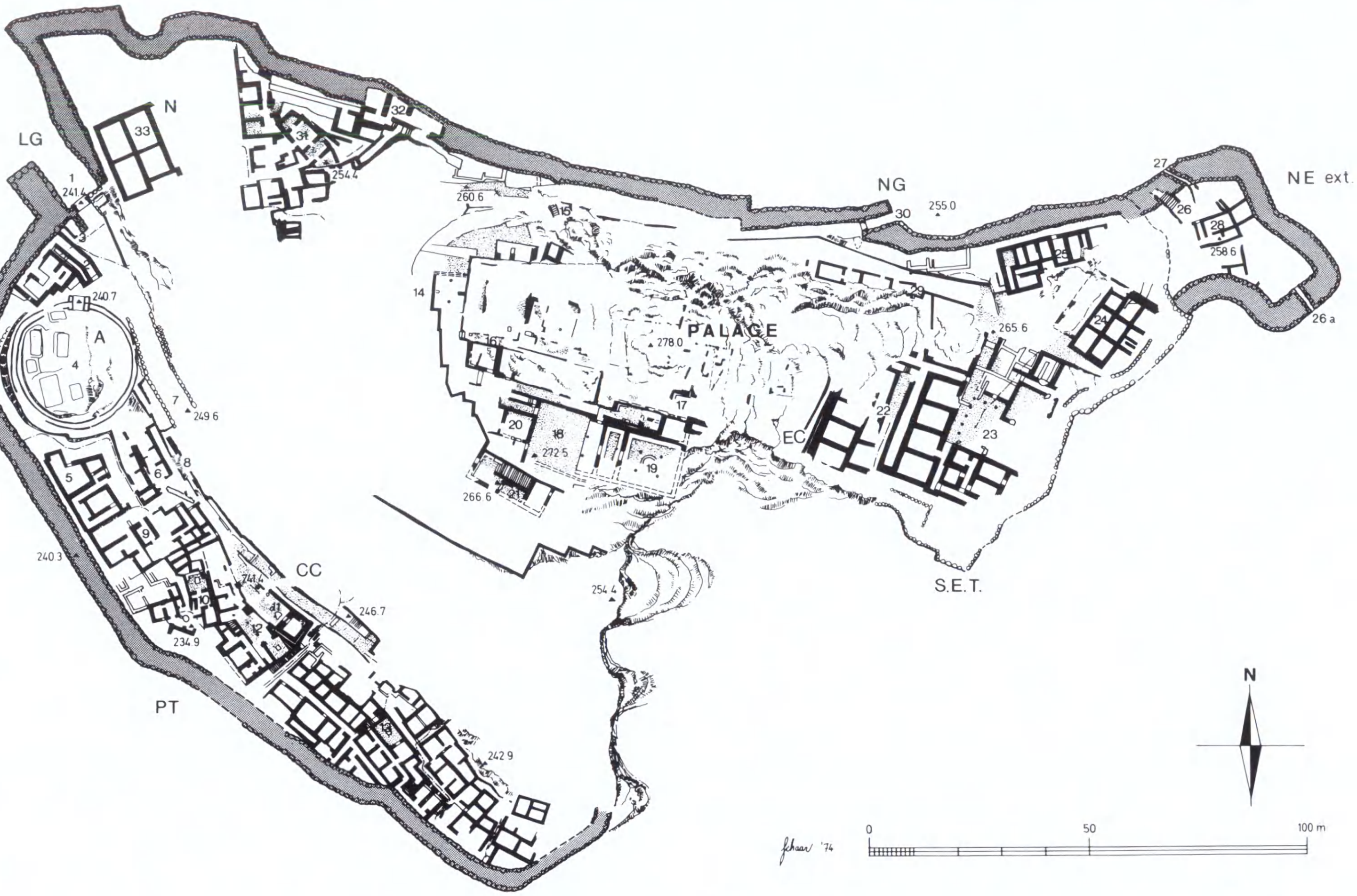

3. Τοπογραφικὸ σχέδιο ἀκροπόλεως Μυκηνῶν.

ἐρείπια τῆς Δυτικῆς κατοικίας. Μέσα στὴν ἀκρόπολη ἐξετάστηκαν διάφοροι ἑλληνιστικοὶ τοῖχοι στὴ βόρεια καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ἕνα ἐλαιοπιεστήριο στὴ Β. συνοικία καθὼς καὶ τὰ δωμάτια στὴν κορυφὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ πύργου στὸ Δ. τεῖχος.

Θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ προσθέσω ὅτι, πέρα ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικό τους ἔργο, οἱ ἀνασκαφεῖς ὠφέλησαν τὶς Μυκῆνες κατὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους τρόπους: ὁ Τσούντας ἔστρεψε τοὺς χωριανοὺς πρὸς τὴν ἐλαιοκαλλιέργεια ποὺ αὔξησε σημαντικὰ τὸ εἰσόδημά τους. Ὁ Παπαδημητρίου βοήθησε στὴ δημιουργία τῆς ὑποδομῆς τοῦ ἐξαιρετικὰ προσοδοφόρου διοργανωμένου τουρισμοῦ τοῦ χώρου καὶ ὁ Μυλωνᾶς ἐνίσχυσε καὶ ἐνισχύει ἐξακολουθητικὰ καὶ ἀθόρυβα τὶς ποικίλες ἀνάγκες τῆς κοινότητας καὶ τῶν κατοίκων της.

4. ΒΑ. ἐπέκταση, ἀεροφωτογραφία.

5. Τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῶν Μυκηνῶν.

6. *Μυκῆνες, ΝΔ. συνοικία.*

7. *Μυκηναϊκὸς δρόμος μὲ χτιστὸ ἀνάλημμα.*

Ὁ κατάλογος τῶν θέσεων ποὺ ἐρευνήθηκαν εἶναι μακρὺς καὶ φαίνεται νὰ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἢ πάντως τὶς σπουδαιότερες ἐγκαταστάσεις τοῦ χώρου, ἰδίως μέσα στὴν ἀκρόπολη. Αἱ Μυκῆναι ὅμως εἰσὶν εἰσέτι ἀνεξάντλητοι. Ἡ μισὴ ἔκταση μέσα στὴν ἀκρόπολη εἶναι ἀκόμη ἄσκαφτη ἤ, πάντως, ἀμελέτητη. Ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη ἡ ἔρευνα μόλις ἔχει ἀρχίσει, καὶ κάθε ἀνασκαφικὴ περίοδος προσθέτει καινούργιες πληροφορίες καὶ πολὺ συχνὰ πρωτοφανὲς καὶ ἀναπάντεχο ὑλικό. Ὕστερα ἀπὸ 100 ἐτῶν ἔρευνες οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ ὑλικὰ κατάλοιπα στὸν χῶρο καὶ ὡς ἐκ τούτου γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς, τὶς ἀσχολίες, τὶς θρησκευτικὲς δοξασίες καὶ τὴν ἱστορία τῶν Μυκηναίων ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἀτελεῖς.

Σὲ ἕναν ἀπολογισμὸ ὅμως ὅπως ὁ σημερινὸς ταιριάζει περισσότερο νὰ παραθέσουμε ὅσα ξέρομε παρὰ νὰ ἐπιδοθοῦμε σὲ εἰκασίες γιὰ ὅσα δὲν ξέρομε. Ἂς δοῦμε λοιπὸν ποιὰ εἶναι ἡ σημερινὴ εἰκόνα τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς περιοχῆς τους.

Τὸ πρῶτο μυκηναϊκὸ κτίσμα ποὺ συναντᾶμε ἀνεβαίνοντας πρὸς τὴν ἀκρόπολη ἀνήκει στοὺς προχωρημένους μυκηναϊκοὺς χρόνους: Εἶναι ἡ κολοβωμένη ὁδογέφυρα πάνω ἀπὸ τὸ ρέμα τοῦ Χάβου, ἀπὸ τὴν ὁποία περνοῦσε ἕνας ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ συνέδεαν τὶς Μυκῆνες μὲ τὴν Πρόσυμνα, τὴ Μιδέα καὶ τὴν Τίρυνθα. Εἶναι χτισμένη ἀπὸ μεγάλες χοντρικὰ τετραγωνισμένες πέτρες σὲ σχεδὸν ὁριζόντιες στρώσεις. Βορειότερα, πιὸ κοντὰ στὴν ἀκρόπολη, ἐπισημάνθηκαν τὸ 1962 τὰ λείψανα μιᾶς ἄλλης τέτοιας γέφυρας ἀπὸ κυκλώπειους ὀγκόλιθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κανεὶς δὲν εἶχε μείνει στὴν ἀρχική του θέση. Καμία συστηματικὴ προσπάθεια δὲν ἔχει γίνει ὡς τώρα γιὰ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ὁδικὸ δίκτυο γύρω ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὰ λίγα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εὑρέθηκαν στὸ τμῆμα τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε ἀνατολικὰ πρὸς τὸ Μπερμπάτι καὶ τὰ ὁποῖα μοιάζουν νὰ τοποθετοῦν τὸ δίκτυο στὸ δεύτερο μισὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ.

Ἡ ράχη τῆς Παναγίτσας καὶ ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ βόρεια καὶ δυτικά της εἶναι κυριολεκτικὰ διάτρητη ἀπὸ θαλαμοειδεῖς τάφους, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΕ Ι περίοδο, γύρω στὰ 1500 π.Χ., ὡς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ, στὸν 12ο αἰώνα. Οἱ τάφοι καὶ τὸ περιεχόμενό τους δείχνουν ὅτι ὁ τόπος δὲν ἔπαψε νὰ κατοικεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, καὶ ὅτι ὁ πληθυσμός του, μόνιμος καὶ ἀναλλοίωτος, εὐημεροῦσε καὶ διέθετε πολύτιμα προσωπικὰ ἀντικείμενα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπέξω. Ὡς πρὸς αὐτὸ οἱ τάφοι εἶναι πιὸ κατατοπιστικοὶ ἀπὸ τὰ σπίτια, ποὺ εἶναι πολὺ λίγα, ἀπὸ τὸ προϊστορικὸ νεκροταφεῖο καὶ τοὺς βασιλικοὺς ταφικοὺς κύκλους, ποὺ δὲν προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ΥΕ περιόδου, καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀκρόπολη καὶ τὸ ἀνάκτορο, ποὺ εἶναι πολὺ νεώτερα.

Ἕξι ἀπὸ τοὺς ἐννέα θολωτοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν βρίσκονται στὶς πλαγιὲς τῆς Παναγίτσας. Ὅλοι τους εἶχαν λεηλατηθεῖ κατὰ καιροὺς καὶ τὸ περιεχόμενό τους εἶχε ταραχτεῖ, καὶ ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Τὰ ὄστρακα ὅμως κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ θησαυροῦ τοῦ Αἰγίσθου ἦσαν ἀποκλειστικὰ ΜΕ, καὶ δείχνουν ὅτι ὁ τάφος αὐτός, ὅπως πιθανότατα καὶ ὁ Κυκλώπειος καὶ ὁ Ἐπάνω Φοῦρνος, εἶχαν κατασκευαστεῖ στὸ τέλος τῶν ΜΕ χρόνων. Ἦσαν δηλαδὴ λίγο-πολὺ σύγχρονοι μὲ τοὺς ταφικοὺς κύκλους, πράγμα ποὺ δημιουργεῖ ἀρκετὲς ἀπορίες γιὰ τὶς ταφικὲς συνήθειες τῶν πρώτων μυκηναϊκῶν δυναστειῶν. Οἱ ἑπόμενοι στὴ σειρά, ὁ τάφος στὴν Παναγία, ὁ Κάτω Φοῦρνος καὶ ὁ τάφος τῶν Λεόντων, ἀνάγονται στοὺς ΥΕ ΙΙ χρόνους, δηλαδὴ στὸν 15ο αἰώνα. Στὴν τελευταία χρονολογικὰ ὁμάδα, τεχνικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ συγγενὴ μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, ἀνήκουν ὁ τάφος τῶν Δαιμόνων, τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τοῦ Ἀτρέως, ποὺ εἶναι ὁ λαμπρότερος ἀπὸ ὅλους (εἰκ. 8). Οἱ ἁρμονικὲς του ἀναλογίες, ποὺ τὸν συγκρατοῦν στὴν ἀνθρώπινη κλίμακα παρὰ τὸ κολοσσαῖο του μέγεθος, ἡ ἐπιβλητικὴ ἀλλὰ καὶ κομψὴ του πρόσοψη, ἡ ἀγέρωχη ἀνάταση τῆς ἐσωτερικῆς του καμπύλης καὶ ἡ θαυμάσια ποιότητα τῆς κατασκευῆς του τὸν κατατάσσουν στὰ λαμπρότερα ταφικὰ μνημεῖα ὅλων τῶν αἰώνων. Τὰ λιγοστὰ ὄστρακα ποὺ ἀνακάλυψε ὁ Wace κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι του καὶ τὸ κεραμεικὸ ὑλικὸ ποὺ μάζεψε

8. Ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως.

ὁ Μυλωνᾶς γύρω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς Πύλης τῶν Λεόντων εἶναι σύγχρονα, καὶ τοποθετοῦν τὴν κατασκευὴ τῶν μνημείων αὐτῶν στὰ μέσα τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ, γύρω στὰ 1250 π.Χ.

Ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τοὺς τάφους ἦταν κατοικημένη. Στὴ δυτικὴ πλαγιὰ τῆς ράχης, δίπλα στὸν θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέως, βρισκόταν τὸ συγκρότημα σπιτιῶν τῆς Παναγίτσας. Βορειότερα καὶ πλησιέστερα στὴν ἀκρόπολη εἶναι τὰ σπίτια ποὺ ἔσκαψαν ὁ Wace καὶ ὁ Βερδελῆς. Σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ἀνακαλύφθηκαν τὸ κτίριο Πέτσα καὶ τὸ κτίριο τοῦ κυκλωπείου ἀνδήρου ποὺ εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς τὸ σπίτι τοῦ Οἰνεμπόρου.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ μόνο τὸ συγκρότημα τῆς Παναγίτσας καὶ τοῦ Λαδεμπόρου ἀνασκάφηκαν ἐντελῶς. Χτισμένα στὴν ἴδια πλαγιά, πάνω σὲ ἕνα δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἀκρόπολη, βρίσκονται τόσο κοντὰ καὶ ἔχουν τόσα κοινὰ χαρακτηριστικά, ὥστε πρέπει νὰ ἀνῆκαν σὲ ἀνθρώπους μὲ ὅμοια κοινωνικὴ θέση καὶ νὰ συμμερίστηκαν τὴν ἴδια μοίρα. Τὸ συγκρότημα τῆς Παναγίτσας (εἰκ. 9) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία σπίτια, ἀριθμημένα Ι, ΙΙ καὶ ΙΙΙ. Τὸ Ι ἀκουμπάει στὸν τοῖχο ἀντιστηρίξεως τοῦ ΙΙΙ πρὸς τὰ δυτικά του καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὸ ΙΙ μὲ στενὸ πέρασμα, τὸ ὁποῖο διασχίζει ἕνας ὀχετός. Τὸ ΙΙΙ ἔχει μεσοτοιχία μὲ τὸ ΙΙ, τοῦ ὁποίου προσάρτησε ἀργότερα ἕνα δωμάτιο. Τὸ Ι καταστράφηκε ξαφνικὰ καὶ βίαια χωρὶς νὰ καεῖ. Στὴν πόρτα με-

ταξὺ τῶν δωματίων 3 καὶ 5 βρέθηκε ὁ σκελετὸς μιᾶς μεσόκοπης γυναίκας τῆς ὁποίας τὸ κρανίο εἶχε συντριβεῖ ἀπὸ μία πέτρα. Τὸ σῶμα της ἦταν θαμμένο κάτω ἀπὸ τὰ χαλάσματα τοῦ σπιτιοῦ. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς ἦταν ἕνας πολὺ δυνατὸς σεισμὸς ποὺ ἐρείπωσε τὸ σπίτι, τὸ ὁποῖο ὕστερα ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἀφέθηκε νὰ καταρρεύσει. Τὸ σπίτι ΙΙ χτίστηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸ Ι, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε τὴν ἴδια τύχη, ὅπως δείχνει ἕνας κυρτωμένος καὶ μετατοπισμένος τοῖχος στὸ κατώγι. Ἔπειτα ἀπὸ τὸν σεισμὸ τὰ χαλάσματα ἁπλώθηκαν καὶ ἰσοπεδώθηκαν. Τὸ σπίτι ἐπισκευάστηκε ἐν μέρει καὶ κατοικήθηκε γιὰ ἕνα διάστημα, λίγο ἀργότερα ὅμως κάηκε. Ἡ φωτιὰ μαύρισε τοὺς τοίχους καὶ σκέπασε τὰ περισσότερα δάπεδα μὲ ἕνα παχὺ πυρακτωμένο στρῶμα. Τὸ τρίτο σπίτι χτίστηκε τελευταῖο στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ δύο προηγούμενα καὶ στὸ ἄνδηρο πίσω τους. Φαίνεται νὰ κατοικήθηκε ἀρκετὰ μετὰ τὸν σεισμό, δὲν ἔπαθε τίποτε ἀπὸ τὴ φωτιὰ καὶ διατηρήθηκε σὲ χρήση περισσότερο ἀπὸ τὸ ΙΙ.

Τὸ ἑπόμενο συγκρότημα βρίσκεται κάπου 100 μ. βορειότερα (εἰκ. 10). Χτισμένο στὴν ἴδια πλαγιὰ καὶ πάνω στὸν ἴδιο δρόμο, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία σπίτια στὴ σειρά, τῶν Σφιγγῶν, τοῦ Λαδεμπόρου καὶ τῶν Ἀσπίδων, καὶ πίσω τους, πιὸ ψηλὰ στὸ πρανές, τὸ πρῶτο καὶ παλαιότερο κτίριο τοῦ συγκροτήματος, τὴ Δυτικὴ κατοικία. Ἡ τελευταία αὐτὴ εἶχε μία πλακόστρωτη αὐλή, στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ὁποίας ἄνοιγε ἡ αἴθουσα ἑνὸς κανονικοῦ τριμεροῦς μεγάρου. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάρου ὑπῆρχε διάδρομος μὲ πέντε δωμάτια στὴ σειρά, ὅπου βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἐνεπίγραφες πήλινες πινακίδες ποὺ ἀναφέρουν λάδι καὶ μυρωδικὰ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀρωμάτων. Στὸν τοῖχο τοῦ βάθους τοῦ μεγάρου ἦταν χτισμένος ἕνας διπλὸς κλίβανος, ὅπου εἶχαν σωθεῖ στὴν ἀρχική τους θέση ἔξι μεγάλοι μισοκαμένοι κορμοί. Κάτω ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη τῆς κατοικίας ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε τὰ θεμέλια τριῶν δωματίων ἑνὸς ΜΕ κτιρίου.

Ἀκολουθώντας τὴν κλίση τῆς πλαγιᾶς, ὁ δρόμος ποὺ περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς Παναγίτσας καὶ τοῦ Λαδεμπόρου προχωροῦσε λίγο ἀκόμη πρὸς Β. καὶ κατόπιν ἔστριβε ἀνατολικὰ πρὸς τὴν ἀκρόπολη. Στὴ στροφὴ βρισκόταν ὁ ταφικὸς κύκλος Β (εἰκ. 11), ποὺ περιλάμβανε 14 λακκοειδεῖς τάφους πλούσια κτερισμένους καὶ σημαδεμένους μὲ ἐπιτύμβιες στῆλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέντε βρέθηκαν στὴν ἀρχική τους θέση. Ἀνάμεσα στοὺς βασιλικοὺς τάφους ὑπῆρχαν ἄλλοι 12 ρηχοὶ λάκκοι σκαμμένοι στὸν μαλακὸ βράχο, ποὺ περιεῖχαν μεμονωμένες ταφές. Γύρω στοὺς τάφους ἦταν χτισμένος ἕνας ἰσχυρὸς κυκλώπειος περίβολος. Ὁ κύκλος ἀποτελοῦσε χωρὶς ἀμφιβολία τὸ δυτικὸ τέρμα τοῦ ΜΕ νεκροταφείου, ποὺ ἁπλωνόταν ἀνατολικὰ ὡς τοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως. Ὁ ταφικὸς κύκλος Α καὶ ἄλλοι 30 ἀτομικοὶ λάκκοι συναπάρτιζαν τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ, ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴν ἀκρόπολη ὅταν χτίστηκε ἡ δυτικὴ ἐπέκταση τῆς ὀχυρώσεώς της.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ λειτουργοῦσαν τὸ ΜΕ νεκροταφεῖο μὲ τοὺς βασιλικούς του κύκλους καὶ οἱ πρῶτοι θολωτοὶ τάφοι, ὁ λόφος τῶν Μυκηνῶν ἦταν ἀρκετὰ πυκνὰ κατοικημένος. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰ κατάλοιπα ΜΕ κτιρίων κοντὰ στὴν κορυφή, στὴ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ καὶ στὴ ΒΑ. ἄκρη, κοντὰ στὸ κτίριο τῶν κιόνων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τοὺς τάφους ποὺ βρέθηκαν στὴ δυτικὴ καὶ στὴ βόρεια πλαγιά. Ἄλλη ἔνδειξη εἶναι ἡ ΜΕ κεραμεικὴ ποὺ βρίσκεται παντοῦ ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ φτάνει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Μερικὲς ρηχὲς ἐκβαθύνσεις στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου καὶ ἄλλα δυσδιάκριτα ἴχνη ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ κατοικία τῶν ἀνάκτων ποὺ εἶχαν θαφτεῖ στοὺς βασιλικοὺς κύκλους καθὼς καὶ πολλῶν ἀπογόνων τους πρέπει νὰ εἶχε χτιστεῖ ἐκεῖ καὶ νὰ ἔβλεπε στὸν Νότο.

Ὁ λόφος ἦταν ἀρχικὰ ἀνοχύρωτος. Ὁ πρῶτος κυκλώπειος περίβολος χτίστηκε στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα π.Χ. γύρω στὸ φρύδι τοῦ βράχου ἀφήνοντας ἔξω τὶς πλαγιές (βλ. εἰκ. 2, ἐπάνω). Ἡ κυρία εἴσοδος ἦταν καθὼς φαίνεται στὴ δυτικὴ πλευρά, πάνω ἀπὸ τὸν κύκλο Α. Μία ἀκόμη στενὴ δίοδος ὑπῆρχε στὴ ΒΑ. γωνία πρὸς τὴν πηγὴ ποὺ τροφοδοτοῦσε τὴν ἀκρόπολη μὲ νερό. Μαζὶ μὲ τὸ τεῖχος χτίστηκαν γύρω στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἄνδηρα ποὺ στήριξαν ἕνα ἐκτεταμένο ἀνάκτορο, γιὰ τὴ διάταξη

9. Τὸ συγκρότημα σπιτιῶν στὴν Παναγία.

τοῦ ὁποίου πολὺ λίγα πράγματα εἶναι γνωστά. Ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ μὲ κλιμακωτὴ ἄνοδο χτισμένη μέσα σὲ μία πτυχὴ τοῦ βράχου, ποὺ ἀνέβαινε σὲ ἕνα πρόπυλο. Ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα τὸ ΝΔ. σκέλος τῆς ὀχυρώσεως κατεδαφίστηκε καὶ μεταφέρθηκε χαμηλότερα, στὴ ρίζα τοῦ βράχου (βλ. εἰκ. 2, μέση). Ἡ ὀχύρωση ἀπέκτησε καινούργια εἴσοδο, τὴν Πύλη τῶν Λεόντων (εἰκ. 12), προστατευμένη ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ἀπότομο κατηφορικὸ βράχο καὶ δεξιὰ ἀπὸ ἕναν ἰσχυρὸ προμαχώνα. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν προμαχώνα αὐτόν, τὸ καινούργιο τεῖχος περιέλαβε τὴ δυτικὴ πλαγιὰ καὶ τὸν ταφικὸ κύκλο Α. Πάνω στὸν ἀρχικὸ ΜΕ περίβολο τοῦ κύκλου ὑψώθηκε ἕνας ψηλὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κύκλου χώθηκε ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς καινούργιας εἰσόδου (εἰκ. 13). Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος ἐπιστέφθηκε μὲ ἕνα θωράκιο ἀπὸ πλάκες ἀμμολίθου, ἡ ἐπίχωση ὅμως ἐξαφάνισε ὅλες τὶς ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ θέση καὶ

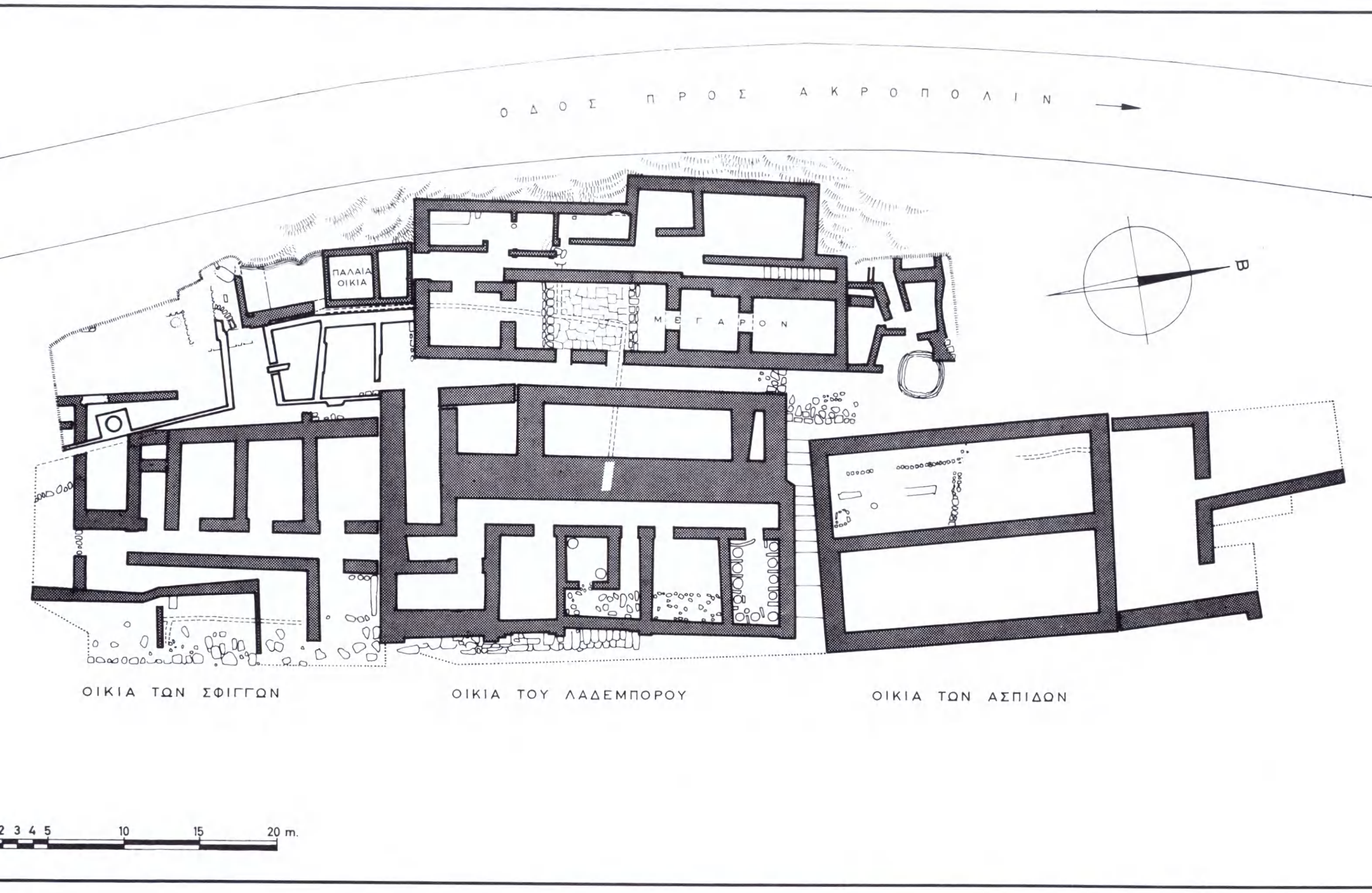

10. Τὸ συγκρότημα σπιτιῶν τοῦ Λαδεμπόρου.

τὸ μέγεθος τῶν τάφων καὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τους. Συγχρόνως, ὁ ἀνηφορικὸς δρόμος ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν παλαιὰ εἴσοδο σκεπάστηκε ἀπὸ μιὰ κυκλώπεια ἀναβάθρα μὲ ἔντονη κλίση πρὸς Ν., ποὺ κατέληγε στὸ μονοπάτι ποὺ σκαρφάλωνε στὴν πλαγιὰ καὶ συναντοῦσε τὴ βόρεια ἄνοδο. Ἄλλος ἕνας δρόμος κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τείχους συνέδεε τὴν ἄνοδο μὲ τὴ Βόρεια Πύλη (εἰκ. 14), ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ βόρειο τεῖχος λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων καὶ ποὺ προστατευόταν καὶ αὐτὴ ἀπὸ ἕνα πλευρικὸ προμαχώνα.

Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα ἡ ὀχυρωμένη περιοχὴ αὐξήθηκε μὲ τὴν προσθήκη τῆς λεγόμενης ΒΑ. ἐπεκτάσεως. Ὁ καινούργιος χῶρος, ποὺ δὲν ἦταν μεγάλος, πιάστηκε ἀμέσως ἀπὸ δύο σπίτια, ἡ ἐπέκταση ὅμως ἔγινε κυρίως γιὰ νὰ περιλάβει καὶ νὰ προστατεύσει τὴν ὑπόγεια κρήνη ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἀπρόσκοπτη ὕδρευση τῆς ἀκροπόλεως (βλ. εἰκ. 4).

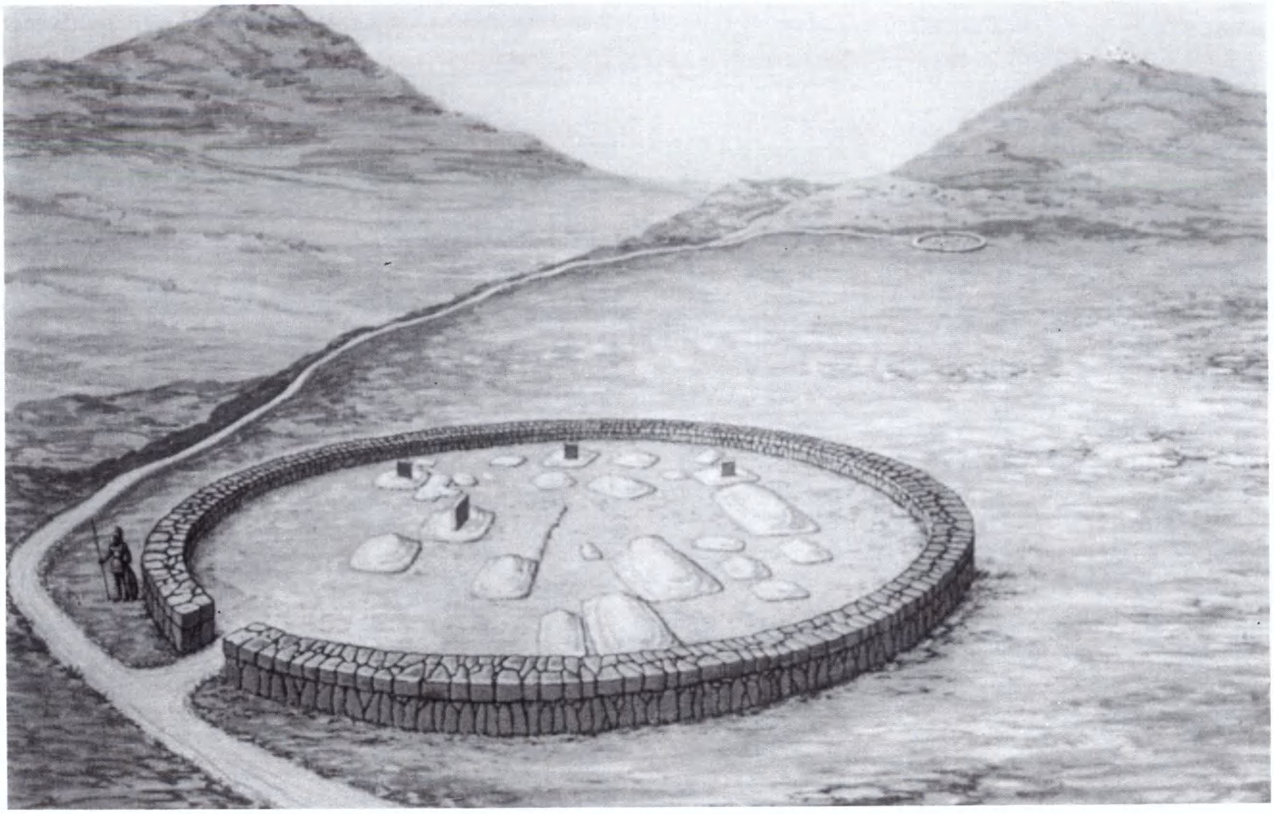

11. Ταφικὸς κύκλος Β, ἀναπαράσταση.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἔγιναν σημαντικὲς ἀλλαγὲς καὶ στὸ ἀνάκτορο. Στὴ νότια πλευρά του χτίστηκε ἕνα μεγαλοπρεπὲς μέγαρο ποὺ ἔβλεπε σὲ μία μεγάλη αὐλή, τὴν ὁποία ὅριζε στὰ δυτικὰ ἕνα ἀνεξάρτητο διαμέρισμα τριῶν ἢ τεσσάρων δωματίων. Ἡ καινούργια πτέρυγα ἀπέκτησε καὶ δική της πρόσβαση, τὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, πολὺ ἐπιβλητικότερο ἀπὸ τὴν παλαιὰ βόρεια ἄνοδο. Ἐπιπλέον, ἡ ἀνακτορικὴ ἐγκατάσταση ἐπεκτάθηκε πρὸς Ἀ. ὅσο ἐπέτρεπε τὸ τεῖχος. Στὴν τελική του μορφὴ τὸ ἀνάκτορο εἶχε τέσσερις πτέρυγες, χωρισμένες μὲ διαδρόμους (εἰκ. 15). Ἡ βόρεια πτέρυγα (εἰκ. 15:1), ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν διατηρήθηκε σχεδὸν τίποτε, φαίνεται ὅτι περιεῖχε τοὺς χώρους διαμονῆς. Τὸ μεσαῖο τμῆμα, ἀνάμεσα σὲ δύο παράλληλους διαδρόμους κατευθυνόμενους ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., εἶχε τὴ μορφὴ ὑπαίθριου ἀνδήρου ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ βασιλικὴ κατοικία. Ἡ νότια πτέρυγα, χτισμένη σὲ χαμηλότερη στάθμη, περιελάμβανε τὰ ἐπίσημα διαμερίσματα (εἰκ. 15:2). Στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα, χωρισμένη ἀπὸ τὶς ἄλλες μὲ ἕνα καμπύλο διάδρομο καὶ κλιμακωμένη σὲ τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδα, ὑπῆρχαν ἐργαστήρια, ἀποθῆκες, τὸ κτίριο ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς κτίριο τῶν Κιόνων καὶ ἄλλα δύο, τὰ κτίρια Γ καὶ Δ (εἰκ. 15:4). Ὅλα αὐτὰ ἦσαν χωρὶς ἀμφιβολία τμήματα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ὄχι ἰδιωτικὲς κατοικίες. Ἀνάλογα παραρτήματα τοῦ ἀνακτόρου πρέπει νὰ ἦσαν ἡ Βόρεια Ἀποθήκη, προσκτισμένη στὸ ἀπότομο πρανὲς κάτω ἀπὸ τὸ ΒΑ. πλάτωμα, καὶ τὸ οἴκημα Μ στὴ βόρεια πλευρά. Κάποτε, μετὰ

12. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων.

13. Ταφικὸς κύκλος Α, ἀναπαράσταση.

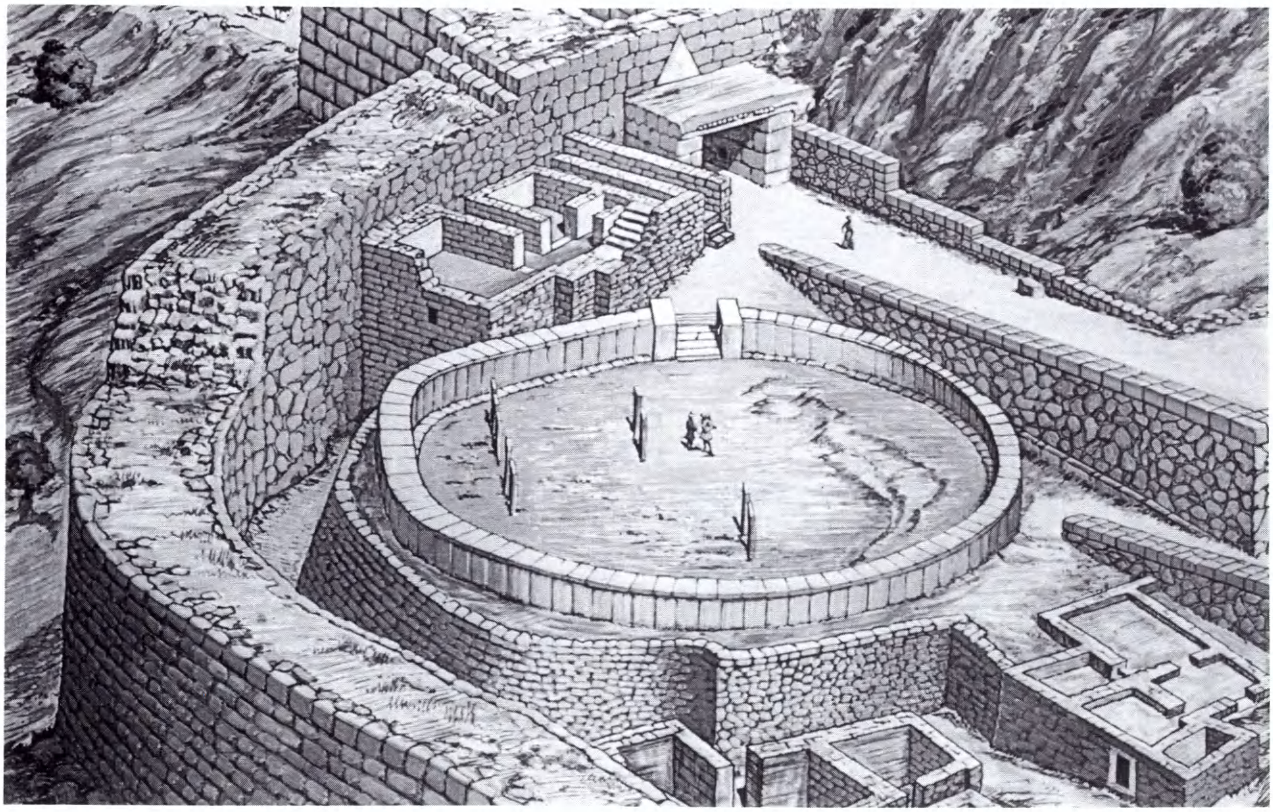

14. Βόρεια Πύλη.

15. Γενικὸ σχέδιο ἀνακτόρου.

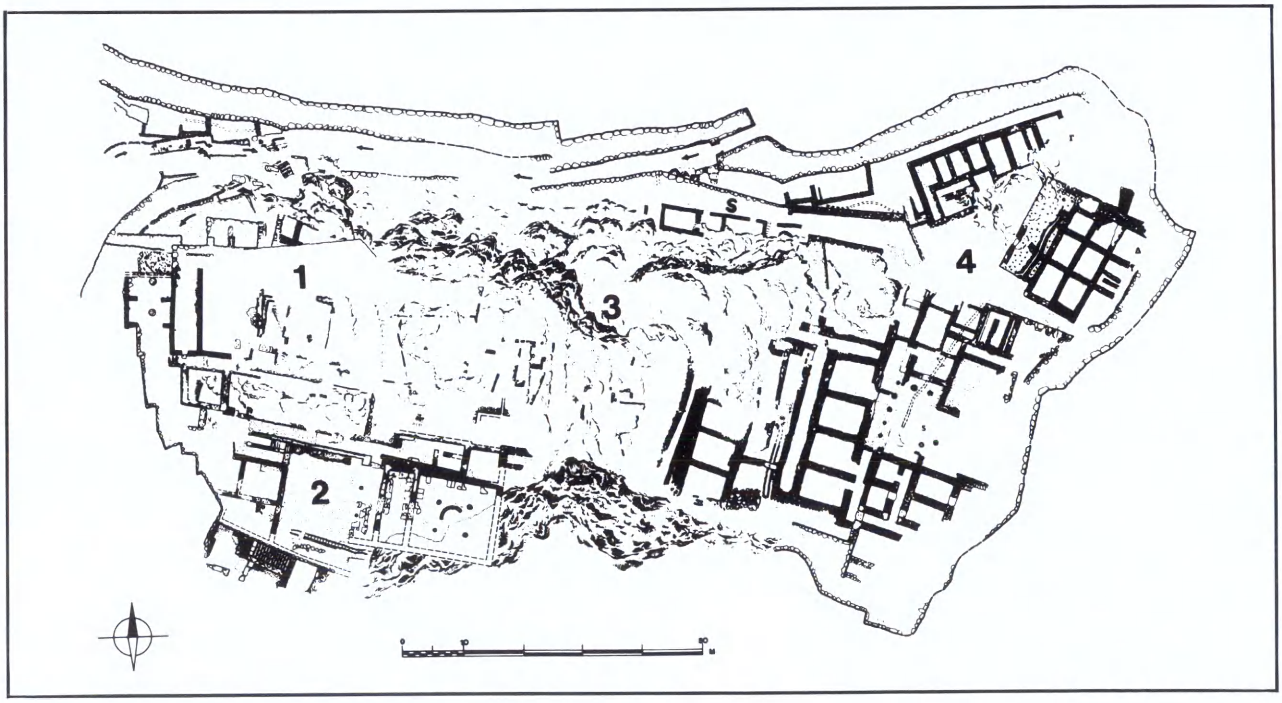

τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα π.Χ., τὰ κτίσματα αὐτὰ καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ ἀνακτόρου καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαγιά. Πολλὰ ἐπισκευάστηκαν ἀμέσως καὶ κατοικήθηκαν, ἂν καὶ σὲ κάπως περιορισμένη κλίμακα, ἄλλα ὅμως, ὅπως τὸ Μ, ἐγκαταλείφθηκαν καὶ ἐρειπώθηκαν.

Ἡ δυτικὴ πλαγιὰ δὲν ἄργησε καὶ ἐκείνη νὰ κατοικηθεῖ. Καθὼς φαίνεται τὸ χτίσιμο ἄρχισε ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω στὸν κύκλο Α, ὅπου οἰκοδομήθηκαν ὁ Σιτοβολώνας, τὸ σπίτι τοῦ Ἀγγείου τῶν Πολεμιστῶν καὶ τὸ Νότιο οἴκημα, καὶ ἐπεκτάθηκε πρὸς Ν. Τὸ πρῶτο συγκρότημα μετὰ τὸ Νότιο οἴκημα εἶναι τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 16). Μία πομπικὴ ὁδός, στεγασμένη καὶ στρωμένη μὲ κονίαμα, κατέβαινε σὲ ἕνα στενόμακρο ναὸ μὲ ἕνα θυσιαστήριο λίθο καὶ ἕνα πεταλόσχημο βωμὸ ἐμπρὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ ἄδυτο. Ἀργότερα, οἱ τοῖχοι τοῦ ἀδύτου ποὺ ἔχουν ρωγμὲς καὶ φανερὰ σημάδια φθορᾶς, ἐνισχύθηκαν ἐσωτερικά, ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ ὑψώθηκε τόσο ὥστε σκέπασε τὸν λίθο καὶ τὸν βωμὸ καὶ ἕνας ἄλλος, τετράγωνος βωμός, στήθηκε δίπλα στὴ εἴσοδο. Μερικὰ σκαλοπάτια ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ πλάτωμα τοῦ ναοῦ στὸ οἴκημα στὸ ὁποῖο δόθηκε τὸ ὄνομα τοῦ Τσούντα, ποὺ τὸ ἀνέσκαψε. Ἀκόμη χαμηλότερα βρίσκονται τὸ ἱερὸ τῶν εἰδώλων καὶ τὸ ἱερὸ τῶν τοιχογραφιῶν. Τὰ δύο αὐτὰ ἱερὰ ἔβλεπαν σὲ μία μικρὴ αὐλὴ ποὺ εἶχε στὴ μέση ἕνα μεγάλο κυκλικὸ βωμό. Καὶ αὐτὸ τὸ συγκρότημα ἔπαθε σοβαρὲς ζημιές, τὶς ὁποῖες ἐπισκεύασαν, χωρὶς νὰ τὸ ἀποκαταστήσουν ἐντελῶς, καταχώνοντας τὸν βωμὸ καὶ χτίζοντας τὶς πόρτες πρὸς τὴν αὐλή.

Τὸ οἴκημα Τσούντα, πιθανότατα ἡ κατοικία κάποιου προσώπου σχετικοῦ μὲ τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας, καταστράφηκε ἀπὸ μία ἰσχυρὴ ἀλλὰ ἐντοπισμένη πυρκαγιά. Ἐν μέρει κάηκε καὶ τὸ ἑπόμενο κτίριο, ἡ λεγόμενη ΝΔ. κατοικία, ὅπου βρέθηκαν οἱ θεαματικὲς τοιχογραφίες τῶν 8-σχήμων ἀσπίδων καὶ τῆς Μυκηναίας (εἰκ. 17). Πάνω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς εἶχαν συσσωρευθεῖ οἱ τρεῖς ἐπάλληλες παχιὲς στρώσεις μὲ δάπεδα καὶ ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμεικὴ ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ κατοικήθηκε χωρὶς διακοπὴ ὁλόκληρο τὸν 12ο καὶ 11ο αἰώνα. Μὲ τὴ ΝΔ. κατοικία ἀρχίζει ἡ ΝΔ. συνοικία, τὴν ὁποία ὁ Τσούντας εἶχε περιγράψει ὡς «ἐρείπια οἰκιῶν ἀποτελουσῶν σύμπλεγμα λαβυρινθῶδες». Ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν σημάδια πυρκαγιᾶς (βλ. εἰκ. 6). Τὰ σπίτια, κλιμακωμένα σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα, χτίστηκαν στὸ δεύτερο μισὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἢ καὶ ἀκόμη ἀργότερα, στὸν 12ο αἰώνα καί, ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἀκαθόριστο χρονικὸ διάστημα, ἀφέθηκαν νὰ ἐρειπωθοῦν χωρὶς νὰ ὑποστοῦν βίαιη καταστροφή.

Στὴ βόρεια συνοικία, ὅπου ἐπίσης εἶχε σκάψει ὁ Τσούντας, καθαρίστηκαν τρία ἀκόμη σπίτια. Χωρίζονται μεταξύ τους μὲ στενὰ περάσματα καὶ ἀπὸ τὸ τεῖχος μὲ ὑπαίθριες αὐλές. Δὲν σώθηκαν παρὰ τὰ κατώγιά τους ποὺ χρησίμευαν ὡς ἀποθῆκες, ὅπως δείχνει ἡ κεραμεικὴ καὶ εἰδικότερα ἕνας πίθος ἀκουμπισμένος ὄρθιος στὸν τοῖχο. Τὰ σπίτια καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο σεισμὸ ὅπως τὸ θρησκευτικὸ κέντρο καὶ τὰ συγκροτήματα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Λαδεμπόρου. Ἀργότερα, τὰ ἐρείπιά τους σκεπάστηκαν ἀπὸ μία ἑλληνιστικὴ ἐγκατάσταση, ποὺ περιλάμβανε καὶ μία μικρὴ δεξαμενή.

Ἡ κατοικία στὶς Πλάκες (εἰκ. 18), τέλος, χτισμένη ἐν μέρει πάνω σ' ἕνα ἄνδηρο, εἶχε μία αὐλὴ καὶ τέσσερα δωμάτια στὴ σειρά, ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν τρία κατώγια. Τὸ ΒΔ. τμῆμα τῶν δύο τελευταίων δωματίων εἶχε γκρεμιστεῖ στὸν κατήφορο. Ἡ συνέχεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου δίπλα στὸ ρῆγμα εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν κάθετο καὶ ὁ ἀντίστοιχος τοῖχος τοῦ κατωγιοῦ εἶχε ἀποκολληθεῖ καὶ γύρει ἀκόμη περισσότερο, δημιουργώντας ρῆγμα στὸ σημεῖο τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὸ κτίριο. Γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὸ ὑπόλοιπο κτίριο νὰ πέσει καὶ αὐτὸ εἶχαν ἐνισχύσει τὸ χεῖλος τοῦ ἀνδήρου μὲ ἕνα μακρὺ καὶ πυκνὸ λιθοσωρό. Τὰ κατώγια ἦσαν καὶ αὐτὰ γεμάτα ἀπὸ πεσμένες πέτρες ποὺ εἶχαν συνθλίψει τρεῖς ἐνήλικες καὶ ἕνα παιδί. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ χρονολογεῖ τὴν καταστροφὴ ἀνήκει στὸ δεύτερο μισὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ἡ κατοικία στὶς Πλάκες ἀποτελεῖ τὴν πανηγυρικότερη δυνατὴ ἀπόδειξη ὅτι οἱ Μυκῆνες ἐρειπώθηκαν ἀπὸ ἕνα δυνατὸ σεισμό, λίγο μετὰ τὸ 1250 π.Χ.

Ἂς ἀνακεφαλαιώσουμε: Οἱ διαδοχικὲς φάσεις, ἡ κατάσταση καὶ οἱ τύχες τῶν κτί-

16. Τὸ θρησκευτικὸ κέντρο καὶ ἡ περιοχή του, ἀεροφωτογραφία.

ρίων καὶ τῶν ταφικῶν μνημείων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ τὸ κεραμεικὸ χρονολογικὸ ὑλικό, ὑποδηλώνουν τὴν ἀκόλουθη ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ χώρου:

Ἡ πρώτη κατοίκηση τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν ἀνάγεται στοὺς ΝΛ χρόνους. Ἀπὸ τὴ φάση αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἑπόμενη, τὴν ΠΕ, δὲν ἔχουμε παρὰ διάσπαρτα κεραμεικὰ εὑρήματα. Μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πρώτων ἑλληνικῶν φύλων κατὰ τὸ 2000 π.Χ. ἡ κατοίκηση τοῦ χώρου πυκνώνει, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ πανταχοῦ παροῦσα κεραμεική, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα καὶ οἱ τάφοι. Οἱ δύο ταφικοὶ κύκλοι δείχνουν ὅτι ὁ τόπος ἦταν ἤδη ἀπὸ τότε ἕδρα πλούσιων καὶ ἰσχυρῶν ἡγεμόνων. Ἀπὸ τὸ ἀνάκτορό τους δὲν σώθηκε τίποτε, οἱ τάφοι τους ὅμως, καθὼς καὶ οἱ τάφοι τῶν ὑπηκόων τους γύρω στὸν λόφο, μαρτυροῦν ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐξανόταν συνεχῶς καὶ ὅτι ὁ πλοῦτος καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς διαβιώσεώς τους ἀνέ-

17. Ἡ τοιχογραφία τῆς Μυκηναίας.

βαινε σταθερά. Οἱ Μυκῆνες εἶχαν μπεῖ πλέον στὸν δρόμο τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ποὺ θὰ τὶς καθιστοῦσε μία ἀπὸ τὶς κυριότερες ἡγεμονίες τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὴν Ἑλλάδα, καὶ πιθανότατα τὴν ἰσχυρότερη. Ἐν τέλει, στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα π.Χ. χτίστηκε καὶ τὸ τεῖχος ποὺ μετέβαλε τὸν λόφο σὲ ὀχυρὴ ἀκρόπολη.

Ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα ἡ ἀκρόπολη διευρύνθηκε πρὸς τὰ νότια καὶ τὰ δυτικὰ καὶ ἀπέκτησε δύο ὀχυρὲς πύλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία διακοσμήθηκε μὲ τὸ ἀνάγλυφο τῶν Λεόντων. Ἕνα μέρος ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ προστέθηκε ἀφιερώθηκε στὴ λατρεία. Συγχρόνως ἡ ἔκταση τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος διπλασιάστηκε καὶ μερικὰ κτίρια, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦσαν ἀπευθείας ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο, χτίστηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Ἕνα πυκνὸ δίκτυο ἀπὸ ἁμαξιτοὺς δρόμους, ἐπιβλεπόμενο καὶ προστατευόμενο ἀπὸ πυκνὰ φυλάκια συνέδεσε τὴν

18. Σπίτι στὶς Πλάκες, γενικὴ ἄποψη.

ἀκρόπολη καὶ τὴν ἀκμάζουσα περιοχὴ γύρω της μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ μὲ τὰ πλησιέστερα ἐπίνεια. Οἱ Μυκῆνες εἶχαν γίνει ἡ ἕδρα τῆς διακυβερνήσεως ἑνὸς πολύπλοκου οἰκονομικοῦ καὶ διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ, ποὺ διαχειριζόταν πολὺ περισσότερο καὶ ποικιλότερο πλοῦτο ἀπὸ ὅσο μποροῦσε νὰ παραγάγει ὁ τόπος καὶ ποὺ βασιζόταν ἀσφαλῶς σὲ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὲς μὲ τὸν γύρω κόσμο, ἰδίως μὲ τὴν Κρήτη, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Συροπαλαιστινιακῆς ἀκτῆς.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 14ου αἰώνα τὸ κτίριο Πέτσα κατέρρευσε καὶ καταχώθηκε ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ χαλάσματα. Ἴχνη φωτιᾶς δὲν παρατηρήθηκαν καὶ ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς του, ποὺ μοιάζει νὰ ἦταν καθαρὰ τοπική, παραμένει ἄγνωστη.

Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα, ἡ ἀκρό-

πολη καὶ ἡ περιοχὴ τῶν Μυκηνῶν χτυπήθηκε ἀπὸ μία θεομηνία κάθε ἄλλο παρὰ ἄγνωστη στὴν Ἀργολίδα, ἕνα καταστρεπτικὸ σεισμὸ ποὺ δὲν ἄφησε τίποτε ὄρθιο καὶ ποὺ προκάλεσε καὶ μερικὲς τοπικὲς πυρκαγιές. Ὁ ἴδιος σεισμὸς κατὰ τὰ φαινόμενα προσέβαλε καὶ τὴν Τίρυνθα, ὅπου προξένησε ζημιὲς στὸ τεῖχος καὶ προκάλεσε τὴ φωτιὰ ποὺ ἀποτέφρωσε τὸ ἀνάκτορο. Μετὰ τὸν σεισμὸ ἄρχισε στὶς Μυκῆνες ἀμέσως ἡ προσπάθεια νὰ ἀνοικοδομηθοῦν τὰ ἐρείπια καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ ζημιὲς μέσα καί, ὡς ἕνα σημεῖο, ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη. Οἱ ἐπισκευὲς εἶναι ἰδιαιτέρως φανερὲς στὸ κύριο ἀνακτορικὸ συγκρότημα καὶ στὴν ἀνατολική του πτέρυγα, στὰ κτίρια γύρω καὶ πρὸς Ν. τοῦ ταφικοῦ κύκλου Α, στὸ θρησκευτικὸ κέντρο στὴ Β. συνοικία καὶ στὰ σπίτια ΙΙ καὶ ΙΙΙ τῆς Παναγίτσας. Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, ξέσπασαν στὸ θρησκευτικὸ κέντρο, στὸ οἴκημα Τσούντα, σὲ ἕνα τμῆμα τῆς ΝΔ. κατοικίας, στὸ σπίτι ΙΙ τῆς Παναγίτσας —ὄχι ὅμως καὶ στὸ ΙΙΙ— καὶ ἴσως στὸ ἀνάκτορο μεμονωμένες καὶ ὄχι κατ' ἀνάγκη σύγχρονες πυρκαγιές. Τὰ ἐρείπια καθαρίστηκαν καὶ πάλι ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς φωτιᾶς καὶ ἐπισκευάστηκαν.

Μετὰ τὴν ἀνοικοδόμηση καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ οἱ περισσότερες ἐγκαταστάσεις τῆς ἀκροπόλεως, δηλαδὴ κυρίως τὸ ἀνάκτορο καὶ ἡ ἀνατολική του πτέρυγα, οἱ χῶροι ἀποθηκεύσεως ποὺ εἶχαν στὸ μεταξὺ κατασκευαστεῖ μέσα στὸ βόρειο τεῖχος, τὰ κτίρια γύρω στὸν ταφικὸ περίβολο Α, τὸ Ν. οἴκημα, ἡ περιοχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου καὶ ὁλόκληρη ἡ ΝΔ. συνοικία ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ νὰ λειτουργοῦν. Ὁ 12ος καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 11ου αἰώνα εἶναι γιὰ τὶς Μυκῆνες περίοδος οἰκονομικοῦ μαρασμοῦ καὶ πολιτικῆς παρακμῆς, ὄχι ὅμως δυστυχίας καὶ κινδύνων. Ἡ πυρκαγιὰ ποὺ ἀποτέφρωσε τὸν Σιτοβολώνα καὶ τὸ σπίτι τοῦ Ἀγγείου τῶν Πολεμιστῶν δὲν ξαπλώθηκε πέρα ἀπὸ τὴν ἄμεση περιοχή τους. Τὰ ἄλλα κτίσματα, ὅπως τὸ οἴκημα τῆς Ἀναβάθρας, τὸ κτίριο τῶν Κιόνων, τὸ Ν. οἴκημα, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο, ἡ ΝΔ. συνοικία καὶ τὸ σπίτι ΙΙΙ τῆς Παναγίτσας ἐγκαταλείφθηκαν τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο καὶ ἀφέθηκαν νὰ ἐρειπωθοῦν. Ἡ τελευταία περίοδος τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ στὶς Μυκῆνες πέρασε χωρὶς γενικὲς ἤ, ἔστω, ἐκτεταμένες καταστροφὲς καὶ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ ἕνα δεύτερο σεισμό, ὅπως ὑπάρχουν στὴν Τίρυνθα.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα γιὰ τὸν 12ο καὶ τὸν 11ο αἰώνα π.Χ. δὲν τεκμηριώνουν εἰσβολὲς ἢ ἀλλαγὲς πληθυσμοῦ σὲ ὁποιαδήποτε κλίμακα οὔτε καὶ ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις. Οἱ Μυκῆνες δὲν εἶχαν βίαιο τέλος καὶ ἡ περιοχὴ δὲν ἔπαψε νὰ κατοικεῖται. Ἡ τελικὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἀκροπόλεως δὲν ὀφείλεται στὸν δαυλὸ νικηφόρων ἐπιδρομέων. Ἦρθε ἀπὸ μόνη της ὡς ἀποτέλεσμα τῆς σταδιακῆς παρακμῆς καὶ ἀποσυνθέσεως τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας χάρη στὸν μαρασμὸ τῆς ἀνακτορικῆς οἰκονομίας καὶ διακυβερνήσεως, ὅταν οἱ ἀναταραχὲς τοῦ 1200 π.Χ. στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν ἐμπορείων της ἀπέκοψαν τὶς ἐπαφὲς τῶν ἀνάκτων τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος μὲ τὰ κυριότερα κέντρα συναλλαγῶν τους.

ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ

Ἡ ζωγραφικὴ στὴν ἀρχαία Μακεδονία

Στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα (1889, 1892) ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος K. F. Kinch ἐρεύνησε κοντὰ στὴ Νάουσα, στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Λευκάδια, ἕναν διθάλαμο μακεδονικὸ τάφο. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του δημοσίευσε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια σ' ἕνα σύντομο ἄρθρο του. Τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ τάφου ἦταν μιὰ τοιχογραφία ποὺ εἰκόνιζε ἕναν ἔφιππο πολεμιστὴ ποὺ ἐπιτίθεται σ' ἕναν πεζὸ ὁπλίτη. Μολονότι σωζόταν σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, προκάλεσε ἰδιαίτερη ἐντύπωση στοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαίας τέχνης, οἱ ὁποῖοι γιὰ πρώτη φορὰ γνώριζαν ἕνα πρωτότυπο ἔργο τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς. Ἔτσι ὁ J. Six τὴν ἀπέδωσε στὸν γνωστὸ ζωγράφο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα Νικόμαχο, ἐνῶ ὁ A. Rumpf ἔβρισκε θεματικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴν Πομπηία[1].

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τοῦ Kinch ὁ Γ. Σωτηριάδης ἀνέσκαψε ἕναν ἀκόμη μακεδονικὸ τάφο στὸ Δίον τῆς Πιερίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τά ὑπολείμματα μιᾶς διακοσμητικῆς τοιχογράφησης μὲ λιοντάρια, ὁ τάφος αὐτὸς διατήρησε ἕνα ἀκόμη δεῖγμα ζωγραφικῆς στὴ μαρμάρινη κλίνη του. Μιὰ στενὴ ζωφόρος μὲ παράσταση μάχης ἔφιππων πολεμιστῶν σωζόταν ἀρκετὰ καλὰ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα της. Ἡ κλίμακα τῶν μορφῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ ἔργο ὡς δεῖγμα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, ὅμως ἡ ἱκανότητα τοῦ τεχνίτη τόσο στὸ σχέδιο, ὅσο καὶ στὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη[2].

Τὰ δύο αὐτὰ δείγματα τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μακεδονία, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ χρονολογηθοῦν γύρω στὰ 300 π.Χ. μὲ σχετικὴ πιθανότητα, ἦταν ἡ μόνη ἔνδειξη ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ διατυπώσω πρὶν ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα χρόνια τὴν ἄποψη ὅτι «μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ ζωγραφικὴ παράδοση κοινὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ στὸ πρότυπο τοῦ πομπηιανοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου»[3].

Οἱ τοιχογραφίες ἑνὸς ἀκόμη μακεδονικοῦ τάφου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ Λευκάδια τὸ 1954 ἦρθαν νὰ ἐνισχύσουν τὴν ὑπόθεση γιὰ μιὰ τέτοια παράδοση. Ἡ δημοσίευση τοῦ τάφου ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα τὸ 1966 πρόσφερε στοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης τὴ γνώση ἑνὸς πολὺ σπουδαίου ζωγραφικοῦ ἔργου τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου (γύρω στὰ 300 π.Χ.)[4]. Στὸν τάφο τῶν Λευκαδιῶν ὑπάρχει ἡ μοναδικὴ διώροφη πρόσοψη μακεδονικοῦ τάφου· σ' αὐτὴν ἡ διακόσμηση καλύπτει ὅλες σχεδὸν τὶς ἐπιφάνειες: τὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος, τὴ ζωφόρο ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὰ τρίγλυφα, τὶς μετόπες καὶ τέλος τοὺς τοίχους ἀνάμεσα στοὺς δωρικοὺς ἡμικίονες τῆς πρόσοψης. Ἡ διακόσμηση τοῦ ἀετώματος καὶ τῆς ζωφόρου εἶναι ἀνάγλυφη· ἀλλὰ καὶ ἡ διακόσμηση στὶς μετόπες, μολονότι ζωγραφιστή, προσπαθεῖ νὰ ὑποκαταστήσει, τόσο μὲ τὸ σχέδιο, ὅσο καὶ μὲ τὸ χρῶμα, πλαστικὲς μορφές, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ὁ ἀνασκαφέας[5]. Ἀλλὰ οἱ γραπτὲς μορφὲς ποὺ καλύπτουν τὸ ἐπάνω τμῆμα τῶν μετακιονίων ἀποτελοῦν ἕνα μοναδικὸ σύνολο ζωγραφικῶν παραστάσεων, ποὺ μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ πλησιάσουμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀληθινὴ ζωγραφικὴ τῶν πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Στὸ ἀριστερό (πρὸς τὸν θεατὴ) μετακιόνιο εἰκονίζεται ὄρθιος ὁ νεκρὸς

πολεμιστής, ποὺ κρατᾶ μὲ τὸ ὑψωμένο χέρι του τὸ δόρυ. Στὸ ἑπόμενο μετακιόνιο ὁ ψυχοπομπὸς Ἑρμῆς, μὲ τὸ κηρύκειο στὸ ἀριστερό του χέρι, τείνει τὸ δεξιό του χέρι πρὸς τὸν νεκρό. Ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, στὸ πρῶτο μετακιόνιο εἰκονίζεται ὁ Αἰακὸς καθισμένος ἐπάνω σὲ κυβόσχημο κάθισμα κρατώντας μὲ τὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χέρι του τὴ βακτηρία· τέλος, στὸ τελευταῖο πρὸς τὰ δεξιὰ μετακιόνιο ὁ Ραδάμανθυς, ὄρθιος στηρίζεται, καὶ μὲ τὰ δύο χέρια του στὴ βακτηρία του. Τὴν ταυτότητα τῶν δύο αὐτῶν κριτῶν τοῦ ἄλλου κόσμου τὴν πιστοποιοῦν ἐπιγραφὲς ποὺ βρίσκονται ἐπάνω ἀπὸ κάθε μορφή. Τόσο τὸ σχέδιο, ὅσο καὶ ἡ χρωματικὴ ἀπόδοση τῶν μορφῶν εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλῆς ποιότητας καὶ μαρτυροῦν καὶ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν εὐαισθησία τοῦ τεχνίτη ποὺ εἰκονογράφησε τὸν τάφο.

Ὅταν ἀποκαλύφθηκαν, τὸ μόνο ζωγραφικὸ μνημεῖο ποὺ εἶχαν στὴ διάθεσή τους οἱ ἀρχαιολόγοι γιὰ σύγκριση ἦταν οἱ τοιχογραφίες τοῦ τάφου τοῦ Kazanluk στὴ Βουλγαρία[6]. Ἔτσι ἡ γνώμη τοῦ M. Robertson ὅτι «this work (τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων) is of incomparably higher quality than any other painting which survives from the time»[7], ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένη. Ὡστόσο ἡ ἐκτίμηση τοῦ ἀνασκαφέα ὑπῆρξε πολὺ πιὸ νηφάλια καὶ ἀντικειμενικὴ ὅταν ἔγραφε: «Ἡ ποιοτικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν ζωγραφιῶν τοῦ τάφου καὶ τῶν ἀριστουργημάτων τῶν μεγάλων ζωγράφων εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὡς ἀνάλογος πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ τάφου ὡς ἀρχιτεκτονήματος πρὸς τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ ὁποία εἶναι μᾶλλον γνωστή, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὅλως ἄγνωστον ποιότητα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ ζωγράφος τοῦ τάφου θὰ πρέπει νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τούς «journeyman painters of a small Campanian town». Ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὸ πράγματι ὑψηλὸν ἐπίπεδον τῆς τέχνης του»[8]. Τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ ὁμοιότητα τοῦ Αἰακοῦ πρὸς τόν «φιλόσοφο» τῆς γνωστῆς τοιχογραφίας τοῦ Boscoreale, τὴν ὁποία εἶχα ἐπισημάνει στὸ ἄρθρο ποὺ μνημόνευσα παραπάνω καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνουν τόσο ὁ ἀνασκαφέας, ὅσο καὶ ὁ M. Robertson[9].

Ἕνας ἀκόμη μακεδονικὸς τάφος στὰ Λευκάδια πρόσφερε ἐνδιαφέροντα ζωγραφικὰ δείγματα, ἀλλά, μολονότι ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸ 1971, δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθεῖ καὶ τὶς μόνες πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε εἶναι αὐτὲς ποὺ δίνονται σὲ μιὰ πρώτη σύντομη ἀνακοίνωση[10]. Ἀπ' αὐτὴν πληροφορούμαστε ὅτι στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος εἰκονίζεται ἕνα ζεῦγος «ἀνακεκλιμένο» καὶ στὴν ὀροφὴ τοῦ προθαλάμου «huge polychrome anthemia among other water flower and plant motifs on a faded water-like blue ground show a remarkable command of the principle of perspective and the use of transitional tones of colours». Μιὰ ἔγχρωμη φωτογραφία ἑνὸς τμήματος τῆς ὀροφῆς συμπληρώνει τὴν πληροφόρηση. Ὁ M. Robertson θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ πλούσια φυτικὴ διακόσμηση ἀνάγεται στὴν παράδοση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Παυσία[11], τὴν ὁποία ὁ ἴδιος σχετίζει καὶ μὲ τὰ φυτικὰ θέματα ποὺ ὑπάρχουν στὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα σὲ μακεδονικὰ οἰκοδομήματα[12]. Πραγματικὰ ἡ παρουσία πλούσιων φυτικῶν θεμάτων ποὺ καλύπτουν ὁλόκληρο τὸ δάπεδο μεγάλων χώρων σὲ μακεδονικὰ κτίρια εἶναι πολὺ συχνή. Στὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας[13], στό «κυκλικὸ οἰκοδόμημα» τῆς Πέλλας καὶ στό «οἰκοδόμημα κοντὰ στὸ κανάλι» ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1984[14], συναντοῦμε τέτοιες μεγάλες καὶ περίπλοκες φυτικὲς συνθέσεις, ποὺ ἔχουμε, νομίζω, τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθέσουμε πώς, ἂν δὲν ἀντιγράφουν, ἐμπνέονται ἀπὸ ζωγραφικὰ πρότυπα ἀξιόλογων τεχνιτῶν, τὰ ὁποῖα μποροῦν βέβαια νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ παράδοση ποὺ οἱ φιλολογικὲς πηγὲς τὴ σχετίζουν μὲ τὸν Σικυώνιο ζωγράφο Παυσία. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνθέσεις αὐτὲς καὶ ἄλλα ψηφιδωτὰ δάπεδα πλαισιώνονται ἀπὸ ζῶνες μὲ πλούσια φυτικὴ διακόσμηση, ὅπως τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ «κυνηγιοῦ τοῦ λιονταριοῦ», τῆς Ἀμαζονομαχίας καὶ προπάντων τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Γνώσιος μὲ τὴν παράσταση κυνηγιοῦ ἐλάφου[15], κάτι ποὺ δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένο φαινόμενο τῆς τέχνης τῶν ψηφιδογράφων, ἀλλὰ εἶναι κοινὴ ἔκφραση τῶν ζωγράφων τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰώνα, ὅπως

μαρτυροῦν τὰ ἄφθονα φυτικὰ θέματα καὶ στὴν ἀγγειογραφία τῆς ἐποχῆς, κυρίως στὶς δημιουργίες τῶν κατωιταλιωτικῶν ἐργαστηρίων.

Ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πέλλας ἐκεῖνο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ σχετίσουμε ἄμεσα μὲ τὴ ζωγραφικὴ καὶ νὰ ὑποστηρίξουμε μὲ πολὺ μεγάλη πιθανότητα ὅτι ἀποδίδει, ἂν δὲν ἀντιγράφει πιστὰ κάποιο ζωγραφικὸ ἔργο, εἶναι τὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἁρπαγῆς τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὸν Θησέα, ποὺ βρέθηκε στὸ ἴδιο σπίτι μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀμαζονομαχίας καὶ τοῦ Κυνηγιοῦ τοῦ ἐλαφιοῦ[16]. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς τὸ ἐξαιρετικὰ πλατὺ πλαίσιό του (πλάτ. ἐπάνω 1.35 μ., κάτω 1.44 μ. καὶ μαίανδρος πλάτ. 0.31 μ.) δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ φυτικὰ μοτίβα, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα γεωμετρικὸ κόσμημα, ὄχι ἰδιαίτερα φροντισμένο. Καὶ μόνον τὸ σχῆμα καὶ οἱ διαστάσεις του (μῆκ. 8.48 μ., πλάτ. 2.84 μ.) μαρτυροῦν ὅτι ἡ σύνθεση αὐτὴ δὲν προοριζόταν γιὰ τὸ δάπεδο, ὅπου βρέθηκε· αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ ἀνάγκασε τὸν ψηφοθέτη νὰ προσθέσει, μᾶλλον ἀδέξια, τὸ δυσανάλογα πλατὺ πλαίσιο, ποὺ βέβαια εἶναι ὁλότελα ἀταίριαστο μὲ τὴν κύρια παράσταση. Ἀλλὰ καὶ ἡ παράσταση ἡ ἴδια μὲ τὸ δυναμικό της σχέδιο καὶ τὴ δραματική της σύνθεση δὲν ἀφήνει καμιὰν ἀμφιβολία πὼς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δημιουργία ἑνὸς ψηφοθέτη, ἀλλὰ κάποιου ἐμπνευσμένου ζωγράφου, ποὺ ἦταν ἀπόλυτα κύριος τῆς τέχνης του. Ἰδιαίτερα μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὶς δυνατότητές του στὴν ἀπόδοση τῶν ἀλόγων, ὅπου ἡ σχεδιαστικὴ ἱκανότητα, ἡ γνώση τῆς προοπτικῆς καὶ ἡ σοφία στὴ διάπλαση τῶν ὄγκων κατορθώνουν νὰ τὸν ὁδηγήσουν σ' ἕνα ἄψογο ζωγραφικὸ σύνολο, τέτοιο ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν κρίση ποὺ μνημονεύσαμε ἀλλοῦ, ὅτι δηλαδὴ στὴ Μακεδονία ὑπάρχει μιὰ ζωγραφικὴ παράδοση κοινὴ ἀνάμεσα σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα καὶ στὸ πρότυπο τοῦ πομπηιανοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ὡστόσο ἦταν ἀδύνατο νὰ φανταστεῖ καὶ ὁ πιὸ αἰσιόδοξος ἐρευνητὴς ὅτι θὰ εἴχαμε κάποτε τὴν τύχη νὰ βροῦμε κάποιο ἔργο τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τῶν κλασικῶν χρόνων, αὐτῆς ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸν θαυμασμὸ τόσο τῶν Ἑλλήνων τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰώνα, ὅσο καὶ τῶν Ρωμαίων, ποὺ μετέφεραν πολλὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ὀνομαστὰ ζωγραφικὰ ἔργα στὴ Ρώμη γιὰ νὰ κοσμήσουν δημόσια οἰκοδομήματα ἢ ἰδιωτικὲς οἰκίες. Ἤμασταν σχεδὸν βέβαιοι πὼς τὰ ἔργα αὐτὰ ἦταν χαμένα γιὰ πάντα, ἀφοῦ οἱ φορητοὶ πίνακες σὲ ξύλο (ἢ δέρμα) εἶχαν ἀποσυντεθεῖ, ἂν δὲν εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες (φωτιὰ κλπ.), καὶ οἱ τοιχογραφίες στὰ οἰκοδομήματα εἶχαν καταστραφεῖ μαζὶ μ' αὐτά. Καὶ ὅμως τὴν ἀπροσδόκητη αὐτὴ τύχη μᾶς πρόσφερε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἀποκάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς Βεργίνας.

Ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ πρώτη πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων, οἱ Αἰγές, τὸ πρότεινε μὲ εὔστοχα ἐπιχειρήματα ὁ N.G.L. Hammond σὲ μιὰ ἀνακοίνωσή του στὸ πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, τὸ 1968 καὶ στὴ συνέχεια τὸ ὑποστήριξε στὸ ἔργο του «Ἱστορία τῆς Μακεδονίας», ἀνατρέποντας τὴν καθιερωμένη ἄποψη ὅτι οἱ Αἰγὲς ταυτίζονται μὲ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ νέα πόλη τῆς Ἔδεσσας[17]. Τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1976 στὴ Μεγάλη Τούμπα μὲ ἔπεισαν γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἄποψης τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ, γιατὶ μποροῦσαν νὰ ἑρμηνευθοῦν μόνο μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου ὅτι οἱ Γαλάτες μισθοφόροι τοῦ Πύρρου ποὺ εἶχαν καταλάβει τὶς Αἰγὲς σύλησαν τοὺς βασιλικοὺς τάφους[18]. Ὑπέθεσα λοιπὸν τότε ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ Μεγάλη Τούμπα νὰ καλύπτει κάποιους ἀπὸ τοὺς βασιλικοὺς τάφους. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1977 ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεσή μου, καθὼς ἀποκαλύφθηκαν ἕνας κιβωτιόσχημος συλημένος τάφος καὶ ἕνας μεγάλος μακεδονικὸς τάφος ἀσύλητος. Τόσο τὸ μέγεθος καὶ ἡ πολυτέλεια τοῦ ἴδιου τοῦ οἰκοδομήματος, ὅσο καὶ ὁ πλοῦτος, ἡ ποιότητα καὶ τὸ εἶδος τῶν «κτερισμάτων» ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τάφους βασιλικούς. Τὸν ἑπόμενο χρόνο, 1978, ἕνας ἀκόμη ἀσύλητος μακεδονικὸς τάφος ἀποκαλύφθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν πρῶτο· καὶ αὐτοῦ τά «κτερίσματα» ἐνίσχυσαν τὴν ἀρχική μας ἐκτίμηση γιὰ τὸν χαρα-

κτήρα τῶν τάφων. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ πρῶτο αὐτὸ συμπέρασμα, τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ἡ χρονολογία τοῦ πρώτου ἀσύλητου τάφου μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ προχωρήσω στὴν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ ὁ τάφος αὐτὸς νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Φίλιππο II[19]. Τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν τάφων ὡς βασιλικῶν τὸν δέχθηκαν ὅλοι οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ ἱστορικοὶ καὶ δὲν γνωρίζω νὰ διατυπώθηκε ἀπὸ κανέναν ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση. Γιὰ τὴν ἀπόδοση ὅμως τοῦ μεγάλου τάφου στὸν Φίλιππο II ἐκφράστηκαν ὁρισμένες ἀντιρρήσεις καὶ ὑποστηρίχθηκε ἡ ἄποψη ὅτι πιθανότερη εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ τάφου στὸν γιό του Φίλιππο Ἀρριδαῖο, ποὺ ἀνακηρύχθηκε βασιλιὰς ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ δολοφονήθηκε τὸ 317 π.Χ.[20] Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἀντέκρουσα σὲ δημοσίευμά μου, ὅπου παρέθετα ὅλα τὰ ἀρχαιολογικὰ - ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ ἀπέκλειαν τὴν πιθανότητα νὰ ἀνήκει ὁ τάφος στὸν Φίλιππο Ἀρριδαῖο[21]. Στὸ μεταξὺ μιὰ ὁμάδα Βρετανῶν ἐπιστημόνων εἶχε τὴν πρωτοβουλία νὰ μελετήσει τὰ ὀστὰ τοῦ κρανίου. Ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα δύο χρόνων οἱ τρεῖς ἐπιστήμονες κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τὰ ὀστὰ διαπιστώνεται ἡ ὕπαρξη παλαιοῦ τραύματος στὴν περιοχὴ τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ προκλήθηκε ἀπὸ βλῆμα ποὺ ρίχθηκε ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω. Ὁ ἀρχαιολόγος τῆς ὁμάδας A. J. Prag συσχετίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας μὲ τὶς ἱστορικὲς πληροφορίες διατύπωσε τὴν τελικὴ κρίση τῆς ὁμάδας, ὅτι ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Φίλιππος II[22]. Μποροῦμε λοιπὸν μὲ βεβαιότητα σχεδὸν νὰ θεωρήσουμε τοὺς τάφους βασιλικοὺς καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ πιθανότητα νὰ χρονολογήσουμε τὸν μεγάλο μακεδονικὸ τάφο στὸ 336 π.Χ., ὅταν δηλαδὴ δολοφονήθηκε καὶ τάφηκε ὁ Φίλιππος στὶς Αἰγές.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγκαία αὐτὴ παρέκβαση, ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ στηρίξουμε σὲ ἀσφαλεῖς βάσεις τὴν ἐκτίμηση καὶ ἑρμηνεία τῶν εὑρημάτων τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς Βεργίνας, συνεχίζουμε τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματός μας, τῆς ζωγραφικῆς στὴν ἀρχαία Μακεδονία. Σημειώσαμε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας μᾶς πρόσφερε τὴν ἀπροσδόκητη τύχη νὰ γνωρίσουμε ἔργα τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τῶν κλασικῶν χρόνων, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένα. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὰ στὴ Βεργίνα ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλα ἔργα πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς τῶν ὕστερων κλασικῶν καὶ τῶν πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἔχουμε πρῶτα-πρῶτα μιὰ σειρὰ γραπτὲς ἐπιτύμβιες στῆλες ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β΄ μισὸ τοῦ 4ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Στὸν μικρότερο μακεδονικό «βασιλικὸ» τάφο, αὐτὸν ποὺ ὀνομάζω «τάφο τοῦ πρίγκιπα», σώζεται στὸν προθάλαμο μιὰ στενὴ ζωφόρος μὲ παράσταση ἁρματοδρομιῶν. Στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης ἑνὸς ἄλλου μακεδονικοῦ τάφου στόν «τύμβο Μπέλλα» (ποὺ βρίσκεται λίγα μέτρα νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ εἶχε ἀνασκάψει τὸ 1861 ὁ L. Heuzey καὶ ὁ H. Daumet) ὑπάρχει τοιχογραφία τριῶν μορφῶν σὲ καλὴ κατάσταση. Τέλος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 ἀποκάλυψε ἕναν ἀκόμη μακεδονικὸ τάφο, ποὺ τολμῶ νὰ χαρακτηρίσω «βασιλικό»: στὸν θάλαμό του βρέθηκε ἕνας μοναδικὸς μνημειακὸς θρόνος, μαρμάρινος, στὸ ἐρεισίνωτο τοῦ ὁποίου σώζεται θαυμάσια ζωγραφικὴ παράσταση. Ἀλλὰ τὰ σημαντικότερα ζωγραφικὰ ἔργα εἶναι ἡ ζωφόρος στὴν πρόσοψη τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ συλημένου κιβωτιόσχημου τάφου, τὰ ὁποῖα, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀποτελοῦν δημιουργίες μεγάλων ζωγράφων τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰώνα[23].

Δὲν θὰ σταθῶ καθόλου στὶς γραπτὲς στῆλες, ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ἡ Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, ἡ ὁποία σὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς διαπιστώνει ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ μεγάλη ζωγραφική[24]. Ἡ ζωφόρος μὲ τὶς ἁρματοδρομίες στόν «τάφο τοῦ πρίγκιπα» εἶναι ἔργο διακοσμητικῆς ζωγραφικῆς χωρὶς μεγάλες ἀξιώσεις: «Ὡστόσο μέσα στὰ περιορισμένα ὅρια ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ ζωγράφος καὶ παρὰ τὴν πρόδηλη ἔλλειψη φιλόδοξων προθέσεων, κατορθώνει νὰ δείξει ἀξιόλογες ζωγραφικὲς ἱκανότητες καὶ γνώσεις. Πρῶτα-πρῶτα ἀποφεύγει τὴν τυπικὴ καὶ ἄμουση ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου μοτίβου... κάθε ἅρμα ἔχει τὸν δικό του χαρακτήρα καὶ εἰκονίζεται ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία»[25]. Ἔτσι ἔχουμε μιὰ

ποικιλία ὄψεων, προπάντων τῶν ἀλόγων, τῶν ὁποίων οἱ ὄγκοι ἀποδίδονται μὲ ἐπιδέξια καὶ λιτὴ ἐκμετάλλευση τῆς φωτοσκίασης. Τέλος ἀξιοσημείωτη εἶναι τόσο ἡ προωθημένη γνώση τῆς προοπτικῆς, ὅσο καὶ ἡ πειστικὴ ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς «ἐρριμμένης» σκιᾶς τῶν ἁρμάτων ἐπάνω σ' αὐτό. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ εἶναι τὸ πάρεργο ἑνὸς ἀξιόλογου ζωγράφου ἢ τῶν συνεργατῶν του, ἴσως αὐτοῦ ποὺ ζωγράφισε τὴ ζωφόρο τῆς πρόσοψης, ἡ ὁποία ἔχει ὁλότελα ἀφανισθεῖ, γιατὶ πιθανότατα εἶχε γίνει ἐπάνω σὲ ξύλο ἢ δέρμα.

Πιὸ σημαντικὴ εἶναι ἡ τοιχογραφία στὸν τάφο II τοῦ «τύμβου Μπέλλα». Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου δὲν ἔχει κανένα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θύρωμα καὶ ἕνα γεῖσο στὴν κορυφή. Ὅλη ἡ ὑπόλοιπη πρόσοψη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἑνιαία ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Στὸ τμῆμα αὐτῆς τῆς ἐπιφάνειας ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο ὑπάρχει τοιχογραφία μὲ τρεῖς μορφές: στὴ μέση ἕνας νέος πολεμιστής, ὁ νεκρὸς πιθανότατα, δεξιὰ μιὰ πανύψηλη γυναικεία μορφὴ ποὺ τεντώνει τὸ δεξιό της χέρι μὲ τὸ στεφάνι πρὸς αὐτόν, γιὰ νὰ τὸν στεφανώσει βέβαια, καὶ ἀριστερὰ ἕνας νέος γυμνὸς πολεμιστὴς μὲ ἀσπίδα, ξίφος καὶ χλαμύδα, κάθεται ἐπάνω σὲ τρεῖς ἀσπίδες (τρόπαιο;). Νομίζω ὅτι οἱ δύο αὐτὲς μορφές, ἡ ὄρθια γυναίκα καὶ ὁ καθιστὸς πολεμιστής, μόνον ὡς προσωποποιήσεις μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν, τῆς Μακεδονίας ἢ τῆς Ἀρετῆς ἡ πρώτη, τοῦ Πολέμου, μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Ἄρη (ἢ τοῦ Ἀλεξάνδρου;) ἡ δεύτερη[26]. Ἡ τοιχογραφία αὐτὴ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴν τοιχογραφία τοῦ μεγάλου τάφου τῶν Λευκαδιῶν, μὲ τὴν ὁποία σχετίζεται καὶ χρονικά. Ἰδιαίτερα μποροῦμε νὰ συγκρίνουμε τὶς μορφὲς τῶν δύο νέων πολεμιστῶν, ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια περίπου στάση. Ἀπὸ μιὰ τέτοια σύγκριση διαπιστώνουμε πόσο πιὸ στέρεα, στιβαρὴ καί, θὰ ἔλεγα, «ἡρωικὴ» εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας, κάτι ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πολυκλείτειας στάσης της, καθὼς στηρίζεται σταθερὰ στὸ δεξιὸ στάσιμο σκέλος, λυγίζει καὶ ἀπομακρύνει πρὸς τὰ πίσω τὸ ἀριστερό, γιὰ νὰ οἰκοδομήσει ἐπάνω σὲ αὐτὴ τὴ βάση τὸ contraposto (ἀντικίνηση) ὁλόκληρου τοῦ κορμιοῦ. Ἡ στροφὴ τοῦ στήθους πρὸς τὰ δεξιά του τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναπτύξει ἄνετα τὸν βραχίονα, ὥστε καὶ τὸ δόρυ νὰ κερδίσει μιὰν ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ νὰ ἀποχτήσει αὐτοτέλεια ὁ ἐλαφρὰ λοξὸς ἄξονάς του, ποὺ ἀντιζυγιάζει τοὺς ἀντίρροπους ἄξονες τῆς ἀριστερῆς κνήμης καὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα. Τὴν ἔνταση αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση (πρὸς τὰ ἀριστερά του). Ἀντίθετα στὸν πολεμιστὴ τῶν Λευκαδιῶν καὶ τὰ δύο σκέλη εἰκονίζονται σχεδὸν παράλληλα —μόλις διαφοροποιεῖται τὸ ἄνετο ἀπὸ τὸ στάσιμο— καὶ στὸ κορμὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀντικίνηση, καθὼς εἶναι ὁλόκληρο στραμμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά του —στὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ ἡ κεφαλή· ἔτσι καὶ ὁ βραχίονας ἀποδίδεται πιὸ μαζεμένος, χάνοντας τὴ δύναμη ποὺ ἀποχτᾶ στὸν πολεμιστὴ τῆς Βεργίνας, καὶ τὸ δόρυ ἀκουμπᾶ σχεδὸν στὸ κορμὶ ἀκολουθώντας τὸν ἴδιο ἄξονα, ποὺ ὅμως δὲν ἔχει κανένα ἀντιστύλι. Συνολικὰ ἀπέναντι στὴν εὐστάθεια καὶ στερεότητα τοῦ πολεμιστῆ τῆς Βεργίνας ὁ νέος τῶν Λευκαδιῶν ἔχει μιά, —σκόπιμη ἴσως— ἀστάθεια, σὰν νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ κινηθεῖ πρὸς τὰ ἀριστερά του, ὅπου τὸν καλεῖ ὁ Ἑρμῆς. Ὁ πολεμιστὴς τῆς Βεργίνας ἔχει μιὰν ἡρωικὴ αὐτάρκεια καὶ μοναξιά· τῶν Λευκαδιῶν εἶναι πιὸ ἀνθρώπινος καὶ πιὸ ὑποταγμένος στὸ νεῦμα τοῦ θεοῦ ποὺ τὸν περιμένει. Ἀλλὰ καὶ χρωματικὰ ἡ μορφὴ τῆς Βεργίνας εἶναι πιὸ στέρεα μὲ τὰ σκοῦρα καφὲ χρώματα τῶν γυμνῶν μερῶν (πόδια, χέρια, λαιμός, κεφάλι) καὶ τὴν πλατιὰ καὶ δυνατὴ κόκκινη χλαμύδα (;), ποὺ ζώνει τὴ μέση της καὶ καλύπτει τὸν ἀριστερό της πήχυ, γιὰ νὰ πέσει πρὸς τὰ κάτω, λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ γόνατο, ἐνῶ οἱ χαμηλότεροι τόνοι τοῦ ἀνοιχτοῦ κυανοῦ δίπλα στοὺς ὤμους καὶ κάτω στοὺς μηροὺς καὶ τοῦ ἀνοιχτοῦ ἐρυθροῦ —βιολὲ— στὸ στέρνο μαζὶ μὲ τὸ λευκὸ τοῦ θώρακα λειτουργοῦν συμπληρωματικὰ καὶ τὴ συνδέουν μὲ τὸ λευκὸ βάθος, ἀπ' ὅπου προβάλλει σχεδὸν πλαστικά, κάτι ποὺ δὲν κατορθώνει ἡ ἀντίστοιχη τῶν Λευκαδιῶν.

Ὁ ζωγράφος τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς εἶναι ἀσφαλῶς ἕνας πολὺ καλὸς τεχνίτης, ἔμπειρος καὶ γνώστης τῶν κανόνων τῆς δουλειᾶς του,

τόσο στὴ σχεδίαση καὶ τὸ πλάσιμο τῶν μορφῶν, ὅσο καὶ στὴ χρωματικὴ ἐπεξεργασία τους. Ὡστόσο, ἂν συγκρίνουμε τὴ μορφὴ τοῦ πολεμιστῆ μὲ τὶς δύο ἄλλες μορφές, προπάντων μὲ τὴν ὑψηλὴ γυναικεία μορφή, διαπιστώνουμε σημαντικὲς ποιοτικὲς διαφορές. Ἐπειδὴ δὲν νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ τὶς ἀποδώσουμε σὲ διαφορετικοὺς τεχνίτες, πιστεύω ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς μορφῆς τοῦ πολεμιστῆ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ὕπαρξη ἑνὸς καλύτερου προτύπου, κάτι ποὺ εἶναι εὔκολα κατανοητό, ἂν σκεφτοῦμε 1) πὼς ἡ μορφὴ τοῦ ὄρθιου πολεμιστῆ εἶναι οἰκεία στὴν ἑλληνικὴ τέχνη, τόσο στὴ ζωγραφική, ὅσο καὶ στὴ γλυπτικὴ ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ ἀκόμη χρόνια καὶ 2) ὅτι αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὴν κύρια μορφὴ τῆς τοιχογραφίας καὶ σ' αὐτὴν ἐργάστηκε μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα ὁ τεχνίτης. Πρέπει βέβαια νὰ προσθέσουμε πώς, ἂν καὶ δὲν μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸν ζωγράφο αὐτὸν ὡς ἕνα μεγάλο δημιουργό, ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνουμε πὼς ἡ στάθμη τῆς ζωγραφικῆς ποὺ ἀντιπροσωπεύει βρίσκεται ἀρκετὰ ὑψηλά, γεγονὸς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ ἡ τέχνη αὐτὴ εἶχε μιὰ πλατιὰ διάδοση στὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ δὲν περιοριζόταν στὶς ὀνομαστὲς δημιουργίες τῶν μεγάλων ζωγράφων, ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές.

Δύο τέτοιων ἐπώνυμων ζωγράφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα πιστεύω πὼς εἶναι οἱ τοιχογραφίες τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς Βεργίνας, τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ «τάφου τῆς Περσεφόνης».

Ἡ τοιχογραφία τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου βρίσκεται στὴ ζωφόρο τῆς πρόσοψης ποὺ ἔχει μῆκος 5.56 μ. καὶ ὕψος 1.16 μ. καὶ προστατεύεται στὸ ἐπάνω μέρος ἀπὸ γεῖσο (εἰκ. 1). Θεωρῶ περιττὸ νὰ δώσω ἐδῶ μιὰ λεπτομερειακὴ περιγραφὴ τοῦ ἔργου, κάτι ποὺ ἔχω κάνει σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις[27]. Τὸ θέμα τῆς τοιχογραφίας εἶναι: κυνήγι μέσα σὲ δάσος. Τρεῖς ἱππεῖς καὶ ἑφτὰ πεζοὶ κυνηγοί, ἐννέα κυνηγετικὰ σκυλιά, δύο ζαρκάδια, ἕνας κάπρος, μιὰ ἀρκούδα καὶ ἕνα λιοντάρι μέσα σ' ἕνα τοπίο μὲ τέσσερα δέντρα καὶ βράχους στὶς δύο ἄκρες δίνουν μιὰ συναρπαστικὴ εἰκόνα τοῦ κυνηγιοῦ. Στὸ βάθος διακρίνονται ἀχνά, ἀλλὰ καθαρά, τὰ βουνά. Μιὰ ὑψηλὴ στήλη μὲ τρία μικρὰ ἀγαλμάτια (;) στὴν κορυφή της, καὶ οἱ ταινίες καὶ ὁ πίνακας ποὺ ὑπάρχουν στὸ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ δέντρο σημαίνουν ἀσφαλῶς στοιχεῖα λατρείας. Δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως καμιὰ ἔνδειξη ὅτι ἡ παράσταση ἔχει μυθολογικὸ χαρακτήρα. Ἀντίθετα, ὅλες οἱ μορφὲς μαρτυροῦν ὅτι ὁ ζωγράφος ἐπιχειρεῖ τὴν ἀπεικόνιση ἑνὸς πραγματικοῦ κυνηγιοῦ, ἴσως μάλιστα μέσα σ' ἕνα συγκεκριμένο ὑπαρκτὸ τοπίο.

Μολονότι ὑπάρχει τόσο θεματική, ὅσο καὶ ζωγραφικὴ ἑνότητα στὸ ἔργο, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε τὰ μέρη ἢ τά «ἐπεισόδια»[28] ποὺ τὸ συνθέτουν. Τὸ πρῶτο καλύπτει τὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς ζωφόρου ὣς τὸ πρῶτο δέντρο· στὸ δεύτερο ἀνήκουν οἱ δύο πεζοὶ κυνηγοὶ καὶ τὰ σκυλιά τους ποὺ χτυποῦν τὸν κάπρο· ἀνεξάρτητος ζωγραφικὰ προβάλλει ὁ νεαρὸς ἱππέας στὸ κέντρο, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ δύο γυμνὰ δέντρα, ὁ ὁποῖος ὡστόσο κινεῖται ὁρμητικὰ πρὸς τὰ δεξιά, κραδαίνοντας τὸ ἀκόντιό του, γιὰ νὰ ἑνωθεῖ μὲ τὴν ὁμάδα τῶν κυνηγῶν —δύο πεζῶν καὶ ἑνὸς ἐπιβλητικοῦ ἱππέα— ποὺ μὲ τὴ βοήθεια τριῶν σκυλιῶν ἔχουν παγιδεύσει καὶ τραυματίσει ἕνα λιοντάρι· τὸ τελευταῖο δεξιὰ τμῆμα περιέχει τοὺς δύο νέους κυνηγοὺς καὶ τὴν ἀρκούδα ποὺ βρίσκεται τραυματισμένη στοὺς βράχους ἐπάνω καὶ πίσω ἀπὸ αὐτούς. Εἶναι πρόδηλο ὅτι ὁ ζωγράφος συγκεντρώνει τὴν προσοχή του, καὶ ἐπιδιώκει νὰ ὁδηγήσει καὶ τὸν θεατή, στὴν καίρια καὶ δραματικὴ σκηνὴ τοῦ λιονταριοῦ δεξιὰ ἀπὸ τὸ κέντρο, ὅπου κατευθύνεται καὶ ὁ κεντρικὸς ἱππέας καὶ ὅπου ἡ μορφὴ τοῦ ὥριμου ἱππέα ἐπάνω στὸ ἀνορθωμένο ἄλογο ὑψώνεται κυρίαρχη ἐπάνω ἀπὸ ὅλες τὶς ὑπόλοιπες μορφὲς τῆς σύνθεσης, ἐνῶ ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ λιονταριοῦ πρὸς αὐτὸν συνδέει τὸν κυνηγὸ μὲ τὸ θήραμα μὲ ἄμεσο ζωγραφικὸ τρόπο, καθὼς μάλιστα τὸ δόρυ τοῦ ἱππέα σημαδεύει τὸ ζῶο.

Οἱ κύριες μορφές, ποὺ ξεχωρίζουν ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες, εἶναι ὁ νεαρὸς ἱππέας στὴ μέση τῆς τοιχογραφίας καὶ ὁ ὥριμος ἱππέας ποὺ ἑτοιμάζεται νὰ χτυπήσει τὸ λιοντάρι. Εἰκονογραφικὰ ὁ νέος μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ ὁ ὥριμος μὲ τὸν Φίλιππο· ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμα παραβλέψουμε τὰ φυσιογνωμικὰ γνωρίσματα,

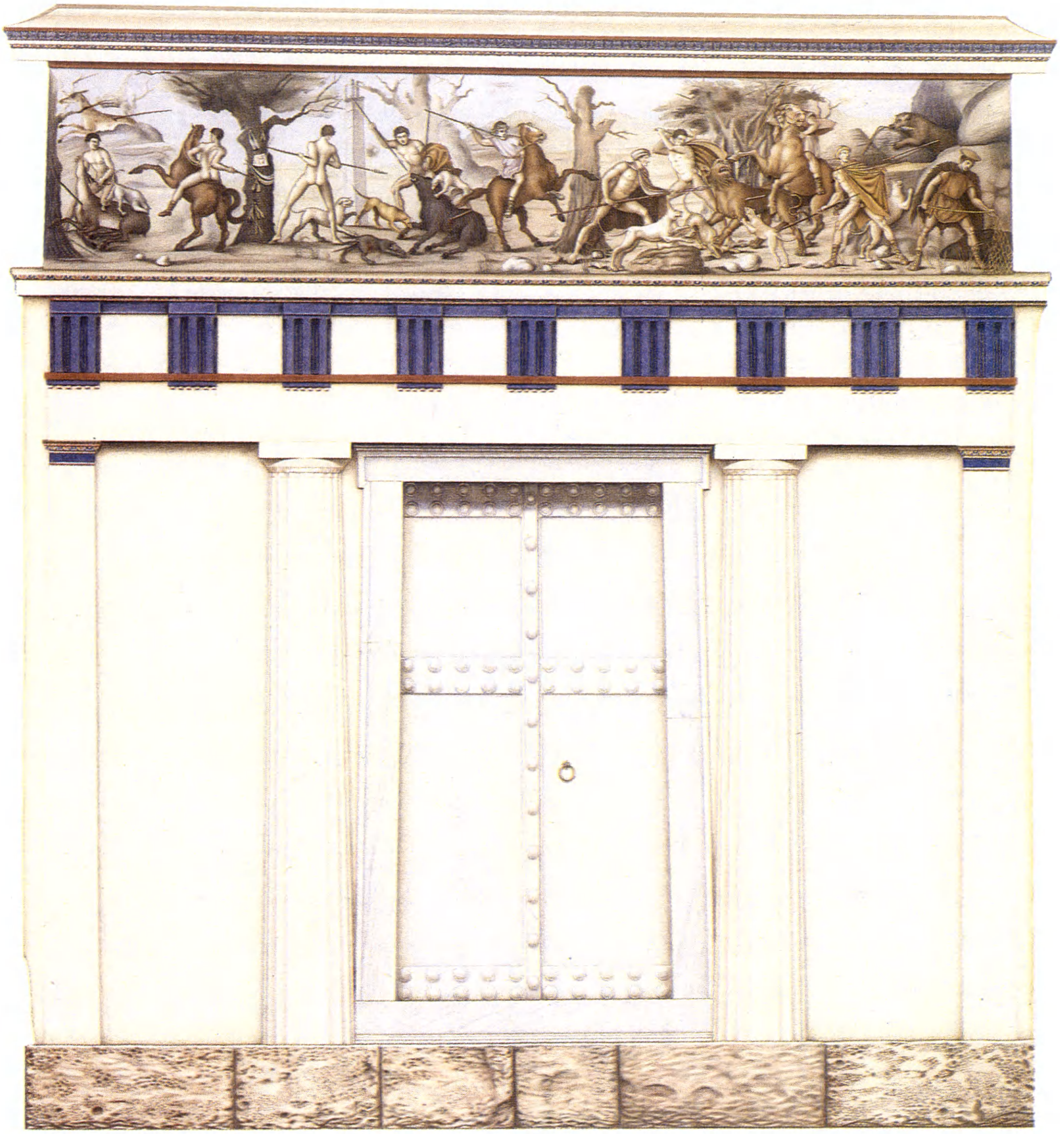

1. Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου (σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση ἀπὸ τὸν Γ. Μιλτσακάκη).

εἶναι δύσκολο νὰ βροῦμε ἄλλο ζευγάρι ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνεύσει ἱκανοποιητικὰ τὴν παρουσία του σ' ἕνα τέτοιο «βασιλικὸ» κυνήγι, ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηριστεῖ ἕνα κυνήγι λιονταριοῦ μὲ τόσους νέους συνοδούς, ποὺ εἰκονίζουν πιθανότατα τούς «βασιλικοὺς παῖδας», οἱ ὁποῖοι «μαζὶ μὲ τὸν βασιλιὰ ἔπαιρναν μέρος στὸν συναγωνισμὸ τοῦ κυνηγιοῦ», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀρριανός (Ἀνάβαση Ἀλεξάνδρου 4, 13, 1).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ σχολιάσω τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι δημιουργεῖ τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ[29]. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ καλοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, ὁ M. Robertson, σὲ μιὰ μελέτη του γιὰ τά «πρώιμα ἑλληνικὰ ψηφιδωτὰ» καὶ μὲ ἀφορμὴ τό «κυνήγι λιονταριοῦ» τῆς Πέλλας παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ γίνεται δημοφιλὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καὶ προσθέτει: «This is now called in question by the appearance of a lion hunt on the façade of the great tomb at Vergina, revealed by Professor Andronikos and conjectured by him to be that of Philipp II. The lion hunt is one of a number of teasing points which from the start have made me hesitant to accept the identification»[30]. Χωρὶς νὰ ἀμφισβητῶ τὴν ὀρθότητα τοῦ συσχετισμοῦ τῆς δημοτικότητας τοῦ θέματος μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν κόσμο τῆς ἀνατολῆς, ὅπου τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ ἦταν ἀσφαλῶς συχνότερο, θέλω νὰ σημειώσω ὅτι τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποτελέσει θέμα ἑνὸς ζωγραφικοῦ ἔργου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία, ἀκόμη καὶ ἂν ἕνα τέτοιο κυνήγι δὲν ἀποτελοῦσε πραγματικότητα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ὅμως ἔχουμε στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀναμφισβήτητες μαρτυρίες ὅτι ἕνα τέτοιο κυνήγι μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ Μακεδονία. Ὁ πρῶτος ὅρος γι' αὐτὸ εἶναι βέβαια ἡ ὕπαρξη λιονταριῶν. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου εἶναι ὄχι μόνο ἀσφαλής, ἀλλὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὶς γραφικὲς λεπτομέρειες ποὺ εἶναι τόσο συνηθισμένες στὸν ἀγαπητό «πατέρα τῆς ἱστορίας». Μᾶς πληροφορεῖ λοιπὸν ὁ ἱστορικὸς ὅτι, ὅταν ὁ Ξέρξης μὲ τμῆμα τοῦ στρατοῦ του κίνησε ἀπὸ τὴν Ἄκανθο γιὰ νὰ φτάσει στὴ Θέρμη, ἀκολούθησε ἕνα δρόμο βόρεια ἀπὸ τὴ Χαλκιδική, *ἐπορεύετο δὲ διὰ τῆς Παιονικῆς καὶ Κρηστωνικῆς ἐπὶ ποταμὸν Ἐχείδωρον... πορευομένῳ δὲ ταύτῃ λέοντές οἱ ἐπεθήκαντο τῇσι σιτοφόροισι καμήλοισι... εἰσὶ δὲ κατὰ ταῦτα τὰ χωρία καὶ λέοντες πολλοὶ καὶ βόες ἄγριοι... οὖρος δὲ τοῖσι λέουσί ἐστι ὅ τε δι' Ἀβδήρων ῥέων ποταμὸς Νέστος καὶ ὁ δι' Ἀκαρνανίης ῥέων Ἀχελῷος.* (Ἡροδ. 7, 124-126). Τὴν πληροφορία τοῦ Ἡροδότου ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Περὶ τὰ ζῷα Ἱστορίαι VI 31 (597 b 7) καὶ VIII 28 (606 b 15) ὁ ὁποῖος, καὶ ἂν ἀκόμη ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν ἱστορικό, ἀποκλείεται νὰ ἐπαναλαμβάνει ἀνεξέλεγκτα κάτι ποὺ ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν ἐπιστημονικὴ γνώση[31]. Ἀκόμη πιὸ σημαντικὴ γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Ξενοφώντα (Κυνηγ. 11), ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἀναφέρει ὅτι *λέοντες δέ, παρδάλεις, λύγκες, πάνθηρες, ἄρκτοι καὶ τἄλλα ὅσα ἐστὶ τοιαῦτα θηρία, ἁλίσκεται ἐν ξέναις χώραις περὶ τὸ Παγγαῖον ὄρος καὶ τὸν Κιττὸν τὸν ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας...*, ἀλλὰ μᾶς περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τοὺς τρόπους τοῦ κυνηγιοῦ αὐτῶν τῶν ἄγριων θηρίων[32]. Ἔτσι ἀκόμη καὶ ἐρευνητές, ὅπως ὁ J. K. Anderson, ποὺ δὲν εἶχαν ἀποδεχτεῖ ἀρχικὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ τάφου στὸν Φίλιππο II δὲν εἶχαν τὴ δυσκολία νὰ δεχτοῦν ὅτι «We may place in a European setting the lion brought to bay in the splendid lion hunt that decorated the façade of the royal tomb recently discovered at Aegae»[33].

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη αὐτὴ παρέκβαση, μποροῦμε νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν ἐκτίμηση τῆς τοιχογραφίας μὲ ἐνισχυμένη, νομίζω, τὴν ἄποψη ὅτι εἰκονίζει ἕνα πραγματικὸ βασιλικὸ κυνήγι μέσα στὸν χῶρο τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου. Σημειώσαμε πὼς ὁ ζωγράφος κατορθώνει νὰ ἐντάξει τὰ διάφορα ἐπεισόδια τοῦ κυνηγιοῦ μέσα σὲ μιὰ ζωγραφικὴ ἑνότητα, ἐπικεντρώνοντας ὡστόσο τὴν προσοχή του —καὶ τὴ δική μας— στὴν κύρια καὶ δραματικότερη σκηνὴ τοῦ λιονταριοῦ, ὅπου εἰκονίζεται καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς ὁλόκληρης τῆς σύνθεσης, ὁ βασιλιὰς ποὺ βρίσκεται θαμμένος μέσα στὸν τάφο. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ συγκέντρωση αὐτὴ τῆς δράσης γύρω ἀπὸ τὸ κυκλωμένο καὶ τραυματισμένο

λιοντάρι ἀποδίδεται μὲ πολλὰ καὶ σοφὰ μελετημένα ζωγραφικὰ τεχνάσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιορίζομαι νὰ σημειώσω ἐδῶ μονάχα δύο: ὁ καλπασμὸς τοῦ ἀλόγου τοῦ κεντρικοῦ ἱππέα καὶ ἡ φορὰ τοῦ ἀκοντίου του κατευθύνουν ἀμέσως τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἐκεῖ· τὴν ἴδια πορεία συνεχίζει μὲ ἔντονο τρόπο τὸ μακρὺ δόρυ τοῦ πεζοῦ κυνηγοῦ ποὺ ἐγγίζει σχεδὸν τὸν λαιμὸ τοῦ ζώου, ἐνῶ ὁ λοξὸς ἄξονας τοῦ δόρατος τοῦ ὥριμου ἱππέα μᾶς σταματᾶ στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σημεῖο, στὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ. Ἀκόμη στὴ σκηνὴ αὐτὴ ἡ πυκνότητα τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἔνταση στὴ συντονισμένη δράση τους γιὰ νὰ δοθεῖ τὸ τελικὸ πλῆγμα στὸ θήραμα δημιουργοῦν ἕνα ἑνιαῖο δραματικὸ σύνολο, ποὺ διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες μορφὲς τῆς τοιχογραφίας, ποὺ εἶναι τοποθετημένες ἀραιά, ἀνεξάρτητες σχεδὸν ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ σὲ στάσεις ἀρκετὰ ἠρεμότερες. Εἶναι εὔκολο νὰ τὸ διαπιστώσει κανείς, ἂν παραβάλει τὴ σκηνὴ τοῦ λιονταριοῦ μὲ τὴν ἀντίστοιχη σὲ ἔκταση ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς σύνθεσης ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὸ δεξιὸ πέρας της.

Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη θὰ ἔλεγα πὼς ὁ ζωγράφος συνθέτει τὸ ἔργο του σὰν νὰ παρακολουθεῖ ὅλα τὰ δρώμενα ἀπὸ μιὰ θέση ποὺ βρίσκεται λίγο δεξιότερα καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν προτελευταῖο κυνηγό, τὸν νέο μὲ τὴ χλαμύδα καὶ τὸ δόρυ στὸ δεξιό του χέρι. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι στραμμένα ὅλα σχεδὸν τὰ πρόσωπα. Ἔτσι ὅλες οἱ μορφὲς τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς ἀραιώνουν καὶ χάνονται στὸ βάθος, σ' ἕνα δεύτερο πλάνο, μακριὰ ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν ἀμέσως μπροστὰ στὰ μάτια μας.

Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσω ἐδῶ σὲ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῆς σύνθεσης αὐτῆς, κάτι ποὺ θὰ γίνει στὴν τελικὴ δημοσίευση τοῦ τάφου. Ἀλλὰ καὶ χωρὶς μιὰ τέτοια ἀνάλυση, μπορῶ νὰ πῶ, χωρὶς νὰ φοβοῦμαι διάψευση, πὼς ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἦταν ὄχι μονάχα ἕνας μεγάλος τεχνίτης μὲ ἀπόλυτη γνώση τῆς τέχνης του, στὸ χρῶμα, στὸ σχέδιο, στὴν προοπτική, στὸ πλάσιμο τῶν ὄγκων καὶ προπάντων μὲ συνθετικὲς ἱκανότητες μοναδικές, ἀλλὰ καὶ ἕνας πρωτοπόρος ποὺ προχωρεῖ σὲ γόνιμους νεωτερισμούς, ἀνοίγοντας δρόμους ἄγνωστους ὣς τότε στὴν ἑλληνικὴ τέχνη. Τὸ τοπίο καὶ τὸ τοπιογραφικὸ βάθος (background) τῶν ἀτμοσφαιρικῶν βουνῶν, ποὺ πιστεύαμε ὣς τώρα πὼς ἀποτελοῦσε κατάχτηση τῶν προχωρημένων ἑλληνιστικῶν χρόνων[34], ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ καὶ μάλιστα μὲ τὸν πιὸ ἄρτιο καλλιτεχνικὰ τρόπο. Ἀπὸ τὴν πρώτη μου κιόλας ἔκθεση εἶχα ἐκφράσει τὴν ὑπόθεση πὼς ἡ τοιχογραφία αὐτὴ μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ ἑπομένως ὁ δημιουργός της μὲ τὸν δημιουργὸ τοῦ προτύπου τοῦ ψηφιδωτοῦ, καὶ ἔγραφα: «δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανη ἡ σκέψη πὼς ὁ ἴδιος τεχνίτης, λίγα χρόνια νωρίτερα (ἀπὸ τότε ποὺ ζωγράφισε τὴ μάχη τοῦ Ἀλεξάνδρου), ἐκτέλεσε αὐτὸ τὸ ἔργο»[35]. Τὴν ἴδια γνώμη ἐξακολουθῶ νὰ ἔχω καὶ σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὴν καλύτερη γνώση τοῦ ἔργου ποὺ μοῦ χάρισε ἡ πολύχρονη οἰκείωση μ' αὐτὸ καὶ ἡ προσεκτικότερη μελέτη πολλῶν λεπτομερειῶν. Ὅπως τὸ διατύπωσα στὸ τελευταῖο μου βιβλίο γιὰ τὴ Βεργίνα: «Προσωπικὰ κλίνω νὰ πιστέψω πὼς ἡ τοιχογραφία τῆς Βεργίνας εἶναι ἕνα πρωιμότερο, νεανικὸ ἀκόμα, ἔργο τοῦ ζωγράφου στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὸ πρότυπο τοῦ ψηφιδωτοῦ»[36]. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀποδέχτηκε, τουλάχιστον ὡς πιθανὴ ὑπόθεση, ὁ K. Schefold στὸ τελευταῖο (12) Συνέδριο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας[37]. Ὁ P. Moreno στὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ προτείνει τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στὸν Νικία, χωρὶς ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα καὶ μὲ παρερμηνεία κάποτε τῶν φιλολογικῶν πηγῶν[38]. Νομίζω πὼς ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἔργα ἀποδόθηκαν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἑλληνικῆς τέχνης σὲ δικά του πρότυπα[39], δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν μιὰ τέτοια ἀπόδοση.

Μὲ πολὺ μεγαλύτερες πιθανότητες νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε σὲ γνωστὸ ζωγράφο τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. τὶς τοιχογραφίες ποὺ ὑπάρχουν στὸν κιβωτιόσχημο τάφο, ποὺ βρέθηκε λίγα μέτρα νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου ΙΙ[40]. Σ' αὐτὸν οἱ τοιχογρα-

φίες κάλυπταν τοὺς τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις ἐσωτερικοὺς τοίχους, τὸν νότιο, ἀνατολικὸ καὶ βόρειο, στὸ ἐπάνω τμῆμα τους. Στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζονται τρεῖς καθιστὲς γυναικεῖες μορφές, ἀλλὰ ἡ διατήρησή τους δὲν εἶναι τόσο καλή· μόνον ἡ ἀκραία ἀριστερή (ἀνατολικὰ) σώζει ἀκέραιο τὸ περίγραμμά της καὶ ἴχνη ἀπὸ χρῶμα, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο μὲ δυσκολία διακρίνονται. Ἡ πιθανότερη ἑρμηνεία εἶναι ὅτι εἰκονίζουν τὶς τρεῖς Μοῖρες, μολονότι καμία ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἔχει κάποιο χαρακτηριστικὸ ἀντικείμενο (Attribut) ποὺ νὰ τὴ χαρακτηρίζει (ἠλακάτη —ρόκα— π.χ. γιὰ τὴν Κλωθώ). Στὸν ἀνατολικὸ στενὸ τοῖχο ὑπάρχει ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένη ἡ παράσταση μιᾶς καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, καλυμμένης μὲ τὸ ἱμάτιό της ἀκόμη καὶ στὸ κεφάλι. Εἶναι εὐδιάκριτος ὁ βράχος ἐπάνω στὸν ὁποῖο κάθεται, κάτι πού, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν παράσταση τοῦ βόρειου τοίχου, μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ Δήμητρα.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ βόρειου τοίχου, ποὺ διατηρεῖται σὲ πολὺ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση, ἀποτελεῖ μιὰν ἀριστουργηματικὴ σύνθεση ποὺ ἀποδίδει ἕνα δραματικὸ μυθολογικὸ θέμα: τὴν ἁρπαγὴ τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τὸν Πλούτωνα. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ Ἑρμῆς μὲ τὸ κηρύκειο στὸ δεξί του χέρι, τὰ χαλινάρια τοῦ ἅρματος στὸ ἀριστερὸ νὰ τρέχει ἢ μᾶλλον νὰ πετᾶ ὁδηγώντας τὸ τέθριππο, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἔχει πατήσει ὁ Πλούτων, ποὺ κρατᾶ μὲ τὸ δεξὶ τὸ σκῆπτρο του μαζὶ καὶ τὰ ἡνία, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ σφίγγει στὸ σῶμα του τὴν Περσεφόνη, ποὺ ἀπελπισμένα τεντώνει τὸ κορμί της καὶ τὰ χέρια της γιὰ νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὸν ἀπαγωγέα της. Πίσω ἀπὸ τὸ ἅρμα γονατισμένη μιὰ φίλη τῆς Κόρης, ἔντρομη, ὅπως δείχνουν τὰ μάτια της καὶ ἡ ἐκφραστικὴ κίνηση τοῦ δεξιοῦ της χεριοῦ, παρακολουθεῖ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς νεαρῆς θεᾶς, ἀνίκανη νὰ τῆς συμπαρασταθεῖ. «Genial und neu ist... das transitorische Moment» ὅπως τὸ ἀποδίδει ὁ μεγάλος ζωγράφος τῆς Βεργίνας, θὰ γράψει ὁ K. Schefold[41]. Ὅπως ἔχω γράψει[42], «ὅλη ἡ σύνθεση βασίζεται πρῶτα καὶ κύρια στὸ σχέδιο. Ὁ ζωγράφος, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους τῆς ἐποχῆς του, σχεδιάζει μὲ ἔμπνευση, ἀσφάλεια καὶ ἀκρίβεια... Ὡστόσο ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δύναμη τοῦ σχεδίου δὲν μειώνουν καθόλου τὶς χρωματικὲς ἀξίες τοῦ ἔργου. Ἡ λιτή, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητη καὶ ἐκφραστικὴ χρήση τῶν χρωμάτων βεβαιώνει πὼς ὁ δημιουργὸς εἶχε καὶ πείρα μεγάλη καὶ βαθιὰ γνώση τῶν μέσων τῆς τέχνης του. Ἡ τοιχογραφία ἀπαιτεῖ ὄχι μονάχα σχεδιαστικὴ ἀκρίβεια ἀλλὰ καὶ χρωματικὴ καθαρότητα καὶ λιτότητα». Ἔτσι μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ οἰκονομία ὁ τεχνίτης κατορθώνει νὰ ἐπιτύχει τὴν πληρέστερη ἔκφραση.

Εἶναι πρόδηλο πὼς ὁ ζωγράφος τῆς ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης εἶναι ἕνας ἐμπνευσμένος δημιουργὸς ποὺ ἐργάζεται μὲ ἀσφάλεια, ἀλλὰ καὶ ταχύτητα ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, χωρὶς τὴ βοήθεια ἑνὸς προτύπου ποὺ ἔχει ἕτοιμο ἀπὸ πρίν. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ τὸ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει ἀποδώσει ὅλες τὶς μορφές, προπάντων τὸ σύμπλεγμα τοῦ Πλούτωνα καὶ τῆς Περσεφόνης, στὶς ὁποῖες ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δύναμη τοῦ σχεδίου συναγωνίζονται τὴν εὔστοχη καὶ τολμηρὴ χρήση τῶν χρωμάτων. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια κρίση θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὑποκειμενικὴ καὶ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἂν δὲν εἴχαμε τὴν πιὸ ἁπτὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ζωγράφου ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ διακρίνονταν κάποιες χαράξεις στὰ περιγράμματα κυρίως τῶν μορφῶν· ὅταν ὅμως ἔγινε ὁ καθαρισμός, μπορέσαμε νὰ δοῦμε καθαρὰ καὶ νὰ ἀποτυπώσουμε μὲ ἀκρίβεια καὶ μὲ κάθε λεπτομέρεια ἕνα χαρακτὸ προσχέδιο ποὺ εἶχε κάνει ὁ τεχνίτης προτοῦ ἀρχίσει τὴν ὁριστικὴ τοιχογράφηση. Τὸ προσχέδιο αὐτὸ δὲν περιορίζεται σὲ ἁπλὴ σχεδίαση τῶν περιγραμάτων ἢ τῶν κύριων στοιχείων τῶν μορφῶν, ἀλλὰ εἶναι μιὰ δυναμικὴ προσπάθεια νὰ βρεῖ τὴν πιὸ σωστὴ θέση κάθε μέλους, τὴν πιὸ ἐκφραστικὴ καὶ ταιριαστὴ γραμμὴ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς κίνησης καὶ τῆς φόρμας ποὺ θέλει. Ἔτσι σὲ ὁρισμένα τμήματα, ὅπως στὸ σύμπλεγμα τοῦ Πλούτωνα καὶ τῆς Περσεφόνης, οἱ χαράξεις εἶναι ἀλλεπάλληλες καὶ μαρτυροῦν ὅλη τὴν ἔνταση καὶ τὴ βασανιστικὴ ἀναζήτηση τοῦ δημιουργοῦ (εἰκ. 2). Αὐτόματα ἔρχονται στὸν νοῦ τὰ σχέδια τοῦ Leonardo da Vinci καὶ μαζὶ κάποιες «ὁδηγίες» γιὰ τὸν ζωγράφο: «...adonque pittore componi grossamente le membra delle tue

2. Τὸ χαρακτὸ προσχέδιο τῆς ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης (ἀκριβὲς ἀντίγραφο ἀπὸ τὸν Γ. Μιλτσακάκη).

figure e attendi prima alli accidenti mentali de li animali componitori della storia, che alla belleza e bonta delle loro membra»[43]. Γιὰ τὸ χαρακτὸ προσχέδιο τῆς τοιχογραφίας ἰσχύουν κατ' ἐξοχὴν ὅσα γράφει ὁ E. H. Gombrich γιὰ τὰ σχέδια τοῦ μεγάλου ζωγράφου τῆς ἰταλικῆς 'Αναγέννησης: «Σ' αὐτὴ τὴν τεχνικὴ τὸ ἐσωτερικὸ ὅραμα, ἡ ἔμπνευση, «ρίχνεται» ἐπάνω στὸ χαρτὶ ὡσὰν ὁ καλλιτέχνης νὰ ἀγωνιοῦσε νὰ χτυπήσει τὸ σίδερο ὅσο ἦταν ἀκόμη ζεστό»[44]. Αὐτὴ ἡ δημιουργικὴ στιγμὴ ἀποδίδεται μὲ τόν «οἶστρο» καὶ τή «θέρμη» τῆς σχεδίασης, ὅπως εὔστοχα τὸ διατυπώνει —ποιὸς ἄλλος;— ἕνας Γάλλος ποιητὴς τοῦ 18ου αἰώνα (Lemierre, La Peinture):

Le moment du génie est celui de l'esquisse
C'est là qu'on voit la verve et la chaleur du plan.

Ἔτσι ἀποκλείεται ὁποιαδήποτε σκέψη πὼς ὁ ζωγράφος μεταφέρει στὸν τοῖχο ἕνα ἕτοιμο ἔργο ἢ σχέδιο ποὺ εἶχε σὲ μικρότερη κλίμακα. Μιὰ τέτοια σκέψη ἀπὸ μέρους μας θὰ ἀποκάλυπτε πὼς ἀδυνατοῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε σωστὰ τὸ ζωγραφικὸ αὐτὸ ἔργο, ποὺ εἶναι, γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ K. Schefold, «genial» καὶ «neu»[45].

Τὴν ἀπόδοση τῆς τοιχογραφίας στὸν γνωστὸ ζωγράφο τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. Νικόμαχο, δάσκαλο, κατὰ τὸν Πλίνιο, τοῦ Φιλόξενου, πρότεινα στὴν πρώτη κιόλας ἔκθεση ποὺ δημοσίευσα γιὰ τὸ εὕρημα καὶ τὴν ἐπανέλαβα ἀπὸ τότε σὲ ὅλα τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα[46]. Ἡ ἀπόδοση αὐτὴ φαίνεται ὅτι γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐρευνητές, ἄλλοτε ρητὰ καὶ ἄλλοτε ἔστω ὡς ὑπόθεση ποὺ δὲν συναντᾶ σοβαρὲς ἀντιρρήσεις[47]. Στὴ λεπτομερειακὴ μελέτη τοῦ τάφου, τὴν ὁποία ἐλπίζω νὰ ἔχω σύντομα ἕτοιμη γιὰ δημοσίευση, θὰ ἐκθέσω ἀναλυτικὰ τοὺς λόγους ποὺ νομίζω πὼς ὄχι μόνο συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοση αὐτή, ἀλλὰ μᾶς ὑποχρεώνουν σχεδὸν νὰ τὴν ἀποδεχθοῦμε ὡς τὴ μόνη δυνατή. Περιορίζομαι ἐδῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι μόνον μὲ μία τέτοια ἀπόδοση μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ἡ εἰκονογραφικὴ συγγένεια τοῦ ρωμαϊκοῦ ψηφιδωτοῦ ἀπὸ τὴν Ostia τοῦ Museo dei Conservatori μὲ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Περσεφόνης, τὸ ὁποῖο σωστὰ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς μελετητές του ὅτι ἀνάγεται στὸν πίνακα τοῦ Νικομάχου μὲ τὸ ἴδιο θέμα ποὺ βρισκόταν, κατὰ τὸν Πλίνιο, στὸ ἱερὸ τῆς 'Αθηνᾶς στὸ Καπιτώλιο τῆς Ρώμης[48]. Θὰ μποροῦσα μάλιστα νὰ προσθέσω ὅτι ἡ ὕπαρξη τοῦ προσχεδίου, ποὺ μαρτυρεῖ, ὅπως παρατήρησα, πὼς ὁ ζωγράφος δούλεψε στὴν τοιχογραφία μὲ δημιουργικὴ ἔμπνευση, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ φορητὸς πίνακας πρέπει νὰ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὴν τοιχογραφία, ἡ ὁποία θὰ ἔμενε ἀθέατη γιὰ πάντα μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸ καὶ τὴν κάλυψη τοῦ τάφου. Ὁ Νικόμαχος, ἱκανοποιημένος βέβαια ἀπὸ τὴ σύνθεση ποὺ δημιούργησε στὸ ὑπόγειο μνημεῖο, ἔκρινε σκόπιμο νὰ τὴν ἐπαναλάβει σ' ἕνα ἔργο τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκτιμήσουν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐντολοδότες τοῦ τάφου.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ σπάνιου αὐτοῦ θέματος δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μόνο καὶ κυρίως στὸν καλλιτέχνη. Ὑποθέτω ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε τὶς προτιμήσεις αὐτῶν ποὺ τοῦ ἔδωσαν τὴν ἐντολὴ νὰ κοσμήσει τὸν τάφο καὶ νὰ θυμηθοῦμε πὼς τόσο ἡ διονυσιακὴ λατρεία, ὅσο καὶ οἱ ὀρφικὲς ἰδέες γιὰ τὴ μεταθανάτια ζωὴ εἶχαν ἰσχυρὲς ρίζες στὴ μακεδονικὴ κοινωνία τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. 'Ακόμη ἡ λατρεία τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ἔχουν παλιὰ παράδοση στὸ μακεδονικὸ χῶρο, ὅπως μᾶς τὸ βεβαιώνουν τὰ εὑρήματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν τόσο στὸ Δίον, ὅσο καὶ στὴν Πέλλα[49]. Τέλος ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ἔστω μεταγενέστερες, μαρτυροῦν γιὰ λατρεία τοῦ Πλούτωνα στὴν ἴδια περιοχή[50].

Ἔτσι λοιπὸν ἡ τοιχογραφία τῆς ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης σ' ἕνα βασιλικὸ τάφο τῶν Αἰγῶν ὄχι μόνο δικαιολογεῖται ἀπὸ τὶς λιγοστὲς ἔστω μαρτυρίες ποὺ διαθέταμε, ἀλλὰ ἐνισχύει τὰ στοιχεῖα ποὺ γνωρίζαμε ὣς τώρα γιὰ λατρεία τῶν θεῶν τοῦ κάτω κόσμου στὴ Μακεδονία. Ὡστόσο ἡ «ἀγαθὴ Τύχη», ποὺ μᾶς παραστάθηκε πάντα στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Βεργίνας, εὐδόκησε νὰ μᾶς χαρίσει ἕνα ἀκόμη μοναδικὸ τεκμήριο τόσο γιὰ τὴ λατρεία αὐτῶν τῶν θεοτήτων, ὅσο καὶ γιὰ τὴ ζωγραφικὴ δημιουργία στὴν παλαιὰ καὶ σεβάσμια πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων. Στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1987 βρέθηκε ἕνας ἀκόμη μακεδονικὸς τάφος, μέσα στὸν ὁποῖον ὑπῆρχε ἕνας

μνημειακὸς μαρμάρινος θρόνος μὲ τὴν παράσταση τοῦ Πλούτωνα καὶ τῆς Περσεφόνης στὸ ἐρεισίνωτό του. Ἐπειδὴ τὸ εὕρημα εἶναι πρόσφατο, θεωρῶ χρήσιμο νὰ δώσω μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία τὶς πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὸ σύνολό του, χωρὶς νὰ περιοριστῶ ἀπὸ τὸ θέμα μου μόνο στὴ ζωγραφικὴ παράσταση[51].

Ἡ ἀνεύρεση ἑνὸς ἀρχαϊκοῦ τάφου δίπλα στὸν μακεδονικὸ τάφο ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος τὸ 1938[52] ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ νέου μακεδονικοῦ τάφου. Κατὰ τὶς πολύχρονες ἀνασκαφικές μου ἔρευνες στὴ Βεργίνα (ἀπὸ τὸ 1952 ὥς τὸ 1987) εἶχα ἀνασκάψει στὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων[53] ταφὲς τοῦ 10ου, 9ου, 8ου καὶ 7ου π.Χ. αἰώνα καὶ ἄλλες τοῦ 4ου, 3ου καὶ 2ου π.Χ. αἰώνα. Ποτὲ ὥς τὸ 1987 δὲν εἶχα ἐντοπίσει τάφους τοῦ 6ου καὶ 5ου αἰώνα, μολονότι τυχαῖα εὑρήματα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶχαν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς στὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας. Μόνο σὲ μιὰ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀνακαλύψαμε κάποιους χαλασμένους καὶ βέβαια συλημένους τάφους τοῦ 6ου αἰώνα π.Χ. μὲ ἐλάχιστα μικροαντικείμενα, ἀλλὰ ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας εἶχε σταθεῖ ἄγονη. Καὶ βέβαια ἡ περίοδος αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ κρίσιμη φάση στὴν ἱστορία τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, γιὰ τὴν ὁποία διαθέτουμε ἐλάχιστες πληροφορίες. Ἡ ὕπαρξη λοιπὸν ἑνὸς τάφου τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα, μὲ ἄφθονα μάλιστα κτερίσματα (χάλκινα ἀγγεῖα, ἀττικὰ καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, εἰδώλια, ἀσημένια καὶ χρυσὰ κοσμήματα), δημιουργοῦσε βάσιμες ἐλπίδες ὅτι ἡ συνέχιση καὶ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας μποροῦσε νὰ εἶναι πολὺ γόνιμη, ἀφοῦ πιθανότατα ὁ τάφος αὐτὸς ἀνήκει σὲ νεκροταφεῖο τῆς περιόδου ποὺ ἀναζητούσαμε.

Ἡ συνέχιση ὅμως τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη ὄχι ἄλλων ἀρχαϊκῶν τάφων, ἀλλὰ ἑνὸς μεγάλου, ἰδιόμορφου μακεδονικοῦ τάφου. Σὲ ἀπόσταση μόλις 4 μέτρων ἀνατολικὰ ἀπὸ τόν «τάφο τοῦ Ρωμαίου»[54]. Ἐξωτερικὰ ἔχει τὴ μορφὴ μιᾶς παραλληλεπίπεδης κατασκευῆς μήκους 10.60 - 10.70 μ. καὶ πλάτους 7.50 - 7.95 μ., μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἐγκιβωτισμένος ὁ καμαρωτὸς τάφος. Ὁ τάφος ἀποτελεῖται ἀπὸ θάλαμο μήκους 5.51 μ. καὶ πλάτους 4.485 μ. καὶ προθάλαμο μήκους 2.50 μ. καὶ ὅμοιου μὲ τὸν θάλαμο πλάτους (4.485 μ.), ποὺ ἐπικοινωνοῦν μὲ δίφυλλη μαρμάρινη θύρα ὕψους 3.01 μ. Τὸ ὕψος τοῦ τάφου φτάνει τὰ 5.80 μ. Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ στὴν πρόσοψη δὲν ἔχει ἀκόμη ὁλοκληρωθεῖ, φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση ἄλλη ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς μεγάλης δίφυλλης μαρμάρινης θύρας. Ἀντισταθμίζοντας τὴν ἔλλειψη αὐτὴ ὁ «ἀρχιτέκτονας» δημιούργησε μιὰ λαμπρὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰκόνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου. Ἡ εἰκόνα ποὺ ἀντικρίζει ὁ θεατὴς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ θύρα εἶναι μοναδική. Ὁ πίσω τοῖχος τοῦ θαλάμου, ὁ βόρειος, ἔχει πλήρη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση καὶ ἀποδίδει πρόσοψη ἢ ὄψη ἰωνικοῦ κτιρίου. Ἡ τέλεια διατήρηση αὐτοῦ τοῦ τοίχου, μὲ ἀναλλοίωτο καὶ ὅλον τὸν χρωματικὸ πλοῦτο, εἶναι ἐντυπωσιακή. Στὸ μέσο δημιουργεῖ μιὰ ψευδοθύρα μὲ τὸ κατώφλι της, τὶς παραστάδες καὶ τὸ ὑπέρθυρο, τὴν ὁποία πλαισιώνουν δύο ἰωνικοὶ ἡμικίονες. Δύο ἀκόμη ἰωνικοὶ ἡμικίονες ὁρίζουν τὰ ἄκρα τοῦ τοίχου, στὴ ΒΑ. καὶ ΒΔ. γωνία τοῦ θαλάμου. Στὸ ἐπάνω τμῆμα τῶν τοίχων στὰ μετακιόνια ὑπάρχουν δύο ψευδοπαράθυρα μὲ δίφυλλα, μαρμάρινα (ὑποτίθεται) παραθυρόφυλλα. Ἐπάνω στοὺς ἡμικίονες στηρίζεται ὁ θριγκός, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ τριταινιωτὸ ἐπιστύλιο, ζωφόρο μὲ λευκὰ ἀνθέμια ἐπάνω σὲ βαθὺ κυανὸ βάθος, γεισήποδες καὶ γεῖσο (εἰκ. 3).

Στὸ ἀνατολικὸ μετακιόνιο —δεξιὰ στὸν θεατὴ ποὺ στέκεται στὴ θύρα τοῦ θαλάμου— ἀκουμπᾶ ὁ μαρμάρινος μνημειακὸς θρόνος (εἰκ. 4), μοναδικὸς τόσο γιὰ τὸ μέγεθός του (ὕψος 2.01 μ., πλάτος 1.18 μ.) ὅσο, καὶ προπάντων, γιὰ τὴν πλούσια κόσμησή του, ἡ ὁποία καλύπτει ὅλες σχεδὸν τὶς ὁρατὲς ἐπιφάνειές του (οἱ φθορὲς ποὺ προκάλεσαν οἱ τυμβωρύχοι σ' αὐτὸν εἶναι εὐτυχῶς ἀσήμαντες καὶ δὲν ἀλλοιώνουν τὴ λαμπρὴ εἰκόνα του)[55]. Ἐπάνω στὸν θρόνο ὑπῆρχε τὸ κάλυμμα τῆς μαρμάρινης λάρνακας ποὺ περιεῖχε τὰ καμένα ὀστὰ τοῦ νεκροῦ, τυλιγμένα σὲ πορφύρα, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ χρῶμα ποὺ ἀπέμεινε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου. Τὸ σῶμα τῆς λάρνακας βρέθηκε ἄδειο μπροστὰ ἀπὸ τὸν θρόνο (καὶ σ' αὐτὸ διακρίνονται σημάδια ἀπὸ τὸ

3. Ὁ θάλαμος τοῦ νέου τάφου μὲ τὸν θρόνο.

4. Ὁ θρόνος τοῦ νέου τάφου.

χρῶμα τῆς πορφύρας). Στὸ ἐμπρὸς μέρος τοῦ θρόνου εἶναι τοποθετημένος ὁ μαρμάρινος «θρῆνυς» (ὑποπόδιο), ποὺ ἔχει διακόσμηση ἀνάλογη μὲ τοῦ θρόνου. Στὴ ζώνη ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ θρόνου, τόσο στὴν κύρια, ὅσο καὶ στὴν ὁρατὴ πλάγια ὄψη του, ὑπάρχουν ἐπίχρυσες μορφὲς γρυπῶν καὶ λιονταριῶν ποὺ σπαράζουν ἐλάφι· μὲ ὅμοιες μορφὲς κοσμεῖται καὶ ἡ ἀντίστοιχη ζώνη τοῦ «θρήνυ». Ἕλικες, ὀφθαλμοὶ καὶ ἀνθέμια ἐπίχρυσα κοσμοῦν καὶ τὰ δύο πόδια τοῦ θρόνου. Οἱ βραχίονές του σχηματίζουν ἀνὰ τρία κενὰ διάχωρα σὲ δύο ἐπάλληλες ζῶνες· μικροὶ πεσίσκοι χωρίζουν τὰ διάχωρα καὶ στηρίζουν τὸν ὁριζόντιο βραχίονα. Ἀντίστοιχα διάχωρα —τέσσερα καὶ τέσσερα— δημιουργοῦνται καὶ στὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἐρεισίνωτου. Σὲ ὅλα τὰ διάχωρα τῆς κάτω ζώνης ὑπάρχουν μαρμάρινες σφίγγες, ἐνῶ στὰ ἀντίστοιχα τῆς ἐπάνω ζώνης μαρμάρινες γυναικεῖες μορφές, ποὺ μὲ ὑψωμένο τὸ ἕνα χέρι στηρίζουν ὡς «καρυάτιδες» τὸ ὑπερκείμενο ὁριζόντιο μέλος.

Ἀλλὰ ἡ πιὸ ἀπροσδόκητη καὶ πολύτιμη γιὰ μᾶς κόσμηση εἶναι ἡ ζωγραφικὴ παράσταση ποὺ καλύπτει τὸ ἐρεισίνωτο. Μέσα σ' ἕνα πλούσιο, εὐαίσθητο καὶ προπάντων εὔστοχα διαμορφωμένο πλαίσιο, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ εὐλύγιστη βλαστόσπειρα, ποὺ κατορθώνει νὰ συνδυάσει τὸν ρυθμὸ τοῦ ἐπαναλαμβανόμενου μοτίβου μὲ τὴ φαινομενικὴ ἐλευθερία μιᾶς ἀδιάκοπης κίνησης καὶ μεταβολῆς, στοιχεῖα ποὺ ἐξαίρονται, τόσο ἀπὸ τὸ ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ χρωματική του ποικιλία —χρυσό, κυανό, κόκκινο, πράσινο— μέσα σ' ἕνα τέτοιο πλαίσιο, τοποθετεῖται ὁ ζωγραφικός «πίνακας»: στὸ μέσο ὄρθιοι ἐπάνω στὸ τέθριππο ἅρμα στέκονται ὁ Πλούτων καὶ ἡ Περσεφόνη, μὲ τὸ σκῆπτρο της ἡ θεὰ στὸ ἀριστερό της χέρι, μὲ σκῆπτρο ἢ κέντρο στὸ δεξιὸ ὁ «ἀμείλικτος» θεός. Τὰ δύο ζεύγη τῶν ἀλόγων ἔχουν ἀνοίξει πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ δεξιά, γιὰ νὰ ἀφήσουν ἐλεύθερο τὸν χῶρο καὶ νὰ μᾶς δώσει ὁ ζωγράφος ἀκέραια τὴν εἰκόνα τῶν δύο θεϊκῶν μορφῶν. Τὰ δύο ἐσωτερικὰ ἄλογα εἶναι λευκὰ καὶ πλαισιώνουν ἔτσι μὲ τὴ φωτεινή τους ἐπιφάνεια τὶς δύο μορφὲς μὲ τὰ πορφυρὰ ἱμάτια, ἐνῶ τὰ δύο ἀκραῖα μὲ τὸ βαθὺ καστανό τους χρῶμα ὁρίζουν μὲ σαφήνεια τὸ πέρας τῆς σύνθεσης, καθὼς προβάλλουν τὸν πλαστικό τους ὄγκο ἀπὸ τὴ λευκὴ ἐπιφάνεια τοῦ βάθους.

Ἡ διατήρηση τῆς παράστασης εἶναι πολὺ καλὴ καὶ μόνον ὁρισμένα πλατιὰ στίγματα σκοτεινοῦ χρώματος ἀπὸ ἄγνωστη, ὡς τώρα τουλάχιστον, αἰτία ἀλλοιώνουν τὴν καθαρότητα τῶν μορφῶν. Ὅτι ὁ τεχνίτης τοῦ ἔργου ἦταν πολὺ ἀξιόλογος ζωγράφος μὲ γνώση καὶ πείρα τόσο τῆς τέχνης του, ὅσο καὶ τῆς τεχνικῆς του δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία. Ὡστόσο εἶναι πρόωρο ἀκόμη νὰ προχωρήσουμε σὲ ὁποιαδήποτε κρίση, ἀφοῦ γιὰ λόγους προστασίας τοῦ ἔργου ἀποφύγαμε κάθε προσεκτικὴ ἐξέταση καὶ μελέτη ἀπὸ πολὺ κοντά[56]. Μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ δοῦμε ἕναν «πίνακα» τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰώνα καὶ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ ζωγραφική του ἀξία.

Βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ θέματός μου ἡ ἐξέταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ τάφου. Περιορίζομαι μόνο νὰ σημειώσω πὼς προσφέρει πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν μακεδονικῶν τάφων, προπάντων γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς καμαρωτῆς κατασκευῆς. Στὴ θεωρία ὅτι ἡ καμάρα ἐμφανίζεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., ὁπωσδήποτε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἶχα ἀντιτάξει ἰσχυρά, ὅπως τὰ ἔκρινα, ἐπιχειρήματα, μὲ ἀφορμὴ τὴ συζήτηση ποὺ προκάλεσε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μεγάλου βασιλικοῦ τάφου τῆς Βεργίνας καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὸν Φίλιππο ΙΙ[57]. Ἡ μελέτη τῶν ὀστῶν τοῦ κρανίου ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν Βρετανῶν ἐπιστημόνων ἀπέδειξε, νομίζω, τὴν ὀρθότητα τῆς ἀρχικῆς μου ἀπόδοσης[58], βεβαιώνοντας ἔτσι καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τάφου καὶ τῆς καμάρας. Μὲ βάση ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα ἐπιχείρησα σὲ πρόσφατη μελέτη μου[59] τὴν ἐπανεξέταση ὅλου τοῦ θέματος καὶ ὑποστήριξα ὄχι μόνο τὴν παλαιότητα τῆς καμάρας —πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου— ἀλλὰ καὶ τὸν ὀργανικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον καὶ ἐπινοήθηκε ὡς λύση γιὰ τοὺς μεγάλους ὑπόγειους μακεδονικοὺς τάφους καὶ ἐπηρέ-

ασε τὴν ἀρχιτεκτονική τους διαμόρφωση. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ φαντασθῶ ὅτι προτοῦ ἀκόμη δημοσιευθεῖ ἐκεῖνο τὸ κείμενο, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ Βεργίνα θὰ πρόσφερε ἕνα τόσο ἀποφασιστικὸ τεκμήριο γιὰ ἐνίσχυση τῶν θέσεών μου.

Ὁ μακεδονικὸς τάφος μὲ τὸν μνημειακὸ θρόνο βρέθηκε συλημένος. Οἱ τυμβωρύχοι ὅμως μᾶς ἄφησαν ἐκτὸς ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ μερικὰ ἄλλα πολύτιμα στοιχεῖα: τὰ σπασμένα πήλινα ἀγγεῖα· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὑπάρχουν ὄστρακα ἑνὸς ἐρυθρόμορφου ἀττικοῦ ἀγγείου ποὺ ἀνήκει ἀναμφισβήτητα στόν «ζωγράφο τῶν ἐλευσινίων»[60] καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια γύρω στὰ 340 π.Χ. Ἀλλὰ καὶ ἕνα ἄλλο ὄστρακο καμένο, ποὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο καὶ ἔχουμε ἰσχυροὺς λόγους νὰ πιστεύουμε πὼς προέρχεται ἀπὸ τὴν πυρά, ὅπου κάηκε ὁ νεκρός, ἀνήκει σὲ παναθηναϊκὸ ἀμφορέα καὶ σώζει τὴν ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος: *ΛΥΚ*... Ἡ χρονολογία λοιπὸν ποὺ μὲ ἀσφάλεια προκύπτει ἀπὸ τὸν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα εἶναι τὸ 344 π.Χ., ἔτος τοῦ ἄρχοντος *Λυκίσκου*. Ἔτσι μιὰ χρονολογία γύρω στὰ 340 π.Χ. φαίνεται πολὺ πιθανὴ γιὰ τὸν νέο τάφο. Αὐτὸ σημαίνει πὼς εἶναι ὄχι μόνο μεγαλύτερος, ἀλλὰ πιθανότατα καὶ παλαιότερος ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου.

Νομίζω ὅτι παρὰ τὴ σύλησή του, ὁ τάφος μᾶς παρέχει στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε πὼς δὲν ἀνήκει σὲ κοινὸ θνητὸ ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὸς βασιλικός. Ἐπίσης ἔχουμε ἰσχυρὲς ἐνδείξεις ποὺ μᾶς πείθουν ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει σὲ γυναίκα. Συνδυάζοντας ὅλες αὐτὲς τὶς σκέψεις καὶ τὴ χρονολογία τοῦ τάφου, δὲν θεωρῶ ἀπίθανη τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ νεκρὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Εὐρυδίκη Σίρρα, ἡ μητέρα τοῦ Φιλίππου, τῆς ὁποίας ἀναθήματα αὐτῶν περίπου τῶν χρόνων ὑπῆρχαν στὶς Αἰγές, ὅπως τὸ βεβαιώνουν δύο ἐνεπίγραφες βάσεις μὲ τὸ ὄνομά της, ποὺ ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Βεργίνα[61].

Καταλήγοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ Μακεδονία μᾶς ἔχει προσφέρει ὣς τώρα τὰ πιὸ σημαντικὰ δείγματα ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς ποὺ γνωρίζουμε καὶ πὼς τὰ περισσότερα καὶ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἀπ' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Βεργίνας, δηλαδὴ τῆς παλαιᾶς καὶ σεβάσμιας πρωτεύουσας τῶν Μακεδόνων, τῶν Αἰγῶν[62].

Σημειώσεις

Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποδίδει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περιεχόμενο ὁμιλίας ποὺ ἔγινε στὶς 4 Νοεμβρίου 1987 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της.

1. K. F. KINCH, Le Tombeau de Niausta, K. D. Hanske Videnskab Selsk. Skr. 7. R. Hist. Filos. A.F.D. IV, 3, 1920, 283-288 πίν. I-V. J. SIX, BCH 49, 1925, 263-74. A. RUMPF, Malerei und Zeichnung, HdA, 150. Γιὰ τὸν τάφο βλέπε καὶ Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΑΕ 1971, 146-164, B. GOSSEL, Makedonische Kammergräber (1980) 170-178. Πρβ. MAN. ANDRONIKOS, Ancient Greek Painting and Mosaics in Macedonia, Balkan Studies 5, 1964, 299 πίν. IX 13.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, 36-49, σημ. 1-7, τοῦ ἴδιου, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2, 1934, 5 κἑ., B. GOSSEL ὅ.π. 111-125.

3. MAN. ANDRONIKOS ὅ.π. 299-300. Ἡ γραπτὴ τοιχογράφηση τοῦ «τάφου τοῦ Λύσωνος καὶ Καλλικλέους» στὰ Λευκάδια, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1942 ἀπὸ τὸν Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ (Μακεδονικὰ 2, 1941-52, 63 κἑ.) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση ὅπλων καὶ δὲν προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς ζωγραφικῆς παράδοσης, καθὼς περιορίζεται σὲ καθαρὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Βλ. CH. MAKARONAS - S. G. MILLER, Archaeology 1974, 249-58, ὅπου καὶ εἰκονογράφηση. Πρβ. B. GOSSEL ὅ.π. 178-189.

4. Φ. ΠΕΤΣΑΣ, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων (Ἀθήνα 1966).

5. Φ. ΠΕΤΣΑΣ ὅ.π. 104-105.

6. LYUDMILA ZHIVKOVA, The Kazanluk Tomb (1975), ὅπου πολὺ καλὴ εἰκονογράφηση καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. M. ROBERTSON, A History of Greek Art (1975) 571.

8. Φ. ΠΕΤΣΑΣ ὅ.π. 156.

9. MAN. ANDRONIKOS, Balk. Stud. 5, 1964, 301, ΠΕΤΣΑΣ ὅ.π. 132, ROBERTSON ὅ.π. 571.

10. K. ROMIOPOULOU, AAA 6, 1973, 87-92, εἰκ. 1-5 καὶ ἔγχρωμος πίνακας. Πρβ. B. COSSEL ὅ.π. 192 κἑ.

11. ROBERTSON ὅ.π. 571, τοῦ ἴδιου, Studies in the History of Art, τόμ. 10 (1982) 244 κἑ.

12. A History 486 κἑ.

13. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ κ.ἄ., Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας (1961) 21, D. SALZMANN, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken (1982) 114, ἀρ. 130, πίν. 39, 1-3, 40, 1-6. Βλ. καὶ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι (Ἀθήνα 1984) 44 εἰκ. 19-20.

14. Ψηφιδωτό «θόλου»: ΑΔ 19, 1964, Β3, Χρον., 340, ΑΔ 20, 1965, Β2, Χρον., 414, D. SALZMANN ὅ.π. 108 ἀρ. 105, πίν. 38, 1-5. Ψηφιδωτό «καναλιοῦ»: Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ἕνα νέο ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς Πέλλας, Ἀμητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Μ. Ἀνδρόνικο (1987) 1, 455-69, πίν. 93-94.

15. MAN. ANDRONIKOS, Balk. Stud. 5, 1964, πίν. VII-VIII, SALZMANN ὅ.π.

16. ΑΔ 17, 1961-2, Β, Χρον., 212-213, πίν. 398-399, ANDRONIKOS ὅ.π. πίν. VIII, τοῦ ἴδιου, Τὰ Ἑλληνικὰ Μουσεῖα (1974). Μουσεῖο Πέλλας, σημ. 7. SALZMANN ὅ.π.

17. N.G.L. HAMMOND, Ἀρχαία Μακεδονία. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ 26-29 Αὐγούστου 1968 (Θεσσαλονίκη 1970) 65: τοῦ ἴδιου, A History of Macedonia (Oxford 1972) 156 κἑ.

18. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἀνασκαφὴ στὴ Μεγάλη Τούμπα τῆς Βεργίνας, ΑΑΑ IX, 1976, 124 κἑ.

19. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Μεγάλης Τούμπας, ΑΑΑ X, 1977, 1-92.

20. PH. W. LEHMANN, AJA 84, 1980, 527-31, τῆς ἴδιας, AJA 86, 1982, 437-42, τῆς ἴδιας, AAA XIV, 1981 (1982) 134-44. A. M. PERISTIANI GIALLOMBARDI - B. TRIPODI, Le Tombe Regali di Vergina: Quale Filippo? Annale della R. Scuola Normale Superiore di Pisa, Sezione di lettere ser. III, 10, 3, 1980, 889-1001. A. M. PERISTIANI GIALLOMBARDI, La Tomba e il Tesoro di Filippo II di Macedonia: una nuova proposta di attribuzione, Magna Grecia 16, 1981, Nr. 3-4, 14-17, τῆς ἴδιας, Riflessioni storiographiche sulla cronologia del Grande Tumulo e delle tombe reali di Vergina, Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας (Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983), τόμ. Α΄, 237-241.

21. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Βεργίνας καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ νεκροῦ, ΑΑΑ XIII, 1980 (1981) 156-78.

22. A. J. N. W. PRAG, J. H. MUSGRAVE, R.A.H. NEAVE, The appearence of the occupant of the Royal Tomb at Vergina, Πρακτικὰ XII Διεθν. Συν. Κλασ. Ἀρχαιολογίας (Ἀθήνα 4-10 Σεπτ. 1983) Α΄, 226-231, τῶν ἴδιων, The Scull from Tomb II at Vergina: King Philipp II of Macedon, JHS 104, 1984, 60-78. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν τριῶν Βρετανῶν ἡ A. M. PERISTIANI GIALLOMBARDI ἐπιμένει στὴν ἀπόδοση τοῦ τάφου στὸν Φίλιππο Ἀρριδαῖο (Ancient Macedonia, Fourth International Congress, Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτ. 1983 (1986) 427-509) μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τό «διάδημα» δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου.

23. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι καὶ στὸν μακεδονικὸ τάφο ποὺ ἀνέσκαψε τὸ 1938 ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος ὑπῆρχαν δύο στενὲς κοσμοφόροι, μία στὴν πρόσοψη καὶ μία δεύτερη στὸ ὕψος τῶν κάθετων τοίχων τοῦ προθαλάμου μὲ κόσμηση ἁπλῶν φυτικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ σχετισθοῦν μὲ τὴ ζωγραφικὴ παράδοση τῶν πλούσιων φυτικῶν θεμάτων πού, ὅπως εἴδαμε, ἀνάγεται στὸν Παυσία. Καὶ οἱ δύο κοσμοφόροι ἔχουν σήμερα ἀφανισθεῖ. Βλ. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας (Ἀθήνα 1951).

24. ΧΡ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, Τὰ ἐπιτάφια μνημεῖα ἀπὸ τὴ Μεγάλη Τούμπα τῆς Βεργίνας (Θεσσαλονίκη 1984).

25. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι (Ἀ-

θήνα 1984) 206 καὶ εἰκ. 166-168.

26. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ὅ.π. 35-37, εἰκ. 15-16.

27. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα (1984) 100-117, εἰκ. 57-71.

28. Μὲ τὴν ἔννοια ποὺ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη στὴν τραγῳδία.

29. Γιὰ τὸ ἀντίστοιχο πρόβλημα τῆς καμάρας, ποὺ θεωρήθηκε ἀποφασιστικὸ γιὰ μεταγενέστερη χρονολόγηση τοῦ τάφου καὶ ἀπόδοσή του στὸν Φίλιππο Ἀρριδαῖο βλ. παρακάτω.

30. M. ROBERTSON, Early Greek Mosaic, Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times, Studies in History of Art, τόμ. 10 (Washington 1982) 246.

31. Τὴν ὕπαρξη λιονταριῶν στὴ Μακεδονία δέχονται οἱ νεότεροι μελετητές: βλ. O. KELLER, Die antike Tierwelt I (1909) 34-35, STEIER, PW, λ. Löwe, 970-71. Ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ λέοντες αὐτοὶ μεταφέρθηκαν πιθανότατα ἀπὸ τοὺς Πέρσες σὲ κάποια πρώιμη ἐκστρατεία τους, π.χ. τοῦ Μεγαβάζου τὸ 530 π.Χ., δὲν εἶχε ἰσχυρὰ ἐρείσματα, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ὁ BR. HELLY (Des Lions dans l'Olympe!, REA 52, 1968, 276 σημ. 2) καὶ ὅπως ἀποδείχτηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καστανᾶ, δίπλα στὸν Ἀξιό, ὅπου βρέθηκαν κόκκαλα λιονταριῶν στὰ στρώματα τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου (COR. BECKER, Kastanas. Die Tierknochenfunde, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 5, 1986, 167-73).

32. Βλ. καὶ A. MOUSTAKA, Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen (1983) 38, J. K. ANDERSON, Hunting in the Ancient World (1985) 55-56, 80. Ὅλες τὶς ἀρχαῖες πληροφορίες γιὰ τὴν ὕπαρξη λιονταριῶν στὴ Μακεδονία ἔχει συγκεντρώσει ὁ BR. HELLY στὴ μελέτη του ποὺ ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη σημείωση. Βλ. καὶ A. HÖLSCHER, Griech. Historienbilder des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. (1973) 292 σημ. 1098, D. VILLERS, HASB 5, 1979, 26.

33. Ὅ.π. 80.

34. P. H. VON BLANCKENHAGEN, Painting of the Time of Alexander and Later, Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times, Studies in the History of Art, τόμ. 10 (1982) 258, πρβ. τοῦ ἴδιου RM 70, 1963, 100-146 καὶ RM 75, 1968, 106-43.

35. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Μεγάλης Τούμπας, ΑΑΑ X, 1977 (1978) 12.

36. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι (1984) 117.

37. K. SCHEFOLD, Die Stilgeschichte der Monumentalmalerei in der Zeit Alexanders des Grossen, Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθν. Συν. Κλασ. Ἀρχαιολογίας (Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983), τόμος Α΄, 23-34. Στὴ σελ. 23 «Er (Andronikos) hat mich überzeugt, dass wir im Raub der Persephone von Vergina ein monumentales Werk des Nikomachos und im Jagdfries des Grossen Grabes von Vergina ein Frühwerk seines Schülers Philoxenos besitzen». Πρβ. σημ. σελ. 29 «...deshalb muss die Deutung des Jagdfrieses als Frühwerk des Philoxenos eine Vermutung bleiben».

38. P. MORENO, Pittura Greca (1987) 115-125. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῆς τοιχογραφίας μὲ τὸ ἔργο τοῦ Νικία στηρίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἄποψη πὼς ὁ Νικίας εἶχε ἰδιαίτερη ἐπίδοση στὴν ἀπόδοση τῶν ζώων. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ ΠΛΙΝΙΟΥ (H.N. 35, 133: Quadripedum prosperrime canes expressit) νομίζω ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ ἀντίθετα συμπεράσματα, ὁπωσδήποτε δὲν ἐνισχύει μιὰ τέτοιαν ἑρμηνεία. Ὅσο γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ χωρίου τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΑ (1, 29, 15: (κεῖται) Νικίας τε ὁ Νικοδήμου ζῷα ἄριστος γράψαι τῶν ἐφ' αὐτοῦ): «Nikia il figlio de Nikomede. Il migliore tra quelli del suo tempo a dipingere animali», δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀνακριβής. Ὁ «γράφων ζῷα» εἶναι βέβαια ὁ «ζωγράφος». Βλ. τὴ μετάφραση τοῦ Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ (Παυσανίου, Ἀττικὰ 392: «Ὁ καλύτερος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ζωγράφους») καὶ τῶν D. MUSTI καὶ L. BESCHI (Pausania, Guida della Grecia, Libro I, L'Attica (1982) 165 «Nicia figlio di Nicodemo, il miglior pittore di esseri viventi per la sua epoca» καὶ τὰ σχόλια στὴ σελ. 378).

39. A. RUMPF, Malerei und Zeichnung, HdA IV, 1, 143 κέ., P. MORENO ὅ.π.

40. Περιγραφὴ καὶ εἰκονογράφηση τῶν τοιχογραφιῶν βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, Βεργίνα (1984) 86-95, εἰκ. 46-54.

41. Ὅ.π. 27.

42. Βεργίνα (1984) 89-90.

43. Trattato della Pittura, Codex Urbinus Latinus 1270, fol. 625 (ἔκδοση A. D. MC MAHON, II Facsimile, Princeton 1956). Τὴν παραπομπὴ ἀντλῶ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ E. H. GOMBRICH, Norm and Form (1966) 59 καὶ 146 σημ. 10 (Leonardo's Method for Working out Compositions). Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Leonardo βλ. πρόχειρα: KENNETH CLARK, Leonardo da Vinci, An Account of his Development as an Artist (London 1958) 72-85.

44. Ὅ.π.

45. Πληροφορήθηκα ὅτι σὲ ἀνακοίνωση ποὺ ἔκανε σ' ἕνα Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ Ρωμαϊκὴ ζωγραφικὴ κάποια συνάδελφος ἀνέφερε ὅτι διαπίστωσε στὸν τοῖχο μὲ τὴν τοιχογραφία τῆς ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης τὴν ὕπαρξη ἑνὸς «ἄβακα», κάτι ποὺ θεώρησε ὡς ἀσφαλὴ ἀπόδειξη ὅτι ὁ ζωγράφος μετέφερε «ὑπὸ κλίμακα» ἀπὸ κάποιο ἕτοιμο σχέδιο στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τὸ ἔργο του, μὲ τὸν τρόπο σχεδὸν ποὺ μαθαίνουμε νὰ σχεδιάζουμε στὸ σχολεῖο. Ἴσως νὰ ἐπέτυχε τὴν παρατήρησή της μὲ φωτογράφηση τῆς τοιχογραφίας μὲ ἀκτίνες ultra-red ἢ ultra-violet (κάτι ποὺ δὲν γνωρίζω, ἀφοῦ δὲν μοῦ εἶχε ζητηθεῖ ἡ ἄδεια γιὰ κάτι τέτοιο). Γιὰ νὰ προλάβω τὴ συναγωγὴ σφαλερῶν συμπερασμάτων καὶ τὴ δημιουργία ἐνδεχόμενης περιττῆς συζήτησης θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νὰ δηλώσω ὅτι τὰ ἴχνη ποὺ παρατηρήθηκαν εἶναι ἀπὸ τόν «ἄβακα» ποὺ ἔκαναν ἀμυδρὰ μὲ ἔγχρωμη κιμωλία οἱ συντηρητές, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ καθαρισμοῦ, γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς δουλειᾶς τους καὶ γιὰ ἔλεγχο τῶν ἀποτελεσμάτων. Τοῦτο γίνεται φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ «γραμμὲς τοῦ ἄβακα» συνεχίζονται καὶ ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, στὴν ταινία, ὅπου ὑπάρχουν ὑπολείμματα μιᾶς κατεστραμμένης δια-

κοσμητικῆς ἐπιφάνειας (πιθανότατα ξύλου). Ἂν εἶχα ρωτηθεῖ προτοῦ γίνει ἡ φωτογράφηση, θὰ εἶχα ἀποτρέψει τὴν πλάνη αὐτή.

46. ΑΑΑ Χ, 1977, 10, Βεργίνα (1984) 91 καὶ 238, ὅπου ἡ βιβλιογραφία τῶν ἄλλων δημοσιεύσεων.

47. Π.χ. R. LINDNER, Der Raub der Persephone in der antiken Kunst (1984) 32, SCHEFOLD ὅ.π., MORENO ὅ.π. 104-107.

48. PLINIUS, H.N. 35, 108. HELBIG, Führer II^4, Nr. 1674 (PARLASCA), LINDNER ὅ.π. πρ. 50 (σελ. 58) πίν. 14, 1.

49. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, Ἀνασκαφὴ Δίου, ΠΑΕ 1981, 62. Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Ἀνασκαφὴ Πέλλας, ΠΑΕ 1981, 51.

50. Θ. ΡΙΖΑΚΗΣ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ἐπιγραφὲς Ἄνω Μακεδονίας (Ἀθήνα 1985) 32, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πρβ. J. N. KALLERIS, Les anciens Macédoniens II (1976) 560-63 καὶ σημειώσεις.

51. Ἡ ὁμιλία μου στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀποτέλεσε τὴν πρώτη ἀνακοίνωση τοῦ εὑρήματος, τὸ ὁποῖο εἶχε γίνει γνωστὸ μόνο ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν ἐφημερίδων.

52. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, Ὁ Μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας (1951).

53. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων (1969).

54. Εἶναι ἡ τρίτη περίπτωση στὴ Βεργίνα ποὺ διαπιστώνεται ἡ ὕπαρξη περισσότερων τοῦ ἑνὸς μακεδονικῶν τάφων εἴτε στὸν ἴδιο τύμβο (βασιλικοὶ τάφοι Μεγάλης Τούμπας, τάφοι τύμβου Μπέλλα) εἴτε σὲ μικρὴ ἀπόσταση (ἡ περίπτωση τοῦ νέου τάφου, ὅπου δὲν παρατηρήθηκε τύμβος). Ἴσως θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ χῶροι γύρω καὶ ἀπὸ ἄλλους μακεδονικοὺς τάφους, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ὡς τώρα καὶ ὅπου, ὅσο ξέρω, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου, ποὺ εἶχε τυχαῖα ἐπισημανθεῖ.

55. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τοὺς πέντε μαρμάρινους θρόνους ποὺ γνωρίζουμε οἱ δύο βρέθηκαν μέσα σ' ἕνα μακεδονικὸ τάφο τῆς Ἐρέτριας καὶ οἱ ἄλλοι τρεῖς στὴ Βεργίνα («Τάφος Ρωμαίου», Τάφος ΙΙ «τύμβου Μπέλλα» καὶ ὁ νέος τάφος).

56. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τάφου οἱ συντηρητὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ. Νικ. Μίνως καὶ Διον. Καπιζιώνης ἔκαναν μιὰ πρώτη ἐξέταση καὶ πῆραν τὰ πρῶτα μέτρα προστασίας. Στὴ συνέχεια σφραγίσαμε τὸν τάφο, κλείνοντας τὸ ἄνοιγμα τῶν τυμβωρύχων, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήσαμε καὶ ἐμεῖς γιὰ τὴν εἴσοδό μας σ' αὐτόν. Τὸ ἄνοιγμα ὑπολογίζουμε νὰ γίνει κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1988. Γιὰ νὰ μὴν προξενήσουμε ὁποιαδήποτε φθορὰ καὶ ζημιὰ δὲν ἐπιχειρήσαμε οὔτε τὴν ἀκριβῆ μέτρηση καὶ σχεδίαση τοῦ θρόνου. Περιοριστήκαμε μόνο στὴν ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερη φωτογράφησή του, ἀποφεύγοντας ὅμως τὴ συνεχῆ χρήση φωτιστικῶν λυχνιῶν ποὺ ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ μεταβάλουν ἐπικίνδυνα τὴ θερμοκρασία καὶ τὴν ὑγρασία τοῦ χώρου.

57. TH. D. BOYD, The Arch and the Vault in Greek Architecture, AJA 82, 1978, 83-100, PH. W. LEHMANN, The so-called Tomb of Philipp II: A Different Interpretation, AJA 84, 1980, 527-31, Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ὁ βασιλικὸς τάφος τῆς Βεργίνας καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ νεκροῦ, ΑΑΑ XIII, 1980 (1981) 156-78, τοῦ ἴδιου, Βεργίνα (1984) 272 κἑ.

58. A.J.N.W. PRAG - J. H. MUSGRAVE - R.A.H. NEAVE, The Scull from Tomb II at Vergina: King Philipp II of Macedon, JHS 104, 1984, 60-78.

59. Some Reflections on Macedonian Tombs, BSA 82, 1987, 1-16.

60. Τόσο αὐτό, ὅσο καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸν θάλαμο τοῦ τάφου δὲν ἔχουν ἀκόμη καθαριστεῖ· μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀγγεῖα ἐξαιρετικῆς ποιότητας. Ἡ ἀπόδοση στόν «ζωγράφο τῶν ἐλευσινίων» ἔγινε ἀπὸ τὴ συνεργάτισσα στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βεργίνας Δρ. Σ. Δρούγου καί (ἀνεξάρτητα) ἀπὸ τὸν συνάδελφο Μ. Τιβέριο.

61. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα (1984) 50-51: *Εὐρυδίκα Σίρρα Εὐκλείᾳ*. Μιὰ δεύτερη βάση μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Εὐρυδίκα Σίρρα*, βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας ἀπὸ τὴ συνάδελφο Κ. Τσιγαρίδα, σὲ βάση κίονα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, σὲ δεύτερη, βέβαια, χρήση.

62. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Γ. Μιλτσακάκη, γιὰ τὸ σχέδιο τῆς πρόσοψης τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου καὶ τὸ ἀντίγραφο τοῦ προσχεδίου τῆς ἁρπαγῆς τῆς Περσεφόνης, καὶ τὸν Γ. Πούπη, γιὰ τὶς φωτογραφίες τοῦ τάφου μὲ τὸν θρόνο.

GEORGE E. MYLONAS

Eleusis and the Eleusinian Mysteries

Eleusis today is a small industrial town, of 25.000 people. In antiquity it was one of the most important religious centers of the pagan world. Its fame was due to the traditions and cult woven around the well-known myth of Demeter, her daughter Persephone and the abduction of the daughter by Plouton, the God of the Nether World.

The story was told in detail for the first time in an epic poem that has come down to us under the title of the Homeric Hymn to Demeter. Scholars have come more and more to consider it as the official story of the Eleusinian traditions, recorded in verse, about 600 B.C.

The story is started in a true epic style: "I begin to sing the fair-haired Demeter, august Goddess — of her and her trim-ankled daughter whom Aidoneus abducted"... Long ago, when Gods and Heroes walked in the vales of Greece, Persephone, daughter of Demeter and Zeus, was playing and gathering flowers, "roses and crocuses and beautiful violets, irises also and hyacinths and narcissi", in a "soft meadow", accompanied by the daughters of the Ocean. When she reached out to pick a most marvellous flower, with a hundred blooms and a delicious fragrance, the "wide-pathed earth yawned" and out of it sprang Plouton with his immortal horses. "He caught her up reluctant in his golden car and bore her away lamenting". Her mother, Demeter, heard Persephone's desperate cries; "bitter pain seized her heart and she rent the covering upon her divine hair with her dear hands; her dark cloak she cast down from both her shoulders and sped, like a wild-bird, over the firm land and yielding sea, seeking her child... For nine days, queenly Deo, wandered over the earth with flaming torches in her hands, so grieved that she never tasted ambrosia and the sweet draught of nectar, nor sprinkled her body with water". On the tenth day she learned the truth from Helios. Angered against Zeus, who had consented to this monstrous deed, "she avoided the gatherings of the Gods and high Olympos, and went to the towns and rich fields of men" in the guise of an old woman. So disguised, she came to Eleusis and sat "near the wayside by the Maiden well, from which the women of the city were accustomed to draw water, in the shady place over which grew an olive shrub".

There she was found by the daughters of Keleos, the ruler of Eleusis, who invited her to accept the hospitality of their home and to take care of the baby of the family, of Demophon.

The child, nursed by the Goddess, grew like some immortal being, "by day fair-crowned Demeter would anoint him with ambrosia... and breathe sweetly upon him; but at night, she would hide him like a brand in the heart of the fire, unknown to his dear parents". Surprised by Metaneira, the mother, who wondered at the marvellous growth of her child and wanted to find out the secret, Demeter disclosed her identity: "Lo! I am much-honored Demeter, the greatest help and cause of joy to the undying Gods and mortal men". The disclosure was followed by the specific command: "let all the people build me a great temple and an altar

below it, beneath the citadel and its sheer wall upon a rising hillock above the Kallichoron well. And I myself will teach you my rites, that thereafter you may reverently perfom them and so win favor of my heart".

When the temple was completed, Demeter closed herself up in it "apart from all the blessed Gods", and caused a "most dreadful and cruel year for mankind over the all-nourishing earth: the ground would not make the seed sprout, for rich-crowned Demeter kept it hid. In the fields the oxen drew many a curved plough in vain, and much white barley was cast upon the land without avail. So she would have destroyed the whole race of man with cruel famine and have robbed them who dwell on Olympos of their glorious right of gifts and sacrifices". Zeus was forced to compromise and to recall Persephone from the lower world and Aidoneus, ruler of the dead, had to obey the behest of Zeus and send Persephone to her dark-robed mother.

A happy reunion was held at Eleusis and thereafter part of the year Persephone was on earth with her mother and part in the lower world with her husband. Demeter further instructed the people of Eleusis into the performance of her rite and opened up a vast field of happiness to mortals.

A local cult originally, perhaps even a cult limited to the members of a family, of an agricultural clan, gradually spread beyond the narrow confines of Eleusis and in the days of Peisistratos, c. 550, and Pericles, 450 B.C., developed into a Panhellenic Institution.

When in the closing years of the Roman Republic the cult was adopted by the Romans it acquired a universal status. People from the Greek and Roman world, men, women, children, even slaves, flocked annualy to the Sanctuary of Demeter at Eleusis to celebrate her cult, to be initiated into her mysteries, as the cult became known, because the participants had to keep the details of the initiation and the philosophy underlying the actions, a secret never to be divulged.

The ever-increasing popularity of the cult was followed, as a matter of fact, by the continuous expansion of the precinct, the replacement of smaller temples by larger built over the same area on which the original temple of the Goddess was constructed. The enceinte walls, known as the peribolos walls, were built to secure the privacy of the cult. The temples and the sanctuary area were filled with offerings and votive monuments, until the "temenos of the world", as the Sanctuary of Demeter bacame known, was transformed into an immense gallery illustrating the development of the arts and of the riches and faith of the pilgrims.

The Sanctuary remained resplendent for centuries and until the end of the fourth century of our era when it was almost destroyed, in 395 A.D., by the invading hordes of Alaric.

Its area was abandoned when Christianity triumphed in the East and its pagan ruins were buried under their own debris. Forgotten they laid until the closing years of the 17th century when they were noticed by the Early Travellers beginning with George Wheler and followed by a number of others.

"The whole hill seems to have been strewn with broken stones", states George Wheler in recording the memories of his first visit to Eleusis in February 1675. "The temple of Ceres", he continues, "is now laid prostrate on the ground. I cannot say, not having one stone upon another; for it lieth all in a confused heap together. The beautiful pillars buried in the rubbish of its dejected roof and walls; and its goodly carved polished cornices used with no more respect, than the worst stone of the pavement".

"A little more Southwest, among the ruins of old walls, we found the remains of the Goddess herself heaped over with manure". Apparently here Wheler refers to what in our times is known as the Lesser Propylaea of Eleusis.

About one hundred years later, August 31, 1765 to June 11, 1766, the site was visited by Richard Chandler, a member of the First Expedition to Asia Minor sent by the Society of Dilettanti, who found exactly the ruinous conditions of the ancient buildings, but more inhabitants of

1. Vue of Eleusis from the ancient mole (Society of Dilettanti, the Unedited Antiquities of Attica, London 1817).

the small village increasing the original population by the importation of Albanian farmers by Achmed Aga. Chandler states further that "At a small distance from the enclosure... is a heap of marble consisting of fragments of the Doric and Ionic orders... near it is a bust of a colossal statue of excellent workmanship... It probably represented Proserpine... A tradition prevails that if the broken statues be removed, the fertility of the land will cease. Achmed Aga their owner was fully possessed with this superstition, declined permitting us to dig or measure there, until I had overcome his scruples by present of a handsome snuff-box containing several Zechins or pieces of gold". Thus again, the ground of Eleusis was tested by those who could afford to pay its rulers.

The statue, in the midst of a heap of dung, was seen by E. D. Clarke in 1801 in its old position "a little beyond the farther extremity of the pavement of the Temple". The inhabitants of the village continued even then to attribute to the survival of the statue, with veneration and superstition, its influencing the fertility of the area. He, however, succeeded to carry away the statue and deposit it in the Fitzwilliam Museum where it is still to be seen.

The privilege of the complete revelation of the buildings where the statue was located was reserved for the Archaeological Society of Athens. In 1880 the Council of the Society entrusted Demetrios Philios with the task of excavating the site. Philios was followed by Andreas Skias and later by Konstantinos Kourouniotes, architect John Travlos and George E. Mylonas.

The sanctuary area now stands revealed and its architectural history is pretty well established.

2. Caryatid from the Lesser Propylaea.

3. Architrave-frieze of the Lesser Propylaea.

4. The Lesser Propylaea and the Ploutonion.

Within the extent of this sanctuary area were held services different in character than those usual in the domain of Greek Religion in that their details, meanings and doctrines were not disclosed to every born Greek as his birth right, but only gained after instruction, proper preparation and individual initiation. The meaning of the services also was held as a sacred secret for one's life.

The Goddess herself, the great Goddess Demeter, laid down the rule to secrecy when she instructed the people of Eleusis into the performance of her rites.

In the "Homeric Hymn to Demeter" we find the rule of secrecy imposed upon the worshippers, for one's life by the Goddess herself: to "the Kings who deal justice... she entrusted the conduct of her rites and taught them all her mysteries... awful mysteries which no one may in any way transgress or pry into or utter, for deep awe of the Gods checks the voice".

The obligation for secrecy, imposed by the Goddess herself, was jealously enforced by the Athenian State and the transgressor was severely punished. Isocrates, the rhetor, centuries later stated on the matter: "Divulging secrets of the cult of Demeter was considered by the State comparable to the destruction of Democracy". Centuries later still the traveller Pausanias did not dare even enumerate the buildings included in the Sanctuary area of the Eleusinion of Athens.

The firm belief of the ancient world was that the Mysteries of Demeter were established by the Goddess herself and that its secrets were kept secrets, and never divulged for the almost 2000 years of the life of the cult.

Because of the secrecy involved in the cult it came to be known as the Mysteries of Eleusis. The pilgrims that flocked to Eleusis to be initiated in that cult came to be known as the μύσται, and the priests and officials of the services were given titles indicating the character of their offices, for example: Hierophant, Dadouchos, Hierokerykes, etc.

The Lesser Mysteries

It is well established and accepted by all scholars that the Mysteries were celebrated in two stages.

The Lesser Mysteries were held as a rule once a year, in the early spring, in the month of flowers, the *Anthesterion*. The Lesser Mysteries were held in Athens at the site of Agra or Agrai on the east bank of the river Ilissos.

We do not know exactly what took place in the Lesser Mysteries, but apparently they served to prepare the participants for the main initiation, to purify and create the attitude required for the communications of the Greater Mysteries.

Those were held once a year and every fourth year they were celebrated with special splendour. The month known to the Athenians as Boedromion, was the sacred month of the Mysteries, and this corresponded to mid-September and the beginning of October. To the Greater Mysteries initiates would come from all over the Hellenic World but later from the Roman World as well. Initiates including men, women and children and even slaves, would come to Athens and stay for six days after the Hiera were brought to Athens on a visit to the Gods of that State residing on the Acropolis. During those days, under the direction of their *mystagogoi*, they would receive intensive instruction until they would be ready to start on their great march to Eleusis.

The participating pilgrims, the Mystai, from Athens, where they stayed to prepare for four days, in the fifth formed a brilliant procession and following the main road to Eleusis, that became known as the Sacred Way, reached the Sanctuary area after sunset. In the large Outer Court of the Sanctuary they would sing hymns and dance at the side of the well reputed to have been the one at the side of which the Goddess stopped to rest when she reached Eleusis in her wanderings. The well became known as the *Kallichoron*, the well of the Fair Dances and was revealed still in a good state of preservation.

5. The Kallichoron well.

The Mysteries

At the beginning of our discourse, we stressed the fact that one of the requirements of the cult, apparently very strictly enforced, was the secrecy imposed upon its initiates. The obligation was enforced jealously by the Athenian State and the transgressor was severely punished. We may recall that Isocrates, the orator, in his *De Bigis*, stated that "the City becomes most angry in matters related to the Gods. If one would appear to be at fault regarding the Mysteries and of the other matters, if one dared destroy the Democracy".

For generations scholars were trying to develop theories and to create visions of the details of those famous rites, based upon the partially recovered ruins of the sanctuary of Demeter at Eleusis, until their time. Now the sanctuary area stands revealed through the effort of Greek Archaeologists. The ingenious theories and the creation of buildings below the floor of the historic temples are proved completely wrong, and the remains unearthed to the rock level do not offer the information we need to build theories our scholars have imagined. Our literary evidence is equally meager. It is amazing indeed that the basic and important substance of the secret rites

was never disclosed, when these Mysteries were held at Eleusis for some two thousand years, when a multitude of people from all over the civilized world would annually rush to Eleusis to participate in those secret rites of the Goddess and when their secrets were transmitted orally from Hierophant to Hierophant over so many generations. Indeed, some information regarding this celebration has reached us and on this we may base our knowledge, our assumptions, and our flights of imagination.

The information comes from both literary and artistic sources. In considering it we have to bear in mind two very important facts: First: the myth of Demeter and Persephone formed part of Greek mythology; it was the precious heritage of all the Greeks. Second: there were two parts to the Mysteries of Eleusis. The first part was held in public; it took place in the open air and initiated and uninitiated alike could witness it; they could see and hear what was said and what was done. This was especially true, for instance of some parts of the celebration held in Athens. The many inscriptions of the Sanctuary area refer to the duties of the officials known to all. They contain no secret information regarding the meaning of the rites held. That is why when Aristophanes in his *Frogs* sketched details of the *pompe*, of the procession and in a marvelous way painted the festive and almost divine character of Iacchos, none of his contemporaries thought of accusing of him, because the poet was disclosing secrets not to be mentioned, or an essential meaningful part of the secret "Telete", but was simply describing in a poetic and inspired manner things known to all

"Come, arise, from sleep awaking
come the fiery torches shaking
Oh Iacchos, Oh Iacchos,
Morning Star that shinest nightly.
Lo, the mead is blazing brightly,
Age forgets its years and sadness,
Aged knees curvet for gladness,
Lift thy flashing torches o'er us,
Marshall all thy blameless train,
Lead, Oh lead the way before us..."

In contrast, Aeschylos was threatened to be killed in the theater of Dionysos because the spectators suspected that he in his dramas was divulging secrets of the "Telete", and was only saved by his seeking safety in the altar of Dionysos in the theater.

It is now generally agreed by scholars that most of the references bearing on the Mysteries directly, apply to the parts of the celebration held in public and visible to all. The same limitations apply to representations in the various artistic media. Not every representation of Demeter and Persephone in vase painting illustrates an aspect of the Mysteries. The artists, like the writers, found themselves bound by restrictions, and the artist who would dare to divulge secrets, like Aeschylos, would have run the danger of prosecution.

We may finally refer to the evidence preserved by tradition. Now we can be certain that the rites included three different elements performed in the Telesterion in the course of the two nights the initiates remained at Eleusis. The elements referred were the *Dromena*, the *Deiknymena* and the *Legomena*. What were these three elements? Is there a way of establishing their nature and the meaning which they contained for the initiates? Let us see what we may, through the veil of secrecy that has enshrouded them for many, many generations.

The Dromena: there can be little doubt that part of the Dromena at least was a sacred pageant, the presentation of the story of Demeter and Persephone. Such a pageant, accompanied with music, singing, and measured steps, but with very few explanatory words and with no dialogue, could have been very impressive and conducive of those feelings of awe, sorrow, despair and joy that could, as in the tragedy, bring about *katharsis*. Unlike the attendants of a theatrical show, who remained mere spectators, the initiates perhaps took a certain part of the Dromena, and thus could share more fully the experiences of the Goddess, and perhaps, for that were able to feel closer to her divine presence. They perhaps attained the feelings possible to Christian believers

6. The Dadouchos on a red-figure stamnos in the Museum of Eleusis.

of our times who follow the dromena of Holy week. The story was old and well-known, but so were the myths used by the writers of the Greek tragedies over and over again. It was the way in which the story was treated, the meaning that was attached to it, and its unfolding in the very place sanctified by the Goddess that counted. Certainly the story could produce such experiences especially if the initiates themselves took certain parts in its reenactement. What could that part be? Perhaps the initiates went around searching for Persephone, sorrowing for her disappearance, hopeful of news of her, gladdened by the promise of her discovery, finally elated by her return and her reunion with her mother; all these taking place in the mystic torch-light right where originally they were supposed to have occurred.

Were the Dromena limited only to the presentation of the myth of the abduction and the wanderings of Demeter, and the reunion with her daughter? Scholars with strong imagination proceeded to develop further details which, however, have been proved impossible by the complete excavation of the sanctuary area. The survey of the available evidence, leaves us with one definite fact regarding the Dromena. They included a sacred pageant which dealt with the story of the abduction of Persephone, the wanderings of Demeter, and the reunion of the two Goddesses at Eleusis. Whether or not it contained anything more, as perhaps it did, we cannot prove nor can we know what else it could have included.

The Legomena: When from the Dromena we turn to the Legomena we find a total absence of evidence or information, however inferential. Scholars agree that the Legomena were not long sermons, or a long religious discourse, but short liturgical statements end explanations and perhaps invocations. They were brief comments accompanying the Dromena. Yet they were of the utmost importance. There was a story of a young man who dreamed that he was initiated in the Mysteries, but because he could not hear clearly the words of the Hierophant, he could not be considered as initiated. That was why in the *Prorrhesis*, the call to initiation, it was stated that knowledge of the Greek language was essential for the proceedings.

The Deiknymena: The objects which were shown remain equally unknown. Most important of these were the Hiera. The climax of the celebration was attained when the Hierophant standing in front of the *Anaktoron*, the holy of holies section of the *Telesterion*, and in the midst of a radiant light exhibited the Hiera to the initiates. From the revelation of the sacred objects, the most important function of his office, the high priest received his name "He who shows the Hiera". What the exhibited Hiera were, remains a mystery.

7. *The Niinion tablet.*

8. Outer Court and Greater Propylaea.

Epopteia: Some of the Hiera were revealed only to those who were initiated into the highest degree known as the Epopteia. To that degree the Mystae were admitted a year after their initiation into the Telete. The epopteia was not considered an essential sequel and an imperative step for the completion of the celebration of the Mysteries but was available for those who aspired to greater degree of understanding and accomplishment. Unfortunately in this case we know nothing more than the name of the degree.

This information available made the scholars devise a great many imaginative theories as to the real contents of the rites of Demeter at Eleusis none of which can be proved as valid. There are also few scholars who believe that there was no more to the Mysteries than the few facts and surmises that we have summarized; that the secret was kept because actually there was no secret worth keeping. The testimonies of the ancient world would prove untenable this suggestion of the agnostics. Whatever the substance and meaning of the Mysteries was, the fact remains that the cult of Eleusis satisfied the most sincere yearnings and the deepest longings of the human heart. The initiates returned from their pilgrimage to Eleusis full of joy and happiness: "Thrice happy are those mortals, who having seen those rites depart for Hades; for to them alone it is granted to have true life there; to the rest all is evil." Sophocles cries out exultantly. And to this Pindar with equal exaltation answers: "Happy is he who having seen these rites goes below the hollow earth; for he knows the end of life and he knows its god-sent beginning". When we read these and other statements written by the great or nearly great of the ancient world, by the tragedians and the thinkers, when we picture the magnificent buildings and monuments constructed at Eleusis by great political figures like Peisistratos, Perikles, Hadrian, Marcus Aurelius and others, we cannot help but believe that the Mysteries of Eleusis were not an empty, childish affair, devised by the shrewd priests to fool the peasant and the ignorant, but a philosophy of life that possessed substance and meaning and imparted a modicum of truth to the yearning human heart. That belief is strengthened when we read in Cicero "that Athens has given nothing to the world more excellent or divine than the Eleusinian Mysteries". When we recall also that for two thousand years civilized humanity was sustained and ennobled by those rites, then we shall be able to appreciate the meaning and importance of Eleusis and of the cult of Demeter in the pre-Christian era. When Christianity conquered the Mediterranean world, the rites of Demeter, having perhaps fulfilled their mission to humanity, came to an end. The "bubbling spring" of hope and inspiration, that once existed by the Kallichoron well, became dry and the world turned to other living sources for sustenance. The cult which inspired the world for so long was gradually forgotten, and its secrets were buried with its last Hierophant.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ*

ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1837

1. Κωνσταντῖνος Μπέλλιος, Θετταλός, ἔμπορος, κάτ. Βιέννης	28 Ἀπριλίου 1837
2. Ἀλέξανδρος Μπέλλιος, Θετταλός, κάτ. Βιέννης	»
3. Ζηνόβιος Πώπ, Θετταλός, κάτ. Βιέννης	»
4. Γεώργιος Χριστιανὸς Gropius, Αὐστριακός, πρόξενος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
5. Νικόλαος Γ. Θεοχάρης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
6. Ἀνδρέας Κομπατῆς, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
7. Πέτρος Ἀ. Στεφανίτζης, Ἑλλάς, ἰατρός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
8. Ἰάκωβος Ῥίζος Ῥαγκαβῆς, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
9. Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ῥαγκαβῆς, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
10. Κυριακὸς Πιττάκης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
11. Ἀνδρέας Μάμουκας, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
12. Ἰωάννης Π. Κοκώνης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
13. Θεόκλητος Φαρμακίδης, Ἑλλάς, ἱερομόναχος καὶ Γ. Γραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, κάτ. Ἀθηνῶν	»
14. Δημήτριος Ν. Φωτίλας, Ἑλλάς, ἀρεοπαγίτης, κάτ. Ἀθηνῶν	»
15. Παναγιώτης Σοῦτζος, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
16. Θεόδ. Μανούσης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
17. Γεώργιος Γεννάδιος, Ἑλλάς, καθηγητής, κάτ. Ἀθηνῶν	»
18. Ἰάκωβος Ῥίζος, Ἑλλάς, Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας, κάτ. Ἀθηνῶν	»
19. Σ. Ὁμηρίδης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Πειραιῶς	»
20. Ἰωάννης Γ. Τυπάλδος, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Πειραιῶς	»
21. Γεώργιος Μ. Καραμάνος, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
22. Δρόσος Ν. Δρόσος, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
23. Γ. Α. Ῥάλλης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
24. Κωνσταντῖνος Σχινᾶς, Ἑλλάς, καθηγητής, κάτ. Ἀθηνῶν	»
25. Δ. Α. Θεοδωράκης, Ἑλλάς, κάτ. Ὕδρας	28 Ἀπριλίου 1837
26. Ἰωάννης Ὀρλάνδος, Ἑλλάς, κάτ. Ὕδρας	»
27. Πέτρος Κ. Ἠπίτης, Ἑλλάς, ἰατρός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
28. Δημήτριος Γ. Σοῦτζος, Ἑλλάς, δικαστικὸς ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
29. Χριστόδουλος Αἰνιάν, Ἑλλάς, δικαστικὸς ὑπάλληλος	»
30. Ἀ. Πετράκης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
31. Νικόλαος Κωστῆς, Ἑλλάς, ἰατρός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
32. Κ. Βλαχούτζης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
33. Γ. Ἀργυρόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
34. Δ. Ἀνσέλμος, Γερμανία, γυμνασιάρχης καὶ ἔφορος τῆς Βασιλικῆς Τυπογραφίας, κάτ. Ναυπλίου	»
35. Γεώργιος Αἰνιάν, Ἑλλάς, Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας, κάτ. Ἀθηνῶν	»
36. Σταμάτιος Κλεάνθης, Ἑλλάς, ἀρχιτέκτων, κάτ. Ἀθηνῶν	»
37. Δημήτριος Μαυροκορδάτος, Ἑλλάς, ἰατρός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
38. Ἀνδρόνικος Παϊκος, Ἑλλάς, ὑπουργός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
39. Δρόσος Μανσόλας, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
40. Jose Soler, Ἰσπανία, ὑπάλληλος τῆς ἱσπανικῆς πρεσβείας, κάτ. Ἀθηνῶν	»
41. Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητής, Ἑλλάς, διευθυντὴς τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου, κάτ. Ἀθηνῶν	»
42. Ἰωάννης Πιστόλας, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
43. Ἀρχιμανδρίτης Ἀρσένιος, Ἑλλάς, κληρικός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
44. Ἰωάννης Α. Οἰκονόμου, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
45. Χαράλαμπος Καρπούνης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
46. Ν. Λεβαδιεύς, Ἑλλάς, ἰατρὸς καὶ ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
47. Ἰ. Ἑρρίκος Σκήν (J. H. Skene), Σκωτία, κάτ. Ἐδιμβούργου	»
48. Πέτρος Δεληγιάννης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»

49. Ἰωάννης Ἐρρίκος Χίλλ, Ἀμερική, ἱερεύς, κάτ. Ἀθηνῶν	28 Ἀπριλίου 1837
50. Ἀθανάσιος Πετζάλης, Ἑλλάς, δικηγόρος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
51. Ἀναστάσιος Πολυζωΐδης, Ἑλλάς, ὑπουργός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
52. Σπυρίδων Σκοῦφος, Ἑλλάς, δικαστικὸς ὑπάλληλος, κάτ. Ναυπλίου, Ἀθηνῶν	»
53. Κ. Βοτζάρης, Ἰταλία, κάτ. Ἀθηνῶν	»
54. Ἰγνάτιος, ἐπίσκοπος Γορτύνης, Ἑλλάς, κάτ. Δημητζάνης	»
55. Δ. Μιχαλόπουλος, Ἑλλάς, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Δημητζάνης, Πύργου	»
56. Γρηγόριος, ἡγούμενος Ἀγάθωνης, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
57. Μ. Οἰκ. Θεοφιλίδης, Ἑλλάς, ἀρχιδιάκονος, κάτ. Λαμίας, Ἀθηνῶν	»
58. Κυριακὸς Τασσίκας, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Λαμίας	»
59. Δημήτριος Σκουμπουρδής, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
60. Δημήτριος Κεμπρέκος, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
61. Παναγιώτης Κεφαλᾶς, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
62. Ἰωάννης Πετρόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
63. Ν. Χρυσοβέργης, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
64. Νικόλαος Ἰ. Μαγουλᾶς, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
65. Αὐγερινὸς Ἀβέρωφ, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
66. Δημήτριος Τριγγέτας, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
67. Β. Ἀ. Πετιμεζᾶς, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
68. Ἰ. Πολυχρονιάδης, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
69. Χρ. Ῥέντσος, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
70. Δημήτριος Ἀθανασίου Φερσαλινός, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
71. Δημητρούλης Ἰατροῦ, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
72. Ἀθανάσιος Τζίγγης, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
73. Ἀναγνώστης Π. Ζητουνιάτης, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
74. Ν. Π. Ἰωάννου, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
75. Χατζῆ Ἀβδουραμὰν Ὀθωμανός, Τουρκία, κάτ. Λαμίας	»
76. Ἰ. Ταβαθᾶς, Ἑλλάς, κάτ. Λαμίας	»
77. Δημήτριος Αἰνιάν, Ἑλλάς, δικαστικὸς ὑπάλληλος, κάτ. Λαμίας	28 Ἀπριλίου 1837
78. Ζ. Παναγιωτίδης, Ἑλλάς, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Λαμίας	»
79. Θεόφιλος Λαπεῦρος, Γαλλία, σημαιοφόρος τρικρότου, κάτ. Τουλώνης	»
80. Παΐσιος, ἐπίσκοπος Τριφυλίας, Ἑλλάς, κάτ. Κυπαρισσίας, Ἀθηνῶν	»
81. Ἀθανάσιος Γρηγοριάδης, Ἑλλάς, κάτ. Κυπαρισσίας	»
82. Κ. Κρητοβουλίδης, Ἑλλάς, κάτ. Μονεμβασίας	»
83. Κ. Κοσμάκης, Ἑλλάς, κάτ. Μονεμβασίας	»
84. Ἰωάννης Ἀποστολίδης, Ἑλλάς, κάτ. Μονεμβασίας	»
85. Θεοδόσιος Ἀνδρεάδης, Ἑλλάς, ἱερομόναχος, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Μονεμβασίας	»
86. Ἀγαπητὸς Ἰωαννίδης, Ἑλλάς, κάτ. Μονεμβασίας	»
87. Μιχαὴλ Παπασταῦρος, Ἑλλάς, κάτ. Καλλιδρόμης	»
88. Κοσμᾶς Θεσπρωτός, Ἑλλάς, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Καλλιδρόμης	»
89. Ἀπόλλων Σερπένζης, Ἑλλάς, κάτ. Νάξου	»
90. Ἀντώνιος Χαστᾶς, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Νάξου	»
91. Ἰάκωβος Γ. Φραγκόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Νάξου	»
92. Κ. Ν. Νέγκας, Ἑλλάς, ἀξιωματικὸς λιμένος, κάτ. Νάξου	»
93. Γ. Κουρούκεφης, Ἑλλάς, ὑπομοίραρχος, κάτ. Νάξου	»
94. Ἰ. Θ. Γκύλης, Ἑλλάς, κάτ. Νάξου	»
95. Κ. Σαραϊτόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Νάξου	»
96. Χ. Σκοῦκος, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
97. Ἀγαμέμνων Αὐγερινός, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
98. Ἀ. Ζαφυρόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
99. Παναγιώτης Ἐμμ. Γιαννόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
100. Νικόλαος Σπ. Σισίνης, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
101. Μαυρίτιος δὲ Γρανός, δασάρχης, κάτ. Πύργου	»
102. Πέτρος Δ. Αὐγερινός, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
103. Λύσανδρος Βηλαέτης, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»

104. Διογένης Λεονταρίτης, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	28 Ἀπριλίου 1837
105. Ἰωάννης Κ. Σπηλιόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
106. Ἰάκωβος Μανολέσος, Ἑλλάς, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Πύργου	»
107. Κωνσταντῖνος Γκίκας, Ἑλλάς, κάτ. Πύργου	»
108. Ὁ Δῆμος Λεβαδίας, Λεβαδία	»
109. Τζανῆς Χριστόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Ἀνδριτζένης	»
110. Γεώργιος Χριστόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Ἀνδριτζένης	»
111. Νικόλαος Ἰακώβου Δελένδα, Ἑλλάς, κάτ. Θήρας	»
112. Κωνσταντῖνος Παπαζήσης, Ἑλλάς, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Θήρας	»
113. Π. Ν. Νέγκας, Ἑλλάς, διοικητής, κάτ. Γορτύνης	»
114. Θ. Καμπάνης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Γορτύνης	»
115. Φωκίων Ρώκ, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
116. Δημήτριος Βουδούρης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
117. Β. Ἀλ. Μυλωνᾶς, Ἑλλάς, κάτ. Ὑπάτης	»
118. Φρ. Καστρισιάδης, Ἑλλάς, κάτ. Ὑπάτης	»
119. Δημήτριος Οἰταιοκερύδης, Ἑλλάς, ἑλληνοδιδάσκαλος, κάτ. Ὑπάτης	»
120. Γ. Γούλας, Ἑλλάς, κάτ. Ὑπάτης	»
121. Γεώργιος Χ. Χρίστου, Ἑλλάς, κάτ. Ὑπάτης	»
122. Ἀ. Γ. Διδασκάλου, Ἑλλάς, κάτ. Ὑπάτης	»
123. Στάμος Σεραφείμ, Ἑλλάς, ὑποδιευθυντής, κάτ. Μεγάρων	»
124. Διονύσιος Βοῦλσος, Ζάκυνθος	»
125. Γεώργιος Ῥιζάρης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
126. Δημήτριος Κ..., Ἑλλάς, κάτ. Ἀνδριτζαίνης	»
127. Π. Π. Ναούμ, Ἑλλάς, γεωμέτρης, κάτ. Λεβαδίας, Ἀθηνῶν	»
128. Γ. Φραγκούλης, Ἑλλάς, ὑπάλληλος, κάτ. Θήρας	28 Ἀπριλίου 1837
129. Γεώργιος Σ. Καλός, Ἑλλάς, γραμματεὺς τοῦ Δήμου Ὀρχομενίων, κάτ. Λεβαδίας	»
130. Ἀ. Ἀργύρης, Ἑλλάς, δήμαρχος Δήμου Ὀρχομενίων, κάτ. Λεβαδίας	»
131. Καρόρης, Ἑλλάς, διοικητὴς Λακεδαιμονίων, κάτ. Σπάρτης, Ναυπλίου	»
132. Μ. Βαλέττας, Ἑλλάς, κάτ. Σπάρτης	»
133. Γ. Ῥοδιόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Σπάρτης	»
134. Γ. Κ. Φεγγαρᾶς, Ἑλλάς, κάτ. Σπάρτης	»
135. Ν. Κορφιωτάκης, Ἑλλάς, κάτ. Σπάρτης, Ἀθηνῶν	»
136. Κ. Γ. Δουρούτης, Ἑλλάς, κάτ. Σπάρτης	»
137. Σ. Μελετόπουλος, Ἑλλάς, κάτ. Σπάρτης	»
138. Χριστιανὸς Αὔγουστος Βράνδης, Γερμανία, καθηγητής, κάτ. Ἀθηνῶν, Γερμανίας	1 Νοεμβρίου 1837
139. Νικόλαος Σπεράντζας, Ἑλλάς, διδάσκαλος, κάτ. Σίφνου	»
140. Ἰωάννης Β. Μάτζας, Ἑλλάς, κάτ. Σίφνου	»
141. Ῥουτχάρδος, Γερμανία	»
142. Εὐθύμιος Οἰκονομίδης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
143. Ἀ. Ἱπποκράτης Κλάδος, Ἑλλάς, ἀξιωματικός, κάτ. Ἀθηνῶν	»
144. Κυριακὸς Δομνάνδος, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
145. Ῥήγας Παλαμήδης, Ἑλλάς, Σύμβουλος Ἐπικρατείας, κάτ. Ἀθηνῶν	»
146. Γ. Παγώνης, Ἑλλάς, διδάσκαλος, κάτ. Ἀθηνῶν	»
147. Γεώργιος Μαυροκορδάτος, Ἑλλάς, καθηγητής, κάτ. Ἀθηνῶν	»
149. Δημήτριος Δενδρινός, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
150. Δημήτριος Θωμαΐδης, Ἑλλάς, κάτ. Ἀθηνῶν	»
151. Λουκᾶς Οἰκονόμου Τζεκούρης, Ἑλλάς, κάτ. Διστόμου	»

* Ὁ κατάλογος τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας εἶναι ἀντίγραφο τοῦ Μητρώου τῆς Ἑταιρείας.

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

Περίοδος πρώτη (Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογική)

Τόμος 1, 1837, τεύχη 1-3, σ. 1-56
Τόμος 2, 1838, τεύχη 4-9, σ. 57-142
Τόμος 3, 1839, τεύχη 10-17, σ. 143-295
Τόμος 4, 1840, τεύχη 18-21, σ. 296-407
Τόμος 5, 1841, τεύχη 22-24, σ. 408-470
Τόμος 6, 1842, τεύχη 25-28, σ. 471-625
Τόμος 7, 1843, τεῦχος 29, σ. 626-637
Τόμος 8, 1852, τεύχη 30-31, σ. 637α-688
Τόμος 9, 1853, τεύχη 32-36, σ. 689-1084
Τόμος 10, 1854, τεύχη 37-39, σ. 1085-1257
Τόμος 11, 1855, τεύχη 40-41, σ. 1259-1330
Τόμος 12, 1856, τεύχη 42-44, σ. 1331-1502
Τόμος 13, 1857, τεύχη 45-47, σ. 1503-1650
Τόμος 14, 1858, τεύχη 48-50, σ. 1651-1810
Τόμος 15, 1859, τεύχη 51-52, σ. 1811-1910
Τόμος 16, 1860, τεύχη 53-55, σ. 1911-2106

Περίοδος δευτέρα (Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς)

Τόμος 17, 1862, τεύχη 1-12, στῆλες 1-316
Τόμος 18, 1869, τεῦχος 13, σ. 317-348
Τόμος 19, 1870, τεῦχος 14, σ. 349-380
Τόμος 20, 1872, τεύχη 15-16, σ. 381-444
Τόμος 21, 1874, τεῦχος 17, σ. 445-492

Περίοδος τρίτη

Τόμος 22, 1883
Τόμος 23, 1884
Τόμος 24, 1885
Τόμος 25, 1886
Τόμος 26, 1887
Τόμος 27, 1888
Τόμος 28, 1889
Τόμος 29, 1890
Τόμος 30, 1891
Τόμος 31, 1892
Τόμος 32, 1893
Τόμος 33, 1894
Τόμος 34, 1895
Τόμος 35, 1896
Τόμος 36, 1897
Τόμος 37, 1898
Τόμος 38, 1899
Τόμος 39, 1900
Τόμος 40, 1901
Τόμος 41, 1902
Τόμος 42, 1903
Τόμος 43, 1904
Τόμος 44, 1905
Τόμος 45, 1906
Τόμος 46, 1907
Τόμος 47, 1908
Τόμος 48, 1909
Τόμος 49, 1910
Τόμος 50, 1911
Τόμος 51, 1912
Τόμος 52, 1913
Τόμος 53, 1914
Τόμος 54, 1915
Τόμος 55, 1916
Τόμος 56, 1917
Τόμος 57, 1918
Τόμος 58, 1919
Τόμος 59, 1920
Τόμος 60, 1921
Τόμος 61, 1922
Τόμος 62, 1923

Περίοδος τετάρτη

Τόμος 63, 1924
Τόμος 64-65, 1925-26
Τόμος 66-67, 1927-28
Τόμος 68, 1929
Τόμος 69, 1930
Τόμος 70, 1931
Τόμος 71, 1932
Τόμος 72, 1933
Τόμος 73-74, 1934-35
Τόμος 75, 1936
Τόμος 76, 1937, μέρη Α΄-Γ΄
(Ἑκατονταετηρίδος)
Τόμος 77, 1938
Τόμος 78-80, 1939-41
Τόμος 81-83, 1942-44
Τόμος 84-86, 1945-47
Τόμος 87-88, 1948-49
Τόμος 89-90, 1950-51
Τόμος 91, 1952
Τόμος 92-93, 1953-54, μέρη Α΄-Γ΄
(εἰς μνήμην Γ. Οἰκονόμου)
Τόμος 94, 1955
Τόμος 95, 1956
Τόμος 96, 1957
Τόμος 97, 1958
Τόμος 98, 1959
Τόμος 99, 1960

Τόμος 100, 1961
Τόμος 101, 1962
Τόμος 102, 1963
Τόμος 103, 1964
Τόμος 104, 1965
Τόμος 105, 1966
Τόμος 106, 1967
Τόμος 107, 1968
Τόμος 108, 1969
Τόμος 109, 1970
Τόμος 110, 1971
Τόμος 111, 1972
Τόμος 112, 1973
Τόμος 113, 1974
Τόμος 114, 1975
Τόμος 115, 1976
Τόμος 116, 1977
Τόμος 117, 1978
Τόμος 118, 1979
Τόμος 119, 1980
Τόμος 120, 1981
Τόμος 121, 1982
Τόμος 122, 1983
Τόμος 123, 1984
Τόμος 124, 1985
Τόμος 125, 1986

Περίοδος πέμπτη

Τόμος 126, 1987
(Ἑκατονπεντηκονταετηρίδος)

Εὑρετήρια

Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου - Μαρίας Προύνη Φιλίπ, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Εὑρετήριον πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874, τόμος Α΄ (Ἀθῆναι 1973).

Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου, Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου, τόμος Α΄ περιλαμβάνων τὰ ἔτη 1883-1887 (Ἀθῆναι 1902).

Περιεχόμενα

		Σελ.
Πρόλογος		21
Βασιλείου Χ. Πετράκου	Ἰδεογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	23-197
Ἐπίμετρο: **Π. Εὐστρατιάδου**	Στ. Κουμανούδη, Σπ. Φιντικλέους καὶ Π. Εὐστρατιάδου ἡ ἀπ' Ἀθηνῶν μετάβασις εἰς Θίσβην καὶ ἡ εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδος αὐτῶν κατὰ τὰς τοῦ Νοεμβρίου 1877 ἡμέρας 2.3.4.5.6 καὶ 7	183-192
Βασιλείου Χ. Πετράκου	Ἐπέτειοι	199-233
Οἱ διαλέξεις		235-396
Γιάννη Σακελλαράκη	Ἑκατὸ χρόνια ἔρευνας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο	237-263
Βασιλείου Χ. Πετράκου	Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Ραμνοῦντος (1813-1987)	265-298
Γεωργίου Δοντᾶ	Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἕνα δεοντολογικὸ πρόβλημα στὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος	299-310
Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη	Φθιώτιδες Θῆβαι, Ἱστορία, ἀνασκαφές, μνημεῖα	311-335
Σπύρου Ἰακωβίδη	Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς Μυκῆνες	337-359
Μανόλη Ἀνδρόνικου	Ἡ ζωγραφικὴ στὴν ἀρχαία Μακεδονία	361-382
George E. Mylonas	Eleusis and the Eleusinian Mysteries	383-396
Κατάλογος τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1837		397-399
Πίνακας τῶν τόμων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος		401-402

Στὸ πρόσθιο ἐξώφυλλο εἰκονίζεται ἡ ἐπιγραφὴ IG II^2 687 (ΕΜ 7383-7385), foedus Atheniensium et Lacedaemoniorum, τοῦ 266/5 π.Χ., ἡ πρώτη ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογική (1837 σ. 14-16) ἀπὸ τὸν Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ. Βρέθηκε «τὴν 17 Δεκεμβρίου 1836 κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῶν Προπυλαίων». Στὸ πίσω ἐξώφυλλο εἰκονίζεται ἡ ἴδια ἐπιγραφὴ σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ἰατρίδη, βοηθὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἐφόρου, καὶ δημοσιευμένη λιθογραφικά (ὅ.π. πίν. 1).

Στὶς σ. 2-3 εἰκονίζεται ἡ ἐπίστεψη τοῦ βωμοῦ (IG I^2 761) ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Πεισίστρατος, ὁ ἐγγονὸς τοῦ τυράννου, πιθανῶς τὸ 521 π.Χ., στὸν Ἀπόλλωνα Πύθιο. Τὴν ἱστορία τοῦ βωμοῦ διηγεῖται ὁ Θουκυδίδης (VI 54, 6): *καὶ ἄλλοι τε αὐτῶν ἦρξαν τὴν ἐνιαύσιον Ἀθηναίοις ἀρχὴν καὶ Πεισίστρατος ὁ Ἱππίου τοῦ τυραννεύσαντος υἱός, τοῦ πάππου ἔχων τοὔνομα, ὃς τῶν δώδεκα θεῶν βωμὸν τὸν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἄρχων ἀνέθηκε καὶ τὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Πυθίου. καὶ τῷ μὲν ἐν τῇ ἀγορᾷ προσοικοδομήσας ὕστερον ὁ δῆμος Ἀθηναίων μεῖζον μῆκος τοῦ βωμοῦ ἠφάνισε τοὐπίγραμμα· τοῦ δ᾽ ἐν Πυθίου ἔτι καὶ νῦν δῆλόν ἐστιν ἀμυδροῖς γράμμασι λέγον τάδε·*

μνῆμα τόδ᾽ ἧς ἀρχῆς Πεισίστρατος Ἱππίου υἱὸς
θῆκεν Ἀπόλλωνος Πυθίου ἐν τεμένει.

Ἡ ἐπίστεψη, σήμερα στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο (6787), «δικαίως διεθρυλήθη ὅτε πρὸ μηνῶν τινῶν ἠγοράσθη ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας» (ΠΑΕ 1877, 26).

Η
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Η

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

1987

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΠΡΩΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΣ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΕΤΕΙΟ

ΤΗΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗΣ ΤΩΝ 150 ΧΡΟΝΩΝ

ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1989

ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.

ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

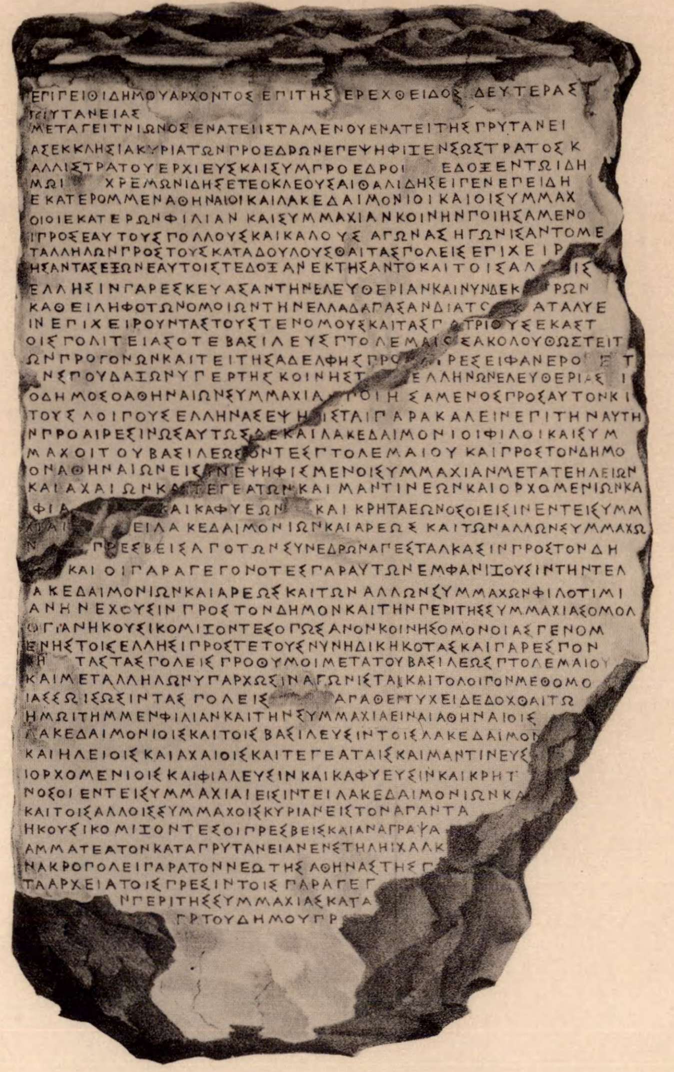

ISSN 1105-0950